LEV TOLSZTOJ

HÁBORÚ ÉS BÉKE

II.

LEV TOLSZTOJ

HÁBORÚ ÉS BÉKE

MÁSODIK KÖTET

ÚJ MAGYAR KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST 1955

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ВОЙНА И МИР

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА, 1951

Fordította
MAKAI IMRE

D. A. SMARINOV
Sztálin-díjas művész illusztrációival

Második kiadás

HARMADIK KÖNYV

ELSŐ RÉSZ

I

Ezernyolcszáztizenegy végén megkezdődött Nyugat-Európa erőinek fokozott felfegyverzése és összpontosítása, 1812-ben pedig ezek az erők – embermilliók (ha beleszámítjuk azokat is, akik szállították és élelmezték ezt a hadsereget) – megindultak nyugatról keletre, Oroszország határai felé, ahová ugyancsak 1811 végén egyre-másra vonták oda Oroszország erőit. Nyugat-Európa erői július tizenkettedikén átlépték Oroszország határát, és kitört a háború, vagyis bekövetkezett egy olyan esemény, amely ellentétben áll az emberi ésszel és az ember egész természetével. Millió és millió ember oly tömérdek gaztettet, csalást, árulást, lopást, bankóhamisítást és hamisbankjegy-kibocsátást, rablást, gyújtogatást és gyilkosságot követett el egymással szemben, amennyit évszázadok alatt sem gyűjt össze a világ valamennyi törvényszéke sem – és abban az időszakban mindezt nem tartották bűnnek azok, akik elkövették.

Mi idézte elő ezt a rendkívüli eseményt? Mik voltak az okai? A történetírók naiv magabiztossággal azt állítják, hogy ennek az eseménynek a következő okai voltak: az oldenburgi herceget ért sérelem, a szárazföldi zárlat megszegése, Napoleon uralomvágya, Sándor hajthatatlansága, a diplomaták baklövései stb.

Következőleg elég, ha Metternich, Rumjancev vagy Talleyrand a körkihallgatás és a fogadóest között becsületesen iparkodik, hogy minél művészibben fogalmazza meg egyik vagy másik jegyzéket; vagy Napoleon azt írja Sándornak: *Monsieur mon frère, je consens à rendre le duché au duc d'Oldenbourg*[1] – és nem tör ki a háború.

Az még csak érthető, hogy a kortársak így képzelték a dolgot. Az még érthető, hogy Napoleon azt hitte: a háború oka Anglia cselszövése (mondta is Szent Ilona szigetén); érthető, hogy az angol parlament tagjai azt hitték, a háború oka Napoleon uralomvágya; érthető, hogy az oldenburgi herceg azt hitte, a háború oka az őellene elkövetett erőszak; hogy a kereskedők azt hitték, a háború oka a szárazföldi zárlat, amely tönkreteszi Európát; az öreg katonák és tábornokok azt hitték, a háború

[1] Felséges uram, testvérem, hajlandó vagyok visszaadni Oldenburg hercegének a hercegségét.

legfőbb oka az a szükségesség, hogy őket is foglalkoztassák; az akkori királypártiak azt hitték, hogy vissza kell állítani *les bons principes;*[2] az akkori diplomaták meg azt hitték, hogy mindez azért történt, mert 1809-ben nem palástolták eléggé ügyesen Napoleon előtt Oroszország és Ausztria szövetségét, meg hogy ügyetlenül fogalmazták meg a 178. sz. memorandumot. Érthető, hogy ezeket az okokat és még megszámlálhatatlan sok, tömérdek okot képzeltek a kortársak a háború okainak, hisz ezeknek a száma töméntelen sok, különböző szemponttól függ; de mi, az utódok, akik teljes nagyságukban szemléljük a végbement események arányait; akik belehatolunk az események egyszerű, de szörnyű értelmébe – mi még ezt a sok okot sem tarthatjuk kielégítőnek. Mi sehogyan sem értjük, hogy keresztények milliói öldöklik és gyötörjék egymást csak azért, mert Napoleon uralomra vágyik, Sándor sziklaszilárd, Anglia politikája furfangos, és az oldenburgi herceg sérelmet szenvedett. Nem is lehet megérteni, milyen kapcsolatban vannak ezek a körülmények magával a gyilkosság és erőszak tényével – hát miért öljék halomra, vagy miért tegyék földönfutóvá a szmolenszki és a moszkvai kormányzóság lakosait Európa túlsó végéből jött százezrek, csupán mert a herceg sérelmet szenvedett; és miért öletik halomra magukat is?

Mi, utódok, akik nem vagyunk történészek, nem ragadtatjuk el magunkat a kutatás folyamán, és ezért a szemlélők tiszta, józan eszével nézzük ezt az eseményt; igen sok okát látjuk. Minél jobban elmélyedünk az okok kutatásában, annál több tárul elénk, és minden egyes ok, vagy az okok egész sora, egyformán helytállónak tetszik önmagában, és egyformán tévesnek látszik, mert jelentéktelen az események roppant arányaihoz képest; egyformán tévesnek látszik, mert (ha nincs a többi ok, amely mind egybeesett) egymagában semmiképp sem idézhette volna elő a bekövetkezett eseményeket. A mi szemünkben az a körülmény, hogy Napoleon nem volt hajlandó visszavonni csapatait a Visztula mögé, nem volt hajlandó visszaadni az oldenburgi hercegséget, éppolyan ok, mint az, hogy egy francia káplár akart-e vagy nem akart újból szolgálatba lépni: ha ugyanis ő nem akar hadba vonulni, és nem akar a másik, a harmadik, az ezredik káplár és katona sem, annyival kevesebb ember marad Napoleon hadseregében, és akkor nem tör ki a háború.

Ha Napoleon nem sértődik meg azon a követelésen, hogy vonja vissza csapatait a Visztula mögé, ha nem parancsol támadást csapatainak – nem tör ki a háború; de ha valamennyi őrmester vonakodik újból hadba szállni – akkor sem tör ki a háború. Akkor sem tör ki a háború, ha Anglia nem szó cselt, ha nincs a világon Oldenburg hercege, ha Sándort nem tüzeli a sérelem, ha Oroszországban nem az abszolutizmus uralkodik, ha nincs a francia forradalom, ha utána nem következik a diktátorság, a császárság, és ha nincs mindaz, ami előidézte a francia forradalmat, és így tovább. Ha ezek közül csak egy ok is hiányzik, nem

[2] a jó elvek (uralmát)

történhet semmi sem. Tehát ezek az okok mind – milliárd és milliárd ok – egybeesett, hogy előidézhesse azt, ami meg is történt. Következésképpen egy sem volt kizárólagos oka ennek az eseménynek, és ez az esemény csakis azért következett be, mert be kellett következnie. Emberi érzéseit, józan eszét megtagadva, millió és millió embernek nyugatról keletre kellett mennie, és gyilkolnia magához hasonló embereket ugyanúgy, ahogy néhány évszázaddal azelőtt keletről nyugatra özönlöttek a tömegek és gyilkolták a magukhoz hasonlókat.

Napoleon és Sándor cselekedetei – pedig látszólag az ő szavuktól függött, hogy bekövetkezik-e vagy nem következik be ez az esemény – ugyanolyan kevéssé voltak önkényesek, mint akármelyik katonáé, aki sorshúzás vagy toborzás útján sodródott a hadjáratba. Ez nem lehetett másként, mert ahhoz, hogy teljesüljön Napoleon és Sándor akarata (vagyis azoké, akiktől látszólag az egész esemény függött), igen sok körülmény találkozására volt szükség, hiszen ha csak egyetlenegy hiányzik, már akkor sem következhet be ez az esemény. Az kellett, hogy milliók és milliók, akiknek kezében a valóságos erő volt, azok a katonák, akik lövöldöztek, az élelmiszert meg az ágyút szállították, vállalják, hogy teljesítik ennek a két szál, gyenge embernek az akaratát és bekapcsolódjanak a különböző okok végtelen sorába.

A történelmi fatalizmus elkerülhetetlen ahhoz, hogy megmagyarázzuk az ésszerűtlen jelenségeket (vagyis azokat, amelyeknek ésszerűségét nem látjuk). Minél jobban iparkodunk ésszerűen magyarázni ezeket a történelmi jelenségeket, annál kevésbé ésszerűvé és érthetővé válnak.

Minden ember önmagáért él, megvan a szabad akarata, hogy elérje személyes céljait; érzi egész lényével, hogy most végrehajthatja-e vagy nem hajthatja végre ezt vagy azt a cselekedetet; de ha végrehajtotta, a cselekedet, amelyet egy bizonyos időpontban végrehajt, visszavonhatatlanná, a történelem részévé válik, és akkor már nem akaratszabadság, hanem eleve elrendelés ütközik ki rajta.

Minden emberben két oldala van az életnek: a személyes élet, amely annál szabadabb, minél elvontabb az érdeklődési köre; és az elementáris, a társas élet, amelyben az ember elkerülhetetlenül teljesíti az elébe szabott törvényeket.

Az ember tudatosan él önmagának, de tudattalan eszközül szolgál az emberiség történelmi céljainak eléréséhez. A végrehajtott cselekedet visszavonhatatlan, és hatása, ha időben egybeesik millió más ember cselekedetével, történelmi jelentőségre tesz szert. Minél magasabb fokán áll valaki a társadalmi ranglétrának, annál többen vannak kapcsolatban vele, annál nagyobb hatalma van másokra, annál inkább szembetűnik minden cselekedetének eleve elrendelt, tehát kikerülhetetlen jellege.

„Az uralkodónak szíve isten kezében vagyon."

Az uralkodó a történelem rabja.

A történelem, vagyis az emberiség tudattalan, közös, társas élete az

uralkodók életének minden pillanatát a maga érdekében használja fel, mint céljainak egyik eszközét.

Napoleon, bár 1812-ben inkább, mint valaha, azt hitte, hogy tőle függ *verser* vagy nem *verser le sang de ses peuples*[3] (ahogy utolsó levelében írta Sándornak), sohasem volt még annyira hatalmában azoknak a kikerülhetetlen törvényeknek, amelyek arra kényszerítették, hogy (bár ő azt hitte, hogy a saját belátása szerint cselekedett) a közös ügy, a történelem érdekében tegye meg azt, aminek be kellett következnie.

A nyugatiak keletre özönlöttek, hogy öljenek és megölessék magukat. És az okok egybeesésének törvénye folytán magától alkalmazkodott egymáshoz, magától egybevágott ezzel az eseménnyel ezer meg ezer apró ok e vándorlás, e háború érdekében: a szemrehányás a szárazföldi zárlat megszegése miatt; Oldenburg hercegének panasza; a francia csapatok bevonulása Poroszországba – erre (Napoleon véleménye szerint) azért került sor, hogy kikényszerítsék a fegyveres békét; az a körülmény, hogy a francia császár szerette és megszokta a háborút, népe meg éppen hajlott rá akkor; elragadták az óriási arányú előkészületek; az előkészületekre roppant összeget költött; szüksége volt arra, hogy olyan előnyökhöz jusson, amelyek kárpótolják ezekért az előkészületekért; Drezdában olyan hódolatban részesült, hogy megmámorosodott tőle; olyan diplomáciai tárgyalások folytak, amelyeket a kortársak véleménye szerint ugyan az őszinte béketörekvés hatott át, de valójában csak sértették mindegyik fél önérzetét – és volt még millió és millió egyéb ok, amely mind alkalmazkodott egymáshoz és egybevágott a készülő eseménnyel.

Ha megérik az alma és leesik, miért esik le? Azért-e, mert vonzza a föld; azért-e, mert elszáradt a kocsánya; azért-e, mert a nap megérleli; mert egyre nehezebb lesz; mert lerázza a szél; azért-e, mert az alatta álló kisfiú szeretné megenni?

Egyik sem az igazi ok. Minden csupán egybeesése azoknak a feltételeknek, amelyek megszabják minden életbevágó, organikus, elementáris esemény bekövetkezését. És a botanikusnak, aki azt véli, hogy az alma azért esik le, mert a sejtanyaga bomlásban van, vagy valami ehhez hasonló miatt – annak éppúgy igaza van, mint a kisgyermeknek, aki a fa alatt áll és azt mondja: az alma pedig azért esett le, mert ő szeretné megenni és mert kérte rá az istent. Annak, aki azt mondja, hogy Napoleon azért indult Moszkva ellen, mert ezt akarta, és azért bukott el, mert Sándor a bukását akarta, csak annyira van igaza és annyira nincs igaza, mint annak, aki azt állítja, hogy a millió és millió pudos, alásott hegy azért omlik le, mert az utolsó munkás rámérte az utolsó csákányütést. A történelmi eseményekben az úgynevezett nagy emberek csupán címkék, csupán nevet adnak az eseményeknek; ezeknek, akárcsak a címkéknek, épp a legkevesebb közük van magukhoz az eseményekhez.

[3] ontani vagy nem ontani vérét népeinek

Minden cselekedetük, amelyet ők maguk a szabad akaratukból eredőnek tartanak, történeti értelemben eleve meghatározott, mivel összefügg a történelem egész folyásával, tehát korántsem tetszés szerint való.

II

Napoleon május 29-én elindult Drezdából, ahol három hetet töltött főhercegekből, hercegekből, királyokból és egy császárból álló udvara közepett. Elutazása előtt kegyeivel halmozta el a császárt, a főhercegeket, királyokat, akik megérdemelték, összeszidta azokat a királyokat és főhercegeket, akikkel nem volt megelégedve; saját tulajdonát alkotó, azaz más királyoktól elvett gyöngyökkel és briliánsokkal megajándékozta az osztrák császárnét; ahogy a történetírója mondja, gyengéden megölelte Mária Lujza császárnét és magára hagyta őt; Mária Lujzát – aki hitvesének számított, noha Párizsban is ottmaradt egy másik hitvese – nagyon elbúsította, hogy meg kell válnia tőle, és úgy rémlett, el se bírja viselni a távollétét. Bár a diplomaták még szilárdan hittek a béke lehetőségében, és buzgón fáradoztak e cél érdekében; bár Napoleon császár személyesen levelet írt Sándor császárnak, *monsieur mon frère*-nek[4] szólította, és őszintén bizonygatta, hogy nem akar háborút, sőt mindig szeretni és tisztelni fogja őt – mégis hadseregéhez indult és minden egyes állomáson újabb és újabb parancsokat adott, amelyek azt célozták, hogy siettessék a csapatok mozgását nyugatról kelet felé. Úti hintajában, amelyet hatosfogat húzott, apródok, segédtisztek és fedezet vette körül; Posen, Thorn, Danzig és Königsberg felé utazott. Mindegyik városban repeső szívvel, ujjongva fogadták.

A hadsereg haladt nyugatról kelet felé, és a váltott hatosfogatok vele is arrafelé nyargaltak. Június tizedikén utolérte a hadsereget és a wilkowiski erdőben, egy lengyel gróf birtokán hált meg, előre elkészített szállásán.

Másnap megkerülte a hadsereget és hintajában a Nyemenhez hajtatott, ott lengyel egyenruhát öltött és kiment a partra, hogy megszemlélje az átkelőhely terepét.

Amikor a túlsó parton megpillantotta a kozákokat *(les Cosaques)* meg a szélesen elterülő sztyeppeket *(les Steppes)*, amelyeknek kellős közepén ott áll *Moscou, la ville sainte*,[5] – fővárosa ama Szkitiához hasonló birodalomnak, ahova egykor Makedón Sándor is vonult – Napoleon, noha ez mindenkit meglepett és mind a hadászati, mind a diplomáciai meggondolásokkal ellentétben állt, mégis támadást parancsolt, és seregei másnap megkezdték az átkelést a Nyemenen.

Tizenkettedikén, jókor reggel kilépett sátrából, amelyet ezúttal a

---

[4] felséges testvéremnek
[5] Moszkva, a szent város

Nyemen meredek balpartján ütöttek fel, és távcsövén át nézte csapatainak a wilkowiski erdőből előözönlő áradatát, amely három ágra: a Nyemenen vert hidakra folyt széjjel. A csapatok tudtak a császár jelenlétéről, keresték a szemükkel, és amikor megtalálták a hegyen, a sátor előtt a kíséret közül kiütköző kabátos, kalapos alakot, a levegőbe dobálták sapkájukat és azt kiáltották: *„Vive l'Empereur!"* – és a rengetegből, amely eddig eltakarta őket, elapadhatatlan áradatban tódultak és tódultak elő, majd három ágra váltak és a túlsó partra keltek át a hidakon.

– *On fera du chemin cette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui même ça chauffe... Nom de dieu... Le voilà! Vive l'Empereur! Les voilà donc les Steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. Au revoir, Beauché; je te réserve le plus beau palais de Moscou. Au revoir! Bonne chance... L'as tu vu l'Empereur? Vive l'Empereur!... preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vive l'Empereur! Vive! vive! vive! Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner le croix à l'un des vieux... Vive l'Empereur!*[6] – hallatszott a legkülönbözőbb jellemű és társadalmi állású, öreg és fiatal emberek hangja. Mindegyikük arca egy közös kifejezést tükrözött: örömet, hogy végre megkezdődik a rég várt hadjárat, és odaadó lelkesedést a hegyen álló, szürke kabátos ember iránt.

Június tizenharmadikán egy nemesfajta, kicsiny arab paripát adtak Napoleon alá, ő felült rá, és az egyik Nyemen-hídhoz vágtatott, majd megsüketült a szakadatlan, lelkes üdvrivalgástól, amelyet nyilvánvalóan csak azért tűrt el, mert nem tilthatta meg katonáinak, hogy ezzel a rivalgással kifejezzék iránta érzett szeretetüket; ám ez a kurjongatás, amely mindenüvé elkísérte, terhére esett és elvonta figyelmét a háború gondjaitól, pedig azok csak úgy rajzottak benne, amióta csatlakozott seregéhez. Átlovagolt a túlsó partra a csónakokon ringatózó hidak egyikén, hirtelen balra fordult és Kovno felé vágtatott, előtte lelkes lovastestőr vadászok nyargaltak, akik majd elájultak a boldogságtól, hogy utat törhetnek neki a seregen át. A széles Wilija folyóhoz érve, megállt egy lengyel ulánus-ezred mellett, amely a parton állt.

– Vivát! – kiáltották a lengyelek ugyancsak lelkesen, és a sort megbontva, egymást majd elgázolva, mind előbbre tolultak, hogy láthassák Napoleont. Napoleon megszemlélte a folyót, leszállt a lováról és leült

[6] Most aztán elindulunk. Hej, ha ő maga veszi kezébe a dolgot, nincs kukoricázás... Hű, az istenét!... Ott van! Éljen a császár! Elértük hát az ázsiai sztyeppeket! Ronda egy ország, annyi szent. Viszontlátásra, Beauché, a legszebb moszkvai palotát neked tartom fenn. Viszontlátásra! Sok szerencsét... Láttad a császárt? Éljen a császár!... ár! Ha India kormányzójává tesznek, Gérard, kinevezlek Kasmir miniszterelnökévé, erre számíthatsz. Éljen a császár! Éljen! Éljen! Éljen! Iszkolnak – piszkos kozákjai. Éljen a császár! Ott van! Látod? Én már kétszer láttam, úgy, akár téged most. A kis káplár... Láttam, ahogy kitüntetést adott egy öreg katonának... Éljen a császár!

egy szálfára, mely a parton hevert. Egyetlen néma intésére odaadták a távcsövét, Napoleon egy boldogan odaszaladó apród hátára tette és a túlsó partra kémlelt. Aztán belemélyedt a szálfák között kiteregetett térkép tanulmányozásába. Fejét fel sem emelve mondott valamit, és két segédtisztje máris nyargalt a lengyel ulánusok felé.

– Mi az? Mit mondott? – hallatszott a lengyel ulánusok soraiban, amikor az egyik segédtiszt odalovagolt hozzájuk.

Azt a parancsot kapták, hogy keressenek gázlót és keljenek át a túlsó partra. A lengyel ulánus-ezredes, egy szép, öreg férfi, izgalmában elpirulva és egyik szavát a másikba öltve azt kérdezte a segédtiszttől, szabad-e átúsztatnia ulánusaival anélkül, hogy gázlóhelyet keresgélne. Szemmel láthatólag félt, hogy megtagadják a kérését, és akár egy kisfiú, aki rimánkodik, hadd üljön fel a lóra, úgy könyörgött, engedjék meg, hadd úsztasson át a folyón ott, a császár szeme láttára. A segédtiszt azt mondta, a császár bizonyára nem haragszik meg e túláradó buzgalom miatt.

Mihelyt ezt kimondta a segédtiszt, a nagybajuszú öreg tiszt – boldog arccal és ragyogó szemmel – felemelte kardját, „vivát"-ot kiáltott, azt vezényelte az ulánusoknak: „Utánam", – aztán sarkantyúba kapta a lovát és a folyóba vágtatott. Sarkát dühösen a véknyába vágta hőkölő lovának, a vízbe rugtatott, és befelé, a sebes ár felé tartott. Száz meg száz ulánus nyargalt a nyomában. Hideg volt a folyó közepén, a sebes árban az ulánusok egymásba kapaszkodtak, mert majd lefordultak a lóról. Több ló a vízbe fúlt, belefulladtak az emberek is, de a többiek egyre iparkodtak előre, a túlsó part felé, és bár ott volt az átkelőhely egy félversztányira, ők büszkék voltak, hogy itt úsztatnak át a folyón, itt fúlnak bele, annak az embernek a szeme előtt, aki csak ül-ül a szálfán és oda se néz, mit csinálnak az ulánusok. Amikor a segédtiszt visszatért és a legalkalmasabb pillanatot kilesve, bátorkodott felhívni a császár figyelmét arra, hogy milyen odaadó hűséget tanúsítanak személye iránt a lengyelek, a szürke kabátos, kis ember felállt, magához intette Berthier-t, fel s alá sétált vele a parton, parancsokat adott neki és néha önkéntelenül a vízbefúló ulánusokra tekintett, akik magukra vonták a figyelmét.

Neki nem volt új az a meggyőződés, hogy jelenléte, Afrikától Muszkaország rónáiig, a világ minden részében egyformán megbabonázza az embereket és az önfeledtség kábulatába ejti őket. Elővezettette lovát és visszaindult a szállására.

Negyven ulánus belefulladt a folyóba, noha csónakokat küldtek a megmentésükre. De a legtöbb visszavergődött az innenső partra. Az ezredes és néhány embere átúsztatta a folyót és nagy nehezen kikecmergett a túlsó partra. De mihelyt kimásztak – teljesen átázva; ruhájukból csak úgy ömlött a víz – elkiáltották magukat: „Vivát!" – és elragadtatással néztek arrafelé, ahol Napoleon állt, de ahol már nem volt senki sem, és ebben a pillanatban boldognak érezték magukat.

Este Napoleon két rendelkezés között – az egyik arra vonatkozott, hogy mielőbb szállítsák ide és mielőbb bocsássák ki Oroszországban az

előre elkészített, hamis orosz bankjegyeket; a másik meg arra, hogy lőjék agyon azt a szászt, akinél egy levelet találtak, a levélben adatokat a francia hadseregben folyó intézkedésekről – tett még egy harmadik intézkedést is: azt a lengyel ezredest, aki teljesen szükségtelenül a folyóba ugratott, felvétette a becsületrendbe *(légion d'honneur)*, amelynek ő maga, Napoleon volt a feje.

Quos vult perdere – dementat.[7]

III

Az orosz császár ezenközben immár több mint egy hónapja Vilnában tartózkodott, szemléket és hadgyakorlatokat rendezett. Semmi sem volt készen a háborúra, pedig mindenki várta, pedig épp azért ment Pétervárról Vilnába a császár is, hogy megtegye az előkészületeket. Nem volt egységes haditerv. A császár már egy hónapot töltött a főhadiszálláson, de azóta csak még jobban ingadoztak, melyiket fogadják el a javasolt tervek közül. A három hadseregnek volt ugyan főparancsnoka külön-külön, de közös főparancsnokuk nem volt, a császár meg nem vállalta ezt a tisztséget.

Minél tovább tartózkodott a császár Vilnában, annál kevésbé készültek a háborúra, mert belefásultak már a várásba. Az uralkodót körülvevő férfiaknak minden igyekezete mintha csakis arra irányult volna, hogy kellemes időtöltés közben elfeledtessék az uralkodóval a küszöbönálló háborút. A lengyel mágnásoknál, az udvari embereknél és magánál az uralkodónál tartott sok bál és ünnepély után júniusban az uralkodó egyik lengyel főhadsegédének az az ötlete támadt, hogy a főhadsegédek nevében díszebédet és bált rendez az uralkodó tiszteletére. Az ötletet mindenki örömmel fogadta. Az uralkodó is hozzájárult. A főhadsegédek gyűjtőívvel szedték össze a pénzt. Bál-anyának egy olyan hölgyet hívtak meg, akit vélhetőleg a legszívesebben lát majd az uralkodó. Bennigsen gróf, akinek a vilnai kormányzóságban volt a birtoka, felajánlotta udvarházát erre az ünnepélyre, és június tizenharmadikára ki is tűzték a díszebéddel, csónakázással és tűzijátékkal egybekötött bált Zakretben, Bennigsen gróf udvarházában.

Azon a napon, amelyen Napoleon kiadta a parancsot, hogy keljenek át a Nyemenen, és elővédjei, a kozákokat hátraszorítva, átlépték az orosz határt, Sándor Bennigsen udvarházában, a főhadsegédek rendezte bálban töltötte az estét.

Ragyogó, vidám ünnepség volt; a szakértők azt mondták, ritka helyen gyűlt még össze oly sok szép nő, mint ott. Bezuhova grófné azok közé az orosz hölgyek közé tartozott, akik követték az uralkodót Pétervárról Vilnába; ő is részt vett a bálon, elhomályosítva dús, úgynevezett

[7] Elveszi az eszét azoknak, akiket el akar veszíteni.

orosz szépségével a túlfinomult lengyel hölgyeket. Figyelmet keltett, és az uralkodó is méltónak találta egy táncra.

Borisz Drubeckoj, a feleségét Moszkvában hagyva, *en garçon* (mint egy legényember), ahogy ő mondta, szintén részt vett a bálban, és bár nem volt főhadsegéd, nagy összeget jegyzett a bálra. Borisz immár gazdag ember volt, nagyot emelkedett a társaság szemében, most már nem keresett pártfogókat, hanem egy fokon állt a legelőkelőbb, magakorú fiatalemberekkel.

Éjjel tizenkét órakor még táncoltak. Hélène, mivel nem volt hozzá méltó lovagja, maga ajánlotta fel Borisznak a mazurkát. A harmadik párban ültek. Borisz hidegvérrel nézegette Hélène ragyogó, meztelen vállát – amely kidomborodott az aranyszálas, sötét fátyolszövetruhából – és a régi ismerősökről beszélt; ugyanakkor, bár sem ő maga, se mások nem vették észre, szüntelenül figyelte az uralkodót, aki ugyanabban a teremben tartózkodott. Az uralkodó nem táncolt; ott állt az ajtóban és hol az egyik, hol a másik vendéget állította meg azokkal a nyájas szavakkal, amilyeneket csakis ő tudott mondani.

Borisz a mazurka elején látta, hogy Balasov főhadsegéd, az uralkodó egyik legbizalmasabb embere, odamegy és az udvari illemhez képest túl közel lép az uralkodóhoz, aki épp egy lengyel hölggyel beszélgetett. Az uralkodó a beszélgetés befejeztével kérdően odatekintett és bizonyára megsejtve, hogy Balasov csak azért cselekedett így, mert fontos oka van rá, könnyedén bólintott a hölgynek és Balasovhoz fordult. Mihelyt Balasov beszélni kezdett, meglepetés tükröződött az uralkodó arcán. Karon fogta Balasovot, elindult vele a termen át és bár maga se vette észre, kétoldalt három öl széles utat nyitott magának: mindenki arrább húzódott előle. Borisz észrevette, milyen izgatott lett Arakcsejev arca, amikor az uralkodó elindult Balasovval. Arakcsejev a császárra sandított, és vörös orrával nagyokat szusszantva, kinyomakodott a tömegből, mintha azt várná, hogy az uralkodó odafordul hozzá. (Borisz látta, hogy Arakcsejev irigy Balasovra és bosszús, amiért egy nyilvánvalóan fontos hír nem az ő révén jut el az uralkodóhoz.)

De az uralkodó nem vette észre Arakcsejevet és a kijáraton át a kivilágított kertbe ment Balasovval. Arakcsejev dühösen körülnézett és a kardját tartva, vagy húsz lépéssel hátrább követte őket.

Borisz ugyan tovább rakta a mazurka-figurákat, de szüntelen kínozta az a gondolat, vajon milyen újságot hozott Balasov, és ő hogyan tudhatná meg előbb, mint akárki más.

Amikor az egyik figurában neki kellett volna hölgyet választania, azt súgta Hélène-nek, hogy Potockaja grófnőt óhajtja választani, de az, úgy látszik, kiment az erkélyre – és máris úgy szaladt kifelé, hogy megmegcsúszott a lába a parketten. A kijáraton át a kertbe akart szaladni, de megállt, mert észrevette, hogy az uralkodó jön Balasovval a teraszon. A császár és Balasov az ajtó felé tartott. Borisz úgy tett, mintha sietős

igyekezete ellenére sem tudott volna már félrehúzódni – tisztelettel jesen az ajtófélfához lapult tehát és meghajtotta a fejét.

A császár a személyes sérelmet szenvedett ember izgalmával a következő szavakat mondta befejezésül:

– Hadüzenet nélkül betörni Oroszországba! Én csak akkor kötök békét, ha már egyetlen ellenséges katona sem marad országomban. – Borisz úgy érezte, hogy az uralkodónak jólesik kimondani ezeket a szavakat: meg van elégedve gondolatai kifejezésének a formájával, de boszszantja, hogy Borisz meghallotta, amit mondott.

– De meg ne tudja senki! – tette hozzá az uralkodó elkomorodva, Borisz megértette, hogy ez neki szól, szemét behunyva, könnyedén meghajtotta a fejét. Az uralkodó visszament a terembe és ott töltött még vagy egy félórát a bálon.

Borisz tehát elsőnek tudta meg azt a hírt, hogy a francia csapatok átkeltek a Nyemenen. Szerét ejtette, hogy néhány fontos személyiséggel megsejtesse; sok mindent tud ő, ami mások előtt titok, és ennek révén szerét ejtette, hogy e személyiségek szemében még magasabbra emelkedjék.

Az a váratlan hír, hogy a franciák átkeltek a Nyemenen, különösen váratlanul hatott az egyhónapos hiábavaló várakozás után – és épp egy bálban! Az uralkodó a felháborodás és a sérelem hatása alatt, mindjárt a hír vételének első pillanatában megtalálta azt a később híressé vált szólást, amely megtetszett neki magának is, és amely tökéletesen kifejezte érzéseit. A bálból hazatérve, éjjel két órakor magához hívatta Siskovot, a titkárát, és megíratta a hadparancsot meg a Szaltikov herceg tábornagynak szóló leiratot; azt követelte, hogy a leiratba okvetlenül szőjék bele ezeket a szavakat: ő mindaddig nem köt békét, amíg akár csak egy fegyveres francia is van orosz földön.

Másnap a következő levelet írta Napoleonnak:

„Monsieur mon frére. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc le Bassano fondait son refus de les lui délivrer, n'auraient jamais pu me faire supposer que cette démarche servirait jamais de prétexte à l'agression. En effet, cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître, combien je le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester à son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes

du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc.

(signé) Alexandre".[8]

IV

Június tizennegyedikére virradó éjjel két órakor az uralkodó magához hívatta Balasovot, felolvasta neki a Napoleonhoz intézett levelet és megparancsolta, vigye el és személyesen adja át a francia császárnak. Amikor útjára bocsátotta Balasovot, elismételte neki azokat a szavakat, hogy nem köt békét mindaddig, amíg akárcsak egy fegyveres ellenség is marad orosz földön, és meghagyta, ezt a kijelentést okvetlenül mondja el Napoleonnak. A Napoleonhoz intézett levélbe ugyan nem írta bele ezeket a szavakat, mert tapintatos volt, és érezte, ezt a kijelentést nem alkalmas papírra vetni abban a percben, amikor még egy utolsó kísérletet tesz a kibékülésre; de azt erősen megparancsolta Balasovnak, hogy személyesen okvetlenül adja át Napoleonnak.

Balasov egy kürtös meg két kozák kíséretében útnak is indult a tizenharmadikáról tizennegyedikére virradó éjjel, és hajnalban megérkezett Rikonti falvába, a Nyemen innenső partján vigyázó francia előőrsökhöz. A francia lovas őrszemek megállították.

Egy málnaszínű egyenruhát és bozontos kucsmát viselő francia huszáraltiszt rákiáltott a közeledő Balasovra és megállj-t parancsolt neki. Balasov nem állt meg azonnal, lépésben tovább közeledett az úton.

Az altiszt összevonta szemöldökét, valami szitkot mormolt, lova szügyével szinte nekiment Balasovnak, kardjához kapott és durván ráripa-

---

[8] „Felséges uram és testvérem! Tegnap arról értesültem, jóllehet én becsülettel teljesítettem minden kötelességemet Felséged iránt, hogy Felséged csapatai átlépték Oroszország határát; e pillanatban pedig jegyzéket kaptam Pétervárról; ebben Lauriston gróf a támadás kapcsán azt közli, hogy Felséged hadiállapotban levőnek tekinti magát velem attól a perctől fogva, amikor Kurakin herceg kérte, hogy adják ki az útlevelét. Azok az okok, amelyeknek alapján Bassano herceg megtagadta az útlevél kiadását, sohasem tudják elhitetni velem, hogy követemnek ez a lépése valaha is támadás ürügyéül szolgálhasson. A valóság az, hogy a követ, miként ő maga is kijelentette, sohasem kapott rá felhatalmazást, én pedig mihelyt megtudtam az esetet, tudomására juttattam, mennyire kárhoztatom érte, ugyanakkor megparancsoltam, hogy maradjon a helyén. Ha Felséged nem szándékozik egy effajta félreértés miatt népeinknek vérét ontani, és ha hajlandó visszavonni csapatait Oroszország területéről, én meg nem történtnek tekintem ezt az esetet, és akkor lehetővé válik közöttünk a megegyezés. Ellenkező esetben, Felség, kénytelen leszek visszaverni ezt a támadást, amelyet én nem hívtam ki semmivel. Felségednek még módjában van, hogy megkímélje az emberiséget egy újabb háború borzalmaitól.

Maradok stb. *Sándor* sk."

kodott az orosz tábornokra: hát siket, hogy nem hallja, amit mondanak neki. Balasov megnevezte magát. Az altiszt a tisztjéért küldött egy katonát.

Az altiszt ügyet sem vetett Balasovra, az ezredbéli dolgokról kezdett csevegni bajtársaival és rá se nézett az orosz tábornokra.

Balasovnak, aki az imént még oly közel volt a legfelsőbb hatalmasságokhoz és tekintélyekhez, három órával ezelőtt magával az uralkodóval beszélgetett és általában megszokta, hogy megkapja a rangjának dukáló tiszteletet – most rendkívül furcsa volt látnia itt, orosz földön, a durva erőnek ezt az ellenséges és ami fő, tiszteletlen megnyilatkozását vele szemben.

A nap még csak kelegetett a felhők mögül; üde, harmatos volt a levegő. Az úton csordát hajtottak kifelé a faluból. A mezőn, akár a buborékok a víz színén, úgy pattantak fel a csivitelő pacsirták.

Balasov körülnézett, várta, mikor jön már a tiszt a faluból. Az orosz kozákok, a kürtös meg a francia huszárok olykor némán egymásra néztek.

Egy francia huszárezredes – láthatólag csak az imént kelt fel az ágyból – jól táplált, szürke paripán, két huszár kíséretében előlovagolt a faluból. A tiszten is, a katonákon is, a lovakon is rajta volt még a jólét és a nyalkaság pecsétje.

A hadjáratnak az az első időszaka volt ez, amikor a két sereg még kifogástalan állapotban van, szinte szemléhez hasonló, békés tevékenységet folytat, csak nyalka ruházata harciasabb egy árnyalattal, csak az a vidámság meg az a vállalkozó szellem ütközik ki egy árnyalattal erősebben, amely a hadjáratok elején mindig jelentkezik.

A francia ezredes csak nehezen tudta visszafojtani az ásítást, de azért udvarias volt és láthatólag tisztában volt Balasov szerepével. Katonái mellett elhaladva, az előőrsvonal mögé vezette és közölte vele: az a kérése, hogy vezessék a császár elé, bizonyára hamarosan teljesül, mert a császári főhadiszállás, tudomása szerint, itt van nem messzire.

Átlovagoltak Rikonti falván, elhaladtak a francia huszárok kötőkorlátjai, az őrök, a katonák mellett, akik tisztelegtek az ezredesüknek és kíváncsian nézegették az orosz egyenruhát. Kiértek a falu túlsó végére. Az ezredes szavai szerint két kilométerre volt a hadosztályparancsnok, aki majd fogadja Balasovot és rendeltetési helyére kíséri.

A nap már felkelt és vidám fényt hintett az élénkzöld növényzetre.

Alig hagyták el a csapszéket és értek fel a hegyre, a hegy tövéről szembe jött velük egy csoport lovas; legelöl, piros köpenyben, hollófekete paripán, amelynek szerszáma csak úgy ragyogott a napon, egy vállra omló bodor fekete hajú, tollas kalapos, hosszú lábú férfi lovagolt kidüllesztett mellel, ahogy a franciák szoktak lovagolni. Ez a férfi vágtában kaptatott Balasov felé. A verőfényes júniusi napon csak úgy ragyogott rajta a drágakő, az arany paszomány, csak úgy lengett a tolldísze.

Balasov már csak két lóhosszúságra volt a színpadiasan ünnepélyes arc-

cal feléje nyargaló, arannyal ékes, karpereces, nyakláncos, tolldíszes lovastól, amikor Julner, a francia ezredes nagy tisztelettel odasúgta: *Le roi de Naples.*"[9] Csakugyan Murat volt, akit most nápolyi királynak neveztek. Bár teljesen érthetetlen volt, miért nápolyi király, de így nevezték, és ő maga is szentül hitte, hogy az – hiszen ezért volt ünnepélyesebb és tekintélyesebb a külseje is, mint azelőtt. Annyira elhitette magával, hogy ő csakugyan nápolyi király, hogy amikor Nápolyból való elutazásának előestéjén végigsétált feleségével az utcán és néhány olasz azt kiáltotta: *„Viva il re!"*[10] – szomorú mosollyal hitveséhez fordult és azt mondta: *„Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!"*[11]

De bármilyen szilárdan hitte is, hogy ő nápolyi király, bármennyire sajnálta is érte búsuló, elhagyott alattvalóit, az utóbbi időben, miután parancsot kapott, lépjen újra szolgálatba, kivált pedig miután Danzigban találkozott Napoleonnal, és legfelségesebb sógora azt mondta neki: *„Je vous ai fait Roi pour régner à ma manière, mais pas à la vôtre"*[12] – vidáman látott hozzá az ismerős foglalatosságának, és mint a jól zabolt, de még el nem hízott ló, ha hámban érzi magát és türelmetlenül topog a rúd között, kicicomázta magát a lehető legtarkábban s legpazarabbul, és vidáman, elégedetten nyargalászott Lengyelország útjain, bár maga se tudta, hová és miért.

Amikor meglátta az orosz tábornokot, királyi módra, ünnepélyesen hátravetette vállig érő, bodros fürtök borította fejét és kérdően nézett a francia ezredesre. Az ezredes mély tisztelettel jelentette őfelségének, miben jár Balasov, akinek a nevét nem tudta jól kiejteni.

– *De Bal-machève!* – mondta a király (a rá jellemző határozottsággal így küzdötte le azt a nehézséget, amelyben az ezredes megbotlott) – *charmé de faire votre connaissance, général*[13] – tette hozzá királyian kegyes taglejtéssel. Mihelyt elkezdett hangosan és szaporán beszélni, minden királyi méltóság eltűnt róla egy szempillantás alatt, és maga se vette észre, hogyan, de átcsapott a természetéből fakadó kedélyes, bizalmas modorba. Balasov lovának a marjára tette a kezét.

– *Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît!*[14] – mondta, mintha sajnálná ezt a körülményt és nem mondhatna véleményt róla.

– *Sire*, – felelte Balasov – *l'Empereur mon maitre ne désire point la guerre, et comme Votre Majesté le voit*[15] – mondta Balasov, derűreborúra használva a *Votre Majesté*-t, és a cím sűrű emlegetésével elkerül-

---

[9] A nápolyi király.

[10] Éljen a király!

[11] Szegények, nem tudják, hogy holnap itthagyom őket.

[12] Én azért csináltam királyt magából, hogy az én kedvem szerint, ne pedig a magáé szerint uralkodjék.

[13] Nagyon örülök, hogy megismerhetem, tábornok.

[14] Hát úgy látszik, tábornok, benne vagyunk a háborúban.

[15] Felség, az én uram-császárom egy cseppet se kíván háborút, ahogy Felséged is látja.

hetetlenül együttjáró szenvelgéssel fordult ahhoz a személyhez, akinek még újság volt ez a cím.

Murat arcán ostoba elégedettség ragyogott, mialatt *monsieur de Balachoff*-ot hallgatta. De hát *royauté oblige:*[16] szükségét érezte, hogy mint király és mint szövetséges, politikai dolgokról elbeszélgessen Sándor követével. Leszállt a lováról, karon fogta Balasovot és a tisztelettel várakozó kísérettől néhány lépésnyire eltávolodva, fel s alá járkált vele és igyekezett jelentősen beszélni. Megemlítette, Napoleon császárt sérti az a követelés, hogy vonja ki csapatait Poroszországból, kivált mivel ez a követelés köztudomásra jutott és mivel sérti Franciaország méltóságát. Balasov azt mondta, ebben a követelésben nincsen semmi sértés, mert... De Murat közbevágott.

– Tehát ön szerint Sándor császár kezdte? – kérdezte váratlanul, kedélyesen ostoba mosollyal.

Balasov azt mondta – mert valóban azt is hitte – hogy a háború kirobbantója Napoleon.

– *Eh, mon cher général* – szakította félbe ismét Murat – *je désire de tout mon coeur que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plus tôt possible*[17] – mondta az olyan szolga modorában, aki jó barátságban akar maradni a másikkal, bár a gazdáik patvarkodnak. Áttért a kérdezősködésre: hogy van a nagyherceg, hogy szolgál az egészsége, emlegeti-e még, milyen vidáman szórakozott, amikor nála, Nápolyban időzött. Aztán mintha hirtelen eszébe jutott volna királyi méltósága, kiegyenesedett, ugyanolyan pózba meredt, mint koronázásakor, és jobb kezével integetve azt mondta: – *Je ne vous retiens plus, général; je souhaite le succès de votre mission*[18] – és a tisztelettel várakozó kíséret felé indult; lobogott rajta a hímzett vörös köpeny meg a tolldísz, és ragyogtak a drágakövek.

Balasov tovább indult, mert Murat szavaiból azt sejtette, hogy igen hamar Napoleon színe elé bocsátják. De ahelyett, hogy nemsokára találkozhatott volna Napoleonnal, Davout gyaloghadtestének őrszemei megint ugyanúgy feltartóztatták a következő falunál, mint az első előőrsvonalban, és a hadtestparancsnok segédtisztje, akit odahívtak, bekísérte a faluba, Davout marsallhoz.

V

Davout Napoleon császár Arakcsejevje volt; nem olyan gyáva, de ugyanolyan akkurátus, ugyanolyan kegyetlen és odaadását ugyanúgy nem tudta kifejezni másképp, csak kegyetlenséggel.

---

[16] a királyi rang kötelez

[17] Hát, kedves tábornok, én teljes szívemből azt kívánom, hogy a két császár intézze el egymás között, és ez az akaratom ellenére kirobbant háború fejeződjék be minél előbb.

[18] Nem tartom fel tovább, tábornok; sikert kívánok a küldetéséhez.

Az államszervezet gépezetében szükség van ilyen emberekre, mint ahogy szükség van a természetben a farkasokra is; és csakugyan mindig vannak, mindig megjelennek és tartják magukat, bármennyire képtelennek látszik is jelenlétük és közelségük a kormány fejéhez. Csakis ezzel a szükségszerűséggel magyarázhatjuk, hogy az a kegyetlen Arakcsejev, aki tulajdon kezével cibálta ki gránátosok bajuszát, de ideggyengesége miatt nem bírta elviselni a veszélyt, az a műveletlen, az az udvarba nem való Arakcsejev olyan szilárdan tartotta magát a lovagian nemes és gyengéd természetű Sándor mellett.

Balasov egy parasztporta színjében találta Davout-t; egy hordón ült és írásokkal foglalatoskodott (számadásokat vizsgált át). Egy segédtisztje ott állt mellette. Találhattak volna különb helyiséget is, de Davout marsall azok közé tartozott, akik szántszándékkal a legzordabb életkörülményekbe kényszerítik magukat, csak azért, hogy joguk legyen zordnak lenni. Ugyancsak ezért dolgozik mindig sietősen és szívósan is. „Hogy gondolhatnék én az emberi élet boldogabb oldalára, mikor – látjátok – egy piszkos színben, egy hordón ülök és dolgozom" – ezt lehetett leolvasni az arcáról. Az ilyenek legfőbb élvezete és szükséglete az, hogy ha találkoznak az élet megpezsdülésével, a maguk zord és szívós tevékenykedését vágják szemébe ennek a megpezsdülésnek. Ezt az élvezetet szerezte meg magának Davout, amikor bevezették hozzá Balasovot. Még jobban beletemetkezett munkájába, amikor az orosz tábornok belépett, majd szemüvegén át Balasov arcára pillantott – amely a gyönyörű reggel meg a Murat-val folytatott beszélgetés hatása alatt még mindig élénk volt – de nem állt fel, meg se moccant, hanem még jobban elkomorodott és kajánul elnevette magát.

Amikor észrevette Balasov arcán, hogy milyen hatást tett rá ez a fogadás, felemelte fejét és hirtelen azt kérdezte, mit óhajt.

Balasov azt hitte, csakis azért részesülhetett ilyen fogadásban, mert Davout nem tudja, hogy ő Sándor cár főhadsegéde, sőt most képviselője Napoleon előtt, sietett hát közölni, mi a rangja, milyen küldetésben jár. De várakozása ellenére Davout még mordabb és még gorombább lett, amikor meghallgatta Balasovot.

– Hol az a levél? – kérdezte. – *Donnez-le moi, je l'enverrai à l'Empereur.*[19]

Balasov azt mondta, parancsot kapott, hogy a császár tulajdon kezébe személyesen adja át a levelet.

– A maga császárjának a parancsait végrehajthatják a maguk hadseregében, de itt – felelte Davout – azt csinálja, amit mondanak.

És hogy még jobban éreztesse az orosz tábornokkal, mennyire a durva erőtől függ, az ügyeletesért küldte a segédtisztet.

Balasov elővette azt a borítékot, amely az uralkodó levelét zárta magába, és az asztalra tette (az asztal egy ajtó volt, amelyet két kis hor-

[19] Adja ide, én majd továbbítom a császárnak.

dóra fektettek; még ott meredezett rajta a kiszakított sarok). Davout felvette a borítékot és elolvasta a címzést.

– Teljes jogában van, hogy tiszteletet tanúsítson irántam, vagy ne tanúsítson tiszteletet – mondta Balasov. – De hadd jegyezzem meg, hogy van szerencsém őfelsége főhadsegédének tisztét viselnem...

Davout némán rátekintett; a Balasov arcán mutatkozó bizonyos izgalom és zavar nagy élvezetet szerzett neki.

– Megkapja, ami dukál – mondta; zsebre vágta a borítékot és kiment a színből.

Egy perc múlva belépett de Castré úr, a marsall segédtisztje és elkísérte Balasovot a számára előkészített helyiségbe.

Balasov aznap a marsallal ebédelt, a színben, ugyanazon a hordóra fektetett deszkán.

Davout másnap korán reggel ellovagolt valahova, de előbb maga elé citálta Balasovot és nyomatékosan azt mondta: kéri, maradjon itt, csak a poggyásszal mehet tovább, ha erre parancs érkezik; ne beszéljen senkivel, csakis de Castré úrral.

Balasov négy napot töltött magányban és unalomban, alárendeltsége és tehetetlensége tudatában – ez különösen nyomasztó volt a hatalomnak az után a miliője után, amelyben nemrég még benne élt – több napimenetet megtett a marsall poggyászával meg a francia csapatokkal, amelyek ellepték az egész környéket, míg végre bevitték a franciák megszállta Vilnába ugyanazon a sorompón át, ahol négy nappal előbb kilovagolt.

Másnap egy császári kamarás, *monsieur* de Turenne odament Balasovhoz és közölte, hogy Napoleon császár kihallgatásra óhajtja méltatni.

Négy nappal előbb annál a háznál, ahová elvitték Balasovot, a Preobrazsenszkij-ezred katonái őrködtek, most pedig mellükön kinyitott kék egyenruhában és bozontos kucsmában két francia gránátos állt, azonkívül huszárok és ulánusok – a fedezet – és segédtisztekből, apródokból, tábornokokból álló fényes kíséret, amely Napoleon megjelenését várta a lépcsőnél, a hátaslova meg Rusztán nevű mamelukja köré gyülekezve. Napoleon abban a vilnai házban fogadta Balasovot, amelyből Sándor császár útnak eresztette.

VI

Balasov ugyan megszokta az udvari pompát, de Napoleon udvarának pazar fénye mégis elkápráztatta.

Turenne gróf bevezette egy nagy fogadószobába, ahol sok tábornok, kamarás és olyan lengyel mágnás várakozott, akik közül jó néhányat az orosz császár udvaránál szokott látni Balasov. Duroc azt mondta, hogy Napoleon császár kilovaglás előtt fogadja az orosz tábornokot.

Balasov várt néhány percet; ekkor az ügyeletes kamarás belépett a nagy fogadóterembe, udvariasan meghajolt Balasov előtt és kérte, hogy kövesse.

Balasov bement a kis fogadószobába; innen egy ajtó nyílt a dolgozószobába, ugyanabba, ahonnan útnak eresztette az orosz császár. Balasov várakozva állt vagy két percig. Odaát sietős léptek hallatszottak. Gyorsan kinyílt az ajtó két szárnya, minden nesz elcsitult, és a dolgozószobában más, kemény, határozott lépések zaja hallatszott: Napoleon volt. Csak az imént fejezte be a sétalovagláshoz való öltözködést. Kerek hasára ereszkedő, fehér mellénye fölött szétnyitott, kék kabátot, rövid lábán meg kövér combjaira feszülő, fehér, jávorszarvasbőr nadrágot és térdvédős lovaglócsizmát viselt. Rövid haját bizonyára csak az imént fésülte meg, de egy tincs lelógott széles homlokának közepére. Párnás, fehér nyaka élesen kidudorodott egyenruhájának fekete gallérjából. Kölni-illatot árasztott. Fiatalos, telt arcán – az álla előugrik – kegyes és fenséges császári szívélyesség tükröződött.

Ahogy jött, minden lépésénél szaporán rázkódott a teste; de kissé hátravetette a fejét. Egész megköpcösödött, tömzsi alakja, széles, kövér válla és akaratlanul is előredüllesztett hasa és melle olyan tekintélyes és méltóságos külsőt kölcsönzött neki, amilyen a kényelemben élő negyven éves férfiaknak szokott lenni. Azonkívül látszott, hogy ezen a napon pompás hangulatban van.

Balasov tiszteletteljes, mély meghajlására biccentett egyet válaszul, odament hozzá és nyomban beszédbe elegyedett vele, mint olyan ember, akinek drága minden perce és nem ereszkedik le odáig, hogy előkészítse a mondanivalóját, mert biztos abban, hogy úgyis mindig jól beszél és azt mondja, amit kell.

– Jónapot, tábornok! – köszöntötte. – Megkaptam Sándor császár levelét, amelyet ön hozott, és nagyon örülök, hogy láthatom. – Balasov arcába pillantott nagy szemével, de mindjárt elnézett mellette.

Látszott rajta, hogy egy cseppet sem érdekli Balasov személye. Látszott, hogy csakis az érdekli, ami az *ő* lelkében történik. Mindaz, ami rajta kívül van, számára egészen jelentéktelen, mert – ahogy ő gondolta – csakis az ő akaratától függ minden a világon.

– Én nem kívánom és nem is kívántam a háborút – mondta – de belekényszerítettek. Én még *most is* (jól megnyomta ezeket a szavakat) hajlandó vagyok elfogadni minden magyarázatot, amelyet önök adhatnak nekem. – Röviden és világosan fejtegetni kezdte, miért elégedetlen az orosz kormányzattal.

Balasov a francia császár mérsékelt, nyugodt és barátságos beszédmodora alapján szentül azt hitte, hogy a császár békét óhajt és tárgyalni szándékozik.

– *Sire! L'Empereur, mon maître*[20] – kezdte Balasov a rég elkészített beszédet, amikor Napoleon befejezte a magáét és kérdően az orosz követre pillantott; de a császár rászegezett tekintete zavarba ejtette. „Ön zavarban van – szedje össze magát" – mintha ezt mondta volna Napoleon,

[20] Felséges uram, császárom!

és alig észrevehető mosollyal Balasov egyenruhájára meg a kardjára fordította a tekintetét. Balasov össze is szedte magát és beszélni kezdett. Azt mondta, Sándor császár nem tartja elegendő oknak a háborúra, hogy Kurakin ki akarta kérni az útlevelét: Kurakin a császár tudta és beleegyezése nélkül, a maga szakállára cselekedett így; Sándor császár nem akar háborút; Angliával nincs semmilyen kapcsolatuk sem.

– *Még* nincs – szúrta közbe Napoleon, és mintha félne, hogy elragadják az érzései, elkomorodott, majd könnyed biccentéssel jelezte Balasovnak: folytathatja.

Balasov mindent elmondott, amit parancsoltak neki, aztán azt mondta, hogy Sándor cár békét akar, de csakis azzal a feltétellel bocsátkozik tárgyalásba, hogy... Ekkor Balasovnak torkán akadt a szó: emlékezett ő arra a kijelentésre, amelyet Sándor császár ugyan nem írt bele a levélbe, de megparancsolta, hogy feltétlenül vegyék bele a Szaltikovhoz intézett leiratba és neki, Balasovnak is megparancsolta, hogy adja át Napoleonnak. Jól emlékezett Balasov ezekre a szavakra: „amíg egyetlen ellenséges katona van orosz földön", de egy bonyolult érzés meggátolta, hogy ki is mondja. Nem tudta kimondani ezeket a szavakat, jóllehet, meg akarta tenni. Megbotlott a nyelve, és azt mondta: „... hogy a francia csapatok visszahúzódnak a Nyemen mögé."

Napoleon észrevette, hogy Balasov zavarba esik, amikor kimondja az utolsó szavakat; erre megrándult az arca, bal lábikrája meg ütemesen remegni kezdett. Nem mozdult el helyéről, de magasabb hangon, sietősebben kezdett beszélni, mint előbb. Az ezután következő beszéd alatt Balasov többször lesütötte szemét és akaratlanul is figyelte Napoleon bal lábikrájának remegését, amely annál jobban erősödött, minél feljebb emelkedett a hangja.

– Én legalább annyira óhajtom a békét, mint Sándor cár – kezdte. – Hát nem éppen én tettem meg tizennyolc hónap óta mindent, hogy valóban elérjem? Tizennyolc hónap óta várom a magyarázatot. De hát mit követelnek önök tőlem, hogy megkezdhessük a tárgyalást? – kérdezte elkomorodva, és erélyes kérdő mozdulatot tett kicsiny, fehér, párnás kezével.

– Csapatainak visszavonását a Nyemen mögé, Felség – felelte Balasov.

– A Nyemen mögé? – ismételte Napoleon. – Tehát most azt akarják, hogy vonuljunk vissza a Nyemen mögé... csak a Nyemen mögé? – ismételte Napoleon, és Balasov szeme közé nézett.

Balasov tisztelettel fejet hajtott.

Négy hónappal ezelőtt még azt követelték, hogy vonuljon ki Pomerániából – ehelyett most csak azt követelik, hogy húzódjék vissza a Nyemen mögé. Napoleon sarkon fordult és fel-alá járkált a szobában.

– Azt mondja, azt követelik, hogy a tárgyalás megkezdése érdekében vonuljak vissza a Nyemen mögé; de két hónappal ezelőtt pontosan ugyanúgy azt követelték tőlem, hogy vonuljak vissza az Odera, majd a Visztula mögé és ennek ellenére is hajlandók tárgyalni.

Szótlanul átment a szoba egyik sarkából a másikba és ismét megállt Balasov előtt. Szigorú kifejezésű arca szinte megkövült, ballába még szaporábban remegett, mint előbb. Napoleon tudta, hogy remeg a bal lábikrája. *La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi*[21] – mondta később.

– Ilyen javaslatokat, hogy ürítsem ki az Odera meg Visztula mentét, tehetnek a badeni hercegnek, de nem nekem! – kiáltott fel teljesen váratlanul Napoleon. – Ilyen feltételt akkor se fogadnék el, ha nekem adnák Pétervárt és Moszkvát. Önök azt mondják, én kezdtem a háborút? Hát ki utazott előbb a hadseregéhez? Sándor cár volt az, és nem én. És akkor ajánlanak már tárgyalást, amikor milliókat költöttem, amikor már szövetségre léptek Angliával, és amikor már nagyon rosszul állnak – most ajánlanak nekem tárgyalást! Hát mi a célja az Angliával való szövetségüknek? Mit nyújt ez önöknek? – mondta sietve; most már nyilvánvalóan nem arra irányította a beszédet, hogy kifejtse a békekötés előnyeit és meghányja-vesse a lehetőségét, hanem csakis arra irányította, hogy bebizonyítsa a maga igazságát és erejét, és bebizonyítsa Sándor tévedését és hibáit.

Eleinte még láthatólag azzal a céllal beszélt, hogy kidomborítsa helyzetének előnyösségét és megmutassa, hogy ő ennek ellenére is hajlandó tárgyalásba bocsátkozni. De most már javában beszélt és minél tovább beszélt, annál kevésbé tudta irányítani tulajdon beszédét.

Beszédének célja most már láthatólag csupán az volt, hogy felmagasztalja magát és megsértse Sándort, vagyis hogy épp azt cselekedje, amit a fogadás elején a legkevésbé sem akart.

– Azt hallom, békét kötöttek a törökkel.

Balasov igenlően bólintott.

– Megkötöttük a békét... – kezdte. De Napoleon nem engedte szóhoz jutni. Úgy látszik, szükségét érezte, hogy csak beszéljen; folytatta is tovább, azzal az ékesszólással, azzal a fékevesztett ingerültséggel, amelyre annyira hajlamosak az elkényeztetett emberek.

– Igen, tudom, békét kötöttek a törökkel és nem kapták meg Moldvát és Oláhországot. Én pedig odaadtam volna az önök uralkodójának ezeket a tartományokat, mint ahogy Finnországot odaadtam. Igen – folytatta – én Sándor császárnak ígértem és neki is adtam volna Moldvát és Oláhországot, most meg elesik ettől a két gyönyörű tartománytól. Pedig birodalmához csatolhatta volna őket, és egyetlen császár országlása alatt a Botteni-öböltől a Duna torkolatáig terjeszthette volna ki Oroszország határait. Nagy Katalin sem érhetett volna el többet – mondta Napoleon egyre jobban nekitüzesedve; fel s alá járkált a szobában és csaknem ugyanazokat a szavakat ismételte el Balasovnak, amelyeket magának Sándornak mondott Tilsitben. – *Tout cela il l'aurait du a mon amitié. Ah!*

---

[21] Fontos jel az énnálam, ha a bal lábam ikrája remeg.

quel beau règne, quel beau régne![22] – ismételte többször is, megállt, elővette a zsebéből arany tubák szelencéjét és mohón szippantott belőle.

– *Quel beau règne aurait pu être celui de l'empereur Alexandre!*[23] Sajnálkozva pillantott Balasovra, de mihelyt észrevette, hogy Balasov meg akar jegyezni valamit, sietve megint elébe vágott.

– Kívánhat-e bármit, törekedhet-e bármire is, amit meg nem talál, ha barátom marad? – mondta Napoleon és vállat vont: nem érti a dolgot. – Nem, ő jobbnak tartotta, ha az én ellenségeimmel veszi körül magát, mégpedig kikkel? – folytatta. – Steineket, Armfelteket, Bennigseneket, Wintzingerodékat gyűjtött maga mellé. Stein áruló, akit elkergettek a hazájából, Armfelt feslett életű cselszövő, Wintzingerode megszökött alattvaló, Bennigsen valamivel jobb katona, mint a többiek, de mégis tehetségtelen, hisz 1807-ben semmit sem tudott csinálni, így hát a legszörnyűbb emlékeket kellene ébresztenie Sándor császárban. Tegyük fel, hogy tehetségesek, és hasznukat veheti – folytatta Napoleon; alig győzte szavakba foglalni szakadatlan sorban felötlő eszméit, amelyek mind az ő igazát vagy az ő erejét igazolták (ez a kettő az ő fogalmai szerint egy és ugyanaz) – de szó sincs róla: nem érnek azok semmit se békében, se háborúban! Barclay, azt hallom, ügyesebb a többinél; de én – az első hadmozdulatai alapján – még ezt sem mondhatom. És mit művelnek, mit művelnek azok az udvaroncok! Pfuel javasol valamit, Armfelt vitába száll vele, Bennigsen boncolgatja, Barclay pedig, akinek a cselekvés volna a hivatása, maga se tudja, mire szánja magát, az idő meg telik. Csak Bagration – csak az a katona. Buta ugyan, de tapasztalt, van szemmértéke és tud dönteni... És milyen szerepet játszik az önök fiatal uralkodója ebben a szedett-vedett kompániában? Ezek csak csúffá teszik, és őrá tolják a felelősséget mindenért, ami történni fog. *Un souverain ne doit être à l'armée que quand il est général*[24] – mondta. Látszott, hogy ezeket a szavakat mint kihívást vágja az uralkodó arcába. Napoleon tudta, hogy Sándor császár nagyon szeretne hadvezér lenni.

– Már egy hete megkezdődött a hadjárat, és önök nem tudták megvédeni Vilnát. Két részre vágtuk és kikergettük önöket a lengyel tartományokból. Egész hadseregük zúgolódik.

– Ellenkezőleg, Felség – mondta Balasov, aki alig győzte megjegyezni mindazt, amit mondtak neki, és csak nagy nehezen tudta követni a szavaknak ezt a tűzijátékát – hadseregünk ég a vágytól...

– Én mindent tudok – szakította félbe Napoleon – én mindent tudok, azt is tudom, hány zászlóaljuk van – éppolyan pontosan, mint azt, hogy hány van nekem. Önöknek nincs kétszázezer katonájuk se, nekem meg kétszerte több van. Becsületszavamra! – mondta Napoleon, megfeled-

---

[22] És ezt mind az én barátságomnak köszönhette volna. Milyen gyönyörű birodalom, milyen gyönyörű birodalom!

[23] Milyen gyönyörű birodalom *lehetett volna* a Sándor császáré!

[24] Az uralkodónak csak akkor kell a hadseregnél tartózkodnia, hogyha hadvezér.

kezve arról, hogy az ő becsületszava ugyan nem sokat nyomhat a latban. – Rá merem adni *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côte de la Vistule.*[25] A törökkel nem sokra mennek: nem valók azok semmire, ezt be is bizonyították azzal, hogy békét kötöttek önökkel. A svédeknek meg az a végzetük, hogy őrült királyok uralkodjanak rajtuk. Eszefogyott volt a királyuk, kicserélték hát, ültettek egy másikat a helyébe, Bernadotte-ot, de az is menten megháborodott, mert csak őrült lehet az, aki svéd létére szövetséget köt Oroszországgal. – Napoleon kaján mosolyra fakadt, majd megint az orrához emelte a tubákszelencét.

Balasov Napoleon minden mondatára vissza tudott volna vágni, akart is: állandóan úgy izgett-mozgott, mint aki mondani szeretne valamit, de Napoleon nem engedte szóhoz jutni. A svédek őrültségének vádját azzal akarta megcáfolni, hogy Svédország sziget, ha mellette áll Oroszország; de Napoleon haragosan kiáltott egyet, hogy elfojtsa Balasov hangját. Napoleon abban az ingerült állapotban volt, amikor beszélni, beszélni, beszélni kell, csak azért, hogy az ember bebizonyítsa az igazát – önmagának. Balasov nehéz helyzetbe került: mint követ félt, hogy csorba esik a méltóságán, és úgy érezte, tiltakoznia kell, de mint ember, lelkileg összetöpörödött annak az alaptalan dühöngésnek láttán, amely szemmel láthatóan önkívületbe sodorta Napoleont. Tudta, hogy egyetlen szónak sincs jelentősége, amit most Napoleon kiejt, és ő maga is szégyellni fogja, ha észre tér. Csak állt lesütött szemmel, nézte Napoleon lépkedő, vastag lábát, és igyekezett kerülni a tekintetét.

– Különben, mit nekem az önök szövetségesei! – mondta Napoleon. – *Nekem* vannak igazi szövetségeseim: a lengyelek. Nyolcvanezren vannak és úgy verekszenek, akár az oroszlán. És lesznek kétszázezren is!

És mivel bizonyára feldühödött azon, hogy szemmel látható hazugságot ejtett ki a száján, meg hogy Balasov, megadva magát a sorsnak, változatlan tartásban áll ott, sarkon fordult, odament hozzá, egészen közel, és fehér kezével erélyes, gyors mozdulatot téve, szinte a fülébe kiabálta:

– Tudja meg, ha ellenem ingerlik Poroszországot, letörülöm Európa térképéről, tudja meg. – Sápadt arcát düh torzította el, egyik kicsiny fehér kezével, erélyes mozdulattal, a másikba csapott. – Igen, a Dvina, a Dnyeper mögé vetem önöket és visszaállítom azt a gátat, amelyet csak bűnös vakság miatt engedett lerombolni Európa. Igen, ez lesz a sorsuk, ezt nyerték azzal, hogy elpártoltak tőlem – mondta és néhányszor még végigjött-ment a szobán. Kövér válla meg-megrándult. Mellénye zsebébe tette a burnótszelencét, megint kivette, néhányszor az orrához tartotta, és megállt Balasov előtt. Hallgatott egy ideig, gúnyosan a szeme közé nézett Balasovnak: – *Cependant quel beau règne aurait pu avoir votre maître!*[26]

---

[25] a becsületszavamat, hogy ötszázharmincezer emberem van a Visztulán innen.
[26] Pedig milyen szép birodalma *lehetett volna* az ön urának!

Balasov érezte, hogy ellent kell mondania. Azt felelte, hogy Oroszország nem látja ilyen sötét színben a dolgokat. Napoleon nem válaszolt, továbbra is gúnyosan nézett a szeme közé, és bizonyára oda se hallgatott. Balasov azt mondta, Oroszországban csupa jót várnak ettől a háborútól. Napoleon leereszkedően biccentett, mintha azt mondaná: „Tudom, hogy így kell beszélnie, ez a kötelessége, de ezt maga se hiszi, mert én meggyőztem önt."

Balasov beszéde végén Napoleon megint elővette dohányszelencéjét, szippantott belőle és mintha jelt adna, kétszer a padlóra dobbantott. Kinyílt az ajtó; egy csupa tiszteletből kétrét görnyedt kamarás odaadta a császárnak a kalapját meg a kesztyűjét, egy másik odanyújtott egy zsebkendőt. Napoleon, rájuk se tekintve, Balasovhoz fordult:

– Kérem, adja át üzenetemet Sándor császárnak – mondta, mikor átvette kalapját – ugyanúgy híve vagyok, mint azelőtt, tökéletesen ismerem őt és igen nagyra tartom kiváló tulajdonságait. *Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre à l'Empereur.*[27] – És Napoleon gyorsan az ajtó felé indult. A fogadószobából mindenki előretódult és lesietett a lépcsőn.

VII

Balasov szentül hitte, hogy Napoleon mindezek után, amit mondott, azok után a dühkitörések után, és szárazon odavetett utolsó szavai után: *„Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre"*, nem akarja többé látni, sőt kerüli is, hogy találkozzék vele, a megsértett követtel, és ami a fő, császárhoz nem illő pattogásának tanújával. De, nagy ámulatára, Duroc révén még azon a napon meghívták a császár asztalához.

Az ebéden Bessières, Caulaincourt és Berthier vett részt.

Napoleon vidám és nyájas arccal fogadta Balasovot. Nem látszott rajta semmi szégyenlősség, semmi szemrehányás önmagával szemben a délelőtti kirobbanás miatt, sőt még ő igyekezett felvidítani Balasovot. Látszott, Napoleon számára már régóta szó sem lehet arról – a saját meggyőződése szerint – hogy ő tévedhet, mert az ő fogalmai szerint minden jó, amit ő tesz, mégpedig nem azért, mert megegyezik a jó vagy a rossz képzetével, hanem mert *ő* cselekedte.

A császár nagyon vidám volt a sétalovaglás után – Vilna utcáin lovagolt, ahol a néptömegek ujjongva fogadták és jó darabon el-elkísérték. Minden utca ablakába, amerre csak elhaladt, szőnyegeket raktak, zászlókat tűztek ki, meg az ő nevének kezdőbetűjét, és a lengyel hölgyek kendőt lengettek köszöntésére.

Ebéd közben maga mellé ültette Balasovot és nyájasan társalgott vele, sőt mintha udvari emberei közé és azok közé sorolta volna, akik egyetértenek terveivel, tehát szükségképpen örülnek is sikereinek. Többek között

[27] Nem tartom vissza tovább, tábornok, megkapja a császárhoz írt levelemet.

szóba hozta Moszkvát és kérdezősködött Balasovtól, milyen az orosz főváros; nem úgy, mint egy kíváncsi vándor, ha új helyet akar felkeresni, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy Balasovot mint orosz embert bizonyára elbűvöli ez az érdeklődés.

– Hány lakosa van Moszkvának és hány háza? Igaz-e, hogy Moscou-t *Moscou la sainte*-nek[28] nevezik? Hány templom van Moszkvában? – kérdezte.

Arra a feleletre, hogy Moszkvában több mint kétszáz templom van, azt mondta:

– Ugyan minek olyan tömérdek templom?

– Az oroszok nagyon ájtatosak – felelte Balasov.

– Egyébként a sok kolostor meg a sok templom mindig a nép elmaradottságának a jele – mondta Napoleon és Caulaincourt-ra tekintett, méltánylást várva ezért a megállapításért.

Balasov bátorkodott tisztelettel megjegyezni, hogy másként vélekedik, mint a francia császár.

– Ahány ház, annyi szokás – felelte.

– De Európában már sehol sincs semmi efféle – mondta Napoleon.

– Bocsánatot kérek, Felség – jegyezte meg Balasov – Oroszországon kívül ott van még Spanyolország, ott is ugyanolyan sok a templom meg a kolostor.

Balasovnak ezt a feleletét, amely a franciáknak nemrég Spanyolországban elszenvedett vereségére utalt, Balasov elbeszélése szerint nagyra értékelték Sándor császár udvarában, de igen kevéssé értékelték ott, Napoleon ebédjén, így hát csak elröppent észrevételnül.

A marsall urak közömbös és bámész arcán látszott, hogy nem értik, mi ebben a szellemesség, amit Balasov hanglejtése sejtetett. „Ha van is benne szellemesség, mi nem értettük el, vagy pedig egy cseppet sem szellemes ez a mondás" – ezt fejezte ki a marsallok arca. Oly kevéssé értékelték ezt a választ, hogy Napoleon egyáltalán észre se vette, és naivul azt kérdezte Balasovtól, milyen városokon át vezet innen egyenes út Moszkva felé. Balasov, aki egész ebéd alatt résen állt, azt felelte, hogy *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou;*[29] sok út van és e sok különböző út közt van egy *poltavai* út is, amelyet XII. Károly választott, mondta Balasov és akaratlanul elpirult örömében, hogy ilyen ügyesen felelt. De alig mondta ki az utolsó szót: „Poltava", Caulaincourt máris arra fordította a beszédet, milyen kényelmetlen az út Pétervárról Moszkvába, aztán pétervári emlékeiről beszélt.

Ebéd után átmentek kávézni Napoleon dolgozószobájába, mely négy nappal előbb még Sándor cár szobája volt. Napoleon leült és kávéját kavargatta egy sèvres-i csészében; helyet mutatott Balasovnak maga mellett.

---

[28] a szent Moszkvának

[29] miként minden út Rómába vezet, ugyanúgy minden út Moszkvába vezet;

Szokott az embernek lenni egy sajátos, ebédutáni hangulata, mely minden ész-oknál erősebben arra készteti az embert, hogy elégedett legyen magával és barátjának tartson mindenkit. Napoleon ilyen hangulatban volt. Úgy érezte, olyan emberek veszik körül, akik mind bálványozzák. Szentül hitte, hogy Balasov ebéd óta barátja lett, és ő is bálványozza...

– Ahogy hallom, ez ugyanaz a szoba, amelyben Sándor császár lakott – fordult hozzá kellemes, de egy kissé gúnyoros mosollyal. – Különös, nemde, tábornok? – mondta, nyilvánvalóan nem is kételkedve abban, hogy beszédtársának csakis kellemes lehet ez a megjegyzés, mivel az ő, Napoleon felsőbbségét bizonyítja Sándorhoz képest.

Balasov egy szót sem tudott válaszolni rá, csak némán lehajtotta a fejét.

– Igen, ebben a szobában négy nappal ezelőtt még Wintzingerode és Stein tanácskozott – folytatta Napoleon ugyanazzal a gúnyos, magabiztos mosollyal. – Nekem csak az nem fér a fejembe, miért gyűjtötte maga köré Sándor császár éppen az én személyes ellenségeimet. Ezt sehogy se értem. Hát nem gondolt arra, hogy én is megtehetem? – fordult Balasovhoz, és ez a visszaemlékezés láthatólag ismét a délelőtti dühöngés kerékvágásába zökkentette, amely még friss volt a lelkében. – És tudja meg, hogy csakugyan megteszem – mondta, felállt és félretolta csészéjét. – Kikergetem Németországból a rokonait mind, a württembergieket, a badenieket, a weimariakat... igen, kikergetem. Már készítheti is nekik a menedéket Oroszországban!

Balasov lehajtotta fejét és arckifejezésével jelezte, hogy szeretne már elköszönni, és mindezt csak azért hallgatja, mert hát mit tehet mást, ha egyszer beszélnek hozzá. Napoleon nem vette észre ezt az arckifejezést; Balasovhoz nem mint ellenségének követéhez fordult, hanem mint olyan emberhez, aki most már teljesen odaadó híve, tehát örülnie kell volt urának megalázásán.

– És miért állt Sándor császár a hadsereg élére? Mire jó ez? A háború az én mesterségem, ő csak uralkodjék – az a dolga – ne pedig hadsereget vezényeljen. Miért vállalta ezt a felelősséget?

Napoleon megint elővette burnótszelencéjét, szótlanul járt fel s alá egy darabig, aztán hirtelen odament Balasovhoz és könnyed mosollyal, olyan magabiztosan, gyorsan és egyszerűen, mintha valami fontos dolgot csinálna, ami még kellemes is Balasovnak, a negyven éves orosz tábornok fejéhez emelte kezét, megfogta és csupán az ajkával mosolyogva, enyhén meghúzta a fülét.

Avoir l'oreille tirée par l'Empereur,[30] nagy megtisztelésnek, nagy kegynek számított a francia udvarban.

– *Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?*[31] – kérdezte, mintha nevetséges volna, hogy az ő jelenlétében

---

[30] Ha valakinek a fülét meghúzta a császár, az

[31] Nos, nem szól semmit, Sándor császár udvaronca és bámulója?

valaki *courtisan*-ja és *admirateur*-je legyen bárkinek is őrajta, Napoleonon kívül.

– Előálltak a tábornok lovai? – kérdezte és könnyed főhajtással fogadta Balasov meghajlását.

– Az én lovaimat adják oda, *nagy út áll előtte* ...

A Balasov hozta levél volt Napoleon utolsó levele Sándorhoz. Az orosz császárnak elmondták a beszélgetés minden részletét – és megindult a háború.

VIII

Andrej herceg Pierre-rel való moszkvai találkozása után Pétervárra utazott ügyes-bajos dolgait intézni, ahogy a családnak mondta, de valójában azért, hogy találkozzék ott Anatole Kuraginnal, mert feltétlenül szükségesnek tartotta ezt a találkozást. Kuragin, aki után mindjárt érdeklődött, mihelyt Pétervárra érkezett, már nem volt ott. Pierre tudtára adta sógorának, hogy Andrej herceg keresi. Anatole Kuragin menten új beosztást kapott a hadügyminisztertől, és elutazott a moldvai hadsereghez. Ugyanekkor Andrej herceg találkozott Pétervárott Kutuzovval, iránta mindig jóindulatú, régi tábornokával, és Kutuzov azt ajánlotta neki, hogy menjen vele a moldvai hadsereghez, ahová akkoriban nevezték ki főparancsnoknak az öreg tábornokot. Andrej herceg, miután megkapta beosztását – a főhadiszállás törzskarához osztották be – útnak indult Törökországba.[32]

Andrej herceg kényelmetlennek tartotta, hogy írjon Kuraginnak és levélben hívja ki. Azt tartotta, ha nem talál valami új okot a párbajra, akkor csak hírbe keverné Rosztova grófnőt; azért is kereste a személyes találkozást Kuraginnal, mert új okot akart találni a párbajra. De a török hadseregben sem sikerült találkoznia Kuraginnal; Anatole nem sokkal Andrej herceg odaérkezte után visszament Oroszországba. Az új országban, új életkörülmények között könnyebb lett Andrej herceg élete. Menyasszonyának hűtlensége óta – annál fájóbb sebet ejtett az rajta, minél nagyobb igyekezettel titkolta mindenki elől, hogy milyen erős hatást tett rá – nyomasztóvá váltak azok az életkörülményei, amelyek között boldog volt, és még nyomasztóbbá vált a szabadság és a függetlenség, pedig de sokra tartotta azelőtt. Nem gondolta már azokat a régi gondolatokat – amelyek akkor ötlöttek eszébe először, amikor az austerlitzi csatatéren a mennyboltot nézte; amelyeket úgy szeretett fejtegetni Pierre előtt és amelyek betöltötték magányát Bogucsarovóban, majd pedig Svájcban és Rómában – sőt félt még visszaemlékezni is ezekre a gondolatokra, melyek végtelen és világos láthatárt tártak eléje. Most csak az égető gyakorlati gondok érdekelték, amelyeknek semmi közük sem volt a régiekhez; ezekbe aztán annál nagyobb mohósággal kapaszkodott bele, minél jobban feledésbe merültek a régiek. Mintha az a magasba ívelő mennybolt, amely azelőtt föléje borult, hirtelen

[32] A török fennhatóságú Moldvába.

egy körülhatárolt, alacsony, nyomasztó boltozattá változott volna, mely alatt minden világos, de nincsen semmi örök, semmi titokzatos.

A kínálkozó munkakörök közül a katonai szolgálat volt a legegyszerűbb, azt ismerte a legjobban. Kutuzov törzskarához beosztott szolgálattevő tábornoki tisztségében nagy buzgalommal és szívósan tevékenykedett, munkakedvével és pontosságával bámulatba ejtette Kutuzovot. Amikor Törökországban sem találta meg Kuragint, nem tartotta szükségesnek, hogy viszszanyargaljon utána Oroszországba. Ambátor jól tudta: ha bármennyi idő múltán is találkozik Kuraginnal, minden megvetése ellenére, minden érvelés ellenére, mellyel azt bizonygatja, nem érdemes lealacsonyítania magát, nem érdemes összetűznie vele – mégsem állja meg, hogy ki ne hívja, miként az éhes ember sem állja meg, hogy ne essék neki az ennivalónak. És az a tudat, hogy a sértést még nem torolta meg, a haragját még nem töltötte ki, és az még mindig nyomja a lelkét – megmérgezte azt a mesterkélt nyugalmat, amelyet gondterhelten, lázas, egy kissé becsvágyó és hiú tevékenység formájában teremtett magának Andrej herceg Törökországban.

Ezernyolcszáztizenkettőben, amikor a Napoleonnal való háború híre eljutott Bukarestbe (ahol már két hónapja élt Kutuzov, de éjét-napját Valaskájánál[33] töltötte), Andrej herceg arra kérte Kutuzovot, helyezze át a nyugati hadsereghez. Kutuzov már torkig volt Bolkonszkij serénykedésével, mert szemrehányásnak érezte, amiért ő csak henyél, így hát igen szívesen elengedte és ajánlólevéllel Barclay de Tollyhoz küldte Andrej herceget.

Andrej herceg, mielőtt a hadsereghez indult, amely májusban a drisszai táborban állomásozott, betért Liszije Goriba, mely a szmolenszki országúttól három versztányira lévén, csaknem útjába esett. Andrej herceg életében a legutóbbi három évben olyan sok fordulat történt, oly sok mindent gondolt, érzett, látott gyorsan egymás után (beutazta nyugatot is, keletet is), hogy amikor Liszije Goriba érkezett, különös és váratlan meglepetésként érte, hogy ott minden pontosan ugyanolyan, a legapróbb részletekig pontosan ugyanúgy folyik az élet. Mint egy elvarázsolt, alvó kastélyba, hajtatott be a fasorba, majd meg a Liszije-Gori-i ház kőkapuján. Minden a régi: a higgadtság, a tisztaság, a csend a házban, a bútorok, a falak, még a hangok és a szagok is; és a félénk arcok is mind a régiek, csak megöregedtek egy kissé. Marja hercegnő még mindig ugyanaz a félénk, csúnya, öregedő lány, aki örökös lelki szenvedések közepette, rettegésben, minden haszon és öröm nélkül morzsolgatja le ifjú éveit. Bourienne változatlanul az a kacér leány, aki vidáman kihasználja életének minden pillanatát, és a legboldogítóbb reményekkel eltelve, mindig meg van elégedve magával. Csak még magabiztosabb lett; Andrej herceg legalábbis ilyennek látta. Dessalles, a nevelő, akit ő hozott Svájcból, orosz szabású kabátot visel ugyan, és kerékbetört orosz nyelven beszél a szolgákkal, de azért ugyanaz az együgyűen okos, művelt, erényes és pedáns nevelő maradt. Az öreg herceg testben csak annyit változott, hogy oldalt hiányzott egy foga, és ez szembetűnt; lélekben

[33] Valaska: román nő, így becézték Kutuzov kedvesét.

ugyanolyan maradt, mint volt, csak még mérgesebben, még gyanakvóbban nézte a valóságot, a világ eseményeit. Csak Nyikoluska változott meg: nagyot nőtt, megpirosodott, fejét sötét, göndör haj borította, és ha nevetett, ha jókedve volt – bár maga sem tudta – ugyanúgy felhúzta szép kis felső ajkát, akár a megboldogult hercegné szokta volt. Csak ő nem engedelmeskedett a változatlanság törvényének ebben az elvarázsolt, alvó kastélyban. De jóllehet külsőleg minden a régi maradt, mindezeknek a személyeknek a belső viszonya jócskán megváltozott, mióta Andrej herceg nem látta őket. A háznép két egymástól idegen, sőt ellenséges táborra oszlott; ezek csak most, az ő jelenlétében fértek össze, az ő kedvéért változtatták meg szokásos életmódjukat. Az egyikhez az öreg herceg, Bourienne és az építész, a másikhoz meg Marja, Dessalles, Nyikoluska tartozott, meg a dajkák és pesztonkák valamennyien.

Liszije-Gori-i tartózkodása alatt a háziak mind együtt ebédeltek, de igen feszes hangulatban, és Andrej herceg úgy érezte, hogy ő csak vendég, akinek a kedvéért eltérnek a szokásoktól; hogy az ő jelenléte mindenkit feszélyez. Már az első napon, akaratlanul megérezte ezt ebéd alatt és nemigen beszélt; az öreg herceg észrevette, milyen fonák a fia helyzete, és ő csak hallgatott mogorván, majd ebéd után mindjárt a szobájába vonult, Andrej herceg estefelé bement hozzá és hogy felpezsdítse, beszélni kezdett neki a fiatal Kamenszkij gróf hadjáratáról, de az öreg herceg váratlanul Marja hercegnőre terelte a társalgást, megrótta, mert babonás és mert nem szereti Bourienne-t, pedig Bourienne az egyetlen – vélte az öreg – aki őszinte híve neki.

Az öreg herceg elmondta, hogy ha beteg, hát csakis Marja hercegnő betege, mert a lánya szántszándékkal gyötri és bosszantja; elkényezteti és ostoba fecsegésével elrontja a kis Nyikolaj herceget. Az öreg herceg nagyon jól tudta, hogy ő kínozza a lányát és hogy Marjának nagyon nehéz élete van őmellette; de azt is tudta: nem tehet róla, de kínoznia kell, mert rászolgál. „És miért nem szólt semmit a húgáról Andrej herceg, holott ő is nagyon jól látja ezt? – gondolta az öreg herceg. – Hát mit gondol, gazember vagyok én vagy vén bolond, aki minden ok nélkül hidegült el a lányától és melegedett össze azzal a kis francia nővel? Ő nem érti a dolgot, meg kell hát magyaráznom, neki pedig meg kell hallgatnia" – gondolta az öreg herceg. És magyarázgatni kezdte, miért nem bírja elviselni lányának balga természetét.

– Ha azt kérdezi tőlem... – mondta Andrej herceg, de nem nézett apjára (életében először rótta meg apját) – én ugyan nem akartam szóvá tenni; de ha már kérdezi tőlem, hát megmondom nyíltan, mi a véleményem erről az egészről. Ha nézeteltérés és villongás van maguk között, akkor én semmiképpen sem okolhatom éppen őt, mert tudom, hogy szereti és tiszteli apámat. Ha már ezt kérdezi – folytatta Andrej herceg mind ingerültebben, mert az utóbbi időben mindig hajlott az ingerültségre – én csak azt mondhatom: ha nézeteltérés van, annak csakis az a némber az oka, akinek nem volna szabad, hogy barátnője legyen... a húgomnak.

Az öreg először rámeresztette szemét a fiára és erőltetett mosollyal előmutatta fogahíját, amelyet Andrej herceg még nem tudott megszokni.

– Miféle barátnő, édes fiam? Mi? Már összesúgtatok-búgtatok, mi?

– Én nem akartam bírája lenni, apám – mondta Andrej herceg epés, érdes hangon – maga biztatott rá, és én megmondtam és mindig is azt mondom, hogy nem Marja hercegnő a hibás, hanem maga... az a francia lány...

– Megítélsz hát!... Megítélsz! – mondta az öreg halkan és, legalábbis Andrej herceg szerint, zavartan, de aztán hirtelen felugrott és rákiáltott: – Kifelé! Takarodj! Tisztulj a szemem elől!

Andrej herceg nyomban el akart utazni, de Marja hercegnő addig rimánkodott, hogy ottmaradt még egy napig. Aznap nem találkozott apjával, mert az öreg se ki nem lépett a szobájából, se be nem engedett senkit, csak *m-lle* Bourienne-t meg Tyihont; őtőlük többször is érdeklődött, elutazott-e a fia. Andrej herceg másnap, indulás előtt, átment a fia lakosztályába. Az anyjához hasonlóan bodor fürtös, egészséges kisfiú felült a térdére. Andrej herceg belefogott a Kékszakállról szóló mesébe, de nem fejezte be, hanem eltűnődött. Nem ezen a szép kis csemetén, nem a fián járt az esze, akit ott tartott a térdén, hanem saját magán. Rémülten keresett, de nem talált lelkében egy csepp megbánást sem, amiért felbosszantotta az apját, és nem is sajnálta, hogy (mióta él, először haragban) megválik tőle. A legnagyobb baj mégis az volt, hogy hiába kereste, nem találta azt a régi gyengédséget kisfia iránt, amelyről azt remélte, fel tudja kelteni magában, ha térdére ülteti a kisfiút és megsimogatja a fejét.

– No, mondjad hát – nógatta a fia. Andrej herceg nem felelt, letette a térdéről és kiment.

Mihelyt félbehagyta mindennapi foglalkozását, kivált pedig ha újra a régi életkörülmények közé került, amelyek között akkor élt, amikor még boldog volt, újult erővel elfogta az életvágy, és sietett mielőbb elmenekülni ezek elől az emberek elől, sietett mielőbb találni valami elfoglaltságot.

– Igazán elmégy, André? – kérdezte a húga.

– Hálistennek, én elmehetek – felelte Andrej herceg – nagyon sajnálom, hogy te nem tudsz...

– Miért beszélsz így? – kiáltott fel Marja hercegnő. – Miért beszélsz így most, amikor abba a szörnyű háborúba indulsz, és ő olyan öreg! *M-lle* Bourienne azt mondta, hogy érdeklődött felőled... – Mihelyt ezt említette, megremegett az ajka, kicsordult a könnye. Andrej herceg elfordult és járkálni kezdett.

– Jaj istenem, istenem! – mondta. – És ha belegondol az ember, hogy milyen hitvány kicsodák-micsodák is okozhatják az emberek boldogtalanságát! – mondta olyan haraggal, hogy megijesztette Marja hercegnőt.

Marja mindjárt tudta, hogy hitvány kicsodák-micsodákon nemcsak *m-lle* Bourienne-t értette, aki most növelte a boldogtalanságát, hanem azt az embert is, aki feldúlta a boldogságát.

– Csak egyet kérek, André, csak ezért könyörgök – szólt, megérintette

bátyja könyökét és könnyein is átragyogó szemmel nézett rá. Én megértelek (Marja hercegnő lesütötte szemét). Ne gondold, hogy az emberek okozzák a bajt. Az emberek – az Ő eszközei. – Andrej herceg fejénél egy kissé feljebb a levegőbe nézett azzal a biztos, megszokott nézéssel, ahogy egy arckép jól ismert helyére szokott tekinteni az ember. – Ő küldi ránk a bajt, és nem az emberek. Az emberek az ő eszközei, azok nem hibások. Ha azt hiszed, hogy valaki vétett ellened, felejtsd el, és bocsáss meg neki. Büntetni nekünk nincs jogunk. Te is megismered majd a megbocsátás örömét.

– Ha nő volnék, így is cselekednék, Marie. Ez a nők erénye. De a férfi nem tud felejteni vagy megbocsátani, nem is szabad megtennie – mondta, és bár mindaddig a pillanatig nem gondolt Kuraginra, most hirtelen fellobbant szívében egész kitöltetlen haragja. „Ha Marja hercegnő arra akar rábeszélni, hogy bocsássak meg, ez azt jelenti, hogy már régen bosszút kellett volna állnom" – gondolta. Egy szóval se felelt többé Marja hercegnőnek, most már csak a kaján örömnek arra a pillanatára gondolt, amikor találkozik majd Kuraginnal, aki (ezt tudta) csapatánál tartózkodik.

Marja hercegnő rimánkodott a bátyjának, várjon még egy napot; azt mondta, tudja, mennyire boldogtalan lesz az apjuk, ha Andrej elutazik és nem békül meg vele; de Andrej herceg azt felelte, hogy bizonyára hamarosan visszajön a csapattól, addig okvetlenül ír az apjának, de most minél tovább marad, csak annál jobban elmérgesedik közöttük a viszály.

– *Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de Dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables*[34] – ezek voltak az utolsó szavak, amelyeket búcsúzáskor a húgától hallott.

„Hát ennek így kell lennie!" – gondolta Andrej herceg, amikor kiértek a Liszije-Gori-i ház fasorából. – Ez a szanandó, ártatlan teremtés itt marad ezzel az eszeficamodott öregemberrel. Az öreg érzi, hogy hibás, de nem tud megváltozni. A kisfiam nő-növekszik, örül az életnek, amelyben pedig ő is ugyanolyan lesz, mint akárki más: vagy ő csal, vagy őt csalják meg. Én meg megyek a csapathoz, de magam sem tudom, minek; és szeretnék találkozni egy emberrel, akit lenézek, és szeretnék alkalmat adni neki, hogy öljön meg és jót nevessen rajtam! Azelőtt is ugyanilyenek voltak az életkörülményeim, de azelőtt mindet összefűzte egy kapocs, most meg széthullott valamennyi." Csupa értelmetlen dolog ötlött Andrej herceg eszébe, minden összefüggés nélkül, egymás után.

IX

Andrej herceg június végén érkezett meg a főhadiszállásra. Az első hadsereg csapatai, ahol az uralkodó tartózkodott, a Drissza mellett egy megerősített táborban állomásoztak; a második hadsereg csapatai visszavonultak

[34] Isten áldjon, Andrej! Ne felejtsd el, hogy a bajt az Isten bocsátja ránk, és hogy sohasem az emberek a hibások.

és iparkodtak egyesülni az elsővel, amelytől – úgy hírlett – nagy francia erők vágták el. Az orosz hadseregben mindenki elégedetlen volt a hadiesemények általános menetével; de arra senki sem gondolt, hogy támadás fenyegeti az orosz kormányzóságokat; azt senki nem gyanította, hogy a háború a nyugati lengyel kormányzóságoknál tovább terjed.

Andrej herceg a Drissza partján találta meg Barclay de Tollyt, akihez beosztották. Mivel a tábor környékén nem volt egyetlenegy nagyobb község vagy mezőváros sem, a hadseregnél tartózkodó rengeteg tábornok és udvari ember mind a folyó innenső vagy túlsó partján tíz versztányi körzetben elterülő falvak legjobb házaiban szállt meg. Barclay de Tolly szállása négy versztányira volt a császárétól. Szárazon és hidegen fogadta Bolkonszkijt, németes kiejtéssel azt mondta, hogy végleges beosztása céljából jelentést tesz majd róla az uralkodónak, addig kéri, maradjon a törzskaránál. Anatole Kuragin, akit Andrej herceg a csapatnál vélt, már nem volt ott: Pétervárra ment. Ez a hír kellemesen érintette Bolkonszkijt. A kibontakozó, óriási háború központjának élete kötötte le Andrej herceg érdeklődését, és örült, hogy egy időre megszabadul a Kuragin-ügy gondjától, mert az elvonná a figyelmét. Az első négy nap folyamán, mialatt még nem rendelték sehová sem, bejárta az egész megerősített tábort, és részint a saját ismeretei, részint meg szakértőkkel való beszélgetés útján igyekezett pontos fogalmat alkotni róla. De azt a kérdést, hogy előnyös-e ez a tábor vagy nem előnyös, sehogy se tudta eldönteni. Hadi tapasztalataiból már sikerült leszűrnie azt a meggyőződést, hogy a hadászatban semmit sem számítanak a legmélyebb értelmű, a legjobban átgondolt tervek sem (ezt jól látta az austerlitzi hadjáratban), mert minden attól függ, hogyan válaszolnak az ellenség előre semmiképp nem látható, váratlan műveleteire, vagyis minden attól függ, ki és hogyan irányítja az egész csatát. Ezt az utolsó kérdést akarta tisztázni Andrej herceg, így hát helyzetét és összeköttetéseit kihasználva, iparkodott tüzetesen kiismerni a hadsereg irányításának, a benne résztvevő személyeknek és pártoknak jellegét, és a következő képet alkotta a dolgok állásáról:

Amikor az uralkodó még Vilnában volt, a hadsereg három részre oszlott; az első hadsereg Barclay de Tolly, a második Bagration, a harmadik Tormaszov parancsnoksága alatt állt. Az uralkodó az első hadseregnél tartózkodott, de nem főparancsnoki minőségben. A parancsok nem azt említették, hogy az uralkodó lesz a fővezér, hanem csak azt, hogy az uralkodó ott lesz a hadseregnél. Ezenkívül az uralkodó személye mellett nem főparancsnoki vezérkar volt, hanem csupán egy császári főhadiszállási törzskar. Ott volt mellette Volkonszkij herceg főszállásmester, a császári törzskar főnöke, egy sereg tábornok, szárnysegéd, diplomáciai tisztviselő, egy sereg külföldi, de nem volt hadseregtörzse. Ezenkívül minden tisztség nélkül ott volt az uralkodó mellett Arakcsejev, a volt hadügyminisztere; Bennigsen gróf, mint rangidős tábornok, Konsztantyin Pavlovics nagyherceg, trónörökös; Rumjancev gróf, a kancellár; Stein volt porosz miniszter; Armfelt, svéd tábornok; Pfuel, a hadjárat haditerveinek legfőbb szerkesztője; Paulucci főhad-

segéd, a szárd emigráns; Wolzogen és még sokan mások. Bár ezek a személyek katonai beosztás nélkül tartózkodtak a hadseregnél, helyzetüknél fogva mégis volt befolyásuk, és a hadtestparancsnok gyakran nem tudta – sőt sokszor a főparancsnok sem – milyen minőségben kérdezi vagy tanácsolja ezt vagy azt Bennigsen, vagy a főherceg, vagy Arakcsejev, vagy Volkonszkij herceg, és nem tudta, hogy csak az illetőtől vagy pedig magától az uralkodótól ered-e egyik-másik parancs jó tanács formájában, és hogy teljesítenie kell-e vagy sem. De ez csak a külső helyzet volt, az uralkodó és mind a többi személy jelenlétének igazi értelme udvari szempontból (márpedig az uralkodó jelenlétekor mindenki udvari emberré válik) mindenki előtt világos volt. Ez volt a dolog veleje: az uralkodó nem vállalta a főparancsnoki rangot, de ő rendelkezett az egész hadsereggel; akik pedig körülvették, a segítőtársai voltak. Arakcsejev a rendnek hű őre és érvényesítője, a császárnak pedig hű testőre volt; Bennigsen a vilnai kormányzóság egyik földbirtokosa volt, s így mintegy a vidék házigazdájának szerepét játszotta ugyan, de voltaképp jó hadvezér volt és fel lehetett használni mind tanácsadásra, mind arra, hogy készenlétben legyen és bármely pillanatban leválthassák vele Barclay-t. A nagyherceg azért volt ott, mert úgy esett jól neki. Stein, a volt miniszter azért volt ott, mert hasznos tanácsokat adhat és mert Sándor császár nagyra becsülte egyéni jótulajdonságait. Armfelt ádázul gyűlölte Napoleont és magabiztos hadvezér volt, ez pedig mindenkor nagy hatást tett Sándorra. Paulucci azért volt ott, mert bátor és határozott beszédű ember. A főhadsegédek azért voltak ott, mert ők ott vannak mindenütt, ahol az uralkodó, és végül – ez a fő – Pfuel azért volt ott, mert ő szerkesztette a Napoleon elleni háború tervét és mivel elhitette Sándorral, hogy ez a terv célszerű, ő irányította az egész háborút. Pfuel mellett meg ott volt Wolzogen, ez a szinte lenézően magabiztos, nyers szobatudós, aki érthetőbb formába szokta önteni Pfuel gondolatait, mint maga Pfuel.

A megnevezett személyeken kívül akadtak közöttük oroszok és külföldiek egyaránt (de mégis inkább külföldiek, akik az idegen környezetben tevékenykedő emberekre jellemző merészségükkel mindennap új, váratlan ötleteket röppentettek fel) – volt ott még egy sereg másodrendű személyiség; ezek csak azért tartózkodtak a hadseregnél, mert ott voltak a főnökeik is.

Andrej herceg ebben az óriási, ragyogó, nyugtalan és büszke világban, a sok-sok gondolat és hang közepette a következő, élesebben elkülönülő irányzatokat és pártokat különböztette meg.

Az első párt: Pfuel és követői, a háború teoretikusai, akik hisznek abban, hogy van haditudomány, és ennek a tudománynak megvannak a maga örökérvényű törvényei, például az átkaroló hadmozdulat, a bekerítés stb. törvénye. Pfuel és követői azt követelik, hogy vonuljunk vissza az ország belsejébe, és barbárságot, műveletlenséget láttak mindenben, ami eltér ettől az elmélettől. Ehhez a párthoz tartoztak a német hercegek, Wolzogen, Wintzingerode és mások, főként németek.

A második párt az első ellenlábasa. Ahogy történni szokott, az egyik véglet képviselői mellett megjelentek a másik véglet képviselői. Ehhez a párthoz tartoztak, akik már Vilnában azt követelték, hogy vonuljunk be Lengyelországba és mentesítsük magunkat minden előre elkészített haditervtől. Ezenkívül ennek a pártnak a képviselői a merész hadműveletek pártolói és egyúttal a nemzeti szellem képviselői is, és ennek következtében még egyoldalúbbá váltak a vitában. Ezek oroszok: Bagration, Jermolov, akinek a pályája akkor ívelt felfelé, és mások. Ekkoriban terjedt el Jermolovnak az a híres tréfás mondása, hogy ő csak egy kegyet kér az uralkodótól: léptesse elő németté. Ennek a pártnak az emberei – Szuvorovot emlegetve – azt mondták, nem kell sokat gondolkozni, nem kell tűkkel teletűzdelni a térképet, hanem verekedni kell, ütni az ellenséget, nem szabad beengedni Oroszországba, s nem szabad elcsüggeszteni a hadsereget.

A harmadik párthoz, amelyben a legjobban megbízott az uralkodó, azok az udvari emberek tartoznak, akik alkut akarnak a két első irányzat között. Ennek a pártnak az emberei – javarészt katonák, köztük Arakcsejev is – azt gondolják és azt mondják, amit azok szoktak mondani, akiknek nincs meggyőződésük, de szeretnének meggyőződéses embereknek látszani. Azt mondták, hogy a háború, kivált olyan lángelme ellen, mint Bonaparte (most megint Bonapartenak nevezték), kétségtelenül mélyértelmű kombinációkat, a haditudomány tüzetes ismeretét követeli meg, és ezen a téren Pfuel lángelme; de ugyanakkor be kell vallani, hogy az elméleti emberek sokszor egyoldalúak, éppen ezért nem szabad teljesen rájuk hagyatkozni, meg kell hallgatni azt is, amit Pfuel ellenfelei mondanak, meg azt is, amit a hadi dolgokban tapasztalt, gyakorlati emberek mondanak, és a középutat kell választani. Ennek a pártnak a tagjai ragaszkodnak ahhoz, hogy Pfuel terve szerint tartani kell a drisszai tábort, de meg kell változtatni a másik két hadsereg hadmozdulatait. Bár ezzel az eljárással nem lehet elérni sem az egyik, sem a másik célt, ennek a pártnak az emberei mégis így látják jobbnak.

A negyedik irányzat az, amelynek a legtekintélyesebb képviselője a nagyherceg, a trónörökös, aki nem tudta elfelejteni austerlitzi csalódását; ott ugyanis, mintha szemlére indulna, sisakban és köpenyben a gárda élére lovagolt, arra számítva, hogy úgy eltapossa a franciákat, mint a pinty, de mikor váratlanul az első vonalba került, az általános kavarodásban alig tudott elmenekülni. E párt embereinek a nézeteiben megvan az őszinteség erénye és hibája. Félnek Napoleontól, látják roppant erejét és a maguk gyengeségét, és ezt meg is mondják kereken. Azt mondták: „Nem lesz ebből egyéb, csak baj, gyalázat és pusztulás! Lám, feladtuk Vilnát, feladtuk Vityebszket és feladjuk Drisszát is. Csakis egy okos dolgot tehetünk: békét kötünk, de minél hamarább, amíg ki nem kergetnek bennünket Pétervárról is!"

Ez a nézet, amely erősen elterjedt a hadsereg legfelsőbb köreiben, támogatásra talált Pétervárott is, Rumjancev kancellárnál is, aki egyéb politikai okokból is ugyancsak a béke pártján állt.

Az ötödik csoport Barclay de Tollynak, de nem annyira az embernek, mint inkább a hadügyminiszternek és a főparancsnoknak a híve. Ezek azt mondták: „Akármilyen is (mindig ezzel kezdték), de becsületes és arravaló ember, és nincs jobb. Adjatok neki igazi hatalmat – mert nem lehet sikerrel hadat viselni, ha nem egységes a vezetés – akkor majd megmutatja, mit tud, mint ahogy megmutatta Finnországban is. Azt, hogy seregünk jól meg van szervezve, erős, és minden vereség nélkül vissza tudott vonulni Drisszáig, csakis Barclay-nek köszönhetjük. Ha Barclay-t most leváltják Bennigsennel, mindennek vége; mert Bennigsen 1807-ben bebizonyította tehetségtelenségét" – mondták ennek a pártnak az emberei.

A hatodik csoport, a bennigsenisták, éppen ellenkezőleg, azt mondták, még sincs rátermettebb és tapasztaltabb hadvezér Bennigsennél, és akárhogy csűrjük-csavarjuk, végtére mégis őhozzá kanyarodunk vissza. Ennek a pártnak az emberei azt bizonyítgatják, hogy a Drisszáig való egész visszavonulásunk a leggyalázatosabb vereség és hibák szakadatlan sorozata volt. „Minél több hibát követnek el – mondták ezek – annál jobb, legalább mihamarabb észbekapnak, hogy ez sehogy se járja. Nem holmi Barclay kell ide, hanem olyan ember, mint Bennigsen, aki már 1807-ben is kitett magáért, akit érdeme szerint méltányol maga Napoleon is; olyan ember kell a gátra, akinek a kezében szívesen látnánk a hatalmat, ilyen pedig csak egy van – Bennigsen."

A hetedik párt olyan személyekből áll, amilyenek mindig akadnak az uralkodók, kivált a fiatalok mellett, és különösen nagy számmal vannak Sándor császár környezetében: tábornokok és szárnysegédek, akik odaadó lelkesedéssel, őszintén és önzetlenül bálványozzák az uralkodót, de nem mint császárt, hanem mint embert, ahogyan Rosztov bálványozta 1805-ben; ezek minden erénynek, sőt minden emberi jótulajdonságnak a megtestesülését látják benne. Ezeket a személyeket elbűvöli ugyan az uralkodó szerénysége, aki nem vállalja a fővezérséget, de azért elítélik ezt a túlzott szerénységet, és csakis azt követelik, csakis ahhoz ragaszkodnak, hogy az istenített uralkodó tegye félre ezt a túlzott bizalmatlanságot önmagával szemben és jelentse be nyíltan: a csapatok élére áll; szervezzen főparancsnoki főhadiszállást maga mellett és szükség esetén tapasztalt elméleti és gyakorlati szakértőkkel tanácskozva, maga vezesse csapatait, amelyeket már ez a tény is a lelkesedés legmagasabb fokára lendítene.

A nyolcadik, a legnagyobb csoport, óriási mennyiségét tekintve, úgy aránylik a többiekhez, mint 99 az 1-hez; ez olyan emberekből áll, akik nem akarnak se békét, se háborút, se támadó hadmozdulatokat, se védelmi tábort, sem a Drisszánál, sem bárhol egyebütt, nem akarják sem Barclay-t, sem az uralkodót, sem Pfuelt, sem Bennigsent, hanem csak egyet, de a leglényegesebbet akarták: minél több előnyt és élvezetet – maguknak. A császár főhadiszállásán szinte hemzsegő, egymást keresztező, összekuszálódó cselvetéseknek abban a zavaros vizében igen sok olyasmit el lehet érni, ami más időben elképzelhetetlen volna. Az egyik csupán azért, hogy el ne veszítse előnyös állását, ma Pfuellal ért egyet, holnap az ellenfelével, hol-

napután meg azt állítja, nincs semmilyen véleménye sem erről vagy arról a tárgyról – s mindezt csupán azért, hogy kibújjék a felelősség alól és kedvében járjon az uralkodónak. A másik, hogy előnyökre tegyen szert és magára vonja az uralkodó figyelmét, hangosan kiabálja azt, amire az uralkodó az előző napon célzott, vitatkozik és kiabál a tanácsban, döngeti a mellét és párbajra hív mindenkit, aki más nézetet vall; ezzel akarja bebizonyítani, hogy ő akár fel is áldozza magát a köz javáért. A harmadik, két tanácskozás között, ha nincsenek ott az ellenfelei, minden teketória nélkül, egyszeri segélyt kér hű szolgálatáért, mert tudja, hogy most nem érnek rá megtagadni tőle. A negyedik, munka terhe alatt roskadozva, véletlenül, lépten-nyomon az uralkodó szeme elé bukkan. Az ötödik, hogy elérje rég óhajtott célját: egy ebédet az uralkodónál, bőszen bizonygatja egy-egy újonnan felmerült vélemény helyességét vagy helytelenségét, és evégett többé vagy kevésbé erős s találó érveket sorakoztat fel.

E párt valamennyi tagja rubelekre, keresztekre, előléptetésre vadászik, és e hajszában csakis a császári kegy szélkakasának az irányát figyeli; mihelyt észreveszi, hogy a szélkakas egy bizonyos irányba fordul, a hadseregnek ez az egész here-raja menten ugyanabba az irányba fúj, úgyhogy az uralkodónak annál nehezebb más irányba fordulnia. Ebben a bizonytalan helyzetben, amikor komoly veszedelem fenyeget és különösen riasztó jelleggel von be mindent; a cselszövések, az érdekhajhászás, az összetűzések, a különböző nézetek és érzelmek viharában; a sok különböző nemzetiségű személyek között ez a nyolcadik, a legnagyobb párt, amelynek tagjai csupán személyes érdekeikkel törődnek, csak még jobban összezavarják, összegabalyítják a közösség ügyét. Akármilyen kérdés vetődik is fel, e herék raja, anélkül, hogy az előző témát lefújná, máris átrepül a másikra, és zümmögésével elnyomta, túlharsogta az őszinte, vitázó hangokat.

Mindezen pártokból még egy kilencedik párt is összetoborzódott akkoriban, amikor Andrej herceg a hadsereghez érkezett, és máris hallatta a hangját. Ez azoknak a politikában is jártas, értelmes öregembereknek a pártja volt, akik az ellentétes vélemények egyikében sem osztoztak, elvontan tudtak szemlélni mindent, ami a főhadiszállás törzskaránál történt, meghányták-vetették, milyen úton-módon lehetne kilábalni ebből a habozásból, határozatlanságból, zűrzavarból és gyengeségből.

Ennek a pártnak az emberei azt mondták és azt gondolták, hogy minden rossznak legfőbb oka: az uralkodó jelenléte a csapatoknál, katonai udvarával együtt; hogy a hadseregben is meghonosodott a viszonyoknak az a határozatlan, konvencionális és ingatag jellege, amely megfelel ugyan az udvarnál, de a hadseregnél csak árt; hogy az uralkodó uralkodjék és ne vezényelje a hadsereget; hogy ebből a helyzetből egy kivezető út van: az uralkodó távozzék el a hadseregből udvarával együtt; hogy az uralkodó puszta jelenléte megbénít egy ötvenezerfőnyi sereget, amelyet személyes biztonsága céljára használnak fel; hogy a legrosszabb, de független főparancsnok is jobb lesz, mint a legjobb főparancsnok, akit feszélyez az uralkodó jelenléte és hatalma.

Azokban a napokban, amelyeket Andrej herceg tétlenül töltött a drisszai táborban, Siskov államtitkár, e párt egyik legfőbb képviselője, levelet fogalmazott az uralkodóhoz, amelyet aláírt Balasov és Arakcsejev is. Ebben a levélben – mivel az uralkodó megengedte, hogy kifejtse véleményét a dolgok általános folyásáról – azzal az ürüggyel, hogy az uralkodónak feltétlenül harcra kell lelkesítenie a népet a fővárosban, tisztelettel azt indítványozta az uralkodónak, hagyja el a hadsereget.

Azt, hogy az uralkodó lelkesítse fel a népet és hívja fel a haza megvédésére, tehát a népnek azt a fellelkesítését (ha ugyan valóban az uralkodó moszkvai jelenléte idézte elő), amely Oroszország győzelmének legfőbb oka lett, ürügyül javasolták az uralkodónak, hogy eltávolítsák a hadseregből, és ő is mint ürügyet fogadta el.

X

Ezt a levelet még nem adták át az uralkodónak akkor, amikor Barclay egy ebéd közben közvetítette Bolkonszkijnak azt az üzenetet, hogy az uralkodó személyesen óhajtja látni Andrej herceget, mert érdeklődni akar Törökországról, és hogy Andrej herceg este hat órakor jelenjék meg Bennigsen szállásán.

Ugyanazon a napon hír érkezett az uralkodó szállására Napoleon új hadmozdulatáról, amely veszélybe döntheti a hadsereget. Ez a hír később különben tévesnek bizonyult. És ezen a reggelen Michaud ezredes körüllovagolta az uralkodóval a drisszai erődítményeket és azt bizonygatta az uralkodónak, hogy ez a megerősített tábor – amelyet Pfuel épített és amelyet mindeddig a taktika *chef-d'oeuvre*-jének[35] tartottak és arra szántak, hogy vesztébe döntse Napoleont – ez a tábor badarság, ez tönkreteszi az orosz hadseregeť.

Andrej herceg megérkezett Bennigsen tábornok szállására, aki közvetlenül a folyó partján, egy kis földesúri házban lakott. Sem Bennigsen, sem az uralkodó nem volt ott; de Csarnisov, az uralkodó szárnysegéde fogadta Bolkonszkijt és tájékoztatta, hogy az uralkodó, aznap immár másodszor, elindult Bennigsen tábornokkal és Paulucci márkival, hogy körüllovagolja a drisszai tábor erődítményeit, amelyeknek alkalmasságában erősen kételkedni kezdtek.

Csernisov egy francia regénnyel az első szobában, az ablaknál ült. Ez a szoba azelőtt bizonyára terem volt; még ott volt benne egy orgona, melyre holmi szőnyegeket dobáltak garmadával; az egyik sarokban Bennigsen segédtisztjének tábori ágya állt. A segédtiszt maga is ott volt. Bizonyára eltörődött a dőzsölésben vagy a munkában, mert a felhajtott ágyon ülve szunyókált. A teremből két ajtó nyílt: az egyik egyenest, a volt szalonba, a másik balra, a dolgozószobába. Az első ajtón németül és néha franciául beszélgető hangok hallatszottak ki. Ott, a volt szalonban ült össze az ural-

[35] remekművének

kodó kívánságára – nem igazi haditanács, az uralkodó szerette a határozatlanságot – csupán néhány olyan személy, akinek véleményét, a küszöbönálló nehézségek előtt szerette volna tudni a császár. Tehát nem haditanács volt ez, hanem néhány kiválasztott ember tanácsa, akik az uralkodó személyének világítanak meg néhány kérdést. Ebbe a felemás tanácsba a következőket hívták meg: Armfelt svéd tábornokot, Wolzogen főhadsegédet, Wintzingerodét, akit szökött francia alattvalónak nevezett Napoleon, Michaud-t, Tollt, aki egyáltalán nem volt katonaember, Stein grófot és végül magát Pfuelt, aki Andrej herceg értesülése szerint *le cheville ouvrière*-je[36] volt az egész dolognak. Andrej hercegnek volt alkalma jól megnézni Pfuelt, mert Pfuel mindjárt őutána érkezett meg és a szalonon áthaladva, egy pillanatra megállt, hogy néhány szót váltson Csernisovval.

Pfuel, rosszul szabott orosz tábornoki egyenruhájában, amely úgy lötyögött rajta, mint valami maskara, már az első pillantásra ismerősnek tetszett Andrej herceg szemében, noha sose látta. Megvolt benne Weyrother is, Mack is, Schmidt is és még sok német teoretikus tábornok – akiket 1805-ben Andrej hercegnek alkalma volt látnia – de ez tipikusabb volt valamennyinél. Ilyen német elméleti szakembert, aki egyesíti magában mindazt, ami a többi németben benne van, Andrej herceg még sose látott.

Pfuel alacsony, igen sovány, de széles csontú, durva és egészséges testalkatú, széles medencéjű és csontos lapockájú ember volt. Arca nagyonráncos, szeme mélyen bennülő. Haja elöl, a halántékán, láthatólag sebtiben le volt simítva hajkefével, de hátul kisfiúsan, pamatokban, felfelé meredezett. Pfuel nyugtalanul és haragosan körültekintve lépett a szobába, mintha mindentől félne abban a nagy szobában, ahová betoppant. Kardját félszegen tartva, Csernisovhoz fordult és németül azt kérdezte, hol van az uralkodó. Úgy látszik, szeretett volna mielőbb keresztülhaladni a szobákon, túlesni az üdvözléseken, meghajlásokon, mielőbb munkához látni a térkép mellett, mert csak ott érezte magát az igazi helyén. Csernisov szavaira sietősen bólogatott, majd gúnyosan elmosolyodott, amikor azt hallotta tőle, hogy az uralkodó azokat az erődöket szemlélgeti, amelyeket ő maga, Pfuel épített, a saját elmélete alapján. Mély hangján nyersen dörmögött magában, mint a rátarti németek szoktak: *„Dummkopf..."* vagy: *„Zu Grunde die ganze Geschichte..."*, vagy; *„'S wird was gescheites d'raus werden..."*[37] Andrej herceg nem hallotta tisztán, mit dörmög, és el akart haladni mellette, de Csernisov bemutatta Pfuelnak, megjegyezve, hogy Andrej herceg Törökországból jött, ahol szerencsésen véget ért a háború. Pfuel futólag rápillantott, nem is annyira Andrej hercegre, mint inkább a feje fölött a falra, és nevetve azt mondta: *„Da muss ein schöner taktischer Krieg gewesen sein.'*[38] – És megvetően felnevetve, bement abba a szobába, ahonnan a hangok kihallatszottak.

[36] a fő mozgatója

[37] Tökkelütött... Ennek ugyan befellegzett... Szép kis micsoda sül ki belőle...

[38] Szép kis taktikai hadviselés lehetett.

Látszott. hogy Pfuel, aki máskor is mindig hajlott a gunyoros ingerültségre, ezen a napon különösen felpaprikázódott, amiért önélküle merészelik megszemlélni a tábort és önélküle mernek ítéletet alkotni róla. Andrej herceg austerlitzi emlékei alapján a Pfuellal való rövid találkozásból is világos jellemképet formált erről az emberről. Pfuel egyike volt azoknak a reménytelenül, javíthatatlanul, a mártíromságig öntelt embereknek, amilyenek csakis a németek szoktak lenni, nevezetesen azért, mert csakis a németek önteltek valami elvont eszme, a tudomány, vagyis a teljes igazság állítólagos ismerete alapján. A francia azért öntelt, mert testben-lélekben, mind a férfiak, mind a nők számára ellenállhatatlanul elbűvölőnek tartja személyét. Az angol azért öntelt, mert ő a világ legjobban berendezett állama polgárának tartja magát, és mert mint angol, mindig tudja, mit kell cselekednie, és tudja, hogy mindaz, amit ő, mint angol csinál, kétségtelenül jó. Az olasz azért öntelt, mert folyton izgatott és könnyen megfeledkezik magáról is, másokról is. Az orosz épp azért öntelt, mert nem tud semmit és nem is akar tudni semmit; mert nem hiszi, hogy egyáltalán lehet tudni tökéletesen bármit is. A német valamennyinél cudarabbul, szilárdabban és ellenszenvesebben öntelt, mert azt képzeli, hogy ismeri az igazságot, a tudományt, amelyet önmaga eszel ki, de amely mégis abszolút igazság az ő szemében. Láthatólag ilyen ember volt Pfuel is. Számára az átkaroló hadmozdulat elmélete volt a tudomány, amelyet Nagy Frigyes háborúinak történetéből szűrt le, és mindaz, amivel a legújabb hadtörténetben találkozott, botorságnak, otromba összecsapásnak rémlett, ahol is mindkét fél oly tömérdek hibát követ el, hogy ezeket a háborúkat nem is lehet háborúnak nevezni: sehogy se vágnak össze az elmélettel, tehát nem is szolgálhatnak a tudomány tárgyaként.

1806-ban Pfuel részt vett a jenai és az austerlitzi csatával végződő háború haditervének összeállításában; de a háború kimenetelében a legcsekélyebb bizonyítékát sem látta annak, hogy elmélete helytelen. Ellenkezőleg, az ő fogalma szerint éppen az ő elméletétől való elkanyarodás volt az egész vereség egyetlen oka. A rá jellemző kárörvendő gúnnyal meg is mondta: *„Ich sagte ja, dass die ganze Geschichte zum Teufel gehen werde."*[39] Pfuel azok közé az elméleti emberek közé tartozott, akik annyira szeretik az elméletüket, hogy megfeledkeznek az elmélet céljáról: gyakorlati alkalmazásáról; az elmélet iránt táplált szeretet miatt gyűlölt mindenféle gyakorlatot és hallani sem akart róla. Sőt, örült a kudarcnak, mert a kudarc, ha abból ered, hogy a gyakorlatban eltérnek az elmélettől, az ő szemében éppenséggel elméletének helyességét bizonyította be.

Váltott egynéhány szót Andrej herceggel és Csernisovval a jelenlegi háborúról, mégpedig az olyan ember arckifejezésével, aki előre tudja, hogy ebből csakis balsiker üthet ki, de hát ő nem is bánja. A halántékán sebtiben lefésült hajtincsek meg a hátul meredező lefésületlen pamatok különösen meggyőzően tanúskodtak erről.

---

[39] Megmondtam én, hogy elviszi az ördög az egész históriát.

Bement a másik szobába, és onnan máris kihallatszott zsörtölődő, mély hangja.

XI

Andrej herceg szinte még kísérte a szemével Pfuelt, amikor besietett a szobába Bennigsen gróf, biccentett Bolkonszkijnak, de nem állt meg, bement a dolgozószobájába és valami parancsot adott a segédtisztjének. Az uralkodó már közeledett lóháton, és Bennigsen azért sietett előre, hogy előkészítsen egyet-mást és méltóképpen fogadhassa az uralkodót. Csernisov és Andrej herceg kiment a tornácra. Az uralkodó, fáradt arccal, leszállt a lováról. Paulucci márki magyarázott valamit az uralkodónak. A császár balra billentette a fejét és elégedetlen arccal hallgatta Pauluccit, aki különösen nagy hévvel magyarázott. A császár előreindult, láthatólag szerette volna már végét szakítani a beszélgetésnek, de a kipirult, izgatott olasz tovább beszélt:

– *Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de Drissa* – mondta Paulucci, amikor az uralkodó felhaladt a lépcsőn és Andrej herceget észrevéve, az ismeretlen arcra tekintett.

– *Quant à celui, Sire* – folytatta Paulucci szinte kétségbeesetten, mintha nem bírná fékezni magát – *qui a conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet.*[40] – Az uralkodó nem hallgatta végig, sőt mintha nem is hallaná az olasz szavait, kegyesen Bolkonszkijhoz fordult, mert már megismerte.

– Nagyon örülök, hogy látlak, menj be oda, ahol összeült a tanács, várj meg. – Az uralkodó bement a dolgozószobába. Követte Pjotr Mihajlovics Volkonszkij herceg és Stein báró is. Becsukódott mögöttük az ajtó. Andrej herceg élt az uralkodó engedélyével, és Pauluccival, akit még Törökországból ismert, bement a szalonba, ahol a tanács összeült.

Pjotr Mihajlovics Volkonszkij herceg mintegy az uralkodó vezérkari főnökének tisztét töltötte be. Kijött a dolgozószobából, térképeket hozott a szalonba, szétteregette őket az asztalon, kérdéseket tett fel és szerette volna hallani az összegyűlt urak véleményét. Arról volt szó, hogy az éjjel kaptak egy (később hamisnak bizonyuló) hírt, amely szerint a franciák a drisszai tábor bekerítésére indultak.

Elsőnek Armfelt tábornok szólalt meg, és a felmerült nehézség elhárítása céljából egy teljesen új hadállást ajánlott, amelyet semmi sem indokolt (ha csak az a kívánsága nem, hogy bebizonyítsa: neki is van ám véleménye): álljanak fel a pétervári és a moszkvai út mellett, és mivel véleménye szerint ott kell egyesülnie a hadseregnek, ott is várják be az ellenséget. Látszott, hogy Armfelt már régen összeütötte ezt a tervet és most nem annyira azért fejti ki, mintha meg akarna felelni a felvetett kérdésekre, hanem inkább

[40] Ami azt illeti, aki ezt a drisszai tábort javasolta, annak én csak két dolgot szánhatok: a sárga házat (bolondokházát) vagy az akasztófát.

azért, hogy élve az alkalommal, előhozakodjék vele. Ez csupán egy volt ama millió és millió javaslat közül, amelyeket éppoly alapossággal lehet előterjeszteni, mint megannyi mást, ha az embernek fogalma sincs arról, hogy milyen jelleget is ölt a háború. Némelyek vitatták a véleményét, mások a pártjára álltak. Toll, a fiatal ezredes, a többieknél hevesebben támadta a svéd tábornok véleményét, vita közben elővett oldalzsebéből egy teleírt füzetet és engedélyt kért, hogy felolvashassa. Toll ebben a terjengős feljegyzésben egy újabb, Armfeltével is, Pfuelével is teljesen ellenkező haditervet ajánlott. Paulucci elvetette Toll tervét, ő előrenyomulást és támadást indítványozott, mert csakis az ránthat ki bennünket ebből a kétes helyzetből, ebből a kelepcéből (így nevezte a drisszai tábort), amelyben vagyunk. E vita alatt Pfuel és a tolmács Wolzogen (udvari viszonylatban Pfuel „hídja") csak hallgatott. Pfuel megvetően prüszkölt és el-elfordult, jelezve: ő bizony nem alacsonyítja le magát annyira, hogy ellenvetést tegyen azzal a sok ostobasággal szemben, amit itt hall. És amikor a vitát irányító Volkonszkij felszólította: fejtse ki véleményét, csak annyit mondott:

– Miért kérdezik az én véleményemet? Armfelt tábornok kitűnő hadállást javasolt, csak épp fedetlen lesz a hátunk. Vagy itt van a támadás terve *von diesem italienischen Herrn, sehr schön.*[41] Vagy a visszavonulás. *Auch gut.*[42] Hát miért kérdezik az én véleményemet? – kérdezte. – Hisz önök mindent jobban tudnak, mint én. – De amikor Volkonszkij elkomorodott és azt mondta, hogy az uralkodó nevében kérdezi a véleményét, Pfuel felállt és hirtelen nekitüzesedve beszélni kezdett:

– Mindent elrontottak, mindent összezagyváltak, mindenki mindent jobban akar tudni, mint én, és most mégis hozzám folyamodnak. Hogy lehetne helyreütni? Nincs itt mit helyreütni. Csak végre kell hajtani mindent pontosan az általam kifejtett alapokon – mondta, és csontos ujjaival többször is az asztalra koppantott. – Hol itt a nehézség? Badarság! *Kinderspiel.*[43] – Odament a térképhez és szikár ujjaival a térképre bökdösve, szaporán beszélni kezdett; azt bizonygatta, hogy semmmilyen véletlen eshetőség sem változtat a drisszai tábor célszerűségén; mindent számításba vett, és ha az ellenség csakugyan bekerítésre indul, akkor elkerülhetetlenül megsemmisül.

Paulucci nem tudott németül, így hát franciául tett fel kérdéseket. Wolzogen segítségére sietett főnökének – az viszont franciául beszélt gyatrán – és tolmácsolni kezdte a szavait, de alig győzte, mert Pfuel hadarva bizonygatta: nemcsak azt, ami bekövetkezett, hanem azt is, ami csak bekövetkezhet, mind-mind számításba vette az ő haditerve, és ha most nehézségek merülnek fel, annak csakis az az oka, hogy nem hajtottak végre mindent pontosan. Állandóan gúnyosan nevetett, bizonyított, végül megvetően abbahagyta a bizonyítgatást, ahogy a matematikus felhagy azzal, hogy különféle

[41] ettől az olasz úrtól, nagyon szép.
[42] Az is jó.
[43] Gyerekjáték.

eljárásokkal ellenőrizze a feladat megoldásának egyszer már bebizonyított helyességét. Wolzogen lépett a helyébe, franciául tovább fejtegette Pfuel gondolatait és oda-odaszólt Pfuelnak: *Nicht wahr, Excellenz?*[44] Pfuel, akár a harcban nekihevült ember, aki rá-rácsap a saját embereire is, haragosan rákiáltott Wolzogenre:

– *Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?*[45] – Paulucci és Michaud két szólamban, franciául rátámadt Wolzogenre. Armfelt németül Pfuelhoz fordult. Toll oroszul magyarázott Volkonszkij hercegnek. Andrej herceg némán hallgatta és figyelte őket.

Andrej hercegben mindeme személyek közül a feldühödött, nyers-nyakas és eszeveszetten öntelt Pfuel keltette a legnagyobb együttérzést. A jelenlevők között láthatólag csak ő nem kívánt magának semmit, csak ő nem gyűlölködött senkire; mindössze egyet akart: fogjanak hozzá annak a tervnek a megvalósításához, amelyet esztendők munkájával leszűrt elmélete alapján megszerkesztett. Nevetséges volt, kellemetlen volt gunyoros modora miatt, de egyúttal önkéntelen tiszteletet gerjesztett eszméjéhez való határtalan ragaszkodásával. Ezenkívül – Pfuelé kivételével – valamennyi felszólaló beszédében volt egy közös vonás, amit az 1805-ös haditanácsban nem lehetett látni: a leplezett, de mégis páni félelem Napoleon lángelméjétől, az a félelem, amely minden ellenvetésben megnyilvánult. Azt hitték, Napoleon nem ismer lehetetlent, mindenfelől várták Napoleont, és az ő rettegett nevével rombolták le egymás feltevéseit. Úgy látszott, csak Pfuel tartja Napoleont is ugyanolyan barbárnak, mint elméletének valamennyi támadóját. De Pfuel tiszteleten kívül szánalmat is keltett Andrej hercegben. Abból a modorból, ahogyan az udvari emberek bántak vele, abból, amit Paulucci bátorkodott mondani a császárnak, de főként magának Pfuelnak egy kissé kétségbeesett arckifejezéséből látni lehetett, hogy a többiek tudják, ő pedig érzi: hamarosan elbukik. És önteltsége, zsémbelődő német gunyorossága ellenére is szánandó volt a halántékán simára átfésült hajával, hátul meg felfelé meredező pamataival. Látszott – noha ezt ingerültségének és megvetésének álcája alá iparkodott rejteni – hogy kétségbeesett, amiért kicsúszik a kezéből az egyetlen jó alkalom, amikor egy óriási kísérlettel kipróbálhatná elméletét és az egész világ előtt bebizonyíthatná annak helyességét.

Sokáig húzódott a vita és minél tovább húzódott, annál hevesebbre lángolt; csaknem rikácsolássá, személyeskedéssé fajult; annál kevésbé lehetett leszűrni egy általános következtetést mindabból, ami ott elhangzott. Andrej herceg csak hallgatta ezt a bábeli zűrzavart, ezeket a feltevéseket, terveket, cáfolatokat, kiáltozásokat, csak csodálkozott azon, amit ezek az emberek beszélnek. Az a katonai működése során régóta és gyakran felmerülő gondolata, hogy nincs és nem is lehet semmilyen haditudomány, ennek folytán pedig nem lehet sémmilyen úgynevezett katonai lángelme – most megcáfol-

[44] Ugyebár, kegyelmes uram?
[45] No igen, de mit kell ezen annyit magyarázni?

hatatlan, kézzelfogható igazsággá vált számára. „Ugyan, hát lehet-e beszélni elméletről és tudományról olyan dologban, amelynek feltételei és körülményei ismeretlenek és meghatározhatatlanok; ahol a hadi tényezők ereje még kevésbé meghatározható? Senki se tudhatta és nem is tudhatja, milyen állapotban lesz a mi seregünk és az ellenség serege egy nap mulva, senki se tudhatja, milyen erős lesz ez vagy az a csapat. Néha, mikor nem gyáva halad az élen, azt kiáltva: elvágtak bennünket! – és nyomban megfutamodik, hanem bátor és vidám ember, aki azt kurjantja: hajrá! – ötezres csapat harmincezressel is felér, mint például Schöngraben alatt, de néha ötvenezer ember is megszalad nyolcezer elől, mint például Austerlitznél. Ugyan, hát lehet-e szó tudományról olyan dologban, ahol semmit sem lehet előre meghatározni – mint ahogy egyetlen más gyakorlati dologban sem – ahol minden rengeteg sok körülménytől függ, ezeknek jelentőségét pedig egy olyan pillanat határozza meg, amelyről senki se tudja, mikor következik be. Armfelt azt mondja, elvágták a hadseregünket, Paulucci meg azt mondja, két tűz közé szorítottuk a francia hadsereget. Michaud azt mondja, a drisszai tábor azért alkalmatlan, mert mögötte van a folyó, Pfuel viszont azt állítja, hogy épp ebben van az ereje. Toll egy bizonyos tervet ajánl, Armfelt egy másikat; és ezek mind jók és mind rosszak, mert mindegyik javaslat előnyei csupán abban a pillanatban tűnnek majd ki, amikor maga az esemény bekövetkezik. Miért emlegetik hát a katonai lángelmét? Hát az a lángelme, aki idejében ki tudja adni a parancsot, hogy lássák el a sereget cibakszállítmánnyal; hogy az egyik jobbra menjen, a másik meg balra? A katonákat csakis azért nevezik lángelméknek, mert a hatalom fénye ragyogja be őket, a gazemberek nagy tömege pedig hízeleg a hatalomnak és természetétől elütő, zseniális tulajdonságokkal ruházza fel. Holott a legkülönb hadvezérek, akiket ismertem – ostoba és szórakozott emberek. A legkülönb Bagration, ezt maga Napoleon is elismerte. És maga Bonaparte! Emlékszem arra az önelégült és korlátolt arcra ott az austerlitzi csatatéren. Ne is legyen lángelme a jó hadvezér, sőt ne legyen semmilyen kiváló tulajdonsága sem; épp ellenkezőleg, csak hiányozzanak belőle a legmagasztosabb emberi tulajdonságok: a szeretet, a költészet, a gyengédség, a bölcselő, a fürkésző kételkedés. Legyen korlátolt, higgye szilárdan, hogy amit cselekszik, nagyon fontos dolog (máskülönben nem győzi türelemmel), mert csakis akkor lesz bátor hadvezér. Isten mentsen meg attól, hogy *ember* legyen, hogy megszeressen, megsajnáljon valakit és elgondolkozzék azon, mi igazságos, mi nem. Érthető, hogy már hajdanában rájuk húztak egy hamis lángész-elméletet, hisz ők – a hatalom. Pedig a hadászatban nem az ő érdemük a siker és nem is tőlük függ, hanem attól a katonától, aki a csatasorban azt kiáltja! – végünk! – vagy azt kiáltja: hajrá! Csakis a csatasorban szolgálhat az ember azzal a meggyőződéssel, hogy hasznát veszik!"

Így elmélkedett Andrej herceg e sok szófiabeszéd hallatára, és csak akkor ocsúdott fel, amikor már mind szétszéledtek és Paulucci a nevén szólította.

Másnap a szemlén az uralkodó azt kérdezte Andrej hercegtől, hol óhajt szolgálni; Andrej herceg arra kért engedélyt, hadd szolgáljon a csapatnál

– és örökre elveszett ember lett az udvari világ szemében, mert nem azt kérte, hogy az uralkodó személye mellett maradhasson.

XII

Rosztov a hadjárat megindulása előtt levelet kapott a szüleitől, amelyben röviden értesítik Natasa betegségéről, Andrej herceggel való szakításáról (neki csupán azzal magyarázták a szakítást, hogy Natasa visszavette a szavát), és megint kérték, vonuljon nyugalomba és menjen haza. Nyikolaj a levél vétele után meg se próbált nyugalmazást vagy akár csak szabadságot is kérni, hanem azt válaszolta szüleinek, nagyon sajnálja, hogy Natasa beteg és hogy szakított a vőlegényével; ő mindent elkövet, hogy teljesítse kívánságukat. Szonyának külön írt.

„Lelkem imádott kedvese – írta Szonyának. – Csakis a becsület tart vissza attól, hogy hazamenjek a falunkba, semmi más. De most, a hadjárat megindulása előtt becstelennek tartanám magam nemcsak bajtársaim, hanem önmagam előtt is, ha a boldogságot többre tartanám a kötelességnél és a hazaszeretetnél. De ez az utolsó, többé nem válunk el soha. Hidd el, hogy a háború után, ha élek és ha még szeretsz, mindent itthagyok és repülök hozzád, hogy – immár örökre – lángoló keblemre szorítsalak."

Valóban csak a várható hadjárat megindulása tartotta vissza Rosztovot, csak az akadályozta meg, hogy hazamenjen – ahogy ígérte – és feleségül vegye Szonyát. Az otradnojei ősz a vadászattal, a tél a karácsony-újévi ünnepekkel, meg a Szonya iránt ismét fellángoló szerelem olyan nemesúri örömök, olyan nyugalom távlatait tárták fel előtte, amelyeket azelőtt nem ismert, de ezek most ugyancsak csábították. „Pompás feleség, gyermekek, jó kopófalka, tíz-tizenkét pórázra való szilaj agár, gazdaság, szomszédok, választott tisztségek!" – gondolta. De most itt a hadjárat, az ezredben kell maradnia. Mivel pedig így kellett lennie, hát Nyikolaj Rosztov megelégedett az ezredbéli élettel is, és kellemessé tudta tenni ezt az életet is, mert ilyen volt a természete.

Amikor visszatért szabadságáról, bajtársai örömmel fogadták. Majd lósorozásra küldték; olyan kitűnő lovakat hozott Kisoroszországból, hogy neki is kedve tellett bennük, és feletteseinek a dicséretét is kivívta velük. Távollétében előléptették huszárkapitánnyá, majd amikor ezredét – felemelt létszámmal – hadi készültségbe helyezték, megint megkapta régi századát.

Megkezdődött a hadjárat, az ezredet Lengyelországba küldték, kétszeres zsoldot fizettek, új tisztek, új emberek, új lovak érkeztek; és ami a fő, elterjedt a lelkes, vidám hangulat, amely a háborúk kezdetével velejár; és Rosztov, aki tisztában volt az ezredben elfoglalt előnyös helyzetével, teljesen átengedte magát a katonai szolgálat örömeinek, csak eziránt érdeklődött, noha tudta, hogy előbb-utóbb búcsút mond neki.

A csapatok különböző bonyolult állami, politikai és harcászati okok miatt visszavonultak a Visztula mellől. A visszavonuláskor minden lépést az érdekek, az okoskodások és a szenvedélyek bonyolult játéka kísérte a főparancsnokságon. De a pavlovgrádi ezred huszárjainak ez az egész visszavonulás – a nyár legszebb szakában, élelmiszerbőségben – a legegyszerűbb és a legvidámabb dolog volt. Csüggedhettek, aggódhattak és intrikálhattak a főhadiszálláson, a hadsereg sűrűjében senki se kérdezte, hova és miért vonul. A huszárok legfeljebb azért sajnálták, hogy visszavonulnak, mert ott kellett hagyni a szállást, ahol már jól berendezkedtek, el kellett búcsúzni a csinos lengyel menyecskéktől. Ha valakinek eszébe ötlött, hogy rosszul állnak a dolgok, mint derék katonaemberhez illik, igyekezett vidám lenni és nem gondolni a dolgok általános folyására, hanem csakis a maga legközelebbi dolgára. Eleinte vidáman állomásoztak Vilna környékén, ismeretséget kötöttek lengyel földbirtokosokkal és hol várták, hol éppen túlestek az uralkodó vagy más magasrangú parancsnokok szemléin. Aztán parancsot kaptak, hogy vonuljanak vissza Swienciany felé és pusztítsanak el minden élelmiszert, amit nem lehet elszállítani. Swienciany csak azért maradt meg a huszárok emlékezetében, mert ez volt a *részeg tábor*, ahogyan az egész hadsereg elnevezte a Swienciany melletti táborozást, és mert Swiencianyban sok panasz esett a csapatokra, amiért élve azzal a paranccsal, hogy el kell szedni minden élelmiszert, élelmiszer címén elkobozták a lengyel pánok lovait, fogatait, sőt szőnyegeit is. Rosztovnak azért vált emlékezetessé Swienciany, mert a mező-városba való bevonulásuk első napján leváltotta őrmesterét, és nem boldogult a század embereivel, mert az ő tudta és beleegyezése nélkül elgurítottak öt hordó ó-sört és mind leitták magukat. Swiencianytól tovább és még tovább vonultak vissza Drisszáig. Drisszától megint visszavonultak és már közeledtek az orosz határhoz.

A pavlográdiak július tizenharmadikán kerültek először komoly ütközetbe.

Július tizenkettedikén éjjel, a csata előestéjén erős vihar tombolt, jégeső esett. 1812 nyara általában nagy viharai miatt volt emlékezetes.

Két pavlovgrádi század sátortáborban állomásozott, egy kalászba szökkent rozsvetés közepette, amelyet letaposott a marha meg a ló. Ömlött az eső, és Rosztov Iljinnel, egy fiatal tiszttel, akit a szárnya alá vett, nagy hevenyében összeeszkábált kunyhójában gubbasztott. Ezredük egy tisztje – hosszú bajusza pofaszakállban folytatódott – a törzskarától hazafelé menet betért Rosztovhoz, mert utolérte a zápor.

– A törzskartól jövök, gróf. Hallott Rajevszkij hőstettéről? – kérdezte a tiszt és töviről hegyire elbeszélte a szaltanovi ütközetet, úgy, ahogy a törzskarnál hallotta.

Rosztov behúzta a nyakát, mert belecsurgott a víz, pipált és nem nagyon figyelt; néha rápillantott Iljinre, a fiatal tisztre, aki mellette kucorgott. Ez a tiszt – egy tizenhat éves siheder, aki csak nemrég került az ezredbe – most ugyan olyan viszonyban volt Nyikolajjal, mint amilyen-

ben Nyikolaj volt Gyenyiszovval hét évvel ezelőtt. Iljin mindenben iparkodott utánozni Rosztovot és szerelmes volt belé, akár egy leány.

Zdrzynski, a dúsbajuszú tiszt, dagályosan arról beszélt, hogy a szaltanovi gát az oroszok Thermopylae-je volt, és Rajevszkij tábornok e gáton olyan hőstettet hajtott végre, amely méltó amaz ókorihoz. Zdrzynski elbeszélte Rajevszkij hőstettét: a tábornok iszonyatos tűzben felvezette a gátra és vállt vállhoz vetve harcba vitte a két fiát. Rosztov hallgatta-hallgatta az elbeszélést, de egy szóval sem osztozott Zdrzynski lelkesedésében, sőt lerítt a képéről, hogy szégyelli, amit mesélnek neki, habár nem akar ellenevetni semmit. Az austerlitzi meg az 1807-es hadjárat óta tulajdon tapasztalatából tudta, hogy aki csata-históriákat mond el, az mindig füllent, ahogy ő maga is füllenteni szokott, ha ilyesmit mesélt; azonkívül volt már annyi tapasztalata, hogy tudta: a háborúban semmi sem úgy folyik le, ahogyan el tudjuk képzelni vagy mondani. Ezért aztán nem tetszett neki Zdrzynski elbeszélése és nem tetszett maga Zdrzynski sem, aki nagy bajuszával, pofaszakállával lehajolt egészen az arcához – ahogy szokta, ha beszél valakihez – és szinte összenyomta az amúgy is szűk kunyhóban. Rosztov szótlanul nézett rá. „Először is: azon a gáton, amelyet megrohamoztak, egészen biztosan olyan zűrzavar és olyan tolongás volt, hogy ha Rajevszkij felvitte is a fiait, ez senkire se tehetett hatást, legfeljebb arra a tíz emberre, aki ott volt közvetlen közelében – gondolta Rosztov – a többiek nem láthatták, hogyan és kikkel ment Rajevszkij a gáton. De még akik látták, azok se nagyon lelkesülhettek fel rajta, mert mit törődnek ők Rajevszkij gyengéd atyai érzésével, amikor a maguk bőrét viszik a vásárra. Aztán meg – akár beveszik a szaltanovi gátat, akár nem veszik be, attól nem függ a haza sorsa, mint ahogy Thermophylae-ről írják. Következésképpen miért kellett ilyen áldozatot hozni? És miért kell ebbe a háborúba belekevernie a gyermekeit? Én bizony nem vezettem volna a gátra Petya öcsémet; de még Iljint, ezt az idegen, de derék fickót is igyekeztem volna valahova védett helyre állítani" – gondolta tovább Rosztov, mialatt Zdrzynskit hallgatta. De nem mondta ki, amit gondolt: ehhez is megvolt a tapasztalata. Tudta, hogy ez az elbeszélés elősegíti fegyvereink felmagasztalását, ezért hát úgy kellett tennie, mintha nem kételkednék benne. Úgy is tett.

– Hát én már nem bírom tovább – mondta Iljin, aki észrevette, hogy Rosztovnak nem tetszik Zdrzynski elbeszélése. – Harisnyám, ingem facsaró víz; már alám is csurog. Megyek, keresek menedéket. Úgy látom, alábbhagy az eső. – Iljin kiment, Zdrzynski pedig ellovagolt.

Öt perc múlva Iljin, a sárban caplatva visszafutott a kunyhóhoz.

– Hurrá! Gyere, Rosztov, de szaporán. Találtam! Itt mindjárt kétszáz lépésnyire van egy kocsma, már be is tanyázott jó néhány emberünk. Legalább megszárítkozunk, és Marja Genrihovna is ott van.

Marja Genrihovna az ezredorvos felesége, csinos, fiatal, német nő volt, akit az orvos Lengyelországban vett feleségül. Az orvos vagy azért, mert nem volt elég pénze, vagy azért, mert házassága első idejében nem akart

megválni fiatal feleségétől, magával vitte mindenüvé, amerre a huszárezred haladt, és a féltékeny orvos a huszártisztek élceinek állandó céltáblája lett.

Rosztov panyókára vetette köpenyét, maga után kiáltotta Lavruskát a poggyásszal és elindult Iljinnel, hol ide-oda csúszkálva a sárban, hol egyenest gázolva a csendesedő esőben, az est sötétjében, amelybe néha távoli villámlás hasított.

– Hol vagy, Rosztov?

– Itt. Micsoda villám. – Így beszélgettek.

XIII

A kocsmában, amely előtt ott állt a doktor kibitkája, már öt tiszt volt. Marja Genrihovna, a telt, szőke, német asszony, hálókabátosan, főkötősen, a szépsarokban, egy széles lócán ült. Férje, a doktor mögötte aludt. Rosztov és Iljin belépett a szobába. Vidám felkiáltásokkal és kacagással fogadták őket.

– Ejnye, de jó kedvetek van – mondta Rosztov nevetve.

– Hát ti mit tátjátok a szátokat?

– De csinosak! Csak úgy csurog róluk a víz! Be ne vizezzétek a szalonunkat.

– Össze ne mázoljátok Marja Genrihovna ruháját – felelték a tisztek.

Rosztov és Iljin sietősen keresett egy zugot, ahol száraz ruhába öltözhetnének, anélkül, hogy megsértenék Marja Genrihovna szemérmességét. A söntésfal mögé akartak menni, hogy ruhát váltsanak. De a kis zugolyt teljesen betöltve három tiszt is ült ott, kártyáztak egy üres ládára állított gyertya fényénél és a világért sem akarták átengedni a helyüket. Marja Genrihovna egy időre odaadta nekik a szoknyáját, hogy függöny gyanánt használják. Rosztov és Iljin, Lavruska segítségével, aki átcipelte a málhájukat, e mögött a függöny mögött levetették vizes ruhájukat és szárazat vettek fel.

Tüzet raktak a rozzant kemencében. Deszkát szereztek, ráerősítették két nyeregre, beterítették egy nyeregtakaróval, elővettek egy kis szamovárt, egy pincetokot, egy fél palack rumot, megkérték Marja Genrihovnát, legyen a háziasszonyuk, és mind körülötte tolongtak. Az egyik tiszta zsebkendőjét ajánlotta fel neki, hogy megtörölje bűbájos kacsóját, a másik a lábacskája alá terítette mentéjét, hogy meg ne nyirkosodjék, a harmadik befüggönyözte az ablakot, hogy ne fújjon be a szél, a negyedik a legyet hajtotta a férje arcáról, hogy fel ne ébredjen.

– Hagyják csak – mondta Marja Genrihovna, félénken és boldogan mosolyogva – úgyis jól alszik az átvirrasztott éjszaka után.

– Nem úgy van az, Marja Genrihovna – felelte a tiszt – kedvében kell járni a doktornak. Minden megeshet az emberrel, és hátha ő is megsajnál engem, ha le kell vágnia a lábamat vagy a kezemet.

Poharuk csak három volt, a víz meg olyan pocsolyás, hogy nem lehetett eldönteni, erős-e már a tea vagy nem erős; a szamovárban csak hat pohárnyi víz forrott, de annál kellemesebb volt rang szerint, sorjában átvenni a poharat Marja Genrihovna rövid, de nem egészen tiszta körmű, párnás kacsójából. Úgy látszott, ezen az estén csakugyan szerelmes Marja Genrihovnába valamennyi tiszt. Még a söntésfal mögött kártyázó tisztek is mihamarabb abbahagyták a játékot, áttelepedtek a szamovár mellé és – az általános hangulat rájuk ragadván – ők is körüludvarolták Marja Genrihovnát. Marja Genrihovna látva, hogy milyen udvarias és fényes ifjú-kompánia veszi körül, ragyogott a boldogságtól, akárhogy is iparkodott palástolni, akármennyire megszeppent is, valahányszor megmozdult mögötte álmában a férje.

Kanál csak egy volt; cukor akadt bőven, de nem győzték elkeverni, így hát azt határozták, hogy Marja Genrihovna sorban elkeveri a cukrot mindenkinek. Rosztov, amikor megkapta poharát és rumot töltött bele, arra kérte Marja Genrihovnát, keverje el.

– De hisz ebben nincs is cukor – mondta az asszony, mosolyogva, mintha mindaz, amit csak mond akár ő, akár a többi, nagyon mulatságos volna, és valami más jelentőség is lappangana benne.

– Nem cukor kell nekem, hanem az, hogy maga a tulajdon kacsójával keverje meg.

Marja Genrihovna ráállt és keresni kezdte a kanalat, amelyet már eltüntetett valaki.

– Az ujjacskájával, Marja Genrihovna – mondta Rosztov – úgy még kellemesebb lesz.

– Forró! – felelte Marja Genrihovna és elpirult gyönyörűségében.

Iljin felkapott egy veder vizet, cseppentett bele egy kis rumot, odament Marja Genrihovnához és megkérte, hogy keverje fel ujjacskájával.

– Ez az én cseszém – mondta. – Csak mártsa bele ujjacskáját, s én egy cseppig megiszom.

Amikor megitták az egész szamovár teát, Rosztov felvette a kártyát és azt ajánlotta, hogy játsszanak „királyt" Marja Genrihovnával. Sorsot vetettek, kik legyenek Marja Genrihovna játéktársai. Rosztov javaslata alapján az volt a játékszabály, hogy aki király lesz, annak meg szabad csókolni Marja Genrihovna kacsóját, aki pedig hoppon marad, az megy, új szamovárt forral a doktornak, mire felébred.

– És ha Marja Genrihovna lesz a király? – kérdezte Iljin.

– Ő úgyis királynő! És az ő parancsa törvény.

Alig kezdődött meg a játék, Marja Genrihovna mögül hirtelen felemelkedett a doktor kócos feje. Már régóta nem aludt, csak fülelt arra, amit beszéltek, de úgy látszik, semmi érdekeset, vidámat vagy mulattatót sem talált abban, amit mondtak és csináltak. Szomorú és csüggedt volt az arca. Nem köszönt a tiszteknek, megvakarta a fejét, kérte, engedjék ki, mert egészen elzárták az útját. Alighogy kitette a lábát, valamennyi tiszt hangos kacagásra fakadt, Marja Genrihovna meg úgy elpirult, hogy

a könnye is kicsordult, és még vonzóbbá vált valamennyi tiszt szemében. Az udvarról visszatérve, az orvos azt mondta feleségének (aki már nem mosolygott többé vidáman, hanem feddést várva, ijedten nézett rá): elállt az eső, át kell menni éjszakára a kibitkába, különben mindent szétcipelnek.

– Hát odaküldök én egy strázsát... kettőt is! – mondta Rosztov. – Ugyan hagyja már, doktor.

– Én magam állok őrt! – ajánlotta Iljin.

– Nem, uraim, önök kialudták magukat, de én két éjszakán nem aludtam – mondta az orvos, és a játék végét várva, komoran leült felesége mellé.

A tisztek még jobban derültek, valahányszor az orvos mogorva arcára néztek, aki rá-rásandított a feleségére. Többen nem is tudták visszafojtani a nevetést, de tüstént igyekeztek elfogadható ürügyet találni rá. Amikor az orvos feleségével együtt elment és betelepedett vele a kibitkába, a tisztek lefeküdtek a kocsmában és betakaróztak ázott köpenyükkel. De sokáig nem aludtak el: hol beszélgettek, emlegették a doktor ijedelmét meg a doktorné jókedvét, hol ki-kiszaladtak a tornácra és elújságolták, mi történik a kibitkában. Rosztov a fejebúbjáig beburkolózva, többször is el akart szunnyadni, de egy-egy megjegyzés megint csak felkeltette figyelmét, megint elkezdődött a terefere, és megint felharsant a vidám, kamaszos kacaj.

XIV

Háromra járt az óra, de még senki sem aludt; ekkor csak megjelent az őrmester, hozta a parancsot: induljanak Ostrovno városa felé.

A tisztek – még mindig csevegve, kacarászva – sebtiben hozzáfogtak a készülődéshez; megint begyújtották a szamovárt, forralták a pocsolyás vizet. De Rosztov nem várta meg a teát, a századához indult. Már virradt, az eső elállt, a felhők eloszlottak. Nyirkos volt az idő, az emberek fáztak, kivált akinek meg se száradt a ruhája. A kocsmából távozva, Rosztov és Iljin a hajnali derengésben bekukkantott az orvos esővíztől ragyogó bőrkibitkájába, melynek függönye alól előmeredt az orvos lába, a közepén meg, a párnán, a doktorné főkötője látszott, és alvók szuszogása hallatszott.

– Nagyon csinos, az már szent! – mondta Rosztov Iljinnek, aki vele együtt lépett ki a kocsmából.

– Csuda bájos nő! – folytatta Iljin egy tizenhat esztendős férfiú komolyságával.

Egy félóra múlva már felsorakozva, az úton állt a század. Vezényszó hallatszott: „Lóra!" – a katonák keresztet vetettek és nyeregbe szálltak. Rosztov előrelovagolt és azt vezényelte: „Indulj!" – és a huszárok négyes sorokba szakadozva elindultak a nyírfák szegélyezte országúton az elöl

haladó gyalogság és tüzérség után. Lovaik patája cuppogott a felázott úton, csörgött a kardjuk, ők maguk meg halkan beszélgettek.

A tépett, kékeslila felhők, napkeleten egyre pirosodva, sebesen szálltak a szelek szárnyán. Mind világosabb és világosabb lett. Tisztán látszott már az a bodros kis dudva, mely mindig ott burjánzik a mezei utak mentén; még nedves volt a tegnapi esőtől; a nyírfák gallyai ugyancsak nedvesen himbálóztak a szélben és áttetsző cseppeket hullattak maguk körül. Mind világosabban fel lehetett ismerni a katonák arcát is. Rosztov az útfélen, a kettős nyírfasor között haladt Iljinnel, aki egy lépést se tágított mellőle.

Rosztov a hadjárat idején megengedte magának azt a szabadosságot, hogy ne a szolgálati lován, hanem kozák lovon vonuljon. Ő, a nagy lószakértő és lókedvelő, nemrég szert tett egy világos sörényű, megtermett, szilaj, jó doni sárgára, ha azon nyargalt, senki sem érte utol. Élvezet volt rajta lovagolni. A lován, a hajnalon, a doktornén járt az esze, és egyszer se gondolt a fenyegető veszélyre.

Azelőtt mindig félt, ha csatába indult; most a legcsekélyebb félelmet sem érezte. Nem azért nem félt, mert megszokta az ellenség tüzét (a veszélyt nem lehet megszokni), hanem azért, mert megtanult parancsolni érzéseinek a veszéllyel szemközt is. Megszokta, hogy ha csatába megy, mindenre gondoljon, csak arra ne, ami minden egyébnél a legérdekesebb – a rá leselkedő veszélyre. Szolgálatának első idejében – akármennyire is dorgálta magát gyávasága miatt, akármennyire igyekezett is – csak nem tudta ezt elérni, de idő jártával magától sikerült. Most ott lovagol Iljinnel a nyírfasorok között, néha leszakít az ágakról egy-egy kezeügyébe eső levelet, néha a lova véknyához érteti a sarkát, néha, hátra se fordulva, odanyújtja elszívott pipáját a mögötte lovagló huszárnak; mindezt olyan nyugodt és gondtalan arccal, mintha csupán kilovagolna. Sajnálkozva néz a sokat és nyugtalanul beszélő Iljin izgatott arcába, tapasztalatból ismeri a félelemnek és a halálvárásnak ezt a kínzó állapotát, amelyben a zászlós van, és tudja, hogy semmi sem segít rajta, csakis az idő.

Mihelyt a nap kibukkant a felhők alól egy tiszta sávra, elült a szél, mintha nem merné elrontani ezt a vihar utáni, gyönyörű nyári reggelt; még mindig hulltak a cseppek, de már függőlegesen – és minden elcsendesült. A nap egészen felkelt, megjelent a szemhatáron, majd eltűnt egy hosszú, keskeny felhő mögött, amely felette állt. Néhány perc múlva a nap még fényesebben jelent meg egy felleg felső szélén és szétszakította a szélét. Fény, ragyogás ömlött el mindenen. És e fényre mintegy válaszként, elöl ágyúlövések dördültek el.

Rosztovnak még nem jutott ideje, hogy meghányja-vesse, meghatározza, milyen messze durrantak el ezek a lövések, amikor Vityebszk felől odanyargalt Oszterman-Tolsztoj gróf segédtisztje azzal a paranccsal: ügetésben haladjanak tovább az úton.

A század megkerülte a gyalogságot és a tüzérséget – amely ugyancsak iparkodott gyorsabban vonulni – völgynek lefelé tartott, áthaladt egy

lakatlanul maradt, üres falun, majd ismét hegyre kaptatott. A lovakat már-már kiverte a tajték, az emberek kipirultak.

– Állj! Takarás! – hallatszott elöl a hadosztályparancsnok vezényszava.

– Jobbra kanyarodj, lépésben, indulj! – vezényelték elöl.

És a huszárok, csapataink arcvonala mentén, átvonultak a hadállás balszárnyára és felálltak az első vonalban álló ulánusok mögött. Jobbra gyalogság állt tömör oszlopban – ez volt a tartalék; fölötte a hegyen, a csuda tiszta levegőben, a vakító, ferde reggeli megvilágításban, a szemhatár legszélén voltak ágyúink. Elöl, a völgyön túl az ellenség oszlopai és ágyúi látszottak. A völgyből felhallatszott, hogy előőrsvonalunk már harcba szállt és vidáman durrogatott az ellenség közé – az meg vissza.

Rosztov lelke úgy felvidult e rég nem hallott hangokra, mint a legvígabb muzsikára. Trap-ta-ta-tap! – pukkant el hol egyszerre, hol gyorsan egymás után néhány lövés. Megint elhallgatott minden körös-körül, megint mintha durrantyúk ropognának, amelyeken jár valaki.

A huszárok körülbelül egy órát álltak egy helyben. Megkezdődött az ágyúzás is. Oszterman gróf kíséretével együtt ellovagolt a század mögött, megállt, beszélgetett egy keveset az ezredparancsnokkal, majd az ágyúkhoz, a hegyre indult.

Nyomban Oszterman távozása után vezényszó hallatszott az ulánusoknál:

– Oszlopba sorakozz! Roham! – A gyalogság kettős rendekre szakadozott a lovasság előtt, hogy átengedje. Az ulánusok elindultak – csak úgy lobogott a zászló a pikájukon – és ügetésben megiramodtak, hegynek lefelé, neki a francia lovasságnak, amely a hegy tövében, bal felől bukkant elő.

Mihelyt az ulánusok leértek a hegy lábához, a huszárok parancsot kaptak, hogy induljanak a hegyre, fedezzék a tüzérséget. Amikor a huszárok az ulánusok helyére álltak, az ellenséges előőrsvonalból fütyölve, süvítve golyók repültek feléjük, de túl messziről, úgyhogy nem is találtak.

Ez a rég nem hallott hang még vidítóbban, még élénkítőbben hatott Rosztovra, mint az előbbi lövöldözés. Felegyenesedett, szétnézett a harcmezőn, amely a hegyről elébe tárult, és teljes lelkével részt vett az ulánusok hadmozdulataiban. Az ulánusok egészen közel száguldottak a francia dragonyosokhoz, nagy kavarodás támadt a füstben, és öt perc múlva már visszafelé vágtattak az ulánusok, de nem az előbbi helyükre, ahol álltak, attól bal felé. A narancssárga ruhás ulánusok között, akik sárga lovon ültek, meg mögöttük is nagy csapatban szürke lovas, kék ruhás francia dragonyosok bukkantak fel.

XV

Rosztov éles vadász-szemével az elsők között pillantotta meg ezeket a kék francia dragonyosokat, akik ulánusainkat üldözték. Rendetlen sorokban mind közelebb-közelebb vágtattak, s velük az őket üldöző francia

dragonyosok. Már lehetett látni, hogy ezek a hegy tövében még oly picike emberek összecsapnak, kergetik egymást, hadonásznak a kezükkel meg a kardjukkal.

Rosztov, mint valami vadállat hajszáját, nézte azt, ami előtte lefolyik. Ösztönösen megérezte, hogy ha most lecsap huszárjaival a francia dragonyosokra, azok nem állnak helyt; de ha lecsap rájuk, akkor most kell, ebben a pillanatban, mert máskülönben késő lesz. Körülnézett. Egy másik százados, aki mellette állt, szintén le se vette a szemét a lent kavargó lovasságról.

– Andrej Szevasztyanics – mondta Rosztov – úgy szétmorzsolhatnánk őket, hogy...

– Huszárvágás volna – felelte a kapitány. – De csakugyan...

Rosztov nem hallgatta végig, sarkantyúba kapta lovát és százada elé rugtatott. Még nem is volt ideje, hogy indulj-t vezényeljen, az egész század utána indult, mert ugyanazt érezte, amit ő. Rosztov maga sem tudta, hogyan és miért tette ezt. Mindezt úgy cselekedte, ahogy vadászaton szokta: gondolkodás és latolgatás nélkül. Látta, hogy a dragonyosok közel vannak és zilált sorokban nyargalnak; tudta, hogy nem állnak helyt; tudta, hogy csak egy perce van, és ez sohase tér vissza, ha most elszalasztja. A golyók oly élénkítően fütyültek, süvítettek körülötte, a lova oly hevesen iparkodott előre, hogy nem bírta tovább; megindította lovát, kiadta a vezényszót és mihelyt hallotta maga mögött a felfejlődött század dobaját, tüstént gyors ügetésben nyargalt a lejtőn le, a dragonyosok felé. Alig értek le a hegy tövébe, ügetésből önkéntelenül vágtába csaptak át, amely annál gyorsabb lett, minél közelebb értek ulánusainkhoz meg az ulánusok mögött vágtató francia dragonyosokhoz. Már közel voltak a dragonyosok. Az elülsők, mihelyt megpillantották a huszárokat, visszafordultak, a hátulsók pedig megálltak. Rosztov teljes iramba lendítette doni lovát és ugyanazzal az érzéssel nyargalt rézsút a francia dragonyosok felbomlott sorai elébe, mint amilyennel a vadászaton száguldott, hogy a farkasnak útját szegje. Egy ulánus megállt, egy gyalogos a földre vetette magát, hogy el ne gázolják, egy gazdátlan ló a huszárok közé keveredett. Csaknem valamennyi francia dragonyos visszafelé nyargalt. Rosztov kiszemelt egyet, aki szürke lovon ült, és nyomába eredt. Nekiiramlott egy útszéli bokornak: jó lova átrepítette rajta. Alig billent helyre a nyeregben, látta, hogy néhány pillanat múlva utoléri azt az ellenséget, akit célba vett. Ez a francia – egyenruhája szerint tiszt lehetett – meggörnyedve robogott szürke lován és a kardjával noszogatta. Egy pillanat múlva Rosztov lova szüggyel nekivágódott a tiszt lova tomporának, kis híján leverte a lábáról, Rosztov pedig ugyanabban a minutában – maga se tudta, miért – felemelte a kardját és a franciára sújtott.

Abban a szempillantásban, amikor ezt megcselekedte, egyszeribe eltűnt minden élénksége. A tiszt leesett a nyeregből, és nem annyira a kardcsapástól – amely csak könnyű sebet hasított a karján, könyök felett – inkább a ló lökésétől meg az ijedtségtől, Rosztov visszafogta lovát, meg-

kereste tekintetével ellenfelét, hogy lássa, kit győzött le. A francia dragonyos tiszt fél lábon ugrált a földön, a másik beleakadt a kengyelbe. Ijedten hunyorgott, mintha minden pillanatban új csapást várna, összeráncolta homlokát és rémült arccal nézett Rosztovra alulról felfelé. Sárral befröcskölt, fehér bőrű, sápadt, fiatal arca, gödröcskés álla, világoskék szeme korántsem harctérre illő, korántsem ellenséges arc volt, hanem a legközönségesebb szobába való arc. Mielőtt még Rosztov döntött volna, mit tegyen, a tiszt felkiáltott: *„Je me rends!"*[46] Sietve iparkodott kiszabadítani lábát a kengyelből, de nem tudta. Ijedt kék szemét egy pillanatra se vette le Rosztovról. Az odanyargaló huszárok kiszabadították a lábát és nyeregbe ültették. A huszárok emitt is, amott is a dragonyosokkal vesződtek: az egyik dragonyos megsebesült, de jóllehet csupa vér volt az arca, mégsem akarta odaadni a lovát; a másik egy huszár lovának tomporán ült, átölelte a huszárt; a harmadik egy huszár segítségével éppen kapaszkodott felfelé egy huszár lovára. Elöl lövöldözve menekült a francia gyalogság. A huszárok sietősen visszanyargaltak foglyaikhoz. A többiekkel együtt Rosztov is visszavágtatott, de valami kellemetlen érzés szorongatta a szívét. Most, amikor foglyul ejtette ezt a tisztet, amikor rásújtott kardjával, egy homályos, kusza érzés fakadt benne, amit sehogy se tudott megmagyarázni.

Oszterman-Tolsztoj gróf elébe ment a visszatérő huszárcsapatnak, magához hívta Rosztovot, köszönetet mondott neki és azt ígérte, hogy jelenteni fogja az uralkodónak Rosztov vitézi tettét, és felterjeszti Györgykeresztre.[47] Rosztovnak, amikor Oszterman grófhoz hívták, eszébe jutott, hogy parancs nélkül indította meg a rohamot, szentül hitte hát: a parancsnok azért rendeli maga elé, mert meg akarja büntetni önkényes cselekedetéért. Ezért Oszterman hízelgő szavának és a megígért kitüntetésnek annál örvendetesebben kellett volna hatnia Rosztovra; de az a kellemetlen, homályos érzés egyre csak émelyítette a lelkét. „De hát mi kínoz engem voltaképp? – kérdezte magától, amikor visszafelé jött a tábornoktól. – Iljin? Nem, őneki kutyabaja. Vagy szégyent vallottam valamivel? Nem, nem is az a baj!" Nem bűnbánat, valami más gyötörte őt. „Igen, igen, az a gödrös állú francia tiszt. Jól emlékszem rá, hogy megállt a kezem, amikor felemeltem."

Rosztov hátrafelé kísért foglyokat pillantott meg; utánuk nyargalt, hogy megnézze gödrös állú franciáját. A francia egy huszár vezetéklován ült és nyugtalanul tekingetett körül. Karsebe szinte nem is volt seb. Kényszeredetten rámosolygott Rosztovra és üdvözlésformán integetett neki az egyik kezével. Rosztov még mindig olyan kényelmetlenül érezte magát, sőt restelkedett.

Rosztov barátai és bajtársai azon és a következő napon minduntalan

---

[46] Megadom magam!

[47] A Szent György-rend keresztje a legnagyobb katonai kitüntetések közé tartozott.

azt vették észre, hogy Rosztov, ha nem is unott, nem is haragos, mégis hallgatag, és elmélyülten tűnődik. Kelletlenül iszogatott, igyekezett egyedül maradni és töprengett valamin.

Rosztov egyre csak azon a ragyogó hőstettén gondolkozott, amely nagy meglepetésére György-kereszthez juttatta, sőt vitézi hírnevet szerzett neki – és valami sehogy se fért a fejébe. „Szóval ők még jobban félnek, mint mi! – gondolta. – Ez hát csupán az, amit hősiességnek neveznek? Hát a hazáért tettem én ezt? És mit vétett az a gödrös állú, kék szemű? Hogy megrémült! Azt hitte, hogy agyonvágom. De miért vágnám agyon? Reszket a kezem. És mégis György-keresztet kapok. Nem értem, nem és nem értem!"

De mialatt Nyikolaj ezeket a kérdéseket forgatta magában – anélkül, hogy világos választ adott volna arra, ami annyira zavarta őt – a szolgálati szerencse kereke, amint gyakran megesik, fordult egyet a javára. Az ostrovnói ütközet után előléptették, egy huszárszázlóaljat rendeltek a keze alá, és valahányszor bátor tisztre volt szükség, mindig őneki adtak megbízást.

XVI

A grófné, mihelyt értesült Natasa betegségéről, Petyával és egész házanépével Moszkvába utazott – bár még nem gyógyult meg teljesen és gyengélkedett – aztán Marja Dmitrijevnától a maga házába költözött át az egész Rosztov-család és mindenestül Moszkvában telepedett meg.

Natasa betegsége olyan komoly volt, hogy mind a maga, mind hozzátartozói szerencséjére teljesen háttérbe szorult mindaz, ami betegségét okozta: a szakítás a vőlegényével, meg az az elhamarkodott cselekedete. Annyira beteg volt, hogy nem lehetett azt hánytorgatni, mennyire hibás ő mindabban, ami történt, hiszen nem evett, nem aludt, szemlátomást fogyott, köhögött, és ahogy az orvosok éreztették, veszélyben forgott. Csakis az lehetett a gondjuk, hogy segítsenek rajta. Jártak az orvosok Natasához külön-külön is, együtt is – konzíliumra – beszéltek sokat franciául is, németül is, latinul is, gáncsolták egymást, rendelgették a legkülönfélébb orvosságokat minden betegségre, valahányat csak ismertek; de egyiküknek se jutott eszébe az az egyszerű gondolat, hogy nem ismerhetik Natasa betegségét, miképpen nem ismerhetünk egyetlen betegséget sem, amely az élő embert meglepi, hiszen minden élő embernek megvannak a maga sajátságai, mindegyik új, bonyolult, különleges betegségben szenved, és azt még nem ismeri az orvostudomány: nem tüdő-, máj-, bőr-, szív- vagy idegbajban stb., amelyet számon tart az orvostudomány, hanem olyan betegségben, amely csupán *egy* e szervek bántalmainak számtalan kombinációja közül. Ez az egyszerű gondolat nem is juthatott eszükbe az orvosoknak (miként nem juthat eszébe a varázslónak az a gondolat, hogy ő nem tud varázsolni), mert az ő életük feladata éppen a gyógyítás volt; mert ezért pénz kaptak, és mert erre a foglalkozásra pazarolták éle-

tük legszebb éveit. De ami a fő, ez a gondolat nem juthatott eszükbe az orvosoknak azért sem, mert látták, hogy ők kétségkívül hasznos emberek; és valóban hasznosak is voltak az egész Rosztov-családnak. Nem azért voltak hasznosak, mert arra kényszerítették a beteget, hogy egyre-másra nyelje a javarészt ártalmas szereket (e szerek ártalmasságát csak kevéssé lehetett észlelni, mert kis mennyiségben adagolták), hanem azért voltak hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek és elkerülhetetlenek, mert kielégítették a betegnek és a beteget szerető embereknek a lelki szükségleteit (ezért vannak és lesznek is mindig csudadoktorok, varázslók, homeopaták). Kielégítették a megkönnyebbülés reményének azt az örök emberi szükségletét, az együttérzésnek és a szorgoskodásnak azt a szükségletét, amelyet szenvedés idején érez az ember. Kielégítették azt az örök emberi szükségletet, amelyet a gyermeknél még a legősibb formájában figyelhetünk meg; dörzsöljük meg a testét ott, ahol megütötte. A gyermek, ha megüti magát, menten szalad az anyja vagy a dajkája karja közé, hogy csókolják és dörzsöljék meg a fájós helyet, és megkönnyebbül, amikor a fájós helyet megdörzsölik vagy megcsókolják. A gyermek nem hiszi, hogy a nála erősebb és bölcsebb felnőttek ne tudnának segíteni fájdalmán. És a megkönnyebbülés reménye meg az együttérzés kifejezése megvigasztalja, mikor az anyja dörzsölgeti fájó dudorát. Az orvosok azzal használtak Natasának, hogy csókolgatták, dörzsölgették a „bibit" és áltatták, hogy mindjárt elmúlik, ha a kocsis elnyargal az arbati patikába, egy rubel hetven kopejkáért vesz holmi porokat és csinos dobozú pirulákat; és ha a beteg pontosan kétóránként – se korábban, se később – forralt vízben beveszi ezeket a porokat.

És mit csinált volna Szonya, a gróf és a grófné, hogy húzták volna ki tétlenül, ha nincsenek ezek az órára kiszabott pirulák, az a meleg ital, az a vagdalt csirkehús és az életnek mindazok az aprólékosságai, amelyeket az orvos előírt, és amelyeknek a megtartása dolgot ad és vigaszt nyújt a ház népének? Hogy viselte volna el kedvenc lányának betegségét a gróf, ha nem tudja, hogy tíz és tízezer rubelébe kerül Natasa betegsége, és hogy nem sajnál tőle újabb ezreket sem, csak javára váljék; hogy ha még erre sem javul az egészsége, szívesen áldoz rá újabb ezreket, külföldre viszi és ott ülteti össze az orvosokat; ha nem nyílna alkalma, hogy apróra elbeszélje, hogyan állapította meg Fries a betegséget, hogyan határozta meg Mudrov még különbül, holott Métivier és Feller nem tudta megállapítani? Mit csinált volna a grófné, ha olykor nem veszhet össze a beteg Natasával, amiért nem tartja meg hajszálpontosan az orvos parancsait?

– Így sohase gyógyulsz meg – mondta és bosszúságában feledte bánatát – sose gyógyulsz meg, ha nem fogadsz szót az orvosoknak és nem veszed be idejében az orvosságot! Nem tréfadolog az, hiszen még pneumoniát[48] kaphatsz – mondta a grófné, és ennek az idegen szónak a kiejtése – amelyet nemcsak ő nem értett – már maga is nagy élvezetet szerzett neki.

[48] tüdőgyulladást

Mit csinált volna Szonya, ha nem tölti el az a boldog tudat, hogy az első időben három éjen át le sem vetkezett: mindig készen állt, hogy pontosan teljesítse az orvos valamennyi előírását; és most sem alszik éjszakákon át, csak hogy el ne szalassza azokat a perceket, amikor kevéssé ártalmas pirulákat kell beadnia abból az aranyos dobozkából? Még maga Natasa is örömmel látta, hogy olyan sok áldozatot hoznak érte; hogy bizonyos időközökben orvosságot kell bevennie, pedig azt hajtogatta, őt nem gyógyítja meg semmilyen patikaszer, és ez mind ostobaság. Még neki is örömet szerzett valami: az előírások semmibevevésével kimutathatta, hogy nem hisz a gyógyulásban és semmire se becsüli az életét.

Az orvos mindennap eljárt hozzá, tapogatta az ütőerét, megnézte a nyelvét és csüggedt arcára ügyet sem vetve, tréfált vele. De amikor kiment a másik szobába, és a grófné utána sietett, az orvos mindig komoly képet öltött, töprengve csóválta a fejét, azt mondta, hogy ha van is veszély, ő reméli, ez a legutóbbi gyógyszer hatni fog, és hogy várni kell, majd meglátjuk; ez a betegség inkább lelki természetű, de...

A grófné mindannyiszor aranyat csúsztatott az orvos kezébe – de mintha igyekezett volna palástolni ezt a cselekedetét mind maga, mind az orvos előtt – és mindannyiszor megnyugodott szívvel tért vissza a beteghez.

Natasa betegségét ezek a tünetek jelezték: keveset evett, keveset aludt, állandóan köhögött és sosem élénkült fel. Az orvosok azt mondták, hogy a beteget nem szabad orvosi felügyelet nélkül hagyni, és ezért ott tartották a városban, a fülledt levegőben. És 1812 nyarán Rosztovék nem utaztak falura.

Jóllehet rengeteg pirulát, cseppet és port vett be – üvegecskékből és dobozocskákból, amelyekből *madame* Schoss, az efféle holmik nagy kedvelője, tekintélyes gyűjteményt szedett össze – jóllehet hiányzott a megszokott falusi élet, a fiatalság csak nem hagyta magát: Natasa bánatát lassanként belepte a lepergett idő benyomásainak rétege, és a bánat már nem szorította olyan kínzó gyötrelemmel a szívét, lassan-lassan elmúlt, és Natasa testileg nemsokára összeszedte magát.

XVII

Natasa csak nyugodtabb lett, de nem lett vidámabb. Nemcsak kerülte az öröm valamennyi külső lehetőségét: a bált, a kocsikázást, a hangversenyt, a színházat, hanem sose is nevetett úgy, hogy nevetéséből ne lehetett volna kiérezni a könnyeket. Nem tudott énekelni. Mihelyt elkezdett nevetni vagy megpróbált magában énekelni, szinte fojtogatták a könnyek: a megbánás könnyei, a visszahozhatatlan, régi időkre való emlékezés könnyei; a bosszúság könnyei: miért is fecsérelte el fiatal életét semmiért, hiszen olyan boldog lehetett volna. A nevetést meg az éneket

különösképpen véteknek tekintette, mintha azzal meggyalázná bánatát. Kacérkodásra nem is gondolt; de nem is kellett megtartóztatnia magát: akkoriban azt mondta és azt is érezte, hogy valamennyi férfi csak annyit számít a szemében, akár a bolond Nasztaszja Ivanovna, semmivel se többet. A belső félelem szigorúan eltiltott tőle minden örömet. De meg hiányzott is már belőle mindaz az érdeklődés, amely régebbi, reménnyel teljes, gondtalan szűzi életét betöltötte. A leggyakrabban és a legfájóbban az őszi hónapokra, a vadászatra, a nagybácsira és a Nicolas-val Otradnojéban töltött karácsonyi ünnepekre emlékezett vissza. Mit nem adott volna, ha legalább egy napját visszahozhatná annak az időnek! De ennek már egyszer s mindenkorra vége! Nem csalt akkor az előérzete: soha többé nem tér vissza már az az állapot, amikor szabad volt, és minden öröm előtt nyitva állt a szíve. De élni mégiscsak kellett tovább.

Örömmel gondolt arra, hogy ő nem jobb – mint azelőtt gondolta – hanem rosszabb, sokkal rosszabb mindenkinél, aki csak él a világon. De ez kevés volt. Tudta ezt, és egyre azt kérdezte magában: „Hát mi lesz ezután?" De aztán nem történt semmi. Nem akadt az életében semmi öröm, az élet pedig csak telt. Úgy látszott, Natasa csak arra törekszik, hogy ne legyen terhére senkinek, ne zavarjon senkit, de neki magának nem kellett senkitől semmi. Elidegenedett az egész háznéptől, csak öccsével, Petyával érezte kellemesen magát. Óvele jobban szeretett lenni, mint a többiekkel, és néha, mikor négyszemközt voltak, nevetett is. Jóformán ki se mozdult hazulról és a hozzájuk járók közül csak egy embernek, Pierre-nek örült. Nem lehet gyengédebben, vigyázatosabban és egyúttal komolyabban bánni valakivel, ahogyan vele bánt Bezuhov gróf. Natasa önkéntelenül is érezte ezt a gyengéd bánásmódot és ezért nagy örömét lelte Pierre társaságában. De még csak nem is volt hálás ezért a gyengédségért. Akármi jót cselekedett is Pierre, látszott, hogy nem kerül megerőltetésébe. Úgy látszott, Pierre-nek annyira természete a jóság mindenki iránt, hogy szinte nem is volt jóságában semmi érdem. De Natasa néha észrevette: Pierre zavart és félszeg az ő jelenlétében, kivált olyankor, ha fél, hogy beszélgetés közben egy s más, esetleg nehéz emlékeket kelt Natasában. Natasa észrevette ezt, de Pierre megszokott jóságának és szégyellős természetének tulajdonította, mely az ő felfogása szerint nemcsak az ő irányában, hanem bizonyára mindenki más irányában is ugyanúgy megnyilvánul. Pierre sosem beszélt Natasa iránt táplált érzelmeiről azok után a szavak után, amelyeket Natasa oly erős felindulásának pillanatában ejtett el: ha szabad ember volna, térden állva kérné kezét és szerelmét; és Natasa nyilvánvalónak tartotta, hogy azok a szavak, amelyek akkor megvigasztalták, csak úgy hangzottak el, mint a pityergő gyermek vigasztalására szánt gügyögés. Soha eszébe se jutott, hogy Pierre-rel való kapcsolata az ő részéről, még kevésbé pedig Pierre részéről szerelemmé, sőt olyan nyíltan bevallott, gyengéd, költői barátsággá fejlődhet, amelyre tudott egynéhány példát férfiak és nők között. Ennek nem az volt az oka, hogy Pierre nős, hanem az, hogy Natasa a legnagyobb mértékben érezte maga és Pierre kö-

zött az erkölcsi gátaknak azt a nagy erejét, amelyet a legkevésbé sem érzett Kuraginnal való kapcsolatában.

A Péter-Pál böjt vége felé Agrafena Ivanovna Belova, Rosztovék otradnojei szomszédja Moszkvába érkezett, hogy esedezzék a moszkvai szentekhez. Azt ajánlotta Natasának, készüljenek együtt az áldozásra, és Natasa kapva kapott ezen a gondolaton. Noha az orvosok tiltották, Natasa korán reggel eljárt hazulról és ragaszkodott ahhoz, hogy felkészülhessen az áldozásra, mégpedig nem úgy, ahogy Rosztovék szokták, vagyis nemcsak három istentiszteletet akart meghallgatni otthon, hanem úgy akart felkészülni, ahogy Agrafena Ivanovna: egész héten át járni hajnali, déli és délutáni ájtatosságra, el nem mulasztva egyetlenegyet sem.

A grófnénak tetszett Natasa buzgósága; lelkében azt remélte, a sikertelen orvosi kezelés után majd az imádság jobban segít, mint a gyógyszerek, és ha félve és ha az orvos előtt titkolva is, de helybenhagyta Natasa kívánságát és rábízta lányát Belovára. Agrafena Ivanovna hajnali háromkor eljárt, hogy felkeltse Natasát és többnyire mindig ébren találta már. Natasa félt, hogy elalussza a hajnali misét. Sietve megmosdott, alázatosan felöltötte leghitványabb ruháját, ócska köpenyét, és a hidegben dideregve elindult a néptelen utcákon, amelyeket áttetszően világított meg a hajnali fény. Agrafena Ivanovna tanácsára Natasa nem a maguk parókiáján, hanem abban a templomban készült az áldozásra, ahol az istenes Belova szerint igen szigorú erkölcsű és szentéletű ember volt a pap. A templomban mindig kevesen voltak. Natasa és Belova megszokott helyére állt az istenanyának a bal klérosz[49] mögé illesztett szentképe előtt, és Natasát a nagy és megfoghatatlan lény iránt való alázat új érzése fogta el, valahányszor e szokatlan reggeli órában rátekintett az istenanya fekete képére, melyet megvilágítottak az előtte égő gyertyák, az ablakból beömlő reggeli fény, és hallgatta, feszülten figyelte és igyekezett megérteni a mise hangjait. Ha megértette, egyéni érzése sajátos árnyalataival mindannyiszor kapcsolódott az imához; ha nem értette, még kellemesebb volt azt gondolnia, hogy mindent nem lehet megérteni, hogy csak hinni kell az Istenben, csak át kell engednie magát az Istennek, aki ezekben a percekben – úgy érezte – kormányozza lelkét. Keresztet vetett, meghajolt, és ha nem értette a szertartást, akkor csakis tulajdon hitványságán eliszonyodva, kérte az Istent, bocsásson meg mindent, de mindent, és irgalmazzon neki. Kiváltképpen a bűnbánati imáknak szentelte magát. A reggeli órákban hazamenet, amikor csak munkába sietö kőművesekkel, utcát seprő házmesterekkel találkoztak, és amikor a házakban még mindenki aludt, Natasában új érzés kelt: megtisztulhat bűneitől, élhet még új, tiszta és boldog életet.

Az egész hét folyamán, mialatt ezt az életet élte, napról napra növekedett benne ez az érzés. És az áldozás vagy az önfeláldozás boldogsága

---

[49] bal oltárfal

– ahogy boldogan játszott ezzel a szóval Agrafena Ivanovna – oly nagynak látszott, hogy úgy érezte, nem is éri meg azt az áldott vasárnapot.

De elérkezett a boldog nap, és amikor Natasa ezen az emlékezetes vasárnapon, fehér muszlin ruhájában hazatért az áldozás után, oly sok hónap után először érezte nyugodtnak, egy cseppet sem nyomasztónak azt az életet, amely várt rá.

Az orvos, aki azon a napon meglátogatta Natasát, azt rendelte, hogy csak szedje tovább a porokat, amelyeket legutóbb, két héttel ezelőtt írt neki.

– Feltétlenül szedje tovább reggel és este – mondta, és láthatólag maga is jóhiszeműen meg volt elégedve az eredménnyel. – Csak arra kérem, minél pontosabban. Legyen nyugodt, grófné – mondta tréfásan az orvos és ügyesen elkapta markával az aranyat – nemsokára megint énekel és pajkoskodik a lánya. Nagyon, nagyon hasznára vált a legutóbbi orvosság. Nagyon felélénkült tőle.

A grófné a saját körmére pillantott és ráköpött,[50] aztán vidám arccal visszatért a szalonba.

XVIII

Július elején egyre nyugtalanítóbb hírek terjedtek el Moszkvában a háború folyásáról: arról beszéltek, hogy az uralkodó felhívást intézett a néphez, és maga is Moszkvába jön a hadseregtől. És mivel július 11-én még nem kapták meg a kiáltványt és a felhívást, mind ezekről, mind Oroszország helyzetéről erősen túlzott hírek kószáltak. Azt beszélték, hogy az uralkodó azért tér vissza, mert a hadsereg veszélyben van; hogy Szmolenszkot feladták; hogy Napoleonnak milliós hadserege van, és hogy Oroszországot csak a csoda mentheti meg.

Július 11-én szombaton megkapták a kiáltványt, de még nem nyomtatták ki. Pierre, aki Rosztovéknál volt, megígérte, hogy másnap, vasárnap oda megy ebédre és elviszi a kiáltványt meg a felhívást, amelyeket majd megszerez Rasztopcsin gróftól.

Rosztovék azon a vasárnapon szokás szerint Razumovszkijék házi templomába mentek nagymisére. Forró júliusi nap volt. Már tíz órakor, amikor Rosztovék kiszálltak kocsijukból a templom előtt, a forró levegőben, az utcai árusok kiáltásaiban, az emberek rikító és világos nyári ruháiban, a fasor fáinak porlepte leveleiben, az őrségváltásra felvonuló zászlóalj zenéjének hangjaiban, a katonák fehér hosszúnadrágján, a kövezet dübörgésében és a forró nap vakító fényében – mindenben benne volt az a nyárias tikkadtság, a jelennel való elégedettség és elégedetlenség, amely verőfényes, forró nyári napon különösen élénken érezhető a városban. Razumovszkijék templomában ott volt az egész moszkvai előkelőség, Rosztovék valamennyi ismerőse (abban az évben mintha megsejtettek volna

[50] Babonából.

valamit, sok gazdag család ottmaradt a városban, holott különben falura szoktak költözni). Natasa a tömeget széttaszigáló libériás inas mögött, az édesanyja mellett haladva, egy fiatal ember hangját hallotta, aki túlságosan erősen súgta:

– Ez a Rosztov-lány, az, aki...

– Hogy lefogyott, de még mindig szép! – Hallotta, vagy úgy rémlett, mintha hallaná Kuragin és Bolkonszkij nevét is. Egyébként mindig ez volt az érzése. Mindig azt hitte, hogy aki ránéz, mind csak arra gondol, ami övele történt. Natasa, bár gyötrődött és majd megdermedt a lelke, mint mindig, ha embertömegben járt, úgy lépkedett feketecsipkés, lila selyemruhájában, ahogy csak asszonyok tudnak – annál nyugodtabban és fenségesebben haladt, minél jobban fájt és égett a szégyentől a lelke. Tudta, hogy szép – és ebben nem is tévedett – de ez most nem szerzett örömet neki, mint azelőtt. Ellenkezőleg, ez kínozta az utóbbi időben, kivált pedig ezen a verőfényes, forró nyári napon itt a városban. „Megint egy vasárnap, megint egy hét – mondta magában, amikor eszébe jutott, hogy a múlt vasárnap is itt állt – és még mindig az az élettelen élet, még mindig ugyanazok a körülmények, amelyek között csak azelőtt volt olyan könnyű élni. Szép vagyok, fiatal vagyok, sőt most már, tudom, jó is; azelőtt rossz voltam, de most jó vagyok, tudom – gondolta – és mégiscsak úgy semmihasznára telnek el a legszebb éveim, nem vagyok senkié." Megállt az anyja mellett, odabiccentett a közel álló ismerősöknek. Szokása szerint vizsgálgatta a hölgyek öltözékét, megrótta egy közel álló dáma *tenue*-jét,[51] meg azt, hogy milyen illetlen módon: egészen kurta kézmozdulattal vet csupán keresztet magára, aztán megint bosszúsan arra gondolt, hogy őt is megróják, ő is megró másokat, majd a mise hangjait hirtelen meghallva, elrémült fertelmességén, elrémült azon, hogy előbbi tisztasága megint elveszett.

Tisztes külsejű, tiszta, kis, öreg pap mondta a misét, azzal a szelíd ünnepélyességgel, amely felemelően és megnyugtatóan hat az imádkozók lelkére. Becsukták a „királyi ajtókat",[52] lassan ráhúzták a függönyt; titokzatos, halk hang hallatszott ki mögüle. Natasa mellét könnyek fojtogatták – maga se tudta, miért – és boldogító-gyötrő érzés izgatta.

„Taníts meg engem, mit tegyek, hogyan bánjak az életemmel, hogyan javuljak meg mindörökre, mindörökre!" – gondolta.

A szerpap kijött az ambonra,[53] hüvelykujját messzire eltartva, kiszabadította hosszú haját a dalmatika[54] alól és mellén keresztbe téve a karját, hangosan és ünnepélyesen kezdte olvasni a könyörgés szavait:

– „Békességben könyörögjünk az Úrhoz."

„Békességben, mindnyájan együtt, rendi különbség, gyűlölködés nélkül, testvéri szeretetben egybeforrva könyörögjünk" – gondolta Natasa.

---

[51] testtartását

[52] a belső szentély ajtaját

[53] Emelvény a pravoszláv templomokban, az oltárhoz való bejárat előtt.

[54] Fehér vagy színes miseruha.

– „A mennyei békességért és lelkünk üdvösségéért könyörögjünk az Úrhoz!"

„Az angyalok es az odafent élő testetlen lények lelkének békességéért könyörögjünk" – imadkozott Natasa.

Amikor a hadseregert konyörogtek, eszébe jutott bátyja és Gyenyiszov. Amikor a hajózokért, utazokért könyörögtek, eszébe jutott Andrej herceg, könyörgött érte és kérte az Istent, bocsássa meg neki azt a bűnét, amelyet Andrej herceg ellen vétett. Amikor szeretteinkért könyörögtek, ő a háziakért, apjáért, anyjáért, Szonyáért imádkozott, és csak akkor döbbent rá igazán, mit vétett ellenük, csak akkor érezte igazán, mily erős szeretet fűzi hozzájuk. Amikor gyűlölőinkért könyörögtek, Natasa ellenségeket, gyűlölőket teremtett képzeletében, hogy imádkozhasson értük. Ellenségei közé a hitelezőket sorolta és mindazokat, akikkel apjának üzleti ügyei voltak; valahányszor ellenségeire, gyűlölőire gondolt, mindig eszébe jutott Anatole, aki oly sok rosszat követett el ellene, és bár Anatole nem tartozott a gyűlölői közé, Natasa mégis boldogan imádkozott érte. Csak imádság közben érezte képesnek magát arra, hogy világosan és nyugodtan gondoljon vissza mind Andrej hercegre, mind Anatole-ra, mint olyan emberekre, akik iránt elenyészővé sekélyültek érzelmei az istenfélelemhez és az áhítathoz képest. Amikor a cári családért és a Szinódusért könyörögtek, különösen mélyen hajolt meg, és keresztvetéskor azt mondta magában, hogy ha nem érti is, nem szabad kételkednie, szeretnie kell a kormányzó Szinódust és imádkoznia kell érte.

A szerpap a könyörgés befejeztével keresztbe fektette mellén az orárionT és azt énekelte:

– „Önmagunkat és életünket Krisztus istenünknek ajánljuk."

„Ajánljuk fel magunkat az istennek – ismételte lelkében Natasa. – Istenem, én a te akaratodra bízom magam – gondolta. – Én nem akarok, nem kívánok semmit; taníts meg engem, mit cselekedjek, hogyan éljek tulajdon akaratommal! És végy magadhoz engem, végy magadhoz!" – mondta rajongó türelmetlenséggel a lelkében Natasa és keresztet se vetve, lebocsátotta vékony karját, mintha azt várná, hogy egy láthatatlan erő mindjárt felkapja és megszabadítja önmagától, minden szánakozásától, vágyától, önvádjától, reményétől és bűnétől.

A grófné a mise alatt többször is rátekintett lányának meghatott arcára, látta, hogy ragyog a szeme, és arra kérte az istent, segítse meg.

A mise derekán, elütően a szertartás rendjétől, amelyet Natasa jól ismert, a sekrestyés váratlanul előhozott egy zsámolyt – azon térdel a pap, amikor a pünkösdi imát olvassa – és letette a „királyi ajtó" elé. A pap lila bársonysüvegben kijött, megigazította haját és üggyel-bajjal letérdelt. Mind követték a példáját és meghökkenve néztek egymásra. Ez az az imádság volt, amelyet csak az imént kaptak meg a Szinódustól: ima azért, hogy Oroszország megszabaduljon az ellenség támadásától.

– „Seregeknek ura, szabadító istenünk" – kezdte a pap azon a tiszta, természetes, szelíd hangon, amelyen csak az egyházi szláv szöveget tolmá-

csoló papok tudnak olvasni, és amely olyan ellenállhatatlan hatással van az orosz szívre.

„Seregeknek ura, szabadító istenünk! Irgalmadban és kegyelmedben tekints le ma a te alázatos népedre, és hallgass meg, és oltalmazz meg minket, emberszerető, és könyörülj mirajtunk. Ellenség támadt ellenünk, háborgatván a te földedet és el akarván pusztítani az egész világot; a törvényszegők összesereglettek, hogy elpusztítsák a te birodalmadat, lerontsák a te hűséges Jeruzsálemedet, a te szeretett Oroszországodat: megszentségtelenítsék a te templomaidat, szétdúlják oltáraidat és meggyalázzák szentélyeinket. Meddig kérkednek még, Uram, ezek a gonosztévők, ó meddig? Meddig bitorolják még a hatalmat ezek a törvénytiprók?

Urunk-istenünk! Hallgass meg minket, akik hozzád esedezünk: erősítsd meg a te erőddel Alekszandr Pavlovics császárt, ami felettébb jámbor, nagy és korlátlan uralkodónkat; emlékezz meg az ő igazságosságáról és szelídségéről, jutalmazd meg őt az ő jóságáért, hiszen azáltal tart ő meg bennünket, a te szeretett Izraeledet. Áldd meg az ő bölcs szándékait, vállalkozásait és cselekedeteit; mindenható jobboddal szilárdítsd meg az ő országlását és adj néki győzelmet az ellenségen, miként Mózesnek Amaleken, Gideonnak Midianon és Dávidnak Góliáton. Óvd meg seregét, tégy ércíjat azoknak kezébe, akik a te nevedben kelnek hadra, és vértezd fel erőddel őket a csatára. Fogj fegyvert és pajzsot magad is és kelj a mi védelmünkre, hogy szégyen és gyalázat sújtsa azokat, kik rosszat akarnak minékünk, és olyanok legyenek a tehozzád hű sereg előtt, mint a por a szél előtt, és a te hatalmas angyalod alázza meg és kergesse ki őket; fogja körül őket egy háló, amelyet nem láthatnak, és essenek belé rejtett kelepcébe; omoljanak szolgáidnak lába elé és tiporják meg őket a mi harcosaink. Uram! Te könnyen megmenthetsz sokakat éppúgy, mint keveseket, mert te isten vagy, és ellened mit sem tehet az ember.

Atyáinknak istene! Emlékezzél meg a te kegyelmedről és irgalmadról, amelyek öröktől fogva vannak; ne taszíts el minket a te színed elől és ne haragudj miránk a mi méltatlanságunk miatt, de irgalmad nagyságánál és kegyeidnek sokaságánál fogva nézd el a mi bűneinket és vétkeinket. Tisztítsd meg a mi szívünket és az igazság lelkét újítsd meg a mi bensőnkben; erősíts meg reménnyel és lehelj belénk őszinte szeretetet egymás iránt, vértezz fel egyetértéssel, hogy jámborul megvédjük a te örökségedet, mit nékünk és atyáinknak adtál, hogy a gonoszok jogara ne emelkedjék fel megszenteltjeidnek sorsa ellen.

Urunk-istenünk, akiben hiszünk és akiben bizakodunk, ne szégyeníts meg bennünket, ne csalatkozzunk irgalmadban, tégy jelet a mi üdvünkre, hogy lássák, akik gyűlölnek minket és a mi igaz hitünket, és szégyenüljenek meg és pusztuljanak el; és lássák meg minden országok, hogy a te neved Úristen, és mi a te néped vagyunk. Jelentsd meg ma nekünk, Uram, a te kegyelmedet, és ments meg minket; örvendeztesd meg szolgáid szívét a te kegyelmed által; verd le a mi elleneinket, és vesd őket a te híveidnek a lába alá, minél előbb. Mert te vagy a benned bízóknak oltalma,

segedelme és diadalma, és mi magasztalunk téged: az Atyát, a Fiút és a Szentlelket most és mindenkor és örökkön-örökké. Ámen."

A lélek kitárulásának abban az állapotában, amelyben Natasa volt, ez az imádság erősen hatott rá. Figyelmesen hallgatott minden szót Mózes győzelméről Amaleken, a Gideonéról Midianon és a Dávidéról Góliáton, valamint „a te Jeruzsálemed" lerontásáról, és könyörgött az Istenhez, azzal a gyengédséggel és ellágyulással, amellyel csordultig tele volt a szíve; de nem értette egészen jól, mit is kért az Istentől ebben a könyörgésben. Szívét-lelkét beleöntötte, amikor az igazság lelkéért könyörögtek, meg azért, hogy az Isten erősítse meg a szívünket hittel, reménnyel, és leheljen belé kölcsönös szeretetet. De nem tudott imádkozni azért, hadd tiporjuk porba ellenségeinket, hiszen egynéhány perccel előbb csakis azt kívánta, bár lenne minél több, hogy szerethesse őket és imádkozhasson értük. De nem kételkedhetett a felolvasott könyörgő imádság helyességében sem. Lelkében ájtatos és remegő félelmet érzett: micsoda büntetés sújtja majd az embereket bűneikért, kivált pedig őt a tulajdon bűneiért, és arra kérte az Istent, hogy bocsásson meg mindenkinek és őneki is, adjon nyugalmat és boldog életet mindenkinek és őneki is. És úgy tetszett, mintha az Isten meghallgatná az imáját.

XIX

Attól a naptól fogva, mikor Pierre, Rosztovéktól hazamenet, Natasa hálás tekintetére visszaemlékezve megpillantotta az üstököst az égen és azt érezte, hogy valami új tárul fel előtte – fel se merült többé benne az az örökké gyötrő kérdés: miért oly hívságos és értelmetlen minden, ami földi? Ezt a szörnyű kérdést: miért, minek? – amely azelőtt minden foglalatossága közben fel-felmerült, most nem egy másik kérdés, nem is holmi felelet az előzőre, hanem az ő képe váltotta fel. Ha üres fecsegést hallott, vagy ha maga is locsogott; ha valamilyen emberi galádságról és dőreségről olvasott vagy szerzett tudomást, már nem rémült meg úgy, mint azelőtt; nem kérdezgette, miért törik magukat az emberek, mikor oly rövid és bizonytalan az élet, hanem emlékezetébe idézte Natasát, amilyennek legutóbb látta, és eltűnt minden kétsége; nem azért, mert Natasa megfelelt a fel-felmerülő kérdésekre, hanem azért, mert Natasa képe egy szempillantás alatt a lelki tevékenységnek egy más, derűsebb területére vitte, ahol nem volt sem igaz ember, sem bűnös: a szépség és a szerelem birodalmába, amelyért érdemes élni. Akármilyen hétköznapi ocsmányság bukkant elébe, azt mondta magában:

„Bánom is én, ha valaki meglopja az államot és a cárt, az állam és a cár pedig kitüntetésekkel halmozza el; hiszen tegnap rám mosolygott Natasa és kért, hogy látogassam meg újra, és én szeretem őt, és ezt soha senki nem tudja meg" – gondolta.

Pierre még mindig ugyanúgy eljárt társaságba, változatlanul sokat ivott, ugyanazt a tétlen és zilált életmódot folytatta, mint addig, mert a Rosz-

tovéknál töltött órákon túl fennmaradó időt is csak el kellett mulatni valahogy, és a megszokás meg a Moszkvában kötött ismeretségek ellenállhatatlanul belesodorták abba az életbe, amely már azelőtt is magával ragadta. De az utóbbi időben, amikor a hadszíntérről egyre riasztóbb hírek érkeztek és amikor Natasa egészsége már-már helyreállt és Natasa már nem keltett benne oly dédelgető sajnálatot, mint azelőtt, Pierre-t mindinkább elfogta valami nyugtalanság, amelyet maga sem értett. Érezte, hogy jelen helyzete nem tarthat sokáig, hogy katasztrófa közeleg, amely okvetlenül megváltoztatja egész életét, és türelmetlenül kereste mindenben e közelgő katasztrófa jeleit. Az egyik szabadkőműves testvér feltárta Pierre-nek a Szent János jelenéseiből kiszedett, Napoleonra vonatkozó alábbi jövendöléseket.

A Jelenések Könyve tizenharmadik részének tizennyolcadik verse ekképpen szól: „Itt van a bölcsesség. Akinek értelme van, számlálja meg a fenevad számát, mert emberi szám: és annak száma hatszázhatvanhat."

És ugyanannak a résznek az ötödik verse ezt mondja: „És adaték néki nagy dolgoknak és káromlásoknak szóló szája; és adaték néki hatalom, hogy cselekedjék negyvenkét hónapig."

A francia betűknek, a zsidó számíráshoz hasonlóan – amely szerint az első tíz betű egyeseket, a többiek pedig tízeseket jelölnek – a következő jelentésük van:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	u	v	w	x	y	z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	110	120	130	140	150	160

Ha e szerint az ábécé szerint leírjuk e szavakat: *l'empereur Napoléon*[55] – kiderül, hogy e számok összege 666-tal egyenlő,[56] tehát Napoleon az a fenevad, akiről az Apokalipszis jövendöl. Ezenkívül, ha ugyancsak e szerint az ábécé szerint leírjuk a *quarante deux*[57] szavakat, vagyis azt a határidőt, amelyet a vadállatnak szabtak, hogy nagy dolgokat és káromlásokat szóljon – a *quarante deux*-t jelölő számok összege ismét csak 666, ebből pedig az következik, hogy Napoleon hatalmának 1812-ben szakad vége, mert a francia császár abban az évben múlt el 42 éves. Ez a jövendölés nagyon meglepte Pierre-t, és gyakran vetette fel magában azt a kérdést: mi vet majd véget a fenevad, vagyis Napoleon hatalmának, és ugyanazon betűszámrendszer, ugyanazon számítások alapján igyekezett megtalálni a feleletet erre az izgató kérdésre. Először ezt a választ írta fel: *l'empereur Alexandre.*[58] Majd: *la nation russe.*[59] Összeszámolta a betűket, de a számok összege sokkal többre vagy sokkal kevesebbre rúgott 666-nál. Egyszer e

[55] Napoleon császár

[56] Ezeknek a betűszámoknak az összege csak 661; 666 csak akkor lesz, ha *a* szöveget így írjuk le: *le empereur Napoléon.*

[57] negyvenkettő

[58] Sándor császár

[59] az orosz nemzet

számítgatások közben a saját nevét írta fel: *comte Pierre Besouhoff*[60], megint egészen más összegre lyukadt ki. Változtatott a helyesíráson, *s* helyett *z*-t írt, hozzátette a *de* szócskát, a *le* névelőt, de mégsem kapta meg a kívánt eredményt. Akkor jutott eszébe, hogy ha csakugyan az ő nevében rejlik a keresett válasz e kérdésre, a feleletben okvetlenül meg kell jelölni a nemzetiségét is. Leírta hát: *le russe Besuhof*,[61] és a számokat összegezve 671-et kapott. Csak 5 volt a felesleg; az 5-ös jele az „e", ugyanaz az „e", amelyet ki kellett dobni a névelőből az *empereur* szó előtt. Ha pontosan ugyanúgy – bár itt szabálytalanul – kidobja az „e"-t, megkapja a keresett választ: *l'russe Besuhof*, amely 666-tal egyenlő. Ez a felfedezés lázba hozta. Hogyan és milyen kapocs köti őt össze azzal a nagy eseménnyel, amelyet megjövendöl az Apokalipszis, nem tudta; de egy pillanatig sem kételkedett ebben a kapcsolatban. Elkerülhetetlen volt, hogy Natasa iránt érzett szerelme, az Antikrisztus, Napoleon betörése, az üstökös, a 666-os szám, *l'empereur Napoleon* és *l'russe Besuhof* – mind-mind együtt megérjen, kirobbanjon, kiragadja a moszkvai szokásoknak abból az elvarázsolt, gyarló világából, amelyben fogolynak érezte magát, és nagy hőstettre, nagy boldogságra vezesse őt.

Pierre annak a vasárnapnak az előestéjén, amikor felolvasták az imát, megígérte Rosztovéknak, hogy Rasztopcsin gróftól, akivel jó ismeretségben van, megviszi nekik mind az Oroszországhoz intézett felhívást, mind a hadseregből érkezett legfrissebb híreket. Másnap reggel, amikor elhajtatott Rasztopcsin grófhoz, éppen ott találta a futárt, aki az imént érkezett a hadseregtől.

A futár egyike volt Pierre moszkvai báli-táncos ismerőseinek.

– Nem könnyítene rajtam, az isten szerelmére? – kérdezte a futár. Tele van a táskám szülőknek írt levelekkel.

E levelek között ott volt Nyikolaj Rosztovnak az apjához címzett levele is. Pierre elvette ezt a levelet. Ezenkívül Rasztopcsin gróf odaadta neki a császár Moszkvához intézett felhívását, amelyet csak az imént nyomtak ki, aztán a legutóbbi hadparancsokat meg a saját legutóbbi hirdetményét. Pierre átnézte a hadparancsokat: az egyikben a sebesültekről, elesettekről és kitüntetésekről szóló közlemények között rábukkant Nyikolaj Rosztov nevére, akit a György-kereszt negyedik fokozatával tüntettek ki az osztrovnói csatában tanúsított bátorságáért; ugyanabban a parancsban rábukkant Andrej Bolkonszkij herceg nevére is; őt meg egy vadászezred parancsnokává nevezték ki. Bár nem akarta eszükbe juttatni Rosztovéknak Bolkonszkijt, mégsem fojthatta el azt a vágyát, hogy megörvendeztesse őket fiuk kitüntetésének hírével; a nyomtatott parancsot meg a levelet mindjárt el is küldte hát Rosztovéknak, a felhívást, a hirdetményt, a többi parancsot pedig eltette, hogy majd személyesen viszi el, ha ebédre megy.

---

[60] Pierre Bezuhov gróf
[61] az orosz Bezuhov

A Rasztopcsin gróffal folytatott beszélgetés; Rasztopcsin aggodalmas és kapkodó modora; találkozása a futárral, aki – eléggé gondtalanul ugyan – elmondta, milyen rosszul haladnak a dolgok a hadseregben; a hír, hogy Moszkvában kémeket füleltek le és Moszkva-szerte egy írás jár kézről kézre, amely szerint Napoleon megígérte: őszre benn lesz mind a két fővárosban; az uralkodónak másnapra várt érkezéséről szőtt társalgás – mind-mind új erővel ébresztette fel Pierre-ben az izgalomnak és várakozásnak azt az érzését, amely az üstökös feltűnése, de kivált a háború kitörése óta sose hagyta el.

Pierre-nek már rég eszébe ötlött az a gondolat, hogy katonai szolgálatba lép. Meg is tette volna, ha nem akadályozza először is az, hogy olyan szabadkőműves testvériséghez tartozott – eskü fűzte hozzá – amely az örök békét és a háborúk megszüntetését hirdette, másodszor meg az, hogy ha elnézte azt a rengeteg moszkvait, aki egyenruhát öltött és hazafias frázisokat pufogtatott, valahogy restellte rászánni magát erre a lépésre. De a legfőbb ok, ami miatt nem valósította meg szándékát, azaz nem lépett katonai szolgálatba, abban a homályos elképzelésben rejlett, hogy ő – *l'russe Besuhof*, akinek a neve egyezik a fenevad számával, a 666-tal; hogy öröktől fogva elrendeltetett, miként vegyen részt a nagy feladatban, miként vessen véget a nagy dolgokat és káromlásokat szóló *fenevad* hatalmának, így hát nem kell kezdeményeznie semmit, csak várnia azt, ami úgyis feltétlenül bekövetkezik.

XX

Rosztovéknál, mint vasárnaponként máskor is, ott ebédelt néhány bizalmasabb ismerősük.

Pierre korábban odahajtatott, hogy csak a családot találja még otthon.

Pierre abban az évben annyira meghízott, hogy torz lett volna, ha nem olyan magas, nem olyan tagbaszakadt és nem olyan erős, de így láthatólag könnyen viselte kövérsége terhét.

Pihegve és valamit mormolva, felment a lépcsőn. A kocsis már nem is kérdezte, megvárja-e. Tudta, hogy ha a gróf Rosztovéknál van, akkor ott is marad éjfélig. Rosztovék inasai boldogan rohantak, hogy lesegítsék a köpenyét, átvegyék a botját meg a kalapját. Pierre itt is az előszobában hagyta botját és kalapját, mint a klubban szokta.

Az első személy, kit Rosztovéknál megpillantott, Natasa volt. Még mielőtt meglátta volna, meghallotta a hangját, amikor az előszobában a köpenyét levetette. Natasa solfeggiót énekelt a teremben. Pierre tudta, hogy betegsége alatt nem énekelt, így hát meglepte és megörvendeztette Natasa hangjának zengése. Csendesen kinyitotta az ajtót és megpillantotta Natasát abban a lila ruhában, amelyben a misére ment; fel s alá sétált a teremben és énekelt. Háttal volt Pierre felé, amikor Pierre benyitott, de aztán hirtelen megfordult és a férfi csodálkozó, kövér arcát megpillantva, elpirult és odasietett hozzá.

– Meg akarom próbálni megint az éneket – mondta. – Mégiscsak foglalkozás ez is – tette hozzá, mintegy mentegetőzésül.

– Nagyszerű!

– De örülök, hogy eljött! És olyan boldog vagyok ma! – folytatta azzal a régi élénkséggel, amelyet már oly régóta nem látott rajta Pierre. – Bizonyára tudja, hogy Nicolas György-keresztet kapott. Olyan büszke vagyok rá.

– Hogyne, én küldtem ide a parancsot. No de nem akarom zavarni – tette hozzá és tovább akart menni, a szalonba.

Natasa megállította.

– Baj, hogy énekelek, gróf? – kérdezte elpirulva, de azért nem vette le kérdő tekintetét Pierre-ről.

– Nem... Miért volna? Ellenkezőleg... De miért kérdi ezt tőlem?

– Magam sem tudom – felelte szaporán Natasa – de én semmi olyat nem akarok tenni, ami nem tetszik önnek. Én feltétlenül bízom önben. Nem is tudja, milyen fontos ön nekem, és milyen sokat tett énértem! – Szaporán beszélt, észre se vette, hogy Pierre elpirul ezekre a szavakra. – Ugyanabból a parancsból láttam, hogy *ő*, Bolkonszkij (ezt a szót gyorsan suttogva ejtette ki) Oroszországban van, és megint katona. Mit gondol – kérdezte sebesen, úgy látszik, sietett beszélni, mert félt, hogy nem győzi erővel – megbocsát nekem valaha? Nem lesz rossz szívvel irántam? Mit gondol? Mit gondol?

– Azt gondolom... – kezdte Pierre – nincs is mit megbocsátania... Én az ő helyében... – Pierre az emlékezés szárnyán egy pillanat alatt visszaszállt képzeletében abba az időbe, amikor Natasát vigasztalta és azt mondta neki, hogy ha ő nem ő volna, hanem a legkülönb ember a világon és ha szabad ember volna, akkor térden állva kérné a kezét, és a szánakozásnak, a gyengédségnek, a szerelemnek ugyanaz az érzése lett úrrá rajta, és ugyanazok a szavak tolultak a szájára. De Natasa nem hagyott időt, hogy ki is mondja őket.

– Hát ön... ön – mondta, elragadtatással ejtve ki ezt a szót: *ön* – az más. Önnél jobb, különb, nagylelkűbb embert nem ismerek, és nincs is olyan. Ha ön nincsen akkor, de még most is, én nem tudom, mi lett volna és mi lenne velem, mert... – Hirtelen könnybe lábadt a szeme; megfordult, a szeméhez emelte a kottát, rázendített, és megint járkálni kezdett.

Ekkor beszaladt a szalonból Petya.

Petya időközben vastag piros ajkú, szép, pirospozsgás, tizenöt éves fiúvá serdült; hasonlított Natasához. Az egyetemre készült, de az utóbbi időben Obolenszkijjal, a cimborájával, titokban elhatározta, hogy beáll huszárnak.

Petya azért ugrott ki druszájához, hogy megbeszélje vele a dolgot.

Arra kérte volt Pierre-t, tudakolja meg, felveszik-e őt a huszárok közé.

Pierre csak ment a szalonba előre, rá se ügyelt Petyára.

Petya megrántotta a kezét, hogy magára vonja a figyelmét.

– No, hogy áll az ügyem, Pjotr Kirillics, az istenért?! Csak magában van minden reményem – mondta Petya.

– Á, igen, a te ügyed. A huszárság, mi? Megmondom, megmondom, mindjárt megmondok mindent.

– Nos, *mon cher,* elhozta a kiáltványt? – kérdezte az öreg gróf. – A grófné Razumovszkijéknál volt nagymisén, új imádságot hallott. Azt mondja, nagyon szép.

– Elhoztam – felelte Pierre. – Holnap megjön az uralkodó... Rendkívüli nemesi gyűlés lesz, és ahogy beszélik, katonaszedés: ezréből tízet. Igen: szerencsét kívánok önnek.

– Hát-hát, hála istennek. Nos, mi újság a hadseregről?

– A mieink megint visszavonulnak. Már Szmolenszk környékén járnak, azt mondják – felelte Pierre.

– Istenem, istenem! – mondta a gróf. – De hol a kiáltvány?

– A felhívás! Jaj, igen! – Pierre sorra kutatta a zsebeit, de csak nem találta a papírokat. Belépett a grófné, Pierre a zsebeit tovább csapkodva, kezet csókolt és nyugtalanul nézegetett szét, nyilván várta Natasát, aki már nem énekelt, de nem is jött be a szalonba.

– A mindenét, nem tudom, hova tettem – mondta Pierre.

– Hát maga mindig elveszít mindent – szólt a grófné. Natasa, ellágyult, izgatott arccal, belépett és szótlanul Pierre-re nézett. Mihelyt belépett Natasa, Pierre mindaddig borús arca felragyogott és a papirosokat tovább keresgélve, néhányszor rátekintett.

– A mindenét, hazamegyek, otthon felejtettem. Feltétlenül...

– De akkor elkésik az ebédről.

– Ej-ej, meg aztán a kocsisom is elhajtott. – De Szonya kiment az előszobába, hogy ott keresse a papirosokat, és meg is találta őket Pierre kalapjában, ahova Pierre gondosan behelyezte mind, a bélés alá. Pierre mindjárt fel akarta olvasni.

– Nem, majd ebéd után – mondta az öreg gróf, úgy látszik, nagy gyönyörűséget sejtett ebben a felolvasásban.

Ebéd közben, amikor is pezsgőt ittak az új György-keresztes lovag egészségére, Sinsin elmondta a városi újságokat; az öreg grúz hercegnő beteg lett; Metivier eltűnt Moszkvából; Rasztopcsinhoz meg odavezettek egy németet és jelentették, hogy az sampion (így beszélte el maga Rasztopcsin gróf), ám Rasztopcsin gróf szabadjára engedte a sampiont és azt mondta a népnek, hogy nem sampion, csak egy közönséges, vén német gomba.[62]

– El-elcsípnek egyet-egyet – mondta a gróf – folyton figyelmeztetem a grófnét, minél kevesebbet beszéljen franciául. Most nem olyan időket élünk.

– Hát ezt hallották? – kérdezte Sinsin. – Golicin herceg orosz tanárt

[62] Játék a „spion" = kém és „sampion" (champignon) = gombafajta szavakkal.

fogadott, oroszt tanul – *il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues.*[63]

– Nos, Pjotr Kirillics gróf, hát ha összeszedik azokat a népfelkelőket, magának is lóra kell ám ülnie – fordult az öreg Pierre-hez.

Pierre szótlanul tűnődött az egész ebéd alatt. E szavak hallatára úgy tekintett a grófra, mintha nem értené.

– Igen, igen, és gyerünk a háborúba! – mondta. – De nem! Hát milyen katona lennék én?! Különben minden olyan különös, olyan különös! Bizony, magam sem értem. Nem tudom, én ugyan nem élek-halok a katonáskodásért, de manapság senki sem állhat jót magáért.

Ebéd után a gróf nyugodtan leült egy karosszékbe és komoly arccal megkérte Szonyát, aki felolvasó-művésznő hírében állt, hogy olvassa:

– „Moszkvának, első fővárosunknak! Az ellenség nagy haderővel betört Oroszország területére. Nyomul előre, hogy feldúlja szeretett hazánkat" – olvasta vékonyka hangján gondosan Szonya. A gróf behunyt szemmel hallgatta, csak néhol sóhajtott fel görcsösen.

Natasa kiegyenesedve ült és fürkészően, egyenesen nézett hol az apjára, hol Pierre-re.

Pierre magán érezte Natasa tekintetét és igyekezett vissza nem nézni. A grófné rosszallóan és haragosan csóválta fejét a kiáltvány minden egyes ünnepélyes kifejezésére. Ő mindezekben a szavakban csak azt látta, hogy a fiát fenyegető veszély még nem múlik el egyhamar. Sinsin gúnyos mosolyra vonta a száját, láthatólag arra készült, hogy nevessen egyet azon, ami éppen alkalmat ad a gúnyos nevetésre: Szonya felolvasásán, azon, amit a gróf mond, sőt magán a felhíváson is, ha nem kínálkozik jobb ürügy.

Szonya felolvasta, milyen veszély fenyegeti Oroszországot, milyen reményt fűz az uralkodó Moszkvához, kivált pedig a híres nemességhez, aztán remegő hangon – ennek főként az volt az oka, hogy nagy figyelemmel hallgatták – felolvasta az utolsó szavakat: „Nem késlekedünk, hogy személyesen megjelenjünk népünk között mind e fővárosban, mind országunk egyéb városaiban, hogy tanácskozzunk és élére álljunk minden hadainknak, mind azoknak, amelyek ma útját szegik az ellenségnek, mind azoknak, amelyeket újonnan szervezünk az ellen leverésére, bárhol jelenjék is meg. Zúduljon az a vész, amelybe minket akar sodorni, a tulajdon fejére, és magasztalja Oroszország nevét a rabságtól megszabadított Európa!"

– Ez a beszéd! – kiáltott fel a gróf, felnyitva könnyes szemét; szaggatottan szipogott többször is, mintha erős ecetsavas üveget tartanának az orra alá. – Csak egy szót szóljon az uralkodó, feláldozzuk mindenünket, nem sajnálunk semmit sem.

Sinsinnek még nem is jutott ideje, hogy elsüsse a gróf patriotizmusán csúfolódó tréfáját, amikor Natasa felugrott helyéről és odaszaladt az apjához.

---

[63] lassankint veszélyessé válik franciául beszélni az utcán.

– Milyen nagyszerű ez a papa! – mondta és megcsókolta, aztán megint Pierre-re pillantott azzal az öntudatlan kacérsággal, amely a felélénküléssel együtt újra feltámadt benne.

– Lám csak, mily nagy honleány! – jegyezte meg Sinsin.

– Egyáltalán nem nagy honleány, csak... – felelte sértődötten Natasa. – Magának minden nevetséges, pedig ennek fele se tréfa.

– Már hogy volna tréfa! – kapott a szón a gróf. – Egy szót szóljon, mindnyájan elmegyünk... Nem holmi németek vagyunk mi...

– De nem vette észre? – kérdezte Pierre. – Itt csak azt írják: „hogy tanácskozzunk".

– Mindegy az! Akármi végett!

Ekkor Petya, akire senki ügyet sem vetett, odament apjához, és fülig elpirulva, hol érdes, hol vékony, mutáló hangon azt mondta:

– No most, papa, határozottan azt kérem, a mamától szintén... akár tetszik, akár sem... határozottan azt kérem, engedjenek el engem katonának, mert én nem bírom tovább... ennyi az egész...

A grófné ijedten emelte szemét ég felé, összecsapta a kezét és haragosan fordult a férjéhez:

– Kellett is annyit fecsegned! – dorgálta.

A gróf lelkesedése egy szempillantás alatt lelohadt.

– Ejha! – szólt. – Még ez csak a nagy vitéz! Ne bolondozz, fiam: neked tanulnod kell!

– Ez nem bolondság, papa! Fegya Obolenszkij fiatalabb nálam, mégis elmegy, és ami a fő, úgyis mindegy: én nem tudok tanulni most, amikor... – Petya megakadt, elvörösödött, beleizzadt, de mégiscsak kinyögte: – amikor veszélyben a haza.

– Elég, elég! Ostobaság!

– De hiszen maga mondta, hogy mindent feláldozunk.

– Petya! Elhallgass, azt mondom! – kiáltotta a gróf, aztán feleségére pillantott, aki elsápadva, kimeredt szemmel nézett kisebbik fiára.

– Én meg ezt mondom! Pjotr Kirillovics is megmondja...

– Mondom, hogy badarság! Még katonának akart menni a tejfelesszájú! Ej-ej, no! Szót fogadj! – A gróf magához vette a papirosokat – bizonyára azért, hogy pihenés előtt elolvassa még egyszer – aztán kifelé indult.

– Nos, Pjotr Kirillovics, menjünk, pipázzunk egyet...

Pierre zavarban volt, tétovázott. Natasa szokatlanul élénken ragyogó szeme ejtette ebbe az állapotba, mert szüntelenül és felettébb nyájasan nézett rá.

– Nem, azt hiszem, én hazamegyek...

– Hogyhogy haza, hisz nálunk akarta tölteni az estét... Úgyis olyan ritka vendég. Pedig ez a lány... – mondta kedélyesen a gróf és Natasára mutatott – csak akkor jókedvű, ha ön itt van...

– De... elfelejtettem valamit... Feltétlenül haza kell mennem... Dolgom van... – mondta Pierre sietősen.

– Hát akkor a viszontlátásra – mondta a gróf és végképp kiment a szobából.

– Miért megy haza? Miért olyan kedvetlen? Miért? – kérdezte Natasa és kihívóan nézett Pierre szeme közé.

„Azért, mert szeretlek!" – akarta mondani, de nem mondta, csak elpirult – még a könnye is kicsordult – és lehajtotta a fejét.

– Azért, mert jobb lesz, ha ritkábban járok magukhoz... Azért, mert... nem... csak dolgom van...

– Nem, nem! Mondja meg, miért – kezdte Natasa erélyesen, de hirtelen elhallgatott. Mind a ketten zavartan és ijedten néztek egymásra. Pierre nevetni próbált, de nem tudott: csak szenvedést fejezett ki a mosolya. Szótlanul kezet csókolt és elment.

Elhatározta, hogy nem jár többé Rosztovékhoz.

XXI

Petya a határozott visszautasítás után behúzódott a szobájába, magára zárta az ajtót és keservesen zokogott. Amikor a teánál – hallgatag, komor arccal és kisírt szemmel – megjelent, mindenki úgy tett, mintha semmit se venne észre.

Másnap megérkezett az uralkodó. Rosztovék néhány cselédje elkérezkedett, hadd láthassa a cárt. Petya akkor reggel sokáig öltözködött, fésülködött, és úgy rendezte el a gallérját, ahogy a felnőttek viselik. Összeráncolta homlokát, taglejtéseket tett a tükör előtt, meg-megvonva a vállát, végül feltette sapkáját és a hátsó lépcsőn át kiosont a házból; nem szólt senkinek, igyekezett észrevétlen maradni. Elhatározta, hogy egyenest oda megy, ahol az uralkodó van, kereken megmondja valamelyik kamarásnak (azt hitte, hogy az uralkodót állandóan kamarások veszik körül), hogy ő, Rosztov gróf, fiatalsága ellenére is szolgálni akarja a hazát; hogy a fiatal kor nem lehet akadálya az odadásnak; és hogy ő örömest... Készülődés közben sok szép szót kigondolt, mit mond majd a kamarásnak.

Petya éppen azért számított arra, hogy sikerül majd bemutatkoznia az uralkodónak, mert ő még gyermek (azt is elképzelte, hogy meglepődnek majd fiatalságán), ám ugyanakkor gallérviselettel, frizurával, méltóságosan lassú járással egyaránt igyekezett a meglett férfiút játszani. De minél messzebb haladt, annál jobban elvonta figyelmét a Kremlnél egyre dagadó, áradó néptömeg, annál jobban megfeledkezett a felnőtt férfiakra jellemző méltóságos lassúságról. A Kreml közelébe érve már csak arra ügyelt, hogy agyon ne nyomják, és fenyegető arccal, erélyesen oldalt feszítette mind a két könyökét. De a Troickij-kapunál, minden erélyessége ellenére, úgy a falhoz szorították az emberek – bizonyára nem is sejtették, milyen hazafias céllal megy ő a Kremlbe – hogy meg kellett hódolnia, megállni, amíg a boltívek alatt, döngő robajjal, begördülnek a kapun a fogatok. Petya mellett egy fehércseléd állt egy lakájjal, meg két kereskedő

és egy kiszolgált katona. Petya elálldogált egy ideig a kapuban, de nem győzte kivárni, hogy behajtson minden fogat, előbb akart tovább indulni, mint a többiek, és erélyesen dolgozni kezdett a könyökével; de a mellette álló fehércseléd, akinek először szegte neki a könyökét, dühösen rárivallt:

– Mit lökdösődöl, úrfi, nem látod, hogy mindenki áll? Hogy tolakszik itt!

– Így mindenki előretolakodhat! – mondta a lakáj, ő is elkezdett dolgozni a könyökével és beszorította Petyát a kapualj egyik büdös zugába.

Petya letörölte kezével a verejtéket, mert már egész arcát elöntötte; megigazította izzadságtól átnedvesedett gallérját, amelyet olyan szépen elrendezett otthon, ahogy a nagyok viselik.

Petya érezte, hogy nem valami prezentábilis a külseje, attól tartott, ha így jelentkezik a kamarásoknál, nem eresztik az uralkodó elé. De a nagy szorongásban semmi lehetőség se nyílt arra, hogy máshová menjen és rendbeszedje magát. Az egyik tábornok, aki elhajtatott mellettük, ismerőse volt a családnak. Petya segítséget akart kérni tőle, de úgy vélte, hogy ez nem vág össze férfiúi mivoltával. Amikor minden fogat áthaladt a kapun, a tömeg utánuk özönlött és Petyát besodorta a térre, amely már amúgy is zsúfolásig megtelt emberrel. De nemcsak a téren, hanem a lejtőkön meg háztetőkön is – mindenütt nép meg nép. Petya alighogy a téren lelte magát, világosan hallotta az egész Kremlt betöltő harangzúgást és a nép boldog moraját.

Egy darabig szűnt valamelyest a tolongás a téren, de aztán hirtelen lerepültek a fejfedők, és mindenki valahová előre iramlott. Petyából majd kinyomták a lelket; mindenki azt kurjantotta: „Hurrá, hurrá, hurrá!" Petya felágaskodott, lökdösődött, csípett jobbra-balra, de nem látott egyebet, csak tömeget körös-körül.

Minden arcon egy közös kifejezés: megilletődés és lelkesedés ragyogott. Egy kereskedőné, aki Petya mellett állt, felzokogott, csak úgy ömlött a szeméből a könny.

– Atyánk, angyalunk, atyuskánk! – mondogatta közbe-közbe, és az ujjaival törölgette könnyeit.

– Hurrá! – kiáltották mindenfelől.

A tömeg egy pillanatig egy helyben állt; de aztán megint előretódult.

Petya a szemét pogányul kidüllesztve, fogát összeszorítva magánkívül előrelendült és a könyökével munkálkodva annyira hurrázott, mintha e pillanatban kész volna megölni magát is, másokat is, de kétoldalt ugyanolyan hurrá-ordítással, pontosan ugyanolyan vad arcok tolultak előre.

„Lám csak, mit tesz, ha császár valaki! – gondolta Petya. – Nem, személyesen nem adhatok be kérvényt, ez túlságosan merész dolog!" De azért még mindig ugyanolyan kétségbeesetten furakodott előre és az előtte állók mögül már elébe tűnt egy vörös posztószőnyeggel leterített, üres térség; ekkor azonban visszahőkölt a tömeg (középütt a rendőrök hátrataszigálták azokat, akik túlságosan közel nyomakodtak a menethez; az ural-

kodó éppen az Uszpenszkij[64]-székesegyházba vonult át a palotából), és Petya akkora lökést kapott a bordáira, annyira összenyomták, hogy menten elsötétült előtte a világ, és eszméletét vesztette. Mikor felocsúdott, egy vásott kék csuhát viselő egyházi személy, akinek a tarkóján deres hajtincs csüngött – bizonyára a sekrestyés – egyik kezével a hóna alá nyúlva tartotta, a másikkal meg a rátoluló tömegtől óvta.

– Majd agyonnyomták az úrfit! – mondta a sekrestyés. – Mi dolog ez?!... Lassabban... Majd agyonnyomták, majd agyon.

Az uralkodó bevonult az Uszpenszkij-székesegyházba. A tömeg ismét egyenletesebben húzódott szét, és a sekrestyés kitámogatta a lélegzetelszegett, sápadt Petyát a cár-ágyúhoz. Többen megsajnálták Petyát, egyszeribe az egész tömeg őfelé fordult, és most már körülötte támadt tolongás. A közelebb állók ott szorgoskodtak körülötte, kigombolták a kabátját, felültették az ágyú talapzatára és ugyancsak korholták azokat, akik majd agyonnyomták.

– Hisz könnyen agyon is nyomhatták volna! Még ez csak a valami! Valóságos gyilkosság! Lám, olyan fehér a drága, mint az abrosz – mondta egynéhány hang.

Petya nemsokára magához tért, arca visszanyerte a színét, és kárpótlásul ezért a múló kellemetlenségért, jó helyet kapott az ágyún; remélte, hogy onnan majd meglátja az uralkodót, hiszen vissza is kell jönnie. Már nem is gondolt arra, hogy kérvényt nyújtson át. Most már, ha csak meglátná, akkor is boldognak tartaná magát!

Mialatt az Uszpenszkij-székesegyházban folyt a szertartás – a hálaima az uralkodó megérkezése alkalmából, egybekapcsolva a törökkel való békekötésért rendezett hálaadó istentisztelettel – a tömeg valamelyest széjjelebb húzódott, megjelentek az árusok és harsányan kínálták a kvaszt, a mézeskalácsot és a mákot, amit Petya különösen szeretett, és hétköznapi beszélgetés hallatszott mindenfelé. Egy kereskedőné mutogatta eltépett sálját és elmondta, milyen drágán vette; egy másik megjegyezte, hogy manapság minden selyemportéka megdrágult. A sekrestyés, Petya megmentője, egy hivatalnokkal társalgott: ki mindenki segédkezik ma őszentségének. A sekrestyés többször is ismételte a *nagy segédlet* kifejezést, amit Petya nem nagyon értett. Két fiatal polgár mogyorót rágcsáló cselédlányokkal évődött. De ez a terefere mind nem érdekelte Petyát, kivált a lányokkal való élcelődés nem, pedig a magakorúakat különösképpen vonzza az effajta csevegés; csak ült az ágyú talapzatán és egyre csak izgult, valahányszor az uralkodóra meg az iránta érzett szeretetére gondolt. Amikor összenyomták, fájdalom és félelem vegyült lelkesedésébe, és ez az érzés csak még jobban megerősítette benne e perc fontosságának tudatát.

A parton hirtelen ágyúlövés hallatszott (a törökkel kötött béke örömére lőttek), és a tömeg nyakra-főre rohant a part felé, hogy megnézze, hogyan lőnek. Petya is oda akart szaladni, de a sekrestyés, aki szárnya alá

[64] Mennybemenetel

vette az úrfit, nem eresztette. Még tartott az ágyúdörgés, amikor az Uszpenszkij-székesegyházból tisztek, tábornokok, kamarások siettek ki, utánuk meg – már nem olyan sietősen – mások is; megint lerepültek a fejfedők, és azok, akik elszaladtak, hogy megnézzék az örömlövést, visszafutottak. Végül kilépett a székesegyház ajtaján négy egyenruhás és vállszalagos férfi. „Hurrá! Hurrá!" – kurjantotta ismét a tömeg.

– Melyik az? Melyik? – kérdezgette Petya sírós hangon, de senki se felelt körülötte; mind túlságosan el voltak foglalva; Petya kiválasztott hát e négy személy közül egyet, akit nagy örömében kibuggyanó könnyeitől nem is látott világosan, arra sűrítette minden lelkesedését, jóllehet az *nem* az uralkodó volt, szilaj hurrá-t kiáltott és eltökélte, holnap lesz a napja: katonának áll, kerüljön bármibe.

A tömeg az uralkodó után tódult, elkísérte a palotáig és széledezni kezdett. Már késő re járt, és Petya még nem evett semmit, a veríték meg csak úgy patakzott róla; de nem ment haza, és a megapadt, de még mindig eléggé nagy tömeggel ott állt a palota előtt, amíg az uralkodó ebédelt, bámult a palota ablakaira, várt még valamit és irigyelte a főfő méltóságokat, akik az uralkodóhoz hajtattak ebédre, csakúgy mint a felszolgáló udvari lakájokat, akik fel-feltűntek az ablakokban.

Ebéd közben Valujev kitekintett az egyik ablakon és azt mondta az uralkodónak:

– A nép még mindig reménykedik, hogy megláthatja felségedet.

Az ebéd már véget ért, az uralkodó felállt, és piskótájának utóját eszegetve az erkélyre ment. A nép – középütt Petya – az erkélyhez rohant.

– Angyalunk! Édesapánk! Hurrá! Atyuskánk! – kiáltotta a tömeg, közte Petya is és a fehérnép; néhány gyengébbszívű férfi, köztük Petya is, sírva fakadt örömében. Egy eléggé nagy darab piskóta, melyet az uralkodó a kezében tartott, letört, az erkély korlátjára, a korlátról meg a földre esett. Egy ujjast viselő kocsis, aki a legközelebb állt, odarohant a piskótadarabhoz és felkapta. A tömegből néhányan a kocsishoz szaladtak. Az uralkodó észrevette ezt, hozatott egy tányér piskótát és egymás után ledobálta az erkélyről. Petya szeme vérbe borult; a piskótára vetette magát. Az agyongázolás veszélye csak még jobban ösztökélte. Maga se tudta, miért, de muszáj volt, hogy kapjon egy darab piskótát a cár kezéből, és muszáj volt, hogy ne hagyja magát. Nekiiramodott és levert a lábáról egy öregasszonyt, aki már-már elkapott egy piskótát. Ám az öregasszony nem tartotta legyőzöttnek magát, habár a földön feküdt (egyre kapkodott a piskótáért, de nem ért el egy darabot sem). Petya a térdével félrebillentette az öregasszony kezét, elkapta a piskótát, majd mintha félne, hogy elkérik, megint hurrá-t kiáltott, de már rekedten.

Az uralkodó bement, aztán a tömeg javarésze széjjelszéledt.

– Megmondtam én, hogy várni kell még – úgy is lett! – hallatszott a boldog kiáltás a tömegből innen is, onnan is.

Bármilyen boldog volt Petya, mégis elszomorította, hogy haza kell mennie, és ezzel vége szakad a nap nagy gyönyörűségének. Nem is haza indult

a Kremlből, hanem pajtásához, Obolenszkijhoz, aki ugyancsak tizenöt éves volt és ugyancsak be akart állni katonának. Hazatérve határozottan, eltökélten kijelentette, hogy ha nem eresztik szépszerével, hát ő megszökik. És Ilja Andrejics gróf másnap – ha nem is adta be teljesen a derekát – mégis elment megtudakolni, hogyan juttathatná be Petyát minél kevésbé veszélyes helyre.

XXII

Harmadnap, tizenötödikén reggel, a Szlobodszkij-palotánál tömérdek fogat állott.

Tele voltak a termek. Az elsőben egyenruhás nemesek, a másodikban érdemérmes, kék kaftános, szakállas kereskedők nyüzsögtek. A nemesi gyűlésterem csupa moraj, csupa mozgás. Egy nagy asztalnál, az uralkodó arcképe alatt, magas támlájú székeken a legelőkelőbb mágnások ültek; a nemesség javarésze azonban fel s alá járkált a teremben.

A nemesek – akiket Pierre mindennap látott hol a klubban, hol otthonukban – mind egyenruhát viseltek, ki Katalin-, ki Pál-, ki új, Sándor-korabelit, ki pedig közönséges nemesi mundért, és ez az általános egyenruhaviselés különös, meseszerű jelleget adott ezeknek az öreg és fiatal, de meg egyébként is igen különböző ismerős arcoknak. Különösen meglepőek voltak a fogatlan, kopasz, vaksi öregek; egyiknek majd szétfolyik a sárga hája, a másik meg ráncos, ösztövér, jobbadán csak ültek a helyükön és hallgattak, ha mégis járkáltak és beszélgettek, akkor a fiatalabbak mellé szegődtek. Akárcsak a tömegben, amelyet Petya a téren látott, itt is minden arcon szembetűntek egyrészt az ünnepélyre való általános várakozás, másrészt a megszokott, a tegnapi élet – a bostonjáték, a Petruska szakács művészete, Zinaida Dmitrijevna hogyléte stb. – közötti ellentét meglepő vonásai.

Pierre már korán reggel magára húzta kényelmetlenné vált, kihízott nemesi egyenruháját, és ő is ott jött-ment egyik teremből a másikba. Izgatott volt: a nemességnek és a kereskedőknek – e két rendnek, *états généraux* – ez a rendkívüli gyűlése a *Contrat social*-lal és a francia forradalommal kapcsolatos, már rég elvetett, de mélyen a lelkébe vésődött gondolatok egész sorát keltette fel benne. A felhívásnak azok a szembetűnő szavai, amelyek szerint az uralkodó azért jön a fővárosba, hogy *tanácskozzék* népével, csak megerősítették ezt a nézetét. És azt remélve, hogy ebben a vonatkozásban valami fontos dolog készül, amit ő már régóta vár, egyre jött-ment, vizslatott, fülelt, ki mit beszél, de sehol sem fedezett fel olyan gondolatokat, amelyek őt foglalkoztatták.

Felolvasták az uralkodó nagy lelkesedést keltő kiáltványát, aztán beszélgető csoportokba szakadoztak. Pierre a szokásos érdeklődésen kívül azt hallotta, hogy arról tanakodnak, hol álljanak a nemesség vezetői, ha belép az uralkodó; mikor rendezzenek bált az uralkodó tiszteletére, tagolódjanak-e járásonkint vagy együtt legyen az egész kormányzóság... és

így tovább; de mihelyt a háború került szóba, vagy az, amiért összegyűlt a nemesség, tétova, határozatlan lett a társalgás. Mindnyájan inkább hallgatni akartak, mint beszélni.

Az egyik teremben egy nyugalmazott tengerésztiszti egyenruhát viselő középkorú, keménykötésű, szép férfi beszélt; és sokan tolongtak körülötte. Pierre odament a beszélő körül kialakult körhöz és hallgatta a szót. Ilja Andrejics gróf, aki Katalin-korabeli vajda-kaftánjában, kellemes mosollyal járt-kelt a tömegben, ahol mindenkit ismert, ugyancsak ehhez a csoporthoz ment, és ahogy máskor is szokta, jóságos mosollyal hallgatta a beszédet és egyetértése jeléül igent bólogatott. A kiszolgált tengerész nagyon merészen beszélt; ezt látni lehetett hallgatóinak arckifejezésén is, meg azon is, hogy azok, akiket Pierre igen alázatos és igen csendes embereknek ismert, ellenvetéseket tettek, majd rosszallóan odébbálltak. Pierre a kör közepére furakodott, fülelt egy darabig, és meggyőződött róla, hogy a beszélő csakugyan liberális, de egészen más értelemben, mint Pierre gondolta. A tengerész azon a különösen zengzetes, éneklő, nemesi bariton hangon, azzal a mássalhangzókat elharapó, kellemes raccsolással beszélt, amellyel azt szokták kiáltani: „Hé pincé, boot!" – vagy effélét. Látszott rajta, hogy szeret mulatni és parancsolni.

– Mit számít az, hogy a szmolenszkiek népfelkelőket ajánlottak az ualkodónak! Minket az nem kötelez! Ha a moszkvai koományzóság dicső nemessége szükségesnek taatja, más foomában is kimutathatja odaadását az ualkoó iánt! Nem felejtettük mi még el a nyolcszázhetes népfelkelést! Csak a koohelyek meg a tolvajok meg a haamiák jáátak jól...

Ilja Andrejics gróf kellemesen mosolygott és helyeslően bólogatott.

– És hát hasznáátak vaamit is a mi népfeekelőink az áámnak? Semmit! Csak tönkvetették a gazdaságunkat. Inkább az ujoncozás!... Különben nem katonát, nem is muzsikot kapunk vissza, hanem gazembeeket! A nemesek nem kímélik az életüket; mind egy szálig elmegyünk, viszünk újoncokat is, és csak egy szót szóljon az ualkoó (így ejtette az „uralkodó" szót) mi mindnyájan meghalunk érte – tette hozzá a szónok fellelkesülve.

Ilja Andrejics csak nyelte a nyálát nagy gyönyörűségében, egyre lökdöste Pierre-t, de Pierre-nek magának is kedve kerekedett, hogy beszéljen. Előrefurakodott, ő is nagy lelkesedést érzett, bár még maga sem tudta, miért; bár maga sem tudta, mit fog mondani. Már szólásra nyitotta a száját, ekkor azonban egy okos, de haragos arcú, egészen fogatlan szenátor, aki közelebb állt a szónokhoz, elébevágott. A szenátoron látszott, hogy szokott vitatkozni, és vannak érvei; halkań, de jól hallhatóan megszólalt:

– Én azt hiszem, tisztelt uram – mondta, fogatlan szájával nyámmogva – minket nem azért hívtak ide, hogy meghányjuk-vessük, mi alkalmasabb az államnak a jelen pillanatban: az újoncozás-e vagy a népfelkelés. Minket azért hívtak ide, hogy válaszoljunk arra a felhívásra, amelyet urunk-császárunk hozzánk intézni kegyeskedett. Annak az eldöntését pedig, mi alkalmasabb, az újoncozás-e vagy a népfelkelés, bízzuk felsőbb hatalmakra...

Nyikolaj Rosztov.

Pierre egyszeribe megtalálta, hogyan vezesse le lelkesedését. Feldühödött a szenátor ellen, aki ilyen akkurátus, szűkkörű nézeteket akart becsempészni a küszöbönálló nemesi tanácskozásba. Pierre előrelépett és közbevágott. Maga sem tudta, mit fog mondani, de igen élénken kezdte, néha egy-egy francia szó szaladt ki a száján, oroszul pedig könyv-ízűen fejezte ki magát.

– Bocsásson meg, kegyelmes uram – kezdte (nagyon jól ismerte ugyan ezt a szenátort, de szükségesnek tartotta, hogy ezúttal hivatalosan forduljon hozzá) – bár nem értek egyet az... (Pierre nyelve megbotlott. Azt akarta mondani: *mon très honorable préopinant)*[65] ezzel az úrral... *que je n'ais pas l'honneur de connaître*[66]... azt tartom, a nemesi rendnek nemcsak az a hivatása, hogy kifejezze együttérzését és lelkesedését, hanem az is, hogy megfontolás tárgyává tegye, milyen intézkedések foganatosításával segíthetünk a hazán. Azt tartom – folytatta nekitüzesedve – az uralkodó maga is elégedetlen lenne, ha csak afféle muzsik-tulajdonosoknak bizonyulnánk, akik odaadják ugyan a parasztjaikat, sőt magukat is... *chair à canon*,[67] de nem tudnak ta... ta... tanácsot adni.

Sokan otthagyták ezt a kört, amikor észrevették a szenátor lenéző mosolyát és azt, hogy Pierre túl szabadon beszél; csak Ilja Andrejics volt megelégedve Pierre beszédével, mint ahogy meg volt elégedve a tengerész, a szenátor beszédével és általában mindig minden beszéddel, amelyet legutóbb épp hallott.

– Azt tartom, hogy mielőtt fontolóra vennők ezen kérdéseket – folytatta Pierre – meg kell kérdeznünk az uralkodótól, a legmélyebb hódolattal meg kell kérnünk őfelségét, közölje velünk, hány katonánk van, milyen hadállást foglalnak el csapataink és hadseregeink, és akkor...

De nem sikerült végigmondania, egyszerre háromfelől is rátámadtak. Sztyepan Sztyepanovics Adrakszin, régi jó ismerőse, a vele mindig nagyon rokonszenvező híres bostonjátékos támadt rá a leghevesebben. Sztyepan Sztyepanovics egyenruhában volt, és – az egyenruha vagy egyéb ok miatt-e – Pierre egészen másnak látta ezt az embert. Sztyepan Sztyepanovics, hirtelen kirobbanó, öreges dühtől vörös arccal, ráripakodott Pierre-re.

– Először is felhívom a figyelmét, hogy nekünk nincs jogunk ezt megkérdezni az uralkodótól, másodszor pedig, ha volna is erre joga az orosz nemességnek, az uralkodó nem adhatna választ. Csapataink az ellenség hadmozdulatai szerint mozognak, csapataink hol kevesbednek, hol gyarapodnak...

Egy másik hang félbeszakította Adrakszint, egy középtermetű, negyvenes férfié, akit Pierre régebben gyakran látott a cigányoknál, és nem valami jó kártyajátékosnak ismert. Egyenruhában ez is teljesen megváltozva nyomakodott oda Pierre mellé.

---

[65] az igen tisztelt előttemszólóval
[66] akit nincs szerencsém ismerni...
[67] ágyútöltelléknek

– Meg aztán nem is tanakodni kell most – harsogta ez a nemes – hanem cselekedni: háború van! Jön az ellenség, hogy elpusztítsa Oroszországot, hogy meggyalázza atyáink sírját, hogy rabszíjra fűzze asszonyainkat, gyermekeinket. – A nemes a mellére csapott. – Mindnyájan felkelünk, mind egy szálig elmegyünk és harcolunk cáratyuskánkért! – rikoltotta, és kidüllesztette vérbenforgó szemét. Néhány helyeslő hang hallatszott a tömegben. – Mi oroszok vagyunk és nem sajnáljuk vérünket, hogy megvédjük hitünket, a trónt és a hazát. Félre ezt a zagyvaságot, ha csakugyan honfiak vagyunk! Majd megmutatjuk mi Európának, hogy Oroszország felkél Oroszország védelmére – kiabálta a nemes.

Pierre vissza akart vágni, de nem tudott szólni egy szót sem. Érezte, hogy szavainak csengése, akármilyen gondolatot fejezzen is ki, kevésbé hallható, mint a nekihevült nemesé.

Ilja Andrejics állandóan helyeselt a kör mögött; a mondat végén néhányan fürgén a szónok felé fordultak félig.

– Ez már beszéd! Úgy van! Úgy van! – mondogatták.

Pierre azt akarta mondani, ő örömest feláldozza akár a pénzét, akár a parasztjait, akár saját magát, de azért ismernünk kell a dolgok állását, hogy segíthessünk – de nem tudott beszélni. Sokan egyszerre kiabáltak és beszéltek, úgyhogy Ilja Andrejics nem győzött mindenkinek bólogatni; a csoport megszaporodott, majd szétbomlott, megint egybeverődött, és nagy beszédmorajjal a nagy terembe, a nagy asztalhoz indult az egész. Pierrenek nem sikerült beszélnie, mert minduntalan durván félbeszakították, félrelökdösték, elfordultak tőle, mint valami közellenségtől. Ez nem azért történt, mert elégedetlenek voltak beszédének lényegével – hiszen a rákövetkező ózon beszéd után már el is felejtették – de a tömeg lelkesedéséhez az szükséges, hogy kézzelfogható tárgya legyen szeretetének és gyűlöletének egyaránt. Pierre az utóbbinak a tárgya lett. Sok szónok beszélt még a nekihevült nemes után, és mind ugyanabban a hangnemben szólt. Sokan élesen és eredetien szónokoltak. Glinka, a *Russzkij Vesztnyik* szerkesztője, akit megismertek („Író, író!" – suttogta a tömeg), azt mondta, hogy a pokollal poklot kell szembeszegezni; ő látott egy gyermeket, aki mosolygott, amikor cikázott a villám és dörgött az ég, de mi nem leszünk olyanok, mint ez a kisgyerek.

– Igen, igen! Dörög az ég! – ismételgették helyeslően a hátulsó sorokban.

A tömeg odament a nagy asztalhoz, ahol egyenruhában, szalagosan, hetven éves, ősz vagy kopasz mágnás-aggastyánok ültek. Pierre csaknem mind házibolondjaikkal szokta látni otthonukban, vagy a bostonasztalnál a klubban. A tömeg akkor is zúgott, amikor odament az asztalhoz. Egymás után – de néha ketten is egyszerre – beszéltek a szónokok, akiket hátulról a magas széktámlákhoz szorított a nyomakodó tömeg. A hátul állók figyelték, mit felejt ki az előttük szóló és siettek pótolni a mulasztást. Mások e nagy hőség és tolongás közepette is egyre kutattak a fejükben, nem akad-e valami ötletük és igyekeztek mindjárt el is sütni. A mágnás-

aggastyánok, akiket Pierre jól ismert, csak ültek és nézegettek, hol az egyikre, hol a másikra, és javarészük arca csak azt fejezte ki, hogy nagyon melegük van. Pierre azonban nagy izgalmat érzett, mert őrá is átragadt az az általános kívánság – amely jobbadán csak hanglejtésben és az arckifejezésekben, mintsem a beszédek lényegében nyilvánult meg – megmutatjuk, hogy mi nem riadunk vissza semmitől. Nem ejtette el gondolatait, de valahogy bűnösnek érezte és igyekezett mentegetni magát.

– Én csak azt mondtam, könnyebb volna áldozatot hoznunk, ha tudnánk, mire van szükség – igyekezett túlharsogni a többiek hangját.

Egy öregecske, aki a legközelebb állt hozzá, rápillantott, de mindjárt elvonta figyelmét az asztal túlsó felén kitörő kiabálás.

– Igen, Moszkvát feladjuk! Az lesz a mi megváltónk! – kiáltotta valaki.

– Ez az emberiség ellensége! – kiáltotta egy másik. – Hadd beszéljek már én is... Agyonnyomnak, uraim!

XXIII

Ekkor a nemesek kettéváló tömege közt, tábornoki egyenruhában, vállszalagosan, gyors léptekkel bejött az előreugró állú, villogó szemű Rasztopcsin gróf.

– Mindjárt itt a császár őfelsége – mondta Rasztopcsin – éppen tőle jövök. Azt hiszem, olyan helyzetben, mint amilyenben mi vagyunk, felesleges sokat tanakodni. Az uralkodó kegyeskedett összehívni bennünket és a kereskedőket – mondta Rasztopcsin. – Onnan majd a milliók ömlenek (a kereskedők terme felé intett), a mi dolgunk meg az, hogy népfelkelőket állítsunk ki és ne kíméljük magunkat sem... Ez a legkevesebb, amit megtehetünk!

Megkezdődött a tanácskozás, de csak az asztalnál ülő mágnások között. A csendesnél is csendesebben folyt le az egész tanácskozás. Még szomorú is volt, amikor az előbbi lárma után egyenkint felhangzott az öregek szava, akik mind azt mondták: „csatlakozom", vagy a változatosság kedvéért néha: „nekem is az a véleményem" stb.

Megbízták a titkárt, fogalmazza meg a moszkvai nemesség határozatát arról, hogy a moszkvaiak, a szmolenszkiekhez hasonlóan, felajánlanak ezréből tíz embert teljes felszereléssel. Az ülésező urak szinte megkönnyebbülve felálltak, és a székekkel zörömbölve elindultak, hogy megjártassák a lábukat; karonfogta ki ezt, ki azt, és beszédbe elegyedett vele.

– A császár! A császár! – szállt hirtelen szájról szájra a teremben, és az egész tömeg a kijárathoz tódult.

A császár a széles folyosón, a nemesek sorfala közt bevonult a terembe. Minden arc tiszteletteljes és ijedt kíváncsiságot fejezett ki, Pierre eléggé messze állt és nem hallhatta az uralkodó minden szavát. De amit hallott, abból megértette, hogy az uralkodó arról beszél, micsoda veszélyben forog

az állam, és milyen nagy reményt fűz ő a moszkvai nemességhez. Az uralkodónak egy másik hang válaszolt, tolmácsolta a nemesség imént megfogalmazott határozatát.

– Uraim! – mondta remegő hangon az uralkodó; a tömeg susogni kezdett, majd megint elcsendesült, és Pierre tisztán hallotta az uralkodó oly kellemesen emberi és meghatott hangját.

– Sose kételkedtem az orosz nemesség buzgalmában. De a mai nap felülmúlta minden várakozásomat. A haza nevében köszönetet mondok önöknek. Lássunk dologhoz, uraim, minden perc drága...

Az uralkodó elhallgatott, a tömeg köréje nyomult és lelkes kiáltások röppentek fel mindenfelől.

– Igen, minden perc drága... ez cári szó – mondta hátul, zokogó hangon Ilja Andrejics, aki semmit sem hallott ugyan, de a maga módján mindent megértett.

Az uralkodó a nemesség termében átment a kereskedőkébe. Vagy tíz percet időzött odaát. Pierre többekkel együtt észrevette, hogy amikor a császár eltávozott a kereskedők teréből, szemében a meghatottság könnye csillogott. Ahogy később megtudták, az uralkodó, mihelyt megkezdte beszédét a kereskedők előtt, könnyekre fakadt és remegő hangon fejezte be mondanivalóját. Pierre akkor látta meg az uralkodót, amikor két kereskedő kíséretében éppen távozott. Az egyik – Pierre ismerte – egy kövér adóbérlő volt, a másik, egy keskeny szakállú, sovány, sárga arcú ember, a céh feje. Mind a ketten sírtak.

A soványnak csak könnybe lábadt a szeme, de a kövér adóbérlő úgy zokogott, mint egy gyermek és azt hajtogatta:

– Életünk, vagyonunk, mind a tiéd, felséges uram!

Pierre e pillanatban már nem érzett mást, csupán azt a vágyat, hogy megmutassa: ő nem riad vissza semmitől, kész feláldozni mindenét. Furdalta a lelkiismeret alkotmányos irányzatú beszéde miatt; és leste az alkalmat, hogy kiköszörülje a csorbát. Megtudva, hogy Mamonov gróf egy ezredet ajánl fel, menten kijelentette Rasztopcsin grófnak, hogy ő ezer emberét adja oda és gondoskodik a tartásukról is.

Az öreg Rosztov nem állta meg sírás nélkül, amikor elmondta feleségének, hogy s mint volt, nyomban beleegyezett Petya kérésébe, és maga indult, hogy lajstromba vétesse a fiát.

Másnap elutazott az uralkodó. A nemesi gyűlés minden résztvevője levetette mundérját, megint szétszéledtek, ki-ki a maga otthonába, klubjába; a fogukat szíva osztogatták a parancsokat tiszttartóiknak a népfelkelés dolgában, és csodálkoztak azon, mit is cselekedtek.

I

Napoleon azért indított háborút Oroszország ellen, mert szükségképpen el kellett mennie Drezdába, meg kellett szédülnie a nagy hódolattól, fel kellett öltenie azt a lengyel egyenruhát, engednie kellett a júniusi reggel kezdeményezésre ösztönző hatásának, és mert Kurakin, később pedig Balasov jelenlétében nem tudta visszafojtani kirobbanó dühét.

Sándor azért zárkózott el minden tárgyalás elől, mert személyében érezte sértve magát. Barclay de Tolly azért iparkodott a legkülönbül vezényelni a hadsereget, hogy teljesítse kötelességét és rászolgáljon a nagy hadvezér híre-nevére. Rosztov azért iramlott rohamra a franciák ellen, mert nem tudott ellenállni annak a vágyának, hogy nyargaljon egyet azon a sík mezőn. És pontosan így – egyéni tulajdonságaik, szokásaik, körülményeik és céljaik következtében – cselekedett az a töméntelen sok személy, a háború valamennyi részese. Akár féltek, akár hencegtek, akár örvendeztek, akár méltatlankodtak, akár okoskodtak, mindig azt hitték, hogy tudják, mit csinálnak és hogy a maguk érdekében csinálják, pedig mind csupán a történelem vak eszközei voltak, és olyan feladatot teljesítettek, amelyről sejtelmük sem volt, amely csak minekünk érthető. Elkerülhetetlen sorsa ez minden gyakorlatilag tevékenykedő embernek, akik annál kevésbé szabadok, minél magasabban állnak a világi ranglétrán.

1812 szereplői már régen eltávoztak a helyükről, egyéni céljaik nyomtalanul eltűntek, előttünk már csak a kor történelmi eredményei állnak.

A gondviselés arra kényszerítette ezeket az embereket, hogy egyéni céljaik elérésére törekedve, előmozdítsák egy olyan óriási eredmény létrehozását, amelyről egyetlen embernek sem volt a leghalványabb sejtelme sem. (Napoleonnak se, Sándornak se, hát még a háború többi résztvevőjének!)

Most már világos, hogy mi okozta 1812-ben a francia hadsereg pusztulását. Senki sem vitathatja, hogy a napoleoni francia hadsereg pusztulásának a következő két oka volt: kései időszakban mélyen behatolt Oroszország területére, anélkül, hogy téli hadjáratra felkészült volna; mivel az orosz városokat felégették és mivel az orosz népben gyűlölet támadt az ellenséggel szemben, a háború sajátos jelleget öltött. De akkor senki se látta előre (ami most már nyilvánvaló), hogy csakis ezen az úton-módon pusztulhat el a világ nyolcszázezer főnyi, legjobb hadserege – amelyet a legjobb hadve-

zér vezényel – a tapasztalatlan parancsnokok vezette, a felényire sem erős, tapasztalatlan orosz hadsereggel való összecsapásban; *ezt senki se látta előre, sőt az oroszoknak* minden erőfeszítése állandóan arra irányult, hogy meggátolják azt, ami egyetlen menekvés lehetett Oroszországnak, *a franciáknak* pedig – Napoleon tapasztaltsága és úgynevezett katonai lángelméje ellenére is – arra irányult minden erőfeszítésük, hogy a nyár végére Moszkváig húzódjanak fel, vagyis azt cselekedjék, ami elkerülhetetlenül pusztulásba sodorta őket.

Az 1812-ről szóló francia történelmi művek szerzői nagyon szeretnek beszélni arról, hogy Napoleon érezte, milyen veszélyes az arcvonal szétnyújtása, kereste is az alkalmat az ütközetre, marsalljai pedig tanácsolták is neki, maradjon Szmolenszkben; és szeretnek felsorakoztatni más, hasonló érveket, amelyek azt bizonyítják, hogy a franciák már akkor tudatára ébredtek a hadjárat veszélyességének; az orosz szerzők meg még jobban szeretnek arról beszélni, hogy már a háború elején felmerült a szkita háború terve, amely szerint Napoleont Oroszország belsejébe csalogatják; ezt a tervet az egyik Pfuelnak, a másik valami franciának, a harmadik Tollnak, a negyedik magának Sándor császárnak tulajdonítja; feljegyzésekre, tervezetekre és levelekre utalnak, ahol valóban akadnak célzások erre a hadviselési módra. De ezeket a célzásokat, amelyek arra vallanak, hogy mind francia, mind orosz részről előre látták, mi fog bekövetkezni, most csak azért domborítják ki, mert az események igazolták őket. Ha nem ezek az események következnek be, e célzások mind feledésbe merülnek, ahogy feledésbe merült ezer meg ezer, millió és millió ellentétes célzás, amelyek akkor közszájon forogtak, de tévesnek bizonyultak és elfelejtették őket. Minden egyes folyamatban levő esemény kimeneteléről mindig oly sok feltevés kering, hogy bármiként üt is ki, mindig akadnak, akik azt mondják: „Én már akkor megmondtam, hogy így lesz" – s egészen megfeledkeznek arról, hogy a rengeteg feltevés között akadtak teljesen ellentétesek is.

Az a feltevés, hogy Napoleon tudta, milyen veszélyes az arcvonal szétnyújtása, az oroszok pedig be akarták csalogatni az ellenséget Oroszország belsejébe – nyilvánvalóan ebbe a kategóriába tartozik; és a történészek csak nagy üggyel-bajjal tulajdoníthatnak ilyen elképzeléseket Napoleonnak és marsalljainak, ilyen terveket az orosz hadvezéreknek. Minden tény merőben ellentmond e feltevéseknek. Az oroszok az egész háború alatt egyszer sem akarták Oroszország belsejébe csalogatni a franciákat, sőt mindent elkövettek, hogy megállítsák őket, mihelyt először benyomultak Oroszországba; Napoleon pedig nem félt attól, hogy széthúzódik a vonala, sőt mint valami diadalnak, örült minden lépésnyi előnyomulásnak, és nagyon lanyhán kereste az alkalmat az ütközetre, nem úgy, mint előbbi hadjárataiban.

A hadjárat legelején el vannak vágva egymástól seregeink, és mi csakis egy célra törünk: hogy egyesítsük őket, pedig a visszavonulás, és az ellenség befelé csalogatása szempontjából hadseregeink egyesülése semmi előnyt sem ígér. A császár a hadseregnél van, de azért ám, hogy fellelkesítse: védjen meg minden talpalatnyi orosz földet, nem pedig azért, hogy visszavo-

nuljon vele. Pfuel terve szerint megépítik az óriási drisszai tábort, és nem is gondolnak további visszavonulásra. Az uralkodó megdorgálja a főparancsnokot, ha csak egy lépést is hátrál. Az uralkodó még azt sem tudja elképzelni, hogy Szmolenszkig eresszék az ellenséget, Moszkva felgyújtását pedig még kevésbé; és amikor a két hadsereg egyesül, az uralkodó elégedetlenkedik, amiért Szmolenszk elesett, lángokban áll, és amiért a város falainál nem vívnak döntő csatát.

Így vélekedik az uralkodó; az orosz hadvezérek, az orosz emberek pedig még jobban felháborodnak, ha csak rágondolnak is, hogy a mieink visszavonulnak az ország belsejébe.

Napoleon, miután elvágta egymástól hadseregeinket, nyomul előre az ország belsejébe és elszalaszt több jó alkalmat az ütközetre. Augusztus havában Szmolenszkben csakis arra gondol, hogyan haladjon tovább előre, holott, amint most már látjuk, ez az előrenyomulás szemmel láthatóan végzetes.

A tények kézzelfoghatóan azt bizonyítják, hogy Napoleon nem látta előre, milyen veszélyes az előnyomulás Moszkva ellen, se Sándor meg az orosz hadvezérek sem gondoltak akkor Napoleon befelé csalogatására, sőt éppen az ellenkezőjére gondoltak. Napoleon becsalogatása az ország belsejébe nem valamiféle terv szerint történt (ennek a lehetőségében nem hitt senki sem), hanem az emberek cselszövéseinek, céljainak, vágyainak bonyolult játéka folytán ment végbe, és a háború résztvevői még csak nem is sejtették, mi fog bekövetkezni, és mi Oroszország egyetlen menekvése. Minden véletlenségből történik. A hadseregeket a hadjárat elején elvágják egymástól. Mi iparkodunk egyesíteni őket azzal a nyilvánvaló céllal, hogy megütközzünk az ellenséggel és feltartsuk a támadását, de az egyesülésre való törekvésünkben, kerülve a csatát az erősebb ellenféllel, és akaratlanul is hegyes szögben haladva, elvezetjük a franciákat egészen Szmolenszkig. De az még hagyján, hogy hegyes szögben visszavonulunk, mert a franciák a két hadsereg között tovább nyomulnak előre – csakhogy a szög még jobban hegyesedik, és mi *még* tovább vonulunk visszafelé, mert Bagration gyűlöli Barclay de Tollyt, ezt a népszerűtlen németet (akinek majd alárendeltje lesz), és a második hadsereg élén igyekszik minél jobban elodázni az egyesülést Barclay-vel, csakhogy ne kerüljön a parancsnoksága alá. Bagration sokáig nem csatlakozik (noha a vezető személyek szemében az egyesülés a legfőbb cél), mert attól tart, hogy ezzel a menettel veszélynek teszi ki hadseregét, és azt véli a legelőnyösebbnek, ha visszahúzódik egy kissé balra, délebbre, oldalt, és hátul nyugtalanítja az ellenséget és Ukrajnában kiegészíti hadseregét. De ezt bizonyára csak azért találta ki, mert nem akart alárendeltje lenni az alacsonyabb rangú, gyűlölt német Barclay-nek.

A császár a hadseregnél tartózkodik, hogy fellelkesítse, de jelenléte, tétovázása, a rengeteg tanácsadó, a sok terv kifullasztja, elveszi az első hadsereg műveleteinek erejét, és a hadsereg visszavonul.

A drisszai táborban megvetik a lábukat – ez a terv; ám Paulucci, aki fővezérségre tör, váratlanul teljes erejével más irányban befolyásolja Sándort.

és Pfuel egész tervét elvetik, az egész dolgot Barclay-re bízzák. De mivel Barclay nem kelt nagy bizalmat, korlátozzák a hatalmát.

A hadseregek szét vannak tagolva, nincs egységes főparancsnokság, Barclay nem népszerű; de ebből a zűrzavarból, széttagoltságból és a német főparancsnok népszerűtlenségéből egyrészt ismét határozatlanság és a csata kerülése ered (hisz az ütközet elől nem lehet kitérni, ha minden hadseregünk együtt van és ha nem Barclay a főparancsnok), másrészt a mind nagyobb elégedetlenség a németekkel, valamint a hazafias szellem mind erősebb fellobbanása.

Végül az uralkodó elhagyja a hadsereget, és távozásának egyetlen és legkényelmesebb ürügyéül azt az ötletet választja, hogy fel kell lelkesítenie a népet a két fővárosban a népháborúra. És az uralkodónak ez a moszkvai utazása megháromszorozza az orosz hadsereg erejét.

Az uralkodó eltávozik a hadseregtől, hogy ne korlátozza a főparancsnok egységes hatalmát, és reméli, határozottabb intézkedések következnek: de a hadsereg parancsnokságának helyzete még jobban bonyolódik és gyengül. Bennigsen, a nagyherceg és egy sereg főhadsegéd ottmarad a hadseregnél, hogy figyelje a főparancsnok tevékenységét és erélyességre buzdítsa őt, de Barclay még kevésbé érzi szabadnak magát az *uralkodó e szemeinek* kereszttüzében, még óvatosabb lesz a döntő hadmozdulatok dolgában és kerüli az ütközetet.

Barclay az óvatosság pártján áll. A trónörökös árulást emleget és döntő ütközetet követel. Ljubomirszkij, Branyickij, Vlockij meg a hozzájuk hasonlók úgy felfújják ezt a botrányt, hogy Barclay a lengyel főhadsegédeket Pétervárra küldi – azzal az ürüggyel: vigyenek el bizonyos iratokat az uralkodónak – és nyílt harcba száll Bennigsennel meg a nagyherceggel.

Szmolenszkben végre, bármennyire nem kívánta is Bagration, egyesül a két hadsereg.

Bagration közeledik hintaján Barclay szállásához, Barclay felölti vállszalagját, elébe siet a magasabb rangú Bagrationnak és jelentést tesz neki. Bagration túl akar tenni rajta nagylelkűségben, és bár magasabb a rangja, alárendeli magát Barclay-nek; de miután alárendelte magát, még kevésbé fér össze vele. Bagration, az uralkodó parancsára, személyesen jelentést tesz. Azt írja Arakcsejevnek: „Ahogy az uralkodó akarja, de én sehogy se bírom a *minisztert* (Barclay) mellett. Küldjön el, az isten szerelmére, valahová, akár ezredparancsnoknak is, de itt én nem bírok meglenni; telis-teli van az egész főparancsnokság némettel, úgyhogy az orosz embert élni se hagyják; nincs ennek semmi értelme. Azt hittem, őszintén szolgálom az uralkodót meg a hazát, de a végén az derül ki, hogy Barclay-t szolgálom. Bevallom, nem akarom." A Branyickijek, Wintzingerodék és a hozzájuk hasonlók raja még jobban elmérgesíti a két főparancsnok viszonyát, és még kevesebb egyetértés lesz az eredmény. Készülődnek, hogy Szmolenszk alatt megrohamozzák a franciákat. Elküldenek egy tábornokot, szemlélje meg a terepet. Ez a tábornok, mert gyűlöli Barclay-t, ellovagol barátjához, egy

hadtestparancsnokhoz, elüli nála az egész napot, aztán visszatér Barclay-hoz és lepocskondiázza a kiszemelt harcteret, pedig nem is látta.

Mialatt folynak a viták a jövendő csatatérről, folynak a cselszövések, mialatt mi keresgéljük a franciákat, mert tévedtünk a hollétüket illetőleg, a franciák belebotlanak Nyeverovszkij hadosztályába és elhatolnak egészen Szmolenszk faláig.

Ki kell állni Szmolenszkben erre a váratlan csatára, hogy megmentsük közlekedési vonalainkat. Meg is esik a csata. Ezrek hullanak el mindkét oldalon.

Szmolenszket az uralkodó és az egész nép akarata ellenére feladjuk. De Szmolenszket felgyújtják maguk a lakosai, akiket becsapott a kormányzójuk; és a földönfutó lakosok, példát mutatva a többi orosznak, Moszkvába mennek, és bár csakis a maguk kárával gondolnak, fellobbantják a gyűlöletet az ellenség ellen. Napoleon tovább megy, mi visszavonulunk, és így alakul ki az, amibe Napoleonnak bele kell buknia.

II

Fia elutazásának másnapján Nyikolaj Andrejics herceg magához hívatta Marja hercegnőt.

– No, most meg vagy elégedve? – kérdezte tőle. – Összeveszítettél a fiammal! Meg vagy elégedve? Hiszen csak ez kellett neked. Örül a lelked?... Nekem fáj, nagyon fáj. Én már öreg, gyenge vagyok; de te épp ezt akartad. No, csak örülj neki, örülj...

Marja hercegnő ezután egy kerek hétig nem látta az apját. Az öreg beteg volt és nem járt ki a szobájából.

Marja hercegnő, nagy meglepetésére, azt vette észre, hogy betegsége alatt az öreg herceg nem bocsátotta magához *m-lle* Bourienne-t sem. Csak Tyihon ápolta.

Egy hét múlva előjött a herceg és folytatta régi életmódját, különösen tevékenyen foglalkozott az építkezésekkel meg a kertekkel, és teljesen megszakította addigi kapcsolatát *m-lle* Bourienne-nel. Külseje és Marja hercegnővel szemben tanúsított rideg modora mintha azt fejezte volna ki: „Látod, megrágalmaztál, azt hazudtad Andrej hercegnek, hogy viszonyom van ezzel a francia lánnyal, és összeveszítettél vele; pedig láthatod, hogy nem kellesz nekem se te, sem az a francia lány."

Marja hercegnő a nap egyik felét Nyikoluskánál töltötte, figyelte a leckéit – orosz nyelvből és zenéből ő maga adott órákat neki – és eldiskurált Dessalles-lal; a nap másik részét könyveivel, az öreg dajkával és az istenes emberekkel töltötte, akik a hátsó lépcsőn be-bejártak hozzá.

Marja hercegnő a háborúról úgy vélekedett, ahogy a nők a háborúról vélekedni szoktak. Féltette a bátyját, aki ott volt, az emberek kegyetlenségétől, amelyet ő nem értett, s amely arra bujtogatja őket, hogy öldössék egymást; de nem látta a háború jelentőségét, ezt is ugyanolyannak tartotta,

mint minden előbbi háborút. Nem látta e háború jelentőségét, pedig Dessalles, állandó társalkodója, szenvedélyes érdeklődéssel kísérte a háború menetét, s iparkodott megmagyarázni neki a maga elképzeléseit; pedig a hozzá eljárogató istenes emberek a maguk módján rémülten elújságolták, milyen hírek járják a nép között az Antikrisztus megjelenéséről; pedig Julie, most Drubeckaja hercegné, aki ismét levelezni kezdett vele, igen hazafias levelet írt neki Moszkvából.

„Oroszul írok önnek, kedves jó barátnőm – írta Julie – mert gyűlölök minden franciát, a nyelvüket hasonlóképpen, annyira, hogy hallani sem bírom... Mi itt, Moszkvában, mind lángolunk a lelkesedéstől imádott uralkodónk iránt.

Szegény férjem most éhséget és sok vesződséget szenved holmi zsidó kocsmákban; de a kapott hírek csak még jobban fellelkesítenek.

Bizonyára hallott Rajevszkij emberfeletti hőstettéről: Rajevszkij megölelte két fiát és azt mondta: »Elpusztulok velük, de meg nem ingunk!« És valóban nem inogtak meg, bár az ellenség kétszerte erősebb volt nálunk. Úgy töltjük az időt, ahogy tudjuk; de hát a háború, az háború! Alina hercegnő és Sophie egész napokat elüldögélnek nálam, és mi, élő férjek szerencsétlen özvegyei, tépéscsinálás közben nagyon szép dolgokról beszélgetünk; csak ön hiányzik, kedves barátnőm..." stb.

Marja hercegnő főként azért nem látta át e háború egész jelentőségét, mert az öreg herceg sohase beszélt, nem is vett tudomást róla, és csak nevetett Dessalles-on, aki ebéd közben a háborúról beszélt. A herceg oly nyugodt és oly magabiztos volt, hogy Marja hercegnő vakon bízott benne.

Az öreg herceg egész júliusban rendkívül tevékeny, sőt élénk volt. Még egy új kertet telepített, új tömböt: cselédházakat épített. Marja hercegnőt csak az aggasztotta, hogy apja keveset alszik, szokásától eltérően nem a dolgozószobájában hál, hanem mindennap cserélgeti a hálóhelyét. Hol a tornácon veti meg tábori ágyát, hol a pamlagon marad, vagy a szalonban a Voltaire-széken szunnyad el ruhástul – de most már nem *m-lle* Bourienne olvas fel neki, hanem a Petrusa gyerek – hol meg az ebédlőben tér nyugovóra.

Augusztus elsején kapták meg Andrej herceg második levelét. Első levelében, amelyet nem sokkal elutazása után küldött, alázattal bocsánatot kért apjától azért, amit mondani mert neki, és kérte, fogadja vissza kegyelmébe. Az öreg herceg erre a levélre nyájasan válaszolt, és a levél után távol tartotta magától a francia lányt. Andrej herceg második levele, amelyet Vityebszk mellől írt, miután a franciák elfoglalták a várost, az egész hadjárat rövid leírását tartalmazta – még egy térképvázlat is volt benne – meg Andrejnek a hadjárat további alakulására vonatkozó elképzeléseit. Andrej herceg ebben a levélben lefestette apjának, milyen kényelmetlen az öregek helyzete a hadszíntér közelében, a hadmozdulatok vonalán, és azt tanácsolta, utazzanak Moszkvába.

– Levelet kaptam ma Andrej hercegtől – mondta az öreg a lányának. – Nem olvastad?

– Nem, *mon père* – felelte ijedten Marja hercegnő. Nem olvashatta azt a levelet, amelynek érkeztéről eddig nem is hallott.

– Erről a... háborúról ír – mondta a herceg azzal a szokásává vált lenéző mosollyal, ahogyan a folyó háborúról máskor is beszélt.

– Bizonyára nagyon érdekes – szólt Dessalles. – A herceg abban a helyzetben van, hogy tudhatja...

– Ah, nagyon érdekes lehet! – mondta *m-lle* Bourienne is.

– Menjen, hozza ide – fordult az öreg herceg *m-lle* Bourienne-hez. – Ott van, tudja, a kis asztalon, a levélnyomó alatt.

M-lle Bourienne boldogan ugrott fel.

– De mégse! – kiáltotta elkomorodva a herceg. – Eredj csak te, Mihail Ivanics!

Mihail Ivanics felállt, elindult a dolgozószobába. De alig lépett ki, az öreg herceg nyugtalanul körülnézett, ledobta asztalkendőjét és maga ment a levélért.

– Nem értenek ezek semmihez, mindent összekevernek.

Mialatt odajárt, Marja hercegnő, Dessalles, *m-lle* Bourienne, sőt Nyikoluska is, szótlanul összenézett. Az öreg herceg sietős léptekkel tért vissza, Mihail Ivanics kíséretében, hozta a levelet meg egy tervet, de ebéd alatt nem mutatta egyiket sem senkinek, csak letette maga mellé.

A szalonba átmenve, odaadta a levelet Marja hercegnőnek, megparancsolta, hogy olvassa fel, ő pedig az új építkezés tervét teregette ki maga előtt, arra szegezte a szemét. Marja hercegnő a levél elolvastával kérdően tekintett apjára. Az öreg szemmel láthatóan gondolataiba merülve, a tervet nézte.

– Mi a véleménye, herceg? – bátorkodott Dessalles kérdést intézni hozzá.

– Nekem, nekem? – szólt a herceg. Mintha álmából riasztották volna fel. Nézte tovább, mereven, a tervet.

– Nagyon meglehet, hogy annyira közel tolódik a hadszíntér...

– Hahaha! Hadszíntér! – szólt a herceg. – En azt mondom, hogy a hadszíntér Lengyelország, és a Nyemennél tovább sose nyomul előre az ellenség.

Dessalles megdöbbenve pillantott a hercegre: a Nyemenről beszél, holott már a Dnyeprnél jár az ellenség; de Marja hercegnő, mivel elfelejtette, merre is van a Nyemen, azt hitte, hogy igaz, amit az apja mond.

– Ha elolvad a hó, belefúlnak a lengyel mocsarakba. Ezt csak ők nem látják – mondta a herceg. Bizonyára az 1807-es hadjáratra gondolt, amely – az ő szemében – nem is olyan rég volt. – Bennigsennek előbb be kellett volna vonulnia Poroszországba; egészen másképp fordult volna a dolog.

– De herceg... – jegyezte meg óvatosan Dessalles – a levél Vityebszkről beszél...

– Mi, a levél? Igen... – mondta elégedetlenül a herceg. – Igen... igen... – Arca hirtelen elkomorult. Elhallgatott. – Igen, azt írja, hogy a franciákat tönkrevertük... Milyen folyónál is?

Dessalles lesütötte a szemét.

– A herceg erről semmit sem ír – válaszolta halkan.

– Dehogynem ír! Csak nem a kisujjamból szoptam tán? – Sokáig hallgattak mindnyájan.

– Igen... igen... No, Mihail Ivanics – szólalt meg hirtelen a herceg, felvetette a fejét és az építkezés tervére mutatott – magyarázd el, hogy akarod átalakítani...

Mihail Ivanics odament a tervhez; a herceg elbeszélgetett vele az új épület tervéről, aztán Marja hercegnőre meg Dessalles-ra haragos pillantást vetve, visszavonult a szobájába.

Marja hercegnő látta, milyen zavart és megdöbbent tekintettel mered az apjára Dessalles, észrevette kínos hallgatását és meglepődött azon, hogy az öreg a szalonban, az asztalon hagyta fia levelét; de nem mert beszélni vagy faggatózni, mi volt az oka Dessalles zavarának és kínos hallgatásának, sőt félt még rágondolni is.

Estefelé Mihail Ivanics a herceg parancsára átment Marja hercegnőhöz Andrej herceg leveléért, amelyet az öreg a szalonban felejtett. Marja hercegnő odaadta a levelet. Kényelmetlen volt ugyan, de mégis rászánta magát, hogy megkérdezze Mihail Ivanicstól, mit csinál az apja.

– Folyton szorgoskodik – felelte Mihail Ivanics olyan tiszteletteljes és mégis gúnyos mosollyal, amelyre elsápadt a hercegnő. – Nagyon nyugtalankodik az új épülettömb miatt. Olvasott egy keveset, de most – folytatta Mihail Ivanics letompított hangon – az íróasztalnál foglalatoskodik, nyilván a hagyatékkal. (Az utóbbi időben az volt a herceg egyik legkedvesebb foglalatossága, hogy rendezgette azokat az iratokat, amelyeket hátra akart hagyni. Ezeket nevezte hagyatéknak.)

– És Alpaticsot csakugyan elküldi Szmolenszkbe? – kérdezte Marja hercegnő.

– Hogyne, kérem, Alpatics már régóta várja is.

III

Amikor Mihail Ivanics visszament a levéllel a dolgozószobába, a herceg a nyitott íróasztalnál ült. Szemén pápaszem és ellenző volt. Messze előrenyújtott kezében, egy kissé ünnepélyes pózzal papírokat tartott és olvasta azokat az iratokat (ahogy ő nevezte: feljegyzéseket), amelyeket arra szánt, hogy halála után juttassák el az uralkodónak.

Mihail Ivanics beléptekor a herceg szemében könny csillogott: eszébe jutott az az idő, amikor írta azt, amit most olvas. Kivette Mihail Ivanics kezéből a levelet, zsebébe dugta, aztán elrakta az iratokat és behívta a jócskán megvárakoztatott Alpaticsot.

Egy papírlapra fel volt írva nála, mire van szüksége Szmolenszkből, és az ajtónál várakozó Alpatics mellett fel s alá járkálva, már osztogatta is a parancsokat.

– Először is nyolc konc levélpapír, itt a minta; aranyszegélyű legyen, feltétlenül a minta szerint; lakk, pecsétviasz, amilyet Mihail Ivanics felírt.

Járt egyet a szobában, rápillantott az emlékeztető cédulákra.

– Aztán a kormányzónak személyesen átadsz egy levelet a feljegyzéseimről.

Aztán még retesz kellett az új épület ajtajaihoz, de okvetlenül olyan formájú, amilyet maga a herceg gondolt ki. Aztán egy fonott ládikót kellett rendelni: abba zárják majd a hagyatékot.

Több mint két óra hosszat sorolta parancsait Alpaticsnak, de még mindig nem engedte el. Csak ült, eltűnődött, behunyta a szemét és elszunnyadt. Alpatics megmozdult.

– No, eredj, eredj, ha kell még valami, hívatlak.

Alpatics elment. A herceg megint odament az íróasztalhoz, belepillantott, megérintette az iratait, ismét becsukta az asztalt és leült mellé, hogy megírja a levelet a kormányzónak.

Már jó késő volt, amikor lepecsételte a levelet és felállt. Szeretett volna aludni, de tudta, hogy úgysem alszik el, és hogy mindig ugyanazok a cudar gondolatok lepik meg az ágyban. Bekiáltotta Tyihont és elindult vele szobáról szobára, hogy kijelölje, hol vessen ágyat akkor éjszakára. Jártában szemügyre vett minden zugolyt.

Minden helyet alkalmatlannak talált, de a legrosszabb a dolgozószobája, megszokott pamlaga volt. Ettől a pamlagtól iszonyodott, bizonyára mert sok nyomasztó gondolatot sorra gondolt rajta fekvében. Sehol se volt jó, de mégis a pamlagos szoba egyik zuga látszott a legjobbnak, ott a zongora mögött: ott még sosem aludt.

Tyihon behozta az ágyat az inassal és hozzáfogott, hogy megvesse.

– Nem úgy, nem úgy! – dörrent rá a herceg, és saját kezével idébb tolta az ágyat, egy negyedölnyire, aztán megint visszább tolta.

„No, végre elintéztem mindent, most pihenek" – gondolta a herceg és hagyta, hogy Tyihon levetkőztesse.

Bosszúsan összeráncolta homlokát, mert ugyancsak erőlködnie kellett, hogy lehúzhassák róla a kaftánt meg nadrágját; végül is sikerült levetkőztetni; nehézkesen leereszkedett az ágyra és mintegy eltűnődve, megvetően nézte aszott, sárga lábát. Pedig nem is tűnődött, csak tétovázott a rá váró munka előtt: fel kell emelni a lábát, rá kell hengeredni az ágyra. „Jaj, de nehéz! Jaj, csak mihamarabb vége szakadna már ennek a sok fáradságnak, csak elengednétek már engem!" – gondolta. Száját összeszorítva, talán vagy húszezredszer mégis megtette ezt az erőfeszítést és lefeküdt. De alighogy lefeküdt, az egész ágy, szinte zihálva, egyszeribe egyenletesen előre-hátra zötykölődött alatta. Ez csaknem minden éjjel megesett vele. Felnyitotta már-már becsukódott szemét.

– Nem hagytok nyugtot, átkozottak! – dörmögte, mintha mérgelődne valakire. „Igen-igen, még volt valami fontos, még tartogattam valami nagyon fontosat éjszakára, az ágyba. A reteszeket? Nem, arról szóltam. Nem. Valami más, más volt a szalonban. Marja hercegnő locsogott valamit.

Dessalles, az a tökfilkó, mondott valamit. Vagy a zsebemben van valami? Nem jut eszembe."

– Miről beszéltünk ebéd közben, Tyihon!

– Mihail hercegről...

– Hallgass, hallgass! – A herceg az asztalra csapott. – Igen, tudom! Andrej herceg levele. Marja hercegnő felolvasta. Dessalles Vityebszkről mondott valamit. Most elolvasom.

Kivétette zsebéből a levelet, ágyához tolatta a kisasztalt, amelyen citromvize meg egy csavart viaszgyertya állt, feltette szemüvegét és olvasni kezdett. Csak most, az éj csendjében, a zöld ernyő alól kiszüremlő gyér fény mellett olvasva, értette meg először, egy pillanatra a levél tartalmát.

„Vityebszkben a francia! Négy napi menet, és ott lehet Szmolenszkben, talán már ott is van."

– Tviska! – Tyihon felugrott. – Nem, nem kell, nem kell! – kiáltotta.

A gyertyatartó alá dugta a levelet, és behunyta a szemét. Képzeletében megjelenik a Duna, egy fényes dél, egy nádas, az orosz tábor; ő maga, a fiatal tábornok; egy redő sincs az arcán, fürge, vidám, pirospozsgás; belép Potyomkin szépre festett sátrába, és égő gyűlölet tüzeli a kegyenc ellen – ugyanolyan heves az most is, mint annak idején. Eszébe jut minden szó, amit akkor, az első találkozáskor ejtett ő és Potyomkin. Megjelenik képzeletében egy sárgás, kövér arcú, alacsony, testes nő – a császárnő-anyuska – hogy mosolygott, mit mondott, amikor oly kegyesen fogadta őt. Eszébe jut, milyen volt az arca a ravatalon. Eszébe jut, hogy koccant össze Zubovval a cárnő koporsójánál: kit illet a jog, hogy megcsókolja a cárnő kezét.

„Jaj, csak vissza, vissza a régi időkbe, csak érne már véget minden, ami most van, mihamarabb, mihamarabb, csak hagynának már békében engem!"

IV

Liszije Gori, Nyikolaj Andrejics Bolkonszkij herceg birtoka, hatvan versztányira volt Szmolenszktől kelet felé, három versztányira a moszkvai úttól.

Akkor este, amikor a herceg kiadta parancsait Alpaticsnak, Dessalles arra kérte Marja hercegnőt, fogadja őt sürgősen, aztán közölte vele, hogy mivel a herceg gyengélkedik és semmit sem tesz saját biztonságáért, márpedig Andrej herceg leveléből világosan kitetszik, mennyire veszélyes Liszije Goriban maradniok, ő, Dessalles, tisztelettel azt javasolja, a hercegnő küldjön egy levelet Alpaticcsal a szmolenszki kormányzónak, és kérje meg, tájékoztassa őt a dolgok állásáról és arról, mennyire forog veszélyben Liszije Gori. Dessalles meg is írta a levelet Marja hercegnő nevében a kormányzónak, Marja aláírta, és a levelet rábízták Alpaticsra, adja át a kormányzónak, aztán ráparancsoltak, hogy veszély esetén mielőbb térjen vissza.

Alpatics, miután minden utasítást megkapott, fehér szőrkucsmában (ez a herceg ajándéka volt), bottal, ugyanúgy, ahogy a herceg járt, odament a

háziak kíséretében a bőrüléses kibitkához, amelybe három kövér, szögsárga lovat fogtak be.

A csengő nyelvét elkötötték, a csörgőket papírral bevonták. A herceg senkinek sem engedte meg, hogy Liszije Goriban csengős fogaton hajtasson. De Alpatics szerette a csengőt meg a csörgőket, ha messzire utazott. Alpaticsot kikísérték alárendeltjei: a számtartó, az írnok, az urasági, meg a cselédszakácsnő – két öregasszony – egy kozák fiú, a kocsisok és mindenféle cselédek.

A lánya pelyhes kartonpárnákat rakott alá meg a háta mögé. Sógornője, egy öregasszony, suttyomban egy motyót dugott a kibitkába. Az egyik kocsis a karjánál fogva felsegítette.

– Ej-ej, ilyenek a fehércselédek! Fehérnép, fehérnép! – hadarta pihegve Alpatics, pontosan úgy, akár a herceg, és leült. Utolsó parancsait is kiadta a számtartónak, mit kell végezni, aztán – és ebben már nem a herceget utánozta – levette tar fejéről a kalapot és háromszor keresztet vetett.

– Ha történnék valami... forduljon vissza, Jakov Alpatics; a Krisztus szerelmére, ne hagyj el minket! – kiáltotta a felesége: a háborúról meg az ellenségről hallott hírekre célzott.

– Fehérnép, fehérnép! Ilyenek a fehércselédek! – dünnyögte Alpatics és elhajtatott. Nézegette a mezőt: itt már sárgul a rozs, ott még sűrűn zöldell a zab, amott feketéllik a föld, mert már megkezdték a második szántást. Alpatics elgyönyörködött az idei tavasziak ritkaszép termésében – szinte legeltette a szemét a rozstáblákon, ahol hellyel-közzel már az aratást is megkezdték – és mint jó gazda, a vetésen és a betakarításon jártatta az eszét, meg azon, nem felejtette vajon el a herceg valamelyik utasítását.

Alpatics kétszer etetett útközben, majd augusztus negyedikén, estefelé beért a városba.

Az úton szekérkaravánokkal meg csapatokkal találkozott és elébük is került. Szmolenszkhez közeledve, távoli lövéseket hallott, de ez a durrogás nem nagyon lepte meg. Az lepte őt meg a legjobban, hogy Szmolenszk közelébe érve gyönyörű zabvetést látott, amelyben katonák táboroztak, és kaszálták, nyilván takarmánynak; ez a körülmény meghökkentette Alpaticsot, de hamarosan elfelejtette és a maga dolgára gondolt.

Alpatics érdeklődését az élet dolgai iránt immár több mint harminc év óta csakis a herceg akarata szabta meg; sose lépte az túl e kör korlátait. Ami nem érintette a herceg utasításainak végrehajtását, egyáltalán nem érdekelte Alpaticsot, sőt az ő szemében nem is létezett.

Alpatics augusztus negyedikén este Szmolenszkbe érkezve, a Dnyepren túl Gacsenszkoje külvárosban, Ferapontov volt házmester fogadójában szállt meg; harminc év óta mindig őnála szokott megszállni. Ferapontov tizenkét évvel ezelőtt Alpatics támogatásával megvett a hercegtől egy erdőt, elkezdett kereskedni fával és immár háza, fogadója és lisztkereskedése volt a kormányzóságban. Ferapontov kövér, fekete, pirospozsgás, negyven éves, pohos muzsik volt, ajka duzzadt, orra gumós és vastag, összevont, fekete szemöldöke felett meg ugyanolyan gumók dudorodtak.

Ferapontov mellényben, kartoningben, az utcára nyíló bolt előtt állt. Amikor megpillantotta Alpaticsot, odament hozzá.

– Isten hozott, Jakov Alpatics. A nép elfele megy a városból, te meg ide jössz?! – szólt a gazda.

– Aztán miért megy elfele? – kérdezte Alpatics.

– Én is azt mondom – buta népség! Mind fél a franciától.

– Vénasszonypusmogás! Anyámasszony katonái! – mondta Alpatics.

– Én is úgy ítélem, Jakov Alpatics. Azt mondom, parancs van rá, hogy ne eresszék tovább őket, hát úgy is lesz. Meg aztán a parasztok már három rubelt kérnek egy fuvarért, a pogány bitangok! – Jakov Alpatics csak fél füllel hallgatta. Szamovárt rendelt, a lovaknak meg szénát, aztán megteázott és lefeküdt.

Egész éjjel katonák vonultak a fogadó előtt az utcán. Másnap Alpatics azt a mellényt vette fel, amelyet csak a városban szokott felölteni, és elindult a dolgát intézni. Verőfényes volt a reggel, nyolc órakor már tűzött a nap. Aranynap ez az aratásra – gondolta Alpatics. A kertek alól kora reggel óta lövöldözés hallatszott.

Nyolc óra tájban ágyúszó is vegyült a puskaropogásba. Az utcán sok volt a nép, mindenki sietett valahová, sok volt a katona, de a bérkocsisok ugyanúgy fuvaroztak, a kereskedők ugyanúgy álltak boltjaik előtt, mint máskor, a templomban is ugyanúgy folyt a mise. Alpatics elment a különféle boltokba, hivatalokba, majd a postára meg a kormányzóhoz. Mind a hivatalokban, mind a boltokban, mind a postán – mindenki a hadseregről meg az ellenségről beszélt, amely már meg is támadta a várost; mindenki azt kérdezgette, mit tegyen, és mindenki iparkodott megnyugtatni a másikat.

Alpatics a kormányzó házánál rengeteg embert, kozákot talált, meg egy úti fogatot – a kormányzóét. Jakov Alpatics a tornácon találkozott két nemesúrral, az egyiket ismerte is. Az ismerős nemesúr, a volt kerületi rendőrfőnök, nagy hévvel azt mondta:

– Hisz ennek fele se tréfa. Még annak jó, aki maga van. Egy ember, akármilyen szegény, mégiscsak egy ember, de ha tizenhárman vannak egy családban, meg a sok ingóholmi... Idejuttattak bennünket: felfordulhatunk mind! Hát miféle hatóság ez?... Én biz ezek után sorra felhúzatnám a zsiványait!

– Jó, no, elég! – csillapította a másik.

– Mit bánom én, hallja meg! Hát mik vagyunk mi, tán kutyák? – pattogott a volt rendőrfőnök, majd körülnézett és meglátta Alpaticsot.

– Á! Jakov Alpatics, hát te miért jöttél?

– Őkegyelmessége parancsára, a kormányzó úrhoz – felelte Alpatics, büszkén felemelte a fejét és a ruhája keblébe dugta a kezét, mint mindig, ha a herceget említette. – Azt kegyeskedett parancsolni, hogy érdeklődjem a dolgok állásáról – mondta.

– Hát csak érdeklődj – kiáltozta a földesúr – oda juttattak, hogy se fuvar, se semmi! Hallga! Hallod? – szólt és arrafelé mutatott, ahonnan a lövöldözés hallatszott.

Andrej herceg találkozása Alpaticcsal Szmolenszkban.

– Oda juttattak, hogy elpusztulhatunk mind ... a zsiványok! – mondta megint és lesietett a lépcsőn.

Alpatics megcsóválta a fejét és felment a tornácra. A fogadószobában kereskedők, asszonyok, hivatalnokok várakoztak és néma pillantásokat váltottak. Kinyílt a dolgozószoba ajtaja, mind felálltak a helyükről és előrelendültek. Az ajtón kiszaladt egy hivatalnok, beszélt valamit egy kereskedővel, bekiáltott egy kövér hivatalnokot, akinek kereszt volt a nyakában, és megint eltűnt az ajtóban, láthatólag menekült a kérdések meg a rászegeződő tekintetek elől. Alpatics előrehúzódott, és amikor megint kijött a hivatalnok, a kezét begombolt kabátjának nyílásába dugva, odafordult hozzá, átnyújtotta neki a két levelet.

– Asch báró úrnak Bolkonszkij herceg hadseregtábornoktól – szavalta olyan ünnepélyesen és jelentőségteljesen, hogy a hivatalnok odafordult és átvette a leveleket. Néhány perc múlva már fogadta is a kormányzó Alpaticsot és sietősen azt mondta neki:

– Jelentsd a hercegnek és a hercegnőnek, hogy én nem tudtam semmiről semmit: én felsőbb parancs szerint jártam el – tessék ...:

Egy iratot adott oda Alpaticsnak.

– Egyébként mivel a herceg gyengélkedik, azt tanácsolom, menjetek Moszkvába. Én magam is mindjárt indulok. Jelentsd ... – De nem fejezte be; beszaladt az ajtón egy verítékben fürdő, porlepte tiszt, és beszélni kezdett valamit franciául. A kormányzó arca rémületet tükrözött.

– Menj – mondta egy fejbiccentéssel Alpaticsnak, aztán kérdezősködni kezdett a tiszttől. Mohó, ijedt, gyámoltalan tekintetek szegeződtek Alpaticsra, amikor kiment a kormányzó dolgozószobájából. Alpatics önkéntelenül is az immár közeli és egyre erősödő lövöldözésre fülelve, a fogadóba sietett. Az az irat, amelyet a kormányzó Alpaticsnak átadott, a következőképpen szólt:

„Biztosítom önt, hogy Szmolenszk városa egyelőre a legkisebb veszélytől sem fenyegetettik, és nem valószínű, hogy fenyegetteni fog. Az egyik oldalról én, a másik oldalról Bagration herceg tör előre, hogy egyesüljünk Szmolenszk előtt; ez 22-én következik be, majd a két hadsereg egyesült erővel védelmezendi az önre bízott kormányzóságban lakó honfitársainkat, amíg erőfeszítéseikkel vissza nem szorítják tőlük a hon ellenségeit, avagy míg vitéz soraikban el nem esik az utolsó harcos is. Mindebből láthatja, hogy teljes joga van megnyugtatni Szmolenszk lakosait, mivel akiket két oly vitéz sereg védelmez, azok bízvást bízhatnak a győzelemben." (Barclay de Tolly utasítása Asch bárónak, Szmolenszk polgári kormányzójának 1812-ben.)

A nép nyugtalanul futkosott az utcákon.

Minduntalan edényekkel, székekkel, szekrényekkel tetézve megrakott szekerek fordultak ki a házak kapuján és gördültek végig az utcákon. Ferapontov szomszédjának udvarán fogatok álltak, és búcsúzkodó asszonyok jajveszékeltek és szaporították a szót. A házőrző kutya nagy ugatással forgott a befogott lovak előtt.

Alpatics a szokottnál sietősebb léptekkel bement az udvarba, egyenest a színbe, a lovaihoz meg a szekeréhez. A kocsis aludt; Alpatics felkeltette, meghagyta, hogy fogjon be, aztán bement a pitvarba. A gazdáék szobájából gyermeksírás, görcsös asszonyzokogás és Ferapontov dühös, rekedt kiabálása hallatszott ki. A szakácsnő, mint egy ijedt tyúk, rebbent fel a pitvarban, mihelyt Alpatics belépett.

– Majd agyonverte a gazdaasszonyt... majd agyonverte... Hogy' ütötte, hogy' húzgálta!

– Miért? – kérdezte Alpatics.

– Kérte, hogy elmehessen. Az asszonyok már csak ilyenek. Vigyél el, azt mondja, ne hagyj elveszni ezekkel az apró gyermekekkel; már elment az egész nép, azt mondja, miért éppen mi maradjunk itt? Arra aztán elkezdte ütni. Hogy' verte, hogy' húzgálta!

Alpatics mintegy helyeslően bólintott e szavakra és mivel nem óhajtott tudni többet, odament a gazdáékéval szemközt levő szoba ajtajához, mert odabent hagyta a vásárolt portékákat.

– Gazember! Gyilkosom! – kiáltott ekkor egy sovány, sápadt asszony, aki egy karonülős kisgyermekkel, fejéről letépett kendővel kirontott az ajtón és leszaladt a lépcsőn az udvarra. Ferapontov kijött utána, majd Alpaticsot megpillantva, megigazította a mellényét, a haját, ásított egyet és bement a szobába Alpatics után.

– Már menni készülsz? – kérdezte.

Alpatics nem válaszolt, nem is nézett a gazdára, csak rakosgatta a portékákat és azt kérdezte, mivel tartozik a szállásért.

– Majd elszámolunk! No, voltál a kormányzónál? – kérdezte Ferapontov. – Mit végeztetek?

Alpatics azt felelte, hogy a kormányzó nem mondott semmi határozottat.

– Hát elhurcolkodhat, akinek ilyen sora van? – mondta Ferapontov. – Hiszen csak Dorogobuzsig két rubelt kérnek egy fogatért. Mondom én: pogányok ezek! Szelivanovnak, annak jól beütött csütörtökön: zsákjával kilenc rubelért adta el a lisztet a hadseregnek. No, hát teát nem iszol? – kérdezte. Mialatt befogták a lovakat, Alpatics Ferapontovval megteázott, elbeszélgettek a gabona áráról, a termésről meg arról, hogy mennyire kedvez az időjárás az aratásnak.

– De mintha szűnne – mondta Ferapontov a harmadik csésze tea után és felállt – biztosan felülkerekedtek a mieink. Megmondták, hogy nem eresztik be őket. Szóval, van itt erő... A minapában, azt mondják, Matvej Ivanics Platov belekergette őket a Marina folyóba, tizennyolcezren vagy hányan belefúltak egy nap alatt.

Alpatics összeszedte a vásárolt holmit, odaadta a belépő kocsisnak, és elszámolt a házigazdával. A kapuban egy kigördülő kibitka kerekeinek zörgése, csengőinek csilingelése, meg a lovak patadobaja hallatszott.

Már jóval elmúlt dél; árnyék vetődött az utca egyik felére, de a másikat még fényesen megvilágította a nap. Alpatics kitekintett az ablakon, és az ajtó felé indult. Hirtelen egy távoli süvöltés és dörrenés iszonyú zaja hal-

latszott, nyomban utána meg egyre erősödő ágyúdörej; belerezdült az ablaküveg.

Alpatics kiment az utcára; az utcán két ember futott a híd felé. Innen is, onnan is ágyúgolyók süvítése, becsapódása, a városra hulló gránátok pukkanása hallatszott. De ezt a zajt szinte nem is lehetett hallani a város alól behallatszó lövöldözéshez képest, úgyhogy a lakosok ügyet se vetettek rá. Ez volt az a bombazápor, amelyet Napoleon parancsára százharminc ágyú öt óra tájt a városra zúdított. A nép eleinte nem értette, mit is jelent a bombázás.

A hulló gránátok és ágyúgolyók eleinte csak kíváncsiságot keltettek. Ferapontov felesége mindeddig szüntelenül ordított a színben, de most elcsitult, kiment a kapuhoz – karján a gyermek – szótlanul bámulta a tömeget és hallgatta a csatazajt.

Kiment a kapuhoz a szakácsnő meg a boltiszolga is. Valamennyien vidám kíváncsisággal igyekeztek elkapni tekintetükkel a fejük felett elrepülő lövedékeket. Az utcasarkon, élénk beszélgetés közepette, bekanyarodott egynéhány ember.

– Micsoda erő! – mondta az egyik. – Szilánkokra vágta a tetőt meg mennyezetet!

– És úgy feltúrta a földet, akár a disznó – mondta a másik. – Hát nem akármicsoda! Tyű, hogy' megugrasztott – mondta nevetve. – Szerencséd, hogy elpattantál, különben agyonlapított volna.

A nép a jövevényekhez fordult. Azok megálltak és elmondták, hogy egy házba éppen őmellettük csapott bele az ágyúgolyó. Eközben a többi lövedék – az ágyúgolyó gyors és zord süvöltéssel, a gránát kellemes füttyel – egyre-másra szállt az emberek feje fölött; de egy lövedék se csapódott be a közelben, mind tovarepült. Alpatics beült a kibitkába. A gazda a kapuban állt.

– Mit tátod a szád? – kiáltott rá a piros szoknyás szakácsnőre, aki felgyűrt ruhaujjal, meztelen alsó karját lóbálva odament a sarokra, hogy hallgassa, mit beszélnek.

– Még az a csuda! – mondogatta, de amikor gazdája szavát meghallotta, feltűzött szoknyáját helyrerángatva, visszafelé indult.

Megint süvített valami, mint egy felülről lefelé repülő madár, de ezúttal nagyon közel, tűz lobbant az utca közepén, pukkant valami és füstbe borította az utcát.

– Mit csináltál, te bitang! – üvöltötte a gazda és odaszaladt a szakácsnőhöz.

Abban a pillanatban itt is, ott is panaszosan feljajdultak az asszonyok, ijedt sírásra fakadt egy kisgyermek, és sápadt arccal, némán a szakácsnő köré csoportosultak az emberek. A tömegből a szakácsnő jajgatása és kesergése hallatszott ki a leghangosabban:

– Jajjajjaj, kedveseim! Édeskedveseim! Ne hagyjatok meghalni! Édeskedveseim!

Öt perc múlva senki se maradt az utcán. A szakácsnét bevitték a kony-

hába: a bordáját betörte a gránátszilánk. Alpatics, a kocsisa, a házmester meg Ferapontov felesége a gyermekekkel a pincében ült és fülelt. Az ágyúk bömbölése, a lövedékek vijjogása és a szakácsnő jajgatása – mely túlharsogta mind a többi zajt – egy pillanatra sem csitult. A háziasszony hol ringatta és csitítgatta a kisgyermeket, hol panaszos suttogással kérdezgette mindig, ha valaki lejött a pincébe: merre van a gazda, aki az utcán maradt. A pincébe lebotorkáló boltiszolga azt mondta, hogy a gazda a tömeggel együtt a székesegyházba ment, körmenetre viszik onnan a szmolenszki csodatévő Mária-képet.

Alkonyatkor csendesedett az ágyúdörgés. Alpatics feljött a pincéből és megállt az ajtóban. Az előbb még derült esti égboltot füstfelhő borította. Ezen a füstön furcsán világított át a magasan álló újhold sarlója. Az előbbi iszonyú ágyúbömbölés elcsitulta után csend terült a városra; csak a városszerte halkan koppanó léptek, nyögések, távoli kiáltások és a tűzvész ropogása törte meg a némaságot. A szakácsnő jajveszékelése most elcsendesült. Kétoldalt nagy tüzek fekete füstgomolyai emelkedtek a magasba és oszlottak széjjel. Az utcán különböző egyenruhát viselő, soruk vesztett katonák jöttek-mentek vagy futkostak összevissza, mint a szétdúlt hangyaboly. Néhányan Alpatics szeme láttára beszaladtak Ferapontov udvarára. Alpatics kiment a kapuba. Egy visszavonuló ezred, nagy siettében összetorlódva, elárasztotta az utcát.

– Feladják a várost, meneküljön, induljon máris – mondta egy tiszt, aki észrevette Alpaticsot, aztán mindjárt a katonákhoz fordult és rájuk rivallt: – Majd adok én nektek udvarról udvarra szaladgálni! – fenyegette őket.

Alpatics visszament a házba, előszólította a kocsisát és megparancsolta, hogy indítson. Alpatics meg a kocsisa után előmerészkedett Ferapontov egész házanépe is. Az asszonyok, akik mindaddig hallgattak, a tűzvész füstjét, sőt lángját is megpillantva – mert csak most, a leszálló alkonyban lehetett látni – hirtelen jajveszékelni kezdtek és bámulták a nagy tüzet. Mintegy kíséretképp, ugyanolyan sírás-rívás hangzott fel az utcán egyebütt is. Alpatics meg a kocsis remegő kézzel bogozgatta széjjel a színben az összegabalyodott gyeplőszárat és istrángot.

Alpatics, amikor kihajtatott a kapun, azt látta, hogy Ferapontov nyitva álló boltjában vagy tíz katona hangos beszélgetés közben búzaliszttel és napraforgóval töltötte meg tarisznyáit és bornyúját. Ugyanakkor, az utcáról a boltba visszatérve, belépett Ferapontov. A katonákat megpillantva, rájuk akart kiáltani, de váratlanul megállt, a hajához kapott és zokogó kacajra fakadt.

– Csak vigyétek mind, fiúk! Ne jusson azoknak a bitangoknak! – kiáltotta és maga kapdosta fel, maga hajigálta ki az utcára a zsákokat. Némelyik katona megrémült és kiszaladt, de a többiek tovább töltögették a lisztet. Ferapontov meglátta Alpaticsot, odafordult hozzá.

– Vége! Oroszországnak vége! – kiáltotta. – Alpatics! Vége! Magam gyújtok fel mindent. Vége... – Kiszaladt az udvarra.

Az utcán szakadatlanul jöttek és jöttek a katonák, teljesen el is árasztot-

ták, úgyhogy Alpatics nem haladhatott tovább, várnia kellett. Ferapontov asszonya a gyermekekkel együtt ugyancsak egy szekéren ült és várta, hogy elindulhassanak.

Már egészen éjszaka lett. Kicsillagosodott az ég és a füstfátyol mögül olykor-olykor előragyogott az ifjú hold. A dnyeprparti ereszkedőn Alpatics kibitkájának és a háziasszony szekerének meg kellett állnia, pedig amúgy is lassan haladt a katonák meg a többi fogat sorai közt. Nem messzire attól a keresztúttól, ahol a két fogat megállt, a mellékutcában egy ház és több bolt égett. A tűz már-már hamvadozott. A láng hol elfulladt és csak vergődött a fekete füstben, hol váratlanul, fényesen fellobbant és különösen élesen megvilágította a keresztúton összetorlódott emberek arcát. A tűz előtt fekete emberi alakok suhantak ide és tova, a szüntelen tűzropogásból pedig beszédmoraj és kiáltás hallatszott ki. Alpatics leszállt a kocsiról, és mivel látta, hogy az ő fogatát nem egyhamar bocsátják tovább, befordult a mellékutcába, hogy megnézze a tüzet. Szüntelenül katonák cikáztak előre-hátra a tűz körül, és Alpatics látta, ahogy két katona és egy darócköpenyes ember égő gerendákat cipel a tűzből az utcán át a szomszéd udvarra, mások meg szénanyalábokat visznek.

Alpatics odament egy nagy tömeghez, amely egy lobogó lánggal égő, magas csűr előtt állt. Minden fal merő tűz, a hátulsó, ledőlt zsindelytető omladozott, a gerendák lángban álltak. A tömeg nyilvánvalóan azt várta, mikor omlik be a tető. Azt várta Alpatics is.

– Alpatics! – szólította meg az öreget hirtelen egy ismerős hang.

– Kegyelmes uram, bátyuskám! – felelte Alpatics, mert abban a szempillantásban megismerte hangjáról a fiatal herceget.

Andrej herceg köpenyben, egy hollófekete ló hátán ülve nézett Alpaticsra a tömeg mögül.

– Hát te hogy kerülsz ide? – kérdezte.

– Kegyel... kegyelmes uram – kezdte Alpatics és felzokogott. – Ke... kegyelmes uram, hát csakugyan elvesztünk? Édesatyánk...

– Hogy kerülsz te ide? – kérdezte újból Andrej herceg.

Abban a pillanatban éles fénnyel fellobbant a láng és megvilágította Alpatics előtt fiatal gazdájának elgyötört, sápadt arcát. Alpatics elmondta, hogy' küldték a városba és milyen nagy nehezen tud hazautazni.

– Hát csakugyan elvesztünk, kegyelmes uram? – kérdezte megint.

Andrej herceg nem felelt; elővette jegyzetfüzetét, és a térdét felemelve, ceruzával írni kezdett egy kitépett lapra. A húgának írt.

„Szmolenszkot feladják – írta. – Liszije Gorit egy hét múlva elfoglalja az ellenség. Azonnal menjetek Moszkvába. Mihelyt elindultok, azonnal válaszolj. Uszvjazsba küldd a futárt."

Miután megírta a cédulát és odaadta Alpaticsnak, élőszóval is utasította, hogy' intézze a herceg, a hercegnő, a kisfiú meg a nevelő útnak indítását, hogyan és hová küldjön választ azonnyomban. Még nem fejezte be az utasítást, amikor kíséretével együtt odanyargalt hozzá egy vezérkari tiszt.

– Ön ezredes?! – kiáltotta a vezérkari tiszt németes hangsúllyal; Andrej herceg ismerte ezt a hangot. – Jelenlétében sorra felgyújtják a házakat, és ön csak áll? Mit jelent ez? Ezért felelni fog – kiabálta Berg, aki akkor az első hadsereg gyalogos csapatainak balszárnyán a vezérkari főnök helyettese volt; igen kellemes állás: szem előtt van, ahogy Berg mondta.

Andrej herceg ránézett, de nem felelt, megint Alpaticshoz fordult és folytatta:

– Szóval mondd meg, tizedikéig várom a választ, és ha tizedikén nem kapok értesítést, hogy mind elutaztak, kénytelen leszek itt hagyni mindent és magam megyek Liszije Goriba.

– Én csak azért szólok, herceg – mondta Berg, mivel megismerte Andrej herceget – mert teljesítenem kell a parancsot, mert én mindig is pontosan teljesítem... Kérem, bocsásson meg – mentegetőzött Berg.

Valami megreccsent a tűzben. A tűz egy pillanatra lelohadt, fekete füstgomolyok türemlettek elő a tető alól. Ismét iszonyú ropogás támadt a tűzben, aztán belezuhant valami óriási tárgy.

– U-u-u-u! – bődült el a tömeg, mintha a csűr beomlott tetejének zaját utánozná; a tető alól amolyan lepényszag, az égetett gabona szaga áradt. A láng fellobbant és megvilágította a tűz körül álló emberek élénkboldog és elgyötört arcát.

A darócköpenyes ember felfelé tartotta a kezét és azt kiabálta:

– Ez már döfi! Belekapott! Jól van, fiúk!

– Ez maga a gazda! – hallatszott egynéhány hang.

– Hát igen – mondta Andrej herceg és Alpaticshoz fordult – úgy mondj el mindent, ahogy üzentem. – Egy szóval se válaszolt Bergnek, aki elnémulva állt mellette; megindította lovát és befordult a mellékutcába.

V

Szmolenszktől is tovább vonult visszafelé a hadsereg. Az ellenség meg a sarkát taposta. Augusztus tizedikén az az ezred, amelyet Andrej herceg vezényelt, már a Liszije Goriba vezető fasorhoz ért az országúton. Több mint három hét óta hőség és aszály uralkodott. Az égen mindennap bodros felhők kószáltak és olykor-olykor eltakarták a napot; de estére megint kitisztult, és barna-vörös párában szállt le a nap. Csak a bő harmat üdítette fel éjjel a földet. A lábon maradt gabona kisült, és kipergett belőle a szem. A mocsarak mind kiszáradtak. A marha bőgött éhében, mert a napperzselte réteken nem talált legelnivalót. Csak éjjelente és csak az erdőben volt hűvös, amíg fel nem szállt a harmat. De az úton, az országúton, ahol a hadsereg vonult, még éjjel sem, még az erdőkben sem volt hűvös. Észre se lehetett venni a harmatot az út homokos porában, amely jó negyedrőfnyire tipródott fel. Mihelyt kivilágosodott, ismét útnak eredtek. A szekerek, az ágyúk kerékagyig, a gyalogosok bokáig süppedtek a fullasztó, puha, forró porba, amely még éjszaka se hűlt ki. Ez a por ré-

szint a lábak meg a kerekek alatt tipródott, részint felszállt és felhőként lebegett a hadsereg felett, beletapadt az úton haladó emberek és állatok szemébe, hajába-szőrébe, fülébe, orralyukába és – ami a fő – tüdejébe. Minél magasabbra emelkedett a nap, annál magasabbra szállt a porfelhő is, és a vékony, forró porfátyolon át szabad szemmel is bele lehetett nézni a napba, melyet pedig felhő sem takart. Nagy, veres golyónak látszott a nap. Szél sem járt, és az emberek fulladoztak ebben a mozdulatlan légkörben. Az emberek kendővel bekötötték orrukat-szájukat. Ha beértek egy-egy faluba, mind a kutakhoz rohantak. Verekedtek a vízért és addig vedelték, mígnem csak sara maradt.

Andrej herceg ezredparancsnok volt, és az ezred rendben tartása, az emberek jóléte, a kényszerű parancsosztogatás és parancsvétel teljesen lekötötte. Szmolenszk égése és kiürítése korszakot alkotott Andrej herceg életében. Egy új érzés, az ellenség gyűlölete, elfeledtette vele a maga baját. Csakis ezredének ügyeivel foglalkozott, szívvel-lélekkel, sokat törődött embereivel, tisztjeivel, és nyájas volt hozzájuk. Az ezredben úgy emlegették: *a mi hercegünk*, büszkék voltak rá és szerették. De csak az ezredbeliek, Tyimohin stb., az idegen környezetben előbukkanó, teljesen új emberek, vagyis azok iránt volt jó és szelíd, akik nem ismerhették és nem is érthették meg a múltját; de mihelyt valamelyik régebbi ismerősével, valamelyik vezérkarival akadt össze, mindjárt megint berzenkedni kezdett: epés lett, gunyoros és dölyfös. Mindentől undorodott, ami a múlthoz kapcsolta, akár csak emlékezetben is, és e régi világhoz való viszonyában csupán arra törekedett, hogy ne legyen igazságtalan és teljesítse kötelességét.

Igaz, hogy Andrej herceg sötét, zord színben látta az egész világot, kivált augusztus hatodika óta, mikor feladták Szmolenszket (amelyet az ő felfogása szerint meg lehetett és meg is kellett volna védeni) és mióta az apjának, beteg létére, Moszkvába kellett menekülnie, és martalékul oda kellett dobnia az annyira szeretett Liszije Gorit, amelyet ő épített ki, ő népesített be, de mivel ott volt az ezrede, mégis gondolhatott egy más, az általános kérdésektől teljesen független valamire – az ezredére. Augusztus tizedikén az a hadoszlop, amelyben az ő ezrede volt, Liszije Gorival egy vonalba ért. Andrej herceg két nappal előbb megkapta a hírt, hogy apja, húga és fia útnak indult Moszkvába. Semmi tennivalója sem volt tehát Liszije Goriban, de mivel természeténél fogva szerette még jobban szítani a bánatát, azt végezte magában, hogy őneki el kell látogatnia Liszije Goriba.

Megnyergeltette lovát és míg ezrede tovább menetelt, lóháton elindult apja falujába, ahol született és gyermekkorát töltötte. Amikor elhaladt a tó mellett, ahol mindig egy csapat asszony sulykolta és öblögette a fehérneműt nagy beszélgetés közepette, észrevette, hogy a tó mellett nincs senki, és az elszakadt sulykoló pad, félig a vízbe merülve, oldalt billenve, a tó közepén úszkál. Andrej herceg odalovagolt az őrházhoz. A bejáratnál, a kőkapunál nem volt senki, és az ajtó nyitva volt. A kerti utakat

már felverte a dudva, az angolparkban borjúk és lovak csatangoltak. Andrej herceg odaléptetett a melegházhoz: az üvegtáblákat betörték, a fák részint kádastul feldöntve hevertek, részint kiszáradtak. Elkiáltotta Tarasz, a kertész nevét. Senki se válaszolt. Megkerülte az üvegházat és az elejéhez érve, azt látta, hogy a faragott deszkakerítést teljesen szétrontották, a szilvafákról pedig ágastul leráncigálták a gyümölcsöt. Egy öreg paraszt (Andrej herceg gyakran látta gyermekkorában a kapunál) egy kis zöld padon ült és bocskort tűzögetett.

Az öreg süket volt és nem hallotta Andrej herceg közeledtét. Csak ült tovább a padon, amelyen szeretett üldögélni az öreg herceg is, mellette egy kiszáradt csonka-bonka magnolia-fa ágain bocskornak való háncs csüngött.

Andrej herceg odament a házhoz. A vén kertben néhány hárs ki volt vágva, a ház előtt, a rózsatövek közt egy kiscsikós tarka kanca őgyelgett. Az ablakok védőtábláját mind beszegelték. Csak egy földszinti ablak volt szabad. Egy cselédfiú meglátta Andrej herceget és beszaladt a házba.

Alpatics máshova küldte a családját és egyedül maradt Liszije Goriban; otthon ült és a szentek élettörténetét olvasgatta. Amikor meghallotta, hogy itt van Andrej herceg, begombolkozott, és ahogy volt, pápaszemesen kiment, odasietett a herceghez, nem szólt egy szót se, csak sírva fakadt és csókolgatta Andrej herceg térdét.

Aztán elfordult, mert haragudott magára gyöngeségéért, és hozzáfogott, hogy beszámoljon a dolgok állásáról. Minden értékes és drága holmit elszállítottak Bogucsarovóba. Vagy száz csetverty[1] *gabonát* szintén odaszállítottak; a szénát meg a tavaszi vetést, amely Alpatics szerint abban az évben ritka-bő termést ígért, még zölden elrekvirálták és lekaszálták a katonák. A parasztok koldusbotra jutottak, többen átmentek Bogucsarovóba, a kisebb részük itt maradt.

Andrej herceg nem hallgatta végig.

– Mikor ment el az apám és a húgom? – kérdezte. Úgy értette: mikor mentek el Moszkvába. Alpatics azt gondolva, hogy a Bogucsarovóba való indulást kérdezik, azt felelte, hogy hetedikén indultak útnak, majd megint a gazdaság ügyeit részletezte és utasításokat kért.

– Parancsolja, hogy nyugtára zabot adjak el a hadseregnek? – kérdezte Alpatics. – Még maradt vagy hatszáz csetverty.

„Mit feleljek?" – gondolta Andrej herceg, az öreg kopasz fejére pillantva, mely csak úgy fénylett a napon; arckifejezéséből kiolvasta, hogy Alpatics maga is nagyon jól tudja, mennyire nem időszerűek ezek a kérdések, és csupán azért kérdezősködik, mert el akarja fojtani a bánatát.

– Jó, adhatsz – felelte.

– Tetszett tapasztalni, micsoda felfordulás van a kertben – mondta Alpatics – de hát nem lehetett elejét venni: három ezred vonult át, kivált

[1] 1 csetverty = 210 liter.

dragonyosok, itt is háltak. Feljegyeztem a parancsnok rangját és nevét, hogy panaszt tehessünk ellene.

– No és te mit csinálsz? Itt maradsz, ha az ellenség elfoglalja a falut? – kérdezte Andrej herceg.

Alpatics Andrej herceg felé fordította az arcát és ránézett; ünnepélyes mozdulattal hirtelen feltartotta a kezét:

– Ő az én oltalmazóm, legyen meg az Ő akarata.

A parasztok és cselédek nagy csapatban hajadonfőtt jöttek a réten, és közeledtek Andrej herceg felé.

– No, isten áldjon! – köszönt el Andrej herceg és lehajolt Alpaticshoz. – Menj magad is és vidd, amit tudsz, a népet meg küldd a rjazanyi vagy Moszkva környéki birtokra. – Alpatics a lábához szorította az arcát és zokogásra fakadt. Andrej herceg vigyázatosan hátrább tolta Alpaticsot, aztán vágtába eresztette a lovát és eliramlott a fasor mentén visszafelé.

Az üvegház előtt még mindig ugyanolyan közönyösen, akár a légy a kedves halott arcán, ült az öreg és kopácsolt a bocskor kaptafáján, két kislány szilvát szakított az üvegházi fákról, már éppen hozták a szoknyájuk aljában nagy sebbel-lobbal és majd nekiszaladtak Andrej hercegnek. Amikor meglátták a fiatal uraságot, az idősebbik lányka rémült arckifejezéssel megragadta kisebbik lánypajtása kezét és elbújt vele egy nyírfa mögé; még a szétguruló éretlen szilvát sem volt idejük összeszedni.

Andrej herceg ijedt sietséggel elfordult tőlük, nem akarta értésükre adni, hogy látta őket. Megsajnálta ezt a megrémült, helyre lánykát. Nem mert ránézni, de ugyanakkor ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy ránézzen. Új, vigasztaló és megnyugtató érzés fogta el, amikor a két kislány láttára ráeszmélt, hogy vannak más, neki teljesen idegen emberi érdekek, és azok ugyanolyan jogosak, mint amelyek őt lekötik. Ez a két kislány láthatólag csak egy dolgot kívánt, de azt szenvedélyesen: elvinni és megenni ezt az éretlen szilvát, anélkül, hogy rajtakapnák őket, és Andrej herceg velük érezve, sikert kívánt vállalkozásukhoz. Nem tudta megállni, hogy még egyszer rájuk ne tekintsen. A két lányka már biztonságban hitte magát; előszökkentek búvóhelyükről és vékony hangon visongva, a szoknyájuk alját felfogva, vidáman és gyorsan szaladtak a rét füvén napbarnította, meztelen lábacskájukkal.

Andrej herceg egy kissé felélénkült, amióta kiért az országút poros környékéből, ahol a hadsereg vonult. De Liszije Gorin nem sokkal túl megint kijutott az útra és a pihenőhelyen, egy kis tó gátjánál utolérte ezredét. Már délután kettőre járt az idő. A nap, bár csak vörös golyó volt a porban, kibírhatatlanul tűzött és égette az emberek hátát a fekete mundéron át. A por mozdulatlan felhőként állt a pihenő, morajló hadsereg felett. Szél nem fújt. A gáton végiglovagoltában megcsapta a tó hűvös lehelete és az iszapszag. Szeretett volna beleugrani a vízbe, akármilyen piszkos is az a víz. A tóra pillantott, ahonnan kiabálás és kacagás hallatszott. A zöld tajték borította, zavaros kis tó legalább két arasznyival magasabbra duzzadt és már-már átcsapott a gáton, mert tele volt kato-

nákkal: bukfencező, meztelen, fehér emberi testekkel, téglavörös kezekkel, arcokkal és nyakakkal. Ez a sok meztelen, fehér emberi hús nagy kacagással és hujjogással úgy fickándozott ebben a sáros pocsolyában, akár a locsolóba zsúfolt kárászok raja. Vidámság csengett ki ebből a fickándozásból, épp ezért különösen szomorú volt.

A harmadik század egyik fiatal, szőke katonája – Andrej herceg ismerte is – akinek a lábikrája egy kis szíjjal volt átkötve, keresztet vetett, hátralépett néhányat, hogy jól nekifusson és belebukfencezzen a vízbe; egy másik, mindig kócos, fekete altiszt kötésig vízben állva, izmos törzsét meg-megrándítva boldogan prüszkölt, locsolta a fejére a vizet csuklóig fekete kezével. Hallatszott, ahogy paskolták egymást a katonák, ahogy sikongtak és kurjongattak.

A part, a gát, a tó, minden tele volt fehér, egészséges és izmos hússal. Tyimohin, a kis, vörös orrú tiszt épp törülközött a gáton és megrestellte magát, amikor meglátta a herceget, de mégis volt olyan bátor, hogy így szólítsa meg:

– Ez a jó, kegyelmes uram, tessék csak megpróbálni! – mondta.

– Sáros – felelte Andrej herceg és összeráncolta homlokát.

– Mindjárt megtisztítjuk. – És azon meztelenül már futott is, hogy megtisztítsa a vizet.

– A herceg is akar.

– Melyik? A mi hercegünk? – kérdezték néhányan; és mind annyira elkezdtek sürgölődni, hogy Andrej herceg alig tudta lecsillapítani őket. Azt vélte, jobb, ha a színben locsolja le magát.

„Hús, test, *chair à canon!*" – gondolta tulajdon mezítelen testére pillantva, és amikor ezt az iszapos tóban lubickoló tömérdek sok testet látta, meg-megreszketett – nem annyira a hidegtől, mint inkább valami érthetetlen undortól és félelemtől.

Bagration herceg augusztus 7-én, a szmolenszki út mentén elterülő Mihajlovkában, a szállásán, a következőket írta:

„Kedves Alekszej Andrejevics gróf uram!"

(Arakcsejevnek írt, de tudta, hogy levelét elolvassa az uralkodó is, így hát amennyire csak képes volt rá, megfontolta minden egyes szavát.)

„Azt hiszem, a miniszter már jelentette, hogy Szmolenszket átengedtük az ellenségnek. Fájdalmas és szomorú eset, az egész hadsereg kétségbe van esve, amiért a legfontosabb pozíciót semmihasznára odadobtuk. Én a magam részéről személyesen a legnyomatékosabban kértem őt, végül írtam is neki; de ez se bírta jobb belátásra. Becsületemre mondom önnek, Napoleon olyan zsákban volt, mint még soha, és ha seregének a felét elveszti is, akkor se veszi be Szmolenszket. Csapataink úgy verekedtek és verekszenek, mint még soha. Én tizenötezer emberemmel feltartóztattam és több mint harmincöt órán át vertem az ellenséget; de ő még tizennégy órát sem akart maradni. Ez szégyen-gyalázat, ez folt a hadseregünkön; ő pedig, szerintem, nem érdemli meg, hogy a világon éljen. Ha ő azt jelenti,

hogy nagyok a veszteségeink – ez nem igaz; legfeljebb négyezer körül, talán még annyi sem; de ha tízezer volna is, ilyen a háború! Viszont az ellenség tömérdeket vesztett...

Mibe került volna, hogy maradjunk még két napig?! Legalább maguktól eltakarodtak volna; mert nem volt vizük, hogy inni adjanak az embereknek és a lovaknak. Szavát adta, hogy nem vonul vissza, de váratlanul hadparancsot küldött: visszavonulunk. Így nem lehet háborúzni, így mihamar Moszkvába vezetjük az ellenséget...

Híre jár, hogy önök békekötésre gondolnak. Isten ments, hogy békét kössünk! Mind e sok áldozat után, ilyen őrült visszavonulások után békét kötni! Szembeállítja magával egész Oroszországot, és mindegyikünk pirulni fog, hogy egyenruhát visel. Ha már így esett sorja – verekedni kell, amíg győzi Oroszország, és míg az embereink állnak a lábukon...

Egy ember parancsoljon, ne kettő. Az ön miniszterе lehet jó miniszternek, de hadvezérnek nem jó, sőt cudar, és mégis őrá bízták egész hazánk sorsát... Igazán mondom, én majd megbolondulok bosszúságomban; bocsásson meg, hogy ilyen merészen írok. Biztos, hogy nem szereti az uralkodót, és vesztünket kívánja az, aki békekötést tanácsol, meg azt, hogy a miniszter vezényelje a hadsereget. Meg is írom önnek az igazat: szervezzen népfelkelést. Mert a miniszter a legmesteribb módon a fővárosba vezeti maga után vendégeinket. Nagy gyanúra ad okot Wolzogen szárnysegéd úr is. Azt mondják, ő inkább a Napoleoné, mint a mienk, és ő javasol mindent a miniszternek. Én nem csupán udvarias vagyok iránta, hanem úgy engedelmeskedem neki, akár egy káplár, noha én vagyok az idősebb. Ez fáj; de mivel szeretem az én jóltevőmet és uralkodómat, engedelmeskedem. Csak sajnálom az uralkodót, hogy ilyenekre bízza dicső seregét. Képzelje el: visszavonulásunk során kimerültség és betegség miatt elvesztettünk tizenötezer embert; ha pedig támadunk, ilyesmi nem fordul elő. Mondja meg az isten szerelmére, mit szól anyánk, Oroszország, hogy ennyire félünk, és miért engedjük át azoknak a bitangoknak ezt az oly jó és buzgó Hont, miért keltünk gyűlöletet és szégyent minden alattvalóban? Miért gyáváskodunk, kitől van félnivalónk? Én nem tehetek arról, hogy a miniszter határozatlan, gyáva, bárgyú, késedelmes, és hogy csupa rossz tulajdonságai vannak. Az egész hadsereg valósággal zokog és a pokolba kívánja őt..."

VI

Az élet jelenségeit igen sokféleképpen lehet osztályozni, többek között úgy is lehet osztályozni valamennyit, hogy vannak, amelyekben a tartalom uralkodik, és vannak, amelyekben a forma uralkodik. Az utóbbiak közé lehet sorolni – a falusi, önkormányzati, kormányzósági, sőt a moszkvai élettel ellentétben – a pétervári életet, kivált a szalonokét. Ez az élet változhatatlan.

1805 óta kibéküléstünk, majd megint összevesztünk Bonapartéval, alkotmánytervezeteket csináltunk, majd visszacsináltuk őket, de Anna Pavlovna szalonja és Hélène szalonja pontosan ugyanolyan volt, mint régen – az egyik két évvel, a másik öt évvel azelőtt. Anna Pavlovnánál pontosan ugyanolyan csodálkozással beszéltek Bonaparte sikereiről, és mind az ő sikereiben, mind az európai uralkodók engedékenységében alattomos összeesküvést sejtettek: csakis az a céljuk, hogy kellemetlenséget és nyugtalanságot okozzanak annak az udvari körnek, amelynek Anna Pavlovna a képviselője. Hélène-nél, akit maga Rumjancev is megtisztelt látogatásával és feltűnően okos nőnek tartott, 1812-ben pontosan ugyanúgy, mint 1808-ban, elragadtatással beszéltek a nagy nemzetről és a nagy emberről, és sajnálattal vették tudomásul a Franciaországgal való szakítást. A Hélène szalonjába járogató embereknek az volt a véleményük, hogy ez a szakítás okvetlenül kibéküléssel végződik majd.

Az utóbbi időben, amióta az uralkodó visszaérkezett a hadseregtől, némi izgalom hullámzott végig ezen a két ellentétes szalonkörön, némi tüntetést is rendeztek egymás ellen, de a két kör irányzata csak maradt, ami volt. Anna Pavlovna körébe a franciák közül csakis a megrögzött legitimisták kerülhettek be, és itt fogalmazták meg azt a hazafias gondolatot, hogy nem kell a francia színházba járni, meg hogy a társulat fenntartása ugyanannyiba kerül, mint egy egész hadtest eltartása. Mohón figyelték a hadi eseményeket, és terjesztették a mi hadseregünkre legelőnyösebb híreket. Hélène körében, a franciabarát rumjancevi körben állandóan cáfolták az ellenség és a háború kegyetlenségéről szóló híreket, bőven tárgyalták Napoleon minden kísérletét, amely a békekötésre irányult. Ebben a körben megrótták mindazokat, akik azt tanácsolták, hogy az udvari hivatalok és az anyacsászárné védnöksége alá tartozó női tanintézetek mielőbb készüljenek fel a Kazanyba való átköltözésre. Hélène szalonja általában puszta demonstrációnak tüntette fel az egész háborús históriát, hisz ennek igen hamar békével kell végződnie. Ott Bilibin véleménye uralkodott, aki akkoriban bejáratos volt Hélène pétervári házába (minden okos embernek ott kellett lennie nála) – nem a puskapor dönti el a csatát, hanem azok, akik feltalálták a puskaport. Ebben a körben gúnyosan és nagyon okosan, jóllehet nagyon óvatosan kinevették a moszkvaiak lelkesedését, amelynek híre az uralkodóval együtt ért el Pétervárra.

Anna Pavlovna körében viszont elragadtatást keltett ez a lelkesedés, és úgy beszéltek róla, mint ahogy Plutarchos beszél a régiekről. A két kör között Vaszilij herceg volt az összekötő láncszem, aki még mindig ugyanolyan fontos hivatalt töltött be. Eljárt *ma bonne amie*hoz,[2] Anna Pavlovnához is, eljárt *dans le salon diplomatique de ma fille*,[3] és az egyik táborból a másikba való szüntelen vándorolgatása során gyakran össze-

[2] kedves barátnőmhöz

[3] a leányom diplomata-szalonjába

zavarodott, és Hélène-nél mondta azt, amit Anna Pavlovnánál kellett volna mondani, vagy fordítva.

Vaszilij herceg nem sokkal az uralkodó visszaérkezése után a háború folyásáról beszélgetett Anna Pavlovna vendégeivel, keményen elítélte Barclay de Tollyt, de ingadozott: kit is kellene kinevezni főparancsnoknak. Az egyik vendég, akit *un homme de beaucoup de mérite*[4] néven emlegettek, elmondta, aznap látta, hogy Kutuzov, akit a pétervári népfelkelők parancsnokává választottak, a kincstári kamarában egy ülésen vett részt, ahol a harcosok toborzását tárgyalták; majd óvatosan azt a feltevését fejezte ki, hogy Kutuzov az az ember, aki minden követelménynek megfelelne.

Anna Pavlovna szomorúan elmosolyodott és megjegyezte, hogy Kutuzov eddig még csakis kellemetlenséget okozott az uralkodónak.

– Én folyton ezt hangoztattam a nemesi gyűlésen – vágott közbe Vaszilij herceg – de nem hallgattak rám. Azt mondtam, hogy a népfelkelők vezérévé való megválasztása nem tetszik majd az uralkodónak. Nem hallgattak a szavamra.

– Mindig ez a mánia, ez a frondőrködés – folytatta. – És ki ellen? És ez mind azért van, mert mi is majmolni akarjuk a moszkvaiak ostoba lelkesedését – mondta Vaszilij herceg, mert egy pillanatra zavarba esett: elfelejtette, hogy csak Hélène-nél kell gúnyolódni a moszkvaiak lelkesedésén, Anna Pavlovnánál elragadtatással kell beszélni róla. De mindjárt kiköszörülte a csorbát. – Ej, hát méltó az Kutuzov grófhoz, a legöregebb orosz tábornokhoz, hogy a kamarában ülésezzen, *et il en restera pour sa peine!*[5] Hát ki lehet nevezni főparancsnokká olyan embert, aki nem tud lóra ülni, elalszik a tanácsban, és a legerkölcstelenebb életmód rabja! Szépen bemutatkozott Bukarestben! Hadvezéri képességeiről nem is beszélek, de kérdem, hát lehet ilyen pillanatban egy roskatag és vak embert kinevezni? Jól járunk egy vak hadvezérrel! Hiszen semmit se lát. Játszhat szembekötősdit... jóformán nem lát semmit!

Erre egy ellenvetés sem hangzott el.

Július huszonnegyedikén ez teljesen helyes volt. De július huszonkilencedikén Kutuzovot hercegi rangra emelték. A hercegi rang azt is jelenthette, hogy ezzel le akarják rázni, és ezért Vaszilij herceg véleménye továbbra is helyes maradt, bár a herceg most már nem nagyon igyekezett hangoztatni. De augusztus nyolcadikán összeült egy bizottság – Szaltikov vezértábornagy, Arakcsejev, Vjazmityinov, Lopuhin és Kocsubej – hogy megvitassa a háború folyását. A bizottság megállapította, hogy a kudarcok oka: az egységes vezetés hiánya, és bár a bizottság tagjai tudták, mennyire nem szívleli az uralkodó Kutuzovot, a bizottság rövid tanácskozás után azt javasolta, Kutuzovot nevezzék ki főparancsnoknak. És

---

[4] nagyérdemű férfiú

[5] különben se lesz annak semmi látatja!

Kutuzovot még aznap kinevezték valamennyi hadseregnek és a csapatok által elfoglalt egész területnek teljhatalmú főparancsnokává.

Augusztus kilencedikén Vaszilij herceg ismét találkozott Anna Pavlovnánál *a homme de beaucoup de mérite*-tel. *L'homme de beaucoup de mérite* kereste Anna Pavlovna kegyeit, mert szerette volna, ha kinevezik egy női tanintézet igazgatójává. Vaszilij herceg a boldog győztesnek, a célját elért embernek arckifejezésével lépett be a szobába.

– *Eh bien, vous savez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoff est maréchal.*[6] Vége minden nézeteltérésnek. Oly boldog vagyok, úgy örülök neki – mondta Vaszilij herceg. – *Enfin voilà un homme*[7] – folytatta és jelentőségteljesen, szigorúan nézett végig mindazokon, akik a szalonban voltak. *L'homme de beaucoup de mérite*, bár szerette volna elnyerni azt az állást, nem bírta ki, hogy ne emlékeztesse Vaszilij herceget előző nézetére. (Ez udvariatlan cselekedet volt egyrészt Vaszilij herceggel szemben itt, Anna Pavlovna szalonjában, másrészt Anna Pavlovnával szemben, aki olyan boldogan fogadta ezt a hírt; de hát nem bírta megállni.)

– *Mais on dit qu'il est aveugle, mon prince*[8] – mondta. Ezzel emlékeztette Vaszilij herceget a saját szavaira.

– *Allez donc, il y voit assez*[9] – felelte Vaszilij herceg azon a mély hangon, azzal a torokreszeléssel, amellyel minden nehézséget át szokott hidalni. – *Allez, il y voit assez* – ismételte. – De főleg annak örülök – folytatta – hogy az uralkodó teljhatalommal ruházta fel; Kutuzovnak olyan hatalma van valamennyi hadseregen és az egész területen, amilyen még soha egyetlen főparancsnoknak se volt. Második uralkodó lett belőle – fejezte be diadalmas mosollyal.

– Adja isten, adja isten – mondta Anna Pavlovna. *L'homme de beaucoup de mérite*, aki még újonc volt az udvari társaságban, azt hitte, hogy hízeleg Anna Pavlovnának, ha igyekszik igazolni az udvarhölgy régebbi véleményét:

– Azt mondják, az uralkodó nem szívesen ruházta Kutuzovra ezt a nagy hatalmat. *On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: „Le souverain et la patrie vous décernent cet honneur."*[10]

– *Peut-être que le coeur n'était pas de la partie*[11] – mondta Anna Pavlovna.

– Ó, nem, nem – kelt hevesen Kutuzov védelmére Vaszilij herceg. Most már nem engedhette, hogy bárki is bántsa. Vaszilij herceg véleménye szerint Kutuzov igen derék ember és mindenki isteníti is. – Nem, ez le-

---

[6] Nos, hallottátok a nagy újságot? Kutuzov herceg a fővezér.

[7] Végre egy igazi ember.

[8] De azt mondják, hogy vak, hercegem.

[9] Ugyan már, lát ő épp eléggé.

[10] Azt mondják, úgy elpirult, mint egy szűzlány, akinek a Joconde-ot olvassák, amikor azt mondta neki: „Az uralkodó és a haza tünteti ki önt e tisztséggel."

[11] Lehet, hogy a szívnek nem volt része benne.

hetetlen, mert az uralkodó már azelőtt is nagyon meg tudta becsülni őt – mondotta.

– Csak azt adja isten – szólt Anna Pavlovna – hogy Kutuzov herceg kezébe vegye a tényleges hatalmat és ne tűrje el *senkitől*, hogy botot dugjon a küllők közé – *des batons dans les roues.*

Vaszilij herceg azonnal megértette, ki az a valaki.

– Biztos forrásból tudom – mondta súgva – Kutuzov elengedhetetlen feltételként kikötötte, hogy a trónörökös ne maradjon a hadseregnél. *Vous savez ce qu'il a dit à l'Empereur?*[12] – És Vaszilij herceg elismételte azokat a szavakat, amelyeket Kutuzov állítólag mondott az uralkodónak: „Én nem büntethetem meg őt, ha rosszat cselekszik, és nem jutalmazhatom meg, ha helyesen cselekszik." Kutuzov herceg a legokosabb ember, *je le connais de longue date.*[13]

– Sőt azt mondják – szólt *l'homme de beaucoup de mérite*, akiből még hiányzott az udvari tapintat – őfőméltósága azt is elengedhetetlen feltételül szabta, hogy maga az uralkodó se menjen a hadsereghez.

Amikor ezt kiejtette, Vaszilij herceg és Anna Pavlovna egyszerre elfordult tőle, és naivságán elszomorodva, sóhajtva egymásra tekintettek.

VII

Mialatt Pétervárott ez történt, a franciák már maguk mögött hagyták Szmolenszket és egyre közelebb nyomultak Moszkvához. Thiers, Napoleon történetírója, mint Napoleon többi történetírója is, hősét igazolni akarva, azt állítja, hogy Napoleont akarata ellenére csalogatták Moszkva falaihoz. Igaza van, már amennyire igazuk van mindazoknak a történetíróknak, akik egy ember akaratában keresik a történelmi események magyarázatát; igaza van, már amennyire igazuk van az orosz történetíróknak, akik azt állítják, hogy Napoleont, hadi művészetükkel, az orosz hadvezérek csalogatták Moszkva felé. Itt nemcsak a retrospektivitás (a múltbanézés) törvénye érvényesül, amely minden múlt eseményt a később bekövetkezett tény előkészítéseként fog fel, hanem a kölcsönhatás is, amely összekuszálja az egész dolgot. A jó sakkozó, ha elveszt egy játszmát, szentül azt hiszi, hogy veresége egy bizonyos hibából ered, és ezt a hibát a játék elején keresi, de elfelejti, hogy az egész játszma alatt, minden lépésében ugyanolyan hibákat ejtett és hogy egyetlen húzása sem volt tökéletes. Az a hiba, melyre a figyelmét fordítja, csak azért tűnik a szemébe, mert az ellenfele kihasználta. Hát mennyivel bonyolultabb ennél egy háborús játszma, mely egy kor bizonyos körülményei közt folyik le; ahol nem *egy* akarat irányít élettelen bábukat, hanem ahol minden a sok különböző független akarat tömérdek összeütközéséből folyik?

---

[12] Tudják, mit mondott az uralkodónak?

[13] én régóta ismerem.

Szmolenszk után Napoleon Dorogobuzson túl Vjazmánál, majd Carevo-Zajmiscsénél próbált megütközni; de úgy esett sorja, hogy számtalan körülmény összetalálkozása folytán az oroszok egészen Borogyinóig – száztizenkét versztányira esik Moszkvától – nem tudták vállalni a csatát. Vjazmánál elrendelte Napoleon, hogy egyenesen Moszkva felé kell vonulni.

Moscou, le capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises![14] Ez a Moscou nem hagyott nyugtot Napoleon képzeletének. Napoleon, Vjazmából Carevo-Zajmiscsébe menet, a gárda, az őrség, egy sereg apród és segédtiszt kíséretében lóháton haladt: angol telivér, fakó poroszka-lován. Berthier, a vezérkari főnök hátramaradt, hogy kihallgasson egy oroszt, akit a lovasok ejtettek foglyul. Lelorme d'Ideville, a tolmács kíséretében, vágtatva utolérte Napoleont és vidám arccal megállította lovát.

– *Eh bien?*[15] – szólt Napoleon.

– *Un cosaque de Platow*[16] azt mondja, hogy Platov hadteste egyesül a nagy hadsereggel, és hogy Kutuzovot nevezték ki főparancsnoknak. *Très intelligent et bavard!*[17]

Napoleon elmosolyodott, lovat adatott a kozáknak és maga elé vezettette. Maga akart beszélni vele. Néhány segédtiszt elnyargalt érte, és egy óra múlva Lavruska, Gyenyiszov jobbágylegénye, akit később átengedett Rosztovnak, a tisztiszolgák mentéjében, egy francia lovassági nyeregben ülve, huncut, pityókos, víg arccal, odaléptetett Napoleonhoz. Napoleon azt parancsolta, hogy lovagoljon mellette, majd kérdezgetni kezdte:

– Ön kozák?

– Igenis, kozák, nagyságos uram.

„Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale le présence d'un souverain, s'entretint avec la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle"[18] – így beszéli el Thiers ezt az epizódot. De valójában így volt: Lavruska részegre itta magát és nem gondoskodott ebédről a gazdájának az előző napon, ezért aztán megveszszőzték és a faluba küldték tyúkokért; a faluban annyira belemerült a fosztogatásba, hogy a franciák könnyen foglyul ejtették. Lavruska azok közé az ebhájjal kent, goromba és pimasz szolgák közé tartozott, akik kötelességüknek tartják, hogy mindent aljasul és ravaszul csináljanak, örö-

---

[14] Moszkva, e nagy birodalom ázsiai fővárosa, Sándor népeinek szent városa, a megszámlálhatatlan kínai pagoda formájú templom Moszkvája!

[15] Nos?

[16] Platov egy kozákja.

[17] Nagyon értelmes és beszédes (fickó)!

[18] „A kozák, nem tudván, milyen társaságban van, mert Napoleon egyszerűségében nem volt semmi olyan, ami a keleti képzelettel egy uralkodó jelenlétét sejtette volna, a legbizalmasabban társalgott a folyó háború dolgairól."

Katonák fürdése a Liszije-Gori-i tóban.

mest végeznek gazdájuknak akármilyen szolgálatot, ravaszul megsejtik gazdájuk minden gyarló gondolatát, kivált a hiúságukat és kicsinyességüket szimatolják ki.

Lavruska egy szikrát sem esett zavarba, mikor Napoleon társaságába került – akinek személyét igen jól és igen könnyen felismerte – és szívvel-lélekkel csak azon igyekezett, hogy megnyerje új urainak kegyét.

Nagyon jól tudta, hogy ez maga Napoleon, de Napoleon jelenléte sem zavarta jobban, mint Rosztové vagy a vesszőző őrmesteré, mert ötöle ugyan nem vehetett el semmit sem az őrmester, sem Napoleon.

Elfecsegte mindazt, amit a tisztilegények összelocsogtak. Volt abban sok igazság is. De amikor Napoleon azt kérdezte, miként vélekednek az oroszok, legyőzik-e Bonapartét vagy nem, Lavruska csak hunyorgott és eltűnődött.

Megsejdítette a finom ravaszságot – mint ahogy a Lavruskához hasonló emberek mindig mindenben ravaszságot sejtenek – elfancsalodott és hallgatott egy darabig.

– Hát egyszóval, ha meglesz a csata – mondta tűnődve – mégpedig hamar, akkor úgy is lesz az. De ha eltelik három nap, vagy ha még több is, akkor bizony nagyon elhúzódik az a csata.

Napoleonnak ezt *így* tolmácsolták: *„Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français le gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard dieu sait ce qui en arrivrait"*[19] – tolmácsolta mosolyogva Lelorme d'Ideville. Napoleon nem mosolyodott el, bár láthatólag igen vidám hangulatban volt, és megismételtette ezeket a szavakat.

– Mert hát tudjuk ugyan, hogy maguknak van egy Bonapartijok, aki megverte már az egész világot, de mivélünk nem lehet kukoricázni... – mondta, maga sem tudta, hogy és miért ütött át utolsó szavain a kérkedő hazafiasság. A tolmács befejezetlenül tolmácsolta Napoleonnak ezeket a szavakat, és Bonaparte elmosolyodott, *„Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur"*[20] – mondja Thiers. Néhány lépést szótlanul lovagoltak, majd Napoleon Berthier-hez fordult és azt mondta, szeretné kipróbálni, milyen hatást tesz *sur cet enfant du Don,*[21] ha közlik vele, hogy az az ember, akivel ez az *enfant du Don* beszél, maga a császár, a császár, aki a piramisokra írta halhatatlan, diadalmas nevét.

Közölték is.

Lavruska (mindjárt tudta: csak azért csinálják, hogy szeget üssenek a fejébe; Napoleon pedig azt várja, hogy ő most megijed), hogy kedvére tegyen új urainak, tüstént azt színlelte, mintha elámulna, megrökönyödne, kidüllesztette a szemét, és olyan arcot vágott, akárha vessző alá vinnék. *„A peine l'interprête de Napoléon* – mondja Thiers – *avait-il parlé, que*

[19] Ha három napon belül meglesz a csata, a *franciák* nyerik meg, de ha később lesz meg, isten tudja, mire válik.

[20] A fiatal kozák mosolyra fakasztotta hatalmas beszélgetőtársát.

[21] a Don e szülöttjére

le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait pénétré jusqu'à lui, à travers les steppes, de l'Orient. Toute sa loquacité s'était subitement arrêtée, pour faire place à un sentiment d'admiration naïve et silencieuse. Napoléon après l'avoir récompensé, lui fit donner la liberté, comme à un oiseau qu'on rend aux champs qui l'ont vu naître."[22]

Napoleon tovább lovagolt, arról a Moszkváról ábrándozva, mely annyira foglalkoztatta képzeletét, *l'oiseau qu'on rendit aux champs qui l'ont vu naître*[23] pedig eliramodott az előőrsvonal felé, és már előre azon törte a fejét, hogy mit mesél majd a huszároknak – ami meg se történt. Mert azt, ami valóban megesett vele, nem akarta elmondani, éppen mivel azt nem tartotta elbeszélésre méltónak. Át is jutott a kozákokhoz, megtudakolta, hol van az ezrede, amelyet Platov csapatába osztottak be, már estére megtalálta urát, Nyikolaj Rosztovot, aki Jakovóban szállt meg és épp az imént nyeregbe ült, hogy lovagoljon egyet Iljinnel a környező falvakba. Egy másik lovat adott Lavruskának, és őt is magával vitte.

VIII

Marja hercegnő nem Moszkvában volt és nem volt biztonságban, miként Andrej herceg gondolta.

Miután Alpatics visszatért Szmolenszkből, az öreg herceg egyszerre mintha álomból ocsúdott volna fel. Népfelkelőket toboroztatott falvaiban, felfegyvereztette őket, majd levelet írt a főparancsnoknak, értesítette arról az eltökélt szándékáról, hogy a legvégsőkig Liszije Goriban marad és védekezni fog; belátására bízza, tesz-e vagy nem tesz intézkedéseket, hogy megvédje Liszije Gorit, ahol majd vagy fogságba kerül, vagy elesik az egyik legöregebb orosz tábornok. A házanépének is kijelentette, hogy Liszije Goriban marad.

De jóllehet ő maga Liszije Goriban akart maradni, elrendelte, hogy a hercegnő és Dessalles a kis herceggel együtt induljon Bogucsarovóba, onnan meg Moszkvába. Marja hercegnő megijedt apja álomműző, lázas tevékenységétől, amely addigi lanyhaságát felváltotta – nem tudta rászánni magát, hogy egyedül hagyja és, életében először, megtagadta az engedelmességet. Nem volt hajlandó útnak indulni, és emiatt a herceg dühének iszonyú fergetege zúdult a fejére. A herceg újból felhánytorgatta mindazt,

---

[22] „Mihelyt Napoleon tolmácsa megmondta ezt a kozáknak, a kozák, mintha megdermedt volna, többé nem szólt egy szót sem, s amint tovább lovagolt, többé le nem vette tekintetét a hódítóról, akinek híre a keleti sztyeppeken át eljutott hozzá. Rögtön megszűnt minden beszédessége, naiv, néma csodálatnak adta át helyét. Napoleon megjutalmazta a kozákot és megparancsolta, hogy engedjék szabadon, mint a madarat, melyet visszaadnak a határnak, ahol született."

[23] a madár, melyet visszaadtak a határnak, ahol született

amiben igazságtalan volt lányával szemben. Mindenért őt okolta, azt állította, hogy agyongyötörte őt, összeveszítette a fiával, aljas gyanúba keverte, és azt tűzte ki élete céljául, hogy megmérgezze az ő életét; kikergette dolgozószobájából és azt mondta, neki ugyan mindegy, elmegy-e vagy sem. Azt mondta, hallani sem akar róla és előre figyelmezteti, a szeme elé ne merjen kerülni többet. Marja hercegnő nagyon megörült annak, hogy az apja nem viteti el erőszakkal, csupán megtiltja, hogy a szeme elé kerüljön. Tudta, ez azt jelenti, hogy lelke mélyén mégis örül az öreg, amiért ő otthon marad és nem utazik el.

Nyikoluskáék elutazásának másnapján reggel az öreg herceg teljes díszbe öltözött, a főparancsnokhoz készült. A hintó már elő is állt. Marja hercegnő látta, ahogy érdemrendekkel teleaggatott díszegyenruhában kilép a házból és a kertbe indul, hogy megszemlélje felfegyverzett parasztjait és cselédjeit. Marja hercegnő az ablaknál ült, fülelt az apja hangjára, mert behallatszott a kertből. A fasorból váratlanul ijedt arcú ember szaladt elő.

Marja hercegnő kifutott a tornácra, onnan a virágoskert ösvényére, majd a fasorba. Népfelkelők és cselédek tódultak vele szembe tömegestül; a tömeg közepén néhányan az érdemrendekkel teleaggatott, díszegyenruhás kis öreget cipelték karonfogva. Marja hercegnő odaszaladt hozzá, de nem tudta megállapítani, milyen változás történt az arcán, mert a hársfasor árnyéka közt átszűrődő fény apró korongjai libegtek rajta. Csak azt látta, hogy az előbbi szigorú és erélyes arckifejezést a félénkség és az alázat kifejezése váltotta fel. A herceg, lányát megpillantva, megmozdította erőtlen ajkát és hörögni kezdett. Nem lehetett megérteni, mit akar. Karjukra vették az emberek, bevitték a dolgozószobába és ráfektették arra a díványra, melytől annyira félt az utóbbi időben.

Doktort hívtak; az orvos még akkor éjjel eret vágott rajta, és kijelentette, hogy a herceg jobb oldalát szél érte.

Liszije Goriban nem maradhattak – egyre veszélyesebb lett a helyzet – a szélhűdést követő napon tehát Bogucsarovóba vitték a herceget. Az orvos vele utazott.

Amikor megérkeztek Bogucsarovóba, Dessalles a kis herceggel már továbbindult Moszkvába.

Az öreg herceg három hétig feküdt szélütötten, változatlan, se jobb, se rosszabb állapotban, ott, az Andrej herceg építette, új bogucsarovói házban. Az öreg herceg nem volt eszméletén; úgy feküdt, mint egy elrútított hulla. Szüntelenül mormolt valamit, rángatta a szemöldökét meg az ajkát, és nem lehetett megállapítani, tudja-e, mi történik körülötte vagy sem. Csak egyet lehetett biztosan tudni: szenved és szükségét érzi, hogy kifejezzen még valamit. De hogy mi az, senki se tudta kitalálni: vajon csak a félőrült beteg holmi rigolyája-e, vajon a dolgok általános folyására vonatkozik-e, vagy pedig a családi körülményekre?

Az orvos azt mondta, hogy semmit sem jelent az a nyugtalanság, amelyet az öreg elárul, mert csak testi okai vannak, de Marja hercegnő azt

vélte, hogy az apja neki akar mondani valamit (feltevését megerősítette az, hogy az ő jelenlétében mindig fokozódott a beteg nyugtalansága. Látszott, hogy az öreg testileg-lelkileg egyaránt szenved).

Felépülésére nem volt remény. Szállítani nem lehetett. Mi történne, ha útközben meghalna? „Nem jobb volna már, ha bevégezné, teljesen bevégezné?" – gondolta néha Marja hercegnő. Éjjel-nappal figyelte, jóformán nem is aludt, és bármily iszonyú kimondani, gyakran nem azzal a reménnyel figyelte, hogy megpillantja majd az enyhülés jeleit, hanem gyakran azt *kívánta*, hogy a vég közeledtének jeleit fedezhesse fel.

Bármily különös volt bevallania magának ezt az érzést, csak megvolt benne. De a legijesztőbb mégis az volt Marja hercegnőnek, hogy apja betegsége óta (sőt alighanem már előbb is, talán már akkor, amikor sejtésére hallgatva ottmaradt mellette) felébredt benne minden elfelejtett, szunnyadó egyéni vágy és remény. Ami évek óta eszébe sem jutott: a szabad élet gondolata – nem kell majd rettegnie apjától – sőt a szerelem és a családi boldogság lehetőségének gondolata, mint az ördög incselkedése, szüntelenül ott kóválygott képzeletében. Akárhogy igyekezett is elhessegetni, lépten-nyomon felötlött benne a kérdés: hogyan rendezi be az életét majd *az* után. Ez az ördög incselkedése volt, és ezt Marja hercegnő tudta is. Tudta, hogy *ellene* csak egyetlen fegyver van – az imádság, megpróbált hát imádkozni. Megállt a szentképek előtt, hogy imádkozzék, nézett rájuk, morzsolgatta az ima szavait, de nem tudott imádkozni. Érezte, hogy egy más világ vonja hatása alá, nehéz és szabad hétköznapi tevékenység világa, mely teljesen ellentétes azzal az erkölcsi világgal, ahová eddig be volt zárva, és ahol az imádság volt a legjobb vigasz. Nem tud imádkozni és nem tud sírni, mert a gondok hatalmába kerítik.

Bogucsarovóban maradni is veszélyessé vált. Mindenfelől csak azt lehetett hallani, hogy közelednek a franciák, és egy faluban – Bogucsarovótól tizenöt versztányira eső faluban – a fosztogató franciák kiraboltak egy udvarházat.

Az orvos azt sürgette, hogy a herceget feltétlenül szállítsák tovább; a nemesség vezetője egy hivatalnokot küldött Marja hercegnőhöz és unszolta, hogy induljon mihamarább; a rendőrfőnök személyesen hajtatott Bogucsarovóba, ő is ugyanazt sürgette, azt mondta, a franciák már csak negyven versztányira vannak, hogy francia kiáltványok vándorolnak faluról falura, és ha a hercegnő tizenötödikéig nem indul el az apjával, ő nem áll jót semmiért.

A hercegnő elhatározta tizenötödikén, hogy útnak indul. Az előkészületek gondja-baja, a parancsosztogatás – mindenki hozzá fordult utasításért – egész napját betöltötte. A tizennegyedikéről tizenötödikére virradó éjszakán, szokása szerint le se vetkőzve, a hercegével szomszédos szobában aludt. Többször is felébredt, hallotta a herceg nyöszörgését, mormolását, ágyának recsegését. Tyihon meg az orvos lépéseit, akik a másik oldalára fordították. Többször is hallgatózott az ajtónál, és úgy érezte, mintha az apja a szokottnál hangosabban dörmögne és gyakrabban

forgolódna. Nem tudott aludni és egynéhányszor azért ment oda az ajtóhoz, hogy hallgatózzék és aztán bemenjen, de nem merte rászánni magát. Bár az apja nem tudott beszélni, Marja hercegnő látta, tudta, mennyire kellemetlen neki a féltő gond bármiféle megnyilvánulása. Megfigyelte, milyen bosszúsan fordult el tekintete elől, ha néha önkéntelenül is mereven rászegezte a szemét. Tudta, hogy ha most éjjel, e szokatlan órában bemenne, csak felingerelné vele az öreget.

De sohasem sajnálta még ennyire, sosem érezte még ilyen szörnyűnek, hogy elveszíti őt. Eszébe jutott apjával töltött egész élete, és az öreg minden szavában, minden cselekedetében szeretet megnyilvánulását fedezte fel. E visszaemlékezések közepette néha berontott képzeletébe az ördög incselkedése is: az a gondolat, mi lesz az öreg halála után, hogy épül majd fel az ő új, szabad élete. De undorral űzte el ezt a gondolatot. Reggelre elcsendesült az apja, ő meg elaludt.

Későn ébredt. Az az őszinteség, amelyet ébredéskor érez az ember, világosan elébe tárta, mi izgatja őt a leginkább apja betegségében. Amikor felébredt és arra fülelve, ami odaát történik, meghallotta az öreg nyöszörgését, sóhajtva azt mondta magában: nem változott semmi.

– De hát mi változna? Hát mit akarok én? A halálát kívánom – kiáltott fel és elundorodott magamagától.

Felöltözött, megmosdott, elmormolta az imádságot és kiment a tornácra. A tornác elé már odagördítették a kocsikat, és rakták rájuk a poggyászt, de a lovakat még nem fogták be.

Meleg és szürke volt a reggel. Marja hercegnő megállt a tornácon, még mindig borzongott lelki hitványságán és igyekezett rendbeszedni a gondolatait, mielőtt belép apjához.

Az orvos lejött a lépcsőn és odament a hercegnőhöz.

– Ma jobban van egy kicsit – újságolta az orvos. – Kerestem már önt. Meg lehet érteni egyet-mást abból, amit mond, frissebb a feje is. Menjünk. Hívja önt...

Erősen megdobbant erre a hírre Marja hercegnő szíve, elsápadt, az ajtófélfának dőlt, hogy el ne essék. Gyötrően örvendetes, de borzasztó is volt viszontlátni apját, beszélni vele, a tekintete elé kerülni most, amikor az ő lelkét már csordultig töltötték azok a kísértő, szörnyű, bűnös gondolatok.

– Menjünk – mondta az orvos.

Marja hercegnő belépett apja szobájába és odament az ágyhoz. Az öreg magasan hanyatt fekszik, bogos lila erek borították, kicsiny, csontos keze a takarón pihen, bal szeme egyenesen előreszegeződik, a jobb kancsalul néz, szemöldöke és ajka mozdulatlan. Olyan vézna, olyan töpörödött és szánandó az egész ember. Az arca mintha összeaszott vagy szétolvadt volna, redők szeldelik keresztül-kasul. Marja hercegnő odamegy és kezet csókol. A herceg a baljával megszorítja lánya kezét, ezzel jelzi, hogy már régóta várja. Megrángatja a lánya kezét, a szemöldöke és az ajka haragosan megrezdül.

Marja ijedten néz rá, igyekszik kitalálni, mit akar tőle. Amikor testhelyzetét megváltoztatva úgy hajolt közelebb, hogy apja a balszemével jól látta az arcát, a beteg megnyugodott és néhány percig mereven nézett rá. Aztán megmozdult a szája meg a nyelve; hangokat hallatott, végül beszélni kezdett; restelkedő és könyörgő szemmel tekintett rá, láthatólag félt, hogy Marja nem érti meg.

Marja hercegnő a végsőkig feszített figyelemmel nézett rá. Az a komikus erőlködés, amellyel a nyelvét forgatta, arra késztette Marja hercegnőt, hogy lesüsse a szemét, és ha üggyel-bajjal is, de visszaszorítsa a torkát fojtogató zokogást. A beteg mondott valamit, többször is megismételte szavait. Marja hercegnő nem értette meg; de iparkodott kitalálni, mit mond az apja, és kérdő hangsúllyal elismételte a hallott szavakat.

– Le-le-le... Fa-fa... – ismételte többször is a herceg... Semmiképpen sem lehetett megérteni ezeket a szavakat. Az orvos azt hitte, hogy kitalálta őket és a beteg szavait ismételgetve azt kérdezgette: – *Fáj, leányom?* – A beteg tagadóan rázta a fejét és megint ugyanazt ismételgette.

– *Fáj a lelkem, a lelkem fáj* – találta ki Marja hercegnő. A beteg igenlően hördült egyet, megfogta lánya kezét és mellének hol az egyik, hol a másik részére szorította, mintha keresné az igazi helyét.

– Mindig csak... rád... gondolok... – mondta azután sokkal tisztábban és érthetőbben, mint előbb, mert biztos volt abban, hogy megértik. Marja hercegnő apja kezéhez szorította a fejét, igyekezett elrejteni könnyeit, elfojtani zokogását.

A beteg meg-megsimította leánya haját.

– Egész éjjel téged hívtalak... – mondta.

– Ha tudtam volna... – felelte Marja könnyes szemmel. – Nem mertem bejönni.

Apja megszorította a kezét.

– Nem aludtál?

– Nem, nem aludtam – mondta Marja hercegnő és tagadóan rázta a fejét. Önkéntelenül utánozta apját, úgy beszélt, mint ő, többnyire jelekkel, akárha nehezen forogna az ő nyelve is.

– Édesem... vagy... kedvesem... – Marja hercegnő nem tudta pontosan kihámozni; de a tekintete elárulta, hogy egészen biztosan olyan gyengéd, dédelgető szót ejtett, amilyet sohase szokott mondani. – Miért nem jöttél be?

„És én azt kívántam, azt kívántam, hogy haljon meg!" – gondolta Marja hercegnő. A beteg hallgatott egy ideig.

– Köszönöm neked... édes lányom... mindent... mindent köszönök... bocsáss meg... bocsáss meg.. köszönöm! – szólalt meg újra, és könny csordult ki a szeméből – Hívjátok ide Andrjusát – mondta váratlanul, és az arcán valami gyermekies restelkedés és kétkedés tükröződött. Mintha maga is tudná, hogy ennek a kérésnek semmi értelme sincs. Marja hercegnő legalább is érezte.

– Kaptam tőle levelet – felelte Marja hercegnő.

Apja meghökkenve és félénken nézett rá.

– Hát hol van?

– A csapatnál, *mon père*, Szmolenszkben.

A beteg sokáig hallgatott, behunyta szemét és aztán igenlően bólintott, mintegy válaszul saját kétségeire, bizonyságául annak, hogy most már mindenre emlékszik, mindent ért – és felnyitotta a szemét.

– Igen – mondta halkan, de tisztán. – Elveszett Oroszország! Romlásba vitték! – És megint zokogásra fakadt, megint kicsordult a könny a szeméből. Marja hercegnő nem bírta tovább – ő is elsírta magát, ahogy az apja arcára nézett.

Az öreg megint behunyta a szemét. Félbeszakadt a zokogása. A szemére intett a kezével; Tyihon elértette: letörölte a könnyeit.

Aztán felnyitotta szemét a beteg és mondott valamit, amit sokáig nem értett meg senki sem, végül Tyihon hüvelyezte ki és mondta meg. Marja hercegnő e szavak értelmét abban a hangulatban kereste, amelyben az apja egy perccel előbb beszélt. Hol azt gondolta, hogy Oroszországról beszélt, hol azt, hogy Andrej hercegről vagy őróla, vagy az unokájáról, hol meg hogy a halált emlegeti. Épp emiatt nem tudta megfejteni e szavak értelmét:

– Vedd fel a fehér ruhádat, azt nagyon szeretem – mondta.

Marja hercegnő, amikor végre megértette e szavakat, még hangosabban felzokogott; az orvos karon fogta, kivezette a teraszra, csillapítgatta, hogy megnyugodjék és lásson hozzá megint az úti előkészületekhez. Alighogy Marja hercegnő kiment a herceg szobájából, a beteg megint elkezdett beszélni a fiáról, a háborúról, az uralkodóról, dühösen meg-megrándította szemöldökét, fel-felkanyarította rekedt hangját – és másodszor is, immár utoljára, megütötte a guta.

Marja hercegnő megállt a teraszon. Kiderült az ég, verőfényes és meleg lett az idő. Marja nem értett és nem érzett semmi mást, nem tudott gondolni semmi másra, csak az apja iránt való szenvedélyes szeretetre, arra a szeretetre, amelyet – úgy tetszett – nem ismert még mindaddig a percig. Kiszaladt a kertbe és az Andrej herceg ültette fiatal hársfasor mentén zokogva futott a tó felé.

– Igen... én... én... a halálát kívántam. Igen, én azt kívántam, hogy bevégezze már minél előbb... Nyugalmat akartam már... Pedig hát mi lesz velem? Mit nekem a nyugalom, ha ő nem lesz?! – mormolta fennhangon Marja hercegnő, gyors léptekkel járt a kertben, és nyomkodta kezével a mellét, amelyből görcsös zokogás tört fel minduntalan. Megtett a kertben egy nagy kört, visszajutott a házhoz. Azt látta, hogy feléje tart *m-lle* Bourienne (ő Bogucsarovóban akart maradni, nem szándékozott tovább menekülni sehová) meg egy ismeretlen férfi. Ez a járási nemesség vezetője volt, személyesen kereste fel a hercegnőt, hogy megvilágítsa előtte: feltétlenül indulnia kell minél előbb. Marja hercegnő csak hallgatta, de nem értette meg. Bekísérte a házba, megkínálta reggelivel,

és maga is leült vele. Aztán bocsánatot kért tőle és odament az öreg herceg ajtajához. Az orvos riadt arccal jött ki hozzá és azt mondta, nem szabad belépnie.

– Menjen, hercegnő, menjen, menjen!

Marja hercegnő ismét a kertbe indult és a lejtő alján a tónál, olyan helyen, ahol nem láthatta senki sem, leült a fűbe. Nem tudta, milyen sokáig időzött ott. Az ösvényen kopogó, futó női léptekre ocsúdott fel. Felállt és azt látta, hogy Dunyasa, a szobalánya, aki nyilván ő érte szaladt ide, hirtelen megállt, mintha kisasszonyának láttára megijedt volna.

– Hercegnő, kérem... a herceg... – mondta Dunyasa elcsukló hangon.

– Rögtön megyek, megyek – felelte sietősen a hercegnő; nem hagyott időt Dunyasának, hogy elmondja, mit akar, és úgy igyekezve, hogy ne is lássa Dunyasát, a ház felé futott.

– Készüljön el mindenre, hercegnő, betelik az isten akarata – mondta a nemesség vezetője, aki a bejáratnál fogadta Marját.

– Hagyjon engem, ez nem igaz! – kiáltott rá a hercegnő dühösen. Az orvos meg akarta állítani. Marja félrelökte és az ajtóhoz szaladt. „Hát miért állítanak meg engem ezek a rémült arcú emberek? Nincs nekem szükségem rájuk! És mit csinálnak ezek itt?!" Benyitott. Az elébb még félhomályos szobába beömlő éles, nappali fény megrémítette. A szobában asszonyok voltak, meg a dajka. Mindnyájan arrább húzódtak az ágytól, hogy utat engedjenek neki. A herceg még most is az ágyán feküdt, de nyugodt, szigorú arca láttán Marja hercegnő megtorpant a szoba küszöbén.

„Nem, nem halt meg! Ez nem lehet!" – mondta magában a hercegnő; odament hozzá és már-már elhatalmasodó félelmét leküzdve apjának arcára szorította a száját. De tüstént vissza is hőkölt. Egy pillanat alatt teljesen eltűnt az a túláradó gyengédség, amelyet az imént érzett iránta, és a félelem váltotta fel, a félelem attól, ami előtte feküdt. Nincs többé, nincs! Ő nincs, de ugyanitt, azon a helyen, ahol ő feküdt, van egy idegen és ellenséges valami, van valami visszataszító, rémületes és szörnyű titok! És Marja hercegnő, arcát kezébe rejtve, az orvos karja közé roskadt, aki eddig is támogatta.

Az asszonyok Tyihon és az orvos jelenlétében megmosták azt, ami azelőtt a herceg volt, egy kendővel felkötötték az állát, hogy meg ne meredjen tátva maradt szája, egy másik kendővel összekötötték szétterpedő lábát. Felöltöztették érdemrendes egyenruhájába, aztán az asztalra fektették a kiaszott, kicsiny testet. Isten tudja, ki és mikor gondoskodott erről, de szinte magától ment minden. Éjszaka már égtek a gyertyák a koporsó körül, a koporsón rajta volt a szemfedő, a padlóra borókát szórtak, a holt ember összeaszott feje alá egy nyomtatott imádságot tettek, a szögletben meg ott ült az alszerpap és olvasgatta halotti zsolozsmáit.

Ahogy a lovak megbokrosodnak és prüszkölve összeverődnek a ló-

tetem mellett, úgy tolongott a szalonban, a koporsó mellett a nép, háziak és idegenek vegyest: a nemesség vezetője, a bíró, a parasztasszonyok, és mind kimeredt szemmel, ijedten bámultak, vetették a keresztet, hajolgattak az öreg herceg előtt és csókolták megdermedt, hideg kezét.

IX

Bogucsarovo egészen Andrej herceg odatelepedéséig amolyan magára hagyott birtok volt, és a bogucsarovói parasztoknak egészen más volt a természete, mint a Liszije-Gori-aké. Elütöttek tőlük mind beszédben, mind viseletben, mind erkölcsökben. A bogucsarovóiakat pusztaiaknak nevezték. Az öreg herceg dicsérte őket, mert jól bírták a munkát, valahányszor Liszije Goriba jöttek, hogy segítsenek aratni vagy tavat meg árkot ásni, de nem szerette őket vadságuk miatt.

Andrej herceg legutóbbi bogucsarovói munkássága sem szelídítette meg erkölcseiket – hiába létesített új intézményeket, kórházakat, iskolákat, hiába enyhített a dézsmán – sőt ellenkezőleg, csak erősítette bennük azokat a jellemvonásokat, amelyeket az öreg herceg vadságnak nevezett. Ezek között mindig holmi zagyva szófiabeszéd keringett hol arról, hogy őket mind kozáksorba emelik, hol arról, hogy valami új hitre térítik őket, hol valami cári levelekről, hol a Pavel Petrovicsnak 1797-ben tett esküről (azt beszélték, hogy már akkor kiadták a szabadságlevelet, de az urak elsikkasztották), hol meg Pjotr Fjodorovicsról, aki hét év múlva trónra lép, és akkor majd mindenki szabad lesz, és minden olyan egyszerű lesz, hogy nem is lesz semmi. A háborúról és Bonapartéról, a francia betörésről szóló mendemondák is az Antikrisztusról, a világvégéről meg a szertelen nagy szabadságról szövögetett, ugyanilyen kusza elképzelésekkel elegyedtek össze.

Bogucsarovo környékén csupa nagy falvak voltak, kincstári és dézsmafizető földesúri falvak egyaránt. Ezen a vidéken nagyon kevés földbirtokos lakott; igen kevés volt a cselédek és az író-olvasó emberek száma is, és e vidék parasztjainak életében még erősebben szembetűntek, mint egyebütt, az orosz nép életének azok a titokzatos áramlatai, amelyeknek okát és jelentőségét a kortársak rendszerint nem tudják megmagyarázni. Az egyik ilyen jelenség az a mozgalom volt, amely vagy húsz évvel ezelőtt támadt e vidék parasztjai közt – telepedjenek át valamiféle meleg folyók mellé. Száz meg száz paraszt, köztük sok bogucsarovói is, nyakra-főre eladta jószágait, és családostul útnak eredt, valahová délkelet felé. Ahogy a madarak elvándorolnak valahová a tengeren túlra, úgy igyekeztek ezek az emberek is asszonyostul-gyermekestül oda, délkeletre, ahol még egyikük se járt soha. Karavánszámra felkerekedtek, egyenkint megváltották magukat vagy elszökdöstek, és szekéren vagy gyalog, de mentek-mentek oda, a meleg folyók felé. Sokat megbüntettek, Szibériába száműztek, sokan már útközben meghaltak éhen

vagy a hideg miatt, sokan maguktól visszatértek, és a mozgalom magától elcsendesült, ugyanúgy, ahogy kezdődött, minden látható ok nélkül. De a mélyvízi áramlatok csak tovább folydogáltak e nép között, gyűltek-gyűltek, hogy új erőként ismét feltörjenek, éppoly furcsán, váratlanul, mégis egyszerűen, természetesen és erőteljesen. Akkoriban, 1812-ben, az, aki a nép közelében élt, észrevehette, hogy ezek a mélyvízi áramlatok hatalmas munkát végeznek és nemsokára elő is törnek.

Alpatics, aki röviddel az öreg herceg elhunyta előtt Bogucsarovóba érkezett, észrevette, hogy a nép között izgalom támadt, és ellentétben azzal, ami Liszije Gori vidékén hatvan versztányi körzetben történt – onnan ugyanis elmenekült minden paraszt (a kozákok pusztító kényére hagyva falvaikat) – a pusztai, a bogucsarovói övezetben a parasztok hír szerint kapcsolatban álltak a franciákkal, holmi írásokat kaptak tőlük, azokat kézről kézre adták, és ott maradtak a helyükön. Hűséges cseléd-emberei révén megtudta, hogy egy paraszt: Karp, aki a minap kincstári fuvarban járt, és akinek nyomós szava volt a faluközösségben, azzal a hírrel tért haza, hogy a kozákok feldúlják azokat a falvakat, ahonnan eltakarodnak a lakosok, a franciák viszont nem vetnek rájuk kezet. Tudta, hogy egy másik paraszt az előző napon Viszlouhovo falvából, ahol már franciák állomásoztak, egy francia tábornoktól valami írásfélét is hozott, amelyben kijelentik a lakosoknak, hogy nem vallanak semmi kárt, sőt ha maradnak, mindenért pénzt kapnak, amit csak elvesznek majd tőlük. Ennek bizonyságául a paraszt Viszlouhovóból száz rubelt hozott bankóban (nem tudta, hogy hamis pénz az), amit szénára, foglalónak kapott.

Végül, ami a legfontosabb, Alpatics tudta: épp azon a napon, amikor megparancsolta a bírónak, szedjen össze fogatokat, hogy elvontassák Bogucsarovóból a hercegnő szekérsorát – reggel gyűlés volt a faluban, és ott azt határozták, hogy nem hurcolkodnak el, hanem várnak még. Holott az idő sürgetett. A nemesség vezetője augusztus tizenötödikén, a herceg halála napján, arra unszolta Marja hercegnőt, hogy induljon útnak még aznap, mert veszélyesre fordult a helyzet. Azt mondta, hogy tizenhatodika után nem kezeskedik semmiért. A herceg elhunyta napján este pedig elhajtatott, de megígérte, hogy másnap visszatér a temetésre. De másnap nem térhetett vissza, mert a hozzá érkezett hírek szerint a franciák váratlanul előrenyomultak, és ő alig tudta elszállítani birtokáról a családját meg az értékes holmijait.

Bogucsarovót már harminc esztendő óta Dron igazgatta, a bíró, akit az öreg herceg Dronuskának nevezett.

Dron azok közé a testben-lélekben egyként erős parasztok közé tartozott, akik ha megférfiasodnak, szakállt eresztenek, és hatvan-hetven éves korukig úgy élnek: nem változnak semmit, nem őszül meg egy hajuk szála, nem esik ki egyetlen foguk se, ugyanolyan egyenes marad a derekuk, ugyanolyan erősek hatvan éves korukban is, mint harminc éves korukban voltak.

Dront nem sokkal a meleg folyók mellé való áttelepülés után, amelyben ő is részt vett, megtették Bogucsarovóban sztarosztának, bírónak, és azóta huszonhárom éven át feddhetetlenül ellátta ezt a tisztet. A parasztok jobban tartottak tőle, mint az uraságtól. Az urak, az öreg meg a fiatal herceg és a jószágigazgató nagyra becsülték és tréfásan miszternek nevezték. Dron egyetlenegyszer sem rúgott be, egyszer sem volt beteg egész szolgálata alatt; soha, sem átvirrasztott éjszakák, sem akármiféle vesződség után sem árulta el a legcsekélyebb fáradtságot sem, és bár írástudatlan volt, sose tévesztette el, hány pud lisztet szállítanak eladásra az óriási szekérkaravánok, mennyi pénz jár érte pontosan, vagy hány kéve gabonát arattak a bogucsarovói földek minden egyes gyeszjatyináján.

Ezt a Dront rendelte maga elé Alpatics a herceg temetése napján, mihelyt megérkezett a feldúlt Liszije Goriból, és megparancsolta neki, hogy készítsen elő tizenkét lovat a hercegnő kocsijainak, tizennyolc fogatot pedig annak a szekérkaravánnak, amely sürgősen felkerekedik Bogucsarovóból. Bár a parasztok dézsmát fizettek, e parancs teljesítése Alpatics szerint nem ütközhetett akadályba, hiszen Bogucsarovóban több mint kétszázharminc család volt, és a parasztok jómódban éltek. De Dron sztaroszta némán lesütötte a szemét a parancs hallatára. Alpatics megnevezte azokat a parasztokat, akiket ismert és akiktől fogatot szokott követelni.

Dron azt felelte, hogy ezeknek a parasztoknak a lovai mind fuvarban járnak. Alpatics más parasztokat nevezett meg. Dron azt állította, ezeknek sincs lovuk: az egyik ló a kincstári fuvart nyögi, a másik leromlott; némelyik meg éhen döglött, mert nincs legelnivaló. Dron szerint még a kocsiknak se lehet elég lovat összeszedni, nemhogy a málhás szekereknek.

Alpatics figyelmesen ránézett Dronra és összevonta a szemöldökét. Dron példás paraszt-bíró volt, de Alpatics se hiába igazgatta immár húsz év óta a herceg jószágait, ő is példás jószágigazgató volt. Mélységesen meg tudta érezni annak a népnek szükségleteit és ösztönöit, amelylyel dolga volt, azért is vált belőle kitűnő jószágigazgató. Ahogy rápillantott Dronra, mindjárt tudta, hogy Dron felelete nem magának Dronnak a gondolatait fejezi ki, hanem a bogucsarovói faluközösségnek azt az általános hangulatát, amely a bírót is hatalmába vonta. De azt is tudta, hogy a megtollasodott Dron, akit gyűlöl a falu, minden bizonnyal ingadozik a két tábor, az urak és a parasztok tábora között. Ezt az ingadozást már a tekintetében is észrevette, így hát szemöldökét összehúzva, közelebb lépett Dronhoz.

– Ide hallgass, Dronuska! – szólt. – Nekem ne hordj össze tücsköt-bogarat. Maga Andrej Nyikolajics herceg őkegyelmessége parancsolta nekem, hogy indítsam útnak az egész népet, ne maradjon itt az ellenséggel senki sem; cári parancs is van erre! Aki pedig itt marad, az árulója a cárnak! Hallod?!

– Hallom – felelte Dron, de nem emelte fel tekintetét.

Alpaticsot nem elégítette ki ez a válasz.

– Hé, Dron! Pórul jársz! – fenyegetőzött Alpatics, és megcsóválta a fejét.

– Ahogy parancsolja! – mondta Dron szomorúan.

– Ne bolondozz, Dron, hallod! – ismételte Alpatics, kihúzta kezét ruhája öbléből és ünnepélyes karlejtéssel Dron lába alá, a padlóra mutatott: – Én nemcsak terajtad látok át, azt is látom, mi van alattad három rőfnyire – mondta, és Dron lába alá, a padlóra szegezte tekintetét.

Dron zavarba esett, futó pillantást vetett Alpaticsra, majd ismét lesúnyta a fejét.

– Hagyd ezt a badarságot és mondd meg a népnek, hogy ki-ki szedje a sátorfáját, indulunk Moszkvába, a hercegnő málhájának meg készítsenek fogatokat reggelre, te pedig ne járj gyűlésekre, megértetted?

Dron hirtelen Alpatics lábához omlott.

– Eressz el, Jakov Alpatics! Vedd át tőlem a kulcsokat és eressz el, az istenre kérlek.

– Hagyd! – mondta Alpatics szigorúan. – Három rőfnyire látom, mi van alattad, azt is – ismételte, mert tudta, hogy már rég varázsló hírében áll, mivel mesterien tud a méhekkel bánni, tudja, mikor kell vetni a zabot, és mivel húsz éven át kedvére tudott tenni az öreg hercegnek, és hogy a néphit szerint csakis a varázslók láthatnak három rőfnyire valaki alá.

Dron felállt és mondani akart valamit, de Alpatics elébe vágott:

– Mi jut eszetekbe? Mi?... Mit találtatok ki már megint? Mi?

– Hát mit tegyek a néppel? – kérdezte Dron. – Egészen megháborodtak. Hisz én is folyton azt hajtom...

– Épp azért mondom – szólt Alpatics. – Isznak? – kérdezte kurtán.

– Egészen megháborodtak, Jakov Alpatics: már a második hordót gurítják elő.

– Hát ide figyelj. Én most megyek a rendőrfőnökhöz, te meg hirdesd ki a népnek, hogy hagyják abba ezt az egészet, és meglegyenek azok a fogatok.

– Igenis – felelte Dron.

Jakov Alpatics nem erőlködött tovább. Régóta kormányozta már ő a népet és jól tudta: az embereket legfőképpen azzal lehet engedelmességre fogni, hogy nem is árulunk el semmi kétséget aziránt: hátha esetleg nem engedelmeskednek. Jakov Alpatics, mihelyt kicsikarta Dronból az alázatos „igenis"-t, ezzel be is érte, noha nemcsak kétkedett, hanem szinte biztosan tudta, hogy a katonai parancsnokság segítsége nélkül nem sikerül előteremteni a fogatokat.

És valóban, estére még mindig nem gyűltek össze a fogatok. A faluban, a kocsmánál ismét gyűlés volt, és a gyűlésen azt végezték, hogy a lovakat az erdőbe hajtják és nem adnak fogatokat. Alpatics egy szót

sem szólt erről a hercegnőnek, a Liszije Goriból jött szekerekről lerakatta a maga málháját és meghagyta, hogy ezeket a lovakat fogják majd a hercegnő kocsija elé, ő maga pedig elindult a hatósághoz.

X

Apja temetése után Marja hercegnő bezárkózott a szobájába és senkit sem engedett be magához. Az ajtóhoz odament egy cselédlány és jelentette, Alpatics eljött, hogy utasításokat kérjen az elutazásra vonatkozólag. Ez még Alpatics és Dron párbeszéde előtt történt. Marja hercegnő felemelkedett a díványon, amelyen feküdt, és a zárt ajtón át kiszólt, hogy nem megy soha, sehová, és kéri, hagyják őt békében.

Annak a szobának az ablakai, amelyben Marja hercegnő feküdt, nyugatra szolgáltak. A hercegnő arccal a falnak feküdt a díványon és a bőrpárna gombjait babrálgatta, csakis ezt a párnát látta, homályos gondolatai csakis egy dologra sűrűsödtek: a halál megmásíthatatlanságán és azon a lelki galádságon tépelődött, amelyet mindeddig nem ismert még és amely apjának betegsége alatt ütközött ki belőle. Szeretett volna imádkozni, de abban a lelkiállapotban nem mert az istenhez folyamodni. Sokáig feküdt ebben a helyzetben.

A nap a ház túlsó oldalára került, és ferde esti sugaraival a nyitott ablakon át bevilágította a szobát, megvilágította annak a szattyán-párnának egy részét is, amelyet Marja hercegnő nézegetett. A hercegnő gondolatmenete hirtelen elakadt. Ösztönösen felemelkedett, megigazította a haját, felkelt, odament az ablakhoz és önkéntelenül beszívta a derűs, de szeles este friss levegőjét.

„Persze, most kényelmesen gyönyörködhetsz a naplementében! Ő már nem él, és senki se zavar" – dorgálta magát, aztán leroskadt egy székre és az ablakpárkányra borult.

Odakintről halk, gyengéd hangon megszólította valaki és megcsókolta a fejét. Feltekintett, *M-lle* Bourienne állt ott gyászpompás fekete ruhában. Csendesen odament Marja hercegnőhöz, nagy sóhajjal megcsókolta és menten sírva fakadt. Marja hercegnő rátekintett. Eszébe jutott minden régebbi összezördülésük, eszébe jutott a féltékenysége, meg az, menynyire megváltozott *ő* az utóbbi időben *m-lle* Bourienne iránt, látni se bírta; így hát igazságtalan volt Bourienne-nel szemben, amikor gondolatban szemrehányást tett neki. „És hát éppen én, én ítélhetek meg valakit, aki kívántam az ő halálát?!" – gondolta.

Marja hercegnő elképzelte *m-lle* Bourienne helyzetét, aki az utóbbi időben kirekedt az ő társaságából, és valósággal idegen házban élt, de mégis függött tőle. Megsajnálta. Szelíd, kérdő pillantást vetett rá és kezet nyújtott neki. *M-lle* Bourienne rögtön elsírta magát, csókolgatni kezdte a kezét és arról beszélt, hogy milyen csapás sújtotta a hercegnőt, és hogy ő is részt kér nagy bánatából. Azt mondta, e bánatra csakis akkor

lelhet vigaszt a hercegnő, ha megengedi, hogy ő is osztozzék benne. Azt mondta, hogy minden addigi félreértés semmivé zsugorodik e nagy gyászhoz képest, hogy ő tisztának érzi magát mindenki előtt, és hogy *ő* látja odafentről az ő szeretetét és háládatosságát. A hercegnő nem értette Bourienne szavait, csak hallgatta; de néha rátekintett és felfigyelt hangjának csengésére.

– Az ön helyzete kétszeresen szörnyű, kedves hercegnő – mondta rövid hallgatás után *m-lle* Bourienne. – Megértem, hogy nem tudott és nem tud magára gondolni, de engem arra kötelez a szeretet, hogy ezt megtegyem ön helyett is... Alpatics járt önnél? Beszéltek az elutazásról? – kérdezte.

Marja hercegnő nem felelt. Nem értette, kinek és hová kell elutaznia. „Hát lehet most vállalkozni valamire, vagy gondolni bármire is? Hát nem mindegy minden?" Nem felelt.

– Tudja-e, *chère* Marie – szólt *m-lle* Bourienne – tudja-e, hogy veszélyben forgunk, mert bekerítettek a franciák; most veszélyes az utazás. Ha útnak indulunk, majdnem *biztosan* fogságba esünk, és isten tudja, hogy...

Marja hercegnő ránézett barátnőjére, de nem értette, mit mond.

– Ha tudná valaki, mennyire mindegy nekem most minden, de minden – válaszolta. – Természetesen semmi kincsért sem akarok elmenni *tőle*... Alpatics mondott valamit a továbbutazásról. Beszéljen övele, én nem tudok semmit és nem akarok semmit...

– Már beszéltem vele. Ő reméli, hogy holnap sikerül tovább indulnunk; de én azt hiszem, most jobb volna itt maradnunk – mondta *m-lle* Bourienne. – Mert beláthatja, *chère* Marie, borzalmas volna útközben akár katonák, akár lázongó parasztok kezébe kerülni. – *M-lle* Bourienne elővette retiküljéből Rameau francia tábornok nem közönséges orosz papírra nyomott hirdetményét – amely felszólítja a lakosokat, ne hagyják el házaikat, mert a francia hatóságok biztosítják számukra a kellő védelmet – és odaadta a hercegnőnek.

– Azt hiszem, az lesz a legjobb, ha ehhez a tábornokhoz fordulunk – mondta *m-lle* Bourienne – és biztos vagyok abban, hogy megadja önnek a megillető tiszteletet.

Marja hercegnő elolvasta az írást, és száraz zokogás görcse rángatta az arcát.

– Kinek a révén kapta ezt? – kérdezte.

– Bizonyára megtudták, hogy nevem szerint én francia vagyok – mondta pirulva *m-lle* Bourienne.

Marja hercegnő a papirost a kezében tartva, felállt az ablak mellől, halvány arccal kiment a szobából és Andrej herceg volt dolgozószobája felé indult.

– Hívja ide Alpaticsot, Dunyasa, vagy Dronuskát, vagy valakit! – mondta Marja hercegnő. – Amalia Karlovnának pedig mondja meg, hogy ne jöjjön be hozzám – tette hozzá, amikor meghallotta *m-lle* Bou-

rienne hangját. – Induljunk minél előbb! Minél előbb induljunk! – mondta Marja hercegnő, mert megrémült arra a gondolatra, hogy esetleg a franciák keze közé kerül.

Ha Andrej herceg megtudná, hogy ő a franciák hatalmában van! Ő, Nyikolaj Andrejics Bolkonszkij herceg lánya, kérje Rameau tábornok úrtól, hogy vegye pártfogásba, ő éljen Rameau jótéteményeivel?! Ez a gondolat rémületbe ejtette, megborzongatta; elpirult és még soha nem tapasztalt düh és büszkeség lobbant fel benne. Élénken megjelent képzeletében, milyen súlyos és főleg milyen megalázó helyzetbe sodródhat. „Franciák telepednek a házba; Rameau tábornok úr beül Andrej herceg dolgozószobájába; csupa szórakozásból sorra forgatják és elolvassák a leveleit és iratait. *M-lle Bourienne lui fera les honneurs de Bogucsarovo.*[24] Nekem adnak majd egy kis szobát, kegyelemből; a katonák szétdúlják apám friss sírját, hogy levegyék ruhájáról a keresztjeit, a csillagait; arról beszélnek majd, milyen győzelmeket arattak az oroszokon és képmutató módon részvétüket fejezik ki..." – gondolta Marja hercegnő; nem az ő gondolatai voltak ezek, de kötelességének érezte, hogy az apja és a bátyja fejével gondolkozzék. Neki magának teljesen mindegy volt, akárhol marad, akármi történik vele; de egyúttal elhunyt apja és Andrej herceg képviselőjének is érezte magát. Akaratlanul is az ő fejükkel gondolkozott, az ő szívükkel érzett. Bármit mondanának, bármit cselekednének most – ő feltétlenül szükségesnek érezte, hogy ugyanazt cselekedje. Bement Andrej herceg szobájába, igyekezett beleélni magát az ő gondolatvilágába, így latolgatta helyzetét.

Az élet igényei, amelyekről azt hitte, hogy apja halálával megszűntek, egyszerre eddig még ismeretlen, új erővel merültek fel Marja hercegnő előtt és teljesen hatalmukba kerítették.

Izgatottan, kipirulva járt fel s alá a szobában, hol Alpaticsot, hol Mihail Ivanovicsot, hol Tyihont, hol Dront hívatta magához. Dunyasa, a dada és a cselédlányok egyáltalán nem tudtak hozzászólni ahhoz, menynyire igaz az, amit *m-lle* Bourienne jelentett. Alpatics nem volt otthon: elment a hatósághoz. A berendelt Mihail Ivanics, az építész, aki álmos szemmel jelent meg Marja hercegnő előtt, semmit sem tudott mondani neki. Pontosan ugyanazzal a beleegyező mosollyal válaszolt Marja hercegnő kérdéseire, amellyel huszonöt éven át az öreg hercegnek szokott volt felelgetni – nem fejezve ki a saját véleményét – úgyhogy semmi határozottat sem lehetett kihámozni a feleleteiből. Az ugyancsak berendelt Tyihon, az öreg komornyik, beesett, megványadt arccal, amelyen rajta volt a vigasztalhatatlan gyász bélyege, csak „igenis"-sel felelgetett Marja hercegnő kérdésére, és alig tudta visszafojtani a zokogását, valahányszor úrnőjére nézett.

Végül Dron, a bíró lépett a szobába és a hercegnő előtt mélyen meghajolva, megállt az ajtófélfánál.

---

[24] M-lle Bourienne hódolattal fogadja majd Bogucsarovóban.

Marja hercegnő végigment a szobán, majd megállt Dronnal szemben.

– Dronuska – kezdte Marja hercegnő, mert tántoríthatatlan jó barátját látta benne, azt a Dronuskát, aki valahányszor ellátogatott a vjazmai esztendei vásárra, mindannyiszor különleges mézeskalácsot hozott és mosolyogva nyújtotta át neki. – Dronuska, most e nagy csapás után – kezdte ismét, de elhallgatott, nem bírt tovább beszélni.

– Mindnyájan isten kezében vagyunk – mondta sóhajtva Dron. Mind a ketten hallgattak egy keveset.

– Alpatics elment valahová, Dronuska, nincs kihez fordulnom. Igaz, amit mondanak, hogy nem indulhatok útnak?

– Már miért ne indulhatnál, kegyelmes kisasszony, indulhatsz bizony – felelte Dron.

– Azt mondták nekem, hogy veszélyes az ellenség miatt. Kedves barátom, én nem tudok semmit, nem értek semmit, nincs mellettem senki. Okvetlenül el akarok utazni az éjjel vagy holnap korán reggel. – Dron hallgatott. Sunyin rápillantott Marja hercegnőre.

– Nincs ló – felelte. – Megmondtam Jakov Alpaticsnak is.

– De miért nincs? – kérdezte a hercegnő.

– Csupa isten büntetése – válaszolta Dron. – A lovak némelyrészét apródonként elvitte a katonaság; némely része meg elhullott, olyan esztendő jár az idén. Nemcsak a lovának nem tud enni adni a paraszt, de még ő maga is majd éhen pusztul! Van, aki harmadnapja étlen rostokol. Nincs semmijük, koldusbotra jutottak teljesen.

Marja hercegnő figyelmesen hallgatta Dron szavát.

– Koldusbotra jutottak a parasztok? Nincs gabonájuk? – kérdezte.

– Eloltja őket az éhhalál – felelte Dron – hogy adhatnának hát fogatot?!

– De miért nem szóltál előbb, Dronuska? Hát nem lehet rajtuk segíteni? Én mindent megteszek, ami tőlem telik... – Marja hercegnő furcsának találta még azt a gondolatot is, hogy most, e pillanatban, amikor oly nagy gyász tölti be a lelkét, lehetnek gazdagok és szegények, és hogy a gazdagok esetleg nem segítenek a szegényeken. Homályosan tudta – mert hallotta – hogy szokott lenni úgynevezett urasági gabona, és hogy azt szét szokták osztani a parasztok között. Azt is tudta: a bátyja is, az apja is készséggel enyhítené a parasztok nyomorát; csak attól félt, hogy esetleg nem találja meg a helyes szavakat, amikor elrendeli, hogy osszák szét a parasztok közt azt a gabonát. Örült, hogy olyan gondra-bajra akadt ürügy, amely miatt ha elfelejti bánatát, sem kell majd restelkednie. Vallatóra fogta Dronuskát, mondja el apróra, miben szűkölködnek a parasztok, és mennyi urasági gabona van Bogucsarovóban.

– Hisz nekünk van urasági gabonánk, a bátyámé – mondta.

– Az urasági gabona megvan az utolsó szemig – felelte büszkén Dron – a herceg megtiltotta, hogy eladjuk.

– Add oda mind a parasztoknak, add ki mind, amennyi csak kell nekik; a bátyám nevében megengedem – mondta Marja hercegnő.

Marja hercegnő a parasztok közt.

Dron semmit sem válaszolt, csak sóhajtott egy nagyot.

– Oszd szét köztük azt a gabonát, ha ugyan elég lesz nekik. Oszd széjjel mind. A bátyám nevében parancsolom. És mondd meg nekik: ami a mienk, az az övék is. Semmit sem sajnálunk tőlük. Így mondd meg nekik.

– Bocsáss el, édesanyánk, az isten szerelmére, vétesd el tőlem a kulcsokat – mondta Dron. – Szolgáltam huszonhárom évet, rosszat nem cselekedtem, bocsáss el hát, az istenre kérlek.

Marja hercegnő nem értette, mit akar tőle Dron, és miért kéri, hogy bocsássa el. Azt felelte neki, hogy ő sose kételkedett odaadó hűségében, és hogy mindent örömest megtesz érte meg a parasztokért.

XI

Egy óra mulva Dunyasa azzal a hírrel nyitott be a hercegnőhöz, hogy megjött Dron, és a hercegnő parancsára valamennyi paraszt.

– De hát én sose hívtam őket – szólt Marja hercegnő – én csak azt mondtam Dronuskának, hogy ossza szét köztük a gabonát.

– Csak, az isten szerelmére, zavartassa széjjel őket, hercegnő lelkem, és ne menjen oda hozzájuk. Csupa csalás az egész – mondta Dunyasa – mihelyt Jakov Alpatics visszajön, megyünk, csak ne tessék...

– Miért volna csalás? – kérdezte csodálkozva a hercegnő.

– Tudom én azt, csak hallgasson rám, az isten szerelméért. Kérdezze meg akár a dajkát is. Azt mondják, nem akarnak elmenni a maga parancsára.

– De furcsákat beszélsz. Hisz én nem is parancsoltam soha, hogy elmenjenek... – mondta Marja hercegnő. – Hívd csak ide Dronuskát.

Dron meg is jelent és megerősítette Dunyasa szavait: a parasztok összegyűltek a hercegnő parancsára.

– De én sohase hívtam őket – mondta a hercegnő. – Nem jól adtad át az üzenetemet.

Dron nem felelt, csak felsóhajtott.

– Ha parancsolja, el is mehetnek – szólt végül.

– Nem, nem, kimegyek hozzájuk – mondta Marja hercegnő.

Akárhogy igyekezett lebeszélni Dunyasa és a dajka, Marja hercegnő kiment a tornácra. Dronuska, Dunyasa, a dajka és Mihail Ivanics követte.

„Bizonyára azt hiszik, azért kínálom nekik a gabonát, hogy maradjanak a helyükön, én meg elmegyek, itt hagyom őket a franciák kényekedvére – gondolta Marja hercegnő. – Havi juttatást ígérek nekik a Moszkva környéki birtokon, meg lakást; biztos vagyok abban, hogy André még többet is tenne a helyemben" – gondolta, amikor az alkonyatban odament a csűrnél, a legelőn álló tömeghez.

A tömeg hullámzani kezdett, összetorlódott, és gyorsan lerepültek a fej-

fedők. Marja hercegnő, szemét lesütve és a ruhájában botladozva, egészen közel ment a parasztokhoz. Olyan sok különböző öreg és fiatal szem szegeződött rá, olyan sok különféle arc nézett feléje, hogy Marja hercegnő nem látott egy arcot sem, és bár szükségét érezte, hogy beszéljen – valamennyivel egyszerre – nem tudta, mitévő legyen. De az a tudat, hogy ő az apjának és a bátyjának a képviselője, erőt öntött bele, és bátran belefogott a beszédébe.

– Nagyon örülök, hogy idejöttetek – kezdte Marja hercegnő, de nem emelte fel a szemét és érezte, milyen gyorsan és erősen ver a szíve. – Dronuska azt mondta nekem, hogy koldusbotra juttatott benneteket a háború. Ez közös bajunk. Én semmit sem sajnálok, csak segíthessek rajtatok. Énmagam elmegyek, mert itt veszélyes maradni... mert közel az ellenség... és mert... Én mindent odaadok nektek, barátaim, arra kérlek benneteket, vegyétek el mind, az egész gabonánkat, hogy ne szenvedjetek szükséget. Ha esetleg valaki azt mondta nektek, hogy azért osztom szét a gabonát, mert maradásotokat akarom, akkor hazudott az illető. Épp ellenkezőleg, azt akarom, hogy minden ingóságotokkal induljatok a Moszkva környéki birtokunkra, én ott mindent magamra vállalok és megígérem nektek, hogy nem láttok szükséget semmiben. Kaptok házat is, gabonát is. – A hercegnő szünetet tartott. A tömegből csak sóhajtozás hallatszott.

– Én nem a magam nevében teszem ezt – folytatta a hercegnő – hanem megboldogult apám nevében, aki jó uratok volt, meg a bátyám és az ő kisfia nevében.

Megint szünetet tartott. Senki sem törte meg a csendet.

– Közös a baj, és mi megosztjuk az egészet. Minden, amim csak van, a tiétek is – mondta, és végighordozta tekintetét az előtte állók arcán.

Minden szem egyforma tekintettel meredt vissza rá; értelmét nem tudta felfogni Marja hercegnő. Akár kíváncsiság vagy odaadás vagy hála volt, akár ijedtség és bizalmatlanság – valamennyi arcnak egyforma volt a kifejezése.

– Nagyon hálásak vagyunk kegyelmességedért, de nem való az, hogy elvegyük az urasági gabonát – mondta hátul egy hang.

– De miért nem? – kérdezte a hercegnő. Senki sem válaszolt, és Marja hercegnő a tömegen végigtekintve, azt vette észre, hogy most minden szem rögtön a földre szegeződik, mihelyt találkozik az ő tekintetével.

– De hát miért nem akarjátok? – kérdezte megint. Senki se válaszolt.

Marja hercegnő lelke elnehezült ettől a nagy hallgatástól; igyekezett elfogni valakinek a tekintetét.

– Miért nem beszéltek? – fordult a hercegnő egy vénemberhez, aki a botjára könyökölve állt előtte. – Ha azt gondolod, hogy kell még valami, mondd meg. Én mindent megteszek – mondta, mikor elkapta az aggas-

tyán tekintetét. De az öreg, mintha felbosszankodott volna, egészen leszegte a fejét és azt mormogta:

– Hát miért bólintanánk rá? Nem kell nekünk az a gabona.

– Miért hagyjunk itt mindent? Nem állunk rá, nem állunk rá. Nem egyezünk bele. Sajnálunk, de ebbe nem egyezünk bele. Menj magad – egyedül... – hallatszott a tömegből innen is, onnan is. És mindenki arcán megint ugyanaz a kifejezés jelent meg, és ez most már bizonyára nem a kíváncsiság és a hála, hanem a haragos elszántság kifejezése volt.

– Nem jól értettétek – mondta szomorú mosollyal Marja hercegnő. – Miért .nem akartok elmenni? Megígértem, hogy szállást és élelmet adok nektek. Itt pedig kifoszt benneteket az ellenség... – De hangját elfojtotta a tömeg zúgása.

– Nem egyezünk bele; hadd fosszon ki! Nem fogadjuk el a te gabonádat! Erre nem állunk rá!

Marja hercegnő igyekezett elkapni valakinek a tekintetét, de a tömegből egyetlen tekintet sem szegeződött rá; látszott, hogy nem akarnak a szemébe nézni. Furcsán, kellemetlenül érezte magát.

– Lám csak, milyen jól kitanulta: menjünk utána – jobbágysorba! Verjük szét a házunkat és menjünk robotolni neki! Hogyisne! Azt mondja, adok nektek gabonát! – zúgták itt is, ott is a tömegben.

Marja hercegnő, fejét lehorgasztva, kilépett a körből és elindult a házba. Megismételte Dronnak azt a parancsot, hogy holnap itt legyenek a lovak, mert indulni kell, aztán bement a szobájába és egyedül maradt gondolataival.

XII

Marja hercegnő azon az éjszakán sokáig üldögélt szobájában a nyitott ablaknál és fülelt a parasztok beszédmorajára, amely behallatszott a faluból; de nem gondolt rájuk. Érezte, bármennyit gondol is rájuk, úgyse tudja megérteni őket. Mindig csak egyre gondolt: a maga bánatára, mely most már, a jelen gondja-bajával félbeszakítva, szinte a múlté lett. Most már tudott emlékezni, tudott sírni és tudott imádkozni. Naplementekor elült a szél. Csendes és hűs volt az éjszaka. Éjféltájban lassankint elcsendesültek a hangok, kukorékolt a kakas, a hársfák mögül előkúszott a telihold, felszállt a friss, fehér harmat-köd, és a falu meg a kastély fölé mélységes csend terült.

Marja hercegnő képzeletében egymás után jelentek meg a közelmúltnak, apja betegségének és utolsó pillanatainak emlékképei. És bús örömmel időzött most e képeknél, csupán apja halálának utolsó jelenetét hessegette el iszonyattal, mert érezte: ezt még képzeletben sem bírja végignézni e csendes és titokzatos éjidőben. És ezek a képek oly világosan és részletesen jelentek meg előtte, hogy valóságnak, hol múltnak, hol jövőnek látta őket.

Most az a pillanat elevenedett meg előtte, amikor szél ütötte az apját, és karonfogva cipelték a Liszije-Gori-i kertben, az öreg pedig mormolt valamit béna nyelvével, rángatta ősz szemöldökét és nyugtalanul, restelkedve nézett rá.

„Már akkor meg akarta mondani nekem azt, amit csak halála napján tudott megmondani – gondolta. – Mindig azon járt az esze, amit később meg is mondott nekem." – És minden apró részletével együtt megjelent emlékezetében az a Liszije-Gori-i éjszaka, a szélütést megelőző este, amikor ő, előre megsejtve ezt a bajt, apja akarata ellenére ottmaradt vele. Nem aludt éjszaka sem, lábujjhegyen lement, a virágos szoba ajtajához lopózott, ahol ezen az éjszakán meghalt az apja, és fülelt a hangjára. Az öreg elgyötört, fáradt hangon beszélgetett Tyihonnal. Úgy látszik, beszélgetni akart. „De miért nem hívott engem? Miért nem engedte meg, hogy én legyek ott Tyihon helyén? – gondolta Marja hercegnő akkor is, most is. – Most már nem mondja meg soha senkinek azt, ami a lelkét nyomta. Most már nem tér vissza egyikünk számára sem, soha az a pillanat, mikor megmondhatná, amit szeretett volna megmondani; mikor nem Tyihon, hanem én hallgatnám – és én meg is érteném – a szavát. Miért is nem mentem én be akkor a szobába? – gondolta. – Talán már akkor megmondta volna nekem azt, amit csak a halála napján mondott meg. Akkor is kétszer érdeklődött irántam, mikor Tyihonnal beszélgetett. Látni akart engem, én meg ott álltam az ajtó előtt. Nehezére esett Tyihonnal beszélnie, és szomorú is volt, mert Tyihon nem értette meg. Emlékszem, egyszer úgy beszélt vele Lizáról, mintha élne – elfelejtette, hogy Liza már meghalt; Tyihon eszébe juttatta, hogy a hercegnő már nem él, erre apám rákiáltott: „Ostoba!" Nehéz volt a lelke. Hallottam kívülről, ahogy nyögve lefeküdt az ágyra és hangosan azt kiáltotta: „Istenem!" Miért nem mentem be akkor? Vajon mit tett volna velem? Mit vesztettem én? Talán már akkor megvigasztalódott volna, már akkor megmondta volna azt a szót." És Marja hercegnő hangosan kiejtette azt a becéző szót, amelyet halála napján mondott az apja. „Lelkem!" – ismételte Marja hercegnő ezt a szót, és lelket könnyítő zokogásban tört ki. Most maga előtt látta az apja arcát. De nem azt az arcot, amelyet azóta ismert, amióta csak tudta az eszét, és amelyet mindig csak távolról látott; hanem azt a restelkedő, gyenge arcot, amelyet az utolsó napon – amikor apja szájához hajolt, hogy hallja, mit mond – először vett közelről szemügyre, minden redőjével, apró vonásával.

„Lelkem" – ismételte.

„Mit gondolt, amikor ezt a szót mondta? Mit gondol most?" – ötlött fel benne a kérdés, és mintegy válaszképpen, megjelent előtte az apja azzal a kifejezéssel, amely a koporsóban merevült rá fehér kendővel felkötött arcára. És az az iszonyat, amely akkor fogta el, amikor megérintette őt és azt tapasztalta, hogy ez nem is az apja, hanem egy visszataszító és titokzatos valami – elfogta most is. Másra akart gondolni, imádkozni akart, de nem tudott csinálni semmit. Tágranyitott, nagy sze-

mével csak nézte a holdvilágot meg az árnyakat, minden másodpercben azt várta, hogy megpillantja a halott arcát, és úgy érezte, bilincsbe veri a ház fölött meg a házban uralkodó csend.

– Dunyasa! – suttogta. – Dunyasa! – kiáltott fel vadul, kitépte magát a csendből és futásnak eredt a cselédszoba felé, ahonnan már szaladt is elébe a dajka meg több cselédleány.

XIII

Augusztus tizenhetedikén Rosztov és Iljin, csupán a fogságból hazatért Lavruska meg a küldönc huszár kíséretében, sétalovaglásra indultak Jakovóból, az állomáshelyükről – amely tizenöt versztányira esett Bogucsarovótól – hogy kipróbálják Iljin minap vásárolt új lovát és megtudják, van-e a környező falvakban széna.

Bogucsarovo három nap óta a két ellenséges hadsereg között feküdt, úgyhogy éppolyan könnyen betévedhetett oda az orosz utóvéd, mint a francia elővéd, és ezért Rosztov – mint gondos századparancsnok – szeretett volna elébe vágni a franciának, előbb szert tenni azokra az élelem-készletekre, amelyek Bogucsarovóban maradtak.

Rosztov és Iljin a legvidámabb hangulatban volt. Útban Bogucsarovo, a herceg udvarházas birtoka felé, ahol – remélték – majd népes cselédséget és csinos lányokat találnak, hol Lavruskát faggatták Napoleonról és nevettek elbeszélésén, hol meg versenyt futtattak, hogy kipróbálják Iljin lovát.

Rosztov nem tudta és nem is gondolta, hogy az a falu, ahová lovagolnak, annak a Bolkonszkijnak a birtoka, aki vőlegénye volt az ő húgának.

Rosztov és Iljin utoljára eresztette versenyfutásra a lovát a Bogucsarovo előtt elterülő lankán, és Rosztov Iljint megelőzve, elsőnek nyargalt be Bogucsarovo utcájára.

– Nyertél – mondta a kipirult Iljin.

– Igen, mindig én nyerek, a réten is, itt is – felelte Rosztov és megsimogatta tajtékzó doni csődörét.

– Én ugyan lefőztem volna, kegyelmes uram, a franciámmal – szólalt meg mögöttük Lavruska; franciának nevezte fogatos gebéjét – csak hát nem akartam csúffá tenni.

Lépésben haladtak a csűr felé, ahol nagy csapat paraszt állt.

Némelyik paraszt levette a sapkáját, némelyik nem, csak nézte a közeledő lovasokat. Kétráncos képű, gyér szakállú, hórihorgas, öreg paraszt kilépett a csapszék ajtaján és mosolyogva, valami zagyva nótát gajdolva odatántorgott a két tiszthez.

– Ez már derék! – mondta Rosztov nevetve. – Van-e széna?

– Milyen egyformák... – mondta Iljin.

– Hej, de vidá-á-m be-szé-be-szé-széd... dadogta boldog mosollyal az egyik paraszt.

Egy másik paraszt kilépett a tömegből és odament Rosztovhoz.

– Maguk kifélék? – kérdezte.

– Franciák – felelte nevetve Iljin. – Ehol van ni, maga Napoleon! – mondta Lavruskára mutatva.

– Szóval oroszok? – kérdezte a paraszt.

– Aztán sokan vagytok-e? – kérdezte hozzájuk közeledve egy másik, alacsony paraszt.

– Sokan, sokan – felelte Rosztov. – Hát ti miért gyűltetek itt össze? – kérdezte. – Ünnep van, vagy mi?

– Az öregek gyűltek össze, a község dolgában – felelte a paraszt és továbbment.

Ekkor az udvarházhoz vezető úton feltűnt két nő meg egy fehér kalapos férfi. A tisztek felé tartottak.

– A rózsaszín ruhás az enyém, vigyázz, el ne üsd előlem – mondta Iljin, amikor észrevette a határozott léptekkel feléje siető Dunyasát.

– A mienk lesz! – felelte Iljinre kacsintva Lavruska.

– No, mi kell, szép kislány? – kérdezte Iljin mosolyogva.

– A hercegnő azt kérdezteti, melyik ezredből valók és mi a nevük.

– Ez Rosztov gróf, századparancsnok, én meg a maga alázatos szolgája.

– Be... sze... szélgetés! – gajdolta a részeg muzsik és boldogan mosolyogva nézte a lánnyal csevegő Iljint. Dunyasa után mindjárt odament Rosztovhoz Alpatics is; már jó előre levette a kalapját.

– Bátorkodom zavarni, nagyságos uram – mondta tisztelettel, de némi lekicsinyléssel – a tiszt fiatal kora miatt – és ruhája öblébe dugta az egyik kezét. – Úrnőm, a tizenötödikén elhunyt Nyikolaj Andrejevics Bolkonszkij hadseregtábornok leánya, mivel nehéz helyzetbe került ezeknek a személyeknek az otrombasága miatt – mutatott a parasztokra – kéri, hogy fáradjon be... de nem tetszik-e arrább jönni egy kicsit – mondta szomorú mosollyal Alpatics – mert kényelmetlen itt ezek előtt... – két parasztra mutatott, akik folyton ott sündörögtek a háta mögött, ahogy a bögöly csapong a ló körül.

– Alpatics... Ide hallgass!... Jakov Alpatics!... Hát jó! Csak bocsáss meg a Krisztus szerelmére! Rendben van! Jó? – mondták a parasztok és boldogan mosolyogtak rá. Rosztov ránézett a két ittas parasztra, és ő is elmosolyodott.

– Vagy ez talán szórakoztatja kegyelmességedet? – kérdezte Jakov Alpatics méltóságos arccal, és szabad kezével a két öregre mutatott.

– Nincsen ebben semmi szórakoztató – felelte Rosztov és arrább léptetett. – Mi a baj? – kérdezte.

– Bátorkodom jelenteni, kegyelmes uram, az itteni durva népség nem akarja elengedni úrnőnket a birtokról és azzal fenyegetőzik, hogy ki-

fogja a lovakat; úgyhogy bár reggel már mindent összecsomagoltunk, a kegyelmes kisasszony nem indulhat útnak.

– Lehetetlen! – kiáltott fel Rosztov.

– A színigazat van szerencsém jelenteni – szólt ismét Alpatics.

Rosztov leszállt a lováról, rábízta a küldöncre, ő pedig a ház felé indult Alpaticcsal; útközben a dolog részletei iránt érdeklődött. Valóban: a hercegnő azzal a tegnapi ajánlatával, hogy gabonát ad a parasztoknak, meg a Dronnal és a gyűléssel való beszélgetésével annyira elrontotta a dolgot, hogy Dron végképp átadta a kulcsokat, csatlakozott a parasztokhoz, nem jelent meg Alpatics hívására, és reggel, amikor a hercegnő kiadta a parancsot: fogjanak be és induljanak, a parasztok nagy tömegben összegyűltek a csűrnél és azt üzenték, nem engedik ki a hercegnőt a faluból, mert megtiltották nekik, hogy elköltözzenek, így hát kifogják a lovaikat. Alpatics kiment hozzájuk, a lelkükre akart beszélni, de azt felelték neki (többnyire Karp beszélt; Dron nem is mutatkozott, bár ott volt a tömeg közt): a hercegnőt nem szabad elengedni, mert ezt megtiltották; csak maradjon ott a hercegnő, ők ugyanúgy szolgálják majd, mint eddig, és mindenben engedelmeskednek neki.

Abban a percben, amikor Rosztov és Iljin benyargalt az úton, Marja hercegnő, bármennyire próbálta is lebeszélni Alpatics, meghagyta, hogy fogjanak be, mert ő indul; de a kocsisok szétszaladtak, amikor megpillantották a robogó lovasokat – franciáknak nézték őket – a házat pedig asszonyok sírás-rívása verte fel.

– Atyuskánk! Drága édesapánk! Az isten vezérelt ide téged – szólt néhány meghatott hang, amikor Rosztov áthaladt az előszobán.

Marja hercegnő teljesen elcsüggedve, ernyedten ült a teremben, amikor bekísérték hozzá Rosztovot. Nem értette, ki ez a férfi, miért van itt, és mi lesz most vele. Amikor meglátta Rosztov orosz vágású arcát, belépéséről és első szavairól pedig felismerte, hogy magafajta, felsőbb körökhöz tartozó ember, ránézett mélytekintetű, sugaras szemével, és izgalmában remegő, el-elcsukló hangon beszélni kezdett. Rosztov mindjárt felfedezte, hogy ebben a találkozásban van valami regényes. „Bánat sújtotta, védtelen, magános leány, aki ki van szolgáltatva a durva, lázadó parasztok kénye-kedvének! És milyen különös véletlen sodort ide engem! – gondolta Rosztov, ahogy hallgatta és nézte a hercegnőt. – És milyen szelídség, nemesség van a vonásaiban meg az arckifejezésében!" – gondolta tovább, mialatt a hercegnő félénk szavait hallgatta.

Amikor a hercegnő arról kezdett beszélni, hogy mindez az apja temetését követő napon történt, megremegett a hangja. Elfordult, de ijedt, kérdő tekintettel ismét rápillantott, mert attól félt, hogy Rosztov esetleg arra magyarázza szavait, hogy szánalomra akarja indítani. Rosztov szemében könny csillogott. Marja hercegnő észrevette ezt és hálásan nézett Rosztovra, azzal a tekintettel, amely mindig elfeledtette arcának csúnyaságát.

– Ki sem mondhatom, milyen boldog vagyok, hercegnő, hogy vélet-

lenül idekerültem és tanújelét adhatom szolgálatkészségemnek – mondta Rosztov és felállt. – Tessék indulni. Becsületemmel kezeskedem, hogy senki se merészel majd kellemetlenséget okozni önnek, ha megengedi, hogy elkísérjem. – Meghajolt, olyan tisztelettel, ahogyan csak cári vérből származó hölgyeknek szoktak meghajolni, és az ajtó felé indult.

Tiszteletteljes modorával mintegy azt akarta jelezni: bár szerencséjének tartaná, ha közelebbről megismerkedhetne a hercegnővel, Marja szerencsétlen helyzetét nem akarja erre kihasználni.

Marja hercegnő megértette és tudta is értékelni ezt a hangnemet.

– Nagyon, nagyon hálás vagyok önnek – mondta a hercegnő franciául – de remélem, ez mind csak félreértés volt, és senki sem hibás benne. – A hercegnő hirtelen sírva fakadt. – Bocsásson meg – mondta.

Rosztov elkomorodott, még egyszer mélyen meghajolt és kiment a szobából.

XIV

– No, csinos? Hej, barátom, bűbájos az én rózsaszín ruhás leánykám, Dunyasának hívják... – mondta Iljin, de Rosztov arcára pillantva elhallgatott. Látta, hogy hősét és parancsnokát egészen más gondolatok foglalkoztatják.

Rosztov mérges pillantást vetett Iljinre, nem is felelt neki, és gyors léptekkel a falu felé indult.

– Majd megmutatom én azoknak a zsiványoknak! Majd adok én nekik – mondta magában.

Alpatics megnyújtott léptekkel, szinte szaladva loholt Rosztov után és nagy nehezen utolérte.

– Mit tetszett határozni? – kérdezte, amikor utolérte. Rosztov megállt, ökölbe szorította a kezét és hirtelen fenyegetően lépett egyet Alpatics felé.

– Határozni?! Hogy mit határoztam? Vén mafla! – kiáltott rá. – Csak tátja a száját! A parasztok lázonganak, és te nem tudsz elbánni velük, mi? Te is áruló vagy! Ismerlek benneteket, szíjat hasítok a hátatokból... – És mintha attól félne, hogy itt potyára elvesztegeti egész felgyülemlett indulatát, otthagyta Alpaticsot és gyorsan tovább indult. Alpatics legyűrte magában a sértődöttséget, megnyújtott léptekkel iparkodott utána és közölte vele tovább a maga nézeteit. Azt mondta, hogy a parasztok egészen megátalkodtak, és a jelen pillanatban nem tanácsos *szembeszegülni velük*, ha nincs kéznél egy csapat katona; nem jobb volna-e előbb katonákért küldeni?

– Majd adok én nekik csapat katonát... Majd szembeszegülök én velük – mondogatta értelmetlenül Nyikolaj, és szinte fojtogatta az eszeveszett düh meg a vágy, hogy kitöltse dühét. Nem sokat fontolgatta, mit fog tenni, csak ösztönére hallgatva, gyors és határozott léptekkel közeledett a tömeg felé. És minél közelebb ért hozzá, Alpatics annál inkább

érezte, hogy Rosztov meggondolatlan cselekedete jó eredménnyel járhat. Ugyanazt érezték a tömegben a parasztok is, amikor látták Rosztov gyors, kemény járását és határozott, komor arcát.

Amióta a huszárok bevágtattak a faluba, és Rosztov bement a hercegnőhöz, a tömegben zűrzavar és civódás támadt. Némelyik muzsik azt mondta, hogy a jövevények oroszok és meg találnak haragudni, amiért ők nem engedik el a kisasszonyt. Dron is így vélekedett; de alig nyilvánította ki, Karp és más muzsikok mindjárt rátámadtak a volt sztarosztára.

– Hány esztendeig szipolyoztad a falut! – förmedt rá Karp. – Neked mindegy. Te kiásod a pénzesládádat és viszed, mit törődsz te avval, hogy a mi házunkat összerontják-e vagy sem?

– Megmondták, hogy rend legyen, ne menjen el hazulról senki, ne vigyen el egy mákszemet se – kész! – kiáltotta egy másik.

– A te fiad lett volna soron, de te biztos' megsajnáltad a dundikádat – támadt hirtelen Dronra egy szapora beszédű, alacsony öregecske – az én Vanykámat vitetted el helyette katonának... Nem! Inkább itt halunk meg!

– Az a! Inkább itt halunk meg!

– Én nem tagadom meg a falut – felelte Dron.

– Persze hogy nem tagadod! Hiszen rajtunk pohosodtál meg!

A két hórihorgas paraszt a magáét hajtogatta. Mihelyt Rosztov Iljin, Lavruska és Alpatics kíséretében odament a tömeghez, Karp, ujjait az öve mögé dugva, halvány mosollyal előrelépett. Dron épp ellenkezőleg, a hátsó sorokba húzódott, és a tömeg még sűrűbbé tömörült.

– Hé! Kicsoda itt a bíró? – kiáltotta Rosztov, amikor gyors léptekkel odaért a tömeghez.

– A bíró? Minek az magának? – kérdezte Karp.

Még be sem fejezhette, máris lerepült a sapkája, a feje meg oldalt billent az erős ütéstől.

– Sapkát le, árulók! – kiáltotta teli tüdőből Rosztov. – Hol a bíró? – kiabálta ádázul.

– A bírót, a sztarosztát hívja... Magát, Dron Zaharics – hallatszott itt is, ott is egy-egy sietős, alázatos hang, és egyre-másra kerültek le a fejfedők.

– Mi nem is lázadhatunk, épp hogy a rendre vigyázunk – mondta Karp, és hátul néhány hang abban a szempillantásban egyszerre rákezdte:

– Ahogy az öregek határoztak...: De sokan parancsolgatnak itt...:

– Még feleseltek?... Lázadók...: Zsiványok, árulók! – üvöltötte Rosztov eszeveszetten; maga se ismert a hangjára; galléron ragadta Karpot. – Kötözzétek meg, kötözzétek meg! – rikácsolta, bár Lavruskán és Alpaticson kívül nem volt senki ott, aki megkötözze.

De azért Lavruska odaszaladt Karphoz és hátulról karon ragadta.

– Felhívjam a fiúkat a domb alól? – kiáltotta. Alpatics a parasztok-

hoz fordult, név szerint előszólított kettőt, hogy kötözzék meg Karpot. A parasztok engedelmesen kiléptek a tömegből és leoldozták az övüket.

– Hol a bíró? – kiáltotta ismét Rosztov.

Dron komor, sápadt arccal előlépett a tömeg közül.

– Te vagy a bíró? Kötözzétek meg, Lavruska! – harsogta Rosztov, mintha ennek a parancsnak a teljesítése nem is ütközhetne semmilyen akadályba. És csakugyan: két másik paraszt hozzáfogott, hogy megkötözze Dront, aki mintha segíteni akarna, maga oldotta le az övét és odaadta nekik.

– Ti meg ide hallgassatok mind – fordult Rosztov a parasztokhoz: – Most mars haza, és egy pisszenést se halljak többet!

– Ugyan, hát nem ártottunk mi senkinek. És csak butaságból tettük. Csak bolondságot csináltunk... Megmondtam én, hogy ez nincsen rendjén – vetették egymás szemére a parasztok.

– Én is megmondtam – szólt ismét jogaiba lépve Alpatics. – Nem jól van ez, fiúk!

– Csak a butaságunk tette, Jakov Alpatics – felelte néhány hang, és a tömeg mindjárt oszladozni kezdett, faluszerte széjjelszéledezni.

A megkötözött két parasztot az urasági udvarba kísérték. A két ittas paraszt utánuk ment.

– E, hadd nézlek csak!

– Hát szabad így beszélni az urakkal? – fordult az egyik Karphoz. – Még mi jut eszébe!

– Bolond! – tódította a másik. – Sült bolond!

Két óra múlva a bogucsarovói udvarház előtt álltak a fogatok. A parasztok serényen hordták ki és rakták szekérre az uraság holmijait, és Dron, akit Marja hercegnő kívánságára kiengedtek a hombárból – mert oda csukták be – az udvaron állva osztogatta parancsait a parasztoknak.

– Ne olyan rosszul tedd oda – mondta egy mosolygós, kerek arcú, magas paraszt, és kivett egy dobozt az egyik szobalány kezéből. – Hisz ez is pénzt ér. Minek dobod le csak úgy ide vagy a kötél alá – felhorzsolódik. Ezt nem szeretem. Mindent tisztességesen kell csinálni, rendjemódja szerint. Így ni, a gyékény alá, aztán takard be szénával; így ni, jól is van.

– Tyű, mennyi könyv meg könyv – mondta egy másik paraszt, aki Andrej herceg könyvszekrényeit hordta ki. – Meg ne lökd! De nehéz, fiúk, mekkora behemót könyvek!

– Hát nemigen korhelykedett, aki írta! – szólt sokatmondó kacsintással a kerek arcú, magas muzsik és a legfelül fekvő lexikonokra mutatott.

Rosztov nem akarta ráerőltetni ismeretségét a hercegnőre, nem ment vissza hozzá, hanem a faluban maradt, ott várta, mikor indul. Amikor

Marja hercegnő fogatai kigördültek az udvarról, Rosztov nyeregbe ült és lóháton elkísérte a hercegnőt Bogucsarovótól tizenkét versztányira, addig az útig, amelyet a mi csapataink tartottak. Jankovóban, a fogadóban, tiszteletteljesen elbúcsúzott a hercegnőtől, csak akkor engedte meg magának, hogy kezet csókoljon.

– Ugyan, szóra sem érdemes – felelte elpirulva, mikor Marja hercegnő háláját fejezte ki, amiért megmentette (így nevezte Rosztov tettét) – akármelyik rendőrfőnök is megtette volna. Ha csak parasztok ellen kellene hadakoznunk, nem engedtük volna ilyen messzire jutni az ellenséget – mondta, szégyenkezve valami miatt, és igyekezett másra fordítani a szót. – De nagyon örülök, hogy alkalmam nyílt megismerkednem önnel. Isten áldja, hercegnő, szerencsét és vigasztalódást kívánok önnek, azt kívánom, hogy szerencsésebb körülmények közt is találkozhassunk. Ha nem akarja, hogy piruljak, kérem, ne hálálkodjék.

De a hercegnő, ha szavakkal nem is, csak hálálkodott, hálát és gyengédséget sugárzó arckifejezésével. Nem tudta elhinni, hogy nincs miért köszönetet mondania. Ellenkezőleg, kétségtelennek tartotta: ha Rosztov nincs, egészen biztosan elpusztítják vagy a lázadók, vagy a franciák; Rosztov a legnyilvánvalóbb és legszörnyűbb veszélyt vállalta, csakhogy megmentse őt; és még kétségtelenebb az, hogy Rosztov fennkölt és nemeslelkű ember, aki meg tudja érteni az ő helyzetét és bánatát. Rosztov jóságot, becsületességet sugárzó szeme – amely könnybe lábadt, amikor ő, sírva fakadva, nagy veszteségéről beszélt – sehogy se ment ki a fejéből.

Amikor elbúcsúzott Rosztovtól és egyedül maradt, hirtelen azt érezte, hogy könnyes a szeme, és most már nem első ízben merült fel benne az a furcsa kérdés: csak nem szerelmes Rosztovba?

Dunyasa, aki egy hintóban utazott vele, nemegyszer azt vette észre, hogy a hercegnő ki-kihajol a hintó ablakán, és bár nem valami örvendetes a helyzete, szomorkásan, de boldogan mosolyog.

„És hogyha csakugyan beleszerettem?" – gondolta Marja hercegnő.

Bármennyire szégyellte is bevallani magának, hogy ez az első szerelme is, lám, olyan férfi, aki talán sohase fogja szeretni őt, mégis vigasztalta magát azzal a gondolattal: ezt nem tudja meg soha senki, és ő nem tehet arról, ha – senkinek el nem árulva – élete végéig szeretni fogja azt, aki első és egyben utolsó szerelme is.

Néha eszébe jutott Rosztov nézése, részvéte, beszéde, és úgy tetszett neki – nem elérhetetlen a boldogság. Ilyenkor vette észre Dunyasa azt, hogy a hercegnő mosolyogva néz ki a hintó ablakán.

„Nem véletlen az, hogy Bogucsarovóba jött, mégpedig éppen abban a percben! – gondolta Marja hercegnő. – Nem véletlen az, hogy a húga felbontotta az eljegyzést Andrejjel!" – Mert Marja hercegnő mindebben a gondviselés akaratát látta.

Marja hercegnő is igen kedvező hatást tett Rosztovra. Valahányszor

eszébe jutott a hercegnő, Rosztov felvidult, de amikor bajtársai, megtudva Bogucsarovóban esett kalandját, azzal csipkedték, hogy szénáért ment és mégis Oroszország egyik leggazdagabb férjhezadó lányát rekvirálta el, dühbe gurult. Épp azért öntötte el az epe, mert – akarata ellenére – már nemegyszer megfordult fejében az a gondolat, hogy elveszi ezt a kedves, szelíd Marja hercegnőt, akinek óriási vagyona van. Marja hercegnőnél különb feleséget nem is kívánhatott volna Nyikolaj: ez a házasság boldoggá tette volna a grófnét, Rosztov anyját, és rendbehozta volna apja anyagi helyzetét; sőt – Nyikolaj érezte – boldoggá tette volna Marja hercegnőt is.

De hát Szonya? Meg az adott szó? Épp ezért mérgelődött Rosztov, valahányszor Bolkonszkaja hercegnővel kapcsolatban évődtek a rovására.

XV

Kutuzovnak, amikor átvette az egész hadsereg főparancsnokságát, eszébe jutott Andrej herceg és parancsot küldött neki, hogy jelentkezzék a főhadiszálláson.

Andrej herceg éppen azon a napon és a napnak éppen abban a szakában érkezett Carevo-Zajmiscsébe, amikor Kutuzov első ízben szemlét tartott csapatain. Andrej herceg a faluban, a pap házánál állapodott meg, amely előtt a főparancsnok fogata állt, és leült a kapunál egy padra, várta őfőméltóságát, ahogy akkoriban Kutuzovot nevezték. A kertek alól, a mezőről egyszer-egyszer az ezred muzsikájának hangjai hallatszottak, aztán a tömérdek torok rivalgása: az új főparancsnoknak szóló „hurrá"-kiáltások. Ugyanott, a kapunál, Andrej hercegtől tíz lépésnyire állt két tisztilegény, egy futár és az udvarmester. A herceg távollétét kihasználva, a gyönyörű időt élvezték. Egy kis bajuszú és pofaszakállú, fekete huszár-alezredes odalovagolt a kapuhoz és Andrej hercegre pillantva, azt kérdezte: ez-e őfőméltósága szállása, és hamarosan visszajön-e.

Andrej herceg azt mondta, hogy nem tartozik őfőméltósága vezérkarához, ő is csak jövevény. A huszár-alezredes az egyik nyalka tisztilegényhez fordult, s a főparancsnok legénye így válaszolt neki, azzal a sajátos lenézéssel, amellyel a főparancsnok legényei a tisztekkel beszélni szoktak:

– Mi? A főparancsnok? Biztosan mindjárt itt lesz. Mit akar tőle?

A huszár-alezredes, a legény modorát látva, a bajuszába mosolygott, leszállt a lováról, rábízta a küldöncre, odament Bolkonszkijhoz és könnyedén meghajolt előtte. Bolkonszkij arrább húzódott a padon. A huszár-alezredes leült mellé.

– Ön is a főparancsnokot várja? – szólalt meg a huszár-alezredes. – Azt mondják, hálistennek, mindenki bemehet hozzá. Mert azokkal a virslipusztítókkal csak baj van! Nemhiába kérte Jermolov, hogy léptessék elő németté. Ezentúl talán az oroszok is beszélhetnek majd. Mert

az ördög tudja, mit csináltunk idáig. Folyton csak visszavonultunk és visszavonultunk. Ön részt vett a hadjáratban? – kérdezte.

– Volt szerencsém – felelte Andrej herceg – nemcsak részt venni a visszavonulásban, hanem a visszavonulás során el is vesztettem mindent, ami csak drága volt nekem, a birtokaimról meg a szülőházamról nem is szólva... az apámat, aki bánatában meghalt. Szmolenszki vagyok.

– Igen?... Ön Bolkonszkij herceg? Nagyon örülök, hogy megismerhettem: Gyenyiszov alezredes vagyok, de Vaszka néven jobban ismernek – mondta Gyenyiszov, Andrej herceg kezét szorongatva, és különösen szíves figyelemmel nézett Bolkonszkij arcába. – Hát, igen, hallottam – mondta együttérzéssel, majd kisvártatva így folytatta: – Ez a szkita háború. Ez mind jó, csakhogy nem azoknak, akiknek a hátán csattan az ostor. Tehát ön Andrej Bolkonszkij herceg. – Bólogatott. – Nagyon örülök, herceg, nagyon örülök, hogy megismerkedtünk – tette hozzá megint szomorkás mosollyal és még mindig szorongatta Andrej herceg kezét.

Andrej herceg ismerte Gyenyiszovot, mert Natasa többször is beszélt neki első kérőjéről. Ez a kellemes és mégis fájó visszaemlékezés most felidézte benne azokat a sajgó érzéseket, amelyekre már rég nem gondolt, de amelyek csak ott éltek a lelkében. Az utóbbi időben olyan sok más, komoly benyomás érte – Szmolenszk feladása; hazautazása Liszije Goriba; apja minapi halálának híre – olyan sok érzést élt át, hogy ezek az emlékek már régóta nem merültek fel benne, és ha felmerültek is, korántsem hatottak rá a régi erővel. Az emlékeknek az a sora, melyet Bolkonszkij neve felidézett, Gyenyiszov számára is távoli, költői múlttá vált: mikor volt már, hogy ő, maga se tudja, hogyan, megkérte annak a tizenöt éves kislánynak a kezét. Elmosolyodott, ahogy visszagondolt azokra az időkre és Natasa iránt érzett szerelmére, de aztán mindjárt áttért arra, amivel most szenvedélyesen és kizárólagosan foglalkozott. Ez egy haditerv volt, amelyet ő gondolt ki, mikor a visszavonulás idején az előőrsvonalban szolgált. Ezt a tervet már ismertette Barclay de Tollyval és most Kutuzov elé akarta terjeszteni. A terv azon alapult, hogy a franciák hadműveleti vonala túlságosan szét van húzva, tehát ahelyett vagy azzal együtt, hogy frontális hadműveleteket is végzünk – útjukat álljuk a franciáknak – a közlekedési vonalaikat kellene támadnunk. Elkezdte magyarázni a tervét Andrej hercegnek.

– Nem tudják tartani ezt az egész arcvonalat. Ez lehetetlen, és én kezeskedem, hogy szétszakítom őket, adjon nekem ötszáz embert, és én széjjelszakítom őket, ez bizonyos. Egy rendszer segíthet, a partizánháború.

Gyenyiszov felállt és élénk taglejtésekkel tovább fejtegette tervét Bolkonszkijnak. Fejtegetései közepén a katonáknak a muzsikával és a dalokkal egybeolvadó, hömpölygő rivalgása hallatszott a szemle színhelyéről.

– Jön – kiáltotta a kapunál álló kozák – jön!

Bolkonszkij és Gyenyiszov a kapuhoz indult, ahol egy csoport katona (a díszőrség) állt, és megpillantották az utcán közeledő Kutuzovot, aki egy alacsony, pej lovacska hátán ült. Tábornokokból álló, óriási kíséret követte, Barclay csaknem mellette lovagolt; tiszteknek egész tömege szaladt utánuk és mellettük nagy hurrázással.

Előtte a segédtisztjei nyargaltak be az udvarba. Kutuzov türelmetlenül sarkallta a lovát; a ló simán poroszkált nehéz lovasa alatt, aki folyton bólogatott, fehér (vörös szegélyes, ellenzőtlen) lovasgárdai sapkájához emelgette kezét – ezúttal az volt a fején. A többnyire rendjelekkel kitüntetett, nyalka gránátosokból álló tisztelgő díszőrséghez érve, egy pillanatig a feljebbvalók fürkésző tekintetével szótlanul, figyelmesen nézett rájuk, majd a köréje csoportosuló tábornokokhoz és tisztekhez fordult. Arcán egyszeriben a finom gúny kifejezése jelent meg; felrántotta vállát, mintha nem értene valamit.

– Ilyen kemény legényekkel mindig csak visszavonulni! – mondta. – No, a viszontlátásra, tábornok – tette hozzá és Andrej herceg meg Gyenyiszov mellett befelé léptetett a kapun.

– Hurrá, hurrá, hurrá! – kiáltották mögötte.

Kutuzov még kövérebb lett, egészen elhízott, elhájasodott, amióta Andrej herceg nem látta. De a jól ismert fehér szem, a seb, meg a fáradtság kifejezése mind az arcán, mind egész alakján ugyanaz volt, mint régen. Kabátforma mundér volt rajta (korbácsa a vállán keresztülvetve, egy vékony szíjon csüngött), és nehézkesen imbolyogva, szinte szétfolyva ült fürge kis lován.

– Fjü... fjü... fjü... – fütyörészett alig hallhatóan, mialatt belovagolt az udvarba. Arcán az olyan ember megnyugvásának öröme tükröződött, aki pihenni szándékszik a nyilvános szereplés után. Kivette bal lábát a kengyelből, egész testével előrehajolt és nagy erőlködésében homlokát összeráncolva, üggyel-bajjal felhúzta lábát a nyeregre, fel is térdelt rá, majd nyögött egyet és a támogatására odaugró kozákok és segédtisztek karja közé ereszkedett.

Erőt vett magán, összehunyorított szemével körülnézett, Andrej hercegre is rátekintett, de úgy látszik, nem ismerte fel – aztán hullámzó járásával a tornác felé indult.

– Fjü... fjü... fjü... – fütyörészett, és megint Andrej hercegre pillantott. Andrej herceg arcának benyomása csak néhány másodperc múlva kapcsolódott össze a személyére vonatkozó visszaemlékezéssel (ahogy öregembereknél gyakran megesik).

– Á, jónapot, herceg, kedves fiam, gyere be... – mondta fáradtan; körülnézett és nehézkesen felment a lépcsőn, amely csak úgy nyikorgott a súlya alatt. Kigombolkozott és leült a tornácon álló padra.

– Hát édesapád hogy van?

– Tegnap kaptam a hírt, hogy meghalt – felelte röviden Andrej herceg.

Kutuzov ijedten, tágranyitott szemmel tekintett Andrej hercegre, aztán levette sapkáját és keresztet vetett:

– Az örök világosság fényeskedjék neki! Teljesedjék be az isten akarata rajtunk mindnyájunkon! – Teli tüdővel, mélyet sóhajtott és elhallgatott. – Szerettem és becsültem őt, és teljes lelkemből együtt érzek veled. – Átkarolta Andrej herceget, kövér melléhez szorította és sokáig nem engedte el. Amikor elengedte, Andrej herceg azt látta, hogy Kutuzov duzzadt ajka remeg, a szeme meg könnybe lábadt. Kutuzov felsóhajtott, mind a két kezével rátámaszkodott a padra, hogy felálljon.

– Menjünk, menjünk be a szobámba, ott beszélgessünk – mondta; de ebben a pillanatban Gyenyiszov, aki éppoly kevéssé érzett szorongást feljebbvalói előtt, mint az ellenség előtt, jóllehet a segédtisztek haragos suttogással megpróbálták visszatartani a lépcsőnél, pengő sarkantyúval, bátran felment a tornác lépcsőjén. Kutuzov még mindig a padra támasztotta a kezét, és elégedetlen pillantást vetett Gyenyiszovra. Gyenyiszov megmondta a nevét és jelentette, hogy a haza javára nagyfontosságú dolgot szeretne közölni őfőméltóságával. Kutuzov fáradt szemmel nézett Gyenyiszovra és kezét a padról felvéve, hasán karba téve, bosszús taglejtéssel ismételte: „A haza javára? No, hát mi az? Beszélj!" Gyenyiszov elpirult, mint egy kislány (oly furcsa volt látni a pirosságot ezen az öregedő, bajuszos, szeszes arcon), és bátran fejtegetni kezdte tervét: hogyan kell kettévágni az ellenség hadműveleti vonalát Szmolenszk és Vjazma között. Gyenyiszov azon a vidéken élt és jól ismerte ott a terepet. Terve kétségtelenül jónak látszott, kivált az erős meggyőződés miatt, amely szavaiból áradt. Kutuzov a lábát nézegette, vagy át-átpillantott a szomszédos ház udvarára, mintha valami kellemetlent várna onnan. Abból a házból, ahová tekingetett, csakugyan elő is jött egy tábornok; egy táskát hozott a hóna alatt.

– Mi az? – szólalt meg Kutuzov, Gyenyiszov fejtegetéseinek derekán. – Már kész van?

– Kész, főméltóságú uram – felelte a tábornok.

Kutuzov megcsóválta a fejét – mintha azt mondaná: „hát hogy győzze ezt egy ember?" – majd tovább hallgatta Gyenyiszovot.

– Orosz tiszti becsületszavamat adom – fejezte be Gyenyiszov – hogy elvágom Napoleon közlekedési vonalait.

– Rokonod neked Kirill Andrejevics Gyenyiszov főhadbiztos?

– Édes nagybátyám, főméltóságú uram.

– Jó barátok voltunk – mondta vidáman Kutuzov. – Jó, jó, kedves fiam, maradj itt a vezérkarnál, holnap még beszélünk. – Biccentett egyet Gyenyiszovnak, aztán elfordult tőle és azokért az iratokért nyúlt, amelyeket Konovnyicin hozott neki.

– Nem kegyeskedik-e főméltóságod befáradni a szobába? – kérdezte elégedetlen hangon a szolgálattevő tábornok. – Át kell nézni a terveket és alá kell írni néhány iratot. – Az ajtón kilépő segédtiszt jelentette, hogy a szállás teljesen készen van. De látszott: Kutuzov csak akkor akar bemenni a szobájába, ha már szabad. Összeráncolta homlokát...

– Nem, hozass ide egy kis asztalt, fiam, majd itt nézem át – felelte. –

Ne menj el – fordult Andrej herceghez. Andrej herceg ott maradt a tornácon és hallgatta a szolgálattevő tábornok szavait.

A jelentés alatt női suttogást és női selyemruha suhogását hallotta Andrej herceg odabentről. Többször is arrafelé tekintett, és egy rózsaszín ruhás, lila selyem fejkendős, pirospozsgás, telt szépasszonyt vett észre a szobában, aki egy tálat tartott – nyilván a főparancsnoknak beléptét várta. Kutuzov segédtisztje súgva megmagyarázta Andrej hercegnek, hogy ez a háziasszony, a pópáné, aki kenyeret-sót akar átnyújtani őfőméltóságának. A férje kereszttel, a templomban fogadta a főméltóságú urat, ő meg itthon... „Nagyon csinos" – tette hozzá a szárnysegéd mosolyogva. Kutuzov feltekintett e szavak hallatára. Kutuzov ugyanúgy hallgatta a szolgálattevő tábornok jelentését (amelynek legfőbb tárgya a Carevo–Zajmiscse mellett levő hadállás bírálata volt), ahogy Gyenyiszovot hallgatta; ugyanúgy, ahogy két évvel azelőtt az austerlitzi haditanács vitáját hallgatta. Látszott rajta: csak azért hallgatja, mert van füle, amely szükségképpen felfogja a hangot, habár az egyikben egy hajókötél-darab lapul; de nyilvánvaló volt, hogy abból, amit a szolgálattevő tábornok egyáltalán mondhat, semmi sem lepi meg, semmi sem érdekli, mert előre tud mindent, amit mondanak neki, és csak azért hallgatja meg mindezt, mert meg kell hallgatnia, ahogy meg kell hallgatnia az énekes misét. Mindaz, amit Gyenyiszov mondott, helytálló és okos dolog volt. Amit a szolgálattevő tábornok mondott, még helyesebb és még okosabb volt, de Kutuzov szemmel láthatóan lenézte, mind a tudást, mind a józan észt – mert ismert valami mást, ami független a tudástól és józan észtől – és minden bizonnyal az dönti majd el a csatát. Andrej herceg feszülten figyelte a főparancsnok arckifejezését, de csak az unalom tükröződését fedezhette fel rajta, meg azt az óhajt, hogy ne vétsen az illem ellen, meg a kíváncsiságot: vajon mit jelent az a női suttogás odabent. Nyilvánvaló volt, Kutuzov lekicsinyli a józan észt és a tudást, sőt még a Gyenyiszov tanúsította hazafias érzést is, de nem az eszével, nem az érzéseivel, nem a tudásával kicsinyli le (hisz nem is iparkodott fitogtatni egyiket sem), hanem valami mással. Öregségével, élettapasztalatával kicsinyellte le. Kutuzov maga egyetlen utasítást illesztett bele a jelentésbe, az is csupán az orosz csapatok martalóckodására vonatkozott. A szolgálattevő tábornok a jelentés befejeztével, aláírás végett egy iratot terjesztett őfőméltósága elé: egy földesúr, akinek a zabját zölden lekaszálták, követelte, hogy vonják felelősségre a hadseregparancsnokokat.

Kutuzov ciccentett egyet, megcsóválta a fejét, amikor végighallgatta az ügyet.

– Tűzbe! A kemencébe! És egyszer s mindenkorra megmondom neked, kedves barátom – mondta – tűzbe minden effajta iratot. Csak kaszálják a gabonát, csak tüzeljék a fát, ahogy jólesik. Én ezt nem parancsolom, sőt meg sem engedem, de felelősségre se vonhatok érte senkit. Enélkül nem lehet. Ahol gyalulnak, ott repül a forgács. – Még egyszer az iratra pillantott. – Ó, német alaposság! – mondta fejcsóválva.

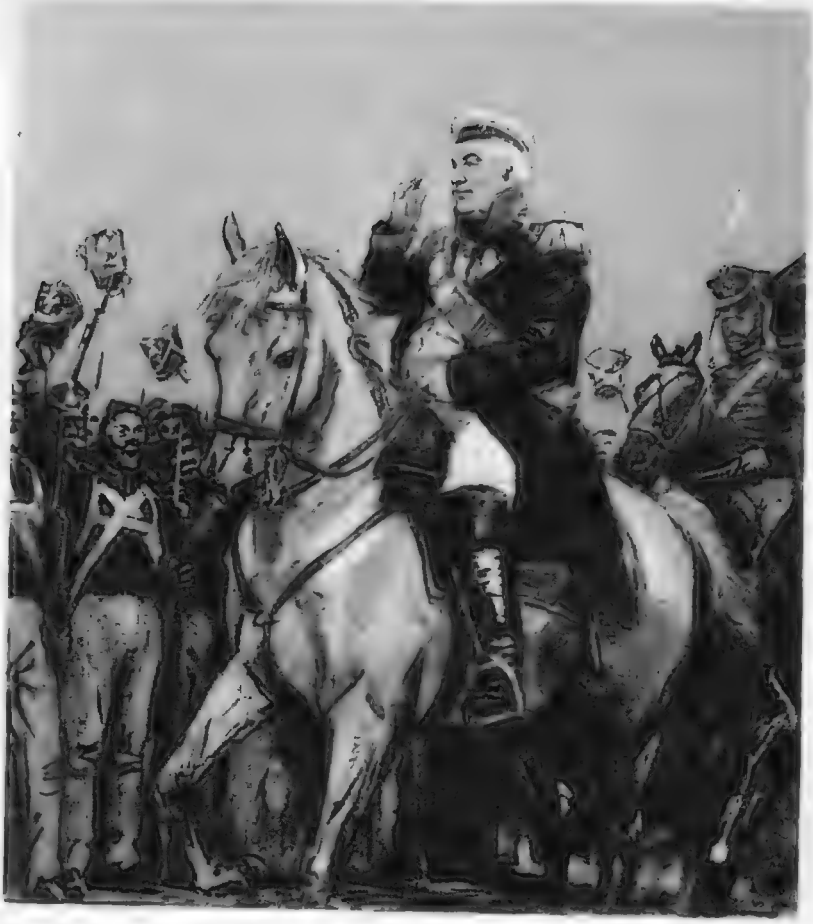

Kutuzov a csapatai közt.

– No végre, kész! – mondta Kutuzov, amikor aláírta az utolsó okmányt; nehézkesen felemelkedett, duzzadt, fehér nyakán a redőket simára húzta és felvidult arccal az ajtó felé indult.

A pópánénak az arcába tódult a vér, felkapta a tálat, amelyet – noha jó sokáig készülődött rá – mégsem sikerült idejében átnyújtania. Mély meghajlással vitte oda Kutuzovnak.

Kutuzov összehunyorította a szemét; elmosolyodott, egyik kezével megfogta a pópáné állát és azt mondta:

– Ej, de szép vagy! Köszönöm, galambom!

Nadrágja zsebéből elővett néhány aranyat és a tálra tette.

– No, hogy s mint vagy? – kérdezte és a szállásául előkészített szoba felé indult. A pópáné pirospozsgás arcán még a gödröcskék is mosolyogtak. Kutuzov után ő is bement a szobába. A segédtiszt kiment Andrej herceghez a tornácra és meghívta reggelire. Egy félóra mulva megint Kutuzovhoz hívták Andrej herceget. Kutuzov – ugyanabban a kigombolt mundérban – egy karosszékben hevert. Egy francia könyvet tartott a kezében, de Andrej herceg beléptekor közé tette a papírvágó kést, és behajtotta. Andrej herceg meglátta a fedelét: madame de Genlis: „Les chevaliers du Cygne"[25] című könyve volt.

– No, ülj le, ülj le, beszélgessünk – mondta Kutuzov. – Hát, szomorú, nagyon szomorú. De ne felejtsd el, barátom, én apád helyett apád vagyok... – Andrej herceg elmondott Kutuzovnak mindent, amit csak tudott apja haláláról, és elmondta, mit látott Liszije Goriban, amikor ott járt.

– Ide... ide juttattak bennünket! – mondta hirtelen izgatott hangon Kutuzov; Andrej herceg elbeszélése alapján bizonyára világosan elképzelte, milyen helyzetben van egész Oroszország. – De csak egy kis időt, egy kis időt még – tette hozzá haragos arckifejezéssel, majd – bizonyára nem akarta folytatni ezt az izgalmat okozó beszélgetést – azt mondta: – Azért hívattalak, hogy magam mellett tartsalak.

– Köszönöm főméltóságodnak – felelte Andrej herceg – de attól félek, nem vagyok én már vezérkarba való – mondta mosolyogva. Kutuzov észrevette ezt a mosolyt; kérdően nézett rá. – És ami a fő – tette hozzá Andrej herceg – megszoktam az ezredet, megszerettem a tiszteket és, azt hiszem, az embereim is szeretnek engem. Sajnálnám otthagyni az ezredet. Ha lemondok arról a nagy tisztességről, hogy ön mellett lehessek, higgye el...

Kutuzov duzzadt arcáról okos, jóságos, de egyúttal finoman gúnyos kifejezés sugárzott. Közbevágott.

– Sajnálom, mert szükségem volna rád; de igazad van, igazad van. Nekünk nem ide kellenek az emberek. Tanácsadó van mindig, még sok

[25] A hattyú lovagjai (Nagy Károly lovagjai).

is, de ember nincs. Nem ilyenek volnának a mi ezredeink, ha minden tanácsadó ott szolgálna valamelyik ezredben, mint te. Austerlitz óta emlékszem rád... Emlékszem, emlékszem: a zászlóval... emlékszem – mondta Kutuzov, Andrej herceg arcát pedig örömpír futotta el erre a visszaemlékezésre. Kutuzov a karjánál fogva magához húzta, és odatartotta neki az arcát. Andrej herceg megint könnyet látott az öreg szemében. Andrej herceg tudta ugyan, hogy Kutuzov könnyen sírva fakad, hogy különösen dédelgeti és sajnálja őt, ki akarja mutatni, mennyire együtt érez vele, mert osztozik veszteségében – és mégis oly boldog volt, oly jólesett neki ez a visszaemlékezés Austerlitzra.

– Menj a magad útján, isten áldjon. Tudom, ez a te utad, a becsület útja. – Elhallgatott. – Nélkülöztelek Bukarestben, de el kellett küldenem téged. – És Kutuzov, hogy másra fordítsa a szót, a török háborúról meg az ott kötött békéről kezdett beszélni. – Hát igen, nem kevés szemrehányás ért engem – mondta – a háborúért is, meg a békéért is... de mind épp jókor jött. *Tout vient à point à celui qui sait attendre.*[26] Pedig ott is volt tanácsadóm, legalább annyi, mint itt... – folytatta, visszatérve a tanácsadókra, akik láthatólag nagyon foglalkoztatták. – Ó, ezek a tanácsadók! – mondta. – Ha mind meghallgattam volna, Törökországgal nem kötöttünk volna békét, nem fejeztük volna be a háborút. Mindent a leggyorsabban; mert ha csak gyorsan csináljuk, hosszúra húzódik. Ha Kamenszkij nem *hal meg,* akkor *elesik.* Ő harmincezer emberrel ostromolta az erődöket. Erődöt elfoglalni nem nehéz, de nehéz megnyerni a hadjáratot. Ahhoz pedig nem szükséges ostrom és roham, de szükséges *türelem* és *idő.* Kamenszkij katonákat küldött Ruscsuk ellen, én meg csak őket (a türelmet és az időt) küldtem, és több erődöt bevettem, mint Kamenszkij, és arra szorítottam a törököt, hogy lóhúst egyék. – Megcsóválta a fejét. – A francia is azt teszi! Hidd el a szavam – mondta fellelkesülve Kutuzov és a mellére csapott – eszik még lóhúst a francia! – És megint könny fátyolozta be a szemét.

– De hát mégiscsak vállalnunk kell az ütközetet – mondta Andrej herceg.

– Kell; ha mindenki azt akarja, akkor nincs mit tenni... De hidd el, kedves fiam, nincs erősebb, mint ez a két harcos: a *türelem* meg az *idő;* ezek mindenre képesek, csakhogy a tanácsadók *n'entendent pas de cette oreille voilà le mal.*[27] Némelyik akarja, némelyik nem. Mit tegyünk? – kérdezte, láthatólag feleletet várva. – Igen, szerinted mit kell tennünk? – kérdezte ismét, és szemében mély, okos kifejezés csillogott. – Megmondom én neked, mit kell tenni – szólt, mivel Andrej herceg csak nem felelt. – Megmondom én neked, mit kell tenni, és mit teszek én. *Dans le doute, mon cher* – szünetet tartott – *abstiens toi*[28] – mondta tagoltan. – No, isten ve-

[26] Minden jókor jön annak, ki várni tud.
[27] nem hallgatnak rájuk, ez a baj.
[28] Kétes helyzetben maradj veszteg.

led, fiam; ne felejtsd el, hogy én teljes szívemmel osztozom veszteségedben, és hogy neked én nem főméltóságú úr, nem herceg és nem főparancsnok vagyok, hanem apád. Ha kell valami, gyer' egyenest hozzám. Isten veled, kedves fiam. – Megint megölelte és megcsókolta. És Andrej herceg még ki se lépett az ajtón, Kutuzov megkönnyebbülten felsóhajtott, és ismét madame de Genlis „Les chevaliers du Cygne" című regényéért nyúlt, amelynek olvasását még nem fejezte be.

Andrej herceg sehogy se tudta okát adni, de Kutuzovval való találkozása után megnyugodva tért vissza ezredéhez: jól halad majd a dolog, mert jó kézre bízták. Minél jobban látta, hogy minden egyéni kezdeményezés hiányzik ebből az öregemberből – akiben szinte csupán a megszokott szenvedélyek maradtak meg, a józan ész helyett pedig (amely csoportosítja az eseményeket és következtetéseket von le) csupán az események folyásának nyugodt szemléletére irányuló képesség – annál inkább megnyugodott afelől, hogy minden úgy lesz, ahogy lenni kell. „Nem lesz egyetlen saját ötlete sem. Nem talál ki semmit, nem kezdeményez semmit – gondolta Andrej herceg – de meghallgat mindent, észben tart mindent, a maga helyére állít mindent, nem akadályoz meg semmit, ami hasznos, és nem enged meg semmit, ami árt. Tudja, hogy van valami, ami erősebb és jelentősebb az ő akaratánál – az események elkerülhetetlen folyása, és ő meg tudja látni ezeket az eseményeket, meg tudja érteni jelentőségüket, és a jelentőség tudatában le tud mondani az eseményekben való részvételről: egyéni akaratáról, ha ez másra irányul. És ami a fő – gondolta Andrej herceg – azért bízik benne az ember, mert Genlis regénye meg a francia szólások ellenére is – orosz; mert megremegett a hangja, mikor azt mondta: „Ide juttattak bennünket!", mert szinte zokogott, amikor arról beszélt, hogy „rászorítja még a lóhúsevésre őket is". Épp ez a többékevésbé homályosan, de mindenkiben élő érzés volt az alapja annak az egyértelmű, általános helyeslésnek, amely Kutuzov főparancsnokká választását kísérte: a nép akarta azt, ha ellentétben állt is az udvarbeliek elképzeléseivel.

XVII

Miután az uralkodó elutazott Moszkvából, a moszkvai élet a régi, megszokott mederben folyt tovább, és ennek az életnek a folyása annyira megszokott volt, hogy nehéz volt visszaemlékezni a hazafias ujjongás és lelkesedés elmúlt napjaira, nehéz volt elhinni: csakugyan veszélyben forog Oroszország, és az Angol Klub tagjai egyben hazafiak is, akik örömest vállalnak bármilyen áldozatot. Az uralkodó moszkvai tartózkodása alatt fellobbanó hazafias hangulatra csupán az emlékeztetett, hogy követelték az emberben és pénzben felkínált áldozatot, amely mihelyt felkínálták, törvényes, hivatalos formát öltött, és elkerülhetetlennek látszott.

Hiába közeledett az ellenség Moszkva felé, a moszkvaiak semmivel sem szemlélték komolyabban a helyzetüket, sőt ellenkezőleg, még könnyelműb-

ben – mindig így történik ez az olyan emberekkel, akik nagy veszély közeledtét látják. Veszedelem közeledésekor mindig két hang beszél az ember lelkében, egyforma hangosan: az egyik józanul azt tanácsolja, hogy az ember jól fontolja meg, milyen természetű az a veszedelem, milyen eszközökkel szabadulhat meg tőle; a másik még józanabbul azt mondja, hogy túlságosan nehéz és kínzó a veszélyre gondolni, mivel az ember úgysem láthat előre mindent és nem térhet ki a dolgok általános folyása elől, így hát jobb, ha elfordul a nehézségtől, mindaddig, amíg be nem következik, jobb, ha arra gondol, ami kellemes. Magányában jobbadán az első hangra hallgat az ember, társaságban viszont a másodikra. Így történt most Moszkva lakosaival is. Rég nem szórakoztak úgy Moszkvában, mint abban az évben.

Rasztopcsin röpiratát, amelynek a felsején egy csapszék, egy csaplános, meg egy Karpuska Csigirin nevű moszkvai polgár képe volt látható, éppúgy olvasták, mint Vaszilij Lvovics Puskin legfrissebb kínrímeit. *„Csigirin, aki hadfi volt és jócskán felöntött a garatra, azt hallotta, hogy Bonaparte Moszkva ellen akar vonulni; erre dühbe gurult, csúnya szitkokat szórt minden franciára, kiment az ivóból és a sas alatt beszédet intézett az összegyűlt néphez."*

A klubban, a sarokszobában összegyűltek, hogy elolvassák ezt a röpiratot, és némelyeknek tetszett, ahogy Karpuska gúnyolódik a franciákon. amikor azt mondja, hogy *„felfúvódnak a káposztától, szétpukkadnak a kásától, megfulladnak a káposztalevestől, mert mind törpék, és egy fehércseléd egy szál villával hármat is a háta mögé hajít."* Némelyek nem helyeselték ezt a hangnemet, azt mondták, hogy ez ízetlen és ostoba. Arról beszéltek, hogy Rasztopcsin minden franciát, sőt minden idegent kiutasított Moszkvából, mert voltak köztük ellenséges kémek és ügynökök is; de ezt főként azért mondták el, hogy ebből az alkalomból elmondják azokat az elmés szavakat, amelyeket Rasztopcsin az idegenek útnak indításakor mondott. Az idegeneket Nyizsnyij-Novgorodba küldték egy bárkán, és ekkor Rasztopcsin azt mondta nekik: *„Rentrez en vous même, entrez dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon."*[29] Elmondták, hogy Moszkvából már elköltöztettek minden hivatalt, és ehhez hozzáfűzték Sinsinnek azt a tréfáját, hogy Moszkva mindezt Napoleonnak köszönheti. Elmondták, hogy Mamonovnak nyolcszázezerbe kerül az ezrede; hogy Bezuhov még többet költött a maga harcosaira, de Bezuhov eljárásában az a legjobb, hogy ő maga is egyenruhát ölt és lóháton vonul majd az ezrede előtt, és még díjat sem szed azoktól, akik majd nézik.

– Ön nem irgalmaz senkinek – mondta Julie Drubeckaja, és gyűrűk borította, vékony ujjaival összeszedett és összepréselt egy csomó tépést.

Julie másnap el akart utazni Moszkvából és búcsúestet rendezett.

---

[29] Szálljanak be ebbe a bárkába és szálljanak magukba, ne tegyék Charon bárkájává.

– Bezuhov *est ridicule*[30], de olyan jó és olyan kedves. Hát élvezet magának *caustique*[31]-nak lenni?

– Bírság! – mondta egy népfelkelő-egyenruhás fiatalember, akit Julie *„mon chevalier*-nek[32] nevezett és aki vele együtt készült Nyizsnyij-Novgorodba.

Julie társaságában, mint sok más moszkvai társaságban, kimondták, hogy csakis oroszul beszélnek, és azok, akik ez ellen vétenek, vagyis kiejtenek egy-egy francia szót, bírságot fizetnek a hazafias áldozatok bizottsága javára.

– És még egy bírság a gallicizmusért – mondta egy orosz író, aki szintén ott volt a szalonban. – „Élvezet magának... lenni" – nem oroszos.

– Ön senkin sem könyörül – folytatta Julie; a népfelkelőhöz beszélt, a tollforgató megjegyzésére ügyet sem vetett. – A *caustique*-ért hibás vagyok – mondta – fizetek is, de hát szívesen fizetek ezentúl is azért az élvezetért, hogy megmondhatom magának az igazságot; a gallicizmusokért nem felelek – fordult a tollforgatóhoz – nekem se pénzem, se időm nincs arra, hogy tanítót fogadjak és oroszul tanuljak, mint Golicin herceg. De nini, itt van ő is – mondta Julie. – *Quand on*...[33] Nem, nem – fordult a népfelkelőhöz – nem kap rajta. Ha az ember a napról beszél, látja is a sugarát – mondta a háziasszony és szeretetreméltóan rámosolygott Pierre-re. – Éppen önről beszéltünk az imént – tette hozzá, a nagyvilági hölgyekre jellemző könnyed füllentéssel. – Azt mondtuk, hogy az ön ezrede biztosan különb lesz, mint a Mamonové.

– Jaj, csak ne beszéljen az ezredemről – felelte Pierre. Kezet csókolt a háziasszonynak és leült mellé. – Már torkig vagyok vele!

– Bizonyára személyesen fogja vezetni – mondta Julie és ravaszul, gúnyosan összekacsintott a népfelkelővel.

Pierre jelenlétében a népfelkelő már nem volt olyan *caustique*, és arca azt tükrözte, hogy nem érti, mit jelent Julie mosolya. Pierre egyénisége – minden szórakozottsága és kedélyessége ellenére is – tüstént végét szakította minden olyan próbálkozásnak, hogy jelenlétében gúnyolódjanak rajta.

– Nem – felelte nevetve Pierre és végignézett nagy, kövér testén. – Engem ugyan nagyon könnyen eltalálnának a franciák, meg aztán félek, hogy nyeregbe se tudok majd ülni...

Julie társasága, miután sorra vett jó néhány személyt, Rosztovékra fordította a szót.

– Azt mondják, nagyon rosszul áll a szénájuk – mondta Julie. – Olyan értetlen az a gróf. Razumovszkijék meg akarták venni a házát meg a Moszkva környéki birtokát, de csak húzódik a dolog. Nagy árat szabott a gróf.

---

[30] Bezuhov nevetséges
[31] rosszmájúnak
[32] lovagomnak
[33] Ha az ember...

– Nem, azt hiszem, már a napokban nyélbeütik a vásárt – mondta valaki. – Ámbár most őrültség bármit is vásárolni Moszkvában.

– Miért? – kérdezte Julie. – Csakugyan azt hiszi, hogy Moszkva veszélyben forog?

– Hát ön miért utazik el?

– Én? Ez furcsa. Én azért utazom el, mert... mert mindenki elutazik, és mert én nem vagyok se Jeanne d'Arc, se amazon.

– No igen, igen, adjon ide még egy darab gyolcsot!

– Ha sikerül rendezni az ügyeit, meg tudja fizetni minden adósságát – mondta a népfelkelő Rosztovról.

– Derék öreg ember, de nagyon *pauvre sire*[34]. És miért laknak itt ilyen sokáig? Már rég falura akartak költözni. Azt hiszem, Natalie már egészséges – mondta ravasz mosollyal Julie Pierre-nek.

– Várják a kisebbik fiukat – felelte Pierre. – Beállt Obolenszkij kozákjai közé és Belaja Cerkovba ment. Ott alakul most egy ezred. De aztán átvezényelték az én ezredembe, és napról napra várjuk. A gróf már régen el akart utazni, de a grófné a világért sem hajlandó elindulni Moszkvából, amíg nem érkezik meg a fia.

– Tegnapelőtt láttam őket Arharovéknál. Natalie megint megszépült, vidám lett. Egy románcot énekelt. Némelyek milyen könnyen kihevernek mindent!

– Mit hevernek ki? – kérdezte Pierre elégedetlenül. Julie elmosolyodott.

– Tudja, gróf, olyan lovagok, mint ön, csak madame Souza regényeiben akadnak.

– Miféle lovagok? Miért? – kérdezte Pierre és elpirult.

– Ugyan hagyja, kedves gróf, *c'est la fable de tout Moscou. Je vous admire, ma parole d'honneur.*[35]

– Bírság! Bírság! – mondta a népfelkelő.

– No jó. Már nem is beszélhet az ember, jaj de unalmas.

– *Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?*[36] – kérdezte haragosan Pierre és felállt.

– Ugyan hagyja, gróf. Ugyis tudja.

– Nem tudok én semmit – felelte Pierre.

– Tudom, hogy jó barátságban volt Natalie-val és azért... Nem, én mindig Verával barátkoztam inkább. *Cette chère Véra!*

– *Non, madame* – folytatta Pierre elégedetlen hangon. – Én egyáltalán nem vállaltam magamra Natasa Rosztov lovagjának szerepét, és már körülbelül egy hónap óta nem is jártam náluk... De nem értem ezt a kíméletlenséget...

---

[34] szegény ördög, siralmas figura

[35] erről beszél egész Moszkva. Becsületszavamra, bámulom önt.

[36] Miről beszél egész Moszkva?

– *Qui s'excuse, s'accuse*[37] – mondta mosolyogva és egy csomó tépést lengetve Julie, és hogy az övé maradjon az utolsó szó, hirtelen másra fordította a beszélgetést. – Mit szól hozzá, ma megtudtam, hogy szegény Marie Bolkonszkaja tegnap Moszkvába érkezett. Hallotta, hogy elveszítette az apját?

– Csakugyan?! Hol van? Nagyon szeretnék találkozni vele – mondta Pierre.

– Tegnap vele töltöttem az estét. Ma vagy holnap reggel a Moszkva környéki birtokára utazik az unokaöccsével.

– Mi történt vele, hogy van? – kérdezte Pierre.

– Éldegél, csak hát szomorú. De... tudja, ki mentette meg? Valóságos regény! Nicolas Rosztov. Közrekapták, meg akarták ölni a hercegnőt, az embereit meg is sebesítették. Nicolas közbevetette magát és megmentette...

– Megint egy regény – jegyezte meg a népfelkelő. – Ezt a népvándorlást csakis azért rendezik, hogy minden vénlány férjhez menjen. Catiche az egyik, Bolkonszkaja hercegnő a másik.

– Tudja, én csakugyan azt gondolom, hogy Marja *un petit peu amoureuse du jeune homme*[38].

– Bírság! Bírság! Bírság!

– De hát hogy kell ezt mondani oroszul?

XVIII

Amikor Pierre hazatért, odaadták neki Rasztopcsin aznap érkezett két röpiratát.

Az első arról szólt: valótlan az a hír, amely szerint Rasztopcsin gróf megtiltja a Moszkvából való elköltözést; épp ellenkezőleg, Rasztopcsin gróf örül annak, hogy elutaznak Moszkvából a hölgyek és a kereskedőfeleségek. „Csak minél kevesebb ijedtséget, minél kevesebb hírhordást – hangzott a röpirat – de én az életemmel kezeskedem, hogy az a gazember nem teszi be a lábát Moszkvába." Pierre ezekből a szavakból látta először világosan, hogy a franciák bevonulnak Moszkvába. A másik hirdetmény arról szólt, hogy főhadiszállásunk Vjazmában van; hogy Wittgenstein gróf legyőzte a franciákat, de mivel sok lakos óhajt felfegyverkezni, fegyvereket készítettek elő számukra a fegyvertárban: kardot, pisztolyt, puskát, ezeket a lakosok olcsón megkaphatják. A röpiratok hangja már nem volt olyan tréfás, mint azelőtt, amikor Csigirin szóbeszédét közölték. Pierre elgondolkozott ezeken a röpiratokon. Nyilvánvaló volt, hogy közeleg az a szörnyű viharfelhő, amelyet lelkének minden erejével állandóan hívott, és amely önkéntelenül félelmet is keltett benne.

„Katonai szolgálatba lépjek és vonuljak be a hadsereghez, vagy vár-

[37] Aki mentegetőzik, vádolja magát.
[38] egy icipicikét szerelmes abba a fiatalemberbe.

jak?" – vetette fel magában Pierre a kérdést immár századszor is. Felvett egy csomag kártyát, amely az asztalon hevert, és elkezdett pasziánszot játszani.

– Ha kijön ez a pasziánsz – mondta magában, amikor megkeverte a csomagot, és a kezében tartva felfelé nézett – ha kijön, akkor azt jelenti... mit is jelent? – Még nem tudta eldönteni, mit is jelent, amikor a dolgozószoba ajtaja előtt megszólalt a legidősebb hercegnő, azt kérdezte, bemehet-e.

– Akkor azt jelenti, hogy be kell vonulnom a hadsereghez – fejezte be Pierre. – Jöjjön be, jöjjön be – fordult a hercegnőhöz.

(Csak a legidősebb – a hosszú derekú és a merev arcú – hercegnő lakott még mindig Pierre házában; a két fiatalabb férjhez ment.)

– Bocsásson meg, *mon cousin*, hogy bejöttem önhöz – mondta a hercegnő szemrehányó és izgatott hangon. – De utóvégre is csak határozni kell valamit. Mi lesz velünk? Mindenki elmegy Moszkvából, a nép háborog. Miért maradunk mi még mindig?

– Ellenkezőleg! Azt hiszem, *ma cousine*, minden rendben van – felelte Pierre azzal a tréfálkozással, amelyet a hercegnővel való kapcsolatában megszokott, mert mindig zavartan játszotta a hercegnő előtt a jótevő szerepét.

– Igen, rendben van... gyönyörű ez a rend! Varvara Ivanovna nekem ma elmondta, hogy csapataink milyen hőstetteket visznek véghez. Ez aztán igazán becsületükre válik. A nép is egészen fellázadt, nem akar engedelmeskedni, még az én cselédlányom is gorombáskodik. Még megérem, hogy meg is vernek bennünket. Már nem lehet járni az utcán. És ami a fő, maholnap itt lesznek a franciák, hát mire várunk még?! Csak azt az egyet kérem, *mon cousin* – mondta a hercegnő – vitessen engem Pétervárra: vagyok, aki vagyok, de Bonaparte uralma alatt nem élhetek.

– Ugyan, hagyja, *ma cousine*, honnan meríti ezeket az értesüléseit? Épp ellenkezőleg...

– Én az ön Napoleonjának nem engedelmeskedem. Más tegye, amit akar... Ha ön nem akarja...

– De igen, megteszem, mindjárt kiadom a parancsot.

A hercegnő láthatólag bosszankodott, amiért nem volt kire haragudnia. Suttogott valamit és leült a székre.

– De nem helyesen tájékoztatták – mondta Pierre. – A városban teljes a csend, és nem fenyeget semmi veszély. Épp az imént olvastam... – Pierre megmutatta a hercegnőnek a röpiratokat. – A gróf azt írja, az életével kezeskedik, hogy az ellenség nem teszi a lábát Moszkvába.

– Á, az ön grófja... – szólt haragosan a hercegnő. – Képmutató, gonosztevő, aki maga bujtogatja zendülésre a népet. Vagy nem ő írta ezekben a bolond röpiratokban, hogy „akárki legyen is, ragadd üstökön és cipeld az áristomba" (micsoda ostobaság!)! Tisztelet, becsület annak, aki elcsíp valakit. Van is látszatja a nagy kedveskedésnek! Varvara Ivanovna azt mondta, hogy majdnem agyonverte a nép, mert franciául beszélt...

– Hát bizony ez így van... De ön túlságosan a szívére vesz mindent – mondta Pierre és hozzáfogott, hogy kirakja a pasziánszot.

Bár a pasziánsz kijött, Pierre csak nem vonult be a hadsereghez, hanem ottmaradt az elnéptelenedett Moszkvában, még mindig ugyanolyan riadtságban, határozatlanságban, félelemben, de egyúttal örömben is, és várt valami borzalmasat.

Másnap estefelé elutazott a hercegnő, Pierre-t pedig felkereste a fő jószágigazgató azzal a hírrel, hogy az ezred felszereléséhez szükséges pénzt nem tudja előteremteni, ha nem adják el az egyik birtokot. A fő jószágigazgató általában úgy festette le a helyzetet Pierre-nek, hogy az ezred megszervezésének ötlete biztosan a tönk szélére sodorja. Pierre alig tudta elfojtani mosolyát, mialatt a fő jószágigazgatót hallgatta.

– Hát adja el – mondta. – Mit tegyek, most már nem szeghetem meg a szavamat.

Minél rosszabbra fordult a dolgok állapota általában, a saját dolgainak állapota meg különösen, annál kellemesebben érezte magát Pierre, annál nyilvánvalóbbá vált, hogy közeledik a várt katasztrófa. Már jóformán egy ismerőse sem maradt a városban. Julie elutazott, Marja hercegnő elutazott. Közeli ismerősei közül már csak Rosztovék maradtak ott; de őhozzájuk nem járt Pierre.

Pierre azon a napon, csupa szórakozásból elment Voroncovo falvába, hogy megnézze azt a nagy léggömböt, amelyet Leppich készített az ellenség romlására, meg a próbagömböt, amelyet másnap akartak felereszteni. Ez a gömb még nem készült el, de – ahogy Pierre megtudta – az uralkodó kívánságára készítették. Az uralkodó a következőket írta erről a gömbről Rasztopcsin grófnak:

„Aussitôt que Leppich sera prèt, composez lui un équipage pour sa nacelle d'hommes surs et intelligents et dépechez un courier an général Koutousoff pour l'en prévenir. Ja l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-en-chef."[39]

Pierre Voroncovóból hazamenet, a Bolotnaja téren áthaladva, tömeget pillantott meg a vesztőhelynél. Megállt és leszállt a kocsiból. Egy kémkedéssel vádolt francia szakácsot botoztak meg. A botozás épp akkor ért véget, a hóhér akkor oldozott le a kínpadról egy rőt pofaszakállas, kék harisnyás, zöld mellényes, panaszosan nyögő embert. Egy másik bűnös – vézna, sápadt férfi – ugyanott állt. Arcuk vonása azt tanúsította,

---

[39] „Mihelyt Leppich elkészül, léghajója számára alakítson legénységet megbízható és értelmes emberekből, és küldjön egy futárt Kutuzov tábornokhoz és értesítse őt. Én már tájékoztattam őt a dologról.

Kérem, kösse lelkére Leppichnek, hogy jól vigyázzon, hol száll le először; ne tévedjen, az ellenség kezébe ne kerüljön. Feltétlenül szükséges, hogy mozdulatait összehangolja a főparancsnokság hadmozdulataival."

hogy franciák. Pierre a sovány franciáéhoz hasonló ijedt, fájdalmas arckifejezéssel átfurakodott a tömegen.

– Mi az? Ki ez? Miért verik? – kérdezte. De a bundás és ködmönös hivatalnokok, polgárok, parasztok és nők tömegének figyelme oly mohón arra sűrűsödött, ami a vesztőhelyen folyt, hogy senki se válaszolt neki. A kövér ember felkelt, összeráncolta homlokát, vont egyet a vállán, aztán szemmel láthatólag keménységet mimelve, felöltötte mellényét; nem is nézett körül; de aztán hirtelen megremegett az ajka és sírva fakadt, maga is haragudva magára, ahogy a vérmes felnőtt emberek sírnak. A tömeg hangosan beszélni kezdett. Pierre-nek úgy tetszett: azért, hogy elnyomja magában a szánalom érzését.

– Egy herceg szakácsa...

– Mi az, mószjő? Úgy látszik, francia szájnak savanyú az orosz mártás... Belevásott a foga – mondta egy ráncos képű hivatalnok, aki Pierre mellett állt, amikor a francia elsírta magát. A hivatalnok körülnézett, bizonyára azt várta, hogy méltányolják szellemességét. Némelyek nevettek is rajta, mások azonban továbbra is ijedten nézték a hóhért, aki a másikat vetkőztette.

Pierre szippantott egyet az orrán, összeráncolta homlokát, sarkon fordult és visszaindult a kocsihoz és folyton dörmögött valamit, mialatt visszament és felült. Az úton többször is megremegett és felkiáltott, olyan hangosan, hogy a kocsis meg is kérdezte: – Mit parancsol?

– Hát hova hajtasz? – kiáltott rá Pierre a kocsisra, aki a Lubjankára kanyarodott be.

– A főparancsnokhoz parancsolta – felelte a kocsis.

– Buta jószág! – rivallt rá Pierre, és összeszidta a kocsisát, pedig ez ritkán esett meg vele. – Haza parancsoltam; és minél hamarább, te fatuskó... Még ma el kell utaznom – dünnyögte aztán.

Pierre a megbotozott franciát meg a vesztőhely körül csoportosuló tömeget látva, végképp arra a meggyőződésre jutott, hogy nem maradhat tovább Moszkvában, s még aznap bevonul a hadsereghez; azt hitte, már említette is ezt a kocsisnak, vagy pedig ennyit magától is tudni kell.

Hazaérve kiadta a parancsot Jevsztafjevicsnek, Moszkva-szerte jól ismert, mindent tudó, mindenhez értő kocsisának: még az éjjel indul Mozsajszkba, a hadsereghez, küldje tehát oda a hátaslovait. Aznap nem lehetett ezt mind elvégezni, ezért Jevsztafjevics úgy vélte, Pierre-nek másnapra kell halasztania az indulást, hogy időt adjon az előfogatoknak: mehessenek előre azon az útvonalon.

Huszonnegyedikén kiderült az ég a rossz időjárás után, és Pierre azon a napon ebéd után elindult Moszkvából. Éjjel, amikor lovakat váltott Perhuskovóban, arról értesült, hogy aznap este nagy ütközet volt. Azt beszélték, hogy ott, Perhuskovóban rengett a föld az ágyúzástól. Pierrenek arra a kérdésére, hogy ki győzött, senki se tudott válaszolni. (Ez a huszonnegyediki sevardinói csata volt.) Pierre hajnalban ért Mozsajszkba.

Mozsajszkban minden ház tele volt beszállásolt katonákkal, és abban

a fogadóban, ahol a lovászmester meg a kocsis várta, már nem volt hely a szobákban: mind tele volt tisztekkel.

Mozsajszkban és Mozsajszk környékén mindenütt csapatok álltak vagy meneteltek. Kozákokat, gyalogosokat, lovasokat, katonákat, furmányosokat, lőszeres talyigakat, ágyúkat lehetett látni mindenfelé. Pierre iparkodott előrejutni mielőbb, és minél távolabb került Moszkvától, minél mélyebbre merült a csapatoknak ebbe a tengerébe, annál jobban elhatalmasodott rajta a nyugtalanság riadalma, meg valami soha nem tapasztalt boldog érzés. Olyan volt ez az érzés, mint amelyet a Szlobodszkij-palotában, az uralkodó látogatásakor tapasztalt: azt érezte, hogy okvetlenül vállalkoznia kell valamire, fel kell áldoznia valamit. Most annak a tudatnak kellemességét tapasztalta, hogy mindaz, ami az emberek boldogságát, az élet kényelmét alkotja, a gazdagság is, sőt maga az élet is olyan badarság, amelyet örömest elvet magától az ember valami... egyébnek a kedvéért... Pierre nem tudta megmondani határozottan, minek a kedvéért, de nem is igyekezett tisztázni magában, kinek és minek az érdekében hajlandó különös gyönyörűséggel feláldozni mindenét. Nem az érdekelte, miért akar áldozatot hozni, hanem maga az áldozat volt számára egészen új, boldogító érzés.

XIX

Huszonnegyedikén folyt le a csata a sevargyinói erőd mellett, huszonötödikén egy golyót se lőtt ki egyik fél sem, huszonhatodikán zajlott le a borogyinói ütközet.

Hogyan és miért kínálták fel és vállalták a sevargyinói meg a borogyinói ütközetet? Miért került sor a borogyinói ütközetre? Sem a franciák, sem az oroszok szempontjából nem volt a legcsekélyebb értelme sem. A legközvetlenebb eredménye az volt – mert nem is lehetett más – hogy az oroszok közelebb sodródtak Moszkva pusztulásához (pedig épp attól féltünk a legjobban a világon), a franciák pedig közelebb sodródtak hadseregük pusztulásához (pedig épp attól féltek a legjobban a világon). Ez a következmény már akkor egészen világosan előrelátható volt, és Napoleon mégis felkínálta, Kutuzov pedig vállalta ezt az ütközetet.

Ha hadvezéreket józan észokok vezérlik, akkor Napoleonnak világosan kell látnia, hogy kétezer versztányi előrenyomulás után ütközetre vállalkoznia és hadserege egynegyedének elvesztését megkockáztatni annyit jelent, mint biztos pusztulás felé haladni; és Kutuzovnak is ugyanolyan világosan kell látnia, hogy az ütközetre vállalkozni és ugyancsak hadserege negyedének elvesztését megkockáztatni annyit jelent, mint egészen biztosan elveszteni Moszkvát. Kutuzov számára ez olyan világos volt, mint kétszer kettő négy, vagy mint az, hogy ha a dáma-játékban eggyel kevesebb figurám van és egymás után lecserélgetem a figuráimat, nyilvánvalóan vesztek, épp ezért nem szabad cserélgetnem.

Ha az ellenfelemnek tizenhat figurája van, nekem meg tizennégy, akkor én csak egy nyolcadrésszel vagyok gyengébb nála; de ha lecserélek tizenhárom figurát, akkor az ellenfelem háromszorta erősebb lesz, mint én.

A borogyinói ütközet előtt a mi erőink körülbelül úgy aránylottak a francia erőkhöz, mint öt a hathoz, az ütközet után pedig úgy, mint egy a kettőhöz, vagyis az ütközet előtt százezer-százhúszezer, utána pedig ötvenezer-százezer volt az arány. És az okos, tapasztalt Kutuzov mégis vállalta az ütközetet. Napoleon pedig, a lángeszű hadvezér – ahogy nevezni szokták – felkínálta az ütközetet, elvesztette seregének egynegyedét és még jobban széthúzta vonalát. Ha azt állítják, hogy úgy vélte: Moszkva elfoglalásával befejezi a hadjáratot, mint annak idején Bécs elfoglalásával, akkor ez ellen sok bizonyítékot lehet felhozni. Napoleon történetírói maguk is azt mondják: Napoleon már Szmolenszken túl meg akart állni, mert tudta, milyen veszélyes hadműveleti vonalának széthúzása, tudta, hogy Moszkva elfoglalása nem jelenti a hadjárat végét, mert már Szmolenszk óta látta, milyen állapotban kerülnek kezére az orosz városok, és mert egyszer sem kapott választ, valahányszor csak kinyilvánította tárgyalások megindítására vonatkozó óhaját.

Kutuzov és Napoleon nem a maga belátása szerint, nem ésszerűen vállalkozott a borogyinói ütközetre. De a történetírók a már megtörtént tényekhez utólagosan hozzáköltötték a két hadvezér előrelátásának és zsenialitásának holmi bizonyítékait, pedig épp a két hadvezér volt a világesemények valamennyi akaratlan eszköze közt a legrababb, a legakaratlanabb eszköz.

A régiek a hősköltemények remekeit hagyták ránk, amelyekben a hősökre sűrűsödik a történet minden érdekessége, és mi mégsem tudjuk megszokni, hogy a mi emberibb korunkban az ilyenfajta történetkéknek semmi értelmük sincs.

A másik kérdésre: hogyan került sor a borogyinói és az azt megelőző sevargyinói ütközetre, szintén nagyon határozott és mindenki által ismert, de teljesen hamis választ kapunk. Valamennyi történész a következőképpen írja le ezt az eseményt:

Az orosz hadsereg Szmolenszk óta tartó visszavonulása során állítólag mindig kereste a legmegfelelőbb hadállást a döntő csatára, és ezt a hadállást állítólag Borogyinónál találta meg.

Az oroszok állítólag előre megerősítették ezt a hadállást a Moszkvából Szmolenszkbe vezető úttól balra, csaknem derékszögben Borogyino és Utyica között, pontosan azon a terepen, ahol le is zajlott az ütközet.

E hadállás előtt az ellenség megfigyelése végett állítólag egy megerősített előretolt állást helyeztek el a sevargyinói őrhalmon. Huszonnegyedikén Napoleon megrohamozta ezt az előretolt állást és el is foglalta; huszonhatodikán pedig támadást indított az egész orosz hadsereg ellen, amely a borogyinói csatatéren állt.

Így beszéli ezt el minden történelmi munka, holott ez teljesen helytelen;

erről könnyen meggyőződhet bárki, aki bele akar hatolni a dolog lényegébe.

Az oroszok nem keresték a legjobb hadállást; ellenkezőleg, visszavonulásuk során elhaladtak sok olyan hadállás mellett, amelyek különbek voltak a borogyinóinál. De nem állapodtak meg egyiknél sem, mert Kutuzov nem akart elfoglalni olyan hadállást, amelyet nem ő szemelt ki; mert a nép még nem eléggé nyomatékosan követelte a döntő ütközet megvívását; mert Miloradovics még nem érkezett meg a népfelkelőkkel; és még rengeteg egyéb ok miatt. A valóság az, hogy az előbbi hadállások mind erősebbek voltak, és hogy a borogyinói hadállás (az, ahol lefolyt az ütközet) nem volt erős, sőt semmivel sem volt alkalmasabb hadállásnak, mint az orosz birodalom bármely más pontja, melyre vaktában rábök az ember a térképen egy tűvel.

Az oroszok nem erősítették meg a borogyinói csatatéren, az úttól balra, derékszögben (vagyis az ütközet helyén) húzódó hadállásaikat, sőt 1812 augusztus huszonötödikéig soha nem is gondoltak arra, hogy azon a helyen kerül sor az ütközetre. Ennek bizonysága először is az, hogy augusztus huszonötödikén azon a helyen még nem voltak erődítmények, sőt a huszonötödikén megkezdett erődítést még huszonhatodikán sem fejezték be; másodszor bizonyságul szolgál a sevargyinói erőd fekvése is: a sevargyinói erődnek az előtt a hadállás előtt, ahol végbement az ütközet, semmi értelme nincs. Miért erősítették meg ezt az erődöt jobban, mint a többi pontot? És huszonnegyedikén, amikor késő éjszakáig védték ezt az erődöt, miért feszítettük meg minden erőnket, miért áldoztunk fel hatezer embert? Hisz az ellenség megfigyelésére elég lett volna egy kozák járőr is. Harmadszor: azt, hogy nem látták előre, mely hadállásban folyik majd le az ütközet, és hogy a sevargyinói erőd nem e hadállás előretolt pontja volt, bizonyítja az is: Barclay de Tolly és Bagration huszonötödikéig szentül azt hitte, a sevargyinói erőd a hadállás *balszárnya*, és az ütközet után azon melegében írt jelentésében maga Kutuzov is a hadállás *balszárnyának* mondja a sevargyinói erődöt. Csak jóval később (valószínűleg a főparancsnok hibáinak mentségéül, mert a főparancsnok mindig csalhatatlan!) agyalták ki azt a furcsa és hamis állítást, hogy a sevargyinói erőd *előretolt* állásul szolgált (holott csupán a balszárny megerősített pontja volt), és hogy a borogyinói ütközetet mi előre kiszemelt és megerősített terepen vállaltuk, holott csaknem megerősítetlen hadszíntéren folyt az ütközet, ott, ahol egyáltalán nem is vártuk.

Valószínűleg így állt a dolog: a hadállást a Kolocsa folyó mentén szemelték ki, amely nem derék-, hanem hegyesszögben szeli át az országutat, úgyhogy a balszárny Sevargyinóban volt, a jobbszárny Novoje falva táján, a derékhad Borogyinóban, ott, ahol egybeömlik a Kolocsa meg a Vojna folyó. Ez a Kolocsa fedezte hadállás az olyan hadsereg számára, melynek az a célja, hogy megállítsa a szmolenszki úton Moszkva felé nyomuló ellenséget, nyilvánvaló mindenki számára, aki a borogyinói csatatérre pillant, és igyekszik elfelejteni, hogyan zajlott le az ütközet.

Napoleon huszonnegyedikén ellovagolt Valujevóig, de miként a történeti munkák mondják, nem látta, hogy az oroszok hadállása Utyicától Borogyinóig húzódik (nem is láthatta ezt a hadállást, mert nem volt!), és nem látta az orosz hadsereg előretolt állását, hanem – az orosz utóvéd üldözése közben – az orosz hadállás balszárnyába, a sevargyinói erődbe ütközött, és az oroszok nagy meglepetésére átvezette csapatait a Kolocsán.

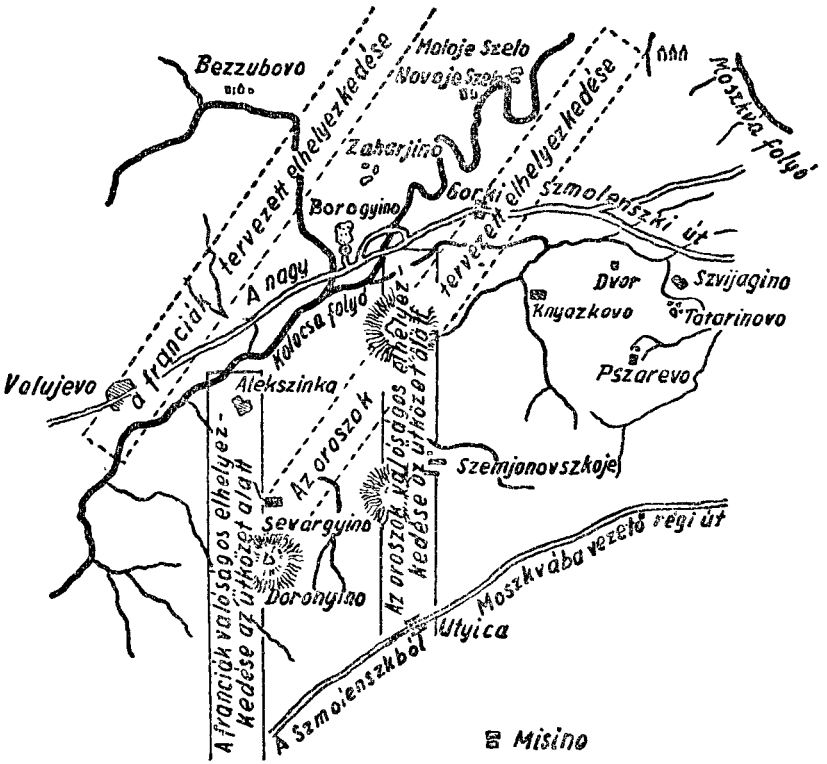

És az oroszok, mivel nem sikerült kirobbantani a döntő csatát, balszárnyukkal visszavonultak abból a hadállásból, amelyet eredetileg el akartak foglalni, és új hadállást foglaltak el, amelyet nem előre szemeltek ki, és nem is erősítettek meg. Napoleon az országút balfelére, a Kolocsa balpartjára átkelve, az egész leendő ütközetet (az oroszok oldaláról nézve) jobbról balra tolta át, és az Utyica, Szemjonovszkoje és Borogyino közötti csatatérre vitte át (arra a mezőre, ahol semmivel sem volt előnyösebb a hadállás, mint Oroszország bármely más mezején), és ezen a csatatéren került sor a nagy ütközetre huszonhatodikán. Durva formában a követ-

kezőképpen lehet felvázolni a tervezett ütközet és a valóban lefolyt ütközet térképét:

Ha Napoleon huszonnegyedikén este nem lovagol oda a Kolocsa partjára és nem rohamoztatja meg még akkor este az erődöt, hanem csak másnap reggel indítja meg a támadást, akkor ma senki sem kételkedik abban, hogy a sevargyinói erőd hadállásunk balszárnya volt; és akkor úgy zajlik le az ütközet, ahogy vártuk. Ebben az esetben mi bizonyára még kitartóbban védjük a sevargyinói erődöt, a balszárnyunkat; ebben az esetben bizonyára megtámadjuk Napoleon derékhadát vagy jobbszárnyát, és már huszonnegyedikén sor kerül a döntő ütközetre abban a hadállásban, amelyet kiszemeltünk és meg is erősítettünk. De mivel balszárnyunkat közvetlenül hátvédünk visszavonulása után, vagyis közvetlenül a gridnyevajai csata után megrohamozták – és mivel az orosz hadvezérek nem akarták vagy nem tudták megkezdeni a döntő csatát még akkor, huszonnegyedikén – a borogyinói ütközet első és legfontosabb hadműveletét már huszonnegyedikén elvesztettük, és nyilvánvalóan ez okozta a huszonhatodiki ütközet elvesztését is.

A sevargyinói erőd elvesztése után, huszonötödikén reggel már nem volt hadállásunk a balszárnyon, és abba a kényszerhelyzetbe kerültünk, hogy visszahajtsuk balszárnyunkat, sebtiben megerősítsük ott, ahol éppen lehet.

Az még hagyján, hogy augusztus huszonhatodikán az orosz csapatok befejezetlen és gyenge erődök védelme alatt álltak, de a pozíció hátrányát még jobban fokozta az, hogy az orosz hadvezérek nem ébredtek tudatára a teljesen befejezett ténynek (elvesztettük hadállásunk balszárnyát, az egész leendő ütközet pedig jobbról áttolódott balra), ott maradtak a Novoje falvától Utyicáig húzódó, elnyújtott hadállásban, és emiatt az ütközet folyamán kellett jobbról balra áttolni csapatainkat. Ekképpen az oroszok az egész ütközet alatt felényi erővel álltak szemben a balszárnyunk ellen irányított *egész* francia hadsereggel. (Ponyatovszkij hadmozdulata Utyica ellen és Uvarové a franciák jobbszárnyán – az ütközet általános menetétől független hadmozdulatok voltak.)

A borogyinói ütközet tehát korántsem úgy ment végbe, ahogy leírják (azok, akik takargatni akarják hadvezéreink hibáit, és éppen ezzel eltörpítik az orosz sereg és az orosz nép dicsőségét). A borogyinói ütközetet nem előre kiválasztott és megerősített hadállásban, nem csupán valamelyest gyengébb erőkkel vívták meg az oroszok, a borogyinói ütközetet, a sevargyinói erőd elvesztése folytán nyílt, csaknem megerősítetlen terepen, a franciákéhoz képest felényi erővel vállalták az oroszok, vagyis olyan körülmények között, amilyen körülmények között elképzelhetetlen, hogy lehet tíz óra hosszat verekedni és kétségessé tenni az ütközet eredményét, sőt az is elképzelhetetlen, hogyan lehet három óra hosszat is megóvni a hadsereget a teljes felmorzsolódástól, a fejetlen meneküléstől.

Pierre huszonötödikén reggel elhagyta Mozsajszkot. Egy óriási, meredek és görbe hegy ereszkedőjén, amely a városból kifelé menet a hegyen jobbra álló székesegyház mellett vezetett – ott épp mise folyt és harangoztak – Pierre kiszállt a kocsijából és gyalog indult tovább. Mögötte egy lovasezred ereszkedett lefelé a hegyről; elöl az énekesek. Szembe pedig egy szekérsor kapaszkodott felfelé a tegnapi csatában megsebesült katonákkal. A paraszt-kocsisok az út egyik oldaláról a másikra csaptak át, minduntalan rá-rákiáltottak lovaikra és közéjük vágtak az ostorral. A szekerek, amelyeken három-három vagy négy-négy sebesült feküdt vagy ült, nagyokat zökkentek a meredek kapaszkodón, a kövezet gyanánt odadobált köveken. A rongyokkal bekötözött, sápadt sebesültek, szájukat összeszorítva, szemöldöküket összevonva, a szekéroldal peremébe fogózva zötyögtek és egymáshoz lökődtek a szekéren. Csaknem valamennyien gyermekies kíváncsisággal nézték Pierre fehér kalapját és zöld frakkját.

Pierre kocsisa haragosan rákiáltott a sebesültszállító karavánra, hogy csak az egyik oldalon haladjon. A lovasezred nótaszóval ereszkedett lefelé a hegyről, már-már utolérte Pierre kocsiját és elkeskenyítette az utat. Pierre megállt, nekiszorult a hegybe vájt út szélének. A hegy lejtője mögül a napfény nem jutott el a mély útra, ott még hűvös és nyirkos volt a levegő. Pierre fölött verőfényes augusztusi reggel ragyogott, és vidáman szállt a harangzúgás. Az egyik sebesültszállító fogat megállt az út szélén, közvetlenül Pierre mellett. A bocskoros kocsis lihegve odaszaladt szekeréhez, követ dugott az abroncstalan hátulsó kerekek alá, és igazgatni kezdte a farhámot kis lován.

Egy öreg sebesült katona – egyik karja fel volt kötve – aki addig a szekér mögött haladt, most ép kezével megfogódzott benne és Pierre-re tekintett.

– Mit gondolsz, földi, lefektetnek itt bennünket, vagy visznek egészen Moszkváig? – kérdezte.

Pierre annyira elgondolkodott, hogy nem is hallotta a kérdést. Hol a lovasezredet nézte, amely épp akkor találkozott a sebesültek szekérsorával, hol meg azt a szekeret, amely mellett állt, és amelyen egy sebesült feküdt, kettő meg ült. A szekéren ülő katonák egyike bizonyára az orcáján sebesült meg. Egész feje be volt kötözve rongyokkal, és az egyik orcája akkorára dagadt, mint egy gyermekfej. Szája és orra félrecsúszott. Ez a katona a székesegyházra nézett és keresztet vetett. A másik, egy lenszőke legényke – egészen fiatal újonc – megmerevült, de barátságos mosollyal nézett Pierre-re; olyan fehér volt az arca, mintha egy csepp vér se volna vékony arcában; a harmadik hanyatt feküdt, és nem lehetett látni az arcát. A daloló lovasok közvetlenül a szekér mellett haladtak el.

– Jaj, odavan... borzas fejem... Idegen országban ilyen az élet... – kanyargattak egy katona-táncdalt. Mintha kísérné őket, de mégis más-

Népfelkelők a borogyinói sáncon.

fajta vidámsággal hullámzott a magasban a harangok érces kongása-bongása. És ismét másfajta vidámsággal ömlöttek a szemközti lejtő tetején a nap forró sugarai. De a lejtő lábánál, a sebesültek szekerénél, a kifulladt lovacska mellett, ahol Pierre állt, nyirkos, borús és szomorú volt a világ.

A dagadt arcú katona haragosan nézett a nótázó lovasokra.

– Hogy' feszítenek! – mondta szemrehányóan.

– Ma nemcsak katonákat láttam, hanem parasztocskákat is! Még a parasztocskákat is hajtják! – fordult szomorú mosollyal Pierre-hez az a katona, aki a szekér mögött állt. – Manapság nem nagyon válogatnak... Az egész néppel akarnak nekiesni, egy szó mint száz: Moszkva. Végét akarják már vetni. – Bármennyire homályos is volt a katona beszéde, Pierre mégis megértette, mit akar mondani, és helyeslően bólogatott.

Szabad lett az út, és Pierre lement a lejtőn, majd kocsin folytatta az útját.

Pierre jobbra-balra nézegetett útközben, ismerős arcokat keresett, de mindig csak ismeretlen arcú katonák jöttek vele szembe; ezek különböző fegyvernemekhez tartoztak ugyan, de egyforma csodálkozással nézték fehér kalapját és zöld frakkját.

Négy versztát is megtett már, amikor összetalálkozott az első ismerőssel. Boldogan fordult hozzá. Ez az ismerős a hadsereg egyik legmagasabb rangú orvosa volt. Könnyű kocsin jött Pierre-rel szemben, mellette egy fiatal orvos ült. Amikor megismerte Pierre-t, megállíttatta a kocsit kozákjával, aki kocsis gyanánt ült a bakon.

– Gróf! Hogy kerül ide, kegyelmes uram? – kérdezte az orvos.

– Hát csak szeretném megnézni...

– Igen, igen, lesz mit nézni...

Pierre megállt, leszállt és szóba elegyedett az orvossal, elmondta neki, hogy részt akar venni az ütközetben.

Az orvos azt tanácsolta Bezuhovnak, hogy egyenesen forduljon a főméltóságú úrhoz.

– Miért tartózkodjék ön, isten tudja, hol az ütközet alatt, teljes ismeretlenségben – mondta és összenézett fiatal társával – a főméltóságú úr pedig mégiscsak ismeri önt és kegyesen fogadja majd. Így cselekedjék hát, kedves barátom – mondta az orvos.

Az orvos láthatólag fáradt volt és sietett.

– Tehát ön ezt gondolja... Én még szeretném megkérdezni, merre van maga a hadállás? – kérdezte Pierre.

– A hadállás? – kérdezte az orvos. – Ez már nem vág a szakmámba. Ha elhagyta Tatarinovót, majd azt látja: ott sokan ásnak. Ha ott felmegy az őrhalomra, onnan mindent láthat – mondta az orvos.

– Onnan már lehet látni?... Ha ön...

De az orvos a kocsija felé indult és közbevágott.

– Elkísérném, de bizonyisten, eddig vagyok (az orvos a nyakára mutatott), nyargalok a hadosztályparancsnokhoz. Mert hát így van ez mi-

nálunk... Tudja, gróf, hogy holnap csata lesz; a százezer főnyi hadseregre legalább húszezer sebesültet kell számítani; nekünk meg nincs se hordágyunk, se kórházi ágyunk, se felcserünk, se orvosunk még hatezerre sem. Tízezer szekerünk van ugyan, de hát egyéb is kell; hát megpróbáljuk, amit lehet.

Pierre-t megdöbbentette az a furcsa gondolat, hogy abból a sok ezer élő, egészséges fiatal és öreg emberből, akik vidám csodálkozással nézték a kalapját, húszezer biztos halálra van ítélve (talán épp azok, akiket látott).

„Ezek talán meghalnak holnap, hát miért gondolnak másra, mint a halálra?" És hirtelen valami titokzatos eszmetársulás folytán megjelent képzeletében a mozsajszki hegy ereszkedője, a sebesültszállító szekér, a harangzúgás, a nap ferde sugara meg a lovaskatonák éneke.

„Ezek a lovasok csatába mennek, sebesültekkel találkoznak és egy pillanatig sem gondolkoznak el azon, hogy mi várja őket, hanem csak elhaladnak a sebesültek mellett és rájuk kacsingatnak. Húszezer halálra van ítélve közülük, és ők az én kalapomat bámulják! Különös!" – gondolta Pierre és tovább haladt Tatarinovo felé.

Egy udvarház mellett, az út baloldalán, fogatok, társzekerek álltak, meg tisztiszolgák és őrök tömegestül. Itt volt a főméltóságú úr szállása. De akkor, amikor Pierre odaért, Kutuzov nem volt otthon, sőt a vezérkariak közül is alig néhányan voltak ott. Mindnyájan misén voltak. Pierre tovább indult Gorki felé.

Amikor felért a hegyre és behajtott a falu kis utcájába, először pillantott meg népfelkelő parasztokat, akik fehér ingben, keresztes sapkában, hangos beszélgetés és kacagás közepette, élénken és izzadtan dolgoztak az úttól jobbra, egy fűlepte, óriási őrhalmon.

Némelyek ástak a dombon, némelyek targoncán hordták a földet a deszkapallókon, némelyek nem csináltak semmit, csak álltak.

Két tiszt az őrhalmon állt, irányította őket. Pierre-nek, amikor meglátta ezeket a parasztokat, akik láthatólag mulattak új, katona állapotukon, megint eszébe jutottak a mozsajszki sebesültek, és most még jobban megértette, mit akart kifejezni az a katona, aki arról beszélt, hogy *az egész néppel akarnak nekiesni.* A csatatéren dolgozó, furcsa, otromba csizmát viselő, izzadt nyakú, szakállas parasztok – némelyiknek ki volt gombolva oldalgombolós inge, és kilátszott alóla a kulcscsontot takaró, napégette bőr – sokkal erősebb hatással voltak Pierre-re, mint bármi egyéb, amit a jelen pillanat ünnepélyességéről és jelentőségéről eladdig hallott.

XXI

Pierre kiszállt a kocsiból és a dolgozó parasztok mellett felment az őrhalomra, amelyről csakugyan látni lehetett a csatateret, ahogy az orvos mondta.

Délelőtt tizenegy óra volt. A nap Pierre-től kissé balra, egy kissé mögötte állt, és a tiszta, ritka levegőn át fényesen világította meg az előtte kitáruló óriási panorámát a körszínház módjára emelkedő terepen.

A körszínházban felfelé, balra, mintegy kettévágva, kanyargott a szmolenszki országút, amely egy fehér templomos falun haladt keresztül. A falu egy őrhalom előtt ötszáz méternyire és a dombnál alacsonyabban feküdt (ez volt Borogyino). Az út a falu alatt, egy hídon vezetett át és ereszkedőkön meg kapaszkodókon keresztül mind magasabbra és magasabban kanyargott, a hat versztányira látszó Valujevo falva felé (ott volt most Napoleon szállása). Valujevón túl az út eltűnt a látóhatár szélén, egy megsárgult erdőben. Ebben a nyír- és fenyőerdőben, az úttól jobbra, ott ragyogott a kolocsai kolostor távoli keresztje és harangtornya. Az egész kéklő messzeségben, az erdőtől és az úttól jobbra és balra, a legkülönbözőbb helyeken, füstölgő tábortüzek és ellenséges hadak meg saját csapataink elmosódó tömbjei látszottak. Jobbra, a Kolocsa meg a Moszkva folyó mentén, szakadékos és hegyes-völgyes volt a terep. Szakadékai között a távolból is lehetett látni Bezzubovo és Zaharjino falvakat. Balra egyenletesebb volt a terep, ott gabonaföldek terültek el, és csak egy felperzselt, füstölgő falu látszott: Szemjonovszkoje.

Mindaz, amit Pierre jobbra és balra látott, annyira határozatlan volt, hogy a mezőnek sem a jobb, sem a bal oldala nem felelt meg teljesen az elképzelésének. Sehol sem az a csatatér volt, amelyet várt, hanem csupán földek, tisztások, csapatok, erdők, tábortüzek, falvak, őrhalmok, patakok; és akárhogy fürkészte is Pierre, ezen az élénk terepen sehogy sem talált hadállásokat, sőt azt sem tudta megkülönböztetni, melyek a mi csapataink és melyek az ellenségé.

„Meg kell kérdezni olyantól, aki tudja" – gondolta és egy tiszthez fordult, aki kíváncsian nézegette Pierre éppenséggel nem katonás, tagbaszakadt alakját.

– Szabad megkérdeznem – fordult Pierre a tiszthez – micsoda falu ez itt előttünk?

– Burgyino vagy hogy is hívják? – felelte a tiszt és kérdően fordult egy tiszttársához.

– Borogyino – javította ki a másik.

A tiszt, úgy látszik, megörült az alkalomnak, hogy elbeszélgethet, közelebb lépett hát Pierre-hez.

– Azok a mieink? – kérdezte Pierre.

– Igen, azok meg ott messzebb a franciák – mondta a tiszt. – Ahol ni, ott látszanak.

– Hol? Hol? – kérdezte Pierre.

– Szabad szemmel is látni. Ahol ni! – A tiszt a folyón túl, balra gomolygó füst felé mutatott, és arcán megjelent az a szigorú és komoly kifejezés, amelyet Pierre sok arcon látott most, ha katonákkal találkozott.

– Ahá, azok a franciák! És azok ott? – mutatott Pierre balra, egy őrhalomra, amely körül csapatok látszottak.

– Azok a mieink.

– Aha, a mieink! És azok ott? – Pierre egy másik, távoli őrhalomra mutatott; egy nagy fa állt ott egy szakadékban elterülő falu mellett; ott is tábortüzek égtek, ott is feketéllett valami.

– Az megint az övé – mondta a tiszt. (A sevargyinói erőd volt.) – Tegnap még a mienk volt, most már az *övé.*

– De hát hol van a mi hadállásunk?

– A hadállásunk? – mondta a tiszt elégedett mosollyal. – Megmagyarázhatom önnek egészen világosan, mert majdnem minden erődünket én építettem. Látja, ez itt Borogyinóban a derékhad, itt ni. – Az előttük elterülő, fehér templomos falura mutatott. – Itt a kolocsai átkelőhely. Itt ni, látja, ahol lekaszált széna-rendek hevernek a laposon, itt van a híd. Ez a mi derékhadunk. A jobbszárnyunk ott van ni (éles szögben jobbra, egy távoli szakadék felé mutatott), ott a Moszkva folyó, ott három igen erős erődöt építettünk. A balszárny... – A tiszt szünetet tartott. – Tudja, ezt nehéz lesz megmagyaráznom önnek... A balszárnyunk tegnap még ott volt, Sevargyinóban, ott ni, látja, ahol az a tölgyfa van; de most visszavontuk a balszárnyunkat, most ott van ni, látja azt a falut meg azt a füstöt, az ott Szemjonovszkoje, meg itt – mutatott a Rajevszkij-őrhalomra. – Csak hát aligha lesz itt ütközet. Ő csak be akar csapni azzal, hogy átvezette ide a csapatait; biztosan a Moszkvától jobbra akar átkarolni bennünket. No, de akárhol lesz is, holnap sokan kidőlünk a sorból! – mondta a tiszt.

Egy öreg altiszt odament a tiszthez, mialatt a tiszt beszélt, és szótlanul várta, mikor fejezi be feljebbvalója a beszédet; de ennél a pontnál, mivel szemmel láthatóan nem volt megelégedve a tiszt szavaival, közbevágott.

– Sánckasokért kell menni – szólt szigorúan.

A tiszt mintha zavarba esett volna, mintha ráeszmélt volna, hogy gondolhat ugyan arra, milyen sokan kidőlnek holnap a sorból, de beszélni nem kell róla.

– No, igen! Küldd megint a harmadik századot – mondta sietősen a tiszt.

– Hát ön kicsoda, talán orvos?

– Nem, csak úgy jöttem – felelte Pierre, és a népfelkelők mellett elindult vissza, lefelé.

– Átkozott fickók! – mondta a tiszt, miközben követte. Befogta az orrát és futvást haladt el a dolgoskodók mellett.

– Itt vannak!... Hozzák, jönnek... Itt van... mindjárt ideérnek... – hallatszott egyszerre több hang, és a tisztek, katonák és népfelkelők előrefutottak az úton.

Lentről, Borogyinóból, körmenet vonult felfelé. A poros úton legelöl a gyalogság haladt zárt sorokban, levett csákóval és lefelé fordított fegyverrel. A gyalogság mögött egyházi ének hallatszott.

Pierre-t megelőzve, hajadonfőtt futottak a közeledő menet felé a katonák és a népfelkelők.

– Hozzák a Szűzanyát! Pátrónánkat! Az Iverszki Máriát!

– A Szmolenszki Szűzanyát – igazította helyre a másik.

A népfelkelők, azok is, akik a faluban voltak, azok is, akik az üteg-nél dolgoztak, ledobták ásójukat és a körmenet elé futottak. A poros úton közeledő zászlóalj mögött miseruhás papok haladtak, meg egy süveges öreg pap a lelkészi karral és az énekesekkel. Mögöttük katonák és tisztek egy fémbetétes, fekete arcú, nagy Mária-képet hoztak. Ez az a szentkép volt, amelyet kimentettek Szmolenszkből, és azóta állandóan magával vitte a hadsereg. A szentkép mögött, de körülötte és előtte is minden oldalon, födetlen fejű katonák lépdeltek vagy siettek csapatosan, és földig hajlongtak.

A szentkép a hegyre felérve, megállt; kicserélték azokat, akik kendőkön tartották a szentképet, az alszerpapok újból meggyújtották a tömjén-füstölőket, és megkezdődött a szertartás. A nap perzselő sugarai merőlegesen tűztek alá; friss, gyenge szellő játszott a födetlen fejek hajzatával meg a szentképet díszítő szalagokkal; az ének halkan csengett a szabad ég alatt. Födetlen fejű tisztek, katonák és népfelkelők óriási tömege vette körül a szentképet. A pap és az egyik alszerpap mögött, a számukra fenntartott helyen a rangos emberek álltak. Egy kopasz tábornok – Györgykereszt volt a nyakában – közvetlenül a pap mögött állt és keresztvetés nélkül (nyilván német volt), türelmesen várta, mikor lesz vége a szertartásnak, amelyet bizonyára az orosz nép hazafiasságának felébresztése céljából szükségesnek tartott meghallgatni. Egy másik tábornok harcias pózban állt ott, meg-megrázta jobbját a melle előtt, és körülnézett. Pierre, aki a parasztok tömegében állt, több ismerőst is felfedezett a rangosok csoportjában; de nem nézett rájuk: minden figyelmét a katonák és a népfelkelők komoly arckifejezése kötötte le, akik egyforma mohón nézték a szentképet. Mihelyt a fáradt alszerpapok (már huszadszor énekelték végig a szertartást) rázendítettek lomhán, unottan: „Mentsd meg szolgáidat minden bajtól, Istenanya", a pap s a diakónus meg felkapta az éneket: „mert Isten nevében mindnyájan hozzád folyamodunk, mint leronthatatlan falhoz és szószólónkhoz" – valamennyi arckifejezésben megint fellobbant a közelgő pillanat ünnepélyességének tudata, melyet a hegy lábánál, Mozsajszkban látott Pierre, sőt időnkint azóta is sok-sok ember arcán, akikkel ezen a reggelen találkozott; és szétzilálódó hajjal egyre gyakrabban hajlottak meg a fejek, gyakrabban hallatszott sóhajtás, és dobbant a mellre a keresztvető kéz.

A szentképet körülvevő tömeg hirtelen szétnyílt és szinte rátorlott Pierre-re. Valaki közeledett a szentképhez; abból a sietségből ítélve, ahogyan félrehúzódtak előle, nagyon tekintélyes személy lehetett.

Kutuzov volt, aki most fejezte be a hadállás szemléjét. Tatarino felé visszatérőben odament, hogy ő is részt vegyen a szertartáson. Pierre nyomban megismerte mindenkitől elütő, különös alakjáról.

Kutuzov rettentő vastag testén hosszú kabát feszül, háta görnyedt, galambősz feje födetlen, elzsírosodott arcán szinte fehérlik a kifolyt fél-

szeme. Imbolygó, hullámzó járásával bement a körbe és megállt a pap mögött. Megszokott mozdulattal keresztet vetett, kezével lenyúlt egészen a földig és mélyet sóhajtva, lehajtotta ősz fejét. Kutuzov mögött Bennigsen állt és a kíséret. A népfelkelők meg a katonák nem is néztek a jelenlevő főparancsnokra – jóllehet valamennyi magasabb rangú személyiség figyelme őrá irányult – hanem tovább imádkoztak.

Amikor a szertartás véget ért, Kutuzov odament a szentképhez, nehézkesen térdre ereszkedett, és sokáig próbált, de nem tudott felállni, mert nagyon elgyengült és elnehezült. De végre felállt, gyermeki-naiv ajakcsücsörítéssel megcsókolta a szentképet, és jobbjával a földet érintve megint meghajolt. A tábornoki kar követte példáját; aztán a tisztek, majd egymást taszigálva, topogva, lökdösődve, lihegve a katonák meg a népfelkelők férkőztek oda.

XXII

Pierre a körötte folyó tolongástól meginogva körülnézett.

– Gróf! Pjotr Kirillics! Hát ön hogy kerül ide? – kérdezte egy hang. Pierre odatekintett.

Borisz Drubeckoj, egyik kezével a térdét tisztogatva (úgy látszik, ő is megcsókolta a szentképet és bepiszkította a térdét), mosolyogva odament Pierre-hez. Választékos öltözékén tábori, harcias árnyalat érzett. Ő is hosszú kabátot és vállon átvetett korbácsot viselt, mint Kutuzov.

Kutuzov ezalatt beért a faluba és leült a legszélső ház árnyékában egy padra, melyet futvást vitt oda egy kozák, a másik meg sebtiben letakarta egy kis szőnyeggel. Óriási, fényes kíséret vette körül a főparancsnokot.

A szentkép tovább indult, nagy tömeg követte. Pierre Kutuzovtól harminc lépésnyire megállt és szóba elegyedett Borisszal.

Pierre elmondta: az a szándéka, hogy részt vesz az ütközetben és megtekinti a hadállást.

– Így cselekedjék – mondta Borisz. – *Je vous ferai les honneurs du camp.*[40] Onnan lát majd a legjobban mindent, ahol Bennigsen gróf lesz. Én úgyis őmellette szolgálok. Majd jelentem neki. Ha pedig be akarja járni a hadállást, akkor jöjjön velünk: mindjárt indulunk a balszárnyra. Aztán, ha visszajövünk, szívesen látom éjszakára, majd kanyarítunk egy kártyajátszmát is. Ugye, ismeri Dmitrij Szergejicset? Itt van a szállása, ni – mutatott Gorki falvának harmadik házára.

– De én a jobbszárnyat szeretném látni; azt mondják, az nagyon erős – mondta Pierre. – Szeretném látni az egész hadállást a Moszkva folyótól kezdve.

– Hát később azt is megteheti, de a balszárny a fő...

[40] Én majd házigazdája leszek a táborban.

– Igen, igen. És hol van Bolkonszkij herceg ezrede, nem tudná megmutatni? – kérdezte Pierre.

– Andrej Nyikolajevicsé? Ott haladunk el mellette, majd odavezetem.

– No és a balszárny? – kérdezte Pierre.

– Őszintén szólva, *entre nous*,[41] balszárnyunk, isten tudja, milyen állapotban van – felelte Borisz, bizalmasan lehalkítva a hangját – Bennigsen gróf egészen másképp tervezte. Ő azt az őrhalmot akarta megerősíteni, korántsem így... de – Borisz vállat vont – őfőméltósága nem akarta, vagy telebeszélték a fejét. Hiszen... – Borisz nem fejezte be, mert ekkor odament Pierre-hez Kajszarov, Kutuzov segédtisztje. – Á! Paiszij Szergejics – mondta Borisz és fesztelen mosollyal fordult Kajszarovhoz. – Épp azon igyekszem, hogy megmagyarázzam a grófnak a hadállást. Csodálatos, hogy tudta őfőméltósága ilyen pontosan kitalálni a franciák szándékait!

– A balszárnyra gondol? – kérdezte Kajszarov.

– Igen, igen, arra bizony. Balszárnyunk most nagyon-nagyon erős.

Jóllehet Kutuzov kisöpört a vezérkarból mindenkit, aki felesleges volt, Borisznak a Kutuzov által végrehajtott változások után is sikerült megmaradnia a főhadiszálláson. Borisz Bennigsen gróf mellé szegődött. Bennigsen gróf, csakúgy, mint mások is, akik mellett Borisz szolgált, rendkívül értékes embernek tartotta a fiatal Drubeckoj herceget.

A hadsereg vezetésében két élesen elhatárolódó párt volt: Kutuzové és Bennigsené, a vezérkari főnöké. Borisz az utóbbihoz tartozott, és jóllehet alázatos tisztelettel adózott Kutuzovnak, bárkinél is jobban tudta éreztetni, hogy az öreg nem sokat ér, és hogy Bennigsen irányít mindent. Most elkövetkezett az ütközet döntő pillanata, most vagy megbukik Kutuzov és a hatalom Bennigsen kezébe kerül, vagy – ha netán Kutuzov mégis megnyeri a csatát – úgy lehet feltüntetni a dolgot, mintha mindent Bennigsen csinált volna. Holnap mindenesetre biztosan nagy kitüntetéseket osztogatnak majd, és új emberek kerülnek előtérbe. Ezért aztán Borisz egész nap igen élénk és izgatott hangulatban volt.

Kajszarov után más ismerősök is odamentek Pierre-hez, és Pierre nem győzött felelgetni a Moszkvával kapcsolatos kérdésekre, amelyekkel elhalmozták, és nem győzte meghallgatni azt a sok mindent, amit elbeszéltek neki. Valamennyi arcon élénkség és izgalom látszott. De Pierre úgy érezte, hogy inkább az egyéni siker kérdése okozza azt a felbuzdulást, amely néhány arcon kifejeződik; sehogy se ment ki a fejéből az a másfajta nekibuzdulás, amelyet más arcokon látott és amely nem egyéni, hanem közös kérdéseket, az élet és a halál kérdéseit tükrözte. Kutuzov észrevette Pierre alakját meg a körötte alakult csoportot.

– Hívjátok ide – szólt Kutuzov. A segédtiszt közölte őfőméltósága óhaját, és Pierre a pad felé indult. De egy népfelkelő közlegény előbb odament Kutuzovhoz, mint ő. Dolohov volt.

– Hát ez hogy kerül ide? – kérdezte Pierre.

[41] köztünk maradjon

– Ez olyan beste lélek, mindenüvé odafurakodik! – felelték Pierrenek. – Lefokozták. Most megint fel akar kapaszkodni. Valami tervezetet nyújtott be, és éjjel átkúszott az ellenség előőrsvonalán... Fenegyerek, annyi szent!

Pierre levette kalapját és tisztelettel meghajolt Kutuzov előtt.

– Azt gondoltam: jelentést teszek főméltóságodnak, ha esetleg elkerget, vagy azt mondja: már előre tudja, mit akarok jelenteni, nekem már akkor se lesz rosszabb a sorom... – mondta Dolohov.

– Igen... igen.

– Ha pedig igazat ad nekem, akkor hasznára leszek a hazának, amelyért szívesen meg is halok.

– Igen... igen...

– És ha főméltóságodnak olyan emberre van szüksége, aki nem sajnálja a bőrét, akkor csak tessék énrám gondolni... Hátha jó szolgálatot tehetek főméltóságodnak.

– Igen... igen... – ismételte Kutuzov és összeszűkülő, nevető szemmel nézett Pierre-re.

Ekkor Borisz, az udvari emberek ügyességével, előrelépett Pierre mellé, hogy közelebb legyen feljebbvalóihoz, és a legtermészetesebb arccal halkan odaszólt Pierre-nek, mintha a megkezdett beszélgetést folytatná.

– A népfelkelők meg külön tiszta fehér inget öltöttek, úgy készülnek a halálra. Micsoda hősiesség ez, gróf.

Borisz ezt nyilván azért mondta Pierre-nek, hogy meghallja őfőméltósága is. Tudta, hogy Kutuzov felfigyel ezekre a szavakra, és a főméltóságú úr csakugyan hozzá is fordult:

– Mit mondtál a népfelkelőkről? – kérdezte Borisztól.

– A holnapi napra, a halálra készülve tiszta inget vettek, fenség.

– Á!... Csodálatos nép, nincs ennek párja – mondta Kutuzov a fejét ingatva és behunyta a szemét. – Nincs ennek párja! – Ismételte mély sóhajjal.

– Puskaport akar szagolni? – kérdezte Pierre-től. – Hát az igen kellemes illat. Van szerencsém neje hódolói közé tartozni. Hogy van a felesége? Szállásom rendelkezésére áll, gróf. – És ahogy öregemberekkel gyakran megesik, szórakozottan nézegetett jobbra-balra, mintha mindent elfelejtett volna, amit mondani vagy csinálnia kell.

Bizonyára eszébe jutott, mit is keres, magához intette Andrej Szergejics Kajszarovot, segédtisztjének testvérét.

– Hogy is, hogy is, hogy is van Marinnak az a verse, hogy is van az a vers? Amit Gerakovra írt: „Tanár leszel a kadétiskolában..." Mondd csak el, mondd csak – szólt Kutuzov, látszott rajta, hogy mindjárt elneveti magát. Kajszarov elszavalta... Kutuzov mosolyogva bólogatott a vers ütemére.

Amikor Pierre elment Kutuzov mellől. Dolohov odalépett hozzá és megfogta a karját.

– Nagyon örülök, hogy találkozunk, gróf – mondta hangosan, külö-

nös határozottsággal, ünnepélyesen; nem zavarta, hogy idegenek is vannak ott. – Annak a napnak előestéjén, amikor isten tudja, ki marad életben közülünk, örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy kijelentsem önnek: sajnálom a köztünk volt nézeteltéréseket és szeretném, ha nem neheztelne rám. Kérem, bocsásson meg nekem.

Pierre mosolyogva nézett Dolohovra, nem tudta, mit válaszoljon. Dolohov szeme könnybe lábadt, megölelte és megcsókolta Pierre-t.

Borisz mondott valamit a tábornokának, és Bennigsen Pierre-hez fordult, azt ajánlotta, menjen végig vele az arcvonal mentén.

– Önt érdekelni fogja – mondta.

– Igen, nagyon érdekel – felelte Pierre.

Félóra múlva Kutuzov tovább indult Tatarinovo felé, Bennigsen pedig a kísérettel – közte volt Pierre is – elindult az arcvonal mentén.

XXIII

Bennigsen az országúton haladt Gorkiból le, a híd felé, amelyet a tiszt a hadállás középpontjaként jelölt meg Pierre-nek az őrhalmon. A hídnál lekaszált, szénaillatú fű hevert rendekben. A hídon át belovagoltak Borogyino falvába, onnan, balra kanyarodva – rengeteg katona és ágyú mellett haladtak el – kijutottak egy magas őrhalomra, ahol sáncot ástak a népfelkelők. Ennek az erődnek akkor még nem volt neve, csak később nevezték el „Rajevszkij-erőd"-nek, vagy „őrhalmi üteg"-nek.

Pierre nem fordított különösebb figyelmet erre az erődre. Nem tudta, hogy a borogyinói csatatér valamennyi pontja közül éppen ez a hely lesz számára a legemlékezetesebb. Azután a szakadékon át Szemjonovszkoje felé indultak, ahol a katonák a házak és a gabonaszárítók utolsó gerendáit cipelték széjjel. Majd hegynek fel, völgynek le, áthaladtak egy összetiport rozsmezőn – mintha jégeső verte volna el – végig azon az új úton, amelyet a tüzérség tört a szántás hantjain a nyílalakú erődítések felé; ott még javában ástak.

Bennigsen megállt az erődítéseknél és előrenézegetett, a sevargyinói erőd felé (tegnap még a mienk volt), ahol néhány lovas látszott. A tisztek azt mondták, hogy azok közt ott van vagy Napoleon, vagy Murat. Végül a lovasok lementek az őrhalomról és eltűntek.

Bennigsen egy odasiető tábornokhoz fordult és magyarázni kezdte csapataink felállását. Pierre feszült figyelemmel hallgatta Bennigsen szavait, mindent elkövetett, hogy megértse a küszöbönálló ütközet lényegét, de elkeseredetten tapasztalta, hogy ehhez nem elég az ő szellemi képessége. Nem értett semmit. Bennigsen abbahagyta, majd észrevéve, hogy Pierre feszülten figyel, hirtelen őhozzá fordult:

– Azt hiszem, ez önt nem nagyon érdekli.

– Sőt ellenkezőleg, nagyon is érdekel – felelte Pierre, de nem egészen őszintén.

Az erődítésektől még tovább mentek, balra attól az úttól, amely egy alacsony, sűrű nyíresen kanyarodott keresztül. Az erdő közepén egy fehérlábú, barna nyúl ugrott ki elébük az útra, és a sok ló patadobajától megijedve, annyira elvesztette a fejét, hogy sokáig ugrált ott előttük, általános figyelmet és kacajt gerjesztve, és csak akkor szökkent félre, akkor tűnt el a sűrűben, amikor néhányan rákiáltottak. Megtettek az erdőben vagy két versztát, majd kiértek egy tisztásra, ahol a balszárny védelmére hivatott Tucskov hadtestének csapatai álltak.

Bennigsen itt, a balszárny legszélén, sokat, hevesen beszélt és – Pierre véleménye szerint – sok, katonai szempontból fontos intézkedést tett. Tucskov csapatainak állása előtt egy magaslat emelkedett. Ezt a magaslatot nem szállták meg csapataink. Bennigsen fennhangon bírálta ezt a hibát, azt mondta, esztelenség volt szabadon hagyni ezt a magaslatot, amely az egész vidéken uralkodik, és csak a tövébe állítani csapatokat. Több tábornok osztozott véleményében. Kiváltképp az egyik beszélt nagy, katonás hévvel arról, hogy ezeket a csapatokat mészárszékre viszik. Bennigsen a maga felelősségére azt parancsolta, hogy a csapatokat tolják át a magaslatra.

Ez a balszárnyon tett intézkedés még inkább megingatta Pierre hitét abban, hogy fel tudja fogni a hadi dolgokat. Mialatt Bennigsent és a hegy lábánál elhelyezett csapatok felállítását elítélő tábornokok szavait hallgatta, tökéletesen megértette őket és osztozott véleményükben; de éppen ezért nem fért a fejébe, hogyan követhetett el ilyen szarvashibát az, aki ott a hegy tövében állította fel a csapatokat.

Pierre nem tudta, hogy ezeket a csapatokat nem a hadállás védelmére helyezték oda, mint Bennigsen gondolta; rejtett helyre, lesbe állították őket, hogy ne vegye észre az előrenyomuló ellenség, tehát váratlanul csaphassanak le rá. Bennigsen sem tudta ezt, és saját elgondolása szerint előretolta a csapatokat, anélkül, hogy szólt volna róla a főparancsnoknak.

XXIV

Andrej herceg augusztus huszonötödikén, azon a derült estén, fél karra könyökölve, állomáshelyének a szélén, Knyazkovo falvában, egy düledező színben feküdt. A megrongált fal résén át elnézte a harminc éves nyírfáknak a kerítés mentén haladó sorát – az alsó ágaikat levagdosták – a vetést, a szétvert zabkévéket rajta, meg a cserjést, ahol tábortüzeknek, a katonák konyháinak füstje látszott.

Bármilyen szűknek, feleslegesnek és nehéznek érezte az életét Andrej herceg, most, az ütközet előestéjén, ugyanolyan izgatott és ingerült volt, mint hét évvel ezelőtt, Austerlitznél.

A másnapi ütközetre vonatkozólag már kiadta, illetve megkapta a parancsokat. Nem volt semmi dolga. De gondolatai, a legegyszerűbb, legvilágosabb és éppen ezért rémítő gondolatok, nem hagyták békében.

Tudta, hogy a holnapi ütközet szükségképpen a legszörnyűbb lesz azok között, amelyekben részt vett, és a halál lehetősége, életében először – élénken, csaknem a maga valóságában, egyszerűen és borzalmasan – megjelent előtte; most nem a mindennapi élethez, csupán önmagához, a maga lelkéhez viszonyítva nézte a halált, nem latolgatta, milyen hatást tesz majd másokra. És ennek az elképzelésnek magaslatáról egyszeribe hideg, fehér fény világított meg előtte mindent, ami azelőtt kínozta, és lekötötte – nem volt ott árnyék vagy távlat, és teljesen elmosódtak a körvonalak. Varázslámpának képzelte az egész életet: sokáig nézett bele az üvegen át, mesterséges megvilágításban. Most hirtelen üveg nélkül, éles nappali fényben látta meg ezeket a rosszul pingált képeket „Igen, igen, itt vannak ezek a hamis képek, amelyek úgy izgattak, elragadtak és kínoztak engem – mondta magában, amikor sorra pergette képzeletében élete varázslámpájának legfőbb képeit, mert most e hideg, fehér nappali fényben, a halál világos gondolatának fényében nézte őket. Lám csak, milyen durván odamázolt figurák, pedig de szépnek és titokzatosnak látszottak. Hírnév, közjó, szerelem, és maga a haza is – mily fenségesnek tetszettek ezek a képek, milyen mély értelműnek!! És mindez olyan egyszerű, fakó és durva e reggel hideg, fehér fényében, amely érzem, énértem virrad fel." Életének kivált három fő bánata kötötte le figyelmét. Szerelme, apjának halála és a franciák betörése, amellyel elfoglalták Oroszország felét. „Szerelem!... Az a kislány, akiről azt hittem, hogy teli van titokzatos erővel. Hogy' szerettem! Költői terveket szőttem a szerelemről, arról, hogy boldog leszek vele! Ó, te naiv gyerek – mondta fennhangon, dühösen. – De hát hogyne! Hittem holmi eszményi szerelemben: az majd biztosítja nekem a lány hűségét egész esztendei távollétem alatt! Mint a mesebeli galambnak, úgy kellett volna elepednie, mialatt távol voltunk egymástól. Pedig hát mindez sokkal egyszerűbb... Mindez szörnyen egyszerű és undorító!

Apám is csak építkezett Liszije Goriban és azt hitte, hogy az az ő helye, az ő földje, az ő levegője, azok az ő parasztjai; de jött Napoleon és nem is tudva semmit az ő létezéséről, úgy félrelökte az útból, mint egy darab forgácsot, és romba dőlt az ő Liszije Gorija meg az egész élete. Marja hercegnő azt mondja, hogy ez felülről ránk bocsátott megpróbáltatás. De mire jó ez a megpróbáltatás, amikor ő már nincs és nem is lesz többé. Soha többé nem lesz! Nincs! Hát kinek szánták ezt a megpróbáltatást? A haza, Moszkva pusztulása! Hátha holnap megöl – nem is egy francia, hanem valamelyik saját emberem, mint ahogy tegnap is a fülem mellett sütötte el fegyverét egy katona; aztán jönnek a franciák, megfogják a lábamat meg a fejemet, beledobnak a gödörbe, hogy ne bűzölögjek az orruk alá, és új életviszonyok alakulnak ki, amelyek ugyanolyan megszokottak lesznek másoknak, de én nem tudok majd róluk, mert én már nem leszek!"

A mozdulatlan, sárgás-zöld lombú, fehérkérgű nyírfák sávjára nézett, amely csak úgy ragyogott a napsütésben. „Meghalni, holnap megölnek...

hogy ne legyek... hogy legyen mindez, csak én ne legyek többé." Élénken elképzelte, mi lesz, ha ő majd hiányzik ebből az életből. És a fényes és árnyas nyírfák, a bodros felhők, a tábortűz füstje – körös-körül minden átalakult és fenyegetőnek, borzasztónak rémlett. Végig is borzongott a háta. Gyorsan felállt, kiment a színből és járkálni kezdett.

A szín mögött hangok hallatszottak.

– Ki az? – kiáltott oda Andrej herceg.

A vörös orrú Tyimohin kapitány, Dolohov volt századparancsnoka, aki most a nagy tiszthiány miatt zászlóaljparancsnok lett, félénken belépett a színbe. Utána bement a segédtiszt meg az ezred gazdasági tisztje is.

Andrej herceg sietve felállt, meghallgatta, amit a két tiszt szolgálati ügyben jelenteni akart, adott nekik néhány utasítást és már el akarta engedni őket, amikor a szín mögül egy ismerős, selypítő hang hallatszott.

– *Que diable!*[42] – mondta a hang gazdája, mert megbotlott valamiben.

Andrej herceg a színből kitekintve, megpillantotta a közeledő Pierre-t, aki megbotlott egy ott heverő póznában és majd fel is bukott. Andrej herceg általában nem szívesen találkozott a maga világából való emberekkel, kivált Pierre-rel nem, aki eszébe juttatta mindazokat a súlyos pillanatokat, amelyeket legutóbbi moszkvai tartózkodása alatt átélt.

– Nicsak, ni! – Mi szél fújt erre? Hát ezt nem reméltem.

Mialatt ezt mondta, szemében és egész arckifejezésében nem is ridegség, hanem ellenséges indulat tükröződött; Pierre ezt mindjárt észrevette. Igen élénk hangulatban közeledett a színhez, de amikor meglátta Andrej herceg arckifejezését, feszélyezett, kényelmetlen helyzetben érezte magát.

– Eljöttem... de csak úgy... tudja... eljöttem... mert érdekel – mondta Pierre; aznap derűre-borúra ismételgette az „érdekel" szót. – Látni akartam az ütközetet.

– Igen, igen, de hát mit is mondanak a szabadkőműves testvérek a háborúról? Hogyan lehet elejét venni? – szólt Andrej gúnyosan. – No, mi van Moszkvában? Hogy vannak az enyéim? Megérkeztek végre Moszkvába? – kérdezte komolyan.

– Megérkeztek. Julie Drubeckaja mondta. Elmentem hozzájuk, de nem találtam otthon őket. Elutaztak a Moszkva környéki birtokra.

XXV

A két tiszt el akart köszönni, de Andrej herceg mintha nem kívánna négyszemközt maradni barátjával, ott marasztalta és meghívta őket teára. Hozták is a gyalogszékeket meg a teát. A tisztek nem minden csodálkozás nélkül nézték Pierre óriási, kövér alakját, hallgatták elbeszélését Moszk-

[42] A fene egye meg!

váról és azoknak a csapatainknak felállításáról, amelyeket sikerült bejárnia. Andrej herceg hallgatott és úgy fanyalgott, hogy Pierre inkább Tyimohinhoz, a jókedélyű zászlóaljparancsnokhoz intézte szavait, mint Bolkonszkijhoz.

– Szóval teljesen tisztában vagy a csapatok felállításával? – szakította félbe Andrej herceg.

– Igen, azaz hogy' érti? – szólt Pierre. – Én nem vagyok katona, így hát nem állíthatom, hogy teljesen tisztában vagyok a csapatok elhelyezésével, de általában mégiscsak.

– *Eh bien, vous êtes plus avancé que cela soit*[43] – mondta Andrej herceg.

– Á! – szólt Pierre és szemüvegén át meghökkenve nézett Andrej hercegre. – Nos, mit szól Kutuzov kinevezéséhez? – kérdezte.

– Nagyon örülök ennek a kinevezésnek, de csak ennyit tudok mondani – felelte Andrej herceg.

– És mondja, mi a véleménye Barclay de Tollyról? Moszkvában, isten tudja, miket beszélnek róla. Ön hogy vélekedik felőle?

– Kérdezd meg őtőlük – felelte Andrej herceg és a két tisztre mutatott.

Pierre kérdően nézett és leereszkedően mosolygott Tyimohinra, ahogy mások is, akik csak érintkeztek vele.

– Felvirradt végre, kegyelmes uram, amikor idekerült őfőméltósága – felelte Tyimohin és minduntalan félénken pillantgatott ezredparancsnokára.

– És miért? – kérdezte Pierre.

– Hát itt van például a tűzifa meg a takarmány, hogy mást ne mondjak. Swiencianytól kezdve állandóan visszavonultunk, de isten ments, hogy hozzányúljunk egy szál rőzséhez vagy egy szál szénához, vagy mihez. Pedig mi hátrálunk, minden *őneki* jut, nem igaz, kegyelmes uram? – fordult a herceghez – de mi hozzá ne merjünk nyúlni. A mi ezredünkben két tisztet állítottak bíróság elé effélék miatt. De mihelyt idekerült a főméltóságú úr, e tekintetben sokkal egyszerűbb lett a helyzet. Felvirradt nekünk...

– De hát Barclay miért tiltotta meg?

Tyimohin zavartan tekingetett körül, nem tudta, hogyan és mit válaszoljon erre a kérdésre. Pierre ugyanazzal a kérdéssel Andrej herceghez fordult.

– Hogy ne dúljuk fel azt a vidéket, amelyet átengedünk az ellenségnek – felelte epés gúnnyal Andrej herceg. – Van ám ennek veleje: nem szabad tűrni, hogy feldúlják a vidéket, és nem szabad rákapatni csapatainkat a martalóckodásra. Szmolenszkben is nagyon helyesen okoskodott: a franciák a hátunkba is kerülhetnek, mert többen vannak. De nem érte fel ésszel – kiáltotta hirtelen kitörő, vékony hangon Andrej herceg – nem érte fel ésszel, hogy ott először harcoltunk az orosz földért; hogy

[43] No, akkor többre vitted, mint bárki más.

csapataink szelleme olyan volt, amilyet még nem láttam soha; hogy két napon át szakadatlanul visszavertük a franciákat, és hogy ez a siker megtízszerezte erőnket. Ő visszavonulást parancsolt, és minden erőfeszítés és minden áldozat kárba veszett. Esze ágában sem volt az árulás, ő mindent a lehető legjobban igyekezett csinálni, mindent jól megfontolt; de épp ezért nem való nekünk. Most éppen azért nem való nekünk, mert nagyon alaposan és gondosan megfontol mindent, ahogy egy némethez illik. Hogy is magyarázzam meg... No, például: édesapádnak van egy német inasa; kitűnő inas, minden igényt sokkal jobban kielégít, mint te, hát csak hadd szolgáljon; de ha az apád halálos beteg, elkergeted mellőle az inast, és a magad gyakorlatlan, ügyetlen kezével ápolod édesapádat, és jobban megnyugtatod, mint az a jártas, de idegen ember. Úgy vagyunk Barclay-vel is. Amíg Oroszország egészséges volt, szolgálhatta ez az idegen is, sőt kitűnő miniszter volt, de most, hogy veszélyben van a haza, vérünkből való, magunkfajta ember kell ide! Ti ott a klubban azt költöttétek rá, hogy áruló! Annak, hogy árulónak bélyegzik, csak az lesz a vége, hogy később megrestellve magukat a hamis rágalom miatt, az árulókat egy csapásra hősnek vagy lángelmének kiáltják ki, és ez még igazságtalanabb lesz. Ő becsületes és nagyon alapos német...

– Azért, azt mondják, ügyes hadvezér – jegyezte meg Pierre.

– Nem tudom, mit jelent az „ügyes hadvezér" – vágott vissza gúnyosan Andrej herceg.

– Az az ügyes hadvezér – mondta Pierre – aki előre lát minden eshetőséget... és hát... kitalálja az ellenfél gondolatait.

– De hisz ez lehetetlen – szólt Andrej herceg, mintha ez a kérdés már rég eldőlt volna.

Pierre meglepetten pillantott rá.

– Mégis azt mondják – vetette ellene – hogy a háború olyan, akár a sakk.

– Igen – válaszolta Andrej herceg – de van egy kis különbség is: a sakkjátékban minden egyes lépésen annyit gondolkozhatsz, amennyi tetszik; ott nem kötnek időfeltételek; no, meg az a különbség is megvan, hogy a ló mindig erősebb a parasztnál, két paraszt mindig erősebb egynél, a háborúban meg egy zászlóalj néha erősebb egy hadosztálynál, néha meg gyengébb egy századnál is. A hadsereg viszonylagos erejét senki sem ismerheti előre. Hidd el nekem – mondta – ha bármi is függene a vezérkarok rendelkezéseitől, akkor én most ott volnék és osztogatnám a rendelkezéseket, de ehelyett van szerencsém itt szolgálni az ezrednél, ezekkel az urakkal együtt, és azt tartom, hogy valójában mitőlünk függ majd a holnapi nap, nem pedig amazoktól... A siker sohasem függött és nem is fog függni sem a hadállástól, sem a fegyverzettől, sőt még a létszámtól sem; a hadállástól mindenesetre a legkevésbé.

– Hát mitől?

– Attól az érzéstől, amely bennem van, meg őbenne – Tyimohinra mutatott – meg minden katonában.

Andrej herceg Tyimohinra pillantott, aki ijedten és meghökkenve nézett parancsnokára. Addigi tartózkodó hallgatásával ellentétben most izgatottnak látszott a herceg. Úgy látszott, nem tudja megállni, hogy ki ne mondja hirtelen felötlő gondolatait.

– A csatát az nyeri meg, aki szilárdan eltökéli, hogy megnyeri. Miért vesztettük mi el az austerlitzi csatát? Veszteségünk csaknem ugyanannyi volt, mint a franciáké, de mi nagyon korán azt mondogattuk magunkról, hogy elvesztettük a csatát, így aztán el is vesztettük. Mondani pedig azért mondtuk, mert ott nem volt miért verekednünk, igyekeztünk mielőbb eltakarodni a csatatérről. „Vesztettünk, hát akkor fussunk!" – és csakugyan meg is futamodtunk. Ha estig nem mondtuk volna ezt, isten tudja, mi lett volna a vége. De holnap nem mondjuk! Azt magyarázod: a mi hadállásunkon a balszárnyunk gyenge, a jobbszárnyunk szét van húzva – folytatta – ez mind szamárság, ilyen nincs. Más vár miránk holnap! Százmillió eshetőség, a legkülönfélébbek, amelyeket egy pillanat alatt dönt el az, hogy ki futamodott vagy futamodik meg: ők-e vagy mi; hogy elesik itt ez, ott meg amaz; az pedig, ami most folyik – csak játék. Az a bökkenő, hogy azok, akikkel te a hadállást jártad, egy cseppet sem lendítik előre a dolgok általános menetét, sőt akadályozzák. Ők is csak a maguk kicsinyes érdekeivel törődnek.

– Ilyen pillanatban? – mondta szemrehányóan Pierre.

– *Ilyen pillanatban* – ismételte Andrej herceg – az ő szemükben ez csupán olyan pillanat, amikor gáncsot vethetnek ellenfeleiknek, és kaphatnak egy újabb keresztecskét vagy szalagocskát. A holnapi napról ez a véleményem: a százezres orosz és a százezres francia hadsereg találkozott, hogy megverekedjék; és épp az a lényeg, hogy ez a kétszázezer ember verekedni fog, és az lesz a győztes, aki ádázabbul verekszik. Ha akarod, kijelenthetem: akármi van is odafent, akárhogy keverik is a dolgot, holnap mi nyerjük meg a csatát. Holnap, bármi történjék is, mi nyerjük meg a csatát!

– Úgy van, kegyelmes uram, ez az igazság, ez a színtiszta igazság – szólt Tyimohin – mit kíméljük most magunkat?! Az én zászlóaljam katonái, higgye el, abbahagyták a vodkaivást, azt mondják: nem olyan nap van máma. – Mind elhallgattak.

A tisztek felálltak. Andrej herceg kikísérte őket a szín sarkáig, majd segédtisztjének kiadta az utolsó rendelkezéseket is. Amikor a tisztek elmentek, Pierre odament Andrej herceghez és már éppen ismét szóba akart elegyedni vele, amikor az úton, a színtől nem messzire felhangzott három ló patadobaja; Andrej herceg arrafelé tekintett és megismerte Wolzogent meg Clausewitzet, akiket egy kozák kísért. Javában társalogva, egészen közel haladtak el, úgyhogy Pierre és Andrej akaratlanul is meghallotta a következő mondatokat:

– *Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben*[44] – mondta az egyik.

[44] A háborút, nagy területre kell kiterjeszteni. Ezt a nézetet nem tudom eléggé dicsérni.

– *O, ja* – felelte a másik hang – *der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privatpersonen in Achtung nehmen.*[45]

– *O, ja* – helyeselt az első.

– Igen, *im Raum verlegen*[46] – ismételte dühösen prüszkölve Andrej herceg, amint a lovasok tovahaladtak. – *Im Raum*[47] maradt az apám, a fiam és a húgom Liszije Goriban. Neki ez mindegy. Hát ezt mondtam én neked, ezek a német urak nem nyerik meg holnap a csatát, hanem elrontják, ahogy csak tőlük telik, mert az ő német fejükben csupán meggondolások vannak, azok pedig egy ütet taplót sem érnek; a szívükből meg hiányzik az, ami megvan a Tyimohinéban – márpedig holnap csakis erre az egyre lesz szükség! Egész Európát odaadták *neki* és még ők jönnek tanítani minket. Nagyszerű tanítók, mondhatom! – Szinte rikácsolt megint.

– Tehát azt hiszi, hogy a holnapi ütközetet megnyerjük? – kérdezte Pierre.

– Igen, igen – felelte Andrej herceg szórakozottan. – Ha hatalmamban állna, én csak egyet tennék – kezdte ismét – nem ejtenék foglyokat. Minek azok a foglyok?! Ez csak amolyan lovagiaskodás. A franciák szétdúlták a házamat, most mennek, hogy elpusztítsák Moszkvát, bántottak és bántanak minden pillanatban. Ellenségeim ők, és az én fogalmaim szerint gonosztevők. Ugyanígy gondolkozik Tyimohin és az egész hadsereg is. Halál rájuk! Ha ellenségeim, akkor nem lehetnek barátaim, akármit fecsegtek is ott Tilsitben.

– Igen, igen – mondta Pierre és csillogó szemmel nézett Andrej hercegre. – Teljesen, tökéletesen egyetértek önnel!

Az a kérdés, amely a mozsajszki hegyen és azóta egész nap izgatta Pierre-t, most egészen világosnak, csaknem megoldottnak tetszett. Ráeszmélt, mi ennek a háborúnak és a küszöbönálló ütközetnek az egész értelme, az egész jelentősége. Mindaz, amit aznap látott, azok a sokatmondó, szigorú kifejezésű arcok, amelyeket futtában látott, új fényben jelentek meg előtte. Felfedezte a hazafiasságnak azt a lappangó (latens) hőjét – ahogy a fizikában mondják – amely ott volt mindenkiben, akit csak látott; ez megvilágította előtte, hogy miért oly nyugodtan, szinte könnyelműen készülnek a halálra.

– Nem szabad hadifoglyokat ejteni – folytatta Andrej herceg. – Csakis ezzel változtatnánk meg az egész háborút, csakis ezzel csökkentenénk kegyetlenségét. De mi csak háborúsdit játszunk, és épp ez az undorító; mi csak nagylelkűsködünk stb. Ez a nagylelkűsdi és ez az érzékenykedés olyasféle, mint azé a kisasszonyé, akit ájulás környékez, ha borjúvágást lát, mert ő oly jóságos, hogy nem bír vért látni, de azért jó étvággyal elfogyasztja a szószos borjúhúst. Hadijogról, lovagiasságról, békekövetségről, miegymásról

[45] Ó, igen, mivel az ellenség gyengítése a cél, nem vehetjük figyelembe magánszemélyek veszteségeit.

[46] nagy területre kiterjeszteni

[47] Azon a területen

Napoleon fia arcképe elött.

magyaráznak nekünk, meg hogy kíméljük a szerencsétleneket. Ez mind badarság. Láttam én 1805-ben ezt a lovagiasságot, ezt a békekövetséget; minket is becsaptak, mi is becsaptuk őket. Idegen házakat fosztogatnak, hamis bankókat bocsátanak ki, sőt ami a legrosszabb, legyilkolják a gyermekeimet, apámat – és akkor még hadijogról meg az ellenség iránt való nagylelkűségről beszélnek. Nem kell hadifoglyokat ejteni, hanem öldökölni és nekimenni a halálnak! Aki úgy jött rá erre, mint én, ugyanolyan szenvedések árán.

Andrej herceg arra gondolt, hogy neki mindegy volna, elfoglalják-e Moszkvát, ahogy Szmolenszket elfoglalták; hirtelen megállt a beszédben, mert szorongatni kezdte a torkát valami váratlan görcs. Fel s alá járt egynéhányszor, szótlanul, de a szeme lázasan csillogott, és az ajka remegett, amikor folytatta a beszédet.

– Ha a háborúban nem volna ez a nagylelkűség, akkor annak idején is ugyanúgy nekimentünk volna a biztos halálnak, mint most. Akkor nem volna háború csak azért, mert Pavel Ivanics megsértette Mihail Ivanicsot. Ha pedig háború van, mint most is, legyen igazán háború. Akkor a csapatok ütőereje nem olyan volna, mint most. Akkor ezek a westphaliaiak meg hesseniek, akiket Napoleon vezet, nem követik ide, Oroszországba, mi meg nem megyünk verekedni Ausztriába és Poroszországba, mikor magunk se tudjuk, miért verekszünk. A haború nem holmi nyájaskodás, hanem a legocsmányabb dolog az életben, ezt nem szabad elfelejteni, és nem szabad háborúsdit játszani. Komolyan és szigorúan kell venni ezt a szörnyű szükségszerűséget. Ez a lényeg: félre kell dobni a hazugságot, és ha háború, akkor legyen háború, és ne holmi játék. Mert a háború a tétlen és könnyelmű emberek kedvelt mulatsága... A katonai réteg áll a legnagyobb becsben. Pedig hát mi a háború, mi szükséges a sikerhez a hadászatban, milyenek a katonatársadalom erkölcsei? A háború célja az öldöklés, a háború eszközei: a kémkedés, az árulás, meg a felbujtás árulásra, a lakosság tönkretevése, kifosztása, vagy a martalóckodás a hadsereg ellátása végett; hazugság és csalás, amit hadifortélynak neveznek; a katonai réteg erkölcsei – a szabadság teljes hiánya, azaz a fegyelem; a naplopás, a bárdolatlanság, a kegyetlenség, a kicsapongás, a dorbézolás. És mindezek ellenére – ez a legfelsőbb réteg, ezt mindenki tiszteli. A kínait kivéve minden császár egyenruhát visel, és annak, aki minél több embert öl meg, nagy kitüntetéseket adnak... Összecsapnak, mint holnap is, hogy lemészárolják egymást, halomra öljenek, nyomorékká tegyenek tíz- meg tízezer embert, aztán meg majd hálaadó istentiszteleteket tartanak, amiért olyan sok embert megöltek (még túlozzák is a számukat), és világgá kürtölik a győzelmüket abban a hiszemben, hogy minél több embert gyilkoltak halomra, annál dúsabb az érdemük. Hát hogy' néz le rájuk odafentről az Isten, hogy' hallgatja őket?! – kiáltotta vékony, recsegő hangon Andrej herceg. – Hej, kedves lelkem, az utóbbi időben nagyon nehéznek érzem az életet. Látom, túlságosan is sokat kezdek tudni. Pedig nem jó az embernek ennie a Jó és Gonosz tudásának fájáról... De már nem tart sokáig! – tette hozzá. – Hiszen te már

alszol, nekem is ideje, menj vissza Gorkiba – mondta váratlanul Andrej herceg.

– Ó, nem! – felelte Pierre és ijedt, részvevő tekintettel nézett Andrej hercegre.

– Menj, menj; csata előtt jól ki kell aludnia magát az embernek – ismételte Andrej herceg. Odasietett Pierre-hez, megölelte és megcsókolta. – Menj, eredj! – kiáltotta. – Vajon látjuk-e még egymást vagy sem... – szólt, aztán sarkon fordult és bement a színbe.

Már besötétedett, és Pierre nem tudta megállapítani, haragot vagy gyengédséget fejezett-e ki Andrej herceg arca.

Pierre egy ideig szótlanul állt, azon töprengett, bemenjen-e utána, vagy pedig hazainduljon. „Nem, nem akarja – döntött magában Pierre – pedig tudom, hogy ez az utolsó találkozásunk." Mélyet sóhajtott és elindult vissza, Gorkiba.

Andrej herceg pedig a színbe visszatérve, lefeküdt a szőnyegre, de nem tudott aludni.

Behunyta a szemét. Egyik kép a másik után vonult el előtte. Az egyiknél sokáig, boldogan elidőzött. Élénken megjelent emlékezetében egy pétervári este. Natasa eleven, izgatott arccal elbeszélte neki, hogy az elmúlt nyáron gombázás közben eltévedt egy nagy erdőben. Egyik szavát a másikba öltve írta le az erdő sűrűjét, a maga érzéseit, beszélgetését egy méhésszel, akivel ott találkozott, és az elbeszélést lépten-nyomon félbeszakítva, azt mondogatta: „Nem, nem tudom, nem jól mondom; nem, ön nem érti meg", noha Andrej herceg állandóan nyugtatgatta, mondván, hogy érti ő, és valóban értett is mindent, amit csak mondani akart a lány. Natasa nem volt megelégedve a saját szavaival – érezte, hogy sehogy sem sikerül lefesteni azt a szenvedélyes költői érzést, amely azon a napon eltöltötte és amelyet őbelé is át akart önteni. „Milyen tündéri volt az öreg bácsi, és milyen sötét volt az erdőben... és oly jók voltak a méhészek... nem, nem tudom jól elmondani" – ismételte és izgatottan elpirult. Andrej herceg most elmosolyodott, ugyanolyan boldogan, ahogy akkor este, a Natasa szemébe nézve mosolygott. „Pedig megértettem – gondolta Andrej herceg. – Nemcsak megértettem, hanem éppen azt a belső erőt, azt a nyíltlelkűséget, azt az őszinteséget, épp azt a lelket szerettem benne... olyan erősen, olyan boldogan szerettem... – És hirtelen eszébe jutott, hogyan végződött ez a szerelem. – *Neki* mindebből nem volt szüksége semmire. Ő nem látott és nem értett ebből semmit. Ő csak a csinos és *üde* kislányt látta benne, akit nem méltatott arra, hogy összekösse vele a sorsát. Én pedig... És az a másik még ma is él és virul."

Andrej herceg felpattant, mintha megégette volna valami, és fel s alá járkált a szín előtt.

Augusztus 25-én, a borogyinói csatát megelőző napon megérkezett Napoleon császárnak Valujevo közelében levő főhadiszállására *m-r* de Beausset, a francia császári palota háznagya, és Fabvier ezredes – az egyik Párizsból, a másik Madridból.

M-r de Beausset átöltözött udvari egyenruhájába és a császárnak hozott csomagot maga előtt vitetve, bement Napoleon sátrának első helyiségébe és Napoleon segédtisztjével beszélgetve – mind köréje sereglettek – hozzáfogott, hogy felbontsa a ládát. Fabvier nem lépett be a sátorba; megállt a bejáratnál és az ismerős tábornokokkal társalgott.

Napoleon császár még nem jött ki hálószobájából; még nem fejezte be az öltözködést. Prüszkölve, krákogva forgatta majd kövér hátát, majd bozontos, párnás mellét a kefe alatt, amellyel szobainasa a testét dörzsölgette. Egy másik komornyik – a kis üveg száját egyik ujjával félig befogva – kölnivizet hintett a császár ápolt testére; olyan arckifejezéssel, mintha azt akarná mondani: csakis ő tudhatja, mennyi kölnit és hova kell hinteni. Napoleon rövid haja vizes volt és csapzottan a homlokába lógott. De arca, bár duzzadt és sárga volt, fizikai élvezetet árult el: *Allez ferme, allez toujours!*"[48] – biztatgatta a dörzsölgető komornyikot, mindannyiszor összehúzta magát és krákogott egyet. Egy hadsegéd – aki azért ment be a hálószobába, hogy jelentse a császárnak, hány foglyot ejtettek a tegnapi csatában – miután elmondott mindent, ami kellett, most ott állt az ajtónál és várta, mikor kap engedélyt a távozásra. Napoleon összeráncolta homlokát és firtatóan nézett a hadsegédre.

– *Point de prisonniers* – ismételte az adjutáns szavait. – *Il se font démolir. Tant pis pour l'armée russe*[49] – tette hozzá. – *Allez toujours, allez ferme* – mondta végül, előregörnyedt és odatartotta kövér vállát a szobainasnak.

– *C'est bien! Faites entrer m-r de Beausset, ainsi que Fabvier*[50] – szólt a segédtisztnek és intett a fejével.

– *Oui, Sire* – felelte az adjutáns és eltűnt a sátor ajtajában.

A két komornyik gyorsan felöltöztette őfelségét, és Napoleon – kék gárdaegyenruhában, gyors, kemény lépésekkel – kiment a fogadóhelyiségbe.

Beausset közben fürge kézzel tevékenykedett: közvetlenül a császár ajtaja előtt, két székre akarta állítani a császárnétól hozott ajándékot. De a császár oly váratlanul gyorsan öltözött fel és jött ki, hogy Beausset még nem tudta teljesen előkészíteni a meglepetést.

Napoleon mindjárt észrevette, mivel foglalatoskodnak, azt is kitalálta, hogy még nincsenek kész vele. Nem akarta megfosztani őket attól az élvezettől, hogy meglepetést szerezzenek neki. Azt színlelte, mintha nem látná

---

[48] Még, még! Csak erősebben!

[49] Egyetlen fogoly sincs. Elpusztíttatják magukat. Annál rosszabb az orosz hadseregnek.

[50] Jól van! Hívja Beausset urat, Fabvier-t szintén.

Beausset urat, és Fabvier-t hívta magához. Homlokát szigorúan összeráncolva, némán hallgatta, amit Fabvier Európa másik végében, Salamancánál küzdő csapatainak bátorságáról és odaadásáról mondott; ezeknek csakis egy a gondolatuk: az, hogy méltók legyenek császárukhoz; és csakis egytől félnek: attól, hogy nem nyerik meg tetszését. Az ütközet eredménye siralmas volt. Napoleon gúnyos megjegyzésekkel kísérte Fabvier elbeszélését; mintha nem is várta volna, hogy másképp is folyhatnának a dolgok távollétében.

– Ezt a csorbát nekem Moszkvában kell kiköszörülnöm – mondta Napoleon – *A tantôt*[51] – tette hozzá és de Beausset-t szólította, akinek időközben már sikerült előkészítenie a meglepetést: a székekre állított valamit és letakarta egy lepellel.

De Beausset a francia udvari emberek módjára – ahogyan csak a Bourbonok régi szolgái tudtak meghajolni – mélyen meghajolt, odasietett hozzá és átnyújtott egy borítékot.

Napoleon vidáman feléje fordult és megcibálta a fülét.

– Nagyon örülök, hogy ennyire sietett. Nos, mit mond Párizs? – kérdezte, és előbbi szigorú arckifejezését hirtelen a legnyájasabbal cserélte fel.

– *Sire, tout Paris regrette votre absence*[52] – felelte Beausset, ahogy kellett. Napoleon, bár tudta, hogy Beausset-nak csakis ezt, vagy valami ehhez hasonlót kellett mondania; bár világos pillanataiban tudta, hogy ez nem igaz – mégis kellemes volt hallania de Beausset-tól. Ismét kegyeskedett megfogni a fülét.

– *Je suis fâché de vous avoir fait faire tant de chemin*[53] – mondta.

– *Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou*[54] – felelte Beausset.

Napoleon elmosolyodott, szórakozottan felemelte fejét és jobbra tekintett. Egy lebegő léptű adjutáns odasietett hozzá egy tubákos szelencével és eléje tartotta. Napoleon elvette.

– Hát igen, ez éppen kapóra jött önnek – mondta és orrához emelte a kinyitott szelencét – úgyis szeret utazni, három nap múlva meglátja Moszkvát. Bizonyára nem is számított arra, hogy látni fogja az ázsiai fővárost. Kellemes utazásban lesz része.

Beausset hálásan meghajolt, amiért ilyen figyelmet tanúsítanak utazási hajlama iránt (pedig mindeddig maga sem tudott róla).

– Á! Hát ez micsoda? – kérdezte Napoleon, amikor észrevette, hogy minden udvari embere a lepellel letakart valamit nézi. Beausset az udvariakra jellemző ügyességgel félfordulatban, de úgy, hogy a háta ne lássék, két lépést hátrált, abban a pillanatban már le is rántotta a leplet és így szólt:

– A császárné ajándéka felségednek!

Annak a kisfiúnak az arcképe volt – Gérard festette élénk színekkel –

---

[51] A viszontlátásra.

[52] Egész Párizs fájlalja Felséged távollétét.

[53] Nagyon sajnálom, hogy ilyen nagy utat kellett megtétetnem önnel.

[54] Nem is vártam mást, Felség, mint azt, hogy Moszkva kapujában találom.

aki Napoleon és az osztrák császárleány házasságából született, és akit valamilyen okból mindenki „római király"-nak titulált.

Nagyon szép, göndörhajú kisfiú volt, úgy nézett, mint a „Sixtusi Madonna" kis Jézusa. Bilboquet-játékkal festették le. A golyó a földgömböt ábrázolta; a másik kezében pedig jogart tartott pálca helyett.

Noha nem volt egészen világos, mit is akart kifejezni a festő, úgy ábrázolta az úgynevezett római királyt, mintha pálcájával át akarná szúrni a földgolyót, ez az allegória – csakúgy, mint mindazoknak, akik Párizsban már látták a képet – szemmel láthatólag Napoleonnak is világos volt és nagyon tetszett.

– *Roi de Rome*[55] – mondta és kecses mozdulattal az arcképre mutatott, – *Admirable!*[56] – Benne is megvolt az az olaszokra igen jellemző képesség, hogy arckifejezésüket tetszésük szerint tudták változtatni; most tehát, amikor odalépett az arcképhez, a tűnődő gyengédség látszatát öltötte fel. Érezte, hogy amit most mond vagy csinál, az – történelem. A legjobb, amit most tehet – vélte – az, hogy a legközvetlenebb apai gyöngédséget mutassa annak a nagyságnak ellentéteképpen, amelynek eredményeként kisfia úgy játszhat a földtekével, akár a bilboquet-golyóval. Szeme elfátyolosodott, még közelebb lépett, egy székre pillantott (a szék valósággal alája ugrott), és leült az arcképpel szemben. Egy kézmozdulat – és mindnyájan lábujjhegyen kimentek; egyedül hagyták érzéseivel a nagy embert.

Elüldögélt ott egy ideig, aztán – maga se tudta, miért – megérintett az arcképen egy érdes fényfoltot, és felállt, megint behívta Beausset-t meg az ügyeletest. Kivitette a képet a sátor elé, hogy ne fossza meg a sátor környékén táborozó régi gárdát a nagy szerencsétől: hadd lássák a római királyt, imádott császáruk fiát és trónjának örökösét.

Mialatt megreggelizett Beausset úrral – akit kegyeskedett e megtiszteltetésben részesíteni – a sátor előtt, miként várta is, ujjongó rivalgásban törtek ki a tisztek és az arcképhez sereglő öreg gárdakatonák.

– *Vive l'Empereur! Vive le Roi de Rome! Vive l'Empereur!*[57] – hallatszottak az ujjongó hangok.

Reggeli után Napoleon, Beausset jelenlétében, lediktálta hadparancsát.

– *Courte et énergique*[58] – mondta Napoleon, amikor elolvasta a javítások nélkül, villámgyorsan leírt kiáltványt. Így szólt a parancs:

„Vitézek! Itt a csata, melyet úgy kívántatok! Csak tőletek függ a győzelem. Szükségünk is van rá feltétlenül. Meghozza mindazt, ami kell nekünk: a kényelmes szállást és a mielőbbi hazatérést. Küzdjetek úgy, mint Austerlitz, Friedland, Vityebszk és Szmolenszk alatt! Büszkén emlegesse mai hőstetteiteket a kései utókor is! Mondhassák el mindegyikőtökről: ott volt a moszkvai nagy ütközetben!"

---

[55] A római király.
[56] Csodálatos!
[57] Éljen a császár! Éljen a római király! Éljen a császár!
[58] Rövid és erélyes!

– *De là Moskowa!*[59] – ismételte Napoleon. Meghívta sétalovaglásra Beausset urat – aki annyira szeretett utazni – aztán kiment a sátorból a felnyergelt lovakhoz.

– *Votre Majesté a trop de bonté*[60] – felelte Beausset a császárnak arra a meghívására, hogy kísérje el: álmos volt, nem tudott lovagolni és félt is a lovaglástól.

De Napoleon intett a fejével a kéjutasnak, és Beausset kénytelen volt kilovagolni. Amikor Napoleon kilépett a sátorból, csak még fokozódott a fia képe elé gyülekezett gárdisták üdvrivalgása. Napoleon elkomorodott.

– Vegyék le – mondta és kecsesen, fenséges taglejtéssel az arcképre mutatott. – Korán van még, hogy harcteret lásson.

Beausset behunyta szemét, lehajtotta fejét, mélyet lélegzett; ezzel a gesztussal is mutatta, mennyire tudja értékelni a császár szavait.

XXVII

Ahogy a történetírók mondják, Napoleon augusztus huszonötödikén az egész napot lóháton töltötte, terepszemlét tartott, terveket latolgatott – ezeket marsalljai terjesztették eléje – és személyesen parancsokat osztogatott tábornokainak.

Az orosz csapatok felállásának eredetileg a Kolocsa mentén húzódó vonalát derékba törték, és a vonal egy része, mégpedig az orosz balszárny, hátrahúzódott a sevargyinói erőd huszonnegyedikén történt elfoglalása folytán. A vonalnak ez a része nem volt megerősítve, nem védte többé a folyó, és csupán ezelőtt terült el nyíltabb, sík terep. Világosan láthatta minden katona, sőt minden polgári személy is, hogy a vonalnak épp ezt a részét kell majd megtámadnia a franciának. Azt hinné az ember, hogy ehhez nem kellett olyan sok latolgatás; hogy felesleges volt a császárnak és marsalljainak az a nagy gondossága és szorgoskodása; hogy mindehhez igazán nem kellett az a lángésznek nevezett, különös, felsőbbrendű képesség, amellyel annyira szeretik felruházni Napoleont; de a történészek, akik később leírták ezt az eseményt, és azok az emberek, akik akkor körülvették Napoleont, és maga Napoleon is másképp gondolkozott.

Napoleon járta, járta lóháton a csatateret, töprenkedve vizsgálgatta a terepet, helyeslően bólogatott vagy kétkedve ingatta a fejét, de csak úgy magában, a körötte levő tábornokokat nem avatta bele abba a mélyértelmű gondolatmenetbe, amely döntését megszabta, csupán a végső következtetéseket közölte parancs formájában. Amikor meghallgatta az Eckmühl hercegének nevezett Davout javaslatát: kerüljék meg az oroszok balszárnyát, azt felelte rá, hogy ez felesleges, de nem magyarázta meg, miért felesleges. Viszont Compans tábornoknak arra a javaslatára, hadd vezesse hadosztályát az erdőn keresztül (őrá várt az ékalakú erődök megrohamozása), hozzá-

[59] Moszkva alatt!
[60] Felséged túlságosan jó

járulását nyilvánította; habár az úgynevezett elchingeni herceg, vagyis Ney, bátorkodott megjegyezni: az erdőben való előnyomulás veszélyes, és könnyen szétzilálódhat a hadosztály.

A sevargyinói erőd előtt elterülő terepet megszemlélve, egy darabig néma gondolkozott, azután megmutatta, hol kell felállítani holnapra az orosz erődítményeket bombázó két üteget, és megmutatta, hogy azok mellett hol kell felfejlődnie a tábori tüzérségnek.

Miután kiadta ezeket és még más parancsokat is, visszatért főhadiszállására és lediktálta az ütközetre vonatkozó hadparancsot.

Ez a hadparancs, amelyről elragadtatással beszélnek a francia történetírók és mély tisztelettel a többiek, így hangzott:

„Virradatkor két új üteg, amelyet az éjjel az eckmühli herceg megszállta síkságon állítanak fel, tüzet nyit a két szemben álló ellenséges ütegre.

Ugyanekkor Pernetti tábornok, az első hadtest tüzérségének parancsnoka, Compans hadosztályának 30 ágyújával, valamint Dessaix és Friant hadosztályának valamennyi tarackjával előrenyomul, tüzet nyit és gránáttal árasztja el azt az ellenséges üteget, amely ellen szintén működésbe lép:

a gárdatüzérség	24 ágyúja
Compans hadosztályának	30 ágyúja
és Friant és Dessaix hadosztályainak	8 ágyúja
összesen	62 ágyú

Foucher tábornok, a harmadik hadtest tüzérségi parancsnoka felállítja a harmadik és a nyolcadik hadtest valamennyi tarackját, összesen 16-ot annak az ütegnek a szárnyain, amelynek az a feladata, hogy a bal erődöt tartsa tűz alatt – tehát összesen 40 ágyú áll vele szemben.

Sorbier tábornok álljon készen, hogy az első parancsszóra a gárda-tüzérség valamennyi ágyújával felvonulhasson akár az egyik, akár a másik erődítmény ellen.

Az ágyúzás alatt Ponyatovszkij herceg az erdőn keresztül a falu felé vonul és megkerüli az ellenség hadállását.

Compans tábornok az erdőn át előnyomul, hogy elfoglalja az első erődöt.

Miután ekképp megkezdődik az ütközet, újabb parancsok az ellenség hadműveleteinek megfelelően adatnak ki.

A balszárnyon mindjárt megkezdődik az ágyúzás, mihelyt odahallatszik a jobbszárnyról az ágyúszó. Morand hadosztályának és az alkirály hadosztályának lövészei erős tüzet nyitnak, mihelyt látják, hogy a jobbszárnyon megindult a támadás.

Az alkirály elfoglalja a falut,[61] átkél három hídján, egy vonalban halad Morand és Gérard hadosztályaival, amelyek az ő vezetésével indulnak a sáncerőd felé és lépnek egy harcvonalba a hadsereg többi csapataival.

Mindezt pontos rendben kell végrehajtani *(le tout se fera avec ordre et méthode)*, a lehetőséghez képest biztosítani kell tartalékcsapatokat is.

[61] Borogyinót.

Kelt a császári táborban, Mozsajszk közelében, 1812 szeptember 6-án."[62]

Ez a nagyon homályosan és zavarosan fogalmazott hadparancs – ha ugyan megengedjük magunknak, hogy Napoleon lángelméje iránt semmiféle vallásos félelmet sem érezve szemléljük rendelkezéseit – négy pontot, négy rendelkezést foglal magában. Ezek közül egyet se hajtottak végre, mert nem is lehetett végrehajtani.

A hadparancs először is azt mondja, hogy *a Napoleon kiszemelte helyen felállított ütegek Pernetti és Foucher ágyúival, amelyek majd egy vonalba igazodnak velük – összesen 102 ágyú – nyissanak tüzet és árasszák el gránáttal az orosz ékerődöket és sáncerődöket.* Ezt nem lehetett végrehajtani, mert a Napoleon kijelölte pontokról nem szálltak el a lövedékek az orosz védőművekig, és ez a 102 ágyú teljesen hasztalanul lövöldözött mindaddig, amíg a legközelebbi parancsnok, Napoleon parancsával ellentétben, előre nem tolta őket.

A második rendelkezés az volt, hogy *Ponyatovszkij az erdőn keresztül a falu felé vonul és megkerüli az oroszok balszárnyát.* Ezt sem hajtották végre, hisz nem is lehetett, mert Ponyatovszkij az erdőn át a falu felé vonulva, Tucskov csapatába ütközött – amely útját szegte –, így aztán nem kerülhette meg és nem is kerülte meg az orosz hadállást.

A harmadik rendelkezés: *Compans tábornok az erdőn át előrenyomul, hogy elfoglalja az első erődöt.* Compans hadosztálya nem foglalta el az első erődöt, sőt visszaverték, mert az erdőből kiérve kartácstűzben kellett felfejlődnie, amit Napoleon nem vett számításba.

A negyedik: *az alkirály elfoglalja a falut (Borogyinót), átkel három hídján, egy vonalban halad Morand és Friant hadosztályaival* (ezekről nem mondják meg, hová és mikor vonulnak majd), *amelyek az ő vezetésével vonulnak a sáncerőd felé és lépnek egy harcvonalba a többi csapattal.*

Amennyire – nem is ebből a zagyva körmondatból, hanem inkább az alkirálynak a kapott parancs teljesítésére tett kísérleteiből – megérthetjük, az alkirálynak Borogyinón át bal felől kellett volna a sáncerőd ellen vonulnia. Morand és Friant hadosztályainak pedig egyidejűleg elölről.

Mindezt egyáltalán nem hajtották végre, ahogy a hadparancs többi pontját se, mert nem lehetett. Az alkirályt, alighogy áthaladt Borogyinón, visszavetették a Kolocsánál, úgyhogy nem tudott tovább jutni; Morand és Friant hadosztályai sem vették be a sáncerődöt, mert őket is visszaverték, úgyhogy csak az ütközet végén, a lovasság foglalta el (bizonyára nemcsak előreláthatatlan, hanem egészen hallatlan dolog volt ez Napoleon számára). A hadparancsnak tehát egyetlen rendelkezését sem hajtották végre, mert nem lehetett. Ám a hadparancs azt említi, hogy miután ekképp megkezdődik az ütközet, újabb parancsok az ellenség hadműveleteinek megfelelően adatnak ki; ebből arra lehetne következtetni, hogy az ütközet folyamán

---

[62] Tolsztoj a görögkeleti ónaptár szerint, Napoleon a Gergely-naptár szerint számítja az időt. A napoleoni szeptember 6-a tehát a régi időszámításban augusztus 25-nek felel meg.

Napoleon valóban kiadta a szükséges rendelkezéseket mind; de ez sem így történt és nem is történhetett így, mert Napoleon az egész idő alatt olyan messzire volt a csatától, hogy (amint később ki is derült) az ütközet folyását nem ismerhette, tehát az ütközet alatt egyetlen parancsát sem hajthatták végre.

XXVIII

Sok történész azt mondja, hogy a franciák azért nem nyerték meg a borogyinói csatát, mert Napoleon náthás volt; ha történetesen nem náthás, akkor az ütközet előtt és alatt kiadott rendelkezései még zseniálisabbak lettek volna, akkor Oroszország elvész, *et la face du monde eût été changée.*[63] Az az okoskodás, hogy Oroszország azért maradt hatalmas, mert Napoleonnak augusztus 26-án erős náthája volt, feltétlenül következetes az olyan történészek számára, akik azt vallják: Oroszország *egy* embernek – I. Péternek – akaratából jött létre, és Franciaország is *egy* embernek – Napoleonnak – akarata folytán alakult át köztársaságból császársággá, és a francia csapatok ugyancsak az *ő* akarata folytán nyomultak be Oroszországba.

Ha azonban Napoleon akaratától függ az, hogy megütközzék-e Borogyinónál vagy sem; ha tőle függ, hogy így intézkedjék-e vagy amúgy, akkor világos, hogy Oroszország megmeneküléséneк esetleg az a nátha az oka, mely befolyásolta Napoleon akaratnyilvánítását; tehát Oroszország megmentője az a komornyik, aki 24-én elfelejtett vízhatlan csizmát adni Napoleonnak. *Ilyen* gondolatmenet alapján kétségtelen ez a következtetés; ugyanannyira kétségtelen, mint az a következtetés, amelyet csupa tréfából (maga sem tudta, min akar tréfálkozni) Voltaire vont le, amikor azt mondta, hogy a Szent Bertalan-éjre azért került sor, mert IX. Károly elrontotta a gyomrát. Ám azoknak a szemében, akik tagadják, hogy Oroszország *egy* embernek – I. Péternek – akaratából jött létre, és hogy a Francia Birodalom egy embernek – Napoleonnak – akarata folytán alakult ki, s az Oroszország elleni háború ugyancsak az *ő* akarata folytán indult meg – azoknak a szemében ez az okoskodás nemcsak hamis és ostoba, hanem ellenkezik is *az* ember egész lényével. Arra a kérdésre, hogy mi a történelmi eseményeknek oka – egy másik válasz is kínálkozik: ennek a lényege az, hogy a világméretű események menetét felsőbb erők határozzák meg, ez az ilyen eseményekben résztvevő emberek szabad akaratának teljes egybeesésétől függ, és Napoleon befolyása az események menetére csak külsőleges és fiktív.

Bármily furcsának tessék is első pillantásra ez a feltevés: a Szent Bertalan-éji vérengzés, amelyre IX. Károly adta ki a parancsot, mégsem az ő akaratából ment végbe, hanem IX. Károly csupán azt *hitte*, hogy *ő* rendelte el; a borogyinói ütközet meg, ahol nyolcvanezer ember lelte halálát, nem Napoleon akaratából ment végbe (jóllehet ő adta ki a parancsot a csata megkezdésére, ő osztogatott utasításokat az ütközet lefolyására), csu-

[63] és a világ képe megváltozott volna.

pán azt *hitte*, hogy *ő* akarta mindezt – mondom, bármily furcsának látszik is ez a feltevés, az emberi méltóság mégis azt diktálja nekem: bármelyikünk, ha nem is nagyobb, de semmiképp sem kisebb ember, mint a nagy Napoleon, és a kérdésnek erre a megoldására késztet; a történelmi kutatások is bőségesen alátámasztják ezt a feltevést.

A borogyinói csatában Napoleon nem lőtt rá senkire, nem ölt meg senkit. Mindezt a katonái tették. Tehát nem Napoleon ölte meg az embereket.

A francia hadsereg katonái nem Napoleon parancsára, hanem a maguk akaratából indultak a borogyinói csatatérre, hogy orosz katonákat öldököljenek. Az egész hadsereg: a franciák, az olaszok, a németek, a lengyelek – mind-mind éhesek, rongyosak voltak, elgyötrődtek már az örökös menetelésben és most, amikor megláttak azt a hadsereget, amely elállta előlük a Moszkvába vezető utat, úgy érezték, hogy *le vin est tiré et qu'il faut le boire.*[64] Ha Napoleon most megtiltja, hogy összecsapjanak az oroszokkal, akkor őt ölik meg és mégiscsak összecsapnak az oroszokkal – nem volt más választásuk!

Amikor meghallották Napoleon parancsát – amely megrokkanásukért és halálukért az utókornak azokkal a szavaival vigasztalta őket, hogy ők is ott voltak a moszkvai csatában – azt kiáltották: *„Vive l'Empereur!"* mint ahogyan *„Vive l'Empereur"*-t kiáltottak akkor is, amikor megláttak a földgolyót pálcájára tűző fiúcska képét, és ahogyan *„Vive l'Empereur"*-t kiáltottak volna, ha akármilyen sületlenséget mondottak volna is nekik. Nem volt mit tenni mást, mint *„Vive l'Empereur"*-t kiáltani és megverekedni, hogy Moszkvában a győzteseknek kijáró élelemhez és pihenéshez jussanak. Tehát nem Napoleon parancsára öldösték a magukhoz hasonló embereket.

És a csata menetét sem Napoleon irányította: hadparancsából nem teljesítettek semmit, és az ütközet alatt nem is tudta, mi megy végbe előtte. Tehát az sem Napoleon akaratának következménye volt, hogyan öldöklik egymást ezek az emberek, hanem őtőle függetlenül, a közös eseményekben résztvevő százezrek akaratából folyt. Napoleon csak azt *hitte*, hogy az egész csata az ő akarata szerint zajlott le. Náthás volt-e Napoleon vagy sem, a történelem szempontjából ez a kérdés egy cseppet sem érdekesebb, mint az, hogy náthás volt-e Napoleon legutolsó szekerésze, vagy sem.

Napoleon augusztus 26-i náthája már csak azért sem számított, mert teljesen hamisak az íróknak azok a tanúságai, amelyek szerint Napoleon hadparancsa és az ütközet folyamán kiadott rendelkezései – éppen a nátha miatt, nem voltak olyan célszerűek, mint az előzőek.

A fentebb idézett hadparancs egy cseppel se rosszabb, sőt jobb, mint akármelyik előző hadparancs, amelynek alapján csatát nyert Napoleon. Az ütközet folyamán kiadott állítólagos rendelkezései szintén nem voltak roszszabbak az előzőknél, hanem pontosan olyanok, mint máskor. Ez a hadparancs és ezek a rendelkezések csak azért látszanak rosszabbaknak az előzőknél, mert a borogyinói csata volt az első, amelyet Napoleon *nem* nyert meg.

---

[64] aki á-t mond, mondjon bé-t is (a bort lecsapolták, most már meg kell inni).

A legszebb és a legmélyebb értelmű hadparancsok és rendelkezések is igen gyatráknak látszanak és minden hadtudós fontoskodva bírálja őket, ha azok alapján nem sikerül megnyerni az ütközetet; de a legrosszabb hadparancsok és rendelkezések is kitűnőeknek látszanak, és komoly emberek egész kötetekben bizonygatják e rossz rendelkezések kiválóságát, ha azok alapján sikerült megnyerni az ütközetet.

Weyrother austerlitzi hadparancsa a legtökéletesebb alkotás volt a maga nemében, mégis kárhoztatták és elítélték – éppen tökéletessége és túlzott részletessége miatt.

Napoleon, mint a hatalom képviselője, a borogyinói ütközetben ugyanolyan jól vagy még jobban teljesítette kötelességét, akár a többi csatában. Nem tett semmit, ami károsan hatott volna az ütközet lefolyására; hajlott az értelmesebbek véleményére; nem kuszálta össze a dolgokat, nem keveredett ellentmondásokba önmagával, nem ijedt meg és nem menekült el a csatatérről, hanem nagy katonai érzékével és hadi tapasztalatával nyugodtan és méltóképpen töltötte be a látszólagos irányító szerepét.

XXIX

– A sakkfigurák fel vannak állítva, holnap elkezdődik a játék – mondta Napoleon, amikor visszatért az arcvonal mentén tartott második, szorgostüzetes terepszemléjéről.

Puncsot hozatott, behívatta Beausset-t, beszélgetni kezdett vele Párizsról, néhány olyan változtatásról, amelyeket *dans la maison de l'impératrice*[65] szándékszik végrehajtani, csodálatba ejtve az udvarmestert, mily pontosan emlékszik az udvari viszonyok legapróbb részleteire is.

Érdeklődött minden semmiség iránt, tréfálkozott azon, mennyire szeret Beausset utazgatni, és hanyagul csevegett, akár a dolgaértő, magabiztos, híres sebész, amikor felgyűri az inge ujját, maga elé akasztja kötényét, a beteget meg odakötözik a műtőasztalhoz. „A kezemben és a fejemben van az egész csata, minden világos és határozott. Ha dologhoz kell látnom, úgy csinálom majd, mint senki más, de most tréfálhatok, és minél többet tréfálok, minél nyugodtabb vagyok, annál nyugodtabban bízhattok lángelmémben, és annál jobban bámulhatjátok."

Amikor megitta a második pohár puncsot, pihenni tért az előtt a komoly munka előtt, amely – szerinte – másnap őrá várt.

Annyira foglalkoztatta ez az őrá váró feladat, hogy nem tudott elaludni, és bár náthája még súlyosbodott az esti nyirkosság miatt, éjjel három órakor hangos orrfúvással kiment a sátor nagyobbik helyiségébe. Megkérdezte, nem mentek-e el az oroszok? Azt a választ kapta, hogy az ellenséges tábortüzek még mindig ott égnek. Helyeslően bólintott.

Az ügyeletes segédtiszt belépett a sátorba.

---

[65] a császárné udvartartásában

– *Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?*[66] – fordult hozzá.

– *Sans aucun doute, Sire*[67] – felelte Rapp.

Napoleon rátekintett.

– *Vous rappellez-vous, Sire, ce ques vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk* – mondta Rapp – *le vin est tiré, il faut le boire.*[68]

Napoleon elkomorodott, és kezét a karjára hajtva, sokáig szótlanul ült.

– *Cette pauvre armée!* – mondta hirtelen. – *Elle a bien diminué depuis Smolensk! La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver, mais la garde, Rapp, la garde est intacte?*[69] – kérdezte.

– *Oui, Sire*[70] – felelte Rapp.

Napoleon elővett egy pasztillát, a szájába tette, és az órájára pillantott. Nem volt álmos, és még messze volt a reggel; már nem tehetett semmilyen intézkedést, hogy azzal agyonüsse az időt – már minden parancsot kiadott, már meg is kezdték a végrehajtását.

– *A-t-on distribué les biscuits et le riz aux régiments de la garde?*[71] – kérdezte Napoleon szigorúan.

– *Oui, Sire.*[72]

– *Mais le riz?*[73]

Rapp azt felelte, hogy az uralkodónak a rizsre vonatkozó parancsát továbbította, de Napoleon elégedetlenül csóválta a fejét, mintha nem hinné, hogy teljesítették a parancsát. Az inas ismét puncsot szolgált fel, Napoleon poharat hozatott Rappnak is, és némán kortyolgatott a magáéból.

– Nem érzem sem az ízét, sem a szagát – mondta és a pohárba szagolt. – Úgy utálom ezt a náthát. Folyton az orvostudományt emlegetik. De hát hol itt a tudomány, ha még a náthámból se tudnak kigyógyítani? Kaptam ugyan pasztillát Corvisart-tól, de semmit sem használ. Mit is tudnának ezek gyógyítani, hiszen gyógyítani nem lehet! *Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle même: elle fera plus que si vous la paralysiez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit aller un certain temps; l'horloger n'a pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine*

---

[66] Nos, Rapp, mit gondol: jól megy ma a dolog?

[67] Semmi kétség benne, Felség.

[68] Emlékszik, Felség, mit kegyeskedett nekem mondani Szmolenszkben: a bort lecsapolták, most már meg kell inni.

[69] Szegény hadseregem! De megapadt Szmolenszk óta! A szerencse közönséges szajha, Rapp; én mindig mondtam, de most már kezdem tapasztalni is. De a gárda, a gárda az sértetlen, ugye, Rapp?

[70] Igen, Felség.

[71] Kiosztották a kétszersültet meg a rizst a gárdaezrednek?

[72] Igen, Felség.

[73] A rizst is?

à vivre, voilà tout.[74] – És mintegy rálépvén a meghatározások, *définitions*, útjára, melyeket nagyon kedvelt, hirtelen újabb meghatározást adott: – Tudja-e, Rapp, mi a haditudomány? – kérdezte. – Annak a tudománya, hogy egy bizonyos pillanatban erősebbek legyünk az ellenségnél. *Voilà tout.*[75]

Rapp nem szólt rá semmit.

– *Demain nous allons avoir affaire à Koutouzoff*[76] – mondta Napoleon. – No, majd meglátjuk! Emlékszik, Braunauban hadsereget vezényelt és három hét alatt egyszer sem ült lóra, hogy megtekintse az erődítményeket. No, majd meglátjuk!

Megint az órájára pillantott. Még csak négy óra volt. Most se jött szemére álom, a puncsot már mind megitta, és még mindig nem volt mit tennie. Felállt, járkált fel s alá, majd meleg kabátot öltött, feltette kalapját és kiment a sátorból. Sötét és nyirkos volt az éjszaka; alig érezhető harmat permetezett odafentről. A tüzek a közelben, a francia gárda táborában sem égtek fényesen, távol, az orosz arcvonal mentén pedig füstfátyolon csillantak át. Csend volt körös-körül, és tisztán lehetett hallani a hadállásaik elfoglalására induló francia csapatok immár megkezdődő mozgásának dobaját és neszét.

Napoleon a sátor előtt járkált, nézte a tábortüzeket, fülelt a dobajra, majd egy bozontos kucsmájú, magas gárdista mellett elhaladva – őrt állt ott a sátor előtt, a császár megjelenésekor kihúzta magát, és olyan lett, mint egy fekete oszlop – megállt előtte.

– Hány éve szolgálsz? – kérdezte abban a szenvelgő, nyers, de mégis kedves, katonás modorban, ahogy katonáival mindig beszélni szokott. A katona megmondta.

– *Ah! Un des vieux!*[77] Megkapta a rizst az ezred?

– Megkapta, felség.

Napoleon bólintott és továbbment.

Fél hatkor lóháton Sevargyino falva felé indult.

Kezdett virradni, kitisztult az ég, csak egy felhő terpeszkedett keleten. Az otthagyott tábortüzek már hamvadoztak a gyér hajnali fényben.

Jobbra egy magános, öblös ágyúlövés dördült el, tovahömpölygött és elhalt az általános csendben. Eltelt néhány perc. Eldördült a második, a harmadik lövés, és belereszketett a levegő; a negyedik, az ötödik ágyúszó valahol jobbra hangzott fel – közel, ünnepélyesen.

Még el se halkult az első lövések durranása, egybeolvadva, egymást félbeszakítva újabbak és ismét újabbak hangzottak fel.

---

[74] Testünk egy élő gép. Természetétől fogva az életre van berendezve; hagyjátok békében az életét, hadd védekezzék maga: sokkal többre megy, mintha teletömitek orvossággal, és ezzel megbénítjátok. Testünk olyan, mint egy tökéletes óra, melynek egy bizonyos ideig járnia kell; de az órás nem tudja felnyitni, csak tapogatózva, bekötött szemmel javíthat rajta. Testünk egy élő gép, ennyi az egész.

[75] Ennyi az egész.

[76] Holnap Kutuzovval lesz dolgunk.

[77] Ah! Egyike a régieknek!

Napoleon a sevargyinói sáncerődhöz lovagolt kíséretével és leszállt a nyeregből. Megkezdődött a játék.

XXX

Pierre, Andrej hercegtől Gorkiba hazatérve, meghagyta lovászának, hogy nyergelje fel a lovakat és korán reggel költse fel őt, aztán tüstént elaludt a spanyolfal mögött, abban a kis zugolyban, amelyet Borisz átengedett neki.

Mire Pierre másnap reggel felébredt, a házban már nem volt senki. Csak úgy rezgett a kis ablakok üvege. A lovász ott állt mellette és ugyancsak rázta.

– Kegyelmes uram, kegyelmes uram, kegyelmes uram... – hajtogatta konokul a lovász és rángatta vállánál fogva, de nem nézett rá, és láthatólag elvesztette minden reményét, hogy felköltheti.

– Mi az? Megkezdődött? Itt az idő? – szólalt meg Pierre, mihelyt felébredt.

– Tetszik hallani a lövöldözést – felelte a lovász, egy kiszolgált katona – az urak már mind elmentek, maga őfőméltósága is rég ellovagolt mellettünk.

Pierre sebtében felöltözött és kiszaladt a tornácra. Odakint világos, üde, harmatos és vidám reggel fogadta. A nap – csak az imént tört elő egy felhő mögül, amely eltakarta – a felhőben megtörő sugaraival, a szemközti házak tetején át, félig behintette az út harmatlepte porát, a falakat, a kerítés szakaszait és Pierre lovait, amelyek a háznál álltak. Kint sokkal tisztábban hallatszott az ágyúdörgés. Az utcán egy segédtiszt ügetett tova egy kozákkal.

– Itt az idő, gróf, itt az idő! – kiáltotta a segédtiszt.

Pierre maga után vezettette a lovát és elindult az utcán a felé az őrhalom felé, ahonnan az előző napon a csatateret nézte. Az őrhalmon nagy csoport katona állt. Már messziről lehetett hallani a vezérkariak francia beszédét, és látni Kutuzov ősz fejét, vállába süppedő, ősz nyakszirtjét és vörös szegélyű fehér sapkáját. Kutuzov előrenézett, az országutat kémlelte távcsövével.

Pierre, ahogy a feljárat fokain fellépkedett az őrhalomra, szintén előrenézett és majd megdermedt ámulatában, oly gyönyörű látvány tárult eléje. Ugyanaz a panoráma volt, amelyben az előző napon, ugyanerről az őrhalomról elgyönyörködött; de most az egész tájat elárasztották a csapatok, elborította az ágyúlövések füstje; a Pierre mögött bal felől felkelő fényes nap ferde sugarai a tiszta, reggeli levegőn keresztültűző, arany-rózsaszín fényt és hosszú, sötét árnyékokat vetettek a tájra. A körképet bekeretező távoli erdőket mintha sárgás-zöld drágakőből vésték volna ki, csúcsaik hullámvonala jól látszott a látóhatár szélén, közöttük meg Valujevón túl a szmolenszki országút törte át magát, amelyet véges-végig csapatok leptek el. Valamivel közelebb aranysárga mezők és pagonyok ragyogtak. Elöl is,

jobbra is, balra is, mindenütt csapatokat lehetett látni. Mindez oly eleven, oly fenséges és oly váratlan volt, de a legjobban mégis magának a csatatérnek: Borogyinónak és a Kolocsa két partján elterülő laposnak a képe lepte meg Pierre-t.

A Kolocsánál, Borogyinóban és a falu mindkét oldalán, de kivált balra, ott, ahol mocsaras partjai között a Kolocsába torkollik a Vojna, köd borong, szertegomolyog, majd áttetszővé foszladozik, ha a fényes nap kisüt és varázslatos körvonalakba, színekbe von mindent, ami csak látszik rajta keresztül. A ködděl egybevegyült a lövések füstje, és e ködben meg e füstben mindenütt ott villognak a reggeli fény villámai, hol a víz színén, hol a harmatcseppekben, hol a Borogyinóban és a partokon tolongó katonák szuronyain. A ködön át is látszik Borogyino fehér temploma, majd itt a háztetők, ott a katonák sűrű tömbjei, amott meg az ágyúk és a zöld lőszeres kocsik. És mozog itt minden, vagy úgy tetszik, mintha mozogna, mert a köd és a füst végighúzódik az egész vidéken. És mind itt, Borogyino környékén, ezen a ködülte, lapos terepen, mind pedig távolabb, feljebb és kivált az arcvonal mentén bal felé, az erdőkben, a mezőkön, a laposokon, a magaslatok csúcsain, maguktól, a semmiből, szakadatlanul születnek az ágyúk füstgomolyai, hol egyesével, hol csapatostul, hol gyéren, hol sűrűn; ezeket a felduzzadó, szétterebélyesedő, hömpölygő, egymásba olvadó füstgomolyokat lehet látni az egész vidéken.

Akármilyen furcsán hangzik, főképp ezek a füstgomolyok és pukkanásuk teszik olyan gyönyörűvé ezt a látványt.

Pukk! – és hirtelen egy lilás-szürke és tejfehér színben játszó kerek, sűrű füstgomoly tűnik fel, aztán *bumm!* – hallatszik egy másodperc múlva ennek a füstnek a hangja.

Pukk-pukk – emelkedik felfelé egymást taszítva és egybeolvadva két füstgomolyag; aztán *bumm-bumm!* – a durranás igazolja, hogy jól látott a szemünk.

Pierre visszafordította tekintetét az első füstgomolyra, mely kerek, tömör kis labda volt, mikor levette róla a szemét, de már csak néhány, oldalt húzódó füstgömb volt a helyén és *puff*... (egy kis szünet) *puff-puff* – megint három, megint négy buggyant elő, és ugyanolyan megszakításokkal mindegyikre szép, kemény és biztos hangok feleltek – *bumm*... *bumm-bumm-bumm*. Hol úgy tetszett, mintha ezek a füstgomolyok futnának, hol meg mintha állnának és mellettük futnának az erdők, a mezők meg a villogó szuronyok.

Baloldalt, a mezőn és a cserjésben, egyre-másra keletkeztek ezek a nagy füstgolyók – mindegyikét ünnepélyesen dörgő visszhang kísérte – és még közelebb, a lapályon meg az erdőben egymás után lobbantak fel a puskák kicsiny füstjei, amelyek sehogy se tudtak tekévé kerekedni, de pontosan ugyanúgy hallatták szerény hangocskájukat. Tra-ta-ta-ta – ropogtak a puskák eléggé sűrűn ugyan, de szabálytalanul és szegényesen az ágyúszóhoz képest.

Pierre szeretett volna ott lenni, ahol azok a füstgömböcök, azok a villogó

szuronyok vannak, meg ahonnan az a morgás, az a durrogás hallik. Odanézett Kutuzovra meg a kíséretére, hogy összehasonlítsa benyomását a többiekével. Azt látta, hogy valamennyien ugyanolyan érzéssel néztek előre, a csatatérre. Most minden arcon az érzésnek az a *rejtett hője (chaleur latente)* világolt, amelyet tegnap fedezett fel, és amelyet csak az Andrej herceggel folytatott beszélgetés után értett meg teljesen.

– Eredj, kedvesem, eredj, isten veled – mondta Kutuzov a mellette álló tábornoknak, de nem vette le szemét a csatatérről.

A tábornok meghallgatta a parancsot, aztán Pierre mellett a lejárathoz indult.

– Az átkelőhelyhez! – válaszolta hidegen és szigorúan a tábornok az egyik vezérkari tisztnek arra a kérdésére, hová megy.

„Én is, én is" – gondolta Pierre és a tábornok után indult.

A tábornok felült a lovára, melyet egy kozák vezetett elő. Pierre odament a lovászához, aki az ő lovait tartotta. Megkérdezte, melyik a szelídebb, aztán a ló sörényébe fogódzva nyeregbe szállt, kifelé fordított lábának sarkát a ló vékonyába szorította, és bár érezte, hogy szemüvege mármár leesik, de nem bírja elvenni kezét a ló sörényéről meg a kantárszárról, a tábornok nyomába vágtatott, és ezzel mosolyt fakasztott a vezérkariak ajkán, akik az őrhalomról nézték.

XXXI

Az a tábornok, aki után Pierre elnyargalt, lebocsátkozott a halom tövéhez, majd élesen balra kanyarodott, Pierre pedig elvesztette szeme elől és berobogott az előtte menetelő gyalogosok sorai közé. Megpróbált kikeveredni onnan, hol előre, hol jobbra, hol balra; de mindenütt katonák voltak, valamennyinek egyformán gonddal terhelt az arca, valamennyit egy láthatatlan, minden bizonnyal fontos dolog foglalkoztatja. Mindannyian elégedetlen, kérdő tekintettel néztek erre a fehér kalapos, kövér emberre, aki – nem tudni, miért – majd elgázolja őket.

– Minek lovagol itt a zászlóalj kellős közepén?! – kiáltott rá egy katona. A másik a puskatussal meglökte a lovat, és Pierre a kápára hajolva csak üggyel-bajjal tudta megfékezni megbokrosodott lovát, majd kiugratott a katonák elé, ahol tágasabb volt a hely.

Egy híd volt előtte, a hídnál meg lövöldöző katonák álltak. Pierre odalovagolt hozzájuk. Bár maga sem tudta, ahhoz a Kolocsa-hídhoz ért, amely Gorki és Borogyino közt húzódott, és amelyet a franciák az ütközet első mozdulata során (miután Borogyinót elfoglalták) megrohamoztak. Pierre látta, hogy híd van előtte, hogy a híd mindkét oldalán és a réten, a szénarendek között, amelyeket tegnap is látott, a füstfelhőben valamit csinálnak a katonák; de jóllehet ott szakadatlanul ropogtak a puskák, nem gondolta, hogy ez a csatatér. Nem hallotta a mindenfelől repkedő golyók meg a feje felett keresztülszálló gránátok süvöltését, nem látta az

Pierre Rajevszkij ütegénél.

ellenséget, pedig ott volt a folyó túlsó partján, és sokáig nem látta az eleseteket és a sebesülteket sem, pedig sokan elhulltak a közelében. Ajkára fagyott mosollyal nézett körül.

– Mit lovagolgat itt az arcvonal előtt? – kiáltott rá ismét valaki.

– Balra tarts! Jobbra tarts! – kiáltottak rá.

Pierre jobbra tért és váratlanul összetalálkozott Rajevszkij tábornok segédtisztjével, akit ismert. A segédtiszt haragosan pillantott Pierre-re, bizonyára ő is rá akart kiáltani, de megismerte és csak odabólintott.

– Hát ön hogy kerül ide? – szólt és továbblovagolt.

Pierre érezte, hogy nem itt az ő helye, nincs itt mit tennie. Attól félve, hogy megint zavar majd valakit, a segédtiszt után nyargalt.

– Hát mi van itt? Önnel tarthatok? – kérdezte.

– Mindjárt, mindjárt – felelte a segédtiszt, odalovagolt egy kövér ezredeshez, aki a réten állt, jelentést tett neki, és csak azután fordult Pierre-hez.

– Hát ön hogy kerül ide, gróf? – kérdezte mosolyogva. – Mindig kíváncsiskodik?

– Igen, igen – mondta Pierre. De a segédtiszt megfordította lovát és továbblovagolt.

– Itt még csak hagyján – mondta a segédtiszt – de Bagrationnál, a balszárnyon szörnyű parázs lövöldözés folyik.

– Csakugyan? – kérdezte Pierre. – Merre is van az?

– Jöjjön fel velem az őrhalomra, mitőlünk lehet látni. Nálunk az üteg-nél még csak megjárja – mondta a segédtiszt. – Nos, jön?

– Igen, önnel tartok – felelte Pierre és körülnézett, a lovászt kereste szemével. Csak akkor vette észre először a gyalog vánszorgó meg a hordágyon szállított sebesülteket. Azon a réten, ahol illatos szénarendek húzódtak – tegnap végiglovagolt rajta – a rendekre merőlegesen, esetlenül oldalt billent fejjel egy katona, mellette meg legurult csákója hevert. – Hát ezt miért nem vették fel? – kezdte volna Pierre; de meglátva a segédtiszt szigorú arcát – ő is arrafelé nézett – elhallgatott.

Pierre nem találta meg lovászát és a szárnysegéddel együtt a patak alsó folyása mentén továbblovagolt a Rajevszkij-őrhalom felé. Lova elmaradt a segédtisztétől és egyenletesen zötyögtette őt a nyeregben.

– Úgy látom, nem nagyon szokott lovagolni, gróf – jegyezte meg a segédtiszt.

– Nem, semmi-semmi, csak nagyon ugrál ez a ló – mondta Pierre; nem értette a dolgot.

– Ej... hát sebet kapott – mondta a segédtiszt – a bal első lábán, térden felül. Bizonyára golyó. Gratulálok, gróf – mondta – *le baptême du feu.*[78]

Ahogy végiglovagoltak a hatodik hadtest vonalán, az előretolt tüzérség mögött, amely fülsiketítően durrogó lövéseket eregetett, egy kis erdőhöz

[78] a tűzkeresztség.

értek. Az erdőben csend volt, hűvös, és az ősz illata érzett. Pierre és a segédtiszt leszállt a lováról; gyalog mentek hegynek felfelé.

– Itt van a tábornok? – kérdezte a segédtiszt, az őrhalomhoz közeledve.

– Az imént még itt volt, de oda indult – felelték jobbfelé mutatva.

A segédtiszt Pierre-re pillantott, mintha nem tudná, most mit tegyen.

– Ne nyugtalankodjék – mondta Pierre. – Én majd felmegyek a halomra, jó?

– Jó, csak menjen, onnan mindent lehet látni és nem olyan veszélyes. Én majd visszajövök önért.

Pierre elindult az üteg felé, a segédtiszt meg továbblovagolt. Többé nem találkoztak, és Pierre csak sokkal később tudta meg, hogy azon a napon a segédtisztnek leszakította a karját egy gránát.

Az őrhalom, amelyre Pierre felment, az a híres hely volt (később az oroszoknál az őrhalmi üteg vagy Rajevszkij ütege néven, a franciáknál pedig *la grande redoute, la fatale redoute, le redoute du centre*[79] néven vált ismeretessé), amely körül tíz- és tízezer ember hullott el, és amelyet a hadállás legfontosabb pontjának tartottak a franciák.

Ez a sáncerőd az őrhalomból meg a rajta háromoldalt ásott árkokból állt. Az árkokkal körülsáncolt ponton tíz állandóan tüzelő ágyú állt, csövük ki volt dugva a sánc nyílásain.

Az őrhalommal egy vonalban, mindkét oldalt, szakadatlanul lövöldöző ágyúk voltak. Valamivel hátrább, az ágyúk mögött álltak a gyalogos csapatok. Pierre erre az őrhalomra felérve semmiképp se gondolta volna, hogy ez a sekély árkokkal körülsáncolt hely, ahol néhány ágyú áll és tüzel, a csata legfontosabb pontja.

Ellenkezőleg, azt hitte, hogy ez a hely (éppen mivel ő ott van) az ütközet egyik legjelentéktelenebb pontja.

Az őrhalomra felérve, leült az üteget körülvevő sáncárok végén és önfeledt, boldog mosollyal nézte, mi történik körülötte. Néha, még mindig ugyanolyan mosollyal, felállt, igyekezett, hogy ne lábatlankodjon ott az ágyúkat elsütögető és helyükre toló tüzéreknek – akik lépten-nyomon el-elszaladtak mellette a lőporos zacskókkal és a lövedékekkel – és járkálni kezdett az ütegálláson. Az üteg ágyúi, egyik a másik után, szüntelenül lövöldöztek, majd megsüketítették dörgésükkel az embert és lőporfüsttel borították be az egész környéket.

Azzal a borzongással ellentétben, amelyet a fedezet gyalogosai között érzett, itt, az ütegnél, ahol ez a munkába merült, kis létszámú legénység a többiektől sánccal elhatárolva, elkülönítve harcolt, egyforma, mindannyiukkal közös, mintegy családias élénkség volt tapasztalható.

Pierre cseppet sem katonás, fehér kalapos alakjának megjelenése eleinte kellemetlenül lepte meg ezeket az embereket. A katonák meghökkenve, sőt ijedten sandítottak Pierre alakjára, ha elhaladtak mellette. Egy öreg

[79] a nagy sáncerőd, a végzetes erőd, a derékhad erődje

tüzértiszt, látszólag azért, hogy megnézze, hogyan működik a szélső löveg, odament Pierre-hez és kíváncsian nézett rá.

Egy kerek arcú, fiatal tisztecske, még jóformán gyermek, akit csak a minap bocsátottak ki a kadétiskolából, és aki igen gondosan intézte a rábízott két ágyú dolgát, szigorúan fordult Pierre-hez.

– Szabad kérnem, uram, tessék vigyázni az útból – mondta – itt nem lehet...

A katonák rosszallóan csóválták a fejüket, ha Pierre-re néztek. De mikor meggyőződtek arról, hogy ez a fehér kalapos ember nem tesz semmi rosszat, sőt, vagy békésen üldögél a sáncárok lejtőjén, vagy restelkedő mosollyal, a katonák elől udvariasan kitérve fel s alá járkál a nagy lövöldözés közepette, ugyanolyan nyugodtan, mintha fasorban sétálna, roszszalló csodálkozásuk fokonként nyájas, tréfás érdeklődéssé változott át, ahhoz hasonlóvá, melyet a katonák az állatok: kutyák, kakasok, kecskék és általában a katonacsapatoknál élő állatok iránt tanúsítanak. Ezek a katonák gondolatban családjukba fogadták Pierre-t, a maguk emberének tekintették, el is nevezték: „a mi uraságunk", és kedvesen nevettek rajta maguk között.

Egy ágyúgolyó Pierre-től két lépésnyire fúródott a földbe. Pierre letisztogatta ruhájáról a földet, amelyet a golyó fröccsentett rá, és mosolyogva nézett körül.

– Hát hogyhogy nem fél, uram, igazán?! – fordult Pierre-hez egy piros arcú katona, és kivillantotta erős, fehér fogait.

– Hát te talán félsz? – kérdezte Pierre.

– Már hogyne! – felelte a katona. – Hisz ez nem irgalmaz senkinek. Belém csap, kivágja a belem. Nem lehet ettől nem félni – mondta nevetve.

Néhány katona vidám, nyájas arccal megállt Pierre mellett. Mintha nem azt várták volna, hogy ő is úgy beszél, mint mindenki más, és mintha ez a felfedezés örömet szerezne nekik.

– Hát mi katonák vagyunk. De az úr? Ez aztán úr!

– Ki-ki a helyére! – kiáltott rá a fiatal tiszt a Pierre köré csoportosuló katonákra. Ez a kis tiszt, úgy látszik, első vagy másodízben látta el ezt a szolgálatát, ezért hát különösen kimérten és formaszerűen viselkedett mind a katonák, mind parancsnoka iránt.

A hullámzó ágyúdörgés és puskaropogás egyre erősödött az egész mezőn, kivált balra, ott, ahol Bagration és erődjei voltak, de a lövések füstje miatt onnan, ahol Pierre állt, jóformán semmit sem lehetett látni. Ezenkívül az ütegálláson tartózkodó embereknek ez (a többiektől elkülönített) családi köre lekötötte Pierre minden figyelmét. Első önfeledt, boldog felbuzdulását, amelyet a csatatér látása és az ágyúdörgés ébresztett benne, kivált a réten magánosan heverő katona látása után, más érzés váltotta fel. Most, a sáncárok szélén ülve, a körülötte levők arcát figyelte.

Tíz óráig már vagy húsz embert szállítottak el az ütegállásról; két ágyút szétlőttek; az ütegállásra mind gyakrabban és gyakrabban hullottak a gránátok; messziről zúgva és fütyölve nyakra-főre repdestek a golyók. De

az ütegálláson szorgoskodó emberek mintha észre se vették volna; mindenfelől vidám beszélgetés hallatszott.

– Te töltöttkáposzta! – kiáltott rá egy katona a fütyülve repülő, közeledő gránátra. – Ne ide! A bakákra – tette hozzá kacagva a másik, amikor észrevette, hogy a gránát átrepült felettük és a fedezet sorai közé csapódott be.

– Mi az, ismerősöd? – kérdezte nevetve egy másik katona a tovaszálló gránát alatt leguggoló paraszttól.

Néhány katona csoportokba verődött a sáncnál és úgy figyelte, mi történik ott elöl.

– Az előőrsvonalat is visszavonták, hátrafelé jönnek – mondták a sáncon keresztül mutogatva.

– A magatok dolgával törődjetek – kiáltott rájuk egy öreg altiszt. – Ha hátrajönnek, akkor biztosan hátul van dolguk. – Az altiszt vállon ragadta az egyik katonát és meglökte a térdével. Kacagás csattant fel.

– Az ötödik ágyúhoz, told meg! – kiáltották az oldalon.

– Egyszerre mind, mint a hajóvontatók! – hallatszott az ágyút helyretoló katonák vidám kiáltása.

– Tyű, a mi uraságunknak kis híján leütötte a kalapját – nevetett Pierre-re, fogát kivillantva, a piros arcú mókamester. – Ej, te otromba, te – mondta szemrehányóan egy golyónak, amely egy kereket meg egy ember lábát találta el.

– No, ti rókák! – nevetett egy másik a le-lehajló népfelkelőkre, akik sebesültekért mentek az ütegállásra.

– Tán nem ízlik ez a kása, mi? Ni, a varjak, hogy begyulladtak! – kiáltották a leszakított lábú katona körül tétován megálló népfelkelőkre.

– Szegény legény! – csúfolták a parasztokat. – Sehogy se fűlik hozzá a foguk!

Pierre észrevette, hogy valahányszor talált egy-egy golyó, minden veszteség után mind magasabbra lobbant az általános élénkség.

Mint egy közelgő viharfelhőből kicsapó villám, mind sűrűbben és mind vakítóbban villant fel mindnyájuk arcán a lappangó, de fel-fellángoló tűz fénye (mintha így dacolnának azzal, ami ott végbemegy).

Pierre nem nézett előre, a csatatérre, és nem érdeklődött aziránt, ami ott történik: teljesen elmerült ennek a mind jobban és jobban fellobbanó tűznek a szemléletébe, mely (érezte) pontosan ugyanúgy fellángolt az ő lelkében is.

Tíz órakor azok a gyalogosok, akik az ütegállás előtt és a Kamenka patak mentén álltak, visszavonultak. Az ütegállásról látni lehetett, hogyan futnak hátrafelé a halom mellett, hogy viszik puskáikon sebesültjeiket. Egy tábornok a kíséretével felment az őrhalomra, elbeszélgetett az ezredessel, haragos pillantást vetett Pierre-re, megparancsolta az üteg mögött álló gyalogsági fedezetnek, hogy feküdjön le és minél kevesebb célpontot nyújtson, aztán megint lement. Nyomban ezután a gyalogosok so-

raiban, az ütegtől jobbra, dobpergés és vezényszavak hallatszottak, és az ütegállásról látni lehetett, hogy a gyalogság sorai előrenyomulnak.

Pierre keresztülnézett a sáncon. Egy arc különösen a szemébe tűnt. Egy sápadt, fiatal arcú tiszt volt, aki kardját lefelé tartva, háttal közeledett és nyugtalanul nézegetett széjjel.

A gyalogosok sorai eltűntek a füstben, csak elnyújtott kiáltásuk meg a puskák sűrű durrogása hallatszott. Néhány pillanat múlva sebesültek és hordágyak egész tömege áramlott onnan. Az ütegállásra még sűrűbben hulltak a lövedékek. Néhány eltakarítatlan ember feküdt körülötte. Az ágyúk mellett szorgosabban és élénkebben sürögtek a katonák. Pierre-re most már senki se fordított figyelmet. Haragosan kétszer is rákiáltottak, mert láb alatt volt. A legmagasabb rangú tiszt komor arccal, hosszú, gyors léptekkel járt egyik ágyútól a másikhoz. A fiatal tisztecske, még jobban kipirulva, még nagyobb igyekezettel vezényelte katonáit. A tüzérek adogatták a gránátokat, sürögtek-forogtak, töltöttek, és peckesen, nyalkán végezték a maguk dolgát. Mintha rugókon jártak volna.

A viharfelhő közeledett, és valamennyi arcon égett az a tűz, amelynek a fellobbanását Pierre figyelte. A legmagasabb rangú tiszt mellett állt. A fiatal tisztecske odafutott az ezredeshez, csákójához emelte kezét.

– Ezredes úr, alázatosan jelentem, már csak nyolc gránátunk van, parancsolja, hogy folytassuk a tüzelést? – kérdezte.

– Kartács! – kiáltotta felelet helyett az ezredes és a sánc fölött előrenézett.

Váratlanul történt valami; a tisztecske feljajdult és mint a röptében lelőtt madár, összegörnyedve a földre huppant. Minden olyan furcsa lett és homályba borult Pierre szeme előtt.

Egymás után fütyültek a golyók és csapódtak a mellvédbe, találták el a katonákat meg az ágyúkat. Pierre az előbb nem hallotta ezeket a hangokat, de most csak ezeket hallotta. Az üteg mellett, jobboldalt, „hurrá"-kiáltással katonák szaladtak, de ahogy Pierre látta, nem előre, hanem hátra.

A golyó a sánc legszélébe csapódott, ahol Pierre állt, csak úgy szórta a földet, és Pierre szeme előtt elsuhant egy fekete labda; ugyanabban a pillanatban nagyot csattant. A népfelkelők, akik már-már felértek az ütegállásra, visszafutottak.

– Csak kartácsolj! – kiáltotta a tiszt.

Az altiszt odaszaladt az ezredeshez és ijedt suttogással (ahogy ebéd közben a főkomornyik jelenti gazdájának, hogy nincs több bor, hiába kérik) azt mondta, nincs több gránát.

– Zsiványok! Mit művelnek?! – kiáltotta Pierre-hez fordulva a tiszt. Arca vörös volt és izzadt; komor szeme villogott. – Rohanj a tartalékhoz és hozz lőszeres kocsikat! – rikkantotta egyik katonájának és haragos tekintettel kikerülte Pierre-t.

– Majd én megyek – szólt Pierre. A tiszt nem felelt, nagy léptekkel a másik oldalra indult.

– Ne lőj!... Várj! – kiáltotta.

Az a katona, akit gránátokért küldtek, összeütközött Pierre-rel.

– Ej, uram, nem itt a te helyed – mondta és lefelé iramodott.

Pierre a katona nyomába eredt, megkerülve azt a helyet, ahol a fiatal tisztecske ült.

Egy, két, három ágyúgolyó is átszállt fölötte, és becsapódott elöl, oldalt, háta mögött. Pierre leszaladt. „Hová is?" – kapott észbe hirtelen, amikor már közel járt a zöld lőszeres kocsihoz. Tétován megállt, előre menjen-e vagy visszafelé. Egy iszonyú lökés hirtelen hátra, a földre vetette. Ugyanabban a pillanatban siketítő durranás, recsegés és süvítés hasított a fülébe.

Amikor magához tért, a földre támaszkodva, a tomporán ült; az a lőszeres kocsi, amelyhez épp odaért, eltűnt; csak megpörkölődött, zöld deszkadarabok és rongyok hányódtak körülötte a leperzselt füvön, az egyik ló a törött rúd darabjait ide-oda dobálva elnyargalt mellőle, a másik meg a földön feküdt, akárcsak maga Pierre, és elnyújtva, áthatóan nyihogott.

XXXII

Pierre, a rémülettől magánkívül, felugrott és visszafutott az ütegállásra: az az egyetlen menedékhely a környező borzalmak elől.

Amikor a sáncárokhoz ért, azt vette észre, hogy az ütegállásról nem hallatszik több lövés, de valamiféle emberek csinálnak ott valamit. Nem fogta fel azonnal, kik is azok. Megpillantotta az ezredest, ahogy őfelé háttal ott fekszik a sáncon, mintha odalenn vizsgálgatna valamit, látott egy katonát – az arcát régebben megjegyezte – aki előrelendülve ki akarta szakítani magát néhány ember kezéből, akik a karjánál fogva tartották és azt kiabálta: „Testvérek!" – és látott még egy különös valamit is.

De egyelőre még nem ébredt tudatára annak, hogy az ezredes halott, hogy a „testvérek"-et kiáltozó katona fogoly, hogy a szeme láttára szuronnyal hátba döftek egy másik katonát. Alig futott bele a sáncárokba, egy kék egyenruhás, izzadt sárga arcú, cingár ember a kardját rázva és kiabálva máris nekirontott. Pierre ösztönösen el akarta hárítani a lökést, mivel úgy rohantak össze, hogy előbb nem látták egymást, kinyújtotta karját és megragadta ezt az embert (francia tiszt volt), egyik kezével a vállát, a másikkal a torkát. A tiszt elereszteti kardját és galléron ragadta Pierre-t.

Néhány másodpercig mindketten ijedt szemmel néztek egymás idegen arcába, és egyik sem volt tisztában azzal, hogy mit csinált és mit kell csinálnia. „Ő fogott el engem, vagy én fogtam el őt?" – gondolta az egyik is, a másik is. De a francia tiszt nyilván jobban hajlott arra a gondolatra, hogy ő esett fogságba, mert Pierre erős keze, melyet az önkéntelen félelem mozgatott, mind erősebben és erősebben szorította a torkát. A francia mondani akart valamit, de ekkor iszonyú süvítéssel hirtelen egy ágyú-

golyó szállt el alacsonyan közvetlenül a fejük felett, és Pierre-nek úgy rémlett, hogy a francia tiszt feje lerepült; olyan gyorsan lekapta.

Pierre is behúzta a nyakát és eleresztette a franciát. Nem törődtek többé azzal, hogy melyik ejtette foglyul a másikat; a francia vissza, az ütegállás felé iramodott, Pierre meg völgynek le; bele-belebotlott a halottakba és sebesültekbe, akik – úgy rémlett – el akarták kapni a lábát. De még le sem ért, zárt tömbben közeledő orosz katonák bukkantak elő és fel-felbukva, botladozva, kiabálva, vidáman és fergetegesen rohantak az ütegállás felé. (Ez volt az a roham, amelyet Jermolov magának tulajdonított, azt állítva, hogy csakis az ő bátorságával és szerencséjével lehetett véghezvinni ezt a hőstettet; e roham előtt az őrhalomra állítólag György-kereszteket dobált, amelyek a zsebében voltak.)

A franciák, bár elfoglalták az ütegállást, megfutamodtak. Csapataink nagy hurrázással olyan messzire kergették a franciákat az ütegállástól, hogy alig lehetett megállítani őket.

Az ütegállásról lekísérték a foglyokat, köztük egy francia tábornokot, akit tisztek vettek körül. Szenvedés torzította arccal, tömegestül mentek vagy kúsztak Pierre előtt a sebesültek az ütegállásról lefelé, ismerősök és ismeretlenek, oroszok és franciák vegyest, sokat hordágyon szállítottak. Pierre felment az őrhalomra – ahol több mint egy órát töltött – és abból a családi körből, amely befogadta, már nem talált ott senkit. Sok halott feküdt ott, többnyire ismeretlenek. De némelyiket megismerte. A fiatal tisztecske még mindig ugyanúgy összegörnyedve, egy vértócsában feküdt a sánc szélén. A piros arcú katona még vonaglott, de nem vették fel.

Pierre lefelé iramodott.

„Most már biztosan abbahagyják, most már megrémülnek attól, amit műveltek!" – gondolta Pierre, és minden cél nélkül elindult a hordágyak után, amelyeket tömegével szállítottak a csatatérről elfelé.

De a füstfelhő takarta nap még magasan állt és elöl, különösen balra, Szemjonovszkojénál még pezsgett valami a füstben, és a lövések zaja, a puskaropogás meg az ágyúdörgés egy cseppet sem gyengült, sőt a kétségbeesésig fokozódott; mint mikor az ember a maradék erejét is összeszedve, torkaszakadtából ordít.

XXXIII

A borogyinói ütközet legfőbb hadművelete a Bagration ékerődjei és a Borogyino közötti ezer ölnyi[80] területen folyt le. (Ezen a területen kívül az egyik oldalon Uvarov lovassága intézett déltájban egy elterelő támadást, a másik oldalon, Utyicán túl, Ponyatovszkij csapott össze Tucskovval; de ez két különálló és gyenge hadművelet volt ahhoz képest, ami a csatatér közepén végbement.) A Borogyino és az ékerődök között elterülő mezőn, az erdőnél, mindkét részről jól látható, nyílt terepen, a

[80] 1 orosz öl (szazseny) = 2,13 m.

legegyszerűbb, legkeresetlenebb módon zajlott le az ütközet fő hadművelete.

Az ütközetet mindkét fél több száz ágyú tüzelésével kezdte.

Később, amikor a füst eltakarta az egész mezőt, ebben a füstben előrenyomult (francia oldalról nézve) jobb felől Dessaix és Compans két hadosztálya az ékerődök ellen, bal felől meg az alkirály ezredei Borogyino ellen.

A sevargyinói erődtől, ahol Napoleon állt, az ékerődök egy versztányi távolságra, Borogyino pedig egyenes vonalban több mint két versztányira esett, úgyhogy Napoleon nem láthatta, mi történik ott, annál is kevésbé, mert a ködtel elegyes füst elborította az egész tájat. Dessaix-nek az ékerődök ellen induló katonáit csak addig lehetett látni, amíg le nem bocsátkoztak abba a szakadékba, amely elválasztotta őket az ékerődöktől. Mihelyt leereszkedtek a szakadékba, az ékerődöknél olyan sűrű lett az ágyú- és puskalövések füstje, hogy eltakarta a szakadék túlsó oldalán az egész kapaszkodót. A füst közt néha valami feketeség tűnt elő, bizonyára emberek; néha pedig szuronyok villanása látszott. De hogy mozogtak-e vagy álltak, franciák voltak-e vagy oroszok, azt a sevargyinói erődből nem lehetett látni.

A nap fényesen kelt, és ferde sugaraival egyenesen Napoleon arcába tűzött, aki a kezét ellenzőnek használva az ékerődöket nézte. A franciák előtt füst terjengett, és hol úgy látszott, mintha a füst mozogna, hol meg mintha a csapatok mozognának. A nagy durrogásból néha ki lehetett hallani az emberek kiabálását, de nem lehetett tudni, mit csinálnak ott.

Napoleon az őrhalmon állva nézett távcsövén át, és a távcső kicsiny körében embereket látott, hol a maga katonáit, hol oroszokat; de hogy hol van, amit látott, nem tudta megállapítani, amikor megint szabad szemmel nézett.

Lement az őrhalomról és fel s alá sétált előtte.

Néha megállt, fülelt a dörejre, figyelmesen nézegette a csatateret.

Nemcsak onnan lentről, ahol most állt, nemcsak az őrhalomról, ahol most a tábornokai álltak, hanem maguknál az ékerődöknél, ahol most egyszerre vagy felváltva majd orosz, majd francia halottak, sebesültek, és élő, de holtra-ijedt vagy félig megtébolyult katonák voltak – még ott sem lehetett megállapítani, hogy mi történik azon a helyen. Ott a szakadatlan ágyúzás és puskaropogás közepette, néhány óra folyamán hol csupa orosz, hol csupa francia, hol gyalogos, hol lovas katonák jelentek meg; megjelentek, lövöldöztek, összecsaptak, nem tudva, mit csináljanak egymással, elestek, vagy kiabálva visszafelé futottak.

A csatatérről egyre-másra nyargaltak oda Napoleonhoz futár-segédtisztjei és marsalljainak küldöncei, hozták a jelentéseket a csata folyásáról; de ezek a jelentések mind hamisak voltak; egyrészt azért, mert az ütközet hevében lehetetlen volt megmondani, mi történik abban a pillanatban, másrészt azért, mert sok segédtiszt el se lovagolt az ütközet igazi színteréig, hanem csak azt jelentette, amit másoktól hallott; és még azért

is, mert mialatt az a segédtiszt megtette azt a két-három versztát, amely elválasztotta Napoleontól, megváltoztak a körülmények, és a hozott hír már valótlanná vált. Az alkirálytól például odanyargalt egy segédtiszt azzal a hírrel, hogy Borogyinót elfoglalták és a Kolocsa-híd a franciák kezében van. A segédtiszt azt kérdezte Napoleontól, parancsolja-e, hogy csapatai átkeljenek. Napoleon azt parancsolta, fejlődjenek fel a túlsó parton és várjanak; de az oroszok – nem is akkor, amikor Napoleon kiadta ezt a parancsot, hanem már akkor, amikor a segédtiszt elindult Borogyinótól – visszafoglalták és felgyújtották a hidat abban a tusában, amelyben az ütközet legelején Pierre is részt vett.

Az ékerődöktől odavágtató, ijedt, sápadt arcú segédtiszt azt a hírt hozta Napoleonnak, hogy a rohamot visszaverték, és hogy Compans megsebesült, Davout elesett; holott az ékerődöket újból elfoglalta egy másik csapatrész, mikor a segédtisztnek azt mondták, hogy a franciákat visszaverték, és Davout élt, csupán könnyebb zúzódást szenvedett. Napoleon efféle szükségképpen hamis jelentéseket latolgatva tette meg intézkedéseit, így hát azokat vagy már akkor végrehajtották, mielőtt megtette, vagy nem lehetett végrehajtani és nem is hajtották végre őket.

A harctérhez közelebb tartózkodó marsallok és tábornokok, bár különben ők sem vettek részt a csatában, akárcsak Napoleon, és csak ritkán lovagoltak a golyózáporba, Napeoleont meg se kérdezve tették meg intézkedéseiket és adták ki parancsaikat arra, hogy honnan és hová kell lőni, hová nyargaljanak a lovas és hová fussanak a gyalogos katonák. De az ő intézkedéseiket is, akár Napoleon intézkedéseit, csak a legcsekélyebb mértékben és csak ritkán teljesítették. Többnyire épp az ellenkezője történt annak, amit parancsoltak. Azok a katonák, akiknek azt parancsolták, hogy nyomuljanak előre, visszafutottak, ha kartácstűzbe kerültek; azok a katonák, akiknek azt parancsolták, hogy álljanak egy helyben, néha hátraszaladtak, néha előrerohantak, ha váratlanul előbukkanó oroszokat pillantottak meg; a lovasok parancs nélkül előrenyargaltak, üldözőbe vették a menekülő oroszokat. Két lovasezred például átnyargalt a szemjonovszkojei szakadékon, majd mihelyt felért a hegyre, megfordult és lóhalálába visszafelé vágtatott. Ugyanúgy mozogtak a gyalogosok is, néha egyáltalán nem oda szaladtak, ahová parancsolták nekik. Minden intézkedést: hová és mikor vontassanak ágyút, mikor küldjék a gyalogosokat előre, hogy lőjenek, mikor a lovasokat, hogy gázolják le az orosz gyalogosokat – mindezeket az intézkedéseket az egyes csapatrészekhez legközelebb tartózkodó, a csatasorban küzdő parancsnokok tették, meg se kérdezve még Neyt, Davout-t vagy Murat-t se, nemhogy Napoleont. Nem féltek, hogy felelősségre vonják őket a parancs nem-teljesítése, vagy önkényes intézkedéseik miatt, mert a csatában az ember legdrágább kincséről, a tulajdon életéről van szó, és olykor úgy látszik, akkor menekülhet meg, ha hátra, olykor meg, ha előre szalad, és ezek az emberek, akik ott voltak a csata poklában, pillanatnyi hangulatukhoz képest jártak el. De voltaképpen sem az előre, sem a hátrafelé való mozgás nem köny-

nyített és nem változtatott a csapatok helyzetén. De akár nekirohantak; akár nekinyargaltak egymásnak, ez mind alig tett kárt bennük, ellenben kárt tettek, halálukat okozták és megnyomorították őket az ágyú- meg a puskagolyók, amelyek csak úgy röpködtek azon az egész területen, ahol ezek az emberek ide-oda futkostak. Mihelyt kikeveredtek onnan, ahol az ágyú- és puskagolyók röpködtek, a hátul álló parancsnokok menten újból rendbeszedték, fegyelemre szorították és a fegyelem erejével ismét a tűzvonalba vetették őket, oda, ahol (a halálfélelem hatására) ismét füstbe ment a fegyelem, és az emberek megint ide-oda futkostak a tömeg pillanatnyi hangulata szerint.

XXXIV

Napoleon tábornokai – Davout, Ney és Murat, akik a tűzvonal közelében tartózkodtak, sőt néha bele is lovagoltak – több ízben is óriási és rendezett csapattömböket vezettek ebbe a tűzvonalba. De egészen más történt, mint eladdig kivétel nélkül valamennyi csatában: hiába várták az ellenség megfutamodásának hírét; ehelyett a rendezett csapattömbök ijedt, szétszórt tömegként tértek vissza *onnan*. Megint rendbeszedték őket, de az emberek egyre fogytak és fogytak. A nap derekán Murat azzal a kéréssel menesztette segédtisztjét Napoleonhoz, hogy küldjön erősítést.

Napoleon az őrhalom tövében ült és puncsot ivott, amikor odanyargalt hozzá Murat segédtisztje és bizonykodott, hogy az oroszokat tönkreverik, ha őfelsége ad még egy hadosztályt.

– Erősítést? – mondta Napoleon szigorú csodálkozással, mintha nem értené szavait, és csak nézett a hosszú, bodorított, fekete hajú (Murat hajviseletét utánzó), szép, szinte még gyermek segédtisztre. „Erősítést! – gondolta Napoleon. – Miféle erősítést kérnek, amikor kezükben van az oroszok meg sem erősített, gyenge szárnya ellen küldött hadsereg fele?!"

– *Dites au roi de Naples* – mondta szigorúan Napoleon – *qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez* ...[81]

A hosszú hajú, szép gyermek-segédtiszt, a kezét mindig a sapkájánál tartva, mély sóhajjal visszaindult oda, ahol egymást ölték az emberek.

Napoleon felállt, magához hívta Caulaincourt-t és Berthier-t, és olyan dolgokról elegyedett beszélgetésbe velük, amelyeknek semmi közük sem volt az ütközethez.

A beszélgetés közben – amikor az már kezdte érdekelni Napoleont – Berthier tekintete egy tábornokra fordult, aki kíséretével, izzadt lovon nyargalt az őrhalom felé. Belliard volt. Leszállt lováról, gyors léptekkel odament a császárhoz és bátran, jó hangosan jelentette, hogy erősítésre

[81] Mondja meg a nápolyi királynak, hogy még nincs dél sem, és nem látom elég világosan a sakktáblámat. Menjen ...

van szükség. Becsületére esküdött: az oroszok elvesztek, ha a császár ad még egy hadosztályt.

Napoleon felrántotta a vállát és mit se válaszolva, folytatta sétáját. Belliard hangos és élénk beszélgetésbe elegyedett a kíséretben levő tábornokokkal, akik körülvették.

– Ön nagyon lobbanékony, Belliard – mondta Napoleon, visszamenve a tábornokhoz. – A csata hevében könnyen téved az ember. Menjen, nézzen szét, és csak azután jöjjön vissza hozzám. – Belliard még el sem tűnt előlük, a másik oldalon máris új futár nyargalt a csatatérről. – *Eh bien, qu'est se qu'il y a?*[82] – mondta Napoleon olyan hangon, mintha bosszantaná az állandó zavarás.

– *Sire, le Prince...*[83] – kezdte a segédtiszt.

– Erősítést kér? – szólt haragos taglejtéssel Napoleon. A segédtiszt igenlően bólintott és elkezdte jelentését; de a császár elfordult tőle, tett két lépést, megállt, visszafordult és magához hívta Berthier-t. Oda kell adni a tartalékokat – mondta és egy kissé széttárta karját. – Kit küldjünk oda, mit gondol? – fordult Berthierhez, akiről később azt mondta: *oison que j'ai fait aigle.*[84]

– Claparède hadosztályát küldje felséged – mondta Berthier, aki úgy ismert minden hadosztályt, ezredet és zászlóaljat, mint a tenyerét.

Napoleon igent bólintott.

A segédtiszt elnyargalt Claparède hadosztályához. Néhány perc múlva a fiatal gárda, amely az őrhalom mögött állt, el is indult. Napoleon némán nézett arrafelé.

– Nem – fordult hirtelen Berthier-hez – nem küldhetem Claparède-et. Küldje Friant hadosztályát – mondta.

Bár semmivel sem volt előnyösebb, ha Claparède helyett Friant hadosztályát küldi, sőt nyilvánvaló volt, hogy csak zavart és késedelmet okoz, ha most megállítják Claparède-t és Friant-t küldik helyette, a parancsot mégis pontosan teljesítették. Napoleon nem látta, hogy csapataival szemben annak az orvosnak a szerepét játssza, aki csak zavart okoz a gyógyszereivel – azt a szerepet, amelyet oly tisztán látott és el is ítélt.

Friant hadosztálya, ugyanúgy, mint a többiek, eltűnt a csatatér füstjében. Innen is, onnan is segédtisztek robogtak elő és mintha csak összebeszéltek volna, mind ugyanazt mondták. Mind erősítést kért, mind azt mondta, hogy az oroszok tartják magukat az eredeti helyükön, és *un feu d'enfer*[85] zúdul a franciákra, apad is tőle a francia sereg.

Napoleon tűnődve ült a tábori székén.

Az utazást annyira kedvelő *m-r* de Beausset, aki reggel óta megéhezett, odament a császárhoz és bátorkodott tisztelettel azt javasolni őfelségének, hogy reggelizzenek.

---

[82] No, mi az már megint?
[83] Felség, a herceg...
[84] gúnár, akiből én csináltam sast.
[85] pokoli tűz

– Remélem, most már gratulálhatok Felségednek a győzelemhez – mondta.

Napoleon némán rázta a fejét. *M-r* de Beausset azt gondolva, hogy a tagadó fejmozdulat a győzelemre vonatkozik és nem a reggelire, bátorkodott tréfásan, de tisztelettel megjegyezni, hogy a világon nincs olyan ok, amely meggátolhatná, hogy reggelizzék az ember, amikor megteheti.

– *Allez vous...*[86] – mondta hirtelen mogorván Napoleon és elfordult. Beausset úr arcán a részvét, a bűnbánat és az elragadtatás üdvözült mosolya ragyogott fel; suhanó léptekkel odament a többi tábornokhoz.

Napoleont nyomasztó érzés fogta el, olyasféle, amilyent a mindig szerencsés játékos érez, aki mindig nyert, amikor ész nélkül dobálta a tételeket, és épp akkor, amikor előre kiszámította a játék minden lehetőségét, azt tapasztalja, hogy minél jobban meggondolja minden tétét, annál biztosabban veszít.

Serege ugyanaz, tábornokai ugyanazok, az előkészületek is ugyanazok, ugyanaz a csapatfelállítás, ugyanaz a *proclamation courte et énergique,*[87] ő maga is ugyanaz, ezt tudta; tudta, hogy még sokkal tapasztaltabb és ügyesebb is most, mint azelőtt; és az ellenség is ugyanaz volt, mint Austerlitznél és Friedlandnál; de a szörnyű ütésre lendített kéz, mintha rontás érte volna, erőtlenül lehanyatlott.

Valamennyi régebbi hadifortélyát latba vetette már, amelyeket minden alkalommal siker koronázott: egy pontra sűrítette ütegeinek tüzét, a tartalékok megrohamozták az arcvonalat, hogy áttörjék, a lovasság, a *cavallerie des hommes de fer*[88] is rohamot indított – és nemcsak még sehol sincs a győzelem, hanem innen is, onnan is egyre-másra olyan hírek érkeznek, hogy tábornokok estek el vagy sebesültek meg, hogy feltétlenül szükség van erősítésre, hogy nem lehetett kivetni állásaikból az oroszokat, és hogy felbomlik a sereg.

Azelőtt két-három rendelkezés, két-három mondat után máris nyargaltak szerencsét kívánni a vidám arcú marsallok és segédtisztek, trofeának nyilvánítva egész hadtestnyi foglyot, *les faisceaux des drapeaux et d'aigles ennemis,*[89] és ágyúkat és szekérsorokat, és Murat csak engedélyt kért arra, hogy elküldhesse a lovasságot a szekerek lefoglalására. Így volt ez Lodi, Marengo, Arcole, Jena, Austerlitz, Wagram alatt, és így tovább, és így tovább. De most valami furcsa dolog történt a seregével.

Bár híre jött, hogy elfoglalták az ékerődöket, Napoleon látta: ez nem az, egészen más, mint ami az előző ütközetekben volt. Látta, hogy valamennyi harcedzett embere, aki körötte van, ugyanazt érzi, amit ő. Minden arc szomorú, mindegyikük szeme kerüli a másikat. Csak Beausset nem foghatta fel a történtek jelentőségét. Napoleon azonban hosszú háborús tapasztalatai alapján jól tudta, mit jelent az, ha a támadó, bár

---

[86] Menjen a...
[87] rövid és erélyes hadparancs
[88] vasemberek lovassága
[89] az ellenséges zászlók és sasok egész nyalábjait

minden erőfeszítést megtett, nyolc órai harc után sem nyeri meg az ütközetet. Tudta, hogy ez az ütközet elveszett, és hogy most, amikor borotvaélen áll az ütközet, a legkisebb véletlen is romlásba döntheti őt és hadseregét.

Amikor képzeletében újra lepergette ezt az egész furcsa orosz hadjáratot – amelyben nem nyert meg egyetlen ütközetet sem, két hónap alatt sem zsákmányolt sem zászlókat, sem ágyúkat, nem ejtett foglyul hadtesteket; amikor a körötte levők leplezetlen szomorú arcára nézett és hallotta a jelentéseket arról, hogy az oroszok még mindig állják a sarat – furcsa érzés fogta el, amilyet álmában tapasztal az ember; eszébe ötlött minden szerencsétlen eshetőség, amely romlásba döntheti. Az oroszok esetleg megtámadják a balszárnyát, kettészakítják a derékhadát, egy eltévedt golyó esetleg megöli őt magát. Ez mind lehetséges. Az eddigi csatákban csupán a győzelem eshetőségeit latolgatta, de most tömérdek szerencsétlen eshetőség merült fel képzeletében, és ő várta valamennyit. Igen, olyan volt ez, mint amikor rá támadó gonosztevőt lát álmában az ember, és nekihuzakodik, iszonyú erőfeszítéssel akkorát ütne arra a gonosztevőre, hogy annak szörnyet kellene halnia – de azt érzi, lágy és erőtlen a keze, lehanyatlik, mint egy rongydarab, és a kikerülhetetlen pusztulás rettenete hatalmasodik el a gyámoltalan emberen.

Ezt a rémületet az a hír keltette Napoleonban, hogy az oroszok támadják a francia hadsereg balszárnyát. Némán ült tábori székén az őrhalom tövében, lecsüggesztette fejét és a térdének támasztotta könyökét. Berthier odament hozzá és azt ajánlotta, lovagoljanak végig az arcvonal mentén, hogy a maguk szemével lássák, hányadán is áll az ütközet.

– Mi? Mit mond? – szólt Napoleon. – Igen, vezettesse ide a lovamat.

Nyeregbe ült és elindult Szemjonovszkoje felé.

A lassan oszladozó lőporfüstben azon az egész területen, ahol Napoleon végiglovagolt, vértócsákban lovak és emberek feküdtek egyesével vagy csomóstul. Ilyen szörnyűséget, ily rengeteg halottat ilyen kis területen nem látott még sem Napoleon, sem semelyik tábornoka. Az ágyúdörgés, amely tíz órán át egyfolytában tartott és már elgyötörte az ember fülét, különös jelentőséget adott ennek a látványnak (olyan volt, akár az életképeket kísérő zene). Napoleon fellovagolt a szemjonovszkojei magaslatra, és a füstön át az ő szemének szokatlan színű egyenruhát viselő emberek sorait pillantotta meg.

Az oroszok zárt sorokban álltak Szemjonovszkoje és az őrhalom mögött, ágyúik szakadatlanul dörögtek és füstöltek az arcvonal mentén. Ez már nem csata volt. Csak tovább folytatódó öldöklés, amely nem teremthetett semmi eredményt sem az oroszoknak, sem a franciáknak. Napoleon megállította lovát és megint abba a tűnődésbe mélyedt, amelyből Berthier kizökkentette, nem tudta megállítani azt a tusát, amely előtte és körötte folyt, és amelyről azt hitték, hogy ő irányítja, tőle függ, és ez a tusa, éppen a sikertelenség miatt, szükségtelennek és borzalmasnak rémlett. Ez először esett meg vele,

A Napoleonhoz odalovagoló tábornokok egyike bátorkodott azt javasolni, hogy állítsa csatasorba a régi gárdát. Ney és Berthier, akik Napoleon mellett álltak, összenéztek és megvetően elmosolyodtak a tábornok értelmetlen javaslatára.

Napoleon lehorgasztotta fejét és sokáig hallgatott.

– *A huit cent lieux de France je ne ferai pas démolir ma garde*[90] – mondta aztán, megfordította lovát és visszaindult, Sevargyino felé.

XXXV

Kutuzov, ősz fejét lehajtva, nehéz testében szinte összeroskadva, azon a szőnyeggel letakart padon ült, ahol Pierre reggel látta. Nem tett semmilyen intézkedést, csak jóváhagyta vagy nem hagyta jóvá azt, amit javasoltak neki.

„Igen, igen, csináljátok" – felelte a különféle javaslatokra; „Igen, igen, nyargalj oda, kedvesem, nézd meg" – fordult hol egyik, hol másik bizalmasához; vagy: „Nem, nem kell, inkább várjunk" – mondta. Meghallgatta az eléje terjesztett jelentéseket, parancsokat is adott, ha alárendeltjei sürgették; de mialatt a jelentéseket hallgatta, mintha nem is az értelme érdekelné annak, amit mondanak neki, hanem valami más: a jelentést tévők arckifejezése, beszédmodora érdekelné. Sokesztendős katonai tapasztalatából tudta és vén eszével belátta, hogy egy ember nem vezethet százmeg százezer embert, akik a halállal küzdenek, tudta, hogy az ütközet sorsát nem a főparancsnok parancsai döntik el, nem is az a terep, ahol a csapatok állnak, nem is az ágyúk meg az elesettek száma, hanem az a megfoghatatlan erő, amelyet a hadsereg szellemének neveznek, és ő ezt az erőt figyelte, ezt irányította, amennyire hatalmában volt.

Kutuzov arca általában elmélyült, nyugodt figyelmet, vagy feszültséget fejezett ki, amely alig-alig vett erőt a gyenge és öreg test fáradtságán.

Délelőtt tizenegy órakor azt a hírt kapta, hogy a franciák elfoglalta ékerődöket visszafoglalták, de Bagration herceg megsebesült. Kutuzov nagyot sóhajtott és megcsóválta a fejét.

– Nyargalj Pjotr Ivanovics herceghez és tudd meg pontosan, hogy és mint – mondta az egyik segédtisztjének és mindjárt a württembergi herceghez fordult, aki mögötte állt.

– Nem volna szíves átvenni fenséged a második hadsereg parancsnokságát?

Nem sokkal a herceg távozása után, olyan hamar, hogy még oda sem érhetett Szemjonovszkojéhoz, a herceg segédtisztje visszatért és azt jelentette a főméltóságú úrnak, hogy a herceg csapatokat kér.

Kutuzov összeráncolta a homlokát és parancsot küldött Dohturovnak, hogy vegye át a második hadsereg parancsnokságát, a főherceget meg

[90] Franciaországtól nyolcszáz lieue-re nem morzsoltatom fel a gárdámat (1 lieue = 4,4 km).

arra kérte, térjen vissza, mivel – ahogy mondta – ę fontos pillanatban nem tudja nélkülözni. Amikor azt a hírt hozták, hogy Murat fogságba esett, és a vezérkariak szerencsét kívántak Kutuzovnak, ő csak elmosolyodott.

– Várjanak, uraim – mondta. – Az ütközetet megnyertük, és Murat foglyul ejtésében nincs semmi rendkívüli. De jobb, ha várnak az örömmel. – Azért mégis elküldte segédtisztjét, hogy járja sorra a csapatokat és újságolja el ezt a hírt.

Amikor a balszárnyról odalovagolt Scserbinyin azzal a jelentéssel, hogy a franciák elfoglalták az ekerődöket és Szemjonovszkojét, Kutuzov a csatatérről hallatszó hangokból és Scserbinyin arckifejezéséből megsejtette: nem jó hírek ezek; felállt, mintha járni akarna egyet, karon fogta Scserbinyint és félrevonta.

– Nyargalj csak oda, lelkem – mondta Jermolovnak – nézd meg, mit lehet csinálni.

Kutuzov Gorkiban volt, az orosz hadsereg hadállásának középpontjában. Azt a támadást, amelyet Napoleon a jobbszárnyunk ellen inditott, többször is visszaverték. Középütt a franciák nem jutottak Borogyinónál tovább. A balszárnyon Uvarov lovassága megfutamította a franciákat.

Három óra tájban a franciák rohamai félbeszakadtak. Kutuzov a csatatérről érkezők és a körötte állók arckifejezéséből a legvégsőkig feszülő izgalmat olvasta ki. Kutuzov meg volt elégedve a nap minden várakozást meghaladó sikerével. De testi ereje már-már cserbenhagyta az aggastyánt. Feje többször is mélyen lekókadt, mintha le akarna esni, és Kutuzov elszunnyadt. Felszolgálták neki az ebédet.

Wolzogen, a szárnysegédje, az, aki Andrej herceg mellett ellovagolva azt mondta, hogy a háborút jó volna *im Raum verlegen*, és akit Bagration úgy gyűlölt, ebéd alatt odalovagolt Kutuzovhoz. Wolzogen jelentést hozott Barclay-től, hogyan állnak a dolgok a balszárnyon. Az a bölcs Barclay de Tolly, látva a menekülő sebesültek tömegeit és a hadsereg felbomlott hátulsó alakulatait, a csata valamennyi körülményét mérlegelve oda lyukadt ki, hogy az ütközetet elvesztettük, és ezzel a hírrel küldte kedvencét a főparancsnokhoz.

Kutuzov üggyel-bajjal rágta sült csirkéjét és felvidulva, hunyorgó szemmel pillantott Wolzogenre.

Wolzogen hanyagul rázta zsibbadt lábát, félig megvető mosollyal odament Kutuzovhoz és könnyedén a sapkája ellenzőjéhez emelte kezét.

Wolzogen kissé szenvelgő hanyagsággal viselkedett Kutuzovval szemben; ezzel azt akarta megmutatni, hogy ő, a magas képzettségű katona, nem bánja ugyan, ha az oroszok bálványozzák ezt a hasznavehetetlen vén embert, de ő jól tudja, kivel van dolga. *„Der alte Herr* (így nevezték Kutuzovot a maguk körében a németek) *macht sich ganz bequem"*[91] – gondolta Wolzogen, szigorú pillantást vetett a Kutuzov előtt álló tányé-

[91] Az öregúr egészen kényelembe helyezte magát.

rokra és máris jelentette az öregúrnak, hányadán áll a helyzet a balszárnyon – úgy, ahogy Barclay parancsolta és ahogy ő maga is látta és felfogta a dolgot.

– Hadallasunk minden pontja az ellenség kezében van, visszafoglalnunk nincs mivel, mert nincsen már seregünk; menekül és nem lehet megállítani – jelentette.

Kutuzov félbehagyta a rágást, meglepetten meredt Wolzogenra, mintha nem értené, mit mondanak neki. Wolzogen, észrevéve az izgalmát *des alten Herrn*,[92] mosolyogva mondta:

– Nem éreztem feljogosítva magam arra, hogy elleplezzem főméltóságod elől azt, amit láttam... Csapataink teljesen szétzüllenek...

– Látta? Látta? – kiáltott fel Kutuzov elkomorodva, gyorsan felállt és támadóan Wolzogen felé lépett. – Hogy... hogy merészel... – kiáltotta szinte fuldokolva és fenyegető mozdulatot tett reszkető kezével. – Hogy mer a tisztelt úr ilyet mondani *nekem*. Nem tud semmit. Azt üzenem Barclay tábornoknak, hogy értesülései tévesek, és hogy én, a főparancsnok, jobban ismerem az ütközet igazi folyását, mint ő.

Wolzogen valami ellenvetést akart tenni, de Kutuzov elébe vágott.

– Az ellenséget a balszárnyon visszavetettük, a jobbszárnyon pedig megvertük. Ha ön rosszul látta, tisztelt uram, akkor tartózkodjék attól, hogy olyasmit mondjon, amit nem tud. Tessék visszamenni Barclay tábornokhoz és megmondani neki, eltökélt szándékom, hogy holnap megtámadjuk az ellenséget – mondta szigorúan Kutuzov. Mindnyájan hallgattak, csak egy öreg tábornok nehéz, ziháló lélegzése hallatszott. – Visszavertük őket mindenütt, hála az Istennek és vitéz seregünknek. Az ellenséget legyőztük és holnap kikergetjük a szent orosz földről – folytatta Kutuzov és keresztet vetett; majd hirtelen szipogni kezdett, mert könnybe lábadt a szeme. Wolzogen vállat vont, legörbítette a száját és szótlanul eloldalgott; nem győzött csodálkozni *über diese Eingenommenheit des alten Herrn*.[93]

– Nicsak, jön az én hősöm – mondta Kutuzov egy fekete hajú, köpcös, szép tábornoknak, aki épp akkor ment fel az őrhalomra. Rajevszkij volt, aki az egész napot a borogyinói csatatér legfőbb pontján töltötte.

Rajevszkij azt jelentette, hogy csapatai szilárdan állnak és a franciák már nem mernek többet támadni. Kutuzov meghallgatta, majd azt mondta:

– *Vous ne pensez donc pas comme les autres que nous sommes obligés de nous retirer?*[94]

– *Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux* – felelte Rajevszkij – *et mon opinion...*[95]

---

[92] az öregúrnak

[93] az öregúr elfogultságán.

[94] Ön tehát nem gondolja, *mint mások*, hogy vissza kell vonulnunk?

[95] Ellenkezőleg, főméltóságú uram, kétes esetekben mindig a nyakasabb győz, és az a véleményem, hogy...;

A borogyinói ütközet.

(205. lap)

– Kajszarov! – szólította segédtisztjét Kutuzov. – Ülj le és írd meg a holnapi parancsot. Te meg – fordult egy másikhoz – nyargalj végig az arcvonalon és hirdesd ki, hogy holnap támadunk.

Mialatt Kutuzov Rajevszkijjal beszélgetett és tollbamondta a parancsot, Wolzogen visszatért Barclay-től és jelentette, hogy Barclay de Tolly tábornok szeretné, ha írásban is megerősítenék azt a parancsot, amelyet a tábornagytól kapott.

Kutuzov nem is nézett Wolzogenre, azt parancsolta, írják meg azt a parancsot, amelyet a volt főparancsnok kér – igen akkurátusan – hogy elhárítson magáról minden személyes felelősséget.

És egy megfoghatatlan titokzatos kapocs útján – az egész hadseregben ez tartotta fenn azt a hadsereg szellemének nevezett általános hangulatot, amely a hadviselés legfőbb mozgató ereje – Kutuzov szavai, a másnapi támadásra vonatkozó parancsa egyszerre eljutott a hadsereg minden részébe.

Egyáltalán nem magukat a szavakat, nem magát a parancsot adták tovább e kapcsolat utolsó láncszemében. Sőt, a hadsereg legkülönbözőbb részeiben szájról szájra járó elbeszélések egyáltalán nem is hasonlítottak ahhoz, amit Kutuzov mondott; de szavainak értelme eljutott mindenhová, mert amit Kutuzov mondott, nem holmi fortélyos meggondolásból eredt, hanem abból az érzésből, amely a főparancsnok lelkét éppúgy betöltötte, mint minden egyes orosz ember lelkét.

Az elcsigázott és már-már ingadozó emberek megvigasztalódtak és felélénkültek, amikor megtudták, hogy holnap támadunk, amikor a hadsereg legmagasabb köreitől hallották annak igazolását, amiben hinni akartak.

XXXVI

Andrej herceg ezrede tartalékban volt és két óráig erős tüzérségi tűzben Szemjonovszkoje mögött vesztegelt. Két óra tájban az ezredet, amely már több mint kétszáz embert vesztett, előretolták egy letiport zabvetésre, a Szemjonovszkoje és az őrhalmi ütegállás között húzódó szakaszra, ahol azon a napon ezer meg ezer ember esett el, és ahová két óra tájban több száz ellenséges ágyú fokozott, összpontosított tüze zúdult.

Az ezred itt elvesztette állományának még egyharmadát, anélkül, hogy elmozdult volna onnan, vagy akár egy gránátot is kilőtt volna. Elöl, de különösen jobboldalt örökösen pufogtak az ágyúk a soha el nem oszló füstben, és a füstnek e titokzatos birodalmából, amely az egész terepet beborította előttük, gyors süvöltéssel, vijjogva szakadatlanul repültek feléjük az ágyúgolyók és a lassan süvítő gránátok. Olykor, mintha egy kis pihenést engednének, egy negyedórán át minden golyó és gránát túlrepült rajtuk, de néha egy perc alatt több embert is kiszakítottak az ezredből, és a katonák szüntelenül hordták a sebesülteket vagy cipelték félre a halottakat.

Minden újabb lövéssel egyre csökkent az életben maradás eshetősége azok számára, akik még nem estek el. Az ezred zászlóaljai oszlopban, egymástól háromszáz lépésnyire álltak, de az ezred valamennyi katonája mégis egy és ugyanazon érzés hatása alatt volt. Az ezred minden katonája egyforma komoran hallgatott. A sorok között csak ritkán hallatszott beszélgetés, de ez is elhallgatott mindannyiszor, ha becsapott egy-egy lövedék, és azt kiáltották: „Hordágyat!" A katonák, feletteseik parancsára, az idő javarészét a földön ülve töltötték. Egyik levette csákóját, gondosan széthúzta, aztán megint összevonta a redőit; a másik porrá morzsolt a tenyerében egy száraz agyagrögöt és azzal súrolta a szuronyát; a harmadik a szíját puhította, meg a vállöve csatját huzigálta szorosabbra; a negyedik gondosan kiegyengette és újra feltekerte a kapcáját, és megint felhúzta a csizmáját. Néhányan házikót építettek a zabföld göröngyeiből, vagy fonatokat fonogattak a letarolt zab szalmájából. Mindnyájan teljesen belemerültek foglalatosságukba. Ha megsebesült vagy elesett valaki, ha hordágyak sora haladt el mellettük, ha a mieink visszafordultak, ha a füstön át nagy ellenséges csapattömbök tűntek elő – ezekre a körülményekre senki se fordított semmi figyelmet. De ha előre igyekezett mellettük a tüzérség vagy a lovasság, ha látták gyalogságunk hadmozdulatait, helyeslő megjegyzések hangzottak mindenfelől. De a legnagyobb figyelmet a teljesen mellékes eseményeknek szentelték, amelyeknek semmi közük sem volt az ütközethez. Mintha ezeknek az elgyötört lelkű embereknek a figyelme valósággal megpihenne e mindennapi, megszokott eseményeken. Egy üteg tüzérség vonult el az ezred arcvonala előtt. Az egyik lőszeres kocsi lógóslova keresztülhágott az istrángon. „Hé, azt a lógóst! Léptesd ki! Felbukik... Ej, hogy nem veszik észre!" – kiáltották a sorokból, egyformán, végig az egész ezreden. Más alkalommal egy kis barna kutya kötötte le az általános figyelmet; isten tudja, honnan került elő; mereven feltartott farokkal, gondterhelten kikocogott a sorok elé, majd egy közelben bevágódó ágyúgolyótól megijedve, hirtelen felvisított, és farkát a lába közé csapva, oldalvást eliszkolt. Az egész ezred kacagásban tört ki és visongott. De az efféle szórakozások csak pillanatokig tartottak, mert az emberek már több mint nyolc órán át álltak ott étlen-szomjan, dologtalanul, állandó halálfélelem közepette, és sápadt, komor arcuk mindjobban elhalványodott és elkomorodott.

Andrej herceg pontosan ugyanúgy, akár ezredének valamennyi katonája: komor, halvány arccal, kezét hátratéve, fejét lehorgasztva járkált a réten a zabföld mellett, egyik mezsgyétől a másikig. Nem volt mit cselekednie, mit parancsolnia. Minden ment magától. A halottakat az arcvonal mögé vonszolták, a sebesülteket elszállították, a sorok összezárultak. Ha a katonák félre-félreszaladtak is, mindjárt siettek vissza. Andrej herceg eleinte kötelességének érezte, hogy gerjessze katonáiban a bátorságot, példát mutasson nekik, hát fel-alá járkált a sorok mentén; de aztán meggyőződött róla, hogy nincs mivel és nincs mire tanítania őket. Minden lelkiereje, pontosan ugyanúgy, mint minden egyes katonájáé, ösztönösen

arra irányult, hogy csak visszatartsa magát a borzalmas helyzetükön való töprengéstől. Lábát húzva, a gyepet borzolgatva járkált a réten és figyelte a csizmájára ülepedett port; hol nagy léptekkel járkált, igyekezett beletalálni a kaszások nyomaiba, melyek még látszottak a réten; hol megolvasta lépteit és azt számítgatta, hányszor kell mezsgyétől mezsgyéig sétálnia, hogy egy versztát megtegyen; hol letépte a mezsgyén nőtt üröm virágát, szétdörzsölte a tenyerében és beszívta kesernyés, erős illatát. Nyoma se maradt már benne a tegnapi gondolkodó tevékenységnek. Nem gondolt semmire. Fáradt fülével mind csak ugyanazokra figyelt, igyekezett megkülönböztetni a repülő lövedékek süvítését a lövések dörejétől, az első zászlóalj katonáinak untig ismert arcát nézte és várt. „Itt van... már megint felénk tart! – gondolta, a füst zárt birodalmából közeledő süvítésre figyelve. – Egy, kettő! Megint egy! Talált... – Megállt és a sorokra nézett. – Nem, túlrepült. De lám, ez becsapódott." És megint járkálni kezdett, iparkodott minél nagyobbakat lépni, hogy tizenhat lépéssel elérje a mezsgyét.

Süvítés, csattanás! Tőle öt lépésnyire feltúrta a száraz földet egy golyó és eltűnt. Akaratlanul is végigborzongatta a hátát a hideg. Megint a sorokra nézett. Valószínűleg sokat elütött a golyó; a második zászlóaljnál nagy tömeg verődött össze.

– Segédtiszt úr! – kiáltotta. – Tiltsa meg a csoportosulást! – A segédtiszt teljesítette a parancsot, majd odament Andrej herceghez. A másik oldalról, lóháton, a zászlóaljparancsnok közeledett.

– Vigyázzon! – hallatszott egy katona ijedt kiáltása, és mint gyors röptében élesen suhogó, földre szálló madár, csendesen becsapódott egy gránát a zászlóaljparancsnok lova mellett, Andrej hercegtől két lépésnyire. A ló nem törődött azzal, helyes-e vagy helytelen elárulni, hogy fél, felhorkant, felágaskodott – kis híján levetette az őrnagyot – és elvágtatott. A ló rémülete átragadt az emberekre is.

– Feküdj! – kiáltotta a segédtiszt és a földre lapult. Andrej herceg tétován állt. A füstölgő gránát, mint a csiga, pörgött közte és a segédtiszt között, a vetés, a rét szélén, egy ürömbokornál.

„Csakugyan itt a halál? – gondolta Andrej herceg és teljesen új, irigy szemmel pillantott a fűre, az ürömre, meg a pörgő fekete labdából felbodorodó füstszalagocskára. – Én nem halhatok meg, én nem akarok meghalni, én szeretem az életet meg ezt a füvet, földet, levegőt..." – Ezt gondolta, de rögtön észbe kapott: nézik.

– Szégyellje magát, tiszt úr! – mondta a segédtisztnek. – Micsoda... – Nem fejezhette be. Abban a pillanatban robbanás hallatszott, majd szilánkok süvítése, mintha egy ablak tört volna be, aztán lőporfüst szaga érzett. Andrej herceg oldalt szökkent, fellendítette karját és mellre zuhant.

Néhány tiszt odaszaladt hozzá. Hasának jobboldalából nagy vértócsa áradt szét a gyepen.

A hordággyal odarendelt népfelkelők megálltak a tisztek mögött. Andrej herceg a mellén feküdt, arca a gyepet érte, hörgött, zihált.

– No, mit álltok itt? Menjetek oda hozzá!

A parasztok odamentek, megfogták a vállát és lábát, de Andrej herceg panaszosan felnyögött, a parasztok összenéztek és visszaengedték.

– Vegyétek fel és tegyétek rá, úgyis mindegy! – kiáltotta egy hang. Másodszor is felemelték vállánál fogva és rátették a hordágyra.

– Jaj, istenem, istenem! Mi lelte? Haslövés?! Akkor vége! Jaj, istenem – beszélgettek egymás között a tisztek. – Egy hajszálnyira zúgott el a fülem mellett – mondta a segédtiszt. A parasztok eligazították vállukon a hordágyat, és sietve elindultak a maguk taposta ösvényen a kötözőhely felé.

– Egyszerre lépjetek... Eh!... Mulya parasztok! – kiáltott rájuk a tiszt és válluknál fogva megállította az összevissza lépő parasztokat, mert csak zötyögtették a hordágyat.

– Tarts lépést hát, Hvedor, Hvedor – mondta az elülső paraszt.

– Így ni, most már jó – mondta a hátsó örömmel, amikor beletalált a lépésbe.

– Kegyelmes uram! Mi a baj? Herceg?! – szólt remegő hangon Tyimohin, odaszaladt és a hordágyra tekingetett.

Andrej herceg felnyitotta szemét, felpillantott a hordágyról, amelybe mélyen belesüppedt a feje, megnézte, ki szólítja, aztán megint leeresztette szemehéját.

A népfelkelők az erdőhöz vitték Andrej herceget, ott álltak a furmányos szekerek, és ott volt a kötözőhely. A kötözőhely a nyíres szélén felütött három sátorból állt, a szárnya mindegyiknek vissza volt hajtva. A nyíresben furmányos szekerek és lovak álltak. A lovak zaboltak abrakostarisznyájukból, a verebek odacsődültek hozzájuk és felcsipegették a kipottyant szemeket. A vérszagot érző dögmadarak nyugtalan károgással szálltak egyik nyírfáról a másikra. A sátrak környékén, több mint két gyeszjatyinányi területen különféle ruhákat viselő, véres emberek feküdtek, ültek vagy álltak. Körülöttük csüggeteg, de figyelmes sebesültszállító katonák álltak seregestül, hasztalan zavarták onnan őket a parancsosztogató tisztek. A katonák rá se hederítettek a tisztekre, csak álltak ott a hordágyakra támaszkodva, és figyelmesen nézték, ami előttük lefolyik, mintha igyekeznének megérteni e látvány nehezen felfogható jelentőségét. A sátrakból hol harsogó, bősz üvöltés, hol panaszos nyöszörgés hallatszott. Néha kiszaladt onnan egy-egy felcser vízért, és kijelölte, kit kell bevinni. A sátornál a sorukra váró sebesültek hörögtek, nyögtek, sírtak, kiabáltak, szitkozódtak és pálinkát kértek. Többen félrebeszéltek. Andrej herceget, mivel ezredparancsnok volt, a bekötözetlen sebesülteken átlépdelve, közelebb vitték az egyik sátorhoz és további parancsot várva, megálltak vele. Andrej herceg felnyitotta a szemét és sokáig nem tudta megérteni, mi történik körötte. Eszébe jutott a rét, az üröm, a szántóföld, a pörgő, kis, fekete labda és szenvedélyesen fellángoló szeretete az élet iránt. Tőle két lépésnyire, egy ágnak támaszkodva egy bekötött fejű, fekete hajú, magas, szép altiszt állt; jó hangosan beszélt és ezzel mindenki figyelmét magára

vonta. Fején és lábán sebesült meg: puskagolyó érte. Körülötte egész sereg sebesültszállító és sebesült gyűlt össze és mohón hallgatta beszédét.

– Akkor oszt' úgy kupán vágtuk őket, hogy elhánytak azok mindent; magát a királyt is elcsíptük – kiáltotta a katona és nekitüzesedett fekete szemét villogtatva, körülnézett. – Hej, ha akkor jön a tartalék, hírmondó se maradt vón a franciából, kedves öcsém, az már szentigaz, nekem elhiheted...

Andrej herceg éppúgy, mint mindazok, akik az elbeszélőt körülvették, ragyogó szemmel nézett rá, és vigasztaló érzés töltötte el. „De vajon nem mindegy-e most már? – gondolta. – És mi lesz odaát és mi volt itt? Miért sajnálok megválni az élettől? Volt ebben az életben valami, amit nem értettem és nem értek."

XXXVII

Az egyik orvos, véres köpenyben, kilépett a sátorból; véres, kicsiny kezében, a kisujja és a hüvelykujja közt egy szivart tartott (azért tartotta így, hogy be ne mocskolja). Az orvos felemelte fejét, széttekintett, de elnézett a sebesültek feje felett. Bizonyára pihenni akart egy keveset. Egy ideig jobbra-balra forgatta a fejét, aztán felsóhajtott és lesütötte a szemét.

– Jó, mindjárt – felelte a felcsernek, aki felhívta figyelmét Andrej hercegre, és bevitte a sátorba.

A várakozó sebesültek tömegében zúgolódás támadt.

– Úgy látszik, a másvilágon is csak az uraké az élet – jegyezte meg az egyik.

Andrej herceget bevitték és lefektették egy éppen akkor letisztított asztalra, amelyről a felcser még mindig mosogatott valamit. Andrej herceg nem tudta pontosan megállapítani, mi is van a sátorban. A mindenfelől felhangzó panaszos nyögések, a csípőjét, a hasát meg a hátát gyötrő fájdalom elvonta figyelmét. Mindaz, amit maga körül látott, a meztelen, véres emberi test általános képévé olvadt össze, azé a testé, amely mintha betöltötte volna az egész alacsony sátrat, mint ahogy néhány héttel előbb, azon a forró augusztusi napon betöltötte azt az iszapos tavat ott, a szmolenszki út mentén. Igen, ez ugyanaz a test volt, ugyanaz a *chaire à canon*, amelynek látása már akkor is félelmet keltett benne a mostani helyzetnek mintegy jóslataként.

A sátorban három asztal volt. Kettő már el volt foglalva, a harmadikra Andrej herceget fektették. Egy kis ideig magára hagyták, és ő önkéntelenül is látta, mi történik a másik két asztalnal. A közelebbi asztalon egy tatár ült, a melléje ledobott egyenruha alapján ítélve bizonyára kozák. Négy katona tartotta. Egy szemüveges orvos kivágott valamit a tatár izmos, barna hátából.

– Öö, öö, öö! – hörgött a tatár és hirtelen felemelte négyszögletes fekete arcát, pisze orrát, kivicsorította fehér fogait, hányta-vetette magát, rángatózott, és áthatóan harsanó, elnyújtott visítás szakadt fel belőle. A másik asztalon, amely körül sokan tolongtak, egy nagydarab, testes ember feküdt hanyatt, hátravetett fejjel (göndör haja, a haja színe és a feje formája furcsán ismerősnek tetszett Andrej herceg szemében). Több felcser is ránehézkedett ennek az embernek a mellére és lefogta őt. Egyik nagy, fehér, húsos lába gyorsan és sűrűn vonaglott, szüntelenül, lázasan rángatózott. Az ember görcsösen, fuldokolva zokogott. Két orvos – az egyik sápadt volt és remegett – csinált valamit az ember másik, vörös lábával. Amikor a tatárral végzett, a szemüveges orvos rádobta a köpenyt, megtörölte kezét és odament Andrej herceghez.

Andrej herceg arcába pillantott és sietve elfordult.

– Vetkőztessétek le! Mit álltok itt? – kiáltott rá haragosan a felcserre.

Andrej hercegnek első, legtávolibb gyermekkora jutott eszébe, amikor a felcser felgyűrt ingujjal, sietős kézzel kigombolta gombjait és lehúzta róla a ruhát. Az orvos egészen közel hajolt a sebhez, megtapogatta és mélyet sóhajtott. Aztán intett valakinek. Aztán Andrej herceg a hasában támadt gyötrő fájdalom miatt elveszítette eszméletét. Mire felocsúdott, csípőjének szétzúzott csontjait már kivették, a húscafatokat levágták, és a sebet bekötözték. Vizet hintettek az arcába. Mihelyt felnyitotta szemét, az orvos lehajolt hozzá, szótlanul szájon csókolta és gyorsan elment onnan.

Andrej herceg az átélt szenvedések után régóta nem tapasztalt gyönyörűséget érzett. Életének legszebb, legboldogabb pillanatai, kivált legtávolibb gyermekkora – mikor levetkőztették és ágyacskájába tették, amikor fejét a párnájába fúrva, már csupán az élet tudatára is boldognak érezte magát – mind megjelentek képzeletében; nem is mint a múlt, hanem mint jelen valóság.

Annál a sebesültnél, akinek a feje körvonalai olyan ismerősnek tetszettek Andrej herceg szemében, több orvos is sürgölődött; felemelték, vigasztalgatták.

– Mutassák meg... Ó-oooó! ó! oooóó! – hallatszott a kín parancsára feltörő, ijedt nyögés, amelyet zokogás szakított félbe többször is. Andrej herceg e nyögés hallatára sírni szeretett volna. Azért-e, mert dicsőség nélkül hal meg; azért-e, mert úgy sajnált megválni az élettől, a visszahozhatatlan gyermekkor emlékeitől; azért-e, mert szenvedett, mert mások is szenvedtek és mert oly panaszosan nyögött itt előtte ez az ember – nem tudta, de sírni szeretett volna, gyermeki, jó és szinte boldog könnyeket.

A sebesültnek megmutatták vérbefagyott, csizmás, levágott lábát.

– Ó, oooóó! – zokogott a sebesült, mint egy asszony. Az előtte álló orvos – Andrej herceg őmiatta nem láthatta a sebesült arcát – elment onnan.

„Istenem! Mi ez? Hogy kerül ő ide?" – gondolta Andrej herceg.

Az elerőtlenedett, szerencsétlen, zokogó emberben, akinek az imént le-

vágták a lábát, Anatole Kuragint ismerte fel. Anatole-t átölelték, egy pohár vízzel kínálták, de megduzzadt, remegő ajkával nem tudta megfogni a pohár szélét. Anatole keservesen zokogott. „Igen, ez ő; igen, ezt az embert oly közeli és oly nyomasztó kapcsolat fűzi hozzám – gondolta Andrej herceg, bár még nem értette világosan azt, ami lejátszódik előtte. – De milyen kapcsolat is van közte és az én gyermekkorom, az én életem között?" – kérdezte magától, de nem talált rá választ. Ekkor a gyermekkornak és a szeretetnek abból a tiszta világából hirtelen új, váratlan emlék bukkant elébe. Megjelent emlékezetében Natasa, amilyennek 1810-ben, azon a bálon először látta: vékony nyakú, vékony karú kislány, ijedt, boldog arca mindig elragadtatásra kész – és lelkében még élénkebben, még erősebben, mint bármikor, felébredt Natasa iránt érzett gyengéd szerelme. Eszébe jutott most az a kapcsolat, ami közte és e között az ember között volt, aki duzzadt szemét elöntő könnyein át, zavaros tekintettel néz rá. Andrej hercegnek minden eszébe jutott, és boldog szívét túláradó részvét és szeretet töltötte el ez iránt az ember iránt.

Andrej herceg nem tudott tovább uralkodni magán és gyengéd, szerető könnyekre fakadt – siratta az embereket, magát, az emberek és a maga tévelygéseit.

„Részvét, szeretet felebarátaink iránt, a bennünket szeretők és a bennünket gyűlölők iránt egyképpen, szeretet ellenségeink iránt, igen, az a szeretet, amelyet az isten hirdetett a földön, amelyre Marja hercegnő tanított engem, és amelyet én nem értettem meg; ezért sajnálom én az életet, ez az, ami még megmaradt volna nekem, ha meg nem halnék. De most már késő. Tudom!"

XXXVIII

A hullák és sebesültek borította csatatér szörnyű látványa, a nyomasztó fejfájás, a húsz ismerős tábornok elestéről vagy megsebesüléséről kapott hírek, az a tudat, hogy mindaddig erős karja megbénult – mindez együtt váratlan hatást tett Napoleonra, pedig máskor szerette nézni a halottakat és sebesülteket, hogy ezzel próbára tegye lelkierejét (már ahogy ő gondolta). De ezen a napon a csatatér borzalmas látványa legyőzi azt a lelkicrőt, amelyet érdemei és nagysága zálogának tartott. Sietve ellovagol a csatatérről és visszatér a sevargyinói őrhalomhoz. Arca sárga és duzzadt, a szeme zavaros, orra vörös, a hangja rekedt; elnehezülve ül tábori székén, önkéntelenül hallgatja a lövöldözés zaját, de nem emeli fel tekintetét. Fájó szomorúsággal várja a végét annak a csatának, amelyet nem tud félbeszakítani, pedig fő résztvevőjének tartotta magát. Az egyéni emberi érzés egy pillanatra fölébe kerekedik az élet ama mesterséges árnyképének, amelynek oly sokáig szolgált. A magáénak képzeli azt a szenvedést és halált, amelyet a csatatéren lát. A nyomasztó fej- és mellfájás arra int, hogy ő is szenvedhet még, és ő is meghalhat. Ebben a pillanatban nem akarja magának se Moszkvát, nem akar se győzelmet, se dicső-

séget. (Ugyan milyen dicsőségre van még szüksége őneki?) Csak egyet kíván most: pihenést, nyugalmat és szabadságot. De amikor a szemjonovszkojei magaslatra ér, a tüzérség parancsnoka azt javasolja, hogy vontassanak még néhány üteget erre a magaslatra, és fokozzák a tüzelést a Knyazkovo előtt összesereglett orosz csapatokra. Napoleon beleegyezik és meghagyja, hogy értesítsék, milyen eredményt értek el ezek az ütegek.

A segédtiszt odarobog és jelenti: őfelsége parancsára kétszáz ágyút irányítottak az oroszokra, de az oroszok még ugyanott állnak.

– Tüzérségünk egész rendet vág köztük; de ők csak állnak – jelenti a segédtiszt.

– *Ils en veulent encore!*[96] – mondja rekedt hangon Napoleon.

– *Sire?*[97] – kérdezi a segédtiszt, mert nem hallotta jól.

– *Ils en veulent encore* – ismételte Napoleon rekedt hangon, komoran – *donnez leur-en.*[98]

Az ő parancsa nélkül is megtörténik az, amit akar, és ő csak azért rendelkezik, mert azt hiszi, tőle várják a parancsot. Majd visszaszáll a vélt nagyság árnyképeinek előbbi mesterséges világába, és (amint a szárazmalom lejtős kerekét forgató ló azt hiszi, hogy ő magának csinál valamit) engedelmesen játssza tovább azt a könyörtelen, szomorú, nehéz és embertelen szerepet, amelyet ráosztott a sors.

És nemcsak azon a napon, nemcsak abban az órában borult árnyékba mind az elméje, mind a lelkiismerete ennek az embernek, aki a csata valamennyi több résztvevőjénél nehezebben viselte a lejátszódó események egész terhét – hanem soha, egész élete végéig sem tudott felfedezni sem jóságot, sem szépséget, sem igazságot, sem jelentőséget a tetteiben, mert azok rikító ellentétben álltak a jósággal és az igazsággal, és túlságosan távol estek mindentől, ami emberi, semhogy felfoghatta volna jelentőségüket. Nem tagadhatta meg tetteit, amelyet a fél világ dicsőített, így hát az igazságot, a jót kellett megtagadnia, és mindent, ami emberi.

A (vélekedése szerint az ő akaratából) elesett vagy megcsonkított emberek borította csatatéren végiglovagolva, és ezekre az emberekre pillantva, nemcsak azon a napon számítgatta, hány orosz esik egy franciára, és önmagát is ámítva, nemcsak akkor talált okot örömre, amiért egy franciára öt orosz esik. Nemcsak azon a napon írta Párizsba küldött levelében, hogy *le champ de bataille a été superbe,*[99] mert ötvenezer hulla borítja, hanem még Szent Ilona szigetén, a magány csendjében is – ahol, azt mondta, ráérő idejét véghez vitt nagy tettei taglalásának akarja szentelni – még ott is azt írta:

„La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la securité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice.

[96] Még akarnak belőle!
[97] Parancsol, Felséged?
[98] Még akarnak belőle, hát ne sajnálják tőlük.
[99] a csatatér felséges

C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être, et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n'était plus question que de l'organiser.

Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon c o n g r è s et ma s a i n t e - a l l i a n c e. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples.

L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique, tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables, toute guerre future purement d é f e n s i v e; tout agrandissement nouveau a n t i n a t i o n a l. J'eusse associé mon fils à l'empire; ma d i c t a t u r e eût fini, et son régne constitutionnel eût commencé...

Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations!...

Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits."[100]

---

[100] „A legújabb időkben az orosz háborúnak kellett volna a legnépszerűbbnek lennie: ez a józan ész és az igazi létérdekek háborúja, mindenki nyugalmának és biztonságának háborúja volt, teljesen békés célú és konzervatív jellegű háború.

Nagy célért folyt: hogy kiküszöböljünk minden kockázatot és megvessük a biztonság alapjait. Egy új látóhatár, új feladatok lehetősége nyílt volna meg, tele általános jóllttel és boldogsággal. Az európai rendszer meg volt alapítva, csak a megszervezését kellett volna még megoldani.

E fontos kérdések kielégítő megoldása után, biztonságban lévén mindenfelől, én is létrehoztam volna a magam *kongresszusát* és *szentszövetségét*. Ezek az én eszméim, csak ellopták tőlem. A nagy uralkodóknak ebben a közösségében családiasan megtárgyaltuk volna érdekeinket, és úgy számoltunk volna a népekkel, mint az írnok a gazdájával.

Akkor Európa ily módon csakugyan egy néppé válik, és bárki bárhová utazik, mindenütt a közös hazában találja magát. Azt javasoltam volna, hogy tegyék mindenki számára lehetővé a hajózást valamennyi folyón, tegyék közössé a tengereket, és hogy a nagy, állandó hadseregeket csupán az uralkodók testőrségeire csökkentsék.

Franciaországba, a nagy, erős, fenséges, biztonságos és dicsőséges haza ölébe hazatérve, változtathatatlannak nyilvánítottam volna határait, tisztára *védelmi jellegűnek* minden jövendő háborút, *nemzetellenesnek* minden újabb terjeszkedést. Magam mellé vettem volna a fiamat a trónra: az én *diktatúrámnak* vége lett volna, és megkezdődött volna az ő alkotmányos uralkodása...

Ő, akit a gondviselés a népek hóhérának szomorú és kényszerű szerepére szemelt ki, azzal áltatta magát, hogy cselekedeteinek célja a népek üdve; hogy tudja irányítani milliók sorsát, és hatalmát jótéteményekre használhatja fel.

„Des 400 000 hommes qui passèrent la Vistule – írta tovább az orosz háborúról – *la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavarois, Wurtembergeois, Mecklembourgeois, Espagnols, Italiens, Napolitains. L'armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Genèvois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brême, Hambourg; etc.; elle comptait à peine 140 000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50 000 hommes d'la France actuelle; l'armée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100 000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50 000 hommes, et à Kalisch moins de 18 000."*[101]

Azt képzelte, hogy az ő akaratából robbant ki az orosz háború, és a történtek szörnyűsége nem rázta meg a lelkét. Merészen vállalta a teljes felelősséget az eseményekért, és elhomályosult elméje mentséget látott abban, hogy száz- meg százezer elpusztult ember között kevesebb volt a francia, mint a hesseni és a bajor.

Párizs a világ fővárosa lett volna, a franciát pedig minden nemzet irigyelte volna!

Aztán szabad időmet és öreg napjaimat arra szenteltem volna, hogy a császárné kíséretében – mialatt a fiam beletanul az uralkodásba – lassankint mint egy igazi falusi pár, saját lovainkon ellátogassunk a Birodalom minden zugába, meghallgassuk a panaszokat, kiküszöböljük az igazságtalanságokat, és mindenütt és mindenfelé épületeket emeljünk és jótéteményeket hintsünk szét."

[101] „Annak a 400 000 embernek, akik átkeltek a Visztulán, fele osztrák, porosz, szász, lengyel, bajor, württembergi, mecklenburgi, spanyol, olasz, nápolyi volt. A tulajdonképpeni császári hadsereg egyharmada hollandokból, belgákból, a Rajnavidék lakóiból, piemontiakból, svájciakból, genfiekből, toszkánokból, rómaiakból, a harminckettedik katonai kerület, Bréma, Hamburg stb. lakosaiból állt; alig 140 000-re rúgott a francia nyelven beszélők száma. Az oroszországi hadjárat a mai Franciaországnak kevesebb, mint 50 000 emberébe került csupán; az orosz hadsereg a Vilnától Moszkváig való visszavonulás során és különböző csatákban négyszer annyi embert vesztett, mint a francia sereg; Moszkva felgyújtása 100 000 orosz életébe került; annyian fagytak meg vagy haltak éhen az erdőkben. Végül az orosz hadsereg a Moszkvától az Oderáig tartó menetelés alatt ugyancsak megsínylette az időjárás viszontagságait is; mire Vilnába ért, 50 000-re, mire Kalisba ért, már 18 000-re apadt a száma."

A legkülönfélébb testhelyzetekben és egyenruhákban tíz- meg tízezer ember feküdt a Davidov-uraságok és a koronajobbágyok mezőin és rétjein, azokon a mezőkön és réteken, amelyeken évszázadokon át egyszerre arattak is, meg legeltették is jószágaikat Borogyino, Gorki, Sevargyino és Szemjonovszkoje falvak lakosai. A kötözőhelyeknél egy gyeszjatyina területen vér áztatta át a füvet és földet. A különféle csapatokhoz tartozó ijedt arcú sebesült és ép katonák tömegei az egyik ellenfélnél Mozsajszk felé, a másik ellenfélnél Valujevo felé vánszorogtak vissza. Más csapatok, ha gyötörten és éhesen is, előrementek parancsnokaik vezetésével. Ismét mások álltak a helyükön és tovább lövöldöztek.

Az azelőtt oly vidám és szép mezőn, ahol a reggeli napfényben megmegcsillantak a szuronyok a füstön át, most mindenütt füst és nyirkos köd ült és furcsa, savanyú salétrombűz és vérszag érzett. Felhők gyűltek az égre, és eső permetezett a halottakra, a sebesültekre, a megrémült, elcsigázott és kétség kínozta emberekre. Mintha azt mondta volna: „Elég, elég már, emberek! Hagyjátok abba... Térjetek észre! Mit műveltek?"

Az egyik oldalon is, a másikon is egyaránt kétség támadt az elgyötört emberekben, akik se nem ettek, se nem pihentek: irtsák-e tovább egymást vagy sem, és minden arc ingadozást árult el, mindenki lelkében egyformán felmerült a kérdés: „Miért, miért gyilkoljak én és gyilkoltassam meg magam? Gyilkoljatok, akit akartok, csináljatok, amit akartok, de én nem akarom tovább!" Bármelyik pillanatban megeshetett, hogy ezek az emberek mind megborzadnak attól, amit csináltak, otthagynak mindent és elfutnak, ki merre lát.

De jóllehet az ütközet vége felé az emberek érezték tetteik egész szörnyűségét, jóllehet örültek volna, ha abbahagyhatnák – valami megfoghatatlan, titokzatos erő még továbbra is vezette őket, és a csupa lőporos, véres-verítékes tüzérek, akiknek már csak egyharmada maradt életben, ha fáradtságtól zihálva, botladozva is, de tovább hordták a töltéseket, töltöttek, céloztak, és a lyukhoz tartották az égő kanócot; és az ágyúgolyók ugyanolyan gyorsan és ugyanolyan kíméletlenül repültek innen oda, onnan ide, lapították szét az emberek testét; tovább folyt az a borzalmas dolog, amely nem az emberek akaratából megy végbe, hanem annak az akaratából, aki az embereket és a világokat kormányozza. Ha valaki az orosz hadsereg felbomlott hátulsó csapatait látja, akkor biztosan azt mondja, hogy a franciáknak már csak egy kis erőfeszítést kell tenniök, és az orosz hadsereg eltűnik; és ha valaki a francia arcvonal mögé lát, azt mondja, hogy az oroszoknak már csak egy kis erőfeszítést kell tenniök, és a franciák belepusztulnak. De sem a franciák, sem az oroszok nem tették meg ezt az erőfeszítést, és a csata lángja lassankint lelohadt.

Az oroszok azért nem tehették meg ezt az erőfeszítést, mert nem ők támadták a franciákat. Az ütközet elején ők csak álltak ott a moszkvai úton és elvágták azt a franciáktól – az ütközet végén meg pontosan

ugyanúgy álltak ott, akár az elején. De még ha az lett is volna az oroszok célja, hogy tönkreverjék a franciákat, akkor sem tehették volna meg ezt az utolsó erőfeszítést, mert minden orosz csapat szétzilálódott, nem volt egyetlen csapattest sem, amely ne szenvedett volna veszteséget – az oroszok ugyanis ott, a helyükön állva, elvesztették seregük FELÉT.

A franciák könnyen megtehették volna ezt az erőfeszítést, hisz előttük lebegett az elmúlt tizenöt esztendő győzelmeinek sora, szentül hittek Napoleon legyőzhetetlenségében, tudatában voltak annak, hogy elfoglalták a csatatér egy részét, hogy állományuknak csupán a negyedét veszítették el, és hogy ott van még a húszezer főnyi gárda érintetlenül. A franciáknak, akik azért támadták az orosz sereget, hogy kivessék állásaiból, meg is kellett volna tenniök ezt az erőfeszítést, mert ameddig az oroszok éppúgy elállják a moszkvai utat, mint az ütközet előtt, addig a franciák nem érték el céljukat, és minden erőfeszítésük és áldozatuk kárbaveszett. De a franciák nem tették meg ezt az erőfeszítést. Némely történetíró azt mondja, hogy Napoleonnak csupán az érintetlen régi gárdát kellett volna harcba vetnie – és megnyerte volna a csatát. Arról beszélni, mi lett volna, ha Napoleon odaadja a gárdát, épp annyira értelmetlen, mint arról beszélni, mi lenne, ha ősszel tavasz volna. Ez nem történhetett meg. Nem igaz, hogy Napoleon azért nem vetette harcba a gárdát, mert nem akarta – azért nem tette, mert nem tehette ezt. A francia hadsereg minden tábornoka, tisztje, katonája tudta, hogy ezt nem lehet, mert a hadsereg csüggedő szelleme nem engedi.

Nem csupán Napoleon tapasztalta azt a rémlátáshoz hasonló érzést, hogy a szörnyű csapásra lendített kar megbénulva hanyatlik alá, hanem az előző csaták tapasztalatai alapján (azelőtt tizedannyi erőfeszítéssel megfutamították az ellenséget) a francia hadsereg valamennyi tábornokát és katonáját is egyformán rémület fogta el azzal az ellenséggel szemben, aki hadseregének FELÉT elveszítve is ugyanolyan fenyegetően áll ott a csata végén. mint az elején. A francia hadsereg, a támadó hadsereg erkölcsi ereje kimerült. Borogyinónál az oroszok arattak győzelmet, de nem olyat, amelyet az határoz meg: hány zászlónak nevezett, rúdra szegezett kelmedarabot zsákmányolnak, nem is a terület, ahol a csapatok álltak és állnak – erkölcsi győzelmet arattak ők, olyat, amely meggyőzi az ellenséget ellenfelének erkölcsi fensőbbségéről és tulajdon gyengeségéről. A francia támadó sereg, mint a felbőszült fenevad, ha halálos sebet kap nekifutás közben, érezte a vesztét; de nem állhatott meg, mint ahogy nem állhatott helyt tovább a felényire gyengült orosz hadsereg sem. A kapott lökés még ellendíthette Moszkváig a francia sereget; de ott az orosz hadsereg minden újabb erőfeszítése nélkül is el kellett pusztulnia, mert elvérzett a Borogyinónál szerzett halálos sebben. Napoleon alaptalan elmenekülése Moszkvából, visszavonulása a régi, a szmolenszki úton, az ötszázezer főnyi támadó sereg pusztulása, a napoleoni Franciaország pusztulása, mind a borogyinói csata közvetlen következménye volt – az erősebb szellemű ellenfél először Borogyinónál tette rá kezét Franciaországra.

I

Az emberi ész meg nem foghatja a mozgás abszolút folytonosságát. Az ember csak akkor érti meg bármilyen mozgás törvényeit, ha e mozgás önkényesen kiragadott egységeit vizsgálja. De éppen abból ered az emberek tévedéseinek javarésze, hogy a szakadatlan mozgást önkényesen tagolt egységekre szakítja szét.

Közismert az az ókori úgynevezett szofizma, mely abban áll, hogy Achilles sohasem éri utol az előtte mászó teknősbékát, jóllehet Achilles tízszerte gyorsabban halad: mialatt Achilles megteszi azt a távolságot, amely a teknősbékától elválasztja, a teknősbéka is megteszi őelőtte e távolság tizedrészét; mialatt Achilles megteszi ezt a tizedrésznyi távolságot, a teknősbéka is megteszi a századrészét és így tovább a végtelenségig. Az ókoriak szemében megoldhatatlannak látszott ez a probléma. A következtetés képtelensége (Achilles sosem éri utol a teknősbékát) csakis abból eredt, hogy önkényesen egységekre tagolták a mozgást, holott mind Achilles, mind a teknősbéka mozgása folyamatosan ment végbe.

Ha mind apróbb és apróbb egységekre bontjuk a mozgást, csupán közelebb jutunk a kérdés megoldásához, de sohasem érjük el. Csak ha végtelenül kicsiny mennyiséget és a belőle egy tizedesig levezetett haladványt alkalmazzuk, ha e mértani haladvány összegét tekintjük, csak akkor érjük el a kérdés megoldását. A matematika egyik új ága, mely eljutott a végtelen kicsiny mennyiségekkel való bánás művészetéhez, most már a mozgás más, még bonyolultabb kérdéseire is megadja a választ, olyan kérdésekre, amelyek megoldhatatlannak látszottak.

A matematikának ez az ókoriak előtt ismeretlen, új ága a mozgás kérdéseinek vizsgálata során azzal, hogy végtelen kicsiny, vagyis olyan mennyiségeket tételez fel, amelyek lehetővé teszik a mozgás főfeltételének (az abszolút folyamatosságnak) a helyreállítását, kiküszöböli azt a hibát, amelyet az emberi ész nem kerülhet el, ha a folytonos mozgás helyett csupán a mozgás külön egységeit vizsgálja.

A történelmi mozgás törvényeinek kutatása során teljesen ugyanaz történik.

Az emberiség mozgása, mely tömérdek ember ösztönös akaratából származik, folyamatosan megy végbe.

E mozgás törvényeinek felderítése a történelem feladata. De az emberi elme avégett, hogy felderítse valamennyi ember summázott ösztönös akarata folytonos mozgásának törvényeit, önkényes, tagolt egységeket tételez fel. A történetírás első módszere az, hogy a folytonos eseményekből önkényesen kiragad egy sort, és a többiektől elszakítva vizsgálja, holott nincs és nem is lehet kezdete semmilyen eseménynek, hanem az egyik esemény mindig folyamatosan a másikból ered. A másik módszer, hogy egy ember, cár vagy hadvezér cselekedeteit az emberek ösztönös akaratának summájaként vizsgálja, holott az emberek ösztönös akaratának summája sohasem egy történelmi személy tevékenységében fejeződik ki.

A történelemtudomány a saját mozgása során állandóan kisebb és kisebb egységeket vesz szemügyre és ezen az úton igyekszik közelebb jutni az igazsághoz. De bármilyen kicsinyek is azok az egységek, amelyeket a történelem vizsgál, érezzük, hogy a másiktól elszakított egység feltevése, egy bizonyos jelenség *kezdetének* és annak feltevése, hogy valamennyi ember ösztönös akarata *egy* történelmi személy cselekedeteiben fejeződik ki, már önmagában is hamis.

Valamennyi történelmi következtetés, a kritika legcsekélyebb erőfeszítése nélkül is úgy porrá omlik, hogy semmi se marad a helyén – pusztán azért, mert a kritika mindig kisebb-nagyobb kiragadott egységet választ vizsgálódása tárgyául.

Csak ha végtelen kicsiny egységet, a történelem differenciálját, vagyis az emberek egynemű törekvéseit vesszük szemügyre, és ha eljutottunk az integrálás művészetéhez (e végtelen kis mennyiségek összegezéséhez) – csakis akkor remélhetjük, hogy felderítjük a történelem törvényeit.

A XIX. század első tizenöt esztendeje Európában embermilliók szokatlan mozgását tárja elénk. Az emberek otthagyják megszokott foglalkozásukat, Európa egyik feléből a másikba rontanak, fosztogatják, gyilkolják egymást, diadalt ülnek és kétségbeesnek, néhány évre megváltozik az élet egész folyása és fokozott mozgást mutat, amely eleinte erősödik, később gyengül. Mi az oka e mozgásnak, és milyen törvények szerint megy végbe? – kérdi az emberi elme.

A történetírók e kérdésre felelve azt taglalják előttünk, mit cselekedett és beszélt néhány tucat ember Párizs városának egyik épületében, és ezeket a cselekedeteket meg beszédeket a forradalom szavának nevezik; aztán Napoleon és néhány vele érző vagy őt gyűlölő ember tüzetes életrajzát írják le, arról magyaráznak, milyen hatást tettek ezek a személyek egymásra, és azt mondják: hát ezért keletkezett az a mozgás, és ezek a törvényei.

De az emberi elme nemcsak vonakodik elhinni ezt a magyarázatot, hanem kereken kijelenti, hogy a magyarázatnak ez a módszere hamis, mert ez a magyarázat a gyengébb jelenséget tekinti az erősebb okának. Hisz az emberek ösztönös akaratának summája szülte a forradalmat is, Napo-

leont is, és csakis a sok ösztönös akaratnak ez a summája tűrte, majd semmisítette meg őket.

„De valahányszor voltak hódítások, mindig voltak hódítók is; valahányszor fordulatra került sor egy államban, mindig voltak nagy emberek" – mondja a történetírás. Valóban, valahányszor megjelentek a hódítók, mindig voltak háborúk is – feleli az emberi értelem – de ez nem bizonyítja azt, hogy a hódítók voltak a háború okai, és hogy a háború törvényeit fel lehet fedezni egy ember egyéni tevékenységében. Valahányszor az órámra nézek és látom, a mutató a tízeshez ér, mindig hallom: a szomszédos templomban megszólalnak a harangok; de abból, hogy a mutató mindig akkor ér a tizesre, amikor a templomban megszólalnak a harangok, nincs jogom azt következtetni, hogy a harangok mozgásának a mutató állása az oka.

Valahányszor látom a mozdony mozgását, mindig hallom a füttyét, látom a szelep kinyílását és a kerekek mozgását, de ebből nincs jogom arra következtetni, hogy a mozdony mozgását a kerekek mozgása és a fütty okozza.

A parasztok azt mondják, hogy tavasz utóján hideg szél fúj, mert bomlik a tölgyfa rügye, és csakugyan: minden tavasszal hideg szél fúj, amikor a tölgyfa rügye feslik. De jóllehet nem tudom, miért fúj hideg szél a tölgyfa rügyezésekor, nem érthetek egyet a parasztokkal abban, hogy a hideg szél oka a tölgy rügyfakadása, már csak azért sem, mert a szél ereje kívül esik a rügy hatásán. Csupán azoknak a körülményeknek a találkozását látom, amelyek megvannak minden életjelenségben, és azt látom, hogy akármilyen tüzetesen vizsgálom is én az óramutatót, a mozdony szelepét és kerekeit vagy a tölgyfa rügyét, nem tudom meg a harangzúgásnak, a mozdony mozgásának és a tavaszi szélnek az okát. Ehhez az szükséges, hogy egészen más szempontból folytassam a vizsgálódást, és a gőz, a harang és a szél mozgásának a törvényeit tanulmányozzam. Ugyanezt kell tennie a történetírásnak is. És már történtek is ilyen kísérletek.

A történelem törvényeinek tanulmányozása végett teljesen meg kell változtatnunk vizsgálódásunk tárgyát, békében kell hagynunk a cárokat, a minisztereket, a tábornokokat, és azokat a végtelenül kicsiny, egynemű elemeket kell tanulmányoznunk, amelyek a tömegeket irányítják. Senki se mondhatja, mennyire adatott meg az embernek, hogy ezen az úton eljusson a történelem törvényeinek megértéséhez; de nyilvánvaló, hogy csakis ezen az úton nyílik lehetőségünk a történelem törvényeinek megragadására; de ezen az úton az emberi elme még egymilliomod részét sem tette meg azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket a történetírók a különféle cárok, hadvezérek és miniszterek tetteinek leírására és e tettekre vonatkozó saját elképzeléseik kifejtésére fordítottak.

Tizenkét európai nép erői betörtek Oroszországba. Az orosz hadsereg és lakosság kerüli az összecsapást, visszavonul Szmolenszkig és Szmolenszktól Borogyinóig. A francia hadsereg a sebesség állandóan fokozódó erejével siet mozgásának célja, Moszkva felé. Sebességének ereje állandóan növekszik, minél közelebb ér céljához, miként a szabadon eső test gyorsasága is fokozódik, minél közelebb ér a földhöz. Mögötte, ezer és ezer versztányi hosszúságban, egy éhező, ellenséges ország; előtte csak néhány tucat verszta, annyi választja el céljától. Ezt érzi a napoleoni sereg minden katonája, és a támadó had magától, pusztán a sebesség erejénél fogva, előrenyomul.

Az orosz hadseregben, a visszavonulás arányában mind jobban és jobban fellángol az ellenséggel szemben a harag: a további visszavonulás során ez még csak fokozódik és sűrűsödik. Borogyino alatt összecsapásra kerül sor. Nem hull szét egyik hadsereg sem, de az orosz sereg közvetlenül az összeütközés során visszavonul, ugyanolyan szükségszerűen, mint amilyen szükségszerűen hátragurul a golyó, ha összeütközik egy nagyobb sebességgel feléje száguldó másik golyóval; a támadó sereg sebesen nekiguruló golyója ugyanolyan szükségszerűen továbbgördül még egy darabig (noha az összeütközéskor elvesztette minden erejét).

Az oroszok visszavonulnak százhúsz versztányira Moszkván túl, a franciák eljutnak Moszkváig és ott megállnak. Ezután öt héten át nem esik egyetlen csata sem. A franciák nem mozdulnak ki Moszkvából. A halálosan megsebzett vadállathoz hasonlóan, amely vérében fürödve nyalogatja sebeit – öt héten át Moszkvában maradnak, nem kezdeményeznek semmit, majd minden újabb ok nélkül hirtelen visszafelé menekülnek: a kalugai útra vetik magukat és (egy győzelem után – hisz Malojaroszlavecnál megint csak az övék maradt a csatatér) egyetlen komolyabb ütközetet sem vállalva, még gyorsabban futnak vissza Szmolenszkbe, Szmolenszken, Vilnán, a Berezinán túlra és még tovább.

Augusztus huszonhatodikán este mind Kutuzov, mind az egész orosz hadsereg szentül azt hitte, hogy a borogyinói ütközetet megnyertük. Kutuzov ezt is írta az uralkodónak. Kutuzov nem azért parancsolta, hogy készüljenek új csatára és adják meg az ellenségnek a kegyelemdöfést, mert be akart csapni valakit, hanem mert tudta, hogy az ellenség le van győzve, mint ahogy tudta az ütközet minden egyes résztvevője.

De már akkor este is, másnap is egyre-másra érkeztek a hírek a hallatlan veszteségekről, a fél hadsereg pusztulásáról, és az újabb ütközet fizikailag lehetetlenné vált.

Nem lehetett támadást indítani, amíg nem gyűjtenek össze minden értesülést, amíg nem takarítják el a sebesülteket, nem egészítik ki a lőszerkészletet, nem számolják meg a halottakat, az elesett parancsnokok helyére nem neveznek ki újakat, amíg az emberek nem laknak jól és nem aluszszák ki magukat. Ugyanakkor pedig a francia hadsereg mindjárt az ütkö-

Andrej herceg az ezredével.

zet után (a távolság négyzetével most mintegy fordított arányban gyorsuló mozgás erejénél fogva), már másnap reggel magától megindult az orosz hadsereg ellen. Kutuzov támadni akart másnap, az egész hadsereg is ezt akarta. De a támadáshoz nem elég az a kívánság, hogy végrehajtsuk; az szükséges, hogy meglegyen rá a lehetőség; a lehetőség pedig nem volt meg. Elkerülhetetlenül hátrálni kellett egynapi menetet, aztán ugyancsak elkerülhetetlenül hátrálni kellett még egy másik, harmadik napi menetet, míg végül szeptember elsején, amikor a hadsereg Moszkvához ért – bár a csapatok soraiban teljes erővel fellángolt a harci kedv – a dolgok ereje azt követelte, hogy csapataink vonuljanak vissza Moszkván túlra. És csapataink megtettek még egynapi menetet, az utolsót, és átengedték Moszkvát az ellenségnek.

Némelyek azt szokták gondolni, hogy a hadvezérek ugyanúgy állítják össze a háborúk és az ütközetek tervét, mint bármelyikünk, aki dolgozószobájában, a térkép fölé hajolva azon elmélkedik, hogy' és mint intézkedett volna ő ebben vagy abban a csatában – ezekben felmerül a kérdés: miért nem így és így cselekedett Kutuzov a visszavonulás során; amikor Moszkvát elhagyta, miért nem mindjárt a kalugai útra húzódott vissza stb. Akik így gondolkoznak, vagy figyelmen kívül hagyják, vagy nem ismerik azokat az elkerülhetetlen körülményeket, amelyek között főparancsnokok tevékenysége folyni szokott. A főparancsnok tevékenysége a legkevésbé sem hasonlít ahhoz a tevékenységhez, amelyet mi a dolgozószobánkban kényelmesen ülve, egy-egy hadjáratot a térképen elemezve elképzelünk, amikor már ismerjük mind a két fél seregének létszámát, ismerjük a terepet és egy ismert mozzanattól kezdjük elmélkedésünket. A főparancsnok soha sincs egy-egy esemény *kezdetének* olyan körülményei között, amilyenek között mi vizsgálni szoktuk azt az eseményt. A főparancsnok mindig az események mozgó sorozatának a közepén áll, mégpedig úgy, hogy soha, egyetlen pillanatban sem képes felmérni a lejátszódó esemény egész jelentőségét. Az esemény jelentősége pillanatról pillanatra észrevétlenül domborodik ki, és a főparancsnok az esemény e következetes, folyamatos kialakulásának minden mozzanatakor cselszövés, gond-baj, függőség, hatalom, tervek, tanácsok, fenyegetések, ámítások igen bonyolult játékának középpontjában van, állandóan felelnie kell töménetlen, gyakran egymással ellentétes kérdésre, amelyet felvetnek előtte.

A hadtudósok igen komolyan azt mondják, hogy Kutuzovnak már jóval Fili előtt a kalugai útra kellett volna vezetnie csapatait; sőt hogy valaki elő is terjesztett efféle tervet. Csakhogy a főparancsnok elé, kivált nehéz pillanatokban, nem egy, hanem mindig több tucat terv kerül. És e hadászati és harcászati alapokra épült tervek mind-mind ellentmondanak egymásnak. A főparancsnok dolga látszólag csak az, hogy e tervek közül egyet kiválasszon. Csakhogy ő ezt nem teheti. Az idő és az események nem várnak. Tegyük fel, azt javasolják neki, hogy huszonnyolcadikán menjen át a kalugai útra, de ekkor odalovagol hozzá Miloradovics segédtisztje és azt kérdezi, harcba bocsátkozzanak-e azonnal a franciákkal,

vagy visszavonuljanak. A főparancsnoknak abban a pillanatban, rögtön ki kell adnia a parancsot. És a visszavonulási parancs meggátol bennünket abban, hogy a kalugai útra forduljunk. Nyomban a segédtiszt után azt kérdezi a hadbiztos, hová szállítsa az élelmet, a kórházak parancsnoka meg azt: hová szállítsa a sebesülteket; egy pétervári futár levelet hoz az uralkodótól, aki hallani sem akar Moszkva feladásáról; a főparancsnok vetélytársa, aki áskálódik ellene (ilyen van mindig, nem is egy, hanem több), a kalugai útra való átvonulás tervével szöges ellentétben álló új tervezetet terjeszt elő; magának a főparancsnoknak az ereje fogytán van, aludnia és táplálkoznia kell; egy tisztes tábornok panaszra jön, mert mellőzték a legutóbbi kitüntetéskor; a lakosság oltalomért könyörög; a terepszemlére küldött tiszt visszaérkezik és pontosan az ellenkezőjét jelenti annak, amit az előtte kiküldött tiszt mondott; a kém, a fogoly, a felderítést végző tábornok mind más- és másképpen írja le az ellenséges hadsereg felállását. Akik szokásuk szerint vagy nem értik meg, vagy elfelejtik a főparancsnokok tevékenységének ezeket a szükségszerű körülményeit, a fili hadállást hozzák fel példának és azt tételezik fel, hogy a főparancsnok szeptember elsején teljesen szabadon dönthetett abban a kérdésben: feladja-e vagy védje Moszkvát, holott ez a kérdés fel sem merülhetett, hiszen az orosz hadsereg Moszkvától csupán öt versztányira állt. Mikor dőlt hát el ez a kérdés? Drisszánál és Szmolenszknél, a legérezhetőbben pedig huszonnegyedikén Sevargyinónál és huszonhatodikán Borogyinónál, meg a Borogyinótól Filiig való visszavonulás minden napjának minden órájában.

III

Borogyinótól visszavonulva, Filinél álltak az orosz csapatok. Jermolov, aki lóháton megszemlélte a hadállást, odament a tábornagyhoz.

– Ebben a hadállásban lehetetlen harcolni – mondta. Kutuzov meglepetten nézett rá és megismételtette vele, amit mondott. Amikor még egyszer elmondta, Kutuzov feléje nyújtotta a kezét.

– Add csak a kezed – mondta, és úgy fordította Jermolov kezét, hogy megtapinthassa az ütőerét: – Te beteg vagy, kedvesem. Gondold meg, mit beszélsz.

Kutuzov a Poklonnaja-hegyen, a dorogomilovszkojei sorompótól hat versztányira kiszállt fogatából és az út szélén leült egy padra. Tábornokok óriási tömege gyűlt köréje. Rasztopcsin gróf is odaérkezett Moszkvából és csatlakozott hozzájuk. Ez a fényes társaság, több kis körre tagolódva, a hadállás előnyeiről és hátrányairól, a csapatok felállításáról, a szőnyegen forgó tervekről, Moszkva helyzetéről, általában katonai kérdésekről beszélgetett. Mindnyájan érezték, hogy ez haditanács, bár nem hívtak meg rá senkit, és nem is nevezték annak. A társalgás mindig csak közérdekű kérdések körül forgott. Ha valaki személyes vonatkozású hírt közölt vagy kérdezett, súgva tette csak, és megint rögtön áttértek a köz-

érdekű kérdésekre: se tréfa, se nevetés, sőt még mosoly se röppent el ezek között az emberek között. Szemmel látható erőfeszítéssel ugyan, de mind igyekeztek a helyzet magaslatán maradni. És valamennyi beszélgető csoport igyekezett a főparancsnok közelében tartózkodni (akinek padja e körök középpontját alkotta), és úgy beszéltek, hogy meghallhassa. A főparancsnok hallotta és néha egy-egy kérdést tett fel azzal kapcsolatban, amit körülötte beszéltek, de ő maga sosem vett részt a társalgásban és nem nyilvánított semmilyen véleményt. Egy-egy kör beszélgetését meghallgatva, többnyire kiábrándult arccal elfordult, mintha egyáltalán nem arról beszélnének, amit ő tudni kívánt. Némelyek a kiszemelt hadállásról beszéltek, bírálták, de nem annyira magát a hadállást, mint inkább azoknak a szellemi képességeit, akik kiválasztották; mások azt bizonygatták, hogy a hibát már előbb elkövették, mert már három nappal előbb vállalni kellett volna az ütközetet; ismét mások a salamancai csatáról beszéltek, amelyről egy most érkezett francia, a spanyol egyenruhás Crossard számolt be. (Ez a francia az orosz hadseregben szolgáló egyik német főherceggel Saragossa ostromát elemezte, arra számítva, hogy Moszkvát is ugyanúgy védik majd.) A negyedik körben Rasztopcsin gróf arról beszélt, hogy ő a moszkvai önkéntesekkel kész hősi halált halni a főváros falai alatt, de mégiscsak sajnálni tudja, hogy ilyen bizonytalanságban hagyták, mert ha ő ezt előbb tudja, akkor más volna a helyzet... Az ötödik csoportban, hogy megmutassák, milyen mélyértelmű hadászati elképzeléseik vannak, arról beszéltek, melyik irányba kell térnie a hadseregnek. A hatodik csoportban szemenszedett ostobaságokat fecsegtek. Kutuzov arca mind aggodalmasabb és szomorúbb lett. Valamennyi beszélgetésből csak azt látta, hogy Moszkva megvédésére a szó szoros értelmében nincs *semmilyen fizikai lehetőség* – vagyis ez annyira lehetetlen, hogy ha egy oktalan főparancsnok parancsot adna is a csata megvívására, akkor csak szörnyű zűrzavar támadna, de csatára mégse kerülhetne sor; mégpedig azért nem, mert a magasabbrangú parancsnokok mind tarthatatlannak minősítették ezt a hadállást, és beszélgetésük során csakis azt fontolgatták, mi lesz majd azután, ha ezt a hadállást – minden kétségen kívül – feladják. Hát hogy vezethetnék csapataikat a parancsnokok arra a csatatérre, amelyet tarthatatlannak vélnek? Az alsóbb parancsnokok, sőt a katonák (mert azok is meghányják-vetik) szintén tarthatatlannak ítélik a hadállást, így hát a vereség biztos tudatával nem mehetnek harcba. Igaz, hogy Bennigsen ragaszkodott a hadállás megvédéséhez, mások pedig még nem döntöttek végleg, de ennek a kérdésnek már nem volt jelentősége önmagában, csak ürügyül szolgált a vitára meg a cselszövésre. Kutuzov ezt világosan látta.

Bennigsen a hadállás kiválasztásakor ugyancsak fitogtatta lángoló orosz hazafiságát (Kutuzov csak fintorogva tudta hallgatni), és ragaszkodott Moszkva megvédéséhez. Kutuzov napnál világosabban látta Bennigsen célját: ha kudarcot vall a védelem – Kutuzovra hárítja a felelősséget, hiszen ő vezette a hadsereget ütközet nélkül egészen a Verébhegyig; ha győzünk – magának tulajdonítja majd a sikert; visszautasítás esetén pedig mossa

kezeit: ő nem bűnös Moszkva feladásában. De ezek a fondorlatok nem érdekelték most az öreget. Egy szörnyű kérdés foglalkoztatta csak. És erre a kérdésre senkitől se kapott feleletet. Most csak azon tépelődött: „Csakugyan én engedtem Moszkváig Napoleont? És mikor követtem én ezt el? Mikor dőlt el a dolog? Tegnap, amikor azt a parancsot küldtem Platovnak, hogy vonuljon vissza, vagy tegnapelőtt este, mikor elszunnyadtam és Bennigsent bíztam meg: intézkedjék ő? Vagy már előbb?... De hát mikor, mikor dőlt el ez a szörnyű dolog? Moszkvát fel kell adnunk. Hadseregünknek vissza kell vonulnia, és nekem erre ki kell adnom a parancsot." Ám ezt a szörnyű parancsot kiadni az ő szemében éppen annyi, mintha lemondana a főparancsnokságról. Szerette és megszokta a hatalmat (annak idején .bosszantotta, hogy olyan nagy tisztelettel adóznak Prozorovszkij hercegnek, aki mellett Törökországban szolgált), de ez még semmi: szentül hitte, hogy a sors őt szemelte ki Oroszország megmentőjének, és az uralkodó akarata ellenére, a nép akaratából csakis ezért választották főparancsnokká. Szentül hitte, hogy e súlyos körülmények között csakis ő állhatja meg a helyét a hadsereg élén, és az egész világon ő az egyetlen, aki minden félelem nélkül veszi tudomásul, hogy ellenfele a legyőzhetetlen Napoleon; ezért rémült meg, ha arra a parancsra gondolt, amelyet ki kell adnia. De el kell szánnia magát valamire, végét kellett szakítania ennek a körötte folyó társalgásnak, amely már-már túlságosan fesztelen jelleget öltött.

Magához intette a rangban idősebb tábornokokat.

– *Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même*[1] – mondta; felállt a padról és lóháton elindult Filibe, ahol a fogatai álltak.

IV

Egy Andrej Szavosztyjanov nevű paraszt tágas tisztaszobájában, két órakor, összeült a haditanács. A népes parasztcsalád férfiai és asszonyai – gyermekestül – a hátsó szobában szorongtak, amely átellenben nyílt a pitvarból. Csak Andrej leányunokája, a hatéves Malasa maradt a nagyházban, a kemence tetején. Őfőméltósága teázáskor megsimogatta és egy szem cukrot adott neki. Amikor a tábornokok egymás után beléptek a szobába és leültek a szépsarokba, a széles lócákra, a szentképek alá, Malasa – a kemence tetejéről – félénken, de örömmel nézegette arcukat, egyenruhájukat és keresztjeiket. Maga az apóka – így nevezte el magában Malasa Kutuzovot – külön ült, a kemence mögött, a sötét sarokban. Tábori karosszékébe mélyen belesüppedve ült, szüntelenül köhécselt és folyton igazgatta kabátja gallérját, amely ki volt ugyan gombolva, de mégis mintha szorította volna a nyakát. A belépő tábornokok sorban odamentek a

[1] Akár jó, akár rossz az én fejem, csak rá hagyatkozhatom.

tábornagyhoz; Kutuzov némelyikkel kezet fogott, némelyiknek meg csak biccentett. Kajszarov, a segédtisztje, már-már félrerántotta a függönyt a Kutuzovval szemközt levő ablakról, de Kutuzov haragosan intett a kezével, és Kajszarov megértette: a főméltóságú úr nem akarja, hogy arcát lássák.

A paraszti fenyőfaasztal körül, amelyen térképek, vázlatok, ceruzák, iratok hevertek, oly sokan gyűltek össze, hogy a tisztilegények még egy padot hoztak be és az asztal mellé tették. Erre a padra ült Jermolov, Kajszarov és Toll. Közvetlenül a szentképek alatt, a főhelyen ült Barclay de Tolly; nyakában György-kereszt; arca sápadt, beteges; magas homloka szinte egybeolvad kopasz fejetetejével. Láz gyötörte már második napja, most is rázta a hideg, és szaggatást érzett. Mellette Uvarov ült és halkan (a többiek is halkan beszéltek), gyors taglejtésekkel mondott valamit Barclaynek. Az alacsony, gömbölyded Dohturov – szemöldökét felhúzva, kezét a hasán karba téve – figyelmesen odahallgatott. A másik oldalon, széles fejét tenyerébe támasztva, a merész arcvonású, ragyogó szemű Oszterman-Tolsztoj gróf ült és elmerült gondolataiban. Rajevszkij látható türelmetlenséggel, megszokott mozdulattal bodorította előre fekete haját halántékán, és hol Kutuzovra, hol a bejáratra tekingetett. Konovnyicin kemény és mégis barátságos, szép arcát nyájas, ravaszkás mosoly ragyogta be. Tekintete találkozott Malasáéval. Szemével intett neki – a kislány erre önkéntelenül elmosolyodott.

Mindnyájan Bennigsent várták, aki a hadállások újabb szemléje ürügyén épp most fejezte be ízletes ebédjét. Négytől hatig vártak rá, nem kezdtek hozzá a tanácskozáshoz, hanem az egész idő alatt – halk hangon – mellékes dolgokról beszélgettek.

Kutuzov csak akkor mozdult ki kuckójából, amikor Bennigsen belépett a szobába. Közelebb húzódott az asztalhoz, de csak annyira, hogy az asztalra állított gyertyák mégse világítsák meg arcát.

Bennigsen ezzel a kérdéssel nyitotta meg a haditanácsot: „Harc nélkül feladjuk-e avagy megvédelmezzük Oroszország ősi, szent fővárosát?" Általános, hosszú hallgatás következett. Minden arc elborult, és csak Kutuzov haragos krákogása, köhécselése hallatszott a csendben. Minden szem rá tekintett. Malasa is az apókára nézett. Ő volt hozzá a legközelebb, és jól látta, hogy úgy összeráncosodik az arca, mintha már-már sírva fakadna. De ez nem tartott sokáig.

– *Oroszország ősi, szent fővárosát!* – szólalt meg hirtelen, haragosan ismételve Bennigsen szavait; ezzel utalt e szavak hamis csengésére. – Legyen szabad kijelentenem, kegyelmes uram, hogy orosz ember szemében ennek a kérdésnek semmi értelme sincs. (Nehézkes testével előredőlt.) Ezt a kérdést nem lehet felvetni, mert semmi értelme sincs. Az a kérdés, amelynek megvitatására összehívattam ezeket az urakat – katonai kérdés. Így hangzik: „Oroszország megmenekvése a hadseregtől függ. Melyik tehát az előnyösebb: a hadsereg és Moszkva elvesztésének kockázatával megütközni a franciákkal, vagy csata nélkül átengedni Moszkvát?"

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban szeretném hallani véleményüket. – Ismét a karosszék hátának dőlt.

Megkezdődött a vita. Bennigsen szerint még nem veszett el a játszma. Elismerte ugyan: helyes Barclay-nek és másoknak az a véleménye, hogy védelmi csatát vívni csakugyan lehetetlen Fili alatt, de mintha áthatotta volna az igaz orosz hazafiság és a szeretet Moszkva iránt, azt javasolta, hogy az éjszaka leple alatt dobják át a csapatokat a jobbszárnyról a balra, és másnap támadják meg a franciák jobbszárnyát. A vélemények megoszlottak; vitatták is, pártolták is ezt a véleményt. Jermolov, Dohturov és Rajevszkij egyetértett Bennigsennel. Akár az az érzés vezette őket: minden áldozatot meg kell hozni, mielőtt feladnák Moszkvát, akár valami más, egyéni meggondolás, ezek a tábornokok nem látták át, hogy ez a haditanács már nem változtathatta meg a dolgok szükségszerű menetét és hogy Moszkva akkor már el volt veszve. A többi tábornok átlátta ezt és, Moszkva kérdését mellőzve, arról tárgyaltak, milyen irányban kell visszavonulnia a hadseregnek. Malasa, aki feszülten figyelte, ami lejátszódik előtte, másképpen értelmezte a haditanács jelentőségét. Az ő szemében csupán az „apóka" meg – ahogy Bennigsent elnevezte – a „hosszú köpenyes" között folyó személyes harc volt a dolog lényege. Látta, milyen dühösek voltak, ha egymáshoz beszéltek, és bensejében apókát pártolta. Amikor már javában folyt a vita, észrevette, hogy apóka gyors, hamiskás pillantást vet Bennigsenre; majd mindjárt ezután örömmel látta, hogy apóka egy-két megjegyzéssel elnémította a hosszú köpenyest: Bennigsen hirtelen elvörösödött és dühösen fel s alá járkált a szobában. Az a néhány szó, amely ilyen erős hatást tett Bennigsenre, Kutuzov higgadt és halk hangon kifejtett véleménye volt a Bennigsen-féle javaslat előnyeiről és hátrányairól, arról, hogy az éj leple alatt átdobják-e a csapatokat a jobbszárnyról a balra, és megrohamozzák-e a franciák jobbszárnyát.

– Én, uraim, nem helyeslem a gróf javaslatát – mondta Kutuzov. – A csapatok átdobása mindig veszélyes, ha ilyen közel van az ellenség. A hadtörténelem is megerősíti ezt a nézetet. Így például... – Úgy tett, mintha töprengene, példát keresne, aztán világos, naiv tekintettel nézett Bennigsenre. – Nézzük csak például a friedlandi csatát, amelyre bizonyára jól emlékszik a gróf, ez csakis azért végződött... egyszóval azért nem volt egészen sikeres, mert csapatainkat átrendeztük, holott az ellenség túlságosan közel állt... – Egy percnyi csend következett csupán, de mind nagyon hosszúnak érezték.

Aztán kiújult a vita, de gyakran félbe is szakadt. Mindenki érezte, hogy nincs több mondanivaló.

Az egyik szünetben Kutuzov mélyet sóhajtott, mint aki beszélni akar. Mindnyájan rátekintettek.

– *Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui payerai les pots cassés*[2] – mondta. Lassan felemelkedett és az asztalhoz ment. – Hallottam a véle-

[2] Nos hát, uraim, látom már, hogy én iszom meg a levét.

ményüket, uraim. Néhányan nem értenek majd egyet velem. De én – szünetet tartott – az uralkodó és a haza által rám ruházott hatalmamnál fogva, visszavonulást parancsolok.

Némelyikük halkan – egészen más hangon, mint ahogy a haditanácsban beszéltek – jelentett egyet-mást a főparancsnoknak.

Malasa, akit már régóta vártak vacsorázni, mezítlen lábacskáival megmegkapaszkodva a kemence kiszögelléseiben, farral előre óvatosan lemászott a függőágyról, és bár először majd eltévedt a tábornokok lába közt, kisurrant az ajtón.

Kutuzov, miután elbocsátotta a tábornokokat, még sokáig ült az asztalra könyökölve és egyre csak azon a szörnyű kérdésen tépelődött: „Hát végül is mikor, mikor dőlt el, hogy Moszkva elveszett?! Mikor követtük el azt, ami eldöntötte a kérdést, és ki a hibás benne?"

– Ezt, ezt nem vártam – mondta késő éjjel Schneider segédtisztnek, aki belépett hozzá. – Ezt nem vártam! Ezt nem gondoltam.

– Pihennie kell, főméltóságú uram – mondta Schneider.

– De mégse! Fognak még ezek lóhúst zabálni, mint a törökök! – kiáltotta Kutuzov felelet helyett és az asztalra csapott duzzadt öklével. – Fognak még ezek is... csak az kell, hogy...

V

Ugyanakkor Moszkva kiürítése és felgyújtása terén – pedig ez még fontosabb esemény volt, mint a hadsereg visszavonulása harc nélkül – Rasztopcsin, aki az esemény irányítójaként szerepel előttünk, egészen másképpen, Kutuzovval teljesen ellentétesen járt el.

Ez az esemény – Moszkva kiürítése és felgyújtása – ugyanolyan kikerülhetetlen volt, mint az, hogy a hadsereg a borogyinói csata után harc nélkül visszavonuljon Moszkván túlra.

Minden egyes orosz ember megjósolhatta azt, ami be is következett – nem észokok alapján, hanem annak az érzésnek alapján, amely bennünk lakik, és benne lakott apáinkban is.

Szmolenszktől kezdve az orosz föld valamennyi városában és falvában – Rasztopcsin gróf és röpiratai nélkül is – ugyanaz történt, mint Moszkvában. A nép egykedvűen várta az ellenséget, nem lázadozott, nem zavargott, nem marcangolt cafattá senkit, hanem nyugodtan várta a sorsát, mert érezte, van annyi ereje, hogy a legnehezebb pillanatban megtalálja, mit kell tennie. És mihelyt az ellenség közeledett, a lakosság gazdagabb elemei eltávoztak, otthagyták ingóságaikat; a szegényebbek pedig ottmaradtak és felégették vagy elpusztították azt, ami hátramadt.

Az a tudat, hogy ez így lesz, mindig így lesz, benne lakott és benne lakik minden orosz ember lelkében. És ez a tudat, sőt ami még több: annak előérzete, hogy Moszkva elesik, benne élt 1812 egész moszkvai orosz társadalmában. Akik már júliusban és augusztus elején elutaztak Moszk-

vából, bebizonyították, hogy várták ezt. Azok, akik eltávoztak és magukkal vitték azt, amit tudtak, de otthagyták házukat és ingóságaik felét, annak a lappangó (latens) hazafiságnak folytán cselekedtek így, amely nem frázisokban fejeződik ki, nem vetemedik gyermekgyilkosságra és egyéb természetellenes cselekményekre a haza megmentése érdekében, hanem észrevétlenül, egyszerűen, organikusan nyilvánul meg, és éppen ezért mindig a leghatásosabb eredményekre vezet.

„Szégyen-gyalázat megfutamodni a veszély elől; csak a gyávák menekülnek el Moszkvából" – mondták nekik. Rasztopcsin a röpirataiban meg akarta győzni őket arról, hogy Moszkvából elmenni szégyenletes dolog. Restellték ugyan, hogy a gyáva nevet költik rájuk, restelltek ugyan elmenni, de mégis mentek. Semmiképp sem tehetjük fel, hogy Rasztopcsin megijesztette őket azokkal a szörnyűségekkel, amelyeket Napoleon a meghódított területen elkövetett. Hiszen először is a gazdag, művelt emberek mentek el, akik nagyon jól tudták, hogy Bécs és Berlin épségben maradt és hogy ott, amikor Napoleon bevonult, a lakosság vígan töltötte idejét a bűbájos franciákkal, akiket akkor annyira szerettek az orosz férfiak, a hölgyek meg kivált.

Azért mentek el, mert az oroszokban fel sem merülhetett az a kérdés: jó vagy rossz lesz-e a franciák uralma alatt Moszkvában élni. Semmiképp sem élhettek francia uralom alatt: ez mindennél rosszabb lett volna. Sokan elmentek már a borogyinói csata előtt és még többen és még gyorsabban a borogyinói csata után, hiába szólították fel őket a város védelmére, hiába nyilvánította ki Moszkva főparancsnoka azt a szándékát, hogy az Iverszki Szűzanya képével csatába indul; nem törődtek sem a léggömbökkel, amelyek biztosan vesztét okozzák a franciáknak, sem azzal a sok ostobasággal, amit Rasztopcsin a röpirataiban irkált. Ők tudták, hogy a hadseregnek kell harcolnia, és ha a hadsereg képtelen erre, akkor a kisasszonyokkal meg a cselédemberekkel ugyan hiába mennek a Hármas-hegyre Napoleonnal hadakozni; akkor bizony akármennyire sajnálják is prédának otthagyni a vagyonukat, menni kell. Mentek elfele, és nem gondoltak arra, milyen magasztos szerepet tölt be ez az óriási, gazdag főváros, amelyet elhagynak lakosai és a tűz martalékául vetnek oda (hisz elkerülhetetlen volt, hogy ez a fából épült nagyváros le ne égjen, ha kiürítik). Mindenki a maga érdekében ment el, de éppen mert elment az egyik is, a másik is, ennek folytán következett be az a magasztos esemény, amely mindörökre az orosz nép legragyogóbb dicsősége marad. Az a hölgy, aki szerecseneivel és női házi bohócaival felkerekedett és Moszkvából egy szaratovi faluba ment, mert homályosan érezte, hogy ő nem lehet Bonaparte cselédje – noha félt, hátha megállítják majd Rasztopcsin gróf parancsára – egyszerűen és ösztönösen csak azt a nagynagy dolgot vitte véghez, amely megmentette Oroszországot. Rasztopcsin gróf pedig – jóllehet éppen ő szidta azokat, akik elmentek – most elköltöztette a hivatalokat, majd hasznavehetetlen fegyvereket osztogatott szét a részeg csőcselék között; most szentképes körmeneteket rendezett, majd

megtiltotta Avgusztyinnak, hogy elszállítsa az ereklyéket és ikonokat; aztán lefoglalta Moszkva valamennyi szekerét, és 136 szekéren elvitette a Leppich gyártotta léggömböt; hol arra célzott, hogy felgyújtja Moszkvát, hol azt újságolta, hogyan égette fel tulajdon házát, hol kiáltványt intézett a franciákhoz és ünnepélyesen megfeddte őket, amiért szétrombolták gyermekkori hajlékát; hol vállalta Moszkva felgyújtásának dicsőségét, hol elhárította magától; hol azt parancsolta a népnek, hogy fogjon el minden kémet, hol megdorgálta miatta a népet; kiutasított ugyan Moszkvából minden franciát, de Moszkvában hagyta Aubert-Chalmé úrhölgyet, aki a moszkvai francia társaság középpontja volt, ugyanakkor elfogatta és száműzte Kljucsarevet, a tisztes öreg postaigazgatót; most a Hármas-hegyre akarta csődíteni a népet, hogy verekedjék a franciákkal, majd pedig, hogy lerázza a népet, odadobott neki egy embert, koncolja fel, ő maga meg kisurrant a hátsó kapun; hol azt mondta: ő nem éli túl Moszkva szerencsétlenségét, hol pedig francia nyelven megverselte holmi emlékkönyvekben, hogyan vett részt a dologban[3] – egyszóval Rasztopcsin nem értette meg a lejátszódó események jelentőségét, hanem csak csinálni akart valamit, ámulatba akart ejteni valakit, valami hazafias hőstettet akart végbevinni, úgy játszott e magasztos és kikerülhetetlen eseménnyel, Moszkva kiürítésével és felgyújtásával, mint egy pajkos gyermek, és kis kezével hol siettetni, hol tartóztatni iparkodott annak az óriási népi áradatnak a folyását, amely őt is magával sodorta.

VI

Hélène, amikor az udvarral együtt visszatért Vilnából Pétervárra, igen kényes helyzetbe került.

Pétervárott egy nagyúr különleges pártfogását élvezte, aki az egyik legmagasabb állami tisztséget töltötte be. Vilnában pedig egy fiatal külföldi főherceggel került szoros kapcsolatba. Amikor visszatért Pétervárra, mind a főherceg, mind a mágnás Pétervárott tartózkodott, mind a kettő érvényesíteni akarta jogait, és Hélène előtt új feladat merült fel – ilyen még nem fordult elő egész pályafutása alatt – hogyan tartsa fenn bizalmas kapcsolatát mind a kettejükkel, anélkül, hogy bármelyiket is megsértené.

Más nő bajosnak, sőt lehetetlennek ítélte volna ezt, de Bezuhova grófnénak egy pillanatig nem okozott fejtörést, úgy látszik, nemhiába állt a legokosabb asszony hírében. Ha titkolgatja cselekedeteit, ezzel biztosan elrontja a dolgát, hisz beismeri, hogy bűnös, de Hélène mint igazi rendkívüli teremtés, aki mindent megtehet, amit akar, mindjárt úgy tüntette

[3] Je suis né Tatare. Je voulus être Romain. Les Français m'appelèrent barbare. Les Russes – Georges Dandin. Vagyis: Tatárnak születtem. Római akartam lenni. A franciák barbárnak neveztek. Az oroszok Georges Dandinnak.

fel a helyzetet, mintha ő teljesen ártatlan volna – ezt különben őszintén hitte is – mindenki más pedig hibás.

Amikor a fiatal külföldi személyiség első ízben megengedte magának, hogy szemrehányást tegyen neki, Hélène felemelte szép fejét és félig feléje fordulva, keményen azt mondta:

– *Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi.*[4]

A külföldi személyiség mondani akart valamit. Hélène elébe vágott.

– *Eh bien, oui* – mondta – *peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à dieu et à ma conscience*[5] – fejezte be, magasra domborodó, szép mellére tette egyik kezét és ég felé tekintett.

– *Mais écoutez moi, au nom de dieu.*

– *Epousez moi, et je serai votre esclave.*

– *Mais c'est impossible.*

– *Vous ne daignez pas descendre jusqu'à moi, vous...*[6] – mondta Hélène és sírva fakadt.

A külföldi személyiség vigasztalni kezdte; Hélène pedig (mintegy megfeledkezve magáról) könnyes szemmel azt mondta, hogy őt semmi sem akadályozhatja meg a férjhezmenésben, hisz erre van példa (akkor még kevés példa volt, de ő Napoleonra és más magas állású személyekre hivatkozott); hogy ő sohasem volt a felesége a férjének, őt csak áldozatul dobták oda.

– De hát a törvények, a vallás... – mondta a külföldi személyiség és már-már megadta magát.

– A törvények, a vallás... hát miért találták ki őket, ha még ezt se tennék lehetővé?! – mondta Hélène.

A fontos személyiség meghökkent, hogy nem jutott eszébe ez az egy-

---

[4] Lám, milyen önzők és kegyetlenek a férfiak! De nem is vártam egyebet. A nő feláldozza magát, szenved önökért, és ez a jutalma. Mi jogon kéri számon tőlem Fenséged a baráti kapcsolataimat, az érzelmeimet? Ez a férfi apámnál is több volt nekem.

[5] No igen, lehet, hogy nem egészen apai érzéseket táplál irántam, de ez nem ok arra, hogy becsukjam előtte az ajtót. Nem vagyok én férfi, hogy hálátlansággal fizessek. Tudja meg, Fenséged, ami legbensőbb érzéseimet illeti, én csak az Istennek és a lelkiismeretemnek tartozom számadással.

[6] – De hallgasson meg, az Istenre kérem.
– Vegyen feleségül és rabnője leszek.
– De hisz ez lehetetlen.
– Nem méltat arra, hogy leereszkedjék hozzám, ön...

szerű okoskodás. A Jézus-társasági szent testvérekhez fordult tanácsért, akikkel bizalmas viszonyban volt.

Néhány nap múlva azoknak a varázslatos estélyeknek egyikén, amelyeket Hélène egyre-másra rendezett a Kamennij Osztrovon, a villájában, bemutatták neki a már nem valami fiatal, hófehér hajú, ragyogó fekete szemű, bűbájos *m-r* Jobert-t, *un Jésuite à robe courte.*[7] A jezsuita sokáig ült Hélène-nel a kertben, a kivilágítás fényében, és az Istennek, a Krisztusnak, a Szűzanya szívének szeretetéről meg az egyedül igaz katolikus hitnek mind e világon, mind a másvilágon nyújtott vigaszáról beszélt neki. Hélène megilletődött, és több ízben könny szökkent mind az ő, mint *m-r* Jobert szemébe, hangjuk pedig remegett. Egy gavallér táncra kérte Hélène-t, és ezzel megzavarta beszélgetését jövendő *directeur de conscience*-ával;[8] de *m-r* de Jobert másnap este megint felkereste Hélène-t immár egyedül – és attól fogva gyakran meglátogatta.

Egy napon elvitte a grófnét egy katolikus templomba és odavezette az oltárhoz; a grófné letérdelt. A már nem fiatal, de elbűvölő francia a fejére tette a kezét, és ekkor a grófné, miként később maga mondta, friss szellőnek egészen a lelkéig ható fuvallatát érezte. Megmagyarázták neki, hogy ez *la grâce*[9] volt.

Aztán egy abbé *à robe longue*[10] kereste fel, meggyóntatta és feloldozta bűnei alól. Másnap egy szelencét vittek neki, abban meg oltáriszentséget, és otthagyták nála, hogy vegye magához. Néhány nap múlva nagy megelégedésére megtudta, hogy ő most már belépett az igaz katolikus egyházba, a napokban maga a pápa is tudomást szerez majd róla és küld neki valami iratot.

Mindaz, ami akkoriban körülötte és vele történt – az a nagy figyelem, amelyet oly okos férfiak oly kellemes és finom formában iránta tanúsítottak, és az a galambtisztaság, amely csak úgy ragyogott róla (egész idő alatt fehér szalagos fehér ruhát viselt) – mind-mind nagy gyönyörűséget szerzett neki; de nagy gyönyörűségében sem tévesztette szem elől a célját egy percre sem, és mivel ravaszság dolgában a buta ember mindig túltesz az okoson, Hélène kitalálta: ennek a sok beszédnek és buzgólkodásnak elsősorban az a célja, hogy ha a katolikus hitre térítik, pénzt csikarjanak ki tőle a jezsuita intézmények javára (erre már céloztak is); mielőtt tehát pénzt adott volna, követelte, végezzék el azokat a különféle műveleteket, amelyekkel megszabadíthatják a férjétől. Az ő fogalmai szerint minden vallás jelentősége csupán abban állt, hogy az emberi kívánságok kielégítésekor megtartsunk bizonyos illemszabályokat.

Evégett hát az egyik beszélgetés alkalmával sürgetően követelte a lelkésztől, hogy válaszoljon arra a kérdésre, milyen mértékben köti le őt a házassága.

---

[7] a Jézus-társaság egyik világi (rövid ruhás) tagját
[8] lelki atyjával
[9] a malasztot
[10] hosszú ruhás (az egyházi rendbe tartozó) abbé

A szalonban, az ablaknál ültek. Alkonyodott. Virágillat áradt be az ablakon. Helène fehér ruhában volt, amelyen keresztüllátszott a melle meg a válla. A simára borotvált állú, tokás, jól táplált abbé közel ült Hélène-hez, fehér kezét szerényen összekulcsolta a térdén, kellemes, kemény vonalú száját finom mosolyra vonta, csendes elragadtatással gyönyörködött Hélène szépségében, olykor az arcára tekintett és részletesen fejtegette, mi a nézete a szóban forgó kérdésben. Hélène nyugtalan mosollyal nézte a pap göndör haját, simára borotvált, feketés, telt arcát, és minden pillanatban azt várta, hogy új fordulatot vesz a beszélgetés. De az abbét teljesen lekötötte mesterségének gyakorlása, jóllehet szemmel láthatóan gyönyörködött a grófné szépségében.

A lelkiatya eszmesora a következő volt: ön, nem ismervén a jelentőségét annak, amit cselekszik, hitvesi hűséget fogadott egy olyan férfinak, aki – mivel a házasságkötéskor nem hitt a házasság vallási jellegében – szentségtörést követett el. Ennek a házasságnak nem volt meg az a kettős jelentősége, amelynek pedig meg kellett volna lennie. De ennek ellenére, fogadalma mégiscsak kötötte önt. Ön megszegte fogadalmát. Mit követett el ezzel? *Péché veniel*-t vagy *péché mortel*-t?[11] *Péché veniel*-t, mert minden rossz szándék nélkül követte el tettét. Ha most avégett, hogy gyermekei legyenek, újból házasságra lép, bűnére bocsánatot nyerhet. De ez a kérdés megint kétrétű...

– De én azt hiszem – szólalt meg bűbájos mosollyal váratlanul Hélène, mert már unta a dolgot – engem, mivel áttértem az igaz hitre, nem kötelezhet az, amit az a másik, hamis vallás rótt rám.

A *directeur de conscience* majd elámult, hogy ilyen egyszerűen elébe állítják a Kolumbus tojását.

El volt ragadtatva tanítványának e váratlanul gyors előrehaladásától, de nem hagyhatta abba érvei nehéz munkával kigondolt szellemi alkotmányának felépítését.

– *Entendons nous, comtesse*[12] – mondta mosolyogva és hozzáfogott, hogy megcáfolja lelki gyermekének okoskodását.

VII

Hélène világosan látta, hogy egyházi szempontból nagyon egyszerű és könnyű a dolog, és lelki atyái csak azért csűrik-csavarják, mert félnek, hátha nem jó szemmel nézik a világi hatalmasok.

Ennek folytán Hélène azt határozta, hogy a nagyvilági társaságban kell előkészíteni az ügyet. Féltékenységre gerjesztette az öreg mágnást és ugyanazt mondta neki, mint a másik tisztelőjének, vagyis úgy fogalmazta meg a dolgot, hogy a mágnás csakis akkor tarthat rá jogot, ha feleségül

[11] Bocsánatos bűnt vagy halálos bűnt?
[12] Értsük meg egymást, grófné.

veszi. A tekintélyes koros személyiség erre a javaslatra – hogy Hélène elválik és feleségül megy hozzá – az első pillanatban ugyanúgy meglepődött, mint a fiatal külföldi személyiség, de Hélène-nek az a rendíthetetlen meggyőződése, hogy ez ugyanolyan egyszerű és természetes, mint egy leány férjhezmenetele – rá is hatott. Ha Helène csak a legcsekélyebb jelét is adja az ingadozásnak, a szégyenkezésnek és a titkolózásnak, akkor kétségtelenül elveszti a játszmát; de nyoma se volt benne a titkolózásnak és a szégyenkezésnek, sőt igen közvetlenül, kedves naivsággal elmondta bizalmas barátainak (tehát egész Pétervárnak), hogy megkérte a főherceg is, a mágnás is, ő pedig mind a kettőt szereti és nem akarja elkeseríteni egyiküket sem.

Pétervárott egy pillanat alatt híre terjedt – nem annak, hogy Hélène el akar válni a férjétől (ha ez a hír terjedt volna el, nagyon sokan ellenezték volna ezt a törvénytelen szándékot), hanem mindjárt annak, hogy ez a boldogtalan Hélène, ez az érdekes asszony nem tud dönteni, melyikhez menjen feleségül a kettő közül. Most már nem az volt a kérdés, milyen mértékben lehetséges ez, hanem hogy melyik parti előnyösebb, és mit szól hozzá majd az udvar. Akadt ugyan egynéhány betokosodott agyú ember, aki nem tudott felemelkedni a kérdés magaslatára és a házasság szentségének meggyalázását látta ebben a tervben; de hát ilyenek nem sokan voltak, ezek is hallgattak, a többséget pedig a Hélène-t ért nagy szerencse meg az a kérdés érdekelte, melyik kérő a különb. De arról, hogy helyes-e vagy helytelen elválnia és újból férjhez mennie, nem beszéltek, mert ezt a kérdést bizonyára már megoldották (ahogy mondták) nálunk okosabb emberek, és ha valaki a kérdés eldöntésének helyességében kételkedik, csak azt kockáztatja, hogy butának tartják és megállapítják róla: élhetetlen ember.

Csak Marja Dmitrijevna Ahroszimova, aki a nyáron többször is Pétervárra utazott, hogy meglátogassa az egyik fiát, merte megmondani a társaságával ellenkező véleményét. Egyszer találkozott Hélène-nel egy bálon, megállította a terem közepén, és általános némaság közepette azt mondta neki érdes hangján:

– Hallom, te is férjhez akarsz menni, pedig még él az urad. Azt hiszed, valami újat találtál ki? Megelőztek, kedves lelkem. Ezt már rég kitalálták. Minden ..... házban így csinálják. – Így szólt, megszokott fenyegető mozdulatával felgyűrte ruhája bő ujját, szigorúan körülnézett és végigment a szobán.

Marja Dmitrijevnát azonban, bár féltek tőle, bolondosnak tartották Pétervárott, és egész mondásából csak azt a durva szót jegyezték meg; suttogva adták szájról szájra, mert azt hitték, ebben a szóban van a mondás sava-borsa.

Vaszilij herceg az utóbbi időben különösen gyakran elfelejtette, amit mondott, százszor is elismételte ugyanazt; most is, valahányszor csak találkozott a lányával, mindig azt mondta neki:

– *Hélène, j'ai un mot à vous dire.* – Félrevonta és lefelé rángatta a

karját. – *J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de vous savoir... Vous avez tant souffert... Mais, chère enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis.*[13] – Úgy tett, mintha palástolná – mindig egyforma – izgatottságát: leánya arcához szorította orcáját és odább ment.

Bilibin, aki még mindig igen okos ember hírében állt és önzetlen jó barátja volt Hélène-nek – ily jó barátok mindig akadnak a ragyogó-szép asszonyok körül; ezek férfi létükre sem tudnak soha áttérni a szerelmes gavallér szerepére – egyszer egy *petit comité*-ban[14] elmondta barátnőjének, Hélène-nek, miképp vélekedik a dologról.

– *Ecoutez*, Bilibin (Hélène az ilyen barátait, mint Bilibin, mindig a családnevükön szólította) – mondta Hélène és csupa-gyűrűs fehér kezével megérintette frakkjának ujjait. – *Dites moi comme vous disiez à une soeur, que dois-je faire? Lequel des deux?*[15]

Bilibin összeráncolta a bőrt a szemöldöke felett, mosolyra vonta a száját és elgondolkozott.

– *Vous ne me prenez en* rajtaütés, *vous savez* – mondta. – *Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez la prince* (ez volt a fiatalember) – behajtotta egy ujját – *vous perdez pour toujours la chance d'épouser l'autre, el puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté.) Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mésalliance ,en vous épousant*[16] – fejezte be Bilibin és kisimította a bőrt a homlokán.

– *Voilà un véritable ami!* – mondta Hélène felragyogó arccal és megint megérintette Bilibin frakkjának ujját. – *Mais c'est que j'aime l'un et l' autre, je ne voudrais pas leure faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux*[17] – mondta.

Bilibin vállat vont, jelezve: ezen a bajon ő sem tud segíteni.

---

[13] Volna egy szavam, Hélène. Hallottam bizonyos terveiről a... Hiszen tudja. Nos, kedves gyermekem, jól tudja, hogy az én atyai szívem örül, ha önt... Hisz annyit szenvedett... De kedves gyermekem... csak a szívére hallgasson... Csak ezt akartam mondani.

[14] bizalmas körben

[15] Ide hallgasson, Bilibin. Mondja meg nekem, mintha húgával beszélne, mit tegyek? Melyiket a kettő közül?

[16] Tudja, ez a kérdés nem ér rajtaütésszerűen. Mint igaz barátja, jól meghánytam-vetettem az ön ügyét. Nézze: ha a főherceghez megy feleségül, örökre elvész az a lehetősége, hogy férjhez menjen a másikhoz, és különben is magára vonja az udvar elégedetlenségét. (Hisz tudja, hogy szegről-végről rokona a cárnak.) De ha az öreg grófhoz megy feleségül, boldoggá teszi öreg napjait és aztán majd... ha egy mágnás özvegyét veszi el a főherceg, nem nősül rangján alul...

[17] Ez az igazi jó barát! Csakhogy én szeretem az egyiket is, a másikat is, és nem akarok bánatot okozni egyiküknek sem. Akár fel is áldoznám az életemet mindkettőjük boldogságáért.

„Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'apelle poser carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois"[18] – gondolta Bilibin.

– De mondja, mit szól ehhez a férje? – kérdezte Bilibin; nem félt, hogy ezzel az együgyű kérdéssel csorbát ejt szilárd alapokon nyugvó hírnevén.

– Beleegyezik?

– *Ah! Il m'aime tant!* – mondta Hélène, aki valahogyan azt képzelte, hogy Pierre is szereti. – *Il fera tout pour moi.*[19]

Bilibin megint redőbe vonta homlokán a bőrt, jelezve, hogy ismét egy *mot*-ra[20] készül.

– *Même le divorce*[21] – mondta.

Hélène felnevetett.

Hélène anyja, Kuragina hercegné azok közé tartozott, akik kételkedni merészeltek a tervezett házasság törvényességében. Állandóan kínozta az irigység, és most, mivel igen közel állt szívéhez az, aki miatt irigykedett lányára, sehogy se tudott kibékülni ezzel a gondolattal. Egy orosz paphoz fordult felvilágosításért, mennyire lehetséges a válás és a férjhezmenés, ha még él a régi férj; a pap azt mondta, ez lehetetlen, és – a hercegné nagy örömére – utalt arra az evangéliumi szövegre, amely (a pap véleménye szerint) kereken megtiltja, hogy az asszony újból férjhez menjen, amíg a férje él.

A hercegné, e megdönthetetlennek látszó érvekkel felszerelve, korán reggel, hogy még otthon találja, leányához hajtatott.

Hélène meghallgatta anyjának ellenvetéseit, aztán szerényen, de gúnyosan elmosolyodott.

– De hiszen itt kereken megmondták: aki elvált asszonyt vesz feleségül... – érvelt az öreg hercegné.

– *Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs*[22] – szólalt meg Hélène és franciául folytatta a beszélgetést, mert úgy érezte, ha oroszul beszél, mindig marad valami homály a dologban.

– De kedvesem...

– *Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a le droit de donner de dispenses...*[23]

Ekkor belépett a társalkodónő, aki ott lakott Hélène-nél, és jelentette, hogy a fenséges úr a teremben van és látni óhajtja őt.

---

[18] Nagyszerű asszony! Ez már a beszéd! Ez megmondja kereken! Akár egyszerre mind a háromnak is a felesége lenne.

[19] Ó, ő annyira szeret engem. Mindent megtesz a kedvemért.

[20] szellemes mondásra

[21] Még el is válik.

[22] Ó, mama, ne mondjon ilyen butaságokat. Nem ért ehhez. Egy ilyen rangú nőnek, mint én, kötelességei vannak.

[23] Ó, mama, hát nem érti, hogy a Szentatyának van joga felmentést adni...

– *Non, dites lui, que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué parole.*[24]

– *Comtesse, à tout péché miséricorde*[25] – mondta egy besiető, hosszú arcú és hosszú orrú, szőke fiatalember.

Az öreg hercegné tisztelettudóan felállt és bókolt. A fiatalember ügyet sem vetett rá. A hercegné bólintott a lányának és az ajtó felé suhant.

„Mégis neki van igaza – gondolta az öreg hercegné, mert a fenséges úr megjelenésekor szertefoszlott egész addigi meggyőződése. – Neki van igaza; de hogy' nem tudtuk mi ezt a mi visszahozhatatlan fiatalságunk idején? Pedig milyen egyszerű!" – gondolta az öreg hercegné, amikor beszállt hintajába.

Augusztus elején Hélène ügye teljesen elrendeződött, Hélène levelet írt a férjének (aki őt nagyon szereti – ő legalábbis azt gondolta), értesítette arról a szándékáról, hogy feleségül megy N. N.-hez, értesítette, hogy áttért az egyedül igaz hitre és kérte, teljesítse a váláshoz szükséges formaságokat, amelyeket a jelen levél átadója ismertet.

„*Sur ce je prie Dieu, mon ami, de vous avoir dans sa sainte et puissante garde. Votre amie Hélène.*"[26]

Ezt a levelet akkor vitték el Pierre házába, mikor ő a borogyinói csatatéren tartózkodott.

VIII

Pierre a borogyinói csatának immár a végén másodszor is leszaladt a Rajevszkij-ütegállásról, egy csapat katonával Knyazkovo felé indult a szakadék mentén, eljutott a kötözőhelyig, majd meglátva a vért, meghallva a kiáltásokat, a nyögéseket, a katonák tömege közé keveredve sietősen továbbment.

Most csakis azt az egyet kívánta teljes szívéből-lelkéből, hogy mielőbb kiszabaduljon a szörnyű benyomások e világából, amelyben azon a napon benne élt, s visszakerüljön megszokott életviszonyai közé, nyugodtan aludjék egyet a szobájában, az ágyán. Érezte, hogy csakis a megszokott életkörülményei között térhet majd magához és értheti meg mindazt, amit látott és tapasztalt. De ezeket a megszokott életkörülményeket ugyan kereshette.

Bár itt az úton, ahol haladt, nem fütyültek az ágyú- meg a puskagolyók, de mindenütt ugyanaz volt, ami ott a csatatéren. Elgyötört, szenvedő, néha furcsán közömbös arcok, vér, katonaköpenyek, távoli, de még mindig hátborzongató lövöldözés, azonkívül fülledtség és por.

---

[24] Nem, mondja meg neki, hogy nem akarom látni, hogy nagyon haragszom rá, mert nem tartotta meg a szavát.

[25] Grófné, minden bűnre van bocsánat.

[26] „Arra kérem az Istent, kedves barátom, tartsa meg önt az ő hathatós és szent oltalmában. Barátja, Hélène."

Megtett vagy három versztát a mozsajszki országúton, aztán leült az útfélen.

Alkonyi homály ereszkedett a földre, elcsitult az ágyúszó. Pierre félkarra könyökölve lefeküdt és úgy feküdt ott sokáig, nézte a sötétségben tovahaladó árnyakat. Állandóan úgy rémlett, mintha iszonyú süvítéssel egy ágyúgolyó repülne felé; megremegett és egy kissé felemelkedett. Nem tudta, mennyi ideje hever már ott. Éjféltájban három katona gallyat cipelt oda; melléje telepedtek és tüzet raktak.

A katonák Pierre-re sandítgatva, megrakták a tüzet, bográcsot függesztettek fölé, kétszersültet aprítottak és szalonnát tettek bele. Az ízletes és zsíros étel kellemes illata egybevegyült a füst szagával. Pierre felült és sóhajtott egyet. A három katona ügyet sem vetett Pierre-re; csak ettek, beszélgettek.

– Hát te ki s mi vagy? – fordult hirtelen Pierre-hez az egyik katona, e kérdés mögé bizonyára azt a gondolatot rejtve, amely Pierre fejében is megfordult: ha éhes vagy, adunk, csak mondd meg, becsületes ember vagy-e.

– Én? Én?... – szólt Pierre. Érezte, kisebbítenie kell társadalmi rangját, amennyire csak lehet, hogy jobban megértsék a katonák, és közelebb kerüljön hozzájuk. – Én tulajdonképpen népfelkelő tiszt vagyok, de nincs itt a csapatom; bementem a csatába és nem tudom, hova lettek az embereim.

– No, lám! – mondta az egyik katona.

A másik megcsóválta a fejét.

– Hát, ha akarsz, egyél ebből a miegymásból! – mondta az első, lenyalta fakanalát és odanyújtotta Pierre-nek.

Pierre a tűzhöz telepedett és nekilátott a miegymásnak, a bográcsban levő ételnek; a legízletesebb eledelnek érezte, amit csak valaha is evett.

Mialatt a bográcsfölé hajolva, szaporán, telemerített kanállal, mohón ette az ételt, és arca jól látszott a tűz fényében, a katonák szótlanul nézték.

– Merre tartasz, mondjad?! – szólt az egyik.

– Mozsajszkba.

– Biztosan úr vagy, mi?

– Az.

– Kinek hínak?

– Pjotr Kirillovicsnak.

– Akkor hát menjünk, Pjotr Kirillovics, odakísérünk.

És a koromsötét éjben a három katona elindult Pierre-rel Mozsajszk felé.

Szólt a kakas már, mire elérték Mozsajszkot és a meredek hegyen felfelé, beballagtak a városba. Pierre is a katonákkal ment, mert teljesen megfeledkezett arról, hogy az ő vendégfogadója lent, a hegy lábánál van, és már elhaladt mellette. Nem is jutott volna eszébe (annyira zavart volt), ha a hegy felemagasságában rá nem akad a lovászra, aki tűvé tette érte

a várost, és most ment vissza a fogadó felé. A lovász megismerte Pierre-t a sötétben is fehérlő kalapjáról.

– Kegyelmes uram! – szólította meg. – Már egészen kétségbeestünk. Hogyhogy, gyalog? Hová megy, kérem?

– Igaz is! – kapott észbe Pierre.

A katonák megálltak.

– No, megtaláltad az embereidet? – kérdezte az egyik.

– Hát isten áldjon, Pjotr Kirillovics! Úgy hívnak, ugye? Isten áldjon, Pjotr Kirillovics! – mondta a másik kettő is.

– Isten áldjon titeket is – köszönt el tőlük Pierre és a fogadó felé indult lovászával.

„Adni kellene nekik valamit! – gondolta Pierre és a zsebéhez nyúlt. – De nem, nem szabad" – súgta egy belső hang.

A fogadó szobáiban nem volt hely: foglalt volt valamennyi. Pierre kiment az udvarra, lefeküdt a kocsijában és betakarózott a fejebúbjáig.

IX

Alig tette le a fejét a párnára, máris érezte, hogy mindjárt elalszik; de hirtelen oly világosan, mintha valóban hallaná, lövések bumbummja, gránátok becsapódása, nyögés és kiáltás zúgott a fülében, vér- és puskaporszagot érzett, és rémület, halálfélelem fogta el. Ijedten felnyitotta szemét és kidugta fejét a köpeny alól.

Teljes csend volt az udvaron. Csak a kapuban beszélgetett egy tisztilegény a háziszolgával és járkált a sárban tocsogva. Pierre feje fölött, a zsindelyes színtető sötét belső oldala alatt felrezzentek a galambok, amikor megmozdult, hogy egy kissé felemelkedjék. Az egész udvaron a fogadók sajátos, erős szaga, szénaillat, trágya- és kátránybűz áradt széjjel; mily békés örömöt ébresztett most Pierre-ben! A két fekete színtető között a tiszta csillagos ég látszott.

„Hála istennek, hogy már megszűnt – gondolta Pierre és megint beburkolózott a fejebúbjáig. – Jaj, milyen szörnyű a félelem, és milyen gyalázatosan engedtem neki! *Ők* pedig... *ők* egész idő alatt, mindvégig szilárdak, nyugodtak maradtak..." – gondolta. Pierre gondolatvilágában *ők* a katonák voltak, azok, akiket az ütegálláson látott; azok, akik enni adtak neki, és azok, akik a szentkép előtt imádkoztak. *Ők* – ezek a mindeddig ismeretlen, különös emberek, *ők* Pierre gondolatvilágában tisztán és élesen elkülönültek minden más embertől.

„De jó volna, ha katona lennék, egyszerű közkatona! – gondolta Pierre. – Testestül-lelkestül beleolvadni ebbe a közös életbe, magamba szívni mindazt, ami ilyenné teszi őket. De hogy dobjam le magamról ezt a sok felesleges, sátáni cafrangot, a külsőséges ember egész terhét? Valamikor lehettem volna katona. Úgy otthagyhattam volna az apámat, ahogy akartam volna. Még a Dolohovval való párbaj után is elküldhettek volna ka-

tonának." Pierre képzeletében megjelent az a klubban rendezett ebéd, amelyen kihívta Dolohovot, és megjelent torzsoki jótevője. Majd egy ünnepi páholy-lakoma elevenedett meg előtte. Ez a lakoma az Angol Klubban folyt le. Egy ismerős, sőt drága, szívéhez közel álló ember ült az asztalfőn. Igen, ez ő! A jótevője. „De hisz ő meghalt – gondolta Pierre. – Igen, meghalt, nem tudtam, hogy mégis él. De sajnáltam, hogy meghalt, és mennyire örülök, hogy megint él!" Az asztal egyik oldalán Anatole, Nyeszvickij, Gyenyiszov és a többi hasonló ember ül (ezeknek kategóriája ugyanolyan tisztán meg volt határozva Pierre lelkében, mint azoké, akiket *ők*-nek nevezett), és ezek az emberek, Anatole, Dolohov, harsányan kiabáltak, énekeltek; de kiabálásuk zajából kihallatszott szakadatlanul beszélő jótevőjének szava, és hangja ugyanolyan jelentősen, szüntelenül csengett, ahogy a csatatér zúgott, de ez kellemes volt és vigasztaló. Pierre nem értette, mit mond jótevője, de tudta (gondolatainak ez a kategóriája is ugyanolyan világos volt álmában): jótevője a jóról és arról beszélt, hogy ő is lehet ugyanaz, mint *ők*. És *ők*, ezek az egyszerű, barátságos, kemény arcú emberek, mindenfelől körülvették jótevőjét. De ha jók voltak is, mégse néztek Pierre-re, nem vettek tudomást róla. Pierre mondani akart valamit, hogy magára vonja figyelmüket. Egy kissé felemelkedett, de abban a pillanatban fázni kezdett a lába, mintha mindent lehúztak volna róla.

Elszégyellte magát és kezével betakarta a lábát, amelyről csakugyan lecsúszott a köpeny. Pierre a köpenyt igazgatva, egy pillanatra felnyitotta szemét és megpillantotta a színtetőt, a cölöpöket, az udvart, de ez most már mind kékes fényben ragyogott: csillogó harmat vagy dér vonta be.

„Virrad – gondolta Pierre. – De most nem ez érdekel engem. Végig kell hallgatnom, meg kell értenem jótevőm szavait." Megint magára húzta a köpenyt, de már eltűnt jótevője is, a páholy-lakoma is. Csak szavakban világosan kifejezett gondolatok maradtak helyettük, olyan gondolatok, amelyeket valaki kimondott, vagy maga Pierre gondolt sorra.

Pierre, ha később eszébe jutottak ezek a gondolatok – jóllehet csupán annak a napnak az élményei idézték elő őket – szentül azt hitte, hogy egy kívül álló valaki mondta neki. Úgy érezte, ébren sose tudta volna így elgondolni és kifejezni gondolatait.

„A háború nem más, mint az emberi szabadság nagy nehézségekbe ütköző alárendelése az isten törvényeinek – szólt a hang. – Az egyszerűség nem egyéb, mint engedelmesség az Istennek. És *ők* egyszerűek. *Ők* nem beszélnek, hanem cselekszenek. Hallgatni arany, beszélni ezüst. Nem lehet úrrá az ember semmin sem, amíg fél a haláltól. Ha nem volna szenvedés, az ember nem ismerne határt, és nem ismerné önmagát sem. Az a legnehezebb (gondolta tovább álmában vagy hallotta Pierre), hogy egyesíteni tudjuk lelkünkben mindennek a jelentőségét. Mindent egyesíteni? – mondta magában Pierre. – Nem, nem egyesíteni kell. Nem lehet egyesíteni a gondolatokat, hanem csak *össze kell fogni* mindezeket a gondolatokat – erre van szükség. Igen, *összefogni, összefogni!*" – ismételte

belső ujjongással Pierre, érezte, hogy éppen ezek, és csakis ezek a szavak fejezik ki azt, amit ki akar fejezni, és ez oldja meg az őt kínzó kérdést teljesen.

– Igen, össze kell fogni, ideje összefogni.

– Be kell fogni, ideje befogni, kegyelmes uram! Kegyelmes uram – ismételgette egy hang – be kell fogni, ideje befogni...

Lovászának hangja volt, aki költögette őt. A nap egyenest Pierre arcába tűzött. A fogadó sáros udvarára pillantott, amelynek közepén, a kútnál, a katonák sovány lovaikat itatták, és amelynek kapuján fogatok gördültek ki. Pierre undorral elfordult, behunyta a szemét, és gyorsan visszadőlt a kocsi ülésére. „Nem, nem akarom, nem akarom látni és felfogni ezt, hanem azt akarom megérteni, ami álmomban tárult fel előttem. Csak még egy másodperc, és mindent megértek. Mit cselekedjek? Összefogni... de hogy fogjak össze mindent?" És Pierre rémülten tapasztalta, hogy szertefoszlott mindannak a jelentősége, amit álmában látott.

A lovász, a kocsis és a háziszolga elmondta Pierre-nek: egy tiszt azt a hírt hozta, hogy a franciák már Mozsajszk alá értek, a mieink meg vonulnak kifelé.

Pierre felkelt, meghagyta, hogy fogjanak be és menjenek utána, ő maga pedig gyalogszerrel útnak eredt a városon át.

Csapataink kivonultak és otthagytak vagy tízezer sebesültet. Ezeket a sebesülteket mindenütt lehetett látni: az udvarokon, a házak ablakában, sőt az utcán is tömegestül. Az utcán, a sebesültszállító szekerek körül kiabálás, káromkodás és verekedés lármája hallatszott. Pierre felvett kocsijára, amely már utolérte, egy ismerős sebesült tábornokot, és vele együtt hajtatott Moszkváig. Útközben értesült sógora és Andrej herceg haláláról.

X

Harmincadikán ért vissza Moszkvába. Csaknem a sorompónál Rasztopcsin gróf segédtisztje fogadta.

– Már mindenütt kerestük – mondta a segédtiszt. – A gróf okvetlenül látni akarja önt. Arra kéri, rögtön hajtasson hozzá, nagyon fontos ügyben akar beszélni önnel. – Pierre nem is ment haza, bérkocsit fogadott és a főparancsnokhoz hajtatott.

Rasztopcsin gróf Szokolnyikiben levő külvárosi villájából csak akkor délelőtt érkezett a városba. A gróf házának előszobája és várószobája tele volt hivatalnokokkal, akik vagy parancsért jöttek, vagy az ő sürgős hívására jelentek meg. Vaszilkovics és Platov már beszélt a gróffal és megmagyarázta neki, hogy Moszkvát nem lehet tartani, tehát feladják. Ezeket a híreket még titkolták ugyan a lakosság elől, de a hivatalnokok, a különféle hivatalok főnökei már tudták, hogy Moszkva az ellenség kezébe kerül, mint ahogyan tudta ezt Rasztopcsin gróf is; de hogy elhárítsák maguk-

tól a felelősséget, a főparancsnokhoz jöttek, megkérdezték, mit csináljanak a rájuk bízott ügyosztályokkal.

Amikor Pierre belépett a várószobába, a gróftól éppen egy futár jött ki, akit a hadseregtől küldtek.

A futár reményeszegetten legyintett a hozzá intézett kérdésekre, és átsietett a termen.

Pierre várakozás közben fáradt szemmel nézegette a szobában tartózkodó különféle öreg és fiatal, katonai és polgári, fontos és kevésbé fontos hivatalnokokat. Odament a hivatalnokok egyik csoportjához, ahol egy ismerőst látott. Üdvözölték Pierre-t, aztán folytatták a beszélgetést.

– Ha csak kiköltöztetjük, aztán megint visszahozzuk őket, nem lesz semmi baj; de hát ilyen helyzetben nem állhat jót az ember semmiért.

– Hát itt van, tessék, ezt írja – mondta egy másik, és egy nyomtatott lapra mutatott, amelyet a kezében tartott.

– Ez más. Ez a népnek kell – felelte az első.

– Mi ez? – kérdezte Pierre.

– Egy újabb röpirat. – Pierre átvette és olvasni kezdte:

„A fenséges herceg[27] elhagyta Mozsajszkot, hogy mielőbb egyesülhessen a feléje igyekvő csapatokkal, és megvetette lábát egy megerősített helyen; ott nem egyhamar támad rá az ellen. Innen negyvennyolc ágyút küldtünk neki gránátostul, és őfensége azt mondja, hogy Moszkvát az utolsó csepp véréig védeni fogja, kész akár az utcákon is harcolni. Ne törődjetek azzal, hogy becsuktuk a hivatalokat, testvéreim, el kell szállítani az aktákat; elbánunk mi azzal a gonosztevővel a magunk belátása szerint is! Ha szorul a kapca, városi és falusi legények kellenek nekem. Két-három nap múlva majd szólok, de most még nem kell, hát hallgatok. Jó a fejsze, a nyárs se rossz, de a legjobb mégis a háromágú villa: egy rozskévénél a francia se nehezebb. Holnap délután, körmenetben, a Jekatyerina-ispotályba, a sebesültekhez visszük az Iverszki Szűzanyát. Ott vizet is szentelünk, hogy mihamarább meggyógyuljanak a sebesültek; én most már egészséges vagyok; fájt ugyan az egyik szemem, de most már mind a kettővel látok!"

– Nekem meg katonaemberek azt mondták – szólt Pierre – hogy a városban semmiképp sem lehet harcolni, és hogy a rendőrség...

– No igen, hisz épp erről beszélünk mi is – felelte az első hivatalnok.

– És mit jelent az, hogy fájt ugyan az egyik szemem, de most már mind a kettővel látok? – kérdezte Pierre.

– A grófnak a szemén árpa volt – felelte mosolyogva a segédtiszt – nagyon nyugtalankodott, amikor azt mondtam, hogy a nép idejött érdeklődni, mi van vele. Hát ön hogy van, gróf? – kérdezte váratlanul a segédtiszt és mosolyogva fordult Pierre-hez: – Azt hallottuk, hogy családi bonyodalmai vannak, a grófné, a hitvese állítólag...

---

[27] Kutuzov

– Én nem hallottam semmit – felelte közömbösen Pierre. – Hát ön mit hallott?

– Tudja, hogy sokszor kitalálnak mindenfélét. Csak azt mondom, amit hallottam.

– De mit hallott?

– Hát azt mondják, hogy – folytatta ugyanolyan mosollyal a segédtiszt – a grófné, a felesége, külföldre készül. Bizonyára badarság...

– Lehet – mondta Pierre és szórakozottan nézett körül. – Hát ez kicsoda? – kérdezte egy tiszta, kék posztókaftános, nagy hófehér szakállú, fehér szemöldökű, pirospozsgás arcú, alacsony öregemberre mutatva.

– Ez? Egy kereskedő, azaz vendéglős, Verescsagin. Bizonyára hallotta már a kiáltvány históriáját.

– Ahá, szóval ez Verescsagin! – mondta Pierre és szemügyre vette az öreg kereskedő kemény és nyugodt arcát: kereste rajta az árulás bélyegét.

– Ez nem ő maga, hanem az apja annak, aki a kiáltványt írta – felelte a segédtiszt. – A fiatal tömlöcben ül, bizonyára rossz vége lesz.

Egy csillagdíszes öregecske és egy másik német hivatalnok, akinek meg kereszt volt a nyakában, odament a beszélgetőkhöz.

– Tudja – mondta a segédtiszt – ez nagyon bonyolult história. Annak idején, egy hónappal ezelőtt megjelent ez a kiáltvány. Jelentették a grófnak. Elrendelte a nyomozást. Gavrilo Ivanics kinyomozta, hogy a kiáltvány hatvanhárom ember kezén fordult meg. Elmegy az egyikhez: kitől kapta? Ettől és ettől. Elmegy a másikhoz: hát maga kitől? És így tovább, végül Verescsaginhoz jutott... Ez afféle félművelt kereskedőcske, tudja, amolyan kéremalássan-fajta – mondta mosolyogva a segédtiszt. – Azt kérdezik tőle: kitől kaptad? Az a legérdekesebb, hogy tudjuk is, kitől. Nem kaphatta mástól, csakis a postaigazgatótól. De úgy látszik, összebeszéltek. Azt mondja: nem kaptam senkitől, magam fogalmaztam. Hiába kérték, fenyegették, csak azt hajtogatta: magam fogalmaztam. Így jelentették a grófnak is. A gróf maga elé rendelte. „Kitől került hozzád ez a kiáltvány?" – „Magam fogalmaztam!" – No, hát ön ismeri a grófot! – mondta büszke és vidám mosollyal a segédtiszt. – Rettentően felfortyant, és csakugyan, gondolja meg: micsoda pimaszság, hazugság és nyakasság!

– Á, értem én: a grófnak az kellett volna, hogy Verescsagin rávalljon Kljucsarevra! – mondta Pierre.

– Egyáltalán nem – felelte ijedten a segédtiszt. – Kljucsarevnak amúgy is volt már a rovásán, azért is száműzték. De az a dolog veleje, hogy a gróf nagyon felháborodott. „Hát hogyan fogalmaztad volna te magad? – kérdi a gróf és felveszi az asztalról a Hamburgi Újságot. – Itt van. Nem fogalmaztad, hanem fordítottad, de nagyon rosszul, mert franciául se tudsz, te buta jószág." – És mit gondol, mit felelt? „Nem, azt mondja, nem olvastam én semmilyen újságból, magam fogalmaztam." – „Hát ha így van, akkor áruló vagy, átadlak a bíróságnak, és felakasztanak. Mondd meg, kitől kaptad!" – „Én nem is láttam semmiféle újságot, magam fogalmaztam." Ennyiben maradt a dolog. A gróf behívatta az öreget

is, de a fiú kitartott vallomása mellett. Bíróság elé állították és el is ítélték, azt hiszem kényszermunkára. Most azért jött az apja, hogy kegyelmet kérjen neki. De hitvány egy fickó! Tudja, ez a kereskedő-fiú, ez a piperkőc, ez a szoknyavadász valahol valami előadásokat hallgatott, és most azt hiszi, hogy az ördögöt is zsebre vágja. Ilyen nagy legény! Az apjának vendéglője van a Kamennij-hídnál, és tudja, abban a vendéglőben van egy szentkép, amely a világ urát ábrázolja: egyik kezében a jogar, a másikban a „világalma"; hát Verescsagin hazavitte ezt a képet egynéhány napra és mit művelt vele! Talált egy gaz festőt...

XI

Pierre-t az új elbeszélés közepén behívták a főparancsnokhoz.

Pierre bement Rasztopcsin gróf dolgozószobájába. Rasztopcsin, szemöldökét összeráncolva, a homlokát meg a szemét dörzsölgette az egyik kezével, amikor Pierre belépett. Egy alacsony férfi mondott neki valamit, majd amikor Pierre belépett, elhallgatott és kiment.

– Á, üdvözlöm, hős katona – mondta Rasztopcsin, mihelyt kiment ez a férfi. – Hallottunk *prouesses*-jeiről![28] De nem erről van szó. *Mon cher, entre nous,* ön szabadkőműves? – kérdezte Rasztopcsin szigorú hangon, mintha ez bűn volna, de azért hajlandó megbocsátani. Pierre nem felelt. – *Mon cher, je suis bien informé,*[29] de tudom azt is, hogy különbség van szabadkőműves és szabadkőműves között, és remélem, ön nem azok közé tartozik, akik az emberiség megmentésének ürügyén vesztébe akarják sodorni Oroszországot.

– Igen, szabadkőműves vagyok – felelte Pierre.

– No látja, kedves barátom. Azt hiszem, van tudomása arról, hogy Szperanszkij és Magnyickij urakat már elküldtük oda, ahová valók; ugyanezt tettük Kljucsarev úrral és másokkal is, akik a Salamon temploma felépítésének ürügyével le akarták rombolni tulajdon hazájuk templomát. Megértheti, hogy erre megvolt az okom, és hogy nem száműzhettem volna az itteni postaigazgatót, ha nem volna kártékony ember. Most tudtomra jutott, hogy ön odaküldte neki a fogatát, hogy azon induljon útnak a városból, sőt ön iratokat vett át tőle megőrzésre. Én szeretem önt, nem akarom a kárát, így hát mivel felényi idős, mint én, atyailag azt tanácsolom, szakítson meg minden kapcsolatot az effajta emberekkel és utazzék el innen mielőbb.

– De mi a bűne Kljucsarevnak, gróf úr? – kérdezte Pierre.

– Elég, ha én tudom, ön csak ne kérdezgessen semmit – kiáltotta Rasztopcsin.

– Azzal vádolják, hogy Napoleon kiáltványát terjesztette, de hát ez

[28] hőstetteiről!

[29] Kedves barátom, én jól vagyok informálva.

nincs bebizonyítva – felelte Pierre (nem nézett Rasztopcsinra) – és Verescsagint...

– *Nous y voilà!*[30] – vágott közbe még hangosabb kiáltással Rasztopcsin. – Verescsagin hitszegő és áruló, aki megérdemli a halálbüntetést – mondta Rasztopcsin azzal a lángoló haraggal, ahogyan akkor beszél valaki, ha nagy sérelem jut eszébe. – De nem azért hívtam én ide, hogy az én dolgaimat latolgassa, hanem hogy én adjak tanácsot, vagy ha úgy tetszik, parancsot önnek. Kérem, szakítsa meg kapcsolatait az ilyen urakkal, mint Kljucsarev, és menjen el a városból. Mert én kiverem a hóbortot akárki fejéből is! – Bizonyára észbekapott, hogy minek is kiabál Bezuhovra, hisz még nem vádolhatja semmivel, barátságosan megfogta hát Pierre kezét, és így folytatta: – *Nous sommes à la veille d'un désastre publique, et je n'ai pas le temps de dire des gentillesses à tous ceux, qui ont affaire à moi.* Néha csak úgy szédülök! *Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?*[31]

– *Mais rien*[32] – felelte Pierre változatlanul tűnődő arccal, és még mindig nem emelte fel tekintetét.

A gróf elkomorodott.

– *Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. À bon entendeur salut!*[33] Isten áldja, kedves barátom. Á, igen – kiáltotta utána az ajtóból – igaz, hogy a grófnét karmaik közé kaparintották *les saints pères de la Société de Jésus?*[34]

Pierre nem válaszolt és – olyan komoran, sőt haragosan, amilyennek még sose látták – eltávozott Rasztopcsintól.

Mire hazaért, már alkonyodott. Nyolc különféle ember kereste fel akkor este. Egy bizottsági titkár, zászlóaljának ezredese, a jószágkormányzó, az udvarmester és különféle kérelmezők. Mindegyiknek volt valami ügye, amelyben csakis Pierre dönthetett. Pierre-t nem érdekelték ezek az ügyek, nem is értette őket, és minden kérdésre úgy válaszolt, hogy mielőbb megszabaduljon ezektől az emberektől. Végül, amikor egyedül maradt, felbontotta és elolvasta felesége levelét.

„Ők, az ütegállás katonái, Andrej herceg elesett... az öreg... Az egyszerűség nem más, mint az engedelmesség istennek. Szenvedni kell... az egésznek a jelentőségét... össze kell fogni... a feleségem férjhez megy... Meg kell érteni és el kell felejteni..." Odament ágyához, le se vetkőzve rádőlt és mindjárt elaludt.

---

[30] Helyben vagyunk!

[31] Nagy, országos csapás előestéjén vagyunk, és nekem nincs időm, hogy udvarias dolgokat mondjak mindenkinek, akinek ügye van velem. Nos, kedves barátom, hát ön mit csinál a maga személyét illetőleg?

[32] Semmit.

[33] Adok egy baráti jó tanácsot, kedvesem. Tűnjön el innen mihamarabb, csak annyit mondok. Jól jár, aki szót fogad!

[34] a Jézus-társasági szentatyák

Amikor másnap reggel felébredt, az udvarmester bement jelenteni: Rasztopcsin gróftól itt járt egy különfutár, egy rendőrségi hivatalnok, hogy megtudja, elutazott-e vagy utazik-e már Bezuhov gróf.

Vagy tíz különféle ember várta Pierre-t a szalonban, mind ügyes-bajos dolgokban keresték. Pierre gyorsan felöltözött, de ahelyett, hogy a várakozókhoz ment volna, a hátsó lépcsőhöz indult és kiment a kapun.

Attól fogva egészen addig, amíg Moszkva pusztulása véget nem ért, Pierre-t a Bezuhov-ház népe közül a legtüzetesebb kutatás ellenére sem látta többé senki sem, és nem tudták, hol tartózkodik.

XII

Rosztovék szeptember elsejéig, vagyis az ellenség Moszkvába való bevonulásának előestéjéig maradtak a városban.

Miután Petya belépett Obolenszkij kozák ezredébe és elutazott Belaja Cerkovba, ahol az ezredet szervezték, a grófnét rémület szállta meg. Most, ezen a nyáron első ízben ötlött agyába kíméletlen világossággal az a gondolat, hogy mind a két fia ott van a háborúban, mind a kettő kirepült az ő szárnyai alól, és maholnap akármelyik, sőt talán mindkettőjük is eleshet, mint egyik asszony ismerősének három fia. Megpróbálta hazarimánkodni Nyikolajt, személyesen el akart utazni Petyához, de ez is, az is lehetetlennek bizonyult. Petya nem térhetett vissza másképp, csakis az ezredével együtt, vagy pedig ha más hadrakelt ezredbe vezénylik át. Nyikolaj valahol a csapatjánál volt, és legutóbbi levele óta, melyben részletesen leírta Marja hercegnővel való találkozását, nem adott életjelt magáról. A grófné éjszakákon át nem aludt, ha pedig elszunnyadt, holtan látta álmában a fiait. A gróf sok tanakodás és megbeszélés után végre kieszelte, hogyan lehetne megnyugtatni a grófnét. Obolenszkij ezredéből áthelyeztette Petyát a Bezuhovéba, melyet akkor szerveztek Moszkva környékén. Petya katonai szolgálatban maradt ugyan, de átvezénylésével megszerezték a grófnénak azt az örömet, hogy a maga szárnya alatt láthatta legalább az egyik fiát, és reménykedett, hogy oda osztatja be Petyát, ahol nem csúszik ki többé a keze közül, mindig olyan szolgálati helyre juttatja, ahol semmiképpen sem kerülhet csatába. Amíg csak Nicolas forgott veszélyben, a grófné azt hitte (sőt restelkedett is miatta), hogy legidősebb gyermekét jobban szereti a többinél; de mikor a legkisebbik, ez a gézengúz Petya, aki rosszul tanult, mindent tört-zúzott a házban, és mindenkinek terhére volt, ez a vidám, fekete szemű, még alig pelyhedző arcú, üdepiros, pisze Petya szintén oda került, azok közé a szörnyű, kegyetlen felnőtt férfiak közé – azok csak verekszenek ott *valamiért* és még örömüket lelik benne – akkor az anyai szív úgy érezte, ezt a fiát szereti jobban, sokkal jobban, mint a többit mind. Minél inkább közeledett az az idő, amikor a várva várt Petyának Moszkvába kellett érkeznie, annál jobban nőtt a grófné nyugtalansága. Már azt hitte, sosem éri meg ezt a boldogságot. Nemcsak

Szonya, hanem az annyira szeretett Natasa, sőt a férje jelenléte is ingerelte a grófnét. „Mit törődöm én velük, nekem nem kell senki, csak Petya!" – gondolta.

Augusztus utolsó napjaiban Rosztovék újabb levelet kaptak Nyikolajtól. A voronyezsi kormányzóságból írt, ahová lovakért küldték. Ez a levél sem nyugtatta meg a grófnét. Még jobban aggódott Petyáért, amikor megtudta, hogy a másik fiát nem fenyegeti veszély.

Noha augusztus huszadikán már Rosztovék csaknem valamennyi ismerőse elutazott Moszkvából; noha mindenki rá akarta beszélni a grófnét, hogy mielőbb induljanak útnak ők is, a grófné hallani sem akart az elutazásról mindaddig, amíg vissza nem tér drága kincse, az imádott Petya. Augusztus huszonnyolcadikán megérkezett Petya. Az a betegesen szenvedélyes gyengédség, amellyel az anyja fogadta, nem tetszett a tizenhat éves tisztnek. Jóllehet anyja titkolta előtte azt a szándékát, hogy most már nem engedi ki szárnya alól, Petya átlátott a szitán, és mivel ösztönösen félt, hogy anyja mellett esetleg anyámasszony katonája válik belőle (így gondolta magában), hidegen bánt vele, kerülte, és egész moszkvai tartózkodása alatt csakis Natasa társaságában időzött, mert mindig is különös, szinte szerelmes-testvéri gyengédséget érzett nénje iránt.

A gróf szokásos hanyagsága miatt augusztus huszonnyolcadikán még semmi sem volt készen az elutazásra, és a rjazanyi meg Moszkva környéki falvakból csak harmincadikán érkeztek meg a fogatok, hogy elszállítsák a házból az ingóságokat.

Augusztus huszonnyolcadikától harmincegyedikéig egész Moszkva csupa sürgés-forgás, csupa mozgás volt. A dorogomilovszkojei sorompónál napról napra ezer meg ezer borogyinói sebesültet szállítottak be Moszkvába és onnan széjjel az egész városba; ezer meg ezer fogat pedig a lakosokkal és ingóságaikkal kifelé ment más sorompóknál. Hiába terjesztette röpiratait Rasztopcsin, ezektől függetlenül, vagy épp ezek miatt a legkülönösebb, egymásnak teljesen ellentmondó hírek jártak szájról szájra a városban. Az egyik azt mondta, megtiltották, hogy bárki is elmenjen; a másik épp ellenkezőleg, azt beszélte, hogy minden szentképet elvittek a templomból és mindenkit erőszakkal eltávolítanak; a harmadik azt mondta, hogy a borogyinói ütközet után volt még egy ütközet, és abban szétverték a franciákat; a negyedik, épp ellenkezőleg, azt mondta, hogy az egész orosz hadsereg megsemmisült; az ötödik a moszkvai népfelkelőkről beszélt, akik a papság vezetésével a Hármas-hegyre indulnak; a hatodik nagytitkon azt beszélte, Avgusztyinnak megtiltották, hogy elmenjen, árulókat fogtak el, a parasztok lázadoznak és fosztogatják azokat, akik elmennek és így tovább. De mindez csak szóbeszéd volt, voltaképpen azok is, akik elmentek, azok is, akik maradtak (noha még nem tartották meg a fili haditanácsot, amelyen elhatározták, hogy kiürítik Moszkvát), mind érezték, bár nem mutatták: Moszkva kétségtelenül elesik, tehát mihamarább el kell vonulniok és meg kell menteniök ingóságaikat. Érezték, hogy minden egyszerre szétomlik, megváltozik, de szeptember elsejéig még semmi sem változott meg. Akár a bűnös, akit

kivégzésre visznek, tudja, hogy mindjárt el kell pusztulnia, de mégis körültekinget és megigazítja rosszul feltett sapkáját, ugyanúgy Moszkva is akarva-akaratlanul folytatta megszokott életét, jóllehet tudta, hogy közeleg pusztulásának ideje, amikor majd szétrobbannak azok az életfeltételek, amelyeknek mindaddig engedelmeskedni szoktak az emberek.

A Moszkva megszállását megelőző három nap alatt az egész Rosztov-család tele volt mindenféle hétköznapi gonddal-bajjal. Ilja Andrejics, a család feje, szüntelenül járta a várost, összeszedegette a szállongó híreket, és otthon általános, sietős, felületes intézkedéseket tett az elutazásra.

A grófné a holmik csomagolására ügyelt, mindennel elégedetlen volt, folyton Petyát kereste – minduntalan elillant mellőle – féltékenykedett rá Natasa miatt, mert Petya minden idejét a nénjével töltötte. Csak Szonya foglalkozott a dolog gyakorlati oldalával: irányította a holmik becsomagolását. De Szonya nagyon bánatos és hallgatag volt az utóbbi időben. Nicolas levele után, amelyben szó esett Marja hercegnőről, a grófné Szonya jelenlétében nagy boldogan azon elmélkedett, hogy Marja hercegnő és Nicolas találkozása az isteni gondviselés műve volt.

– Én sosem örültem annak idején, hogy Bolkonszkij vőlegénye Natasának – mondta a grófné – mindig azt kívántam és éreztem is előre, hogy Nyikolinka majd elveszi a hercegnőt. Jaj, de jó is volna!

Szonya érezte, hogy ez az igazság: Rosztovék helyzetén csakis az javíthat, ha Nyikolaj gazdag leányt vesz feleségül, és a hercegnő jó parti. De őt ez nagyon elkeserítette. Ám bánata ellenére, vagy talán éppen bánata miatt vállalta a holmik nagy gonddal-bajjal járó összeszedésének és becsomagolásának intézését, és naphosszat el van foglalva. A gróf is, a grófné is őhozzá fordul, ha parancsolni akar valamit. Petya és Natasa ellenben nem segít szüleinek, sőt csak zavar mindenkit a házban, terhére van mindenkinek. Egész nap csak futkosásuk, sikongásuk és minden ok nélkül való kacagásuk hallatszik a házban. Egyáltalán nem azért nevetnek és örülnek, mintha okuk volna a kacagásra; boldog és vidám a lelkük, így hát akármi történik is, boldog kacagás okául szolgál nekik. Petya azért vidám, mert mint gyermek ment el hazulról és most (mindenki ezzel fogadta) daliás férfiemberként tért haza; azért vidám, mert otthon van; azért, mert Belaja Cerkovból, ahol nem volt reménye arra, hogy hamarosan csatába kerül, Moszkvába helyezték át, ahol már a napokban verekedni fognak; de főként azért vidám, mert Natasa, akinek a hangulatához mindig engedelmesen igazodott, szintén jókedvű. Natasa pedig azért vidám, mert túlságosan sokáig volt bánatos, és most már semmi sem emlékezteti bánatának okára, most már egészséges. Azért jókedvű, mert van mellette egy ember, aki rajong érte (a mások elragadtatása az a kerékkenőcs, amelyre feltétlenül szüksége van ahhoz, hogy gépezete teljesen simán járjon), Petya ugyanis rajong a nénjéért. Legfőképp pedig azért jókedvűek, mert a háború Moszkva alá ért; mindenki menekül, elmegy valahová; fegyvert osztogatnak szét, harcolni fognak a sorompónál; és általában valami rendkívüli dolog történik, az ilyesmi pedig mindig vidítóan hat az emberre, kivált ha fiatal.

Augusztus harmincegyedikén, szombaton mintha tőstől felfordult volna Rosztovék háza. Tárva-nyitva állt minden ajtó, a bútort mind kihordták vagy máshová tolták, a tükröket, a képeket leszedték. A szobákban ládák álltak, széna, csomagolópapír és zsineg hevert szanaszét. A málhát hordó parasztok és cselédek súlyos léptekkel jártak a parketten. Az udvaron parasztszekerek álltak sűrűn egymás mellett, némelyik már tetézve megrakottan, lekötözve, némelyik még üresen.

Az óriási cselédség meg a fogatokkal érkezett parasztok hangja és lépése hallatszott, szólongatták egymást az udvaron is, a házban is. A gróf már reggel elment valahová. A grófné az új pamlagos szobában feküdt, ecetbe áztatott kötés volt a fején, mert megfájdult a feje a nagy jövés-menéstől, lármától. Petya nem volt otthon (elment egy pajtásához, akivel a népfelkelőktől át akart menni a hadrakelt sereghez). Szonya a teremben volt, a kristály- és porcelánedények csomagolására ügyelt. Natasa pedig felforgatott szobájában, a szétdobált ruhák, szalagok és sálak között a padlón ült, merően a padlóra bámult és egy régi báli ruhát tartott a kezében, azt a (már nem divatos) ruhát, amelyben először volt bálban Pétervárott.

Natasa restellte ugyan, hogy semmit sem csinál a házban, holott mindenki foglalatoskodik, és reggel óta többször is megpróbált munkához látni; de sehogy se volt ínyére ez a dolog, mert csakis teljes lelkéből, teljes erejéből tudott ő csinálni bármit is, másként képtelen volt rá. Elálldogált Szonya mellett, amikor a porcelánt csomagolták, segíteni akart, de mindjárt otthagyta, és bement a maga szobájába, hogy összecsomagolja a maga holmiját. Eleinte elszórakozott azzal, hogy szétosztogatja ruháit és szalagjait a szobalányoknak, de később, amikor mégiscsak be kellett csomagolnia azt, ami megmaradt, unalmasnak találta a dolgot.

– Becsomagolod, Dunyasa lelkem? Igen? Igen?

És amikor Dunyasa örömest megígérte, hogy mindent megcsinál, Natasa leült a padlóra, kezébe vette azt a régi báli ruhát és egyáltalán nem azon gondolkozott, amivel foglalkoznia kellett volna. Tűnődéséből a szomszédos cselédlányszobából áthallatszó beszédmoraj és a lányok utolsó lépteinek koppanása zökkentette ki, ahogy szobájukból a hátsó lépcső felé haladtak. Natasa felállt és kinézett az ablakon. Az utcán egy sebesültszállító, hosszúhosszú szekérsor állt meg.

A cselédlányok, az inasok, a kulcsárnő, a dada, a szakácsok, a kocsisok, a fullajtárok és a kukták a kapuban álltak és nézték a sebesülteket.

Natasa egy fehér zsebkendőt borított a fejére és a csücskét mindkét kezével fogva, kiment az utcára.

Mavra Kuzminyisna, a volt öreg kulcsárnő, kivált a kapunál álló tömegből, odament az egyik szekérhez, amelyen gyékény-ekhó volt, és szóba elegyedett a szekéren fekvő sápadt, fiatal tiszttel. Natasa közelebb ment néhány lépéssel, félénken megállt, egyre fogta a zsebkendő csücskét és hallgatta a kulcsárnő szavait.

– Magának hát senkije sincs Moszkvában? – kérdezte Mavra Kuzminyisna. – Pedig jobb volna, ha lakásban lehetne... Akár hozzánk is jöhet, az úrék ugyis elmennek.

– Nem tudom, megengedik-e – felelte gyenge hangon a tiszt. – Itt a parancsnokom... kérdezze meg tőle – mutatott egy kövér őrnagyra, aki visszatérőben a szekérsor mellett közeledett az utcán.

Natasa ijedt szemmel a sebesült tiszt arcába pillantott és tüstént elindult az őrnagy elébe.

– Megszállhatnak a sebesültek a mi házunkban? – kérdezte.

Az őrnagy a sapkája ellenzőjéhez emelte kezét és elmosolyodott.

– Melyiket óhajtja, mamzel? – kérdezte és hunyorogva mosolygott.

Natasa nyugodtan megismételte a kérdést; bár még mindig tartotta csücskénél fogva a zsebkendőt, arca, egész modora olyan komoly volt, hogy az őrnagy abbahagyta a mosolygást, eleinte eltűnődött, mintha tanakodna magában, lehetséges-e ez, aztán igenlően válaszolt.

– Ó igen, miért ne? Lehet – felelte.

Natasa egy kissé meghajtotta a fejét és gyors léptekkel visszament Mavra Kuzminyisnához, aki a tiszt mellett állt és fájó részvéttel beszélgetett vele.

– Lehet, azt mondta, hogy lehet! – súgta Natasa.

Az ekhós szekér befordult a tiszttel Rosztovék udvarába, és a városi lakosok hívására a sebesültszállító szekerek tucatjai kanyarodtak be a Povarszkaja utca házainak udvarába, vagy gördültek oda a feljárathoz. Natasának, úgy látszik, megtetszett ez a megszokott életkörülményeken kívül eső kapcsolat ezekkel az új emberekkel. Mavra Kuzminyisnával azon igyekezett, hogy minél több szekér forduljon be az udvarba.

– Azért mégiscsak szólni kellene a papának – mondta Mavra Kuzminyisna.

– Nem, nem, hiszen úgyis mindegy! Erre az egy napra majd átmegyünk a szalonba. A lakosztályunkat átengedhetjük nekik.

– Ugyan, kisasszony, hát csak gondolja meg! Hisz még ha a szárnyépületbe, a legényszobába, vagy ha a dadához akarja vitetni őket, akkor is meg kell kérdezni!

– Jó, megkérdezem!

Natasa befutott a házba, a félig nyitott ajtón lábujjhegyen bement a pamlagos szobába, ahonnan Hoffman-cseppek és ecet szaga áradt kifelé.

– Alszik, mama?

– Jaj, micsoda álmom volt! – mondta felébredve a grófné; épp az imént szunnyadt el.

– Mama lelkem – kezdte Natasa, letérdelt az anyja előtt, és egészen közel tartotta arcát az anyjáéhoz. – Ne haragudjék, bocsásson meg, hogy felköltöttem, máskor nem teszem; Mavra Kuzminyisna küldött, sebesült tiszteket hoztak ide, megengedi? Nincs, hová legyenek; tudom, hogy megengedi... – mondta szaporán, nem is vett lélegzetet.

– Miféle tiszteket? Kiket hoztak? Nem értek semmit – felelte a grófné.

Natasa felnevetett, gyengén elmosolyodott a grófné is.

– Tudtam, hogy megengedi... megyek is, szólok... – Megcsókolta anyját, felállt és az ajtó felé indult.

A teremben találkozott apjával, aki rossz hírekkel tért haza.

– Kellett nekünk itt rostokolnunk! – mondta önkéntelen bosszúsággal a gróf. A klubot is becsukták, a rendőrség is útra készül.

– Nem baj, papa, hogy sebesülteket hívtam a házba? – kérdezte Natasa.

– Persze hogy nem baj – felelte szórakozottan a gróf. – Nem erről van szó, de most arra kérlek, ne foglalkozz holmi ostobaságokkal, hanem segíts csomagolni, hogy indulhassunk, holnap indulhassunk... – A gróf ugyanezt parancsolta az udvarmesternek és többi emberének is. Petya ebédre hazajött és elmondta legújabb híreit.

Azt újságolta, hogy ma a nép közt fegyvert osztogattak a Kremlben; bár Rasztopcsin azt írta a röpiratban, hogy majd két nap múlva szól, nyilvánvalóan arról intézkedik, hogy már holnap kivonuljon a fegyveres nép a Hármas-hegyre, mert ott nagy csata lesz.

A grófné restelkedő félelemmel nézett fia kipirult, vidám arcára, mialatt Petya ezt elmondta. Tudta: ha most csak egy szóval is kéri Petyát, ne menjen abba a csatába (látta rajta, mennyire örül a küszöbönálló csatának), akkor Petya majd a férfiakat, a becsületet, a hazát emlegeti makacsul, ahogy a férfiak szokták, hajtogat majd valami értelmetlenséget, ami ellen nem lehet érvelni, és ez elrontja a dolgot; nem szólt hát Petyának semmit, és mivel remélte, úgy intézheti a dolgot, hogy már a csata előtt elmenjenek és magukkal vigyék Petyát mint védelmezőjüket és oltalmazójukat, ebéd után hívatta a grófot és sírva könyörgött, vigye el őt minél hamarább, ha lehet, még az éjjel. Bár mindeddig rettenthetetlen bátorságról tett tanúságot, most a szerető anya ösztönös ravaszságával azt állította, hogy meghal félelmében, ha nem utaznak el még az éjjel. Most már minden alakoskodás nélkül, csakugyan félt mindentől.

XIV

M-me Schoss, aki el-eljárt lányához, még jobban növelte a grófné rémületét azzal, hogy elmondta, mit látott a Mjasznyickaja utcán, egy csapszékben. Hazafelé jövet nem tudott gyalog átvergődni a csapszéknél zsibongó ittas tömegen. Bérkocsit fogadott és egy mellékutcán, kerülő úton hajtatott haza; a kocsis elmondta neki, hogy a nép szétverte a hordókat a csapszékben, mert ez volt a parancs.

Ebéd után Rosztovék egész házanépe lelkes sietséggel hozzálátott a holmik csomagolásához és javában készült az indulásra. Az öreg gróf is hirtelen nekifogott, és ebéd után szüntelenül járt hol a házból az udvarra, hol meg vissza, ész nélkül kiabált az emberekre, noszogatta őket, pedig amúgy is iparkodtak. Petya az udvaron intézkedett. Szonya nem tudta, mit csináljon, mert megzavarták a gróf egymásnak ellentmondó parancsai. Natasa a rá jellemző szenvedélyességgel hirtelen szintén dologhoz látott. Eleinte bizalmatlan szemmel nézték beleavatkozását a csomagolásba. Egyre valami tré-

fát vártak tőle és nemigen fogadtak szót neki; de ő makacs szenvedélyességével addig követelte az engedelmességet – még mérgelődött és csaknem sírt is, amiért nem hallgatnak rá – míg végre elérte, hogy bízzanak benne. Első hőstette, amely óriási erőfeszítésébe került – de épp ezzel tett szert hatalomra – a szőnyegek becsomagolása volt. A gróf házában voltak drága *gobelins* és perzsa szőnyegek. Amikor Natasa munkához látott, a teremben két nyitott láda állt: az egyik porcelánnal, a másik szőnyegekkel színültig megrakva. Porcelán még sok volt az asztalokon és még mindig hordták be a kamrából. Egy új, harmadik ládát kellett megkezdeni, indultak is az emberek, hogy hozzanak.

– Várj, Szonya, így is becsomagoljuk mind – mondta Natasa.

– Nem lehet, kisasszony, már próbáltuk – mondta a tálalóinas.

– Dehogynem! Várj, kérlek! – Natasa egymás után szedegette ki a ládából a papírba burkolt tálakat és tányérokat.

– A tálakat ide, a szőnyegek közé! – mondta.

– Hisz még jó, ha három ládába belefférnek a szőnyegek! – felelte az inas.

– De várj már, kérlek. – Natasa gyorsan, ügyesen elkezdett válogatni. – Ez nem kell – mondta a kievi tányérokra – ez igen, ezt a szőnyegek közé – mondta a szász tálakra.

– Ugyan hagyd, Natasa; elég volt, no, el tudjuk csomagolni – mondta szemrehányóan Szonya.

– Ejnye, kisasszony! – dorgálta az udvarmester is. De Natasa nem adta meg magát, gyorsan kiszedett minden holmit, és elölről kezdte a csomagolást azzal a meggondolással, hogy a silány háziszőnyegeket meg a felesleges edényt egyáltalán nem érdemes elvinni. Amikor már mindent kiszedtek, elkezdték a visszarakást. És csakugyan: miután kidobáltak minden olcsó holmit, amit nem volt érdemes elszállítani, az értékes tárgyak mind belefértek a két ládába. De a szőnyeges láda teteje nem akart lecsukódni. Ki lehetett volna venni néhány apróságot, de Natasa nem tágított. Többször is újracsomagolta a szőnyegeket, kétségbeesett erőfeszítéssel nyomta a láda tetejét, nyomatta az inassal és Petyával is, mert öccsét is belevonta a csomagolásba.

– No, elég már, Natasa! – mondta Szonya. – Látom, neked van igazad, csak a legfelsőt vedd ki!

– Nem akarom! – kiáltotta Natasa, egyik kezével a haját tartva, mely szétziláltan izzadt arcába hullt, a másikkal meg a szőnyegeket nyomkodta. – Nyomjad hát, Petya, nyomd! Szorítsd te is, Vasziljics! – kiáltotta. A szőnyegek összébb préselődtek, és a láda teteje lecsukódott. Natasa tapsolt, sikongott örömében, és könny szökkent a szemébe. De ez csak egy másodpercig tartott. Mindjárt más dologhoz látott; most már teljesen megbíztak benne, a gróf se haragudott, amikor azt mondták neki, hogy Natalja Iljinyisna megváltoztatja az ő parancsait; a cselédek most már Natasához mentek megkérdezni, eléggé meg van-e rakva a szekér, és lekössék-e vagy még ne. Natasa intézkedései folytán jól haladt a munka: a felesleges holmikat

otthagyták, a legértékesebbeket pedig a lehető legszorosabban összecsomagolták.

De akárhogy szorgoskodott is mindenki, még késő éjszakáig se lehetett mindent becsomagolni. A grófné elaludt, a gróf reggelre halasztotta az indulást, és ő is aludni tért.

Szonya és Natasa a pamlagosban, ruhástul aludt.

Akkor éjjel még egy új sebesültet szállítottak a Povarszkaja utcán, és Marja Kuzminyisna, aki a kapuban állt, kérte, hogy forduljanak be vele Rosztovékhoz. A sebesült, Marja Kuzminyisna elképzelése szerint, igen rangos ember lehetett. Lebocsátott tetejű, teljesen elfüggönyözött kocsiban hozták. A bakon, a bérkocsis mellett, egy tisztes öreg komornyik ült. Mögöttük, szekéren, egy orvos meg két katona haladt.

– Tessék beállni hozzánk, tessék. Az úrék elmennek, üres marad az egész ház – mondta az öregasszony az öreg komornyiknak.

– Hát bizony nem reméljük, hogy haza tudjuk vinni! – felelte a komornyik és nagyot sóhajtott. – Nekünk is van házunk Moszkvában, de messzire, meg hát nem is lakik benne senki.

– Tessék csak mihozzánk, a mi gazdánknak van mindene bőven, csak tessék bejönni – mondta Marja Kuzminyisna. – Mi lelte, nagyon beteg? – kérdezte aztán.

A komornyik legyintett.

– Nem reméljük, hogy haza tudjuk vinni! Az orvostól kell megkérdezni. – A komornyik leszállt a bakról és odament a szekérhez.

– Jó – felelte az orvos.

A komornyik visszament a kocsihoz, benézett a belsejébe, megcsóválta a fejét, behajtatott az udvarra és megállt Marja Kuzminyisna mellett.

– Uram Jézus! – mondta az öregasszony.

Marja Kuzminyisna azt tanácsolta, vigyék be a sebesültet a házba. De mivel kerülni kellett a lépcsőnjárást, a szárnyépületbe vitték a sebesültet, és *m-me* Schoss volt szobájában helyezték el. Ez a sebesült Andrej Bolkonszkij herceg volt.

XV

Elkövetkezett Moszkva utolsó napja. Derült, vidám őszi idő volt. Vasárnap. Minden templomban nagymisére harangoztak, mint más, közönséges vasárnapokon. Mintha senki se sejtette volna, mi vár Moszkvára.

Csak a társadalom állapotának két mutatója árulta el, milyen helyzetben van Moszkva: az aljanép, vagyis a szegény népréteg meg az anyagi javak ára. A gyárimunkások, a cselédek, a parasztok e napon korán reggel óriási tömegben kivonultak a Hármas-hegyre; keveredtek közéjük hivatalnokok, szeminaristák, sőt nemesek is. Ott ácsorogtak egy darabig, de nem győzték várni Rasztopcsint. A tömeg, miután meggyőződött arról, hogy Moszkvát feladják, szétszóródott Moszkva-szerte, ki a csapszékbe, ki a vendéglőbe. Ezen a napon az árak is rávallottak, hányadán áll a dolog. A fegyver, az

Kutuzov a Fili-i haditanács után.

(231. lap)

arany, a szekér, a ló ára egyre emelkedett, a papírpénz értéke meg a városi holmik ára egyre csökkent, úgyhogy délẗájt voltak olyan esetek, hogy a kocsisok csak felesben szállítottak el olyan értékes portékákat, mint például a posztó, egy parasztlóért pedig ötszáz rubelt is megadtak; a bútorfélét, tükröt, bronztárgyakat viszont ingyen osztogatták.

Rosztovék komoly, ódon házában a régi életkörülmények felbomlását csak igen gyengén lehetett érezni. Az embereket illetőleg csak az történt, hogy az óriási cselédségből eltűnt három ember; de nem loptak el semmit; a dolgokat illetőleg pedig kiderült, hogy a falvaikból érkezett harminc fogat óriási vagyon, sokan irigykedtek is miatta Rosztovékra és óriási összegeket kínáltak érte. Az még hagyján, hogy óriási összegeket kínáltak e fogatokért, de este és szeptember elsején korán reggel egyre-másra érkeztek Rosztovékhoz a sebesült tisztek küldöncei és legényei, sőt odavánszorogtak a Rosztovéknál meg a szomszéd házban elhelyezett sebesültek maguk is, és rimánkodtak Rosztovék cselédjeinek, eszközöljék ki, hogy kapjanak néhány fogatot és elmehessenek Moszkvából. Az udvarmester, akihez ezzel a kéréssel fordultak, bár sajnálta a sebesülteket, határozottan megtagadta kérésüket, mondván, még jelenteni sem meri a grófnak. Bármilyen szánandók voltak is az ottmaradó sebesültek, nyilvánvaló volt, hogyha egy fogatot odaadnak, akkor oda kell adni a másikat is, oda mind, még a saját kocsijukat is. Harminc fogaton úgy sem menekülhet el valamennyi sebesült, ebben az általános szorultságban pedig okvetlenül magára és a családjára kell gondolnia az embernek. Ekképp gondolkozott gazdája helyett az udvarmester.

Ilja Andrejics gróf elsején reggel felébredve csendesen kiment a hálószobából, hogy ne ébressze fel a grófnét – aki csak hajnal felé aludt el – és lila selyemköntösében kiment a tornácra. A szekerek már lekötözve álltak az udvaron. A tornác előtt már ott álltak a kocsik. Az udvarmester a feljárónál álldogált, egy öreg tisztiszolgával meg egy felkötött karú, sápadt, fiatal tiszttel beszélgetett. Amikor meglátta a grófot, sokatmondóan, szigorúan intett a tisztnek meg a tisztilegénynek, hogy távozzanak.

– No, minden kész van, Vasziljics? – kérdezte a gróf, megtörölte kopasz fejét, barátságosan nézett a tisztre meg a tisztilegényre, és biccentett nekik. (A gróf szerette az új arcokat.)

– Akár rögtön is befoghatunk, kegyelmes uram.

– Nagyszerű, mindjárt felébred a grófné, és aztán... isten nevében!... Mit óhajtanak, uram? – fordult a tiszthez. – Itt vannak az én házamban? – A tiszt közelebb lépett. Sápadt arcát hirtelen élénk pirosság öntötte el.

– Legyen szíves, gróf, engedje meg... az Istenre kérem... hogy meghúzzam magam valamelyik szekéren. Nincs semmi poggyászom... jó nekem a málhás szekéren is... – A tiszt még be se fejezte, a tisztilegény a maga gazdája nevében ugyanazzal a kérdéssel fordult a grófhoz.

– Á, igen, igen, igen – mondta sietve a gróf. – Nagyon, nagyon örülök. Intézkedj, Vasziljics, hogy ürítsenek ki egy vagy hát... két szekeret, és hát... szóval, amennyi kell... ami kell... – parancsolta a gróf. Homályos kifejezésekben beszélt, de a tiszt arcán a mély hála kifejezése abban

a pillanatban tisztázta, mit parancsol a gróf. A gróf körülnézett: az udvaron, a kapuban, a szárnyépület ablakaiban mindenütt sebesülteket és tisztilegényeket látott. Valamennyien a grófra néztek és a tornác felé indultak.

– Tessék feljönni, kegyelmes uram, a képtárba: mit parancsol a képeket illetőleg? – kérdezte az udvarmester. A gróf bement vele a házba, megtiltva, hogy megtagadják azoknak a sebesülteknek kérését, akik velük akarnak menni.

– Hát mit csináljunk, valamit csak le lehet rakni – tette hozzá titokzatos, halk hangon, mintha attól félne, hogy meghallja valaki.

Kilenc órakor felébredt a grófné, és Matrjona Tyimofejevna, a volt szobalánya, aki a zsandár szerepét játszotta a grófné mellett, bejött jelenteni egykori kisasszonyának, hogy Marja Karlovna nagyon megsértődött, és hogy a kisasszonyok nyári ruháit nem szabad itt hagyni. A grófnénak arra a kérdésére, miért sértődött meg *m-me* Schoss, kiderült, hogy levették a ládáját a szekérről, minden szekeret kioldoznak, leveszik az ingóságokat, és sebesülteket vesznek fel, mert a gróf, az az együgyű gróf azt parancsolta: őket szállítsák el. A grófné magához hívatta a férjét.

– Tudod, *ma chère*, épp azt akarom mondani, hogy... *ma chère* grófné... odajön hozzám egy tiszt, kér, hogy adjak át néhány szekeret a sebesülteknek. Hiszen ez mind olyasmi, amit megint össze lehet szerezni... De gondold meg, hogy' maradjanak itt a sebesültek!... Hiszen itt vannak, mi magunk hívtuk ide őket, tisztek vannak itt... Tudod, azt gondolom, *ma chère*, igazán hát... hadd vigyék el őket... minek siessünk? – A gróf félénken mondta ezt, ahogy olyankor beszélt, ha pénzről volt szó. A grófné már hozzászokott ehhez a modorhoz, mert az előzte meg az olyan ügyeket, amelyek koldusbotra juttatják a gyermekeket, például holmi képtár, üvegház építése, házi színház és zenekar létesítése; és megszokta, sőt kötelességének tartotta, hogy elleneszegüljön annak, amit ilyen hangon mond a férje. Felöltötte alázatos-sírós ábrázatát és azt mondta férjének:

– Ide hallgass, gróf, te már oda juttattál bennünket, hogy a házért nem adnak semmit, most pedig mindenünket, a *gyermekek* egész vagyonát tönkre akarod tenni! Hisz magad mondod, hogy százezer rubel értékű ingóság van ebben a házban. Én, barátom, nem egyezem bele, nem egyezem bele! Csinálj, amit akarsz! A sebesültekről gondoskodjék a kormány. Ez rájuk tartozik. De nézd: Lopuhinék már tegnapelőtt elszállítottak mindent az utolsó szegig. Így cselekszenek a valamirevaló emberek. Csak mi vagyunk bolondok. Ha engem már nem is, legalább a gyermekeket szánd meg.

A gróf csapott egyet a levegőbe, de nem szólt semmit, csak kiment.

– Papa! Mi a baj? – kérdezte Natasa, aki mindjárt a gróf után bement anyja szobájába.

– Semmi! Mi közöd hozzá?! – szólt haragosan a gróf.

– Hiszen hallottam – felelte Natasa. – Miért nem akarja a mama?

– Mi közöd hozzá? – kiáltotta a gróf. Natasa az ablakhoz ment és eltűnődött.

– Papa, jön Berg – mondta, kitekintve az ablakon.

Berg, Rosztov veje, már Vlagyimir- és Anna-renddel kitüntetett ezredes volt, és még mindig ugyanazt a nyugodt és kellemes állást töltötte be: a törzsparancsnok helyettese volt a második hadtestparancsnokság első osztályának helyettes parancsnoka mellett.

Szeptember elsején a hadseregtől Moszkvába ment.

Moszkvában ugyan nem volt semmi dolga sem; de megfigyelte, hogy a hadseregből mindenki Moszkvába kérezkedik és ott csinál valamit. Ő is szükségesnek találta hát, hogy otthoni, családi ügyek miatt hazakérezkedjék.

Takaros kis kocsijával, amelybe két jól táplált, szögsárga ló volt fogva – pontosan olyan, amilyen egy hercegnek van – odahajtott apósa házához. Figyelmesen megnézte az udvaron álló fogatokat, felment a tornácra, elővett egy tiszta zsebkendőt és csomót kötött rá.

Az előszobából türelmetlen, suhanó léptekkel besietett a szalonba, megölelte a grófot, kezet csókolt Natasának, Szonyának, és sietve megkérdezte, hogy van a mama.

– Hát hogy lehet ilyenkor az ember? Inkább arról beszélj, mi van a hadsereggel? Visszavonul, vagy lesz még egy ütközet?

– Csak az örökkévaló Isten döntheti el a haza sorsát, papa – felelte Berg. – A hadsereg lángol a hősiességtől, és most a vezérek, hogy úgy mondjam, haditanácsra ültek össze. De nem lehet tudni, mi lesz. De általában azt mondhatom, papa, hogy olyan bátorságot, olyan igazi, ősi orosz hősiességet mutattak, illetve tanúsítottak a csapataink a huszonhatodiki... huszonhatodikai csatában – „igazította" helyre – hogy nincs méltó szó, hogy leírjam... Én megmondom, papa (a mellére csapott, ugyanúgy, ahogy egy tábornoktól látta, aki az ő jelenlétében elmondta mindezeket – de egy kissé később csapott a mellére, mert akkor kellett volna, mikor az „orosz hősiesség" szavakat ejtette ki), én nyíltan megmondom, hogy nekünk, parancsnokoknak, nemcsak hogy nem kellett nógatni vagy mi, a katonákat, hanem csak erőszakkal tudtuk mérsékelni ezeket a... ezeket a... igen: ezeket az ősi, bátor hőstetteket – fejezte be hadarva. – Barclay de Tolly a hadsereg előtt mindenütt kockáztatta az életét, én mondom. A mi hadtestünket meg egy hegytetőn állították fel. Csak képzelje el! – Berg elmondta mindazt, amit az akkortájt hallott különféle elbeszélésekből megjegyzett. Natasa merően nézett rá, mintha egy kérdés megoldását keresné az arcán, és tekintetével zavarba ejtette sógorát.

– Egyáltalában, azt a hősiességet, amit az orosz vitézek tanúsítottak, nem lehet elképzelni és méltóképpen magasztalni! – mondta Berg, Natasára pillantva, és mintha a kedvét keresné, mosollyal felelt a lány merő tekintetére. – „Oroszország nem Moszkvában, hanem fiainak szívében van!" Ugye, papa? – mondta Berg.

Ekkor a pamlagosból, fáradt és elégedetlen arccal, kijött a grófné. Berg felugrott, kezet csókolt a grófnénak, érdeklődött egészsége iránt, fejcsóválással fejezve ki együttérzését, és megállt mellette.

– Igen, mama, igazán mondom, nehéz és szomorú idők ezek minden orosznak. De miért kell ennyire nyugtalankodni? Hisz még van idő, hogy elmenjenek-...

– Én nem értem, mit csinálnak ezek az emberek – fordult férjéhez a grófné. – Az imént azt jelentették, hogy még semmi sincs készen. Utóvégre is, valakinek csak kell intézkednie. De kár is, hogy nincs itt Mityinka. Mert így sose végzünk!

A gróf mondani akart valamit, de aztán mintha visszagyűrte volna. Felállt székéről és az ajtó felé indult.

Berg ezalatt, mintegy azért, hogy kifújja az orrát, elővette zsebkendőjét, a csomóra pillantott, elgondolkozott, szomorúan és sokatmondóan ingatta a fejét.

– Egy nagy kérésem van, papa – mondta.

– Hm... – mondta a gróf és megállt.

– Az imént elhajtatok a Juszupov háza mellett – mondta nevetve Berg. – Az intézője, ismerősöm, kiszaladt és kér, vásároljak valamit. Én bementem, tudja, kíváncsiságból és ott van egy kis szekrény meg egy toalettasztalka. Tudja mennyire kívánta ezt Veruska, és hogy vitatkoztunk rajta. (Berg, amikor a szekrényről és a toalettasztalkáról beszélt, önkéntelenül is az öröm hangjába csapott át: milyen jól berendezi a lakását.) És milyen gyönyörű! Tudja, kihúzható, és angol titkosfiókja van. Verocska már rég akart ilyet. Hát szeretném meglepni vele. Látom, sok paraszt van itt az udvaron, engedjen át nekem egyet, jól megfizetek neki és...

A gróf összeráncolta homlokát és megreszelte a torkát.

– A grófnétól kérje, nem én intézkedem.

– Ha nehézségbe ütközik, nem szükséges, kérem – felelte Berg. – Csak Veruska végett nagyon szerettem volna.

– Jaj, menjetek már mind a pokolba, a pokolba, a pokolba, a pokolba! – kiáltott fel az öreg gróf. – Szédül a fejem! – Kiment a szobából.

A grófné sírva fakadt.

– Hát igen, mama, nagyon nehéz időket élünk! – mondta Berg.

Natasa kiment az apjával és mintha erősen törné a fejét valamin, előbb apja nyomába indult, de aztán leszaladt a lépcsőn.

A tornácon ott állt Petya, éppen fegyvert osztogatott azoknak, akik útra készültek Moszkvából. Az udvaron még mindig ugyanúgy álltak a befogott szekerek. Kettőről leszedték a poggyászt, és az egyikre egy tiszt mászott fel, a legénye támogatta.

– Tudod, miért? – kérdezte Petya Natasától. (Natasa mindjárt tudta, hogy Petya arra céloz, miért szólalkozott össze az apja és anyja.) Nem válaszolt.

– Azért, mert a papa át akart engedni minden szekeret a sebesülteknek – mondta Petya. – Nekem Vaszilijics mondta. Szerintem...

– Szerintem – kiáltott fel hirtelen Natasa és Petya felé fordította haragos arcát – szerintem ez olyan aljasság, olyan galádság, de olyan, hogy... én nem is tudom... Hát holmi németek vagyunk mi, vagy micsoda? –

Torka reszketett a görcsös zokogástól; attól félve, hogy elgyengül és csak elfecsérli felgyülemlett haragját, megfordult és szélsebesen felrohant a lépcsőn.

Berg a grófné mellett ült és rokoni tisztelettel vigasztalgatta. A gróf a pipáját a kezében tartva fel és alá járkált a szobában, amikor Natasa, dühtorzította arccal berontott a szobába, mint a szélvész, és gyors léptekkel odament anyjához.

– Ez aljasság! Ez galádság! – kiáltotta. – Lehetetlen, hogy ezt a mama parancsolta.

Berg és a grófné értetlenül, ijedten tekintett rá. A gróf megállt az ablaknál és onnan fülelt.

– Ezt nem lehet, mama! Nézze, mi van az udvaron! – kiáltotta. – Itt maradnak!...

– Mi lelt téged? Kik maradnak itt? Mit akarsz?

– A sebesültek, azok maradnak itt! Ezt nem lehet, mama; ez hallatlan... Mama lelkem, nem jól mondom... bocsásson meg, mama lelkem... Mit számít az a cókmók, amit el akarunk vinni... Csak nézze meg, mi van az udvaron... Mama!... Ez lehetetlen!

A gróf az ablaknál állt, hallgatta Natasa szavait, de nem fordította feléje az arcát.

A grófné a lányára pillantott, látta, hogy elpirul szégyenében anyja miatt, látta, milyen izgatott, és ráeszmélt, miért nem néz rá most a férje, és zavart arccal körülnézett.

– Jaj, hát csináljatok, amit akartok! Hát akadályozok én akárkit is?! – mondta, mert nem akarta egyszerre megadni magát.

– Bocsásson meg, mama lelkem.

De a grófné ellökte lányát és odament a grófhoz.

– Intézkedj, *mon chère,* ahogy kell... Mert én nem értek hozzá – mondta és bűnbánóan lesütötte a szemét.

– A tojás... A tojás tanítja a tyúkot... – mondta boldog könnyre fakadva a gróf, megölelte a feleségét, aki örömest rejtette keblére megszégyenült arcát.

– Papa, mama! Lehet intézkedni? Szabad? – kérdezte Natasa. – Hisz még így is elvihetjük a legfontosabb dolgokat... – mondta Natasa.

A gróf igent bólintott, és Natasa oly gyorsan, ahogy a fogócskában szokott volt futni, a termen át az előszobába, onnan meg a lépcsőn le, az udvarra iramlott.

A cselédség Natasa köré gyűlt, de mindaddig nem akarták elhinni, hogy igaz az a furcsa parancs, amelyet hozott, amíg maga a gróf a felesége nevében meg nem erősítette parancsát: engedjenek át a sebesülteknek minden fogatot, a ládákat pedig vigyék vissza a kamrába. A cselédek örömmel, serényen hozzáláttak ehhez az új munkához, amikor megértették a parancsot. Most már nem tartották furcsának, hanem úgy vélték, hogy ez nem is lehet másképp; pontosan ugyanúgy, ahogy egy negyedórával előbb még senki sem

tartotta furcsának, hogy itt hagyják a sebesülteket, és csak a málhát szállítják el, sőt mindenki úgy vélte, hogy ez nem is lehet másképp.

Az egész háznép, mintegy kárpótlásul azért, hogy előbb nem látott neki, most nagy buzgalommal fogott hozzá ehhez az új munkához, a sebesültek elhelyezéséhez. A sebesültek előbotorkáltak szobájukból és halvány, de boldog arccal körülvették a fogatokat. A szomszédos házakban szintén híre terjedt, hogy akadt egynéhány fogat, és egyre-másra jöttek Rosztovék udvarára a sebesültek más házakból is. Sok sebesült azt kérte, ne szedjék le a poggyászt, csak ültessék fel őket a tetejére. De az egyszer elkezdődött munkát, a málha lerakását már nem lehetett megállítani. Mindegy volt, hogy mindet otthagyják-e vagy csak a felét. Az udvaron elszállítatlan ládák álltak, amelyekbe az elmúlt éjjel oly nagy buzgalommal rakták az edényt, a bronztárgyakat, a képeket, a tükröket, és az emberek egyre kerestek és találtak lehetőséget, hogy leszedjék még ezt vagy azt, és egyre újabb fogatokat engedjenek át.

– Négyet még felvehetünk – mondta az intéző – a magam szekerét adom oda, különben hogy' férnek el?

– Adja oda azt is, amelyiken a ruháim vannak – mondta a grófné. – Dunyasa mellém ül a hintóba.

Odaadták a ruhás szekeret is: elindították, hogy két házzal odább sebesülteket vegyen fel. A háziak és a cselédek vidám, élénk hangulatban voltak. Natasán olyan ujjongó, boldog élénkség vett erőt, amilyet már rég nem érzett.

– Hova kötözzük? – kérdezték a cselédek, akik egy ládát próbáltak elhelyezni a hintó inasállványán. – Legalább egy szekeret meg kellene tartani.

– Mi van benne? – kérdezte Natasa.

– A gróf könyvei.

– Csak hagyjátok. Vasziljics majd eltéteti. Ez nem fontos.

A bricska tele volt emberrel; fejtörést okozott, hová üljön Pjotr Iljics.

– Fel a bakra. Ugye, felülsz a bakra, Petya? – kiáltotta Natasa.

Szonya is szüntelenül szorgoskodott, de az ő serénykedésének egész más célja volt, mint Natasáénak. Ő azokat a holmikat rakta el, amelyeket otthon kellett hagyni, a grófné kívánságára összeírta őket, és azon igyekezett, hogy minél többet magukkal vigyenek.

XVII

Két óra tájt Rosztovék négy megrakott kocsija, befogva, ott állt a feljárónál. A sebesülteket szállító szekerek egymás után kigördültek az udvarról.

Az Andrej herceget szállító kocsi, a tornác előtt elhaladva magára vonta Szonya figyelmét, aki egy cselédlánnyal az ülést rendezgette a grófnénak a feljárónál álló óriási, magas batárjában.

– Kié ez a hintó? – kérdezte Szonya és behajolt a batár ablakán.

– Hát nem tudta, kisasszony? – kérdezte felelet helyett a szobalány. – A sebesült hercegé: itt hált nálunk, és ő is velünk jön.

– De ki az? Hogy hívják?

– Maga a volt vőlegény, Bolkonszkij herceg! – felelte sóhajtva a szobalány. – Azt mondják, halálán van.

Szonya kiugrott a batárból és odaszaladt a grófnéhoz. A grófné már útiruhában, sállal, kalaposan, fáradtan járkált a szalonban, várta a háziakat, hogy csukott ajtó mögött leüljenek és imádkozzanak indulás előtt. Natasa nem volt a szobában.

– Mama – mondta Szonya – Andrej herceg itt fekszik sebesülten, már halálán van. Velünk jön.

A grófné ijedten tágra nyitotta szemét, megragadta Szonya karját és körülnézett.

– Natasa? – szólt.

Az első percben mind Szonya, mind a grófné számára csak egy jelentősége volt ennek a hírnek. Ismerték Natasát, és a félelem, hogy mi lesz vele, ha meghallja ezt a hírt, egyelőre elfojtott bennük minden részvétet az iránt az ember iránt, akit mindketten szerettek.

– Natasa még nem tudja; de a herceg velünk jön – mondja Szonya.

– Azt mondod, halálán van?

Szonya bólintott.

A grófné megölelte Szonyát és sírva fakadt.

„Az Úr útjai kifürkészhetetlenek!" – gondolta és érezte, hogy mindenben, ami most történik, annak a mindenható kéznek ujjmutatása nyilvánul meg, amely eddig rejtve volt az emberek szeme előtt.

– No, mama, minden készen van. De mi történt? – kérdezte Natasa élénk arccal, ahogy beszaladt a szobába.

– Semmi – felelte a grófné. – Ha minden készen van, indulhatunk. – A grófné a retikülje fölé hajolt, hogy elrejtse zavart arcát. Szonya megölelte és megcsókolta Natasát.

Natasa kérdően pillantott rá.

– Mi lelt? Mi történt hát?

– Semmi... semmi...

– Nagyon rossz nekem?... Mégis mi? – kérdezte a jószimatú Natasa.

Szonya felsóhajtott, de semmit se felelt. A gróf, Petya, *m-me* Schoss, Mavra Kuzminyisna és Vasziljics bement a szalonba; becsukták az ajtót, mind leültek és szótlanul ültek néhány másodpercet, nem néztek egymásra.

Elsőnek a gróf állt fel, hangosan felsóhajtott és keresztet vetett a kép előtt. Mind követték példáját. Majd a gróf megölelte Mavra Kuzminyisnát és Vasziljicset, akik Moszkvában maradnak, és mialatt azok igyekeztek elkapni a kezét és vállon csókolgatták, könnyedén megveregette a hátukat és dörmögött néhány homályos, nyájasan megnyugtató szót. A grófné bement a szentképes szobába, és Szonya nemsokára ott találta tér-

den állva, a falon hellyel-közzel megmaradt képek előtt. (A családi hagyomány szerint a legértékesebb képeket magukkal vitték.)

A tornácon, az udvaron az otthon maradóktól búcsúztak az útrakész cselédek, akiket Petya tőrrel és karddal felfegyverzett; hosszú nadrágjuk csizmába volt gyűrve, derekukat meg szíj és széles öv vette körül.

Ahogy induláskor történni szokott, kiderült, hogy sok mindenről még mindig megfeledkeztek vagy nem jól csomagoltak el, és a kocsi hágcsójánál, a nyitott ajtó mellett kétoldalt elég sokáig állt két hajdú, hogy felsegítse a grófnét, mialatt cselédlányok párnákkal és kis bugyrokkal futkostak ki a házból a kocsihoz, a két batárhoz, a bricskához meg vissza.

– Örökké mindent elfelejtenek – mondta a grófné. – Hiszen tudod, hogy nem tudok így ülni. – És Dunyasa, összeszorított foggal, szemrehányó arccal, szó nélkül máris rohant a batárba, hogy megigazítsa az ülést.

– Jaj, ez a népség! – mondta a gróf fejcsóválva.

Jefim, az öreg kocsis – csakis ővele merte rászánni magát az utazásra a grófné – már fenn ült magas bakján, vissza se nézett, mi történik a háta mögött. Harminc esztendei tapasztalatból tudta, hogy nem egyhamar mondják még neki: „no hát, isten hírével!", sőt ha mondják is, még kétszer megállítják és visszaküldik az otthon felejtett holmikért, aztán még egyszer megállítják, a grófné maga kihajol az ablakon és az isten szerelmére azt kéri, csak óvatosan hajtson az ereszkedőkön. Jefim tudta ezt, és csak várta, mi lesz, türelmesebben, mint a lovai (kivált a bal sárga, a Sólyom, amely kapált, forgatta, rágta zaboláját). Végtére mindenki felült; felhajtották, a batár oldalába csapták a hágcsókat, visszaküldtek egy dobozért, a grófné kihajolt és elmondta a szokásos mondókáját. Ekkor Jefim lassan levette kalapját és keresztet vetett. A fullajtár és a többi cseléd követte példáját.

– Isten nevében! – mondta Jefim és feltette kalapját. – Gyerünk! – A fullajtár indított. A jobb, a rudas, nekifeszült a hámnak, megnyikordultak a magas rugók, és megbillent a batárkerék. Az inas már menet közben ugrott fel a bakra. A batár zötyögni kezdett, amikor az udvarról kiértek a rázós kövezetre, ugyanúgy zötyögött a többi fogat is, és a kocsisor elindult az utcán felfelé. A két batárban, a kocsiban és a bricskában mindenki keresztet vetett a szemben levő templom felé. A Moszkvában maradó cselédek a fogat két oldalán haladva kísérték őket egy darabig.

Natasa ritkán tapasztalt olyan boldog érzést, mint most, a batárban, a grófné mellett ülve, amikor a mindjobban kiürülő, felbolygatott Moszkva falait nézte. Olykor kihajolt a batár ablakán és hol előre, hol hátra tekintett, a mellettük haladó, sebesültszállító, hosszú kocsisorra. Csaknem legelöl Andrej herceg hintajának csukott teteje látszott. Natasa nem tudta, ki van benne, de valahányszor a kocsisort nézegette, ezt a hintót kereste szemével. Tudta, hogy az halad legelöl.

Kudrinóban, Nyikitszkajából, Presznya és Podnovinszkoje felől több

ugyanilyen kocsisor találkozott össze, mint a Rosztovéké, és a Szadovaján már két sor kocsi és szekér haladt egymás mellett.

Amikor a Szuhareva-tornyot megkerülték, Natasa kíváncsian és gyorsan szemügyre vette a járművön vagy gyalog járó népet és hirtelen boldogan és meglepetten felkiáltott:

– Szentisten! Mama! Szonya! Odanézzetek! Hisz ez ő!

– Kicsoda? Kicsoda?

– Odanézzetek, bizisten Bezuhov! – mondta Natasa, kihajolt a batár ablakán és egy kocsiskaftános, magas, kövér ember felé nézett, aki – járása és tartása alapján bizonyára álruhás nemesúr volt – egy darócköpenyes, szakálltalan, sárga arcú öregemberrel éppen a Szuhareva-torony íve alá ért.

– Bizisten Bezuhov, kaftánban, egy öreg fickóval. Bizonyisten – mondta Natasa – odanézzetek, odanézzetek!

– Ugyan! Ez nem ő! Hogyisne! Micsoda ostobaság!

– Mama – kiáltotta Natasa – levághatják a fejem, ha ez nem ő. Állítom, hogy ő. Állj, megállj – kiáltotta a kocsisnak; de a kocsis nem tudott megállni, mert a Mescsanszkaja utcából újabb fogatok és szekerek fordultak ki, rákiáltottak Rosztovékra, hogy induljanak tovább, ne tartsák fel a többieket.

Rosztovék, bár most már sokkal messzebb, mint az előbb, csakugyan megpillantották Pierre-t, vagy egy Pierre-hez rendkívül hasonló kocsiskaftános embert, aki lehorgasztott fejjel és komoly arccal ment az utcán egy inaskülsejű, alacsony, szakálltalan, öregember mellett. Az öreg észrevette, hogy a batárból arcok kukucskálnak ki rájuk, tisztelettudóan megérintette Pierre könyökét, és a batárra mutatva mondott neki valamit. Pierre sokáig nem értette, mit mond az öreg; úgy látszik, annyira belemerült gondolataiba. Végre, amikor megértette, arrafelé nézett, amerre az öreg mutatott, megismerte Natasát, és az első benyomásának engedve, abban a másodpercben gyorsan a batár felé indult. De vagy tíz lépés után megállt, bizonyára eszébe jutott valami.

A batárból kihajló Natasa arcán egy kissé gúnyos nyájasság ragyogott.

– Jöjjön már ide, Pjotr Kirillics! Hiszen megismertük! Hát ez csodálatos! – kiáltotta és kezét nyújtotta Pierre-nek. – Mégis ön az? Miért van ebben a ruhában?

Pierre megfogta a feléje nyújtott kezet és mentében (hiszen a batár tovább haladt) ügyetlenül megcsókolta.

– Mi történt önnel, gróf? – kérdezte meglepett és részvevő hangon a grófné.

– Hogy mi? Ki? Miért? Ne is kérdezze – mondta Pierre és Natasára pillantott, akinek boldog, ragyogó tekintete (Pierre érezte, ha nem is nézett Natasára) elárasztotta varázsával.

– Mit csinál? Moszkvában marad? – Pierre nem válaszolt.

– Moszkvában? – mondta kérdően. – Igen, Moszkvában. Isten áldja.

– Jaj, de szeretnék férfi lenni; akkor okvetlenül itt maradnék önnel.

De jó is volna! – mondta Natasa. – Mama, ha megengedi, én itt maradok. – Pierre szórakozottan pillantott Natasára, mondani akart valamit, de a grófné elébevágott.

– Hallottuk, ott volt az ütközetben.

– Igen, ott voltam – felelte Pierre. – Holnap megint ütközet lesz... – kezdte Pierre, de Natasa közbevágott:

– De mi történt önnel, gróf? Rá se lehet ismerni...

– Jaj, ne kérdezzen, ne kérdezzen semmit, magam sem tudom... Holnap... De nem... Isten áldja, isten áldja – mondta – szörnyű idő! – Elmaradt a batár mellől, visszament a járdára.

Natasa még sokáig kitekingetett az ablakon, és arcáról egy kissé gúnyos, de boldog, nyájas mosoly sugárzott Pierre-re.

XVIII

Pierre, amióta eltűnt hazulról, már második napja a megboldogult Bazgyejev üres lakásában lakott. Így történt a dolog:

Moszkvába visszatérése és Rasztopcsin gróffal való találkozása után másnap sokáig nem tudta megérteni, hol is van, és mit is akarnak tőle. Amikor jelentették, hogy az előszobájában várakozó személyek között van egy francia is, aki levelet hozott Jelena Vasziljevnától, egyszerre a zavarnak és a reménytelenségnek az az érzése lepte meg, amely alól sokszor nem tudta kivonni magát. Egyszerre azt képzelte, hogy most már mindennek vége, minden összekuszálódott, összeomlott, nincs már se bűnös, se igaz ember, nincs jövő, és ebből a helyzetből nincs semmilyen kivezető út. Kényszeredett mosollyal, valamit dörmögve, hol tehetetlenül leült a pamlagra, hol felállt, odament az ajtóhoz és a kulcslyukon át kikukucskált az előszobába, hol legyintett, visszament és könyvért nyúlt. Az udvarmester másodszor is bement jelenteni Pierre-nek, hogy az a francia, aki levelet hozott a grófnétól, nagyon szeretne vele találkozni, ha csak egy pillanatra is, és hogy J. A. Bazgyejev özvegyétől is itt van valaki, kéri, vegye át a könyveket, mivel Bazgyejev úrnő falura utazott.

– Á, igen, mindjárt, várj... Vagy hát nem, várj, mondd meg, hogy mindjárt megyek – mondta Pierre az udvarmesternek.

De mihelyt az udvarmester kiment, Pierre fogta az asztalon heverő kalapját és a hátsó ajtón kiment a dolgozószobából. A folyosón nem volt senki. Végigment a folyosón, egészen a lépcsőig, összeráncolta és mindkét kezével megtörölgette homlokát, és lement az első lépcsőpihenőig. A főbejáratnál ott állt a kapus. Attól a pihenőtől, amelyre leért, egy másik lépcső a hátsó folyosóhoz vezetett. Pierre arra irányította lépteit és kiment az udvarra. Senki se látta. De az utcán, mihelyt kilépett a kapun, a fogatokkal ott álló kocsisok és a háziszolga meglátták az uraságot és levették kalapjukat. Pierre megérezte a részegezett pillantásokat,

de úgy tett, mint a strucc, amely homokba dugja a fejét, hogy ne lássák; lehorgasztotta fejét, megszaporázta lépteit és elindult az utcán.

Valamennyi tennivaló közt, amely azon a reggelen rá várt, Joszif Alekszejevics könyveinek és iratainak szétválogatását tartotta a legfontosabbnak.

Megfogadta az első útjába kerülő bérkocsit és azt parancsolta neki, vigye a Pátriárka-tóhoz; ott volt Bazgyejev özvegyének háza.

Folyton nézegette a Moszkvából elutazók innen is, onnan is döcögő szekérsorait, kövér testével minduntalan úgy izgett-mozgott, hogy le ne csússzon a csörömpölő, ócska bérkocsiból, olyan boldogságot érzett, mint az a kisfiú, aki megszökött az iskolából; szóba elegyedett a bérkocsissal.

A bérkocsis elmondta, hogy ma fegyvert osztogatnak a Kremlben, holnap pedig a Hármas-hegyi sorompóhoz terelik a népet, mert ott nagy csata lesz.

A Pátriárka-tóhoz érve, Pierre megkereste Bazgyejev házát; már rég nem járt ott. Odament az utcaajtóhoz. Geraszim jött ki a zörgetésre, az a szakálltalan, sárga arcú öregecske, akit öt évvel ezelőtt Torzsokban látott Joszif Alekszejeviccsel.

– Itthon vannak? – kérdezte Pierre.

– Szofja Danyilovna a mostani körülmények folytán a Torzsok környéki falujába utazott.

– Azért csak bemegyek, szét kell válogatnom a könyveket – mondta Pierre.

– Tessék beljebb kerülni; Makar Alekszejevics, a megboldogultnak – isten nyugosztalja – az öccse itthon maradt, de bizonyára tetszik tudni: nem valami egészséges – mondta az öreg szolga.

Makar Alekszejevicsről, Joszif Alekszejevics testvéréről Pierre is tudta, hogy félőrült, elitta az eszét.

– Igen, igen, tudom. Menjünk, menjünk... – mondta Pierre és bement a házba. Mezítlábra húzott sárcipőben, otthonkában egy vörös orrú, magas, kopasz öregember állt az előszobában. Pierre-t megpillantva, haragosan dörmögött valamit és kiment a folyosóra.

– Nagy elme volt, de most, tetszik látni, meglágyult az agya – mondta Geraszim. – A dolgozószobába tetszik menni? – Pierre bólintott. – A dolgozószoba úgy maradt, ahogy lepecsételték. Szofja Danyilovna azt parancsolta, ha öntől jön valaki, adjuk ki a könyveket.

Pierre belépett abba a komor dolgozószobába, melybe jótevőjének életében mindig olyan reszketve ment be. Most még komorabb volt a dolgozószoba, mert Joszif Alekszejevics halála óta hozzá se nyúltak, és teljesen belepte a por.

Geraszim kinyitotta az egyik ablakvédő táblát és lábujjhegyen kiment a szobából. Pierre bejárta a dolgozószobát, odament egy szekrényhez, amelyben kéziratok hevertek, elővette a rend egykor legfontosabb szentírásainak egyikét. Eredeti skót okmányok voltak, jótevőjének megjegyzéseivel és magyarázataival. Leült a porlepte íróasztalhoz, maga elé rakta

a kéziratokat, hol szétnyitotta, hol összehajtogatta, végül félretolta őket, és fejét a kezébe támasztva elgondolkozott.

Geraszim többször is óvatosan bekukkantott a dolgozószobába és azt látta, hogy Pierre még mindig ugyanabban a helyzetben ül. Eltelt több mint két óra. Geraszim arra szánta magát, hogy szöszmötöl egy kicsit az ajtóban: magára vonja Pierre figyelmét. De Pierre meg se hallotta.

– Mit tetszik parancsolni, elküldjem a bérkocsit?

– Á, igen – szólt Pierre felocsúdva és gyorsan felállt. – Ide hallgass – mondta, megfogta Geraszim kabátjának egyik gombját és felülről lefelé, kedvesen ragyogó, lelkes szemmel tekintett az öregre. – Ide hallgass, tudod, hogy holnap csata lesz?

– Mondták – felelte Geraszim.

– Arra kérlek, senkinek ne mondd meg, ki vagyok én. És tégy meg mindent, amit mondok...

– Igenis – felelte Geraszim. – Parancsol valami ennivalót?

– Nem, de más csakugyan kellene. Parasztruhára és pisztolyra van szükségem – mondta Pierre és váratlanul elpirult.

– Igenis – mondta eltűnődve Geraszim.

Pierre a nap hátralevő részét is jótevőjének dolgozószobájában, egyedül töltötte, nyugtalanul járkált egyik sarokból a másikba, hangosan beszélt magában – Geraszim is hallotta – ott vettetett ágyat és ott is hált.

Geraszim az öreg szolgák szokása szerint, akik sok furcsaságot megértek már életükben, egy cseppet sem ütközött meg azon, hogy Pierre odaköltözött, sőt örült, hogy van kit kiszolgálnia. Még akkor este szerzett Pierre-nek egy kaftánt meg egy kucsmát – magától se kérdezte, mire kell ez – és azt ígérte, másnapra megszerzi a kívánt pisztolyt is. Makar Alekszejevics akkor este, sárcipőjében csoszogva kétszer is odament az ajtóhoz, megállt és hízelgően nézett Pierre-re. De mihelyt Pierre feléje fordult, szégyenlősen és haragosan összekapta magán az otthonkát és gyorsan eltávozott. Pierre akkor találkozott Rosztovékkal, amikor a Geraszim szerezte, átgőzölt kocsiskaftánban a Szuhareva-toronyba indult az öreggel, hogy megvegye a pisztolyt.

XIX

Kutuzov szeptember elsején éjjel adta ki a parancsot, hogy az orosz csapatok Moszkván át vonuljanak vissza a rjazanyi országútra.

Az első csapatok már éjjel el is indultak. Az éjszaka vonuló csapatok nem siettek, lassan, higgadtan haladtak, de a hajnalban útnak induló csapatok már a dorogomilovszkojei híd felé közeledve, maguk előtt, az innenső oldalon, összezsúfolódó csapatokat láttak, amelyek sietve haladnak át a hídon, kapaszkodnak felfelé a túlsó oldalon, elárasztják az utcákat és mellékutcákat; maguk mögött meg rájuk torlódó, végtelen csapattömböket láttak. Ekkor, minden ok nélkül, nagy sietség és izgalom hatalmasodott el csapatainkon. Mind előrerohant, a híd felé, a hídra, a gázló-

helyre, a csónakokba. Kutuzov külvárosi utcákon vitette át magát a Moszkva túlsó partjára.

Szeptember másodikán, délelőtt tíz órára már csak az utóvéd csapatai maradtak az immár tágasabb Dorogomilovszkoje külvárosban. A hadsereg már a Moszkva túlsó partján és Moszkva városán túl járt.

Ugyanakkor, szeptember másodikán délelőtt tíz órakor Napoleon, csapatai között, a Poklonnaja-hegyen állt, és az elébe táruló látványt nézte. Augusztus huszonhatodikától szeptember másodikáig, a borogyinói csatától az ellenségnek Moszkvába való bevonulásáig, e riadalmas, emlékezetes hét minden napján az a rendkívüli, az embert mindig ámulatba ejtő őszi idő járta, mikor minden úgy ragyog a ritka, tiszta levegőben, hogy szinte szúrja a szemet; mikor felfrissül és erősebb lesz az ember melle, ha beszívja ezt a jószagú, őszi levegőt; mikor még az éjszakák is melegek, és mikor e sötét, meleg éjszakákon, szüntelen ijedtséget és örömet keltve, csak úgy hullanak az aranycsillagok.

Szeptember másodikán, délelőtt tíz órakor is ilyen idő volt. Varázslatos volt a reggel ragyogása. Moszkva a Poklonnaja-hegyről nézve szélesen terült el folyója partján, kertjeivel, templomaival, és úgy látszott, mintha élné a maga életét, hisz kupolái úgy tündökölnek a napfényben, akár a csillagok.

Napoleon e soha nem látott, szokatlan formákban épült, különös város láttára azt az enyhe irigységet és nyugtalan kíváncsiságot érezte, amelyet a róluk mit sem tudó, idegen élet formáinak láttára szoktak érezni az emberek. Ez a város láthatólag élt, mégpedig életereje teljében. Napoleon azokból a homályos jelekből, amelyeknek alapján már messziről is csalhatatlanul meg lehet különböztetni az élő testet a hullától, a Poklonnaja-hegyről jól látta a város pezsgő életét, és szinte érezte e nagy és szép test pihegését.

Minden orosz ember, ha Moszkvára néz, érzi, hogy Moszkva – édesanya; minden idegen, ha ránéz, bár nem is ismeri édesanyai szerepét, okvetlenül megérzi e város női jellegét; megérezte Napoleon is.

– *Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps*[35] – mondta lováról leszállva Napoleon; kiterítette maga előtt Moszkva térképét és odahívatta Lelorme d'Ideville-t, a tolmácsát. *„Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur"*[36] – gondolta (Tucskovnak Szmolenszkben meg is mondta volt). És ebből a szempontból nézte az előtte fekvő, még sohase látott keleti szépséget. Maga is különösnek találta, hogy végre beteljesült lehetetlennek látszó, régi kívánsága. A délelőtti verőfényben hol a várost, hol a térképet nézegette, tanulmányozta

[35] Ez a szent Moszkva, ez a rengeteg templomú ázsiai város. Itt van hát végre ez a híres város! Ideje volt!

[36] Egy ellenség elfoglalta város olyan lányhoz hasonlít, aki elvesztette ártatlanságát.

a város minden részletét, és a város birtoklásának bizonyossága egyszerre izgatta és rémítette is.

„De hát nem is lehetett másképp – gondolta. – Itt ez a főváros; itt fekszik a lábamnál, várja, mi lesz a sorsa. Hol van most Sándor, és mit gondol? Különös, szép és fenséges város! És milyen különös és fenséges ez a pillanat! Milyen fényben látnak most engem ők! – A csapatait értette. – Egy szavamba, egy intésembe kerül, és elpusztul ez az ősi fővárosa *des Czars. Mais ma clémence est toujours prompte à descendre sur les vaincus.*[37] Nagylelkűnek és igazán nagynak kell lennem... De nem, nem igaz, hogy Moszkvában vagyok – ötlött agyába hirtelen. – Azért mégis itt hever a lábamnál, aranykupolái és keresztjei sziporkázva csillognak a napsugárban. De én megkegyelmezek neki. A barbárság és a despotizmus régi emlékműveire az igazságosság és az irgalmasság fennkölt szavait írom majd fel... Ismerem Sándort: épp ez fáj majd neki a legjobban. (Napoleon azt hitte, hogy a legfőbb jelentősége annak, ami most történik, az ő és a Sándor személyes harcában rejlik.) A Kreml magasából – igen, az ott a Kreml, igen – onnan hirdetem majd ki az igazságosság törvényeit, megmutatom majd nekik, mit jelent az igazi civilizáció, és elérem, hogy a bojárok ivadékai szeretettel emlegessék meghódítójuk nevét. Azt mondom majd a küldöttségüknek, hogy én nem akartam és nem akarok háborút; én csupán udvaruk helytelen politikája ellen keltem hadra; én szeretem és becsülöm Sándort és itt, Moszkvában, elfogadom a békefeltételeket, ha méltók hozzám és népeimhez. Hadiszerencsémet nem akarom arra használni, hogy megalázzam sokra becsült uralkodójukat. Bojárok – mondom majd – én nem háborút akarok, hanem békét és minden alattvalóm jólétét. Különben tudom, hogy jelenlétük fellelkesít, és úgy beszélek majd, ahogy máskor is szoktam: világosan, ünnepélyesen és fennkölten. De hát csakugyan igaz, hogy Moszkvában vagyok? Igen, itt van Moszkva!"

– *Qu'on m'amène les boyards*[38] – fordult kíséretéhez. Egy tábornok, ragyogó kísérettel, tüstént elnyargalt a bojárokért.

Eltelt két óra. Napoleon megreggelizett és megint ugyanarra a helyre állt a Poklonnaja-hegyen, várta a küldöttséget. Gondolatban már világosan megfogalmazta a bojároknak szóló beszédét. Ez a beszéd tele volt méltósággal és nagysággal, már ahogy Napoleon mindezeket értelmezte.

Az a nagylelkű modor, ahogyan Moszkvában cselekedni szándékozott, egészen elragadta őt magát is. Képzeletében már ki is tűzte azt a napot, amikor összeül a *réunion dans le palais des Czars;*[39] ott majd az orosz mágnások találkoznak a francia császár mágnásaival. Gondolatban már ki is nevezte a kormányzót, olyat, aki meg tudja nyerni a népet. Amikor

---

[37] A cárok ősi fővárosa. De az én irgalmam mindig kész leereszkedni a legyőzöttekhez.

[38] Vezessék elém a bojárokat.

[39] a gyűlés a cárok palotájában;

megtudta, hogy Moszkvában sok jótékonysági intézmény van, elhatározta magában, hogy ezeket az intézményeket mind elhalmozza majd kegyeivel. Azt hitte: ha Afrikában arra volt szükség, hogy burnuszban beüljön a mecsetbe, akkor Moszkvában olyan kegyesnek kell lennie, mint a cár. És hogy végképp megindítsa az oroszok szívét – mint a franciák általában, ő sem tudott elképzelni semmilyen meghatót a *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*[40] emlegetése nélkül – elhatározta, hogy minden ilyen intézményre nagy betűkkel feliratja: *Etablissement dédié à ma chère Mère.*[41] Nem, egyszerűen: *Maison de ma Mère*[42] – döntött magában. „De csakugyan Moszkvában vagyok? Igen, itt van előttem, de hol késik ilyen soká a város küldöttsége?" – gondolta.

Ezalatt a császár kíséretének hátsó soraiban fojtott hangon, izgatott tanácskozás folyt a marsallok és a tábornokok között. A küldöttségért menesztett követek azzal a hírrel tértek vissza, hogy Moszkva üres, mindenki elment a városból. A tanácskozók arca sápadt volt és izgatott. Nem azért ijedtek meg, mert Moszkvát elhagyták a lakosai (pedig ezt is igen fontos eseménynek tartották), hanem azért ijedtek meg, hogyan értesítik majd erről a császárt anélkül, hogy őfelségét abba a szörnyű helyzetbe sodornák, amelyet a francia *ridicule*-nek[43] nevez; hogyan adják tudtára: hiába várta ilyen sokáig a bojárokat, mert Moszkvában csak egy sereg részeg ember van, más senki sincs. Az egyik azt mondta, mindenáron össze kell szedni egy küldöttséget, már olyat-amilyet, a másik vitatta ezt a véleményt és azon erősködött, hogy a dolgot óvatosan és okosan előkészítve, meg kell mondani a császárnak az igazat.

– *Il faudra le lui dire tout de même* – mondták a kíséretbeli urak. – *Mais, messieurs*[44] ... – A helyzet annál is kínosabb volt, mert a császár, nagylelkű tervét szövögetve, türelmesen járkált fel s alá a térkép előtt, néha pedig ellenzőt csinált a kezéből, nézegette a moszkvai országutat és vidáman, büszkén mosolygott.

– *Mais c'est impossible*[45] ... – mondták a kíséretbeli urak a vállukat vonogatva, mert nem merték kimondani azt a szörnyű szót, amelyet gondoltak: *le ridicule* ...

Eközben a császár, mivel belefáradt a hiábavaló várakozásba és színészi ösztönével megérezte, hogy a fenséges pillanat túlságosan sokáig tartván, kezdi elveszteni fenségességét, jelt adott a kezével. Egyes ágyúlövés pukkant, a jelző ágyúé, és a Moszkvát mindenfelől körülözönlő csapatok a tveri, a kalugai és a dorogomilovszkojei sorompón át elindultak Moszkvába. Mind gyorsabban és gyorsabban, egymást megelőzve, futólépésben és rohanvást nyomultak előre a csapatok, el-eltűntek a maguk

[40] a szegény, kedves, gyöngéd édesanyám
[41] Drága anyám emlékére alapított intézet.
[42] Anyám Háza
[43] nevetségesnek
[44] Mégiscsak meg kell neki mondani. – De, uraim ...
[45] Mégiscsak lehetetlen ...

verte porfelhőben és egybeolvadó kiáltásaik lármájával majd megsüketítettek eget-földet.

Napoleon a sereg sodrával ellovagolt a dorogomilovszkojei sorompóig, de ott megint megállt, leszállt lováról, sokáig járkált a Kamerkollezsszkijsáncnál és várta a küldöttséget.

XX

Pedig Moszkva üres volt. Voltak még benne emberek, összes lakosságának vagy az ötvened része még ottmaradt, de a város üres volt. Üres volt, mint ahogy üres a királynője vesztett, haldokló méhcsalád köpüje is. Az anyjuk vesztett méhek köpüjében már nincsen élet, de a felszínes tekintetű szem még ugyanolyan élőnek látja, mint a többit.

A déli nap tűző sugaraiban ugyanolyan vígan csaponganak a méhek a királynő nélkül maradt kas körül, mint a többi, eleven kas körül; ugyanúgy már messziről érzik a méz illata, ugyanúgy szálldosnak ki s be a méhek. De csak jobban szemügyre kell vennünk, mindjárt látjuk, hogy ebben a kasban nincsen élet. Nem úgy röpködnek a méhek, mint az eleven köpükben, annyira más az illat, más a döngés hangja, hogy megdöbben a méhész. Ha a méhész a pusztuló kas falára koppant, csak elvétve felel rá egy-egy döngés, amely kongva hangzik fel az üres köpü különböző helyein, pedig azelőtt egy pillanat alatt, egyszerre zúgott fel a válasz, tíz- meg tízezer méh zümmögött, fenyegetően emelgette potrohát, és sebesen csapkodott szárnyával – azzal idézte elő az eleven életnek ezt a légies muzsikáját. A köpü nyílásán nem a méz és a méreg fűszeres, szeszes illata száll kifelé, nem a teltség melege árad belőle – a méz illatába az üresség és a poshadás bűze vegyül. A nyílásnál nincsenek már potrohukat felfelé emelgető, riadót trombitáló, védelemre készülő, halálra szánt őrök. Nem hallik többé az az egyenletes, halk hang, a munkának a víz zubogásához hasonló pezsgése, hanem csupán a zűrzavar darabos, szaggatott moraja. A kasból és a kasba mézzel maszatos, hosszúkás, fekete rabló-dongók repülnek ki vagy be; ezek nem szúrnak, hanem elillannak a veszély elől. Azelőtt csak teherrel megrakott méhek repültek be, kifelé csak üresen jöttek, most pedig csak kifelé szállnak teherrel. A méhész kinyitja az alsó rekeszt és benéz a köpü alsó terébe. Azelőtt a munkára, kordába fogott, viaszt izzadó fekete méhek, egymás lábába fogózva, fürtökben csüngtek lefelé egészen a kas fenekéig és szakadatlan, szorgos zümmögéssel vontak lépet – most álmos, aszott méhek ténferegnek szórakozottan ide-oda a kas fenekén és falain. Azelőtt a szárnyak legyezőjével mindig tisztára seperték az enyvvel betapasztott padlót – most pedig méhürülék, elmorzsálódott lép fekszik a kas fenekén, meg egy csomó félholt méh, alig mozgatva lábait, sőt némelyik egészen halott, de nem takarítják el.

A méhész kinyitja a felső rekeszt és szemügyre veszi a köpü süvegét. Azelőtt a méhek sűrű sorokban belepték a sonkoly sejtjeit, melengették

Natasa sebesülteket fogad be házukba.

az új ivadékot – most csak a sonkoly bonyolult, művészi építménye látszik, de az sem a régi, szűzi tisztaságban. Minden mocskos és elhanyagolt. A fekete rablók gyorsan, lopva cikáznak szerte a sonkoly-építményen; az otthoniak, az összeaszott, töpörödött, bágyadt méhek pedig mintha megvénültek volna, lassan őgyelegnek ott, nem zavarnak senkit, nem kívánnak semmit, mert már azt se tudják, élnek-e még. A herék, a lódarazsak, a poszméhek, a lepkék ész nélkül röpködnek benn és neki-nekiütődnek a köpü falának. Valahol a halott ivadékok és mézzel teli lépek között, néha innen is, onnan is bosszús dongás hallatszik; valahol két méh, a régi életre visszaemlékezve, csupa megszokásból, takarítgatja az anyabölcsőt, nagy iparkodással, ereje szakadtából vonszol kifelé egy-egy döglött méhet vagy poszméhet, de maga se tudja, miért. Egy másik zugban két öreg méh lomhán verekszik vagy tisztálkodik, vagy eteti egymást, de maguk sem tudják, haragból vagy jó barátságból cselekszik-e. Ismét másutt egy sereg méh egymást taszigálva nekiesik egy áldozatnak és üti, fojtogatja. És az elgyengült vagy megölt méh lassan, könnyedén, akár a pihe, leesik fentről a hullák halmazába. A méhész félrefordítja a két középső lépet, hogy lássa a bölcsőt. Azelőtt tömött, fekete karikában ezer meg ezer méh ült ott, hátát egymásnak vetve, őrizte a szaporodás magasztos titkát – most pedig csak álomba bódult, se élő, se holt, ernyedt vázakat lát ott a méhész. Csaknem mind elpusztultak, bár nem is tudták, ahogy ott ültek a szentélyben, amelyre úgy vigyáztak, és amely nincs többé. A halál és rothadás bűze árad belőlük. Csak némelyikük mozog, bágyadtan repül egyet és leszáll ellensége kezére, de nincs ereje, hogy beledöfje fullánkját és meghaljon – a többiek, a döglöttek, akár a halpénz, libegve hullnak lefelé. A méhész becsukja a rekeszt, krétával jelt ír a köpüre, aztán alkalmas időben kitördeli a belsejét és jól kifüstöli.

Ilyen üres volt Moszkva is, mikor Napoleon fáradtan, nyugtalanul és komoran fel-alá járkált a Kamerkollezsszkij-sáncnál és várta az illendőségnek – bár külsőséges, de az ő felfogása szerint elmaradhatatlan – jelét, a deputációt.

Moszkva különböző zugaiban már csak minden értelem nélkül, pusztán megszokásból mozogtak az emberek, és nem tudták, mit csinálnak.

Amikor Napoleonnak a kellő óvatossággal azt jelentették, hogy Moszkva üres, haragosan tekintett arra, aki ezt jelentette, majd elfordult és szótlanul tovább járkált.

– A kocsimat! – mondta. Felült kocsijába, az ügyeletes segédtiszt mellé, és a külvárosba hajtatott.

„Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!"[46] – mondta magában.

Nem hajtatott be a városba, hanem megállt Dorogomilovszkoje külvárosban, a vendégfogadóban.

Le coup de theâtre avait raté.[47]

[46] Moszkva üres. Milyen valószínűtlen esemény!

[47] A színpadi fogás csütörtököt mondott.

Az orosz csapatok éjjel két órától nappal két óráig vonultak Moszkván át és magukkal sodorták az utolsó lakosokat és sebesülteket is, akik csak el akartak menni.

A csapatok átvonulása idején a Kamennij-, a Moszkvoreckij- és a Juuszkij-hídon volt a legnagyobb tolongás.

Amikor a Kremlnél kettéváló csapatok összetorlódtak a Moszkvoreckij- és a Kamennij-hídon, egy sereg katona, kihasználva a fennakadást és a tolongást, visszafordult a két hídtól és lopva, nesztelenül elsurrant a Vaszilij Blazsennij mellett, majd a Borovickij-kapun át vissza, fel a Vörös térre; ösztönösen megérezték, hogy ott könnyűszerrel elvehetik azt, ami a másé. Olyan nagy tömeg töltötte meg a Gosztyinij Dvor minden folyosóját és keresztfolyosóját, mintha potom áron kelne a portéka. De ezúttal nem hallatszott a kereskedők émelyítően nyájas, csalogató hangja, nem voltak hordárok, hiányzott a vásárló nők tarka tömege, csak egyenruhát és köpenyeket lehetett látni – katonákat, akik fegyver nélkül, szótlanul jöttek-mentek, kifelé teherrel, befelé üres kézzel. A kereskedők és segédek (kevesen voltak) fejvesztetten járkáltak a katonák között, hol kinyitották, hol becsukták boltjukat, és inasaikkal maguk is hordták valahová a portékáikat. A Gosztyinij Dvor előtt a téren dobosok álltak és gyülekezőt doboltak. De a fosztogató katonák a dobpergésre nem szaladtak vissza, ahová hívták őket, hanem épp ellenkezőleg, még messzebb futottak a dobtól. A katonák között, a boltoknál és a folyosókon szürke kaftános, borotvált fejű emberek tűntek fel. Az Iljinka sarkán két tiszt beszélgetett; az egyik egy sötétszürke, sovány lovon ült – egyenruháján vállszalag – a másik köpenyben, gyalogosan állt mellette. Egy harmadik tiszt odanyargalt hozzájuk.

– A tábornok azt parancsolta, hogy mindenáron, azonnal kergessünk ki mindenkit. Mi ez?! Hallatlan! A katonák fele szétszaladt!

– Hová mégy?... Hová mentek? – kiáltott rá három gyalogos katonára, akik köpenyük alját felfogva, fegyver nélkül visszasurrantak mellette a sorba. – Állj, gazember!

– No hát, tessék összeszedni őket – felelte a másik tiszt. – Ezeket nem lehet összeszedni, minél gyorsabban tovább kell menni, hogy el ne illanjon az utolsó is, ennyi az egész!

– De hogy' menjünk?! Ott állnak, összetorlódtak a hídon és nem is mozdulnak előre. Láncot kell húzni köréjük, hogy szét ne szökjenek az utolsók is.

– Jöjjenek hát ide! Kergessék ki őket! – kiáltotta a legmagasabb rangú tiszt.

A vállszalagos tiszt leszállt a lováról, rákiáltott a dobosra és bement vele a boltívek alá. Néhány katona csoportba verődve futásnak eredt. Egy kereskedő, akinek orcáján, az orra körül pattanások vöröslöttek, kö-

vér arca pedig az üzleti számítás rendíthetetlen nyugalmát fejezte ki, kényeskedve, mindkét kezével hadonászva, sietősen odament a tiszthez.

– Nagyságos uram – mondta – legyen szíves, védjen meg. Mi nem sajnáljuk a garast, szívesen adunk egyet-mást! Tessék, mindjárt hozok posztót, nemesembernek szívesen adok akár két véget is! Mert nekünk is van szívünk, de hát ez rablás! Tessék! Legalább őrt állítson ide, legalább hadd csukjuk be a boltot...

Néhány kereskedő csoportosult a tiszt köré.

– Eh, badar beszéd! – mondta egy szigorú arcú, sovány kereskedő. – Akinek fejét veszik, nem sír a hajáért. Csak vigye, kinek mi kell! – Erélyesen legyintett és odalvást a tiszt felé fordult.

– Könnyen beszélsz te, Ivan Szidorics – szólt rá haragosan az első kereskedő. – Tessék, nagyságos uram.

– Kár a szóért! – kiáltotta a sovány. – Nekem százezer rubel értékű portékám fekszik itt három boltban. Hát hogy' mentem meg, ha elvonul a hadsereg?! Ej, de furcsák vagytok, az isten csapása alól úgyse lehet kibújni!

– Tessék, nagyságos uram – mondta az első kereskedő meghajolva. A tiszt tétován állt ott, arcán látszott, hogy nem tudja, mit tegyen.

– Mi közöm hozzá?! – kiáltotta hirtelen és gyors léptekkel elindult a soron. Egy nyitott boltból verekedés zaja és káromkodás hallatszott, amikor pedig a tiszt már-már odaért, az ajtón kiperdült egy szürke ujjast viselő, borotvált fejű ember – kilökték.

Ez az ember összegörnyedve eliszkolt a kereskedők és a tiszt mellett. A tiszt rátámadt a boltban garázdálkodó katonákra. De ekkor egy óriási tömeg ordítása hallatszott a Moszkvoreckij-hídról, és a tiszt kiszaladt a térre.

– Mi az? Mi történt? – kérdezte, de tiszttársa már a Vaszilij Blazsennij mellett nyargalt, az ordítozás irányába. A tiszt lóra szállt és utána indult. Amikor a hídhoz ért, két lekapcsolt ágyút, a hídon menetelő gyalogoskatonákat, néhány felborított szekeret, néhány ijedt ábrázatot és nevető katonákat pillantott meg. Az ágyúk mellett egy kétlovas szekér állt. A szekér mögött, a hátsó kerekeknél négy nyakörvös agár szorongott. A szekéren feltornyozott poggyász, annak a legtetején, egy lábával felfelé fordított gyermekszék mellett, egy parasztasszony ült és áthatóan, kétségbeesetten visított. Tiszttársai elmondták a tisztnek: azért kiabál a tömeg, azért visít az asszony, mert Jermolov tábornok erre hajtatott és megtudta, hogy a katonák szétszéledtek a boltokba, a lakosok tömegei pedig elrekesztik a hidat; lekapcsoltatott hát két ágyút és hogy példát mutasson, rá akar lövetni a hídra. A tömeg felborította a szekereket és egymást taposva, kétségbeesetten kiabálva, tülekedve kiürítette a hidat, és a csapatok tovább indulhattak.

Maga a város azonban üres volt. Az utcákon jóformán senki se járt. Minden kapu és boltajtó zárva volt; a csapszékek környékén itt-ott egy-egy kiáltás vagy részeg gajdolás hallatszott. Kocsi egyáltalán nem járt az utcákon, gyalogosok léptei is csak ritkán hallatszottak. Rosztovék hatalmas, nagy udvarán szénatörek és az elvonult szekérsor lovainak ganéja hányódott, és nem lehetett látni egyetlen embert sem. Rosztovék házában, ahol ott maradt minden ingóság, két ember volt a nagyszalonban. Ignat, a háziszolga és Miska, a kisinas, Vasziljics unokája; ő nagyapjával együtt Moszkvában maradt. Miska felnyitotta a zongorát és egy ujjal pötyögtetett rajta. A háziszolga csípőre tett kézzel illegette magát a nagy tükör előtt.

– Ugye szép, Ignat bácsi? – szólt a fiú, és egyszeribe két kézzel kezdte verni a billentyűket.

– Ejha! – mondta Ignat és csodálkozott azon, hogy az arca egyre jobban és jobban mosolyog a tükörben.

– Orcátlanok! Igazán orcátlanok! – szólalt mögöttük a nesztelenül belépő Mavra Kuzminyisna. – Nézd ezt a pufókot, hogy vigyorog! Hát ezért tartanak benneteket?! Még nem takarítottunk el mindent, Vasziljics meg leesett a lábáról. No, megálljatok csak!

– De, néni, én csak egészen könnyen... – mondta a fiú.

– Majd adok én neked... könnyen! Akasztófa címere! – kiáltott rá Mavra Kuzminyisna és legyintett egyet. – Eredj, gyújtsd be a szamovárt nagyapádnak.

Mavra Kuzminyisna leseperte a port a zongoráról, becsukta, mély sóhajjal kiment a szalonból és bezárta a bejáratot.

Kiment az udvarra és azon töprengett, hová is menjen: Vasziljevicshez, a szárnyépületbe, teázni, vagy a kamrába, hogy elrakja azt, ami még nincs a helyén.

A csendes utcán gyors léptek hallatszottak. A jövevény az utcaajtónál megállt, keze alatt megzördült a kilincs, ki akarta nyitni.

Mavra Kuzminyisna odament az utcaajtóhoz.

– Kit keres?

– A grófot. Ilja Andrejics Rosztov grófot.

– Hát maga kicsoda?

– Én? Tiszt. Beszélni akarok vele – mondta egy kellemes, orosz úri hang.

Mavra Kuzminyisna kinyitotta az utcaajtót. Tizennyolc év körüli, kerek arcú tiszt lépett be az udvarra, arca vágása hasonlított a Rosztovokéhoz.

– Elmentek, lelkem. Tegnap úgy vecsernyetájt elmentek – felelte nyájasan Mavra Kuzminyisna.

A fiatal tiszt az utcaajtónál állt, mintha tétovázna, beljebb menjen-e vagy ott maradjon, és csettintett egyet a nyelvével.

– Jaj, micsoda bosszúság! – mondta. – Tegnap kellett volna jönnöm... De sajnálom!

Mavra Kuzminyisna ezalatt figyelmesen és együttérzéssel nézegette a Rosztov-nemzetség ismerős vonásait a fiatalember arcán, nézegette rongyos köpenyét és lyukas csizmáját.

– De miért akar a gróffal beszélni? – kérdezte.

– Hát csak... mit csináljak... – mondta bosszúsan a tiszt és a kilincsért nyúlt, mintha el akarna menni. De tétován megint megállt.

– Tudja – kezdte hirtelen – én rokona vagyok a grófnak, ő mindig jó volt hozzám. Hát, látja (kedves és vidám mosollyal a köpenyére meg a csizmájára pillantott), elnyűttem, pénzem meg nincs, hát szerettem volna kérni a gróftól...

Mavra Kuzminyisna nem engedte, hogy befejezze.

– Egy percet várjon, kérem. Csak egy kurta percet – mondta. A tiszt levette kezét a kilincsről, Mavra Kuzminyisna pedig rögtön megfordult és öregasszonyos, szapora tipegéssel elindult a hátsó udvarba, a szárnyépületbe.

Mialatt Mavra Kuzminyisna beszaladt a szobájába, a tiszt lehajtotta fejét és lyukas csizmáját nézegetve, könnyed mosollyal járkálni kezdett az udvaron. „De sajnálom, hogy nem találtam itthon a nagybátyámat. Hanem ez nagyszerű öregasszony! Hová szaladt? Csak tudnám, melyik utcán érem utol leghamarább az ezredemet, mert már bizonyára eljutott a Rogozsszkajáig" – gondolta ezalatt a fiatal tiszt. Mavra Kuzminyisna ijedt, de mégis határozott arccal előbukkant a sarok mögül, egy összecsavart, kockás zsebkendőt tartott a kezében. A tiszttől néhány lépésnyire megállt, kibontotta a kendőt, elővett egy huszonötrubeles, fehér bankót és a tiszt markába nyomta.

– Ha őkegyelmessége itthon volna, akkor mint rokon a rokonnak, persze... de hát most... talán ennyi is... – Mavra Kuzminyisna megrestellte magát, zavarba esett. De a tiszt nem szabadkozott, ráérősen elvette a papírpénzt és megköszönte Mavra Kuzminyisnának. – Isten áldja, lelkem. Isten kísérje – mondta Mavra Kuzminyisna és meghajolva kikísérte a tisztet. A tiszt, mintha magán nevetne, mosolyogva, fejét csóválva, szinte futvást futott az üres utcán, hogy a Jauzszkij-híd táján utolérje ezredét.

Mavra Kuzminyisna pedig, könnyes szemmel, még sokáig állt a becsukott utcaajtó előtt, tűnődve ingatta fejét és hirtelen előtörő anyai gyengédséget és szánakozást érzett a fiatal tiszt iránt.

XXIII

A Varvarkán, egy félig felépített házból, ahol a földszinten kocsma volt, részeg kurjongatás és gajdolás hallatszott. Egy kis piszkos szobában, az asztaloknál, a padokon vagy tíz gyárimunkás ült. Valamennyi részeg, izzadt, mindnek zavaros a szeme és tágra tátott szájjal nekifeszülve, mind valami dalt énekel. Összevissza erőlködve, nehezen énekeltek, bizonyára

nem azért, mert kedvük kerekedett énekelni, hanem azért, hogy bebizonyítsák: ők mulatnak és részegek. Egy magas, szőke legény állt mellettük tiszta, kék kaftánban. Arca vékony, egyenes orra szép volna, ha összeszorított, vékony ajka nem mozogna szüntelen, és ha a szeme nem volna olyan zavaros, mozdulatlan és komor. Ott állt azok mellett, akik énekeltek, és bizonyára karmesternek képzelve magát, ünnepélyesen, de szögletesen hadonászott a többiek feje fölött fehér jobbjával, könyökig felgyürkőzve, piszkos ujjait meg mesterkélten igyekezett szétterpeszteni. Kaftánjának ujja minduntalan lecsúszott, de a legény a bal kezével mindannyiszor megint felgyűrte, mintha valami különös jelentősége volna annak, hogy ez az eres, hadonászó, fehér jobb kar okvetlenül meztelen legyen. A dal közepén a pitvarban és a tornácon verekedők kiabálása és ütések puffanása hallatszott. A magas legény intett egyet.

– Elég! – kiáltotta parancsolóan. – Verekednek, fiúk! – mondta, és ruhája ujját megint felgyűrve, kiment a tornácra.

A gyárimunkások meg utána. A gyáriak, akik e délelőttön a kocsmában ittak – a magas legény volt a vezetőjük – bőrt vittek a csaplárosnak, azért kapták az italt. A szomszédos hámorok kovácsai meghallották a csapszéki tivornya zaját, azt hitték, hogy a kocsmát fosztogatják, és ők is be akartak törni. Verekedés támadt a tornácon.

A csapláros az ajtóban viaskodott egy kováccsal; amikor a munkások kifelé indultak, a kovács elszakította magát a kocsmárostól és arccal a kövezetre zuhant.

Egy másik kovács berontott az ajtón és nekidüllesztette mellét a csaplárosnak.

A felgyürkőzött legény még mentében az arcába sújtott a berontó kovácsnak és bőszen azt kiáltotta:

– Fiúk! Ütik a mieinket!

Ekkor az első kovács felállt a földről, összevert arcán szétkente a vért és sírós hangon felkiáltott:

– Segítség! Megölnek!... Embert ölnek! Segítség, testvérek!

– Jaj, istenem, megöltek egy embert, megöltek egy embert! – visította egy asszony, aki a szomszédos kapun kilépett. A vérbe borult kovács köré egész tömeg csődült.

– Nem elég, hogy szipolyoztad a népet, még az ingünket is lehúztad rólunk – mondta egy hang a csaplárosnak – most még embert is ölsz? Haramia!

A hosszú legény a lépcsőn állva hol a kovácsokra, hol a csaplárosra fordította zavaros szemét, mintha azon töprengene, kivel is kell most ölre menni.

– Gyilkos! – kiáltott rá hirtelen a csaplárosra. – Kötözzétek meg, fiúk!

– No, csak azt próbáljátok meg! – kiáltotta a csapláros; visszalökte a rátámadó embereket, lekapta a sapkáját és a földhöz csapta. A gyárimunkások tétován megálltak, mintha ennek a cselekedetnek valami titokzatos, fenyegető jelentősége volna.

– Értem én a törvényt, nagyon is jól. Megyek a rendőrségre. Vagy azt hiszed, nem megyek? Betyárkodni máma senkinek se szabad! – kiáltotta a csapláros és felvette a sapkáját.

– Hát menjünk! Nézze meg az ember! Hát menjünk! – ismételte egymás után a csapláros meg a hosszú legény, és mind a ketten elindultak az utcán. A véresre vert kovács mellettük haladt. A gyáriak meg a bámész csődület zsibongva, kiabálva nyomukba eredtek.

A Maroszejka sarkán, egy becsukott védőtáblás, nagy ház előtt, amelyen egy csizmadia-mester cégére függött, vagy húsz szomorú arcú, kimerült, sovány csizmadia állt köpenyben és nyűtt kaftánban.

– Fizesse meg a tartozását az embereknek, ahogy dukál! – mondta egy gyér szakállú, összevont szemöldökű, sovány segéd. – Csak szívta a vérünket, és azt hiszi, hogy ezzel rendben is van a dolog. Orrunknál fogva vezetett egész héten át. Most pedig végképp lóvá tett bennünket, ő maga meg kereket oldott.

A segéd a csődületet és a véres arcú embert megpillantva, elhallgatott. A csizmadiák valamennyien sietve, kíváncsian csatlakoztak az arra haladó tömeghez.

– Hova megy ez a nép?

– Világos: a hatósághoz.

– Hát csakugyan nem a mi katonáink győztek?

– Hát te mit gondoltál?! Hallgasd csak, mit beszélnek a népek.

Kérdések és feleletek hallatszottak. A csapláros, kihasználva azt, hogy megszaporodott a tömeg, elmaradt a néptől és visszament a kocsmájába.

A hosszú legény nem vette észre ellenfelének, a csaplárosnak eltűnését, meztelen kezével hadonászva szüntelenül beszélt, és ezzel magára vonta a közfigyelmet. Elsősorban őköréje tolult a nép, azt gondolva, hogy tőle majd feleletet kap valamennyi kérdésre, amely foglalkoztatja.

– Csak csináljon rendet, mutassa meg, mi a törvény, azért van hatóság! Jól mondom, pravoszlávok? – mondta a hosszú legény, alig észrevehetően mosolyogva.

– Azt hiszi, hogy nincs is hatóság? Hát hogy lehetnénk meg hatóság nélkül? Különben még több lenne a zsivány.

– Kár is a szót vesztegetni! – felelték a tömegből. – Csak úgy odadobják Moszkvát, mi? Hogyisne! Tréfából mondhatták azt neked, te meg elhitted. Mintha nem volna elég katonánk. Szántszándékkal engedték idáig az ellenséget! Tudja a hatóság, mit csinál. Hallgasd csak, mit beszél a nép – mondták a legényre mutatva.

Kitaj-gorod falánál egy másik kis csoport verődött egy darócköpenyes ember köré, aki papírlapot tartott a kezében.

– Ukáz! Ukázt olvasnak! Ukázt olvasnak! – mondták a tömegben, és a nép a felolvasóhoz tódult.

A darócköpenyes ember az augusztus harmincegyediki röpiratot olvasta fel. Amikor a tömeg körülvette, már-már zavarba esett, de a hosszú

legény követelésére – egészen odafurakodott hozzá – egy kissé remegő hangon elölről kezdte olvasni a röpiratot.

– „Holnap jókor reggel elmegyek a fenséges herceghez – olvasta (A fenséges herceghez! – ismételte ünnepélyesen a magas legény, a szájával mosolygott, de a szemöldökét összevonta) – hogy tárgyaljak, egyet cselekedjek vele és segítsek csapatainknak elpusztítani a gonosztevőket; beléjük fojtjuk – folytatta a felolvasó, de meg is állt (Látjátok? – kiáltotta diadalmasan a legény. – Ő majd ellátja a bajukat!) – a szuszt és a pokolba tessékeljük ezeket a hívatlan vendégeket; ebédre visszajövök és munkához látunk, abba se hagyjuk, amíg el nem intézzük a gonosztevőket is."

Az utolsó szavakat néma csendben olvasta a felolvasó. A magas legény lehajtotta a fejét. Úgy látszik, az utolsó szavakat senki sem értette. Különösen ezek a szavak: „ebédre visszajövök", szomorították el mind a felolvasót, mind hallgatóit. A nép értelme a hangulatos beszédmódra hajlott, ez pedig túlságosan egyszerűnek és érthetőnek hangzott; ezt akármelyikük el tudná mondani, épp ezért így nem szólhat egy ukáz, amely a legfelsőbb hatóságtól ered.

Mindnyájan szomorú csendben álltak. A magas legény az ajkát mozgatta és megtántorodott.

– Tőle kéne megkérdezni!... Hisz ez ő... ugye? Persze, kérdezzük meg!... Miért is ne kérdenénk... Ő majd megmondja... – hallatszott egyszerre a tömeg hátsó soraiban, és az általános figyelem a rendőrfőnök kocsija felé fordult, amely két lovas dragonyos kíséretében akkor gördült ki a térre.

A rendőrfőnök akkor reggel, a gróf parancsára, a bárkákhoz hajtatott, hogy felgyújtsa őket, és e megbízatás teljesítéséért nagy összeget kapott; a pénz e pillanatban már ott volt a zsebében. Amikor tehát meglátta a feléje tóduló tömeget, megállította a kocsit.

– Miféle csődület ez? – kiáltott rá az emberekre, akik külön-külön félénken közeledtek a kocsihoz. – Miféle csődület ez? Nem halljátok? – ismételte a rendőrfőnök, mert nem kapott feleletet.

– Ezek, nagyságos uram – kezdte a daróckötényes kereskedősegéd – ezek, méltóságos uram, a kegyelmes gróf hirdetményére, életüket nem kímélve, szolgálni akarják a hazát, nem holmi lázadás ez, ahogy a kegyelmes gróf írása mondja...

– A gróf nem utazott el, itt van, intézkedik rólatok is – mondta a rendőrfőnök. – Gyerünk! – szólt a kocsisnak. A nép megállt, csoportba verődött azok körül, akik hallották azt, amit a rendőrfőnök mondott; és a tovagördülő kocsira pillantottak.

A rendőrfőnök ekkor ijedten hátratekintett, mondott valamit a kocsisnak, és a lovak gyorsabban kocogtak.

– Csalás ez, fiúk! Vezess magához a grófhoz! – kiáltotta a hosszú legény. – Ne eresszétek el, fiúk! Adjon számot! Fogjátok meg!

A tömeg a rendőrfőnök nyomában, zajos szóváltás közben, a Lubjanka felé indult.

– Bezzeg az urak meg a kereskedők mind elmentek, ezért pusztulunk mi el! Hát mik vagyunk mi, kutyák?! – hallatszott egyre gyakrabban a tömegből.

XXIV

Rasztopcsin gróf szeptember elsején este, Kutuzovval való találkozása után, elkeseredetten és megsértődve, amiért nem hívták meg a haditanácsba (sőt Kutuzov figyelemre se méltatta azt az ajánlatát, hogy ő is részt vesz a főváros védelmében), megdöbbenve azon a táborban tapasztalt új felfogáson, amely szerint a főváros nyugalmának és hazafias hangulatának kérdése másodrendű, sőt teljesen felesleges és jelentéktelen dolog – Rasztopcsin gróf, mindezek miatt elkeseredve, megsértődve és megdöbbenve visszatért Moszkvába. Megvacsorázott, ruhástul lefeküdt a kanapéra, de egy óra tájban felköltötte egy futár, aki levelet hozott Kutuzovtól. A levél arról szólt: mivel a csapatok visszavonulnak Moszkva mögé, a rjazanyi országúton, nem óhajt-e a gróf rendőrtisztviselőket kirendelni, hogy átkísérjék csapatainkat a városon. Ez a hír nem érte meglepetésként Rasztopcsint. Rasztopcsin gróf nemcsak azóta, mikor tegnap a Poklonnaja-hegyen találkozott Kutuzovval, hanem már a borogyinói ütközet óta, amikor a Moszkvába érkező tábornokok egyhangúlag mind azt mondták, hogy még nem lehet megütközni a franciákkal, amikor az ő engedélyével már minden éjjel szállították elfelé a kincstári ingóságokat, a lakosok fele pedig már elhagyta a várost – Rasztopcsin tudta, hogy Moszkvát feladják; de ez a hír, amelyet közönséges levél formájában, Kutuzov parancsaként, éjnek évadján, az első álom idején közöltek vele, meglepte és felbosszantotta.

Később, amikor magyarázgatta ekkoriban viselt dolgait, feljegyzéseiben többször is azt írta, hogy neki ekkor két fő célja volt: *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en fair partir les habitants.*[48] Ha elfogadjuk, hogy ez a két fő célja volt, minden cselekedete valóban kifogástalannak látszik. Miért nem szállították el a moszkvai ereklyéket, a fegyvert, a töltényt, a lőport, a gabonakészleteket, miért csapták be a lakosok ezreit azzal, hogy Moszkvát nem adják fel, és miért tették ezzel tönkre őket? – Azért, hogy megőrizzék a főváros nyugalmát – hangzik Rasztopcsin gróf magyarázata. Miért szállították el a hivatalokból az értéktelen iratokat bálaszámra, meg Leppich léggömbjét és egyéb tárgyakat? – Azért, hogy kiürítsék a várost – hangzik Rasztopcsin gróf magyarázata. Csak el kell fogadnunk, hogy ez vagy az veszélyeztette a nép nyugalmát, és minden cselekedete igazoltnak látszik.

---

[48] Megőrizni a nyugalmat Moszkvában és eltávolítani a lakosságát.

Rémuralmának minden borzalma csakis a nép nyugalmáról való gondoskodáson alapul.

De min alapult az, hogy Rasztopcsin gróf Moszkvában 1812-ben annyira féltette a nép nyugalmát? Mi oka volt arra a feltevésre, hogy a városban hajlanak a zendülésre? A lakosság apránként elment, a visszavonuló katonasággal volt tele Moszkva. Ennek folytán miért kellett volna a népnek fellázadnia?

Moszkvában sem, sőt egész Oroszországban sehol sem tört ki semmi olyan, ami lázadásra hasonlított volna; ha már a kapuban állt az ellenség, akkor sem. Szeptember elsején és másodikán még több mint tízezer ember maradt Moszkvában, de semmi se történt, csupán az ő, a főparancsnok udvarán verődött össze egy tömeg, de azt is ő csődítette oda. Bizonyára még kevésbé lehetett volna zavargásoktól tartani, ha Rasztopcsin ahelyett, hogy fegyverek és röpiratok osztogatásával izgatta a népet, elszállíttatta volna az ereklyéket, a lőport, a tölteényt, a pénzt mind, és nyíltan megmondta volna a népnek, hogy feladják a várost.

Rasztopcsinnak, ennek a lobbanékony, szangvinikus embernek, aki mindig az államigazgatás legmagasabb köreiben forgott – bár hazafiúi érzés fűtötte – a legcsekélyebb fogalma sem volt a népről, amelyet irányítani akart. Mihelyt az ellenség bevonult Szmolenszkbe, Rasztopcsin képzeletében már felvázolta magának a nemzeti érzés – Oroszország szíve – irányításának szerepét. Nemcsak azt hitte (ahogy minden főhivatalnok azt hiszi), hogy Moszkva lakosainak minden külső cselekedetét ő irányítja, hanem azt is hitte, hogy felhívása és röpiratai útján még a hangulatukat is ő irányítja, pedig azokat olyan alpári nyelven írta, amelyet a maga körében lenéz a nép, ha pedig felsőbbtől hallja, nem érti meg. A nemzeti érzés irányítójának szép szerepe annyira megtetszett Rasztopcsinnak, annyira beleélte magát, hogy ugyancsak meghökkent, amikor látta: ki kell lépnie ebből a szerepből, és minden hősi effektus nélkül el kell hagynia Moszkvát. Hirtelen kicsúszott a lába alól az a talaj, amelyen mindeddig állt. Igazán azt se tudta, mit csináljon. Tudni tudta, de teljes lelkével az utolsó pillanatig nem hitte, hogy csakugyan kiürítik Moszkvát, és e célból semmit sem csinált. Elköltöztette ugyan a hivatalokat, de csak a hivatalnokok követelésére, és csak ímmel-ámmal. Őt magát pedig csakis az a szerep érdekelte, amelyet maga szerzett magának. Ahogy a lobogó képzelettel megáldott emberekkel gyakran megtörténik az ilyesmi, már ő is rég tudta, hogy Moszkvát kiürítik, de csak a józan eszével tudta, a szívével-lelkével nem hitt benne, és nem képzelte bele magát ebbe az új helyzetbe.

Egész tevékenysége, ez a buzgó és erélyes tevékenysége (az megint más kérdés, hogy mennyire volt hasznos és milyen hatást tett a népre) arra irányult, hogy felkeltse a lakosságban azt az érzést, amelyet ő maga is érzett – a magabiztosságot és a hazafias gyűlöletet a franciák iránt.

De amikor ez az esemény igazi, történelmi méreteket öltött, amikor

elégtelennek bizonyult, hogy csak szavakkal fejezzük ki gyűlöletünket a franciákkal szemben; amikor már csatával sem lehetett kifejezni ezt a gyűlöletet; amikor a magabiztosság céltalannak bizonyult, ha csakis Moszkva kérdését tartjuk szem előtt; amikor az egész lakosság minden vagyonát otthagyva, egy emberként felkerekedett és kiáramlott Moszkvából, ezzel a negatív cselekedettel tanúsítva, milyen erős nemzeti érzés van benne – akkor a Rasztopcsin választotta szerep egyszeriben értelmetlennek bizonyult. Egyedülvalónak, gyengének és nevetségesnek érezte magát, mert kiszaladt a talaj a lába alól.

Amikor álmából felkeltve, megkapta Kutuzov hideg és parancsoló hangú levelét, annál ingerültebb lett, minél hibásabbnak érezte magát. Moszkvában maradt mindaz, amit épp őrá bíztak, minden kincstári tulajdon, pedig el kellett volna szállítania. De most már nem lehetett.

„Ki a bűnös ebben, ki juttatta idáig a dolgot? – gondolta. – Természetesen nem én. Nálam minden készen volt, a kezemben tartottam Moszkvát! És lám, hová juttatták a dolgot! Gazemberek, árulók!" – gondolta; nem határozta meg pontosan, kik is azok a gazemberek és árulók, de szükségét érezte, hogy gyűlölje ezeket a bizonyos árulókat, mert ezek a bűnösök abban, hogy ő ilyen fonák és nevetséges helyzetbe került.

Rasztopcsin gróf egész éjjel parancsokat osztogatott, parancsért jöttek hozzá Moszkva minden részéből. Bizalmasai sose látták még olyan komornak és ingerültnek a grófot.

„Kegyelmes uram, a Hitbizományi Ügyosztályból vannak itt, az igazgató parancsot kér... A Konzisztóriumból, a Szenátusból, az Egyetemről, a Nevelő Intézetből... A vikárius ide küldött egy embert, azt kérdezi... A tűzoltóságról hogy' méltóztatik intézkedni? A börtönfelügyelő... a sárga ház felügyelője..." – jelentették egész éjjel szakadatlanul a grófnak.

De a gróf mindezekre a kérdésekre csak kurta, ingerült válaszokat vetett oda, amelyek azt bizonyították, hogy az ő parancsaira nincs már semmi szükség; hogy az egész, gondosan előkészített dolgot elrontotta valaki, és hogy ez a valaki viseli majd a teljes felelősséget mindazért, ami most történik.

– Ej, hát mondd meg annak a tuskónak, hogy maradjon a papirosai mellett, azokat strázsálja – felelte a Hitbizományi Ügyosztály tudakozódására. – Ej, hát mit kérdezel szamárságot a tűzoltó-csapatról? Vannak lovaik, hát menjenek Vlagyimirba. Ne hagyják itt a franciáknak.

– Kegyelmes uram, az őrültekházának a felügyelője van itt, hogy mit méltóztatik parancsolni?

– Mit parancsolok? Menjenek el ők is mind, ennyi az egész... Az őrülteket meg eresszék ki a városba. Ha egyszer nálunk őrültek vezetnek hadseregeket, akkor ezeket az Isten is arra teremtette.

Amikor a tömlöcben ülő kalodás rabok dolgában fordult hozzá a felügyelő, a gróf dühösen ráförmedt:

– Mi? Két zászlóaljat adjak kíséretnek, mikor egy sincs? Eresszétek szélnek mind, és kész!

– De politikai foglyok is vannak köztük, kegyelmes uram: Meskov és Verescsagin.

– Verescsagin! Hát még nem akasztották fel? – kiáltotta Rasztopcsin. – Vezessétek elém.

XXV

Reggel kilenc óra tájban, amikor csapataink már Moszkván átvonulóban voltak, többé senki se ment a grófhoz, hogy utasítást kérjen. Aki csak tudott, maga is menekült; akik pedig ottmaradtak, maguk döntötték el, mit is kell tenniök.

A gróf azt parancsolta, fogjanak be, mert Szokolnyikibe akar hajtatni, aztán mogorván, sápadtan és hallgatagon karba tette a kezét és csak ült a szobájában.

Szélcsendes, nyugodt időben minden főhivatalnok azt hiszi, hogy a hatáskörébe tartozó népességet csakis az ő erőfeszítései tartják mozgásban, és minden főhivatalnok éppen nélkülözhetetlenségének e tudatában látja fáradozásának, erőfeszítéseinek legjobb jutalmát. Világos, hogy mindaddig, amíg nyugodt a történelem tengere, a főhivatalnok, aki korhadt ladikját a nép hajójához csáklyázza – tehát őt mozgatják – szükségképpen úgy érzi, hogy az ő erőfeszítése mozgatja a hajót, amelybe belekapaszkodott. De támadjon csak vihar, háborogjon csak a tenger, mozduljon csak meg maga a hajó, akkor már nem lehet tévedni. A hatalmas hajó megy a maga útján, mindentől függetlenül, a csáklya már nem éri el az útnak eredt hajót, és a főhivatalnok, az erő forrása, a hatalom birtokosa helyett immár csak jelentéktelen, haszontalan és gyenge ember.

Rasztopcsin érezte ezt, és éppen ez bosszantotta a legjobban.

A rendőrfőnök, akit a tömeg meglátott, és a segédtiszt, aki jelenteni jött, hogy készen áll a fogat, együtt lépett be a grófhoz. Mindketten sápadtak voltak. A rendőrfőnök, miután beszámolt megbízatása teljesítéséről, jelentette, hogy a gróf udvarán óriási néptömeg áll, látni akarja a grófot.

Rasztopcsin egy szót se válaszolt, felállt és gyors léptekkel a fényűzően berendezett, világos szalonba indult; odament az erkély ajtajához, a kilincsért nyúlt, de nem fogta meg, átment az ablakhoz, mert onnan jobban lehetett látni az egész tömeget. A magas legény az első sorban állt és hadonászva, szigorú arccal magyarázott valamit. A véres kovács komor ábrázattal állt mellette. A zárt ablakokon keresztül is behallatszott a zsivaj.

– Kész a fogat? – kérdezte Rasztopcsin és elment az ablaktól.

– Kész, kegyelmes uram – felelte a segédtiszt.

Rasztopcsin megint az erkély ajtajához ment.

– De hát mit akarnak ezek? – kérdezte a rendőrfőnöktől.

– Azt mondják, kegyelmes uram, azért gyűltek össze, hogy az ön parancsára a franciák ellen menjenek; árulásról kiabálnak. Nagyon háborog a tömeg, kegyelmes uram. Alig tudtam elmenekülni előle. Bátorkodom jelenteni, kegyelmes uram...

– Elmehet, kérem, ön nélkül is tudom, mit tegyek – kiáltotta haragosan Rasztopcsin. Az erkély ablakánál állt, nézte a tömeget. „Lám, mit tettek Oroszországgal! Mit tettek velem!" – gondolta Rasztopcsin és érezte, hogy lelke fékezhetetlen haragra gyúl valaki ellen, akit a történtekért okolni lehet. Ahogy a forrófejű emberekkel gyakran megesik, a düh már elhatalmasodott rajta, de ő még kereste, kin töltse ki. *„La voilà la populace, la lie du peuple* – gondolta, a tömegre tekintve – *la plèbe qu'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime*"[49] – ötlött agyába, mikor a hadonászó, magas legényre pillantott. Csakis azért jutott eszébe, mert őneki magának kellett az a bűnbak, hogy kitölthesse rajta a dühét.

– Kész a fogat? – kérdezte másodszor is.

– Kész, kegyelmes uram. Mit parancsol, mi történjék Verescsaginnal? A tornácnál vár – mondta a segédtiszt.

– Á! – kiáltott fel Rasztopcsin, mintha egy váratlanul felbukkanó emlék meghökkentette volna.

Gyorsan kinyitotta az ajtót és határozott léptekkel kiment az erkélyre. A beszédmoraj egy csapásra elcsitult, lerepültek a kalapok, az ellenzős sapkák, és minden szem a kilépő grófra szegeződött.

– Jónapot, fiúk! – mondta a gróf gyorsan és jó hangosan. – Köszönöm, hogy eljöttetek. Mindjárt kimegyek hozzátok, de mindenekelőtt egy gonosztevővel kell végeznünk. Meg kell büntetnünk azt a gonosztevőt, aki miatt elveszett Moszkva. Várjatok meg! – A gróf ugyanolyan gyorsan vissza is ment a terembe és keményen becsapta az ajtót.

A tömegen a megelégedés helyeslő moraja hullámzott végig. „Szóval el akar bánni minden gonosztevővel! Te meg azt mondod: francia... majd elhúzza ő a nótádat istenesen!" – mondták az emberek, mintegy szemére vetve egymásnak a kishitűségüket.

A díszbejáraton néhány perc múlva kisietett egy tiszt, valami parancsot adott, erre a két dragonyos kihúzta magát. A tömeg az erkélytől mohón a tornác felé tódult. Rasztopcsin dühös léptekkel kiment a tornácra, gyorsan körülnézett, mintha keresne valakit.

– Hol van? – kérdezte a gróf, de ugyanabban a pillanatban, amikor kiejtette ezeket a szavakat, azt látta, hogy az épület sarka mögül, a két dragonyos között előjön egy hosszú vékony nyakú, félig leborotvált, de

---

[49] Tessék, itt a csőcselék, a nép söpredéke, az aljanép, amelyet ostobaságukkal fellázítottak. Bűnbak kell neki.

már-már kinőtt hajú fiatalember. A fiatalember kék posztóval bevont, egykor nyalka, de most már kopott rókabundát és valaha finom, de már rongyos, piszkos csizmája szárába eresztett szennyes, buggyos, kendervászon fegyencnadrágot viselt. Vékony, gyenge lábán súlyos bilincs csüngött, megnehezítette a fiatalember amúgy is bizonytalan járását.

– Á! – mondta Rasztopcsin és gyorsan elfordítva tekintetét a rókabundás fiatalemberről, a tornáclépcső legalsó fokára mutatott: – Állítsátok ide! – A fiatalember, bilincsével csörömpölve, nehézkesen fellépett a kijelölt lépcsőfokra, egy ujjával megtágította bundája gallérját, mert szorított, kétszer is ide-odafordította hosszú nyakát és alázatos mozdulattal összekulcsolta a hasán finom, úrias kezét.

Néhány másodpercig, mialatt a fiatalember felállt a lépcsőre, csend volt. Csak az egy helyre tóduló tömeg hátsó soraiban hallatszott nyögés, sóhaj, lökdösés, meg a váltogatott lábak topogása.

Rasztopcsin, mialatt várta, hogy a fiatalember felálljon a kijelölt helyre, elkomorodva végigsimította az arcát.

– Fiúk! – szólt Rasztopcsin ércesen csengő hangon. – Ez az ember Verescsagin, az a gazember, aki miatt elveszett Moszkva.

A rókabundás fiatalember, kezét a hasán összekulcsolva és egy kissé meggörnyedve, alázatos testtartásban állt. A borotválással elcsúfított fejét lehorgasztotta, összeaszott, fiatal arca reménytelenséget fejezett ki. A gróf első szavaira lassan felemelte fejét, alulról felnézett a grófra, mintha mondani akarna neki valamit, vagy legalább a szemébe akarna nézni. De Rasztopcsin nem nézett rá. A fiatalember vékony nyakán mint egy zsineg, megdagadt és megkékült egy ér a füle mögött, arcát meg hirtelen pirosság öntötte el.

Minden szem őrá szegeződött. A tömegre nézett és mintha reményét szegte volna az a kifejezés, amelyet az emberek arcáról leolvasott, szomorúan, csüggetegen elmosolyodott, megint lehorgasztotta fejét és arrább mozdult a lépcsőn, hogy kényelmesebben álljon.

– Elárulta cárját, hazáját, eladta magát Bonaparténak, valamennyi orosz közül csak ő mocskolta be az orosz nevet, miatta vész el Moszkva – mondta Rasztopcsin egyenletes, éles hangon; de váratlanul, gyorsan letekintett Verescsaginra, aki továbbra is abban az alázatos tartásban állt. Ez a pillantás mintha haragra lobbantotta volna Rasztopcsint, szinte kiabálva fordult a nép felé: – Ítélkezzetek rajta, bánjatok el vele magatok! Kiadom nektek!

A nép hallgatott, de mind szorosabban tódultak egymáshoz az emberek. Egymást tartani, beszívni ezt a fertőzött, fullasztó levegőt, mikor az ember meg se tud moccanni, ugyanakkor várni valami ismeretlen, érthetetlen és iszonyú dolgot – mindez elviselhetetlenné vált. Az első sorokban álló emberek, akik látták és hallották, mi megy végbe előttük, valamennyien tágrameresztett szemmel, kitátott szájjal, minden erejüket megfeszítve, ijedten igyekeztek hátukkal visszaszorítani a rájuk tóduló tömeget.

– Üssétek!... Pusztuljon az áruló, ne mocskolja be többé az orosz nevet! – kiáltotta Rasztopcsin. – Vágd! Én parancsolom! – A tömeg meghallva Rasztopcsinnak nem a szavát, hanem hangjának dühös csengését, felzúgott, közelebb nyomult, de megint megállt.

– Gróf! – szólalt meg az ismét bekövetkezett pillanatnyi csendben Verescsagin félénk, de egy kissé színpadias hangon. – Gróf, egy az istenünk... – mondta Verescsagin, felemelte fejét, vékony nyakán megint megtelt vérrel az a vastag ér, és pirosság öntötte el arcát, de ugyanolyan hirtelen megint el is tűnt róla. Nem fejezhette be, amit mondani akart.

– Üsd-vágd! Én parancsolom! – kiáltotta Rasztopcsin és hirtelen ugyanúgy elsápadt, mint Verescsagin.

– Kard ki kard! – kiáltotta a tiszt a dragonyosoknak, és maga is kivonta kardját.

Egy újabb, még erősebb hullám tarajlott végig a tömegen, és az első sorokhoz érve, meglódította és hömpölygetve egészen a tornác lépcsőjéig sodorta az elöl állókat. A magas legény megkövült arckifejezéssel állt Verescsagin mellett, felemelt karja megállt a levegőben.

– Üsd-vágd! – mondta a tiszt a dragonyosoknak szinte suttogva, és az egyik katona, düh torzította arccal hirtelen Verescsagin fejére sújtott tompa pallosával.

– Jaj! – kiáltott kurtán és meglepetten Verescsagin, ijedten körülnézett, mintha nem értené, mit tettek vele. A csodálkozás és az ijedtség moraja futott végig a tömegen is.

– Jaj, uramistenem! – hallatszott egy panaszos kiáltás.

De Verescsagin ez után a csodálkozó kiáltás után, amely önkéntelenül feltört belőle, panaszosan is felkiáltott fájdalmában, és ez a kiáltás vesztét okozta. Az emberi érzésnek az a végsőkig feszített zsinórja, mely eddig visszatartotta a tömeget, egy pillanat alatt elszakadt. A bűntettet elkezdték, be is kellett fejezni. A szemrehányó, panaszos sóhajt elnyomta a tömeg fenyegető és haragos üvöltése. Akár az utolsó, a döntő hullám, amely izzé-porrá zúzza a hajót, ez a hátsó sorokból előtörő, feltartóztathatatlan hullám úgy hömpölygött az elsőkig, szinte feldöntötte őket és elnyelt mindent. A dragonyos, aki rásújtott Verescsaginra, meg akarta ismételni a csapást. Verescsagin, arcát mindkét kezével eltakarva, rémült kiáltással rohant a tömeg felé. A magas legény, akibe beleütközött, mindkét kezével megragadta Verescsagin vékony nyakát és vad üvöltéssel, övele együtt a rájuk özönlő, bömbölő emberek lába alá hemperedett.

Volt, aki Verescsagint, volt, aki a magas legényt ütötte. Az eltaposott emberek ordítása, meg azoké, akik igyekeztek megmenteni a magas legényt, csak szították a tömeg ádáz dühét. A dragonyosok sokáig nem tudták kiszabadítani a vérében fürdő, félholtra vert gyárimunkást. És bármily lázasan siettek is azok, akik Verescsagint ütötték, fojtogatták és

cibálták, hogy mielőbb bevégezzék a dolgot, ha már egyszer elkezdték, csak nem tudták agyonverni; a tömeg mindenfelől nyomta őket, ideoda hullámzott, ők meg ott középütt vele hullámzottak, mintha egy tömbbé forrtak volna, így hát nem volt lehetőség sem arra, hogy végképp agyonverjék Verescsagint, sem arra, hogy otthagyják.

„Fejszét kéne belevágni... Megfojtották... Áruló, eladta Krisztust!... De még él... de szívós... úgy kell a zsiványnak, hadd szenvedjen. Fejszét neki!... Még mindig él?"

A tömeg csak akkor kezdett mozgolódni és elsietni a vérbefagyva ott fekvő, félholt ember mellől, amikor az áldozat már nem védekezett tovább és kiáltásait elnyújtott, egyenletes hörgés váltotta fel. Mindegyik odament, megnézte, mit műveltek, és rémülten, szemrehányóan, megdöbbenve hátrahúzódott.

– Uramistenem, micsoda vadállat a nép, hogy' is élhet így az ember?! – hallatszott a tömegből. – És milyen fiatal ez a legény... biztosan kereskedő! Ez a nép, ez a nép!... Azt mondják, nem is ez az igazi bűnös... Dehogyisnem... Jaj, uramistenem! Mást vertek holtra; már alig él... Ej, micsoda népség!... Van, aki nem fél az Istentől... – mondták most ugyanazok az emberek, fájdalmasan szánakozó arckifejezéssel nézték a holttestet, a piros vérrel bemocskolt, megkékült arcot, a fölhasított, hosszú, vékony nyakat.

Egy buzgó rendőrhivatalnok, illetlennek találván, hogy a hulla ott heverjen őkegyelmessége udvarán, megparancsolta a dragonyosoknak, vonszolják a holttestet az utcára. A két dragonyos megragadta eléktelenített lábánál fogva és kihurcolta a holttestet. A hosszú nyakon fityegő, porral bemocskolt, élettelen, véres, borotvált fej olykor a test alá gyűrődve vonszolódott a földön. A tömeg tolongva húzódott félre a hulla elől.

Amikor Verescsagin a földre zuhant, és a tömeg összepréselődve, vad bömböléssel hullámzott mellette, Rasztopcsin hirtelen elsápadt, és ahelyett, hogy a hátsó tornáchoz ment volna, ahol a fogata várta, maga se tudva, miért és hová, fejét lehorgasztva, gyors léptekkel elindult a földszinti szobákba vezető folyosón. A gróf arca sápadt volt és nem tudta fékezni alsó állának szinte lázas remegését.

– Errefelé, kegyelmes uram, hová tetszik?... Errefelé... – szólalt meg mögötte egy ijedt, remegő hang.

Rasztopcsin grófnak nem volt ereje, hogy feleljen, engedelmesen megfordult és arrafelé indult, amerre mutatták. A hátsó tornácnál állt a hintaja. Oda is elhallatszott a bömbölő tömeg távoli zsivaja. Rasztopcsin gróf sietve hintóba szállt és azt parancsolta, vigyék szokolnyiki villájába. Amikor kiért a Mjasznyickajára és már nem hallotta a tömeg ordítozását, megmozdult benne a lelkiismeret. Bosszankodva gondolt most vissza, milyen izgalmat és ijedtséget árult el alantasai előtt. *„La populace est terrible, elle est hideuse* – gondolta. – *Ils sont comme les loups*

qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chaire..."[50] „Gróf! Egy az istenünk!" – jutott eszébe hirtelen Verescsagin szava, és kellemetlen, hideg érzés borzongatta végig a hátát. De ez az érzés csak egy pillanatig tartott, és Rasztopcsin gróf máris megvetően mosolygott magamagán. *„J'avais d'autres devoirs* – gondolta. – *Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont peri et perissent pour le bien public*",[51] és ekkor az általános kötelezettségekre gondolt, amelyek családjával, a (rábízott) fővárossal és önmagával – nem mint Fjodor Vasziljevics Rasztopcsinnal kapcsolatban (azt hitte, hogy Fjodor Vasziljevics Rasztopcsin feláldozza magát a *bien public*[52] érdekében), hanem önmagával mint főparancsnokkal, a hatalom képviselőjével, a cár meghatalmazottjával kapcsolatban terhelik. „Ha én csak Fjodor Vasziljevics volnék, *ma ligne de conduite aurait été tout autrement tracée,*[53] de nekem meg kellett óvnom a főparancsnok életét és méltóságát."

A hintó lágy rugóin enyhén himbálózva, testben megnyugodott, amikor már nem hallotta a tömeg iszonyú kiabálását, és ahogy történni szokott, a testi megnyugvással egy időben az agya az erkölcsi megnyugvásra is hamisított holmi ürügyet. Nem új gondolat volt az, amely megnyugtatta Rasztopcsint. Amióta a világ világ, és az emberek ölik egymást, soha egyetlenegy ember sem követett el bűnt magához hasonló ember ellen anélkül, hogy ne ezzel a gondolattal vigasztalta volna magát... Ez a gondolat: *le bien public,* a többi ember üdve.

Olyan ember, aki nem rabja szenvedélyének, sosem tudja, mi ez a közjó; de a bűntettet elkövető ember mindig pontosan tudja, miben is rejlik a köz java. És Rasztopcsin most nagyon jól tudta ezt.

Nem tett szemrehányást magának elmélkedései során az imént elkövetett gaztett miatt, ellenkezőleg, önelégültség töltötte el, amiért ilyen sikeresen kihasználta ezt az *à propos*-t – megbüntetett egy bűnöst, ugyanakkor megnyugtatta a tömeget.

„Verescsagint halálra ítélte a bíróság – gondolta Rasztopcsin (jóllehet az ítélőtanács csupán kényszermunkára ítélte Verescsagint). – Áruló és hitszegő volt; nem hagyhattam büntetlenül, és így *je faisais d'une pierre deux coups;*[54] a tömegnek, hogy lecsillapítsam, kiszolgáltattam egy bűnbakot és kivégeztettem egy gonosztevőt."

A gróf, mihelyt megérkezett villájába és házi dolgainak intézéséhez látott, egyszerre teljesen megnyugodott.

Egy félóra múlva a gróf gyors lovakkal már a szokolnyiki mezőn hajtatott, már nem gondolt arra, ami volt, hanem csakis azt találgatta,

---

[50] A csőcselék iszonyú, undorító. Olyan, akár a farkas, csakis élő hússal lehet lecsillapítani...

[51] Nekem más kötelességeim voltak. Le kellett csillapítani a népet. Sok más áldozat pusztult már el és pusztul el a közjó érdekében.

[52] közjó

[53] magatartásomnak egész vonala másképp alakult volna

[54] egy csapásra két legyet ütöttem agyon;

mi lesz. A Jauzszkij-hídhoz hajtatott, mert azt mondták neki, ott van Kutuzov. Rasztopcsin gróf képzeletében már előkészítette, milyen dühös és csípős szemrehányást tesz Kutuzovnak, amiért becsapta őt. Majd tudtára adja ő ennek a vén udvari rókának, hogy mindazért a szerencsétlenségért, ami a főváros kiürítése folytán bekövetkezik, tehát Oroszország pusztulásáért (ahogy Rasztopcsin gondolta), csakis az ő hibbant, vén agyát terheli a felelősség. Ahogy így előre meggondolta mindazt, amit majd mond Kutuzovnak, dühösen forgolódott hintajában és haragosan nézett jobbra-balra.

A szokolnyiki mező már üres volt. Csak a végén, a szegények otthonánál meg az őrültekházánál látszott még néhány fehérruhás ember, és néhányan, ugyanolyan ruhában, kiabálva, hadonászva jöttek egyesével a mezőn.

Az egyik rézsútosan Rasztopcsin gróf hintaja elébe iramlott. Maga Rasztopcsin gróf is, a kocsisa is, a dragonyosok is – valamennyien a félelem és a kíváncsiság zavaros érzésével nézték ezeket a kieresztett őrülteket, különösen azt, aki feléjük szaladt. Az őrült hosszú, sovány lábán imbolyogva, széjjel lebegő köpenyben sebesen rohant, egy pillanatra se vette le szemét Rasztopcsinról, rekedten kiabált neki valamit és integetett, hogy álljon meg. Az őrültnek kusza szőrpamatokkal benőtt álla, zord és ünnepélyes arca sovány és sárga volt. Agátfekete szemebogara izgatottan futkosott ide-oda sáfránysárga szemefehérje alján.

– Állj! Megállj! Azt mondom! – kiáltozta átható hangon és fenyegető hangsúllyal, taglejtéssel, fuldokolva megint ordított valamit.

Odaért a hintóhoz és mellette futott.

– Engem háromszor megöltek, én háromszor feltámadtam halottaimból. Megköveztek, megfeszítettek... De én feltámadok... feltámadok... feltámadok... Szétmarcangolták a testemet. Isten országát lerontják... Én háromszor lerontom és háromszor felépítem! – kiáltotta mind jobban és jobban felkanyarítva a hangját. Rasztopcsin gróf hirtelen elsápadt, ahogy elsápadt akkor is, amikor a tömeg rávetette magát Verescsaginra. Elfordult.

– Gye... gyerünk gyorsabban! – kiáltott remegő hangon a kocsisra.

A hintót inuk szakadtából repítették a lovak; de Rasztopcsin gróf még sokáig hallotta maga mögött az egyre távolodó, kétségbeesett, eszelős kiáltást, maga előtt pedig egyre csak a rókabundás áruló csodálkozó, ijedt, véres arcát látta.

Bármily friss volt is ez az emlék, Rasztopcsin érezte, hogy mélyen belevéső dik szívébe és véresre sebzi. Most már világosan érezte, hogy ez a vérző sebhely sose heged be, sőt minél tovább él, annál ádázabbul, annál kínzóbban szúrja ez a szörnyű emlék a szívét. Úgy rémlett, hallja is a saját szavainak csengését: „Üsd-vágd, a fejetekkel feleltek érte nekem!" – „Miért mondtam én ezeket a szavakat?! Valahogy véletlenül mondtam... Azt is megtehettem volna, hogy nem mondom (gondolta), akkor *semmi se* történik." Látta a pallossal lesújtó dragonyos ijedt, majd

hirtelen kegyetlenné vált arcát, meg azt a félénk, néma szemrehányást tükröző pillantást, amelyet a rókabundás legény vetett rá... „De én nem magamért tettem ezt. Így kellett cselekednem. *La plèbe, le traître... le bien public...*"[55] – gondolta.

A Jauzszkij-hídnál még mindig ott tolongtak a csapatok. Meleg volt. Kutuzov komoran, búsan ült a hídnál egy padon és korbácsával jeleket rajzolgatott a porba, mikor nagy zajjal odarobogott hozzá egy hintó. Egy félig haragos, félig ijedt szemű ember, tábornoki egyenruhában, tollforgós kalapban, odament Kutuzovhoz és franciául mondott neki valamit. Rasztopcsin gróf volt. Azt mondta Kutuzovnak, azért kereste fel, mert Moszkva, a főváros, már nincs többé, csak a hadsereg van még meg.

– Egészen másképp volna, ha főméltóságod nem mondja azt nekem, hogy újabb csata nélkül nem adja fel Moszkvát! – mondta. – Akkor minden másképp történt volna!

Kutuzov Rasztopcsinra tekintett, és mintha nem értené a hozzá intézett szavak jelentőségét, nagy erőfeszítéssel azt a különös dolgot iparkodott a hozzá beszélő embernek az arcáról leolvasni, amely e pillanatban rá volt írva. Rasztopcsin zavartan elhallgatott. Kutuzov enyhén megcsóválta a fejét, és fürkésző tekintetét tovább is Rasztopcsin arcára szegezve, halkan megszólalt:

– Igen. Nem is adom én fel Moszkvát ütközet nélkül.

Egészen másra gondolt-e Kutuzov, amikor ezeket a szavakat kiejtette, vagy szántszándékkal mondta ezt az értelmetlenséget – de Rasztopcsin gróf egy szóval se felelt és elsietett Kutuzovtól. És milyen különös! A büszke Rasztopcsin gróf, Moszkva főparancsnoka, kezébe kapta tatár korbácsát, odament a hídhoz és nagy kiabálással próbálta szétzavarni az összetorlódott fogatokat.

XXVI

Murat csapatai délután négy óra tájban megkezdték a bevonulást Moszkvába. Elől egy württembergi huszárcsapat haladt, hátul pedig maga a nápolyi király lovagolt.

Murat az Arbat közepe táján, a Nyikola Javlennij-templomnál megállt, várta az elővédtől a jelentést: milyen állapotban van a város erődje, *„le Kremlin"*.

Murat körül egy kis csapat verődött össze a Moszkvában maradt lakosok közül. Mindnyájan félénk csodálkozással bámultak erre a tollal, arannyal felcicomázott, hosszú hajú, különös parancsnokra.

– Ki ez? Ő maga, a cárjuk? Megjárja – hallatszott néhány halk hang.

A tolmács odalovagolt a csoporthoz.

---

[55] A csőcselék, az áruló... a közérdek...

– Vedd le a sapkád... a sapkád – mondták egymásnak az emberek. A tolmács egy öreg háziszolgához fordult és azt kérdezte, messzire van-e a Kreml. A háziszolga meghökkenve figyelte a fülének idegen lengyeles kiejtést, és mivel a tolmács beszédében nem ismert rá az orosz nyelvre és nem értette, mit mondanak neki, a többiek mögé bújt.

Murat közelebb ment a tolmácshoz és azt kérdeztette, hol vannak az orosz csapatok. Az egyik orosz megértette, mit kérdeznek tőle, és egyszerre többen is feleltek a tolmácsnak. Az elővéd egyik francia tisztje odalovagolt Murat-hoz és jelentette, hogy az erőd kapuja el van torlaszolva, ott tehát bizonyára csapatok állnak lesben.

– Jól van – mondta Murat és az egyik kíséretbeli úrhoz fordult, azt parancsolta, vontassanak elő négy könnyű ágyút és tüzeljenek a kapura.

A tüzérek ügetve kikanyarodtak a Murat mögött haladó oszlopból és előrenyargaltak az Arbaton. Lementek a Vzdvizsenka végéig, ott megálltak és felsorakoztak a téren. Néhány francia tiszt intézkedett ott; felállították az ágyúkat és távcsövön át nézegették a Kremlt.

A Kremlben megkondultak a vecsernyére hívó harangok, és ez a harangzúgás megzavarta a franciákat. Azt hitték, hogy a harangok fegyverbe szólítják az oroszokat. Néhány gyalogoskatona a Kutafja-kapuhoz szaladt. A kapuban gerendák és deszka mellvédek feküdtek. Mihelyt a tiszt odaért csapatával, két puskalövés dördült el a kapuban. Az ágyúknál álló tábornok vezényszavakat kiáltott a tiszt után, és a tiszt, katonáival együtt, visszaszaladt.

Újabb három lövés hallatszott a kapuból.

Az egyik golyó eltalálta egy francia katona lábát, ekkor a mellvédek mögül egynéhány ember meglepett kiáltása hallatszott. A francia tábornok, a tisztek és a katonák előbbi vidám és nyugodt arckifejezését a harcra és a szenvedésre való készség makacs, feszült kifejezése váltotta fel. Az ő szemükben – a marsallében és a legutolsó katonáéban egyaránt – nem a Vzdvizsenka, a Mohovaja, a Kutafja, és nem a Troickij-kapu volt ez a környék, hanem új csatatér, bizonyára véres ütközet színhelye. És mindnyájan felkészültek erre az ütközetre. A kapuban elcsitult a kiabálás. Az ágyúkat felállították. A tüzérek már fújták a meggyújtott kanócot. *Feu!*[56] – vezényelte a tiszt és a két vashüvely sivító hangja hallatszott egymás után. Kartácsgolyók pattogtak a kapu kövén, a gerendákon és a mellvédeken; két füstfelhő lebegett a téren.

Néhány pillanat múlva, amikor a kőből épült Kremlben elhalt a lövések döreje, furcsa zaj hallatszott a franciák feje felett. Egy óriási csókaraj röppent a falak fölé és károgva, ezer meg ezer szárnnyal suhogva kóválygott a levegőben. E lárma közepette egy magános emberi kiáltás is felhangzott a kapuban, és a füstből kibontakozott egy sapkátlan, kaftános ember alakja. Puskát tartott a kezében, ráfogta a franciákra. *Feu!*

---

[56] Tűz!

– ismételte a tüzértiszt, és abban a pillanatban eldördült egy puska- és két ágyúlövés. A füst megint elborította a kaput.

A mellvédek mögött többé nem mozdult senki, a francia katonák a tisztekkel elindultak a kapu felé. A kapuban három sebesült és négy halott feküdt. Két kaftános ember lent a fal tövében futásnak eredt a Znamenka felé.

– *Enlevez-moi ça!*[57] – mondta a tiszt a gerendákra, a hullákra mutatva; a franciák megadták a sebesülteknek a kegyelemdöfést, és átdobálták a hullákat a kőfalon. Senki se tudta, kifélék voltak ezek. *„Enlevez-moi ça"* – csak ennyit mondtak róluk, és máris kidobálták, majd eltakarították őket, hogy ne bűzölögjenek. Csak Thiers szentelt emléküknek néhány ékesszóló sort: *„Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces miserables) sur les Français. On en sabra quelques'uns et on purgea le Kremlin de leur présence."*[58]

Muratnak jelentették, hogy szabad az út. A franciák beléptek a kapun és tábort ütöttek a Szenátus téren. A katonák kidobálták a székeket a Szenátusból és tüzet raktak.

Más csapatok áthaladtak a Kremlen, majd a Maroszejkán, Lubjankán és Pokrovkán helyezkedtek el. Ismét mások a Vzdvizsenkán, Znamenkán, Nyikolszkaján és Tverszkaján foglaltak szállást. A franciák, mivel nem találták otthon a házigazdákat, sehol sem úgy helyezkedtek el, mint ahogy városban be szokták szállásolni a katonákat, hanem úgy, mint egy táborban, amely itt a városban terül el.

A francia csapatok, jóllehet toprongyosak voltak, éheztek, teljesen elcsigázódtak, jóllehet eredeti létszámuk már harmadára apadt, mégis zárt rendben vonultak be Moszkvába. Elgyötört, kimerült, de azért még mindig harcra képes és fenyegető hadsereg volt ez. Ám csak addig a percig volt hadsereg, amíg a katonák szét nem széledtek szállásukra. Mihelyt az egyes ezredek katonái szétszéledtek az üres, gazdag házakba, örökre megsemmisült a hadsereg, és se nem lakosok, se nem katonák maradtak a helyén, hanem valami harmadik emberféleség, akiket martalócoknak szoktunk nevezni. Amikor ugyanezek az emberek öt hét múlva kivonultak Moszkvából, már nem alkottak többé hadsereget. Ez már csak martalócok hordája volt; mindegyik egy halom olyan holmit szállított vagy vitt magával, amelyet értékesnek és szükségesnek tartott. A Moszkvából való kivonuláskor egyiknek sem az volt a célja – mint azelőtt – hogy elfoglaljon valamit, hanem csak az, hogy megtartsa, amit összezsákmányolt. Nyilvánvaló volt, hogy Moszkvából való kivonulásuk után – akár az egyszeri majom, amely egy szűkszájú korsóba nyúlva ösz-

[57] Szedjétek fel őket!

[58] „Ezek a nyomorultak benyomultak a szent fellegvárba, puskára tettek szert a fegyverraktárban és a franciákra lőttek (ezek a nyomorultak). Néhányukat lekaszabolták, és megtisztították jelenlétüktől a Kremlt."

szemarkolt egy csomó mogyorót, de mivel nem merte kinyitni a markát, nehogy elveszítse zsákmányát, tulajdon vesztét okozta – a franciák is biztosan elpusztulnak, éppen mivel magukkal cipelik a sok rablott holmit; de hát a rablott holmit otthagyniok éppúgy nem lehetett, ahogy a majom sem nyithatta ki mogyoróval teli markát. Akármelyik francia ezred vonult is be Moszkvának valamelyik negyedébe, tíz perc múlva már nem maradt belőle egyetlen katona vagy tiszt sem. A házak ablakában köpenyes, lábszárvédős embereket lehetett látni, akik nevetve jártak szobából szobába; a pincékben, vermekben ugyanilyen emberek az élelmiszerek között garázdálkodtak; az udvarokon ugyanilyen emberek felnyitották vagy feltörték a csűrök és az istállók ajtaját; a konyhában tüzet raktak, felgyürkőzve dagasztottak, sütöttek-főztek, ijesztgették, meg-megnevettették és dédelgették az asszonyokat, gyermekeket. Ilyen emberek tömegével voltak mindenütt, a boltokban és a házakban is; de hadsereg már nem volt.

A francia parancsnokok még aznap egyre-másra osztogatták a parancsokat, megtiltották a csapatoknak, hogy szétszéledjenek városszerte, szigorúan megtiltották a martalóckodást, megparancsolták, hogy még aznap este általános névsorolvasást kell tartani; de ezek az emberek, akik azelőtt hadsereget alkottak, most rá se hederítettek semmilyen intézkedésre, és szinte szétfolytak a mindenféle kényelmet és készletet bőven nyújtó, gazdag, néptelen városban. Az éhes nyáj csapatban barangol a kopár mezőn, de tüstént feltarthatatlanul szétszéled, mihelyt dús legelőre bukkan, ugyanígy feltarthatatlanul szétszéledt e gazdag városban a hadsereg is.

Moszkvában nem volt lakosság, a katonák tehát a szélrózsa minden irányába feltarthatatlanul szerteáradtak a Kremltől – legelőször oda vonultak be – és a város úgy szívta őket magába, ahogy a por beszívja a vizet. A lovaskatonák, ha bementek egy-egy elhagyott kereskedőházba, amelyben ottmaradt minden berendezés, találtak állást az istállóban még többet is, mint amennyi a lovaiknak kellett, mégis továbbmentek, másik házat foglaltak le, mert azt különbnek tartották. Sokan több házat is lefoglaltak, krétával felírták rá, ki foglalta el, és összevesztek, sőt össze is verekedtek más csapatokkal. Jóformán még el se helyezkedtek szállásukon, máris szaladtak az utcán, hogy megnézzék a várost, és mivel azt hallották, hogy a lakosság mindent itthagyott, rohantak oda, ahol értékes holmikat lehetett zsákmányolni. A parancsnokok utánuk mentek, hogy visszatartsák őket, de aztán önkéntelenül ők maguk is belesodródtak ugyanazokba a cselekedetekbe. A Karetnij-soron sok kocsi maradt a bolti színekben; a tábornokok máris ott tolongtak és hintókat, batárokat válogattak. Az ottmaradt lakosok meghívták magukhoz a parancsnokokat, remélve, hogy ezzel biztosítják magukat a fosztogatás ellen. Kifogyhatatlan bőségben töméntelen kincs hevert mindenütt; a franciák elfoglalta pontok környékén mindenütt voltak újabb, még felderítetlen szabad helyek, ahol – a franciák szerint – még több érték akadt. És Moszkva

mind mélyebben és mélyebben beszívta őket. Ha vizet öntünk a száraz földre, eltűnik a víz is, a száraz föld is – pontosan ugyanígy, annak következtében, hogy ez az éhes hadsereg bevonult ebbe a gazdag, üres városba, odalett mind a hadsereg, mind ez a gazdag város; csak a sár maradt: tűzvész támadt, és folyt a fosztogatás.

A franciák *au patriotisme féroce de Rastopchine*[59] tulajdonították Moszkva égését; az oroszok meg a franciák irgalmatlanságának. Holott voltaképpen Moszkva égésének egyáltalán nem volt, mert nem is lehetett oka abban az értelemben, hogy azért a tűzvészért egy vagy több személyt tehetnénk felelőssé. Moszkva azért égett le, mert olyan körülmények közé sodródott, amelyek között minden fából épült városnak elkerülhetetlenül le kell égnie, akár van a városban százharminc rossz tűzoltófecskendő, akár nincs, teljesen mindegy. Moszkvának le kellett égnie, mivel a lakosai kiürítették; éppúgy elkerülhetetlen volt ez, mint ahogyan okvetlenül lángra kap az a csomó forgács, amelyre több napon át szikrák hullnak. Annak a fa-városnak, ahol nyáron csaknem mindennap tűz ütött ki még akkor is, amikor ott laktak a házak gazdái, amikor vigyázott rájuk a rendőrség – okvetlenül le kellett égnie, mikor nem a lakosai, hanem katonák laktak benne, akik pipáznak, a szenátorok székeiből máglyát raknak a Szenátus téren és napjában kétszer is főznek. Ha békés időben, egy bizonyos vidék falvaiba katonaságot szállásolnak be, azon a vidéken rögtön felszökik a tűzesetek száma. Hát menynyivel inkább megnő a tűzesetek valószínűsége egy fából épült, üres városban, ahol idegen csapat táborozik? *Le patriotisme féroce de Rastopchine* és a franciák irgalmatlansága ebben egyáltalán nem hibás. Moszkva a pipáktól, a konyháktól, a tábortüzektől, az ellenséges katonák hanyagsága folytán égett le, akik csak laktak ott, de nem voltak gazdái a házaknak. Ha előfordult is gyújtogatás (ez igen kétséges, mert senkinek semmi oka sem volt a gyújtogatásra, különben is vesződséges és veszélyes lett volna), a gyújtogatást akkor sem tekinthetjük az igazi oknak, mert anélkül is pontosan ugyanaz történt volna.

Bármilyen csábító volt is a franciáknak Rasztopcsin vadságát okolniok, az oroszoknak meg a gonosztevő Bonapartét okolniok, vagy később hősi fáklyát adni a maguk népe kezébe, okvetlenül látnunk kell, a tűzvésznek nem lehetett ilyen közvetlen oka, mert Moszkvának le kellett égnie, mint ahogy le kell égnie minden falunak, gyárnak, minden háznak, ahonnan eltávozik a gazda, és ahová idegen embereket bocsátanak be, azok meg kását főznek maguknak, és garázdálkodnak ott. Moszkvát a lakosai gyújtották fel – ez igaz; de nem azok a lakosai, akik ottmaradtak, hanem azok, akik eltávoztak. Moszkva, miután az ellenség megszállta, csakis azért nem maradt épen, mint Berlin, Bécs és más városok, mert a lakosai nem vittek kenyeret-sót a franciáknak, nem adták át nekik a város kulcsait, hanem eltávoztak belőle.

---

[59] Rasztopcsin vad hazafiságának

A franciák Moszkva-szerte a szélrózsa minden irányában való szétáramlásuk során csak szeptember másodikán estefelé érték el azt a negyedet, ahol Pierre lakott.

Pierre a szokatlan körülmények között, magánosan töltött legutóbbi két nap után az őrültséggel határos állapotban volt. Testét-lelkét egyetlen gondolat kerítette hatalmába, és ettől nem tudott szabadulni. Maga se tudta, hogyan és mikor, de ez a gondolat most már annyira hatalmába kerítette, hogy a múltból semmire sem emlékezett, a jelenből semmit sem értett; és mindaz, amit látott-hallott, úgy vonult el előtte, mintha csak álmodná.

Pierre csakis azért ment el hazulról, hogy megszabaduljon az élet követelményeinek attól a bonyolult szövevényétől, amely teljesen körülfogta, és amelyet akkori lelki állapotában nem bírt szétbogozni. A megboldogult könyveinek és iratainak szétválogatása ürügyén csakis azért hajtatott Joszif Alekszejevics lakására, mert megnyugvást keresett a mindennapi élet izgalmai után, a Joszif Alekszejevicshez fűződő emlékek pedig mindig az ünnepi, nyugodt, örök gondolatok világával kapcsolódtak össze lelkében; ezek a gondolatok merő ellentétben álltak az izgalomnak azzal a zűrzavaros világával, amelybe – úgy érezte – teljesen belesodródik. Csendes menedéket keresett Joszif Alekszejevics dolgozószobájában és csakugyan talált is. Amikor a dolgozószoba síri csendjében, két kézre könyökölve ott ült a megboldogult porlepte íróasztalánál, képzeletében nyugodtan és jelentőségteljesen egymás után elvonultak a legutóbbi napok, kivált a borogyinói ütközet emlékei; újra elfogta az a leküzdhetetlen érzés, mennyire jelentéktelen és hazug az ő élete azoknak az embereknek őszinteségéhez, egyszerűségéhez és erejéhez képest, akiknek alakja ezzel az elnevezéssel véződött lelkébe: *ők*. Amikor Geraszim felverte tűnődéséből, Pierre-nek az a gondolata támadt, hogy részt vesz Moszkva nemzeti védelmében; tudta ugyanis, hogy ezt tervezik. Evégett kérte meg mindjárt Geraszimot, szerezzen neki kaftánt meg pisztolyt, ezért nyilvánította ki azt a szándékát, hogy nevét eltitkolva, Joszif Alekszejevics házában akar maradni. Később, az első magánosan és tétlenül eltöltött nap folyamán (többször is megpróbálta, de nem tudta figyelmét a szabadkőműves kéziratokra irányítani) homályosan többször is átsuhant agyán az a régebben is felötlő gondolat, hogy milyen kabalisztikus jelentősége van az ő nevének Bonaparte nevével kapcsolatban; de az a gondolat, hogy az ő, *l'Russe Besuhof* hivatása véget vetni a *fenevad* hatalmának, csak úgy merült fel benne, mint egy az ábrándok közül, amelyek minden ok nélkül futnak át képzeletén és nyomot se hagynak.

Amikor a kaftánvásárlás után (csupán azért vásárolta, hogy részt vegyen Moszkva nemzeti védelmében) találkozott Rosztovékkal, és Natasa azt mondta neki: „Itt marad? Jaj de jó!" – Pierre fején átvillant az a

gondolat, hogy csakugyan jó volna itt maradnia Moszkvában még akkor is, ha nem foglalják el, jó volna teljesítenie azt, amire kiszemelte a sors.

Másnap, csakis azzal a gondolattal, hogy nem kíméli magát és semmiben sem marad el *tőlük*, ott jött-ment a Hármas-hegyi sorompónál. De amikor hazatért, mert meggyőződött arról, hogy Moszkvát nem fogják védeni, hirtelen úgy érezte: ami eddig csak lehetőségképpen merült fel előtte, az most elkerülhetetlenül szükségessé vált. Nevét eltitkolva Moszkvában kell maradnia, találkoznia kell Napoleonnal, meg kell ölnie, hogy vagy elpusztuljon ő maga is, vagy véget vessen egész Európa szerencsétlenségének, amelynek Pierre véleménye szerint csakis Napoleon az oka.

Pierre ismerte minden részletét annak a merényletnek, amelyet 1809-ben Bécsben egy német diák követett el Napoleon ellen, és tudta, hogy a diákot agyonlőtték. De az a veszély, amely fenyegeti, ha végrehajtja szándékát, csak még erősebben fellelkesítette.

Két egyformán erős érzés sodorta Pierre-t ellenállhatatlanul szándékának teljesítése felé. Az egyik az áldozatvállalás és a szenvedés szükségességének érzése volt, az az érzés, amely arra késztette, hogy huszonötödikén Mozsajszkba hajtasson, belemenjen a legparázsabb csatába, most pedig elmeneküljön hazulról és megszokott, fényűző, kényelmes életét elvetve, itt aludjon ruhástul ezen a kemény díványon, ugyanazt az ételt egye, amit Geraszim; a másik: meghatározhatatlan, csakis orosz érzése a megvetésnek minden konvencionális, mesterkélt és emberiengyarló dologgal szemben, amelyet az emberek nagy többsége a világ legfőbb javának tart. Először a Szlobodszkij-palotában tapasztalta ezt a különös és elbűvölő érzést, amikor hirtelen úgy érezte, hogy gazdagság, hatalom, élet, mindaz, amit olyan nagy igyekezettel szereznek meg és óvnak az emberek, legfeljebb csak azért ér valamit, mert olyan nagy gyönyörűséggel lehet eldobni.

Az az érzés volt ez, amelynek folytán az önkéntes újonc elissza az utolsó kopejkáját, a részeg ember pedig minden látható ok nélkül összetöri a tükröket, az üvegeket, pedig tudja, hogy ez az utolsó garasát is elnyeli; az az érzés, amelynek folytán az ember esztelenséget követ el (a szó útszéli értelmében), és ezzel mintegy kipróbálja személyes hatalmát és erejét, holott épp azt teszi nyilvánvalóvá, hogy az élet fölött van egy magasabb törvényszék, amely kívül áll az emberek életkörülményein.

Pierre attól a naptól fogva, amikor először tapasztalta ezt az érzést a Szlobodszkij-palotában, állandóan a hatása alatt volt, de csak most találta meg a módját, hogy beteljesítse. Azonkívül, a jelen pillanatban az is támogatta szándékában, az is megfosztotta a visszakozás lehetőségétől, amit már eddig ebben az irányban cselekedett. Elszökése hazulról, a kaftánja, a pisztolya, az a kijelentése Rosztovék előtt, hogy Moszkvában marad – mind-mind értelmét vesztette volna, sőt megvetésre méltó

és nevetséges lett volna (pedig Pierre erre nagyon érzékeny volt), ha mindezek után ő is elmegy Moszkvából, ahogy mások tették.

Pierre testi állapota, ahogy ez történni szokott, pontosan olyan volt, mint lelki állapota. A szokatlan, parasztos étel, a pálinka, melyet ezekben a napokban ivott, a bor és a szivar hiánya, a váltatlan, piszkos fehérnemű, a félig álmatlanul töltött két éjszaka, melyet vetetlen ágyon, a kurta díványon töltött – mind-mind az ingerültségnek az őrülettel határos állapotában tartotta Pierre-t.

Már délután két órára járt az idő. A franciák már bevonultak Moszkvába. Pierre tudta ezt, de ahelyett, hogy cselekedett volna, egyre csak töprengett vállalkozásán, átgondolta a legapróbb részletekig. Ábrándjaiban nem képzelte el elevenen sem magát a halálos lövés vagy döfés folyamatát, sem Napoleon halálát, de szomorú gyönyörűséggel, rendkívül élesen elképzelte tulajdon pusztulását és hősi bátorságát.

„Igen, mindnyájunk nevében, egymagamnak kell végrehajtanom vagy elpusztulnom! – gondolta. – Igen, megyek... és aztán hirtelen... Pisztollyal vagy tőrrel? – gondolta Pierre. – Egyébként mindegy. Nem én, hanem a Gondviselés keze sújt le rád... mondom majd. – (Azokat a szavakat gondolta, melyeket akkor ejt ki, amikor megöli Napoleont). – Nos hát, fogjatok el, és végezzetek ki" – folytatta magában és szomorú, de eltökélt arckifejezéssel lehajtotta a fejét.

Mialatt Pierre a szoba közepén állva ekképpen tűnődött, kinyílt a dolgozószoba ajtaja, és a küszöbön megjelent az eddig mindig félénk Makar Alekszejevics teljesen megváltozott alakja. Háziköntöse nyitva volt. Arca eltorzult, vörös lett. Nyilván berúgott. Pierre-t meglátva, az első pillanatban zavarba esett, de amikor Pierre arcán is zavart vett észre, tüstént felélénkült, és rogyadozó, vékony lábával betámolygott a szoba közepére.

– Megszeppentek – mondta bizalmas, rekedt hangon. – Azt mondom: nem adom meg magam, azt mondom... igaz, uram? – Elgondolkozott, majd hirtelen meglátva a pisztolyt az asztalon, váratlanul gyorsan felkapta és kirohant a folyosóra.

Geraszim és a háziszolga, akik nyomon követték Makar Alekszejevicset, megállították a pitvarban és megpróbálták elvenni tőle a pisztolyt.

Pierre kiment a folyosóra és szánalommal vegyes undorral nézte ezt a félőrült öregembert. Makar Alekszejevics összeráncolta homlokát nagy erőfeszítésében, szorongatta a pisztolyt, és rekedten kiabált valamit, bizonyára valami ünnepélyes jelenetet képzelt el.

– Fegyverbe! Csáklyához! Majd ha fagy! Nem veszed el! – kiabálta.

– Elég volt, kérem, elég. Legyen szíves, hagyja már abba, kérem. No, uram, kérem hát... – mondta Geraszim és vigyázatosan, a könyökénél fogva igyekezett az ajtó felé fordítani Makar Alekszejevicset.

– Te ki vagy? Bonaparte? – kiáltotta Makar Alekszejevics.

– Nem jól van ez, uram. Tessék bemenni a szobájába, pihenje ki magát. Tessék ideadni azt a pisztolyocskát.

– Félre, hitvány rabszolga! Hozzám ne érj! Látod? – kiáltotta Makar Alekszejevics és megrázta a pisztolyt. – Csáklyához!

– Fogd meg! – súgta Geraszim a háziszolgának.

Karjánál fogva megragadták és az ajtó felé vonszolták Makar Alekszejevicset.

Az előszobát a dulakodás éktelen lármája, egy el-elcsukló hang, rekedt, részeg hörgés töltötte be.

Majd hirtelen egy új, átható női sikoly hallatszott a tornác felől, és a szakácsnő beszaladt az előszobába.

– Itt vannak! Jaj, édes istenem! Bizisten, itt vannak! Négy lovas! – kiabálta.

Geraszim meg a háziszolga elengedte Makar Alekszejevicset; az elcsendesült folyosón tisztán lehetett hallani, ahogy több kéz is kopog a ház ajtaján.

XXVIII

Pierre, miután döntött magában, hogy szándékának megvalósításáig nem kell elárulnia sem a rangját, sem francia nyelvtudását, ott állt a folyosó félig nyitott ajtajában azzal a szándékkal, hogy eltűnik, mihelyt bejönnek a franciák. De még a franciák bemenetele után sem ment el az ajtóból: ott tartotta a leküzdhetetlen kíváncsiság.

Ketten jöttek befelé. Az egyik tiszt magas, derék, szép férfi; a másik bizonyára közkatona vagy tisztilegény, beesett orcájú, bamba arcú, napbarnította, alacsony, sovány ember. A tiszt botra támaszkodva, elöl sántikált. Tett néhány lépést, majd bizonyára megállapította magában, hogy ez a lakás éppen jó lesz, megállt, az ajtóban álló két katona felé fordult és harsány hangon, ahogy a parancsnok szokta, odakiáltott nekik: vezessék be a lovakat. E dolga végeztével, hetyke mozdulattal felemelte a könyökét, szétsimította a bajuszát és megérintette a kalapja szélét.

– *Bonjour, la compagnie!*[60] – mondta vidáman, elmosolyodott és körülnézett.

Senki se felelt egy szót se.

– *Vous êtes le bourgeois?*[61] – fordult a tiszt Geraszimhoz.

Geraszim ijedten, kérdően nézett a tisztre.

– *Quartire, quartire, logement* – mondta a tiszt és leereszkedő, kedélyes mosollyal felülről lefelé nézett a kis emberre. – *Les Français sont de bons enfants. Que diable! Voyons! Ne nous fâchons pas, mon vieux*[62] – tette hozzá és megveregette a megijedt, szótlan Geraszim vállát.

[60] Jónapot az egész társaságnak!

[61] Ön a gazda?

[62] Kvártély, kvártély, szállás. A franciák jó fiúk. Az ördögbe is! Nem veszünk össze, öregem.

– *A ça! Dites donc, on ne parle donc pas français dans cette boutique?*[63] – tette hozzá és körülnézett. A szeme találkozott Pierre szemével. Pierre elment az ajtótól.

A tiszt újból Geraszimhoz fordult. Az követelte, hogy Geraszim mutassa meg neki, milyen szobák vannak a házban.

– Úr nincs... nem érteni... enyém magáé... – mondta, azzal iparkodván érthetőbbé tenni szavait, hogy fonákul mondta őket.

A francia tiszt elmosolyodott, széttárta karját Geraszim orra előtt, ezzel jelezte, hogy ő sem érti Geraszim szavát, aztán sántikálva elindult a felé az ajtó felé, amelynél Pierre állt. Pierre el akart menni onnan, hogy elrejtőzzék, de ebben a pillanatban azt látta: kinyílik a konyha ajtaja, és kezében pisztolyt tartva kikukkant rajta Makar Alekszejevics. Makar Alekszejevics az őrültek ravaszságával végignézett a francián, felemelte pisztolyát és célzott.

– Csáklyához!!! – kiáltotta a részeg és megnyomta a pisztoly ravaszát. A francia tiszt megfordult a kiáltásra, Pierre pedig abban a pillanatban rávetette magát a részegre. Amikor Pierre megragadta és felemelte a pisztolyt, Makar Alekszejevics ujja végre rátalált a ravaszra – fülsiketítő lövés dördült el, és puskaporfüst burkolta be mindnyájukat. A francia elsápadt és vissza, az ajtó felé rohant.

Pierre megfeledkezve arról a szándékáról, hogy titokban tartja francia nyelvtudását, miután a pisztolyt kicsavarta a részeg kezéből és eldobta, odaszaladt a tiszthez és franciául megszólította.

– *Vous n'êtes pas blessé?*[64] – kérdezte.

– *Je crois que non* – felelte a tiszt és körültapogatta magát – *mais je l'ai manqué belle cette fois-ci* – tette hozzá és a falra, a lepattant vakolatra mutatott. – *Quel est cet homme?*[65] – kérdezte és szigorúan nézett Pierre-re.

– *Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver* – hadarta Pierre, teljesen megfeledkezve szerepéről. – *C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait.*[66]

A tiszt odament Makar Alekszejevicshez és galléron ragadta.

Makar Alekszejevics szétnyitotta ajkát, és a falnak dőlve úgy imbolygott, mintha szunnyadozna.

– *Brigand, tu me la payeras*[67] – mondta a francia és elereszteté a gallért.

– *Nous autres nous sommes cléments après la victoire: mais nous ne*

---

[63] Nocsak, senki sem tud franciául ebben a csapszékben?

[64] Nem sebesült meg?

[65] Azt hiszem, nem, de ez egyszer hajszálon múlt. Ki ez az ember?

[66] Igazán kétségbe vagyok esve a történtek miatt. Ez egy szerencsétlen őrült, aki nem tudja, mit cselekszik.

[67] Ezért még meglakolsz, bitang.

pardonnons pas aux traîtres[68] – tette hozzá ünnepélyesen komor arccal és szép, erélyes taglejtéssel.

Pierre tovább is próbálta lebeszélni a tisztet arról, hogy felelősségre vonja ezt a részeg, őrült embert. A francia némán hallgatta, egy darabig nem változtatta meg komor arckifejezését, de aztán hirtelen mosolyogva fordult Pierre-hez. Néhány másodpercig szótlanul nézett rá. Szép arca tragikus-gyengéd kifejezést öltött. Kezet nyújtott.

– *Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français*[69] – mondta. A francia szemében ez az érv kétségbevonhatatlan volt. Nagy dolgot csakis francia vihet véghez, márpedig az ő, *m-r* Ramball, *capitaine du 13-me léger*,[70] életének megmentése kétségtelenül a legnagyobb dolog volt.

De bármilyen kétségtelennek látszott is ez az érv és a tiszt erre alapított meggyőződése, Pierre szükségesnek tartotta, hogy kiábrándítsa.

– *Je suis Russe*[71] – mondta szaporán Pierre.

– *C-c-c, à d'autres* – mondta a francia, az orra előtt megrázta az ujját. – *Tout à l'heure vous allez me conter tout ça* – mondta. – *Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons nous faire de cet homme?*[72] – fűzte hozzá és most már úgy fordult Pierre-hez, mint tulajdon testvéréhez. Lehet ugyan, hogy Pierre nem francia, de ha egyszer megkapta ezt a nevet, amely a legmagasztosabb a kerek világon, akkor nem utasíthatja vissza – ezt fejezte ki a francia tisztnek mind az arca, mind a hangja. Pierre a legutóbbi kérdésre válaszolva megmagyarázta, hogy éppen a franciák érkezte előtt ez a részeg, őrült ember elszaladt az ő megtöltött pisztolyával; azóta se tudták elvenni tőle; épp ezért kéri, ne büntessék meg bűntettéért ezt a részeget.

A francia kidüllesztette a mellét és királyi kézmozdulattal azt mondta:

– *Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme*[73] – mondta gyorsan és erélyesen a francia tiszt, karon fogta Pierre-t, akit az élete megmentéséért franciává léptetett elő, és a szobába indult vele.

A folyosón tartózkodó katonák a lövés hallatára bementek az előszobába, megkérdezték, mi történt, és kijelentették, hogy örömest megbüntetik a bűnösöket; de a tiszt szigorúan megállította őket.

– *On vous demandera quand on aura besoin de vous*[74] – mondta. A katonák kimentek. A tisztilegény, aki időközben már megjárta a konyhát, odament a tiszthez.

---

[68] A magunkfajta irgalmas a győzelem után: de az árulóknak nem bocsát meg.

[69] Megmentette az életemet! Ön francia.

[70] Ramball úr, a 13. könnyű lovasezred kapitánya

[71] Orosz vagyok.

[72] C-c-c, mondja ezt másnak. Most mindjárt mondja el nekem ezt az egészet. Örülök, hogy egy honfitársra találtam. Mit csináljunk ezzel az emberrel?

[73] Ön megmentette az életemet. Ön francia. Azt kéri, hogy kegyelmezzek meg neki? Nem bánom. Vezessék el ezt az embert.

[74] Majd hivatlak, ha szükség lesz rátok.

– *Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine,* – mondta. – *Faut-il vous l'apporter?*[75]

– *Oui, et le vin*[76] – felelte a kapitány.

XXIX

Amikor a francia tiszt Pierre-rel bement a szobába, Pierre kötelességének tartotta ismét kijelenteni a kapitánynak, hogy ő nem francia, el is akart menni, de a francia tiszt erről hallani sem akart. Annyira udvarias, kedves és barátságos volt, annyira őszintén hálás élete megmentéséért, hogy Pierre-nek nem volt lelke visszautasítani; leült hát vele a teremben, az első szobában, ahová bementek. Pierre-nek arra a határozott kijelentésére, hogy ő nem francia, a kapitány, mivel bizonyára nem értette, hogy' lehet visszautasítani ilyen hízelgő címet, csak vállat vont és azt mondta: ha mindenáron orosz akar lenni, ám legyen, de őt mégis mindörökre összeköti a hála Pierre-rel, amiért megmentette az életét.

Ha ez az ember csak valamelyest is meg tudta volna érteni a mások érzéseit és megsejtette volna, mit érez Pierre, akkor Pierre minden bizonnyal otthagyta volna; de mivel ez az élénk ember teljesen érzéketlen volt mindennel szemben, ami nem ő maga, Pierre megadta magát.

– *Français ou prince russe incognito* – mondta a francia, miután jól megnézte Pierre szennyes, de finom fehérneműjét meg a gyűrűt az ujján. – *Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié. Je ne vous dis que ça.*[77]

A francia tiszt hangjának csengésében, arckifejezésében, taglejtésében annyi kedélyesség és nemesség volt (már ahogyan mindezt a franciák értelmezik), hogy Pierre önkéntelenül is mosollyal felelve a francia mosolyára, megszorította a feléje nyújtott kezet.

– *Capitaine Ramball du 13-me léger decoré pour l'affaire du Sept* – mutatkozott be önelégült mosollyal, amelyet nem tudott visszafojtani, és amely a bajusza fölött redőbe vonta a száját. – *Voudrez vous bien me dire à présent à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au bien de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps.*[78]

---

[75] Kapitány, leves és ürücomb van a konyhában. Parancsolja, hogy behozzam?

[76] Igen, és bort is.

[77] Francia vagy egy rangjarejtő orosz herceg. Önnek köszönhetem az életemet, tehát felajánlom barátságomat. A francia sose felejti el sem a sértést, sem a jó szolgálatot. Felajánlom önnek barátságomat. Többet nem mondok.

[78] Ramball, a 13. könnyű lovasezred kapitánya, kitüntetve a hetediki história miatt. (T. i. a szeptember 7-i csata miatt.) Volna szíves most már megmondani, kivel van szerencsém ily kellemesen beszélgetni, ahelyett, hogy a segélyhelyen volnék annak az őrültnek a golyójával testemben.

Pierre azt felelte, hogy nem mondhatja meg a nevét, elpirult, igyekezett valami álnevet kigondolni és már-már arról akart beszélni, milyen okból nem mondhatja meg a nevét, de a francia gyorsan elébe vágott.

– *De grâce* – mondta. – *Je comprends vos raisons; vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous. Vous êtes gentilhomme?* – tette hozzá kérdő hangsúllyal. Pierre lehajtotta fejét. – *Votre nom de baptême, s'il vous plait? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir.*[79]

Amikor behozták az ürühúst, a rántottát, a szamovárt, a pálinkát meg a bort, amelyet egy orosz pincéből hoztak magukkal a franciák, Ramball meghívta Pierre-t, vegyen részt ezen az ebéden, ő maga, ahogy az egészséges és éhes emberek szoktak, nyomban leült és gyorsan, mohón hozzálátott az evéshez, erős fogával gyorsan rágta az ételt, szüntelenül csámcsogott és azt ismételgette: *Excellent, exquis.*[80] Arca kipirult, veríték ütött ki rajta. Pierre éhes volt és örömest részt vett az ebéden. Morel, a tisztiszolga, behozott egy melegvizes fazekat és beleállított egy palack vörösbort. Ezenkívül behozott egy üveg kvaszt is kóstolónak a konyhából. A franciák már ismerték ezt az italt s el is nevezték: *limonade de cochon*nak (disznó-limonádénak – mosléknak) hívták. Morel erősen dicsérte ezt a *limonade de cochon*-t, amelyet a konyhában talált. De mivel a kapitánynak volt bora – Moszkván átvonultában szerezte – a kvaszt átengedte Morel-nek, ő maga a bordeaux-i palackért nyúlt. Nyakig asztalkendőbe bugyolálta a palackot és bort töltött magának is, Pierre-nek is. Éhe csillapultán, a bor hatására még jobban felélénkült a kapitány és szüntelenül csevegett az egész ebéd alatt.

– *Oui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandel de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyez-vous, de balles dans le corps. En voilà une* (az oldalára mutatott) *à Wagram et de deux à Smolensk* – egy sebhelyet mutatott az arcán. – *Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du 7 à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré dieu, c'était beau. Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez vous en vanter, nom d'un petit bonhomme. Et, ma parole, malgré l'atout, que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça.*[81]

---

[79] Ugyan már. Megértem én, hogy oka van rá; ön tiszt... talán magasrangú tiszt. Fegyverrel harcolt ellenünk. De ehhez semmi közöm. Az életemet köszönhetem önnek. Nekem ez elég, én mindenben rendelkezésére állok. Nemes ember? Mi a keresztneve, ha szabad kérdeznem? Egyebet nem is kérdezek. Azt mondja, *m-r* Pierre... Nagyon helyes. Csak ennyit akartam tudni.

[80] Remek, felséges.

[81] Bizony, kedves Pierre uram, örök hálával tartozom önnek, amiért megmentett... ettől az őrülttől... Tudja, van már az én testemben épp elég golyó. Itt van egy a wagrami csatából, itt meg a második a szmolenszkiből. És látja, ez a

– *J'y ai été*[82] – mondta Pierre.

– *Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux* – folytatta a francia. – *Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a culbuté et comme des capucins de cartes. Oh! c'était beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de dieu. Je les ai vu six fois de suite server les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples, qui s'y connait a crié: bravo! Ah, ah! soldat comme nous autres!* – mondta pillanatnyi hallgatás után. – *Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles en bataille... galants...* – mosolyogva kacsintott egyet – *avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre, n'est ce pas?*[83]

A kapitány annyira naivan és barátságosan vidám, annyira éplelkű volt és annyira elégedett önmagával, hogy Pierre vidáman nézett rá és kis híján maga is kacsintott. A „galant" szó, úgy látszik, eszébe juttatta a kapitánynak Moszkva helyzetét.

– *A propos, dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?*[84]

– *Est ce que les dames françaises ne quitteraient pas Paris si les Russes y entraient?*[85] – kérdezte Pierre.

– *Ah, ah, ah!* – A francia vidám, szangvinikus kacagásra fakadt és megveregette Pierre vállát. – *Ah! elle est forte celle-là* – mondta. – *Paris?... Mais Paris... Paris...*[86]

---

lábam nem akar rendesen járni. Ezt a sebet a szeptember hetediki moszkvai nagy csatában kaptam. Istenuccse, szép volt! Azt látni kellett, valóságos tűzözön volt ott! Kemény munkát adtak nekünk; dicséretükre válik, a manóba is. És bár kihúztam a lutrit, szavamra, én szívesen előlről kezdeném. Sajnálom azokat, akik nem látták. (A francia kapitány a borogyinói csatát nevezi így: „la Moskowa" – vagyis moszkvai csatának. Ennek napját az új időszámítás szerint emlegeti, ezért beszél a „szeptember 7-i moszkvai nagy csatáról". A régi orosz időszámítás szerint ez a nap augusztus 26-a.)

[82] Én ott voltam.

[83] Ugyan! Igazán?! No, annál jobb. Mi tagadás, kemény ellenségek. A teremburáját: a sáncerőd csudára tartotta magát! Borsos árat fizettettek érte, Isten az atyám. Én háromszor mentem neki, ahogy itt engem lát. Háromszor voltunk fenn az ágyúknál és háromszor sepertek le bennünket, mint holmi papírkatonákat. Hej, az volt a szép, Pierre uram! A gránátosaik nagyszerűek voltak, azt a rézangyalát! Láttam: hatszor zárkóztak fel, és úgy vonultak előre, akár a parádén! Karakán legények! A mi nápolyi királyunk ismeri a dörgést, de ő is kiáltotta: ez már derék! Nos hát, ön is olyan magamfajta katona. Annál jobb, annál jobb, *m-r Pierre.* Rettenetesek a csatában... gálánsak a szép hölgyek iránt – ezek a franciák, nemde, *m-r* Pierre?

[84] Erről jut eszembe: mondja, csakugyan minden nő elhagyta Moszkvát? Furcsa ötlet! Ugyan mitől féltek?

[85] Hát a francia hölgyek nem hagynák el Párizst, ha az oroszok bevonulnának?

[86] Hahaha! No, jól visszavágott. Párizs?... Hiszen Párizs... Párizs...

– *Paris... la capitale du monde...*[87] – mondta Pierre befejezve a tiszt mondatát.

A kapitány Pierre-re nézett. Az volt a szokása, hogy beszéd közben szünetet tartott és nevetős, nyájas szemmel figyelmesen nézett beszédtársára.

– *Eh bien, si vous ne m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurai parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi ce*[88]... – majd, ahogy elmondta ezt a bókot, megint szótlanul nézett rá.

– *J'ai été à Paris, j'y ai passé des années*[89] – mondta Pierre.

– *Oh ça se voit bien, Paris!... Un homme qui ne connait pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duchesnois, Potier, la Sorbonne, les boulevards* – mondta, majd észrevéve, hogy ez a következtetés gyengébb az előzőnél, sietve hozzátette: – *il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à Paris et vous êtes resté Russe. Eh bien, je ne vous en estime pas moins.*[90]

Pierre a komor gondolataival, a magánosan töltött napok után, a bor hatására akaratlanul is gyönyörűségét lelte abban, hogy beszélget ezzel a vidám és barátságos emberrel.

– *Pour en revenir à vos dames, on les dit bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-là. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur...*[91] – akarta folytatni, de Pierre közbevágott.

– *L'Empereur* – ismételte Pierre, és arca hirtelen szomorú és zavart kifejezést öltött. – *Est-ce que l'Empereur...*[92]

– *L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la justice, l'ordre, le génie, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, qui vous le dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte*

---

[87] Párizs... a világ fővárosa...

[88] No, ha nem mondaná, hogy orosz, fogadni mernék, hogy párizsi. Van önben valami... hogy is mondjam csak...

[89] Voltam Párizsban, esztendőket töltöttem ott.

[90] Ó, meg is látszik. Párizs!... Aki nem ismeri Párizst, az vadember. A párizsit már két mérföldnyiről is meg lehet ismerni. Párizs – az Talma, a Duchesnois, Potier, a Sorbonne, a bulvárok; Párizs csak egy van a világon. Ön élt Párizsban, és mégis orosz maradt. De sebaj, azért én nem kevésbé tisztelem.

[91] Visszatérve az önök hölgyeire, azt mondják, nagyon szépek. Micsoda hóbortos gondolat: elmenni, eltemetkezni ott a sztyeppeken, amikor a francia hadsereg itt van Moszkvában. Micsoda alkalmat szalasztottak el. A muzsikjaik – az más lapra tartozik, de önök, művelt emberek, ennél már jobban ismerhettek volna bennünket. Elfoglaltuk mi már Bécset, Berlint, Madridot, Nápolyt, Rómát, Varsót, a világ valamennyi fővárosát... Félnek tőlünk, de szeretnek bennünket. Minket nem árt közelebbről megismerni. Aztán meg a császár...

[92] A császár. Igaz, hogy a császár...

émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Eh voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir.[93]

– *Est-il à Moscou?*[94] – kérdezte Pierre akadozva, bűnös arccal.

– *Non, il fera son entrée demain*[95] – mondta a tiszt és folytatta elbeszélését.

Beszélgetésüket kiabálás szakította félbe: néhány ember hangoskodott a kapunál. Morel belépett, jelentette a kapitánynak, hogy württembergi huszárok jöttek és ugyanabba az udvarba akarják bekötni a lovaikat, ahol a kapitány lovai állnak. A nehézséget főképp az okozta, hogy a huszárok nem értették, mit mondanak nekik.

A kapitány behívatta a rangban legidősebb huszár altisztet és szigorú hangon azt kérdezte tőle, melyik ezredhez tartoznak, ki a parancsnokuk, és mi jogon meri megpróbálni, hogy lefoglaljon egy olyan szállást, amely már foglalt. A német, mivel ha rosszul is, de tudott valamit franciául, az első két kérdésre válaszolva megnevezte ezredét és parancsnokát; de az utolsó kérdésre, mivel nem értette meg, német beszédébe tört francia szavakat szúrogatva, azt válaszolta: ő az ezred szálláscsinálója, és azt az utasítást kapta parancsnokától, hogy foglaljon le minden házat sorban. Pierre, mivel tudott németül, tolmácsolta a kapitánynak, amit a német mondott, a kapitány válaszát meg németül közölte a württembergi huszárral. A német, amikor megértette, mit mondanak neki, engedett, és embereivel együtt elment. A kapitány kiment a tornácra és jó hangosan parancsokat osztogatott.

Amikor visszatért a szobába, Pierre, fejét a tenyerébe támasztva, ugyanott ült, ahol az előbb. Arcán szenvedés tükröződött. Abban a pillanatban csakugyan szenvedett is. Amikor a kapitány kiment, és ő egyedül maradt, hirtelen észbe kapott, tudatára ébredt annak, milyen helyzetben is van. Abban a pillanatban nem az gyötörte őt, hogy Moszkva elesett, nem is az, hogy ezek a boldog hódítók szerte garázdálkodnak a városban, övele meg pártfogóskodnak – bár ezt is igen nehéz volt elviselnie. Tulajdon gyöngeségének tudata kínozta. Néhány pohár bor, meg a beszélgetés ezzel

---

[93] A császár? A császár a nemeslelkűség, az irgalmasság, az igazságosság, a rend megtestesülése – lángelme! Ezt én, Ramball, mondom. Olyan igaz. mint ahogy itt lát: nyolc évvel ezelőtt még ellensége voltam. Apám emigráns gróf volt... De ez az ember legyőzött. Magával ragadott. Nem tudtam ellentállni annak a nagyságnak és dicsőségnek láttán, amellyel elborította Franciaországot. Amikor megértettem, mit akar, amikor láttam, hogy babérból vet ágyat nekünk, tudja, azt mondtam magamban: ez az igazi uralkodó, és meghódoltam előtte. Úgy bizony! Ó igen, kedves barátom, ő az elmúlt és a jövendő századok legnagyobb embere.

[94] Itt van Moszkvában?

[95] Nincs, holnap tartja bevonulását.

a barátságos emberrel szertefoszlatta azt a feszült, komor lelkiállapotot, amelyben az utóbbi napokban élt, pedig az nélkülözhetetlen volt szándékának megvalósításához. Megvan a pisztoly is, a tőr is, a kocsis-kaftán is. Napoleon pedig holnap bevonul. Pierre pontosan ugyanúgy hasznosnak tartotta annak a gonosztevőnek a megölését, hiszen megérdemli, de érezte, hogy most már nem teszi meg. Miért? Ezt nem tudta, de mintegy előre sejtette, hogy nem viszi véghez szándékát. Küszködött gyengeségének tudatával, de homályosan azt érezte, hogy úgyse tudja leküzdeni, mert a bosszú, a gyilkosság és az önfeláldozás régebbi komor gondolatsora porrá omlott, mihelyt az első emberrel érintkezésbe került.

A kapitány egy kissé sántítva, fütyürészve bement a szobába.

Pierre-t az előbb még mulattatta a francia csevegése, de most már ellenszenvesnek érezte. Most már mindent sértőnek talált: a dalocskát is, amelyet a tiszt fütyült, a járását is, a taglejtéseit is, a bajusza pedrését is.

„Mindjárt elmegyek innen, nem is szólok hozzá egy szót se többet" – gondolta Pierre. Csak gondolta ezt, de azért még mindig ott ült ugyanazon a helyen. Valami gyengeség különös érzése odaszegezte a helyéhez: akart, de nem tudott felállni és elmenni.

A kapitány, épp ellenkezőleg, nagyon vidám volt. Kétszer is végigsétált a szobán. A szeme ragyogott, a bajusza lanyhán meg-megbillent, mintha mosolyogna önmagán vagy valami mulatságos leleményén.

– *Charmant* – szólalt meg hirtelen – *le colonel de ces Wurtembourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mais Allemand.*[96]

Leült Pierre-rel szemben.

– *A propos, vous savez donc l'allemand, vous?*[97]

Pierre némán nézett rá.

– *Comment dites vous asile en allemand?*[98]

– *Asile?* – kérdezte Pierre. – *Asile en allemand: Unterkunft.*[99]

– *Comment dites-vous?*[100] – kérdezte újra, gyorsan és bizalmatlanul.

– *Unterkunft* – ismételte Pierre.

– *Onterkoff* – mondta a kapitány és néhány másodpercig Pierre-t nézte nevetős szemével. – *Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre?*[101] – fejezte be.

– *Eh bien, encore une bouteille de ce Bordeaux Moscovite, n'est ce pas? Morel va nous chauffer encore une petite bouteille. Morel!*[102] – kiáltotta vígan a kapitány.

[96] Remek ember ezeknek a württembergieknek az ezredese! Német, azért mégis derék legény De hát német.

[97] Apropó, ön tehát tud németül? Igen?

[98] Hogy hívják a menedékhelyet németül?

[99] A mened khelyet? A menedékhely németül Unterkunft.

[100] Hogy mondja?

[101] Nagy barmok ezek a németek. Ugye, *m-r* Pierre?

[102] No, még egy palackkal ebből a moszkvai bordóiból, igaz? Morel majd melegít nekünk még egy kis palackkal. Morel!

Morel gyertyákat és egy palack bort hozott. A kapitány a gyertyavilágnál Pierre arcára pillantott; láthatólag meglepte beszédtársának dúlt arca. Ramball őszintén szomorú és részvevő arckifejezéssel odament Pierre-hez és föléje hajolt.

– *Eh bien, nous sommes tristes* – mondta és megérintette Pierre karját. – *Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi?* – kérdezte. – *Peut-être rapport à la situation?*[103]

Pierre nem válaszolt, de nyájasan nézett a francia szemébe. Az együttérzésnek e megnyilvánulása igen kellemesen hatott rá.

– *Parole d'honneur, sans parler de ce que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et à la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis*[104] – mondta és a mellére csapott.

– *Merci*[105] – felelte Pierre. A kapitány figyelmesen Pierre-re nézett, ugyanúgy, ahogy akkor nézte, amikor megtudta, minek hívják németül a „menedékhelyet", és hirtelen felragyogott az arca.

– *Ah! dans ce cas je bois à notre amitié!*[106] – kiáltotta jókedvűen és teletöltötte mindkettejük poharát. Pierre elvette és felhajtotta a teleöntött poharat. Ramball is felhörpintette a maga borát, még egyszer megszorította Pierre kezét és mélabús, töprengő pózban az asztalra könyökölt.

– *Oui, mon cher ami, voilà les caprices de la fortune* – kezdte. – *Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine de dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appelions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher* – folytatta szomorú és monoton hangon, mint aki hosszú elbeszélésbe akar belefogni – *que notre nom est l'un des plus anciens de la France.*[107]

És a kapitány, a franciák könnyed, naiv nyíltságával elbeszélte Pierre-nek ősei történetét, a maga gyermek- és serdülőkorát, férfiúvá érését, rokoni kapcsolatait, vagyoni és családi körülményeit mind. *„Ma pauvre mère"*[108] természetesen fontos szerepet játszott ebben az elbeszélésben.

– *Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. N'est ce pas, m-r Pierre?* – szólt felélénkülve.– *Encore un verre!*[109]

---

[103] No, hát búsulunk? Megbántottam valamivel? No, igazán, neheztel rám? Vagy talán a helyzet bántja?

[104] Nem is szólva arról, hogy mit köszönhetek önnek, becsületszavamra, barátomnak érzem önt. Tehetek valamit önért? Rendelkezzék velem. Életre, halálra. Szívemre tett kézzel mondom ezt.

[105] Köszönom.

[106] Ah! hát akkor iszom a barátságunkra!

[107] Bizony, kedves barátom, ilyen forgandó a szerencse. Ugyan ki mondta volna nekem, hogy katona leszek és a dragonyosok kapitánya Bonaparte szolgálatában, ahogyan valamikor neveztük őt. Most pedig itt vagyok vele Moszkvában. Meg kell mondanom önnek, kedves barátom, hogy nevünk egyike a legrégibbeknek Franciaországban.

[108] „Szegény anyám"

[109] Mindez azonban csak színpadi képe az életnek, a lényege – a szerelem. Nem igaz, *m-r* Pierre? Még egy pohárkával!

Pierre megint felhajtotta, majd harmadszor is töltött magának.

– *Oh! les femmes, les femmes!*[110] – A kapitány elkódlő szemmel nézett Pierre-re, és a szerelemről meg a saját szerelmi kalandjairól kezdett beszélni. Nagyon sok kalandja volt; ezt el is hihette bárki, ha a tiszt önelégült, szép arcát, meg azt az élénkséget és rajongást látja, mellyel az asszonyokról beszélt. Jóllehet Ramball minden szerelmi históriáján rajta volt annak a malacságnak a bélyege, amelyben a franciák a szerelem egyedülvaló báját és költőiségét látják, a kapitány elbeszéléséből annyira kiérződött az az őszinte meggyőződés, hogy csakis ő tapasztalta, csakis ő ismerte meg a szerelem minden bűbáját; oly csábítóan írta le a nőket, hogy Pierre nagy érdeklődéssel hallgatta.

Nyilvánvaló volt, hogy a francia kedvelte *l'amour* nem az az alacsonyabb rendű és egyszerűbb fajta szerelem, amelyet Pierre egykor a felesége iránt érzett, nem is az a maga szította, romantikus lobogású szerelem, amelyet Natasa iránt érez (Ramball mindkét fajta szerelmet egyformán lenézte – az egyik *l'amour des charretiers*, a másik *l'amour des nigauds*)[111] – de az a *l'amour*, amelynek a francia hódolt, elsősorban a nőkhöz való viszonynak a természetestől elütő jellegében, azoknak a torz kapcsolatoknak a kombinációjában rejlett, amelyek – szerinte – ennek az érzésnek épp a legfőbb gyönyörét adják meg.

Így például a kapitány elmondott egy megható történetet arról, hogy szeretett egy harmincöt éves, bűbájos márkinőt, de ugyanakkor szeretett egy elbűvölő, ártatlan, tizenhat éves leánykát is – a bűbájos márkinő lányát. A nagylelkűségi vetélkedés az anya és leánya közt, amely azzal végződött, hogy az anya önfeláldozóan feleségül kínálta leányát a tulajdon szeretőjének, még most is egészen felkavarta a kapitány lelkét, pedig ez a kaland már rég emlékké fakult. Majd egy olyan kalandot mondott el, amelyben a férj játszotta a szerető szerepét, ő (a szerető) pedig a férj szerepét; elmondott néhány mulatságos kalandot *des souvenirs d'Allemagne*, ahol *asile Unterkunft*-ot jelent, ahol *les maris mangent de la choux croute* és ahol *les jeunes filles sont trop blondes*.[112]

Végül a legutóbbi kalandnak – ez még egészen frissen élt a kapitány emlékezetében; kipirult arccal, gyors taglejtéssel beszélte el – az volt a lényege, hogy megmentette egy lengyel életét (a kapitány elbeszéléseiben az élet megmentésének epizódja lépten-nyomon előfordult), és a lengyel rábízta elbűvölő feleségét *(Parisienne de coeur)*,[113] amikor ő maga a francia szolgálatba lépett. A kapitány boldog volt, az elbűvölő lengyel asszony meg akart szökni vele; de a kapitány, csupa nagylelkűségből, visszaadta a férjének az asszonyt, miközben azt mondá neki: *„Je vous ai*

---

[110] Ó! a nők, a nők!

[111] Az egyik a kocsisok szerelme, a másik a mulyák szerelme.

[112] Németországi emlékeiből... ahol a férjek savanyú káposztát esznek és ahol a fiatal lányok nagyon is szőkék.

[113] aki szíveben párizsi

sauvé la vie et je sauve votre honneur."[114] A kapitány megismételte ezeket a szavakat, aztán megtörölte a szemét, megrázkódott, mintha el akarná hessegetni azt az elérzékenyülést, amely e megható emlék felidézésekor elfogta lelkét.

Pierre a kapitány elbeszélését hallgatva – ahogy késő esti időben, a bor hatására gyakran megesik – figyelt ugyan mindarra, amit a kapitány mondott, meg is értett mindent, de egyúttal figyelt a maga személyes emlékeire is, amelyek valamiképp hirtelen, sorjában megelevenedtek képzeletében. Amikor ezeket a szerelmi történeteket hallgatta, váratlanul eszébe jutott tulajdon szerelme Natasa iránt, és ahogy képzeletében sorra vette e szerelem egyes képeit, gondolatban összehasonlította őket Ramball elbeszéléseivel. Mialatt a kötelesség és a szerelem harcáról szóló elbeszélést figyelte, a legapróbb részletekig megelevenedett előtte szerelme tárgyával való találkozása a Szuhareva-toronynál. Ez a találkozás akkor nem tett rá semmilyen hatást; nem is jutott eszébe egyszer sem. De most úgy érezte, hogy ez a találkozás nagyon jelentős és poétikus volt.

„Jöjjön ide, Pjotr Kirillics, megismertem" – hallotta most Natasa szavait. Látta Natasa szemét, mosolyát, úti főkötőjét, kibuggyanó hajtincsét... és mindebben valami megható, megragadó vonást látott.

A kapitány az elbűvölő lengyel asszonyról szóló elbeszélését befejezte, Pierre-hez fordult, azt kérdezte, tapasztalta-e már a szerelemért való önfeláldozásnak hasonló érzését, érzett-e már ilyen irigységet a törvényes férjjel szemben.

Pierre erre a kihívó kérdésre felütötte fejét és úgy érezte, okvetlenül el kell mondania, milyen gondolatok foglalkoztatják; elkezdte magyarázni, hogy ő egy kissé másképp vélekedik a szerelemről. Megmondta, világéletében csak egy nőt szeretett és szeret, de ez a nő sohasem lehet az övé.

– *Tiens!*[115] – szólt a kapitány.

Pierre aztán megmagyarázta, hogy zsenge kora óta szereti ezt a nőt; de akkor nem mert rá se gondolni, mert a lány túlságosan fiatal volt, ő pedig törvénytelen, névtelen fiú. Később pedig, amikor már nevet és vagyont kapott, azért nem mert gondolni se rá, mert túlságosan szerette, túlságosan magasra helyezte az egész világ, de kivált önmaga fölé. Amikor elbeszélésének ehhez a pontjához ért, a kapitányhoz fordult és azt kérdezte: megérti-e?

A kapitány egy taglejtéssel azt fejezte ki, hogy nem érti ugyan, de azért kéri: folytassa.

– *L'amour platonique, les nuages*[116]... – dörmögte. Pierre-nek megoldódott a nyelve. Talán a bor szállt a fejébe, talán csak szükségét érezte, hogy kiöntse lelkét, talán arra gondolt: ez az ember úgysem ismeri, tehát

---

[114] Megmentettem az életét, hát megmentem a becsületét is.
[115] Ejhal
[116] Plátói szerelem, felhők...

nem is ismeri fel történetének egyetlen szereplőjét sem, vagy talán mindez együtt közrejátszott. Egy kissé nyámmogva, elködlő szemével valahová a messziségbe bámulva, elmondta egész történetét: házasságát, legjobb barátja és Natasa szerelmének történetét, Natasa hitszegését, és kettejük mesterkéletlen kapcsolatát. Ramball faggatózására még azt is megmondta, amit eleinte titokban tartott: társadalmi állását; sőt elárulta nevét is.

Pierre elbeszéléséből főként az lepte meg a kapitányt, hogy Pierre nagyon gazdag, két palotája is van Moszkvában, és bár mindent otthagyott, mégse ment el Moszkvából, hanem nevét és rangját eltitkolva a városban maradt.

Már késő éjszaka volt, amikor együtt kimentek az utcára. Meleg és világos volt az éj. A háztól balra, a Petrovkán már világolt az első moszkvai tűz pírja. Jobbra magasan a fiatal hold sarlója, a holddal szemközt pedig az a ragyogó üstökös függött, amely Pierre lelkében a szerelemmel kapcsolódott össze. A kapuban Geraszim, a szakácsné és két francia ácsorgott. Hallani lehetett, ahogy nevetgélnek és egymás számára érthetetlen nyelven társalognak. A városban feltűnő piros tűzfényt nézték.

Semmi félelmetes sem volt e távoli kis tűzben, amely ebben az óriási városban kiütött.

Pierre a magas, csillagos eget, a holdat, az üstököst meg a rőt fényt nézegetve, boldog meghatottságot érzett. „Lám, milyen szép ez. Mi kell még?" – gondolta. Amikor pedig eszébe jutott szándéka, hirtelen megbódult, roszszul lett, a kerítésnek támaszkodott, hogy el ne essék.

Új barátjától el se búcsúzva, ingatag léptekkel elment a kapu mellől, majd visszatért szobájába, lefeküdt a díványra és mindjárt elaludt.

XXX

A szeptember másodikán fellobbanó tűz rőt fényét más és más utakról más és más érzéssel nézték a menekülő, a távozó lakosok és a visszavonuló csapatok.

Rosztovék szekérsora ezen az éjszakán Moszkvától húsz versztányira, Mityiscsiben tartott pihenőt. Szeptember elsején oly későn indultak el, annyi mindent otthon felejtettek – amiért vissza kellett küldeni néhány cselédet – az utat annyira elárasztották a fogatok és a csapatok, hogy elhatározták: azon az éjszakán Moszkvától öt versztányira hálnak meg. Másnap reggel későn ébredtek, és megint oly sokszor meg kellett állniok, hogy Bolsije Mityiscsiig jutottak el. Tíz órakor a Rosztov-család és a velük utazó sebesültek mind elhelyezkedtek a nagy falu udvaraiban és házaiban. Rosztovék cselédei, kocsisai és a sebesült tisztek legényei, miután elszállásolták gazdáikat, megvacsoráztak, abrakot adtak a lovaknak és kimentek a tornácra.

Rajevszkij sebesült segédtisztje, akinek a kezefeje szétzúzódott, a szomszéd házban feküdt, borzalmasan gyötrő fájdalmában szüntelenül nyögött, és ez

a nyögés hátborzongatóan visszhangzott a sötét éjszakában. A segédtiszt az első éjjel ugyanazon a portán hált, ahol Rosztovék megszálltak. A grófné azt mondta, hogy le se tudta hunyni a szemét ettől a nyögéstől, és Mityiscsiben a legnyomorultabb viskóban fogott szállást, csak azért, hogy minél messzebb legyen a sebesülttől.

Az egyik cseléd az éj sötétjében, a feljárónál álló batár magas dereka mögül egy másik, kisebb tűzvész fényét pillantotta meg. Az egyik tűzfény már régóta látszott, és mindenki tudta, hogy ott Malije Mityiscsi[117] ég, amelyet Mamonov kozákjai gyújtottak fel.

– Hanem ez valami más tűz, cimborák – mondta a tisztiszolga. Valamennyien erre a tűzfényre fordították figyelmüket.

– Hát megmondták, hogy Malije Mityiscsit felgyújtották a Mamonov-kozákok.

– Dehogyis! Ez nem Malije Mityiscsi, ez messzebb van.

– Odanézz, pontosan Moszkvában van az.

Két cseléd lement a tornácról, befordult a batár mögé és leült a hágcsóra.

– Attól balrább van! Mert Mityiscsi errefelé esik, ni, ez meg egészen másmerre ég.

Néhányan az elsőhöz csatlakoztak.

– Tyű, hogy lobog – mondta az egyik – ez kérem, moszkvai tűz; vagy a Szuscsevszkaja vagy a Rogozsszkaja utcában ég.

Erre a megjegyzésre senki se válaszolt. És valamennyi cseléd eléggé sokáig ennek az új tűzvésznek messze lobogó lángját bámulta némán.

A gróf öreg komornyikja – Danyilo Tyerentyicsnek hívták – odament a tömeghez és rákiáltott Miskára.

– Mit tátod a szád, te léhűtő... Hív a gróf, és te itt lebzselsz; lódulj, rakd el a ruháját.

– Csak vízért szaladtam ki – mondta Miska.

– Mit gondol, Danyilo Tyerentyics, Moszkvában van ez a tűz? – kérdezte az egyik inas.

Danyilo Tyerentyics nem felelt, és megint sokáig hallgattak mindnyájan. A tűz elharapódzott és mind messzebb lobogott.

– Irgalmas isten!... Szél fúj, szárazság van... – mondta megint egy hang.

– Oda nézz, hogy nekigerjedt. Teremtő jóatyám! Már a csókákat is lehet látni. Uram, irgalmazz nekünk, bűnösöknek!

– Majd csak eloltják.

– Ugyan ki oltaná el? – szólalt meg Danyilo Tyerentyics, aki mindeddig hallgatott. Hangja nyugodt volt és vontatott. – Moszkva az, testvéreim – mondta – a fehérkövű, a mi édesa... – hangja elcsuklott, és az öreg hirtelen sírva fakadt. Mintha mindnyájan csak erre vártak volna, hogy megértsék, mit is jelent az a távolban látszó tűzfény. Itt sóhaj, ott fohász hallatszott, meg a gróf öreg komornyikjának zokogása.

[117] Nagy-Mityiscsi, Kis-Mityiscsi

A komornyik visszatérve, jelentette a grófnak, hogy Moszkva ég. A gróf felöltötte házi köpenyét és kiment, hogy megnézze. Vele kiment Szonya, aki még nem vetkezett le, és *madame* Schoss is. Natasa és a grófné a szobában maradt. (Petya már nem volt a családdal: Troica felé haladó ezredével együtt előrement.)

A grófné sírva fakadt, amikor meghallotta, hogy Moszkva ég. Natasa merően előreszegezett szemmel, sápadtan ült a szentképes sarokban a padon (ugyanott, ahová megérkezésük után mindjárt leült), ügyet se vetett apjának szavaira. A segédtiszt szakadatlan jajgatására figyelt, amely áthallatszott a harmadik házból is.

– Jaj, de borzalmas! – mondta Szonya, mikor dideregve, rémülten visszasietett az udvarból. – Azt hiszem, egész Moszkva ég, szörnyű nagy tűz látszik! Nézd csak, Natasa, innen, a kis ablakból jól látszik – mondta húgának, bizonyára ki akarta zökkenteni fásultságából. De Natasa úgy nézett rá, mintha nem értené, mit kérdeznek tőle, és megint a kemence szögletére meresztette szemét. Natasa már reggel óta ilyen dermedt állapotban volt, amióta Szonya, a grófné megdöbbenésére és bosszúságára, teljesen érthetetlenül, szükségesnek találta, hogy tudassa Natasával: Andrej herceg megsebesült és ott van az ő szekérkaravánjukban. A grófné úgy megharagudott Szonyára, ahogy még nagyon ritkán haragudott. Szonya sírt és kérte a bocsánatot, most meg mintegy azon iparkodva, hogy jóvátegye hibáját, folyton-folyvást a húga körül forgolódott. – Nézd meg, Natasa, milyen borzalmasan ég – mondta Szonya.

– Mi ég? – kérdezte Natasa. – Á, igen, Moszkva. – Majd bizonyára azért, hogy meg ne bántsa Szonyát a visszautasítással, és hogy mielőbb lerázza, az ablak felé fordította fejét, kinézett rajta, de úgy, hogy nyilvánvalóan nem láthatott semmit, aztán megint ugyanúgy ült tovább, mint azelőtt.

– De hisz nem is láttad.

– De láttam, igazán – felelte. Hangjában esdeklés csengett: hagyják békében.

A grófné is, Szonya is belátta, hogy Natasa szemében most semmit se számít se Moszkva, se Moszkva égése, semmi az égvilágon.

A gróf visszament a vendégfal mögé és lefeküdt. A grófné odament Natasához, kezefejével megérintette a fejét, mint akkor, amikor beteg volt a lánya, aztán mintha meg akarná állapítani, nincs-e láza, ajkát a homlokához értette és megcsókolta.

– Meghűltél? Reszket mindened. Feküdj le – szólt.

– Lefeküdjek? Jó, lefekszem. Mindjárt lefekszem – mondta Natasa.

Amikor reggel megtudta, hogy Andrej herceg megsebesült és velük utazik, csak az első pillanatban kérdezősködött sokat: hová viszik, hogy van, veszélyes-e a sebe, meg szabad-e látogatni? De miután azt mondták, hogy nem látogathatja meg; hogy a herceg súlyosan megsebesült ugyan, de élete

nem forog veszélyben, Natasa abbahagyta a faggatást, nem is szólt többet, pedig nyilván nem hitte el, amit mondtak neki, ám jól látta: bármit mond is, mindig ugyanazt felelik majd. Egész úton mozdulatlanul ült a batár sarkában, most meg a padon, ahová letelepedett, és tágra nyitotta nagy szemét, amelynek kifejezésétől annyira félt a grófné. Fontolgatott valamit, készült valamire, talán már el is döntötte magában, mit tesz – ezt tudta a grófné, csak azt nem tudta, mire tökélte el magát a lánya, és éppen ez gyötörte.

– Vetkezz le, Natasa lelkem, feküdj az ágyamba. (Csak a grófnénak vetettek ágyat, *m-me* Schossnak meg a két kisasszonynak a padlón szénából készítettek fekvőhelyet.)

– Nem, mama. Ide fekszem a padlóra – mondta haragosan Natasa; odament az ablakhoz és kinyitotta. A segédtiszt jajgatása a nyitott ablakon át még erősebben behallatszott. Natasa kidugta fejét, hogy jobban érje az éjszaka nyirkos levegője. A grófné látta, hogy lányának vékony nyaka remeg a zokogástól és a rámának ütődik. Natasa tudta, hogy nem Andrej herceg jajgat. Tudta, hogy Andrej herceg ugyanabban az épületben, a pitvarból nyíló másik szobában fekszik; de ez a szüntelen, szörnyű jajgatás zokogásra fakasztotta. A grófné tekintetet váltott Szonyával.

– Feküdj le, lelkem, feküdj le, édesem – mondta a grófné, és kezével gyengéden megérintette Natasa vállát. – No, feküdj le már.

– Ah, igen... Mindjárt. mindjárt lefekszem – mondta Natasa. Oly sietősen vetkezett, hogy el-eltépte szoknyája galandját. Levetette ruháját, felvette hálókabátját, lábát maga alá húzva leült a padlóra elkészített fekvőhelyre, vállán át előrevetette rövid, vékony hajfonatát és hozzáfogott, hogy újrafonja. Gyakorlott, hosszú, vékony ujjával gyorsan, ügyesen bontotta, fonta és kötötte el a hajfonatot. Fejét megszokott mozdulattal hol egyik, hol másik oldalra fordította, de lázasan csillogó, tágranyílt szeme merően előreszegeződött.

Amikor teljesen átöltözött hálóruhájába, az ajtó mellett, a szélen, csendesen leereszkedett a szénára terített lepedőre.

– Középre feküdj, Natasa. – mondta Szonya.

– Jobb itt – mondta Natasa. – De feküdjetek már le ti is – tette hozzá bosszúsan és a párnába fúrta az arcát.

A grófné, *m-me* Schoss és Szonya szaporán levetkezett és lefeküdt. Csak egy mécs pislákolt a szobában. De odakint világos volt: világított a két versztányira, Malije Mityiscsiben lobogó tűz, az utcasarkokon zúgott az emberek éjszakai kurjongatása a csapszékben, amelyet Mamonov kozákjai feltörtek, és még mindig hallatszott a segédtiszt szűnni nem akaró jajgatása.

Natasa sokáig mozdulatlanul figyelt a kívülről behallatszó meg a benti hangokra. Először azt hallotta, hogy anyja imádkozik és sóhajtozik, alatta meg-megreccsen az ágy; hallotta *m-me* Schoss ismerős, sípoló hortyogását, Szonya csendes lélegzését. Később a grófné megszólította. Natasa nem felelt.

– Azt hiszem, alszik, mama – felelte Szonya halkan. A grófné rövid hallgatás után megint szólt, de most már senki se válaszolt.

Nemsokára már anyjának egyenletes lélegzését hallotta Natasa. Meg se moccant, bár mezítlen, kis lába fázott a csupasz padlón, mert kicsúszott a takaró alól.

Egy hasadékban ciripelni kezdett egy tücsök, mintha győzelmet aratott volna mindnyájukon és azt ünnepelné. A távolban kukorított egy kakas, majd válaszolt rá a közelben egy másik.

– Szonya! Alszol? Mama! – suttogta Natasa. Senki se felelt. Natasa lassan és óvatosan felállt, keresztet vetett, és keskeny, hajlékony, mezítlen talpával lelépett a hideg, piszkos padlóra. Megreccsentek a padlódeszkák. Natasa gyorsan szedte a lábát, futott néhány lépést, mint egy kismacska, majd megfogta a hideg kallantyút.

Úgy rémlett, mintha egy súlyos tárggyal egyenletesen döngetnék a háznak mind a négy falát; pedig csak a szíve dobogott, amely majd megdermedt félelmében, rémületében, majd meghasadt a szerelemtől.

Kinyitotta az ajtót, áthágta a küszöböt és rálépett a pitvar nyirkos, hideg földjére. A köréje áramló hideg felfrissítette. Mezítlen lábával megtapintott egy alvó embert, keresztüllépett rajta, és benyitott abba a szobába, ahol Andrej herceg feküdt. Sötét volt a szobában. A hátulsó sarokban az ágynál, amelyen ott feküdt valaki, a padon egy faggyúgyertya állt; nagy kanóca gomba formára görbedt.

Natasa már reggel, amikor értesült Andrej herceg jelenlétéről és sebesüléséről, azt határozta magában, hogy feltétlenül meglátogatja a herceget. Nem tudta ugyan, miért van erre szükség, csak azt tudta, hogy ez a viszontlátás kínos lesz, de annál inkább gyökeret vert benne az a meggyőződés, hogy a találkozás elkerülhetetlen.

Egész nap csakis az a remény éltette, hogy éjjel viszontlátja Andrej herceget. De most, amikor elérkezett ez a pillanat, előre megrémült attól, amit látni fog. Mennyire csonkult meg? Mi maradt belőle? Olyan-e ő is, mint ez a szüntelenül jajgató segédtiszt? Igen, egészen olyan. Natasa képzeletében Andrej herceg e hátborzongató jajgatás megtestesülése volt. Amikor megpillantotta a sarokban ezt a homályos tömeget, amikor a herceg felhúzott térdét a vállának nézte a takaró alatt, egy borzalmas testet képzelt el és iszonyatában megállt. De egy ellenállhatatlan erő előre vonzotta. Óvatosan tett egy lépést, megint egyet és máris ott állt a telezsúfolt kis parasztszoba közepén. A szobában, a szentképek alatt egy másik ember feküdt a lócán (Tyimohin volt), a padlón is feküdt még két ember (az orvos meg a komornyik).

A komornyik felemelkedett és súgott valamit. Tyimohin annyira szenvedett sebesült lába miatt, hogy nem tudott aludni; tágra meresztett szemmel nézte ezt a fehér inges, hálókabátos, főkötős leányt. A komornyik álmos, ijedt szavai csak arra késztették Natasát, hogy mielőbb odamenjen ahhoz, aki ott fekszik a sarokban. Bármennyire elvesztette is emberformáját ez a test, őneki látnia kell. Elhaladt a komornyik mellett;

a gyertya gomba alakú hamva leomlott, és Natasa most már világosan megpillantotta Andrej herceget – olyan volt, amilyennek máskor is látta; karja a takarón nyugodott.

A herceg olyan volt ugyan, mint máskor, de tüzelő arcának színe, rajongva őrá szegezett, ragyogó szeme, kivált pedig gyermekien vékony nyaka, mely kilátszott az ing visszahajtott gallérjából, különös, ártatlan, gyermeki külsőt adott neki, így hát Natasa ilyennek eddig még nem látta soha. Odament hozzá és gyors, hajlékony, fiatalos mozdulattal letérdelt előtte.

Andrej herceg elmosolyodott és kezet nyújtott.

XXXII

Már hét nap telt el, amióta Andrej herceg a borogyinói csatatér kötözőhelyén felocsúdott. Azóta csaknem állandóan eszméletén kívül volt. A vele utazó orvosnak az volt a véleménye, hogy lázas állapota és a megsérült belek gyulladása okvetlenül sírba viszi a sebesültet. De a hetedik napon a herceg jóízűen megevett egy szelet kenyeret teával, és az orvos úgy vette észre, hogy a láza csökkenőben van. Andrej herceg reggeltájban magához tért. Moszkvából való elindulásuk után az első éjjel eléggé meleg volt, így hát Andrej herceget a hintóban hagyták éjszakára is; de Mityiscsiben maga a sebesült azt követelte, vigyék fedél alá és adjanak neki teát. A házba szállításkor oly nagy kínt szenvedett, hogy hangosan feljajdult bele, és megint eszméletét vesztette. Amikor lefektették a tábori ágyra, sokáig csak behunyt szemmel, mozdulatlanul feküdt. Majd felnyitotta szemét és halkan azt suttogta: „Hozzák hát azt a teát?" Az orvost meglepte, hogy a beteg ilyen jól emlékszik az élet apró részleteire is. Megtapogatta a beteg ütőerét és nagy meglepetésére és elégedetlenségére azt tapasztalta, hogy a pulzus rendesebben ver. Azért volt elégedetlen, mikor ezt észrevette, mert tapasztalatból tudta, hogy Andrej herceg nem maradhat életben, és ha nem most hal meg, akkor majd valamivel később, szörnyű kínok közepette fog meghalni. Andrej herceggel együtt szállították a kis, vörös orrú Tyimohint, ezredének őrnagyát, aki ugyancsak a borogyinói ütközetben sebesült meg a lábán, és Moszkvában csatlakozott hozzá. Velük utazott az orvos, a herceg komornyikja, kocsisa és a két tisztilegény.

Andrej hercegnek teát adtak. Mohón itta, lázas szemmel nézett előre az ajtóra, mintha iparkodna megérteni vagy emlékezetébe idézni valamit.

– Nem kérek többet. Tyimohin itt van? – kérdezte. Tyimohin közelebb csúszott hozzá a padon.

– Itt vagyok, kegyelmes uram.

– Hogy van a sebe?

– Az enyém? Az katonadolog! De az öné?! – Andrej herceg megint eltűnődött, mintha az emlékezetét erőltetné.

– Nem lehet könyvet szerezni? – kérdezte.

– Milyen könyvet?

– Evangéliumot! Nekem nincs. – Az orvos megígérte, hogy szerez, és érdeklődött, hogy érzi magát a herceg. Andrej herceg kelletlenül, de értelmesen felelt az orvos valamennyi kérdésére és azt mondta, tegyenek alá egy henger alakú párnát, mert így nagyon kényelmetlenül esik a fekvés, fájdalmai vannak. Az orvos és a komornyik felhajtotta a köpenyt, amellyel be volt takarva, és a sebből terjedő rothadás-bűz miatt fintorogva, vizsgálgatni kezdték azt a borzalmas helyet. Az orvos nagyon elégedetlen volt valami miatt, igazított rajta valamit, úgy fordította a beteget, hogy az megint felnyögött, a forgatás alatt ismét elvesztette eszméletét és félrebeszélt. Egyre csak azt hajtogatta, hogy mielőbb szerezzék meg neki azt a könyvet és tegyék oda mellé.

– Mibe kerül az maguknak! – mondta. – Nekem nincs, szerezzenek, kérem; tegyék le ide egy percre – mondta panaszos hangon.

Az orvos kiment a pitvarba, hogy megmossa a kezét.

– Jaj de lelketlenek vagytok, igazán – mondta az orvos a komornyiknak, aki vizet öntött kezére. – Csak egy pillanatra vegyem le róla a szemem! Pedig ez olyan szörnyű kín: csodálom, hogy bírja.

– De hát úgy tudom, alátettük mi azt a párnát, a jóisten áldja meg – felelte a komornyik.

Andrej herceg először eszmélt rá, hol van, mi történt vele, először jutott eszébe, hogy megsebesült, és hogy abban a pillanatban, amikor a hintó megállt Mityiscsiben, bekérezkedett a házba. Aztán a fájdalomtól ismét elájulva, csak a házban tért magához újra, amikor a teát itta. Ekkor képzeletében sorra vette mindazt, ami történt vele, a legélénkebben azt a pillanatot jelenítette meg, amikor a kötözőhelyen, annak a cseppet sem szívlelt embernek a szenvedése láttán, azok a boldogságot ígérő, új gondolatok ötlöttek fel benne. Ezek a gondolatok, ha homályosan és határozatlanul is, most ismét elhatalmasodtak a lelkén. Eszébe jutott, hogy most már új boldogság vár rá, és ez a boldogság valamiképp az evangéliummal van kapcsolatban. Ezért kérte az evangéliumot. De mivel rosszul fektették le, és az átfordításkor megint megbolygatták sebét, újból összekuszálódtak gondolatai, és harmadszor már csak az éjszaka teljes csendjében ocsúdott fel. Körülötte mindenki aludt. A pitvaron túl, a másik szobában ciripelt a tücsök, az utcán kiabált és dalolt valaki, az asztalon, a szentképeken és a falakon csótányok neszeztek, a beteg párnájánál meg a mellette álló, nagy kanóccal égő faggyúgyertya körül egy tömzsi légy csapongott.

Andrej herceg nem egészséges lelkiállapotban volt. Az egészséges ember rendszerint egyszerre tömérdek sok tárgyra gondol, ezerfélét érez, ezerfélére emlékszik, de megvan hozzá a hatalma és az ereje, hogy a gondolatok vagy jelenségek egy bizonyos sorát kiválasztva, a jelenségeknek erre a sorozatára sűrítse figyelmét. Az egészséges ember a legmélyebb töprengés pillanatában is el tud szakadni gondolataitól, hogy valami udvarias

szót szóljon annak, aki belép hozzá, majd megint visszatér gondolataihoz. Ám Andrej herceg lelke nem normális állapotban volt ebben a tekintetben. Lelki tevékenysége elevenebb és határozottabb volt, mint valaha, de akaratától függetlenül folyt le. A legkülönfélébb gondolatok és képzetek egyszerre kerítették hatalmukba. Agya néha hirtelen olyan erővel működött, oly világosan és mélyen, ahogy egészséges állapotában sohase szokott; de agya működése közben hirtelen megszakadt a gondolatsor, egy-egy váratlan képzet váltotta fel, és a beteg nem tudott visszatérni hozzá.

„Igen, új boldogság nyílt meg előttem, amelyet nem lehet elvenni az embertől – gondolta, amint a félhomályos, csendes szobában feküdt és merően előreszegezte lázasan tágranyílt szemét. – Olyan boldogság, amely kívül esik az anyagi erőkön, az emberre gyakorolt külső anyagi hatásokon, ez csupán a lélek boldogsága, a szeretet boldogsága! Megértheti minden ember, de kigondolni és elrendelni csakis az Isten tudja. Ámde hogyan rendelte Isten ezt a törvényt? A fia, miért..." Ez a gondolatsor hirtelen megszakadt, és Andrej herceg (nem tudta, hogy lázálmában vagy valóban hallja-e) egy halk, suttogó hangot hallott, amely ütemesen szüntelenül azt ismételte: „Pi-ti-pi-ti-pi-ti", aztán „ti-ti" és megint „pi-ti-pi-ti-pi-ti" és megint „ti-ti". Ugyanekkor e suttogó zene hangjainak hallatára azt érezte, hogy arca fölött, legközepütt, finom tűkből és szilánkokból különös, légies épület keletkezik. Érezte (bár ez igen nehezére esett): nagyon vigyáznia kell az egyensúlyra, hogy össze ne dőljön ez a keletkező épület; de mégis összedőlt, majd az egyenletesen susogó muzsika hangjaira lassankint megint felépült. „Nyúlik, nyúlik! Kinyúlik és még mindig egyre nyúlik" – mondta magában Andrej herceg. Mialatt ennek a tűkből felépülő, felfelé nyúló alkotmánynak a susogását hallgatta, ha megszakításokkal is, de látta a gyertya kör alakú, vörös fényét, hallotta a svábbogarak neszét, annak a légynek a zümmögését is, amely neki-nekiütődött a párnájának és arcának. Valahányszor a légy az arcát érintette, égető érzést keltett benne. De ugyanakkor ámulatba ejtette az, hogy a légy, bár belecsapódott az arcán emelkedő épületbe, mégse rontotta le. De ezenkívül volt még egy fontos dolog. Valami fehérség az ajtónál: egy szfinx-szobor. Ez nagyon nyomta.

„De ez talán csak az ingem ott az asztalon – gondolta Andrej herceg – mert ez meg a lábam, az meg az ajtó, de miért nyúlik és emelkedik minden, és miért ez a pi-ti-pi-ti, pi-ti-pi-ti és ti-ti – és pi-ti-pi-ti-pi-ti..."

– Elég, hagyd abba, kérlek hagyd abba – mondta nehéz sóhajjal Andrej herceg, mintha kérne valakit. Aztán hirtelen megint szokatlanul világosan, rendkívüli erővel előúszott egy újabb gondolat és érzés.

„Igen, a szeretet – gondolta ismét teljesen világosan – de nem az a szeretet, amellyel valamiért, valaminek az érdekében, valaminek folytán szeret az ember, hanem az a szeretet, amelyet akkor éreztem először, amikor – a sírom szélén – megláttam ellenségemet és megszerettem. Akkor azt a szeretetet éreztem, amely maga a lélek lényege, amelynek nincs szüksége tárgyra. Most is ezt a boldog érzést tapasztalom. Szeretni fele-

barátainkat, szeretni ellenségeinket. Mindent szeretni, szeretni Istent minden megnyilvánulásában. Egy kedves emberünket szerethetjük emberi szeretettel is; de ellenségünket csakis isteni szeretettel szerethetjük. Ezért éreztem én oly nagy örömet, amikor azt éreztem, hogy szeretem ezt az embert. Mi történt vele? Él-e még?... Ha emberi szeretettel szeretünk, a szeretetből könnyen átcsapunk a gyűlöletbe; de az isteni szeretet nem változhat meg. Semmi sem olthatja ki, még a halál sem. Ez a lélek lényege. Pedig milyen sok embert gyűlöltem én életemben. És senkit sem szerettem, senkit se gyűlöltem jobban, mint *őt.*" Élénken maga elé képzelte Natasát, de nem úgy, ahogy azelőtt, csupán a bájával, amelyben kedve tellett, hanem – most először – Natasa lelkét képzelte maga elé. Most megértette Natasa érzését, szenvedését, szégyenét és bűnbánatát. Most először döbbent rá, milyen kegyetlen volt ő, amikor ő is felbontotta az eljegyzést Natasával, most látta be, milyen kegyetlen volt a szakítás. „Ha legalább még egyszer láthatnám. Csak egyszer nézhetnék a szemébe és azt mondhatnám..."

Aztán megint pi-ti-pi-ti-pi-ti, ti-ti, pi-ti-pi-ti, bumm – odacsapódott a légy... És a beteg figyelme ismét a valóság és a lázálom egészen más világába szállt, ahol valami különös dolog történt. Ebben a világban ugyanúgy emelkedett egy épület, anélkül, hogy összeomlott volna, ugyanúgy nyúlt felfelé valami, vörös fénykarikájával ugyanúgy égett a gyertya, a szfinx-ing ugyanott feküdt az ajtónál; de ezenkívül történt valami – megnyikordult az ajtó, friss szél áramlott be, és egy új, fehér, álló szfinx jelent meg a küszöbnél. A szfinx fejében annak a Natasának sápadt arca és ragyogó szeme volt, akire az előbb gondolt.

„Jaj, milyen borzasztó ez a szüntelen lázálom!" – gondolta Andrej herceg, és igyekezett kivetni képzeletéből ezt az arcot. De az az arc ott állt előtte a valóság teljében, és az az arc egyre közeledett. Andrej herceg vissza akart térni a tiszta gondolat előbbi világába, de nem tudott, és a lázálom megint a maga körébe vonta. Egy halkan rebegő hang továbbra is egyenletesen susogott, a különös arc továbbra is ott lebegett; valami nyomta, valami a magasba nyúlt előtte. Összeszedte minden erejét, hogy magához térjen, megmozdult, de hirtelen megcsendült a füle, elködlött a szeme, és a beteg elvesztette eszméletét, akárha víz alá bukik az ember. Amikor magához tért, Natasa, az a Natasa, akit a világ valamennyi embere közt a legjobban akart szeretni azzal a most felfedezett új, tiszta, isteni szeretettel, eleven valóságában ott térdelt előtte. Andrej herceg ráeszmélt, hogy ez az igazi, az eleven Natasa, és nem csodálkozott, hanem csendesen örült. Natasa térden állva, ijedten, de mintha odaszegezték volna (nem tudott megmozdulni), merően nézett rá, alig bírta visszafojtani zokogását. Arca sápadt volt és mozdulatlan. Csak az álla remegett.

Andrej herceg megkönnyebbülten felsóhajtott, elmosolyodott és kezet nyújtott.

– Ön az? – kérdezte. – Boldog vagyok!

Natasa gyors, de óvatos mozdulattal, térden közelebb húzódott a herceghez, aztán a férfi kezét óvatosan a kezébe véve, egész arcával fölébe hajolt és ajkával alig-alig érintve csókolgatni kezdte.

– Bocsásson meg! – mondta suttogva, majd felemelte fejét és egyenest nézett rá. – Bocsásson meg!

– Szeretem – mondta Andrej herceg.

– Bocsásson meg...

– Mit bocsássak meg? – kérdezte Andrej herceg.

– Bocsássa meg, amit te... tettem – szólt alig hallható, szaggatott suttogással Natasa, és ajkával alig érintve, de mind sűrűbben csókolgatni kezdte a beteg kezét.

– Szeretlek, jobban, erősebben, mint azelőtt – mondta Andrej herceg. Egyik kezével felemelte Natasa arcát, úgyhogy a szemébe nézhessen.

Ez a szempár, amely boldog könnyel telt meg, részvéttel, félénken és boldog-szerelmesen nézett rá. Natasa sovány és sápadt arca, megduzzadt ajka egy cseppet sem volt szép, sőt szörnyű volt. De Andrej herceg nem látta ezt az arcot, csak a ragyogó szempárt látta, mely gyönyörű volt. A hátuk mögött beszélgetés hallatszott.

Pjotr, a komornyik, aki csak most ocsúdott fel teljesen álmából, felébresztette az orvost. Tyimohin egész idő alatt ébren volt, mert fájt a lába, már régóta látott mindent, ami történt, és félmeztelen testét a lepedő alá gondosan elrejtve, összegubbaszkodott a padon.

– Mi az? – mondta fekvőhelyéről felemelkedve az orvos. – Tessék elmenni, kisasszony.

Ugyanekkor kopogtatott az ajtón egy cselédlány, akit a grófné küldött, mert észrevette, hogy eltűnt a lánya.

Natasa úgy ment ki a szobából, mint az alvajáró, akit álma közben felébresztenek, és amikor szobájába visszatért, zokogva omlott le fekvőhelyére.

Natasa attól a naptól fogva, Rosztovék egész további utazása alatt soha, egyetlen pihenőnél, egyetlen éji szálláson sem mozdult el a sebesült Bolkonszkij mellől, és az orvosnak be kellett ismernie, hogy fiatal lánytól nem várt volna sem ilyen szívósságot, sem ilyen ügyességet a betegápolás művészetében.

Bármilyen szörnyűnek érezte is a grófné azt a gondolatot, hogy Andrej herceg esetleg már az utazás alatt meghalhat a lánya karjai közt (pedig az orvos szerint ez nagyon valószínű volt), nem ellenkezett Natasával. A sebesült Andrej herceg és Natasa most bekövetkezett közeledése folytán ugyan felötlött benne a gondolat, hogy gyógyulás esetén ismét felújul köztük a régi, vőlegényi-menyasszonyi kapcsolat, de erről senki sem beszélt, a legkevésbé éppen Natasa és Andrej herceg: az élet és a halál eldöntetlen kérdése, amely ott függött nemcsak Bolkonszkij, hanem egész Oroszország felett, háttérbe szorított minden egyéb gondolatot.

Natasa és a sebesült Andrej Mityiscsiben.

Pierre szeptember harmadikán későn ébredt. Fájt a feje, s ruhája – mert ruhástul aludt el – szorította a testét, a lelkét meg valami előző este elkövetett szégyenletes cselekedet homályos tudata nyomta. Ez a szégyenletes tett a Ramball kapitánnyal való beszélgetés volt.

Az óra már tizenegyet mutatott, de odakint különösen borongósnak látszott az idő. Pierre felkelt, megdörzsölte a szemét, majd megpillantotta a faragott agyú pisztolyt, amelyet Geraszim visszatett az íróasztalra. Csak akkor eszmélt rá, hol is van, és mi vár rá épp azon a napon.

„Csak nem késtem el? – gondolta. – Nem, délnél korábban valószínűleg nem vonul be Moszkvába." Nem akart sokat elmélkedni azon, ami rá vár, hanem igyekezett, hogy mielőbb cselekedjék.

Megigazította magán a ruhát, kezébe vette a pisztolyt és máris indulni készült. De ekkor – most először – felötlött benne az a kérdés, hogyan vigye ezt a fegyvert az utcán, hisz a kezében nem tarthatja. Ezt a nagy pisztolyt még e bő kaftán alatt is nehéz elrejtenie. Sem övébe, sem a hóna alá nem dughatja úgy, hogy észre ne vegyék. Azonkívül a pisztoly üres, mert nem volt ideje, hogy megtöltse. „Mindegy, itt a tőr" – gondolta Pierre, noha szándékának megvalósításán töprengve többször is megállapította magában: az a diák 1809-ben azzal követte el a legnagyobb hibát, hogy tőrrel akarta megölni Napoleont. De mivel Pierre-nek nem az volt a legfőbb célja, hogy végre is hajtsa tervezett vállalkozását – hanem az, hogy megmutassa önmagának: ő nem mond le szándékának megvalósításáról, sőt mindent elkövet érte – gyorsan felkapta a Szuhareva-toronynál a pisztollyal együtt vásárolt, zöld hüvelyű, életlen, csorba tőrt, és a mellénye alá dugta.

Derekára kötötte övét, homlokára tolta sapkáját, óvatosan, hogy zajt ne keltsen és ne találkozzék a kapitánnyal, végigment a folyosón és kilépett az utcára.

Az a tűz, amelyet az előző este oly közömbösen nézett, az éjszaka ijesztően továbbterjedt. Moszkvának több pontja is égett. Egyszerre égett a Karetnij sor, Zamoszkvorecsje, a Gosztyini dvor, a Povarszkaja utca, a bárkák a Moszkva folyón, meg a fatelep a Dorogomilovszkojei-hídnál.

Pierre néhány mellékutcán át a Povarszkajára, onnan meg az Arbatra, a Nyikola Javlennij felé tartott, mert képzeletében már rég azt jelölte ki tettének színhelyéül. A házak kapuja, az ablakok védőtáblája javarészt be volt zárva. Az utcák és a mellékutcák üresek voltak. Égésbűz és füstszag érzett. Csak néha jött szembe vele egy-egy nyugtalan, félénk arcú orosz, vagy néhány cseppet sem városias, hanem tábori megjelenésű francia; ezek az út közepén haladtak. Az oroszok is, a franciák is meglepetten néztek Pierre-re. Az oroszok nemcsak azért bámulták meg Pierre-t, mert olyan nagy darab, kövér ember, mert olyan furcsán elmélyedő és szenvedő kifejezés borong az arcán, sőt egész alakján, hanem azért is, mert nem tudták megállapítani, melyik réteghez tartozhat ez az ember.

A franciák pedig főként azért kísérték csodálkozó tekintettel, mert Pierre, ellentétben a többi orosszal, akik ijedten és kíváncsian néztek a franciákra, még csak rájuk sem hederített. Egy ház kapujánál három francia, aki kézzel-lábbal magyarázott valamit néhány orosznak, megállította Pierre-t és megkérdezte tőle, tud-e franciául.

Pierre tagadóan intett a fejével és tovább haladt. Egy másik mellékutcában rákiáltott egy zöld lőszeres kocsi mellett álló őr, de Pierre csak a megismételt fenyegető kiáltásra és a célba emelt puska zajára eszmélt rá, hogy az utca túlsó oldalába kell kerülnie. Semmit sem hallott, semmit sem látott maga körül. Mint valami szörnyű és idegen dolgot, sietve, rémülten vitte magában a szándékát; az elmúlt éjszaka tapasztalataiból okulva attól tartott, hogy valahogy elveszti. De a sors nem engedte meg, hogy e hangulatát sértetlenül elvigye oda, ahová indult. Még ha semmi sem tartóztatta volna fel útján, akkor sem tudta volna végrehajtani szándékát, mert Napoleon már több mint négy órával előbb bevonult Dorogomilovszkoje elővárosból az Arbaton keresztül a Kremlbe és most, igen komor lelkiállapotban, ott ült a kremli palota cári dolgozószobájában és részletes, aprólékos utasításokat adott: milyen intézkedéseket kell azonnal tenni a tűzvész elfojtására, a martalóckodás megakadályozására és a lakosság megnyugtatására. De Pierre nem tudta ezt; teljesen lekötötte az előtte álló feladat; gyötrődött, ahogyan azok a csökönyös emberek gyötrődnek, akik megvalósíthatatlan dologra vállalkoznak – nem a nehézségek miatt megvalósíthatatlan az, hanem azért, mert sehogy se vág össze a természetükkel – gyötörte a félelem, hátha elernyed a döntő pillanatban és ennek folytán elveszti önbecsülését.

Semmit se látott, semmit se hallott ugyan maga körül, de ösztöne eligazította, merre menjen, nem tévesztette el a Povarszkajára vezető mellékutcákat.

Minél jobban közeledett a Povarszkajához, annál erősebben érzett a füst, sőt a nagy tűz heve is. Néha lángnyelvek lobbantak fel a háztetők mögül. Több ember jött szembe az utcán, és mindenki egyre jobban megriadt. Csak Pierre nem volt tisztában azzal, hogy nagy tűz felé halad, noha érezte, valami rendkívüli dolog történik vele. Amikor azon az ösvényen haladt, amely az egyik oldalon a Povarszkajához, a másik oldalon a Gruzinszkij herceg házának kertjéhez csatlakozó nagy, beépítetlen telken vezetett át, hirtelen egy nő kétségbeesett sírását hallotta közvetlenül maga mellett. Megállt, mintha álomból ébredne és felütötte a fejét.

Az ösvény oldalán, a száraz, poros füvön házi cókmók hevert halomba dobálva: szamovár, dunyhák, szentképek, ládák. A ládák mellett egy fekete bundás, főkötős, már nem fiatal, sovány asszony ült a földön. Hosszú felső fogai kiálltak. Az asszony egyre hajtogatott valamit és imbolyogva, görcsösen zokogott. Két – rövid, piszkos ruhába és bundába öltözött – tíz-tizenkét éves lány sápadt, ijedt arccal, értetlenül nézett anyjára. Egy még kisebb, hétéves-forma fiúcska, aki kaftánt és nem az ő fejére szabott, óriási sapkát viselt, egy öreg dajka karja közt sírdogált.

Egy szurtos cselédlány egy ládán ült, szétbontotta lenszőke hajfonatát, rángatta és szagolgatta megperzselődött haját. A férj, egy hivatalnoki egyenruhát viselő, alacsony, görnyedt férfi – pofaszakálla kerék alakú, egyenesen feltett sapkája alól kilátszó haját simára fésülte a halántékán – merev arckifejezéssel taszigálta az egymásra rakott ládákat és valami ruhafélét rángatott elő alóluk.

A nő szinte Pierre lábához vetette magát, amikor meglátta.

– Jóemberek, igazhitű keresztények, segítsetek! Mentse meg, lelkem!... Segítsen valahogy – mondta zokogva. – A kislányt!... A lányomat!... A legkisebbik lányomat otthon hagytuk!... Bennégett! Óóó, hát azért becéz... Óóó!

– Elég, Marja Nyikolajevna – mondta halkan a férj feleségének, bizonyára azért, hogy jobb színben tüntesse fel magát ez előtt az idegen ember előtt. – A sógorasszony biztosan elvitte; mert hát hol lehetne máshol?! – tette hozzá.

– Te tuskó, te gazember! – kiáltott rá dühösen az asszony és hirtelen abbahagyta a sírást. – Nincs neked szíved, nem sajnálod a saját gyermekedet sem. Más mentse ki a tűzből! Mert ez egy tuskó, ez nem ember, nem apa. Ön nemeslelkű ember – hadarta zokogva, Pierre felé fordulva az asszony. – Kigyulladt a szomszéd háza, a tűz a mienkre is átcsapott. Elkiáltotta magát a cselédlány: tűz van! Rohanvást szedelőzködtünk. Ahogy voltunk, úgy menekültünk. Ennyit tudtunk összekapkodni... A szentképeket meg a hozományul kapott ágyat, a többi mind odaveszett. Felkaptuk a gyermekeket, hát Katyeska nincs sehol! Óóó! Jaj, uramisten! – és megint zokogásra fakadt. – Drága kis gyermekem! Bennégett, megégett!

– De hát hol, de hát hol maradt? – kérdezte Pierre. Felélénkülő arcának kifejezéséből az asszony mindjárt látta, hogy ez az ember segíthet rajta.

– Lelkem, édesapám! – kiáltotta Pierre lábába kapaszkodva. – Jótevőm, legalább nyugtasd meg a lelkem... Anyiszka, te utálatos, eredj, vezesd oda – kiáltott rá a cselédlányra, haragosan kitátotta a száját, és ezzel a mozdulattal még jobban kimutatta hosszú fogait.

– Vezess, vezess oda, én... én... megteszem – felelte sietve, elcsukló hangon Pierre.

A szutykos szolgáló előjött a láda mögül, rendbe szedte hajfonatát, nagyot sóhajtott és mezítlen, tömpe lábával előreindult az ösvényen. Pierre mintha hirtelen életre serkent volna egy lidérces ájulatból. Felemelte fejét, szemében megcsillant az élet fénye, gyors léptekkel igyekezett a szolgáló után, meg is előzte, kijutott a Povarszkajára. Az egész utcát fekete füstfelleg borította el. A lángnyelvek itt-ott előtörtek a felhőből. Az utca közepén egy francia tábornok állt és mondott valamit a körötte állóknak. Pierre a leány kíséretében már-már elért addig, ahol a tábornok állt; de néhány francia katona megállította.

– *On ne passe pas!*[118] – kiáltotta egy hang.

– Erre, bácsi! – kiáltotta a leány. – Majd a mellékutcán meg Nyikulinék udvarán át megyünk oda.

Pierre visszafordult és néha ugrálva a leány nyomába eredt, hogy utolérje. A leány átszaladt az utcán, bekanyarodott balra egy mellékutcába, elhaladt három ház mellett, aztán jobbra befordult egy kapun.

– Mindjárt ott leszünk – mondta a lány, átszaladt az udvaron, kinyitotta egy deszkakerítés kisajtaját, megállt, és egy fából összerótt, kis szárnyépületre mutatott, amely nagy fénnyel égett és nagy meleget árasztott. Egyik oldala beomlott, a másik még lángolt, és a fényes láng ki-kicsapott az ablakokon a tető alól.

Amikor Pierre bement a kisajtón, hőség árasztotta el. Akaratlanul is megállt.

– Melyik, melyik a maguk háza? – kérdezte.

– Jaaaj! – sikította a lány és a szárnyépületre mutatott. – Ez az, ez volt a mi kis szárnyékunk. Benne égtél, drága kincsünk, Katyecskánk, aranyos kisasszonyunk, jaj! – jajveszékelt Anyiszka a tűz láttán, mert szükségesnek találta, hogy ő is kimutassa érzelmeit.

Pierre odasietett a szárnyépülethez, de a forróság oly erős volt, hogy Pierre – akarva, nem akarva – széles ívben megkerülte a szárnyépületet és egy nagy ház mellett találta magát, amelynek még csak a teteje égett, az is csak az egyik oldalon. Körülötte francia katonák egész tömege nyüzsgött. Pierre eleinte nem értette, mit is csinálnak ezek a francia katonák, miközben ezt-azt cipelnek. De amikor meglatott egy franciát, aki életlen oldalfegyverével ütött-vert egy parasztot – el akarta venni rókabundáját – Pierre homályosan felfogta, hogy itt rabolnak, de nem volt ideje, hogy megállapodjon ennél a gondolatnál.

A beomló falak és mennyezetek ropogása és robaja, a lángok sistergése és zúgása, a tömeg élénk kiabálása, a hullámzó, hol vastagon, feketén összegomolyodó, hol fényesen fellebbenő füstfelhők meg a sziporkázó szikrák, a most kéve alakú, tömör és vörös, majd a falakon aranypikkelyként szanaszét pergő lángok látványa, a forróság, a füst, a gyors mozgás érzete azt az élénkítő hatást keltette Pierre-ben, amelyet a tűz rendszerint előidéz. Mindez azért volt rá ilyen különösen erős hatással, mert e tűz láttára hirtelen azt érezte, hogy megszabadul nyomasztó gondolataitól. A ház felől futvást megkerülte a kis szárnyépületet, már éppen be akart szaladni abba a részébe, amely még állt, de ekkor a feje fölött néhányan elkiáltották magukat, majd ezután egy melléje zuhanó súlyos tárgy reccsenése és csengése hallatszott.

Pierre körülnézett, az ablakban franciákat pillantott meg, akik fémből való holmikkal teli komótfiókot dobtak ki. Más francia katonák, akik lent álltak, odamentek a fiókhoz.

---

[118] Nincs tovább út!

– *Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là*[119] – kiáltott rá Pierre-re az egyik francia.

– *Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?*[120] – kérdezte Pierre.

– *Tiens, qu'est ce qu'il chante celui là? Va te promener*[121] – hallatszott néhány hang, és egy katona, nyilván attól félve, hogy Pierre talán el akarja venni tőlük a fiókban levő ezüstöt és bronzot, fenyegetően feléje lépett.

– *Un enfant?* – kiáltotta felülről egy francia. – *J'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez vous*[122] ...

– *Où est-il? Où est-il?*[123] – kérdezte Pierre.

– *Par ici! Par ici!* – kiáltotta a francia az ablakból és a ház mögött levő kert felé mutatott. – *Attendez, je vais descendre.*[124] – És valóban: egy perc mulva a francia – fekete szemű legény, akinek valami folt volt az arcán – ingujjasan kiugrott egy földszinti ablakon, Pierre vállára csapott és vele együtt a kert felé szaladt. – *Dépêchez vous, vous autres!* – kiáltott vissza cimboráinak. – *Commence à faire chaud.*[125]

A francia a ház mögé, a homokkal leszórt útra kiszaladva, megrántotta Pierre karját és egy kerek bódéra mutatott. Egy pad alatt rózsaszínű ruhás, hároméves kislány feküdt.

– *Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux* – mondta a francia. – *Au revoir, mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous*[126] – folytatta a foltos arcú francia és visszaszaladt cimboráihoz.

Pierre örömében szinte fuldokolva odaszaladt a kislányhoz és karjára akarta venni. De az anyjához hasonlító, kellemetlen külsejű, görvélykóros kislány ezt az idegen embert megpillantva, nagyot sikított és futásnak eredt. Pierre mégis elkapta és karjára emelte; a kislány kétségbeesett, dühös hangon visított, és kis kezével megpróbálta leszakítani magáról Pierre kezét, sőt taknyos-nyálas szájával harapdálta is. Pierre-t olyan félelem és undor fogta el, mint amilyet akkor szokott érezni, ha egy kis állathoz ér. De erőt vett magán, nem lökte le a gyermeket, hanem vissza, a nagy ház felé szaladt vele. De most már nem mehetett vissza ugyanazon az úton: Anyiszka, a cselédlány, már nem volt sehol, Pierre tehát a szánalom és az utálat elegyes érzésével, amilyen gyengéden csak tudta, magához szorította ezt a keservesen zokogó, nyálas gyermeket, és visszaszaladt a kertbe, hogy másik kijáratot keressen.

---

[119] Hát ez meg mit keres itt?

[120] Egy gyermek van ebben a házban. Nem láttak itt egy gyermeket?

[121] No fene, mit karattyol ez az ipse? Eredj a dolgodra.

[122] Gyermek? Az imént hallottam valamit vinnyogni a kertben. Talán az lesz ennek a jámbor embernek a porontya. Nocsak, legyünk emberségesek...

[123] Hol van? Hol van?

[124] Erre, erre! Várjon, mindjárt lemegyek.

[125] Siessetek, hé! Kezd meleg lenni.

[126] Itt a porontya. Á, kislány, no, annál jobb. A viszontlátásra, pufi. Legyünk emberségesek. Mindnyájan halandók vagyunk, nem igaz?

Amikor Pierre több udvaron és mellékutcán körbe kerülve, visszaszaladt terhével Gruzinszkij herceg kertjéhez, a Povarszkaja sarkán az első pillanatban meg sem ismerte azt a helyet, ahonnan elindult a gyermekért: zsúfolásig megtelt emberrel meg a házakból kicipelt cókmókkal. Orosz családokon kívül, amelyek ingóságaikkal ide menekültek a tűz elől, volt ott néhány különböző öltözetű francia katona is. Pierre ügyet sem vetett rájuk. Sietett megkeresni a hivatalnokékat, átadni a kislányt az anyjának és menni máshová, hogy megmentsen másokat is. Úgy érezte, még sokat kell tenni, mégpedig minél sürgősebben. Kimelegedett a forróságtól meg a lótás-futástól és abban a pillanatban még erősebben tapasztalta a fiatalosságnak, az élénkségnek, a határozottságnak azt az érzését, amely akkor öntötte el lelkét, amikor futvást a gyermek megmentésére indult. A kislány már lecsillapodott, kacsójával belekapaszkodott Pierre kaftánjába, megült a karján és úgy nézegetett körül, mint egy kis vadállat. Pierre olykor rátekintett és halvány mosolyra vonta száját. Úgy tetszett, mintha valami meghatóan ártatlan vonást látna ezen az ijedt, beteges arcocskán.

Sem a hivatalnok, sem a felesége nem volt ott az előbbi helyen. Pierre gyors léptekkel jött-ment a tömegben, szemügyre vette az elébe kerülő, különféle arcokat. Akaratlanul is észrevett egy grúz vagy örmény családot: egy keleti arcvágású, nagyon öreg, szép férfit, aki kelmével bevont új bundát és új csizmát viselt, egy ugyanolyan típusú öregasszonyt meg egy fiatal nőt. Ez a nagyon is fiatal nő a keleti szépség megtestesülésének tetszett: fekete szemöldöke éles vonalú, meredek ívbe hajlik, tojásdad arca halványpiros, ritkaszép, bár nem fejez ki semmit. Dúsdíszű atlaszbundájában, a téren tolongó tömeg és az összevissza dobált cókmókok között, erős árnyalatú lila fejkendőjében olyan volt, mint egy gyenge, melegházi növény, amelyet kidobtak a hóra. Bugyrokon ült, valamivel hátrább, mint az öregasszony, és hosszú pillájú, mandulavágású, nagy, fekete szemével merően a földet nézte. Látszott rajta: tudatában van szépségének és fél is miatta. Ez az arc annyira meglepte Pierre-t, hogy bár sietett, a kerítés felé haladva többször visszanézett. A kerítéshez érve sem találta azokat, akiket keresett. Megállt hát és körülszemlélődött. Pierre alakja, ahogyan ott állt a karján ülő gyermekkel, még feltűnőbb volt, mint előbb, és több orosz férfi és nő gyűlt köréje.

– Csak nem vesztettél el valakit, jóember? Maga is az életmentők közé tartozik? Kié ez a gyermek? – kérdezték tőle.

Pierre azt felelte, hogy a gyermek egy fekete bundás asszonyé, aki itt ült gyermekeivel. Megkérdezte, nem tudja-e valaki, hová hurcolkodott az az asszony.

– Bizonyára Anferovék voltak azok – mondta egy öreg szerpap egy ragyás asszonynak. – Uram, irgalmazz, Uram, irgalmazz – tette hozzá mély hangján, csupa megszokásból.

– Hol vannak Anferovék? – kérdezte az asszony. – Anferovék már

reggel elmentek. Ezek vagy Marja Nyikolajevnáék lehettek, vagy Ivanovék.

– Csakhogy ő azt mondja: egy asszonyé a gyermek, Marja Nyikolajevna pedig úrhölgy – tette hozzá egy cselédféle ember.

– Bizonyára ismerik, hosszú fogai vannak, sovány – mondta Pierre.

– Ó az: Marja Nyikolajevna. Elmentek a kertbe, amikor ránk rohantak ezek a farkasok – mondta az asszony, a francia katonákra mutatva.

– Ó, Uram, irgalmazz – mondta ismét a szerpap.

– Menjen csak oda ni, ott vannak. Ott van az az asszony. Hogy' emésztette magát, hogy' sírt-rítt – szólt megint az asszony. – Ott van. Arra ni.

De Pierre már nem figyelt az asszonyra. Néhány perc óta merően azt nézte, ami tőle néhány lépésnyire történt. Az örmény családot meg azt a két francia katonát nézte, akik odamentek az örményekhez. Az egyik katona – ugrifüles, alacsony emberke – zsineggel körülkötött, sötétkék köpenyt viselt. A fején süveg, a lába mezítlen. A másik, aki különösen meglepte Pierre-t, tétova mozgású, hülye arckifejezésű, hórihorgas, görnyedt, szőke ember volt. Ez daróckköpenyt, sötétkék nadrágot és magasszárú, térdvédős, lyukas csizmát viselt. A kék köpenyes, mezítlábas kis francia odament az örményekhez, mondott valamit, aztán mindjárt megragadta az öreg lábát. Az aggastyán erre sietősen levetette csizmáját. A másik, a daróckköpenyes, megállt a szép örmény lány előtt, és kezét a zsebében tartva, mozdulatlanul, némán bámult rá.

– Vedd el csak a gyermeket, vedd el – mondta Pierre parancsolóan, sietősen az asszonynak, és oda akarta adni neki a gyermeket. – Add oda nekik, add oda! – mondta szinte kiáltva az asszonynak; a kislányt, aki megint visítani kezdett, letette a földre, és ismét a franciák meg az örmény-család felé fordította tekintetét. Az aggastyán már mezítlábasan ült ott. A kis francia levettette vele utolsó pár csizmáját és egymáshoz ütögette a két lábbelit. Az öreg zokogva mondott valamit, de Pierre csak futtában látta; minden figyelmét a daróckköpenyes franciára sűrítette, aki ezalatt, lassan imbolyogva, közelebb lépett a fiatal nőhöz, kivette kezét a zsebéből és a nő nyakához nyúlt.

A szép örmény lány továbbra is ugyanabban a testhelyzetben, mozdulatlanul ült, hosszú szempilláját leeresztette, mintha nem is látná, nem is érezné, mit művel vele a katona. Mire Pierre futvást megtette azt a néhány lépést, amely elválasztotta a franciától, a daróckköpenyes, a hórihorgas martalóc már cibálta lefelé az örmény nő nyakékét, és a fiatal nő mindkét kezével a nyakához kapva, átható hangon felkiáltott.

– *Laissez cette femme!*[127] – hörögte Pierre veszett dühvel, vállon ragadta a hórihorgas, görnyedt katonát és félrelódította. A katona elesett, aztán felugrott és eliszkolt. De cimborája a pár csizmát eldobva, előkapta oldalfegyverét és fenyegetően közelebb lépett Pierre-hez.

---

[127] Hagyja békében azt a nőt!

– *Voyons, pas de bêtises!*[128] – kiáltotta.

Pierre-t őrjöngő düh szállta meg; ilyenkor nem törődött semmivel, ilyenkor megtízszereződött az ereje. Rávetette magát a mezítlábas franciára, és mielőtt a katona kihúzhatta volna a fegyvert, Pierre már leverte lábáról és csak úgy csépelte mind a két öklével. A körüttük álló tömeg helyeslő kiáltással biztatta, de ekkor a sarok mögül előbukkant egy francia ulánus járőr. Az ulánusok ügetve nyargaltak Pierre meg a francia felé és közrekapták őket. Pierre később semmire sem emlékezett, mi történt ezután. Csak arra emlékezett, hogy ütött valakit, őt is ütötték, és végül azt érezte, hogy megkötözik a kezét, egész csapat francia katona áll körötte és végigmotozzák a ruháját.

– *Il a un poignard, lieutenant*[129] – ezek voltak az első szavak, amelyeket megértett.

– *Ah, une arme!*[130] – mondta a tiszt és a mezítlábas katona felé fordult, akit Pierre-rel együtt foglyul ejtettek.

– *C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre* – mondta a tiszt, majd mindjárt Pierre-hez fordult: – *Parlez vous français, vous?*[131]

Pierre vérben forgó szemmel hol erre, hol arra nézett és nem felelt. Arca bizonyára nagyon félelmesnek látszott, mert a tiszt súgott valamit katonáinak, erre négy ulánus kivált a csapatból és kétoldalt Pierre mellé állt.

– *Parlez-vous français?* – ismételte meg a kérdést a tiszt, de távol tartotta tőle magát. – *Faites venir l'interprête.*[132] – A sorok közül előlovagolt egy orosz polgári ruhát viselő, alacsony ember.

Pierre mind a ruhájáról, mind a beszédjéről rögtön felismerte benne egy moszkvai üzlet francia alkalmazottját.

– *Il n'a pas l'air d'un homme du peuple*[133] – mondta a tolmács, miután jól szemügyre vette Pierre-t.

– *Oh! Oh! Ça m'a bien l'air d'un des incendiaires* – mondta a tiszt. – *Demandez lui ce qu'il est*[134] – tette hozzá.

– Te kicsoda vagy? – kérdezte a tolmács. – Neked kell felelni a parancsnoknak – folytatta.

– *Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez moi*[135] – szólalt meg hirtelen franciául Pierre.

– *Ah! Ah!* – mondta a tiszt és elkomorodott. – *Marchons!*[136]

Az ulánusok köré tömeg verődött. Pierre-hez a ragyás fehércseléd állt a legközelebb a kisleánnyal; amikor a lovasjárőr elindult, ő is előrelépett.

---

[128] No-no, ne csinálj ostobaságot!
[129] Egy tőr van nála, hadnagy.
[130] Á, egy fegyver!
[131] Jó, jó, a hadbíróság előtt majd elmondhat mindent. Tud franciául?
[132] Tud franciául? Küldjék csak ide a tolmácsot.
[133] A képéről látom, hogy nem egyszerű ember.
[134] O, ó! A képéről nagyon gyújtogatónak nézem. Kérdezze meg tőle, kicsoda.
[135] Nem mondom meg, ki vagyok. Az önök foglya vagyok. Vezessenek el.
[136] Á, á! Gyerünk!

– Hová visznek ezek, lelkem? – kérdezte Pierre-től. – És hová tegyem ezt a kislányt, a kislányt, ha nem is az övék? – mondta az asszony.

– *Qu'est ce qu'elle veut cette femme?*[137] – kérdezte a tiszt.

Pierre olyan volt, akár a részeg. Tomboló ingerültsége csak még jobban fokozódott, amikor meglátta a megmentett kisleányt.

– *Ce qu'elle dit?* – mondta. – *Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes*[138] – mondta. – *Adieu!* – Maga sem tudta, hogy buggyant ki belőle ez a céltalan hazugság. Határozott, ünnepélyes léptekkel elindult a franciák között.

Ez a csapat egyike volt azoknak a járőröknek, amelyek Duronel parancsára sorrajárták Moszkva utcáit, hogy véget vessenek a martalóckodásnak, főleg pedig, hogy elfogják a gyújtogatókat – a magasrangú francia tisztek körében aznap elterjedt általános vélemény szerint ugyanis ezek okozták a tűzvészt. A lovasjárőr bejárt még néhány utcát, elfogott még öt gyanús oroszt, egy boltost, két szeminaristát, egy parasztot, egy cseléd-embert, meg néhány martalócot. De valamennyi gyanús ember között Pierre látszott a leggyanúsabbnak. Amikor mindnyájukat a Zubovszkij-sáncra, egy nagy házba vitték éjszakára – azt jelölték ki katonai fogdának – Pierre-t szigorú őrizet alatt, külön helyezték el.

---

[137] Mit akar ez az asszony?

[138] Hogy mit mond? A lányomat hozta, akit az imént mentettem ki a lángok közül.

NEGYEDIK KÖNYV

ELSŐ RÉSZ

I

Pétervárott, a legmagasabb körökben: Rumjancev, a franciák, Marija Feodorovna, a trónörökös és mások pártja között, nagyobb hévvel mint valaha, folyt a bonyolult harc, amelyet mint mindig, már-már túlharsogott az udvari herék dongása. De a nyugalmas, fényűző pétervári élet csak haladt a régi medrében, mert csupán az élet csalóka látszata, tükörképe foglalkoztatta; éppen e miatt az életfolyás miatt nagy erőfeszítésbe tellett, hogy az ember tudatára ébredjen annak a veszélynek, amelyben akkor az orosz nép volt. A cári fogadások, a bálok, a francia színház, az egyes udvarok érdekvilága, a szolgálati érdekek világa és a cselszövések – mind-mind maradtak a régiben. Csak a legfelsőbb körökben tettek erőfeszítéseket avégett, hogy felhívják a figyelmet az akkori súlyos helyzetre. Azt rebesgették, hogy a két császárné teljesen ellentétes magatartást tanúsít e rendkívül súlyos körülmények között. Marija Feodorovna császárné, akinek a hatáskörébe tartozó jótékonysági és nevelő intézetek jóléte okozta a legfőbb gondot, elrendelte, hogy minden intézetet költöztessenek át Kazanyba. Az intézetek holmijait már össze is csomagolták. Jelizaveta Alekszejevna császárné pedig arra a kérdésre, milyen intézkedéseket óhajt tenni, jellegzetes orosz hazafiságával azt kegyeskedett válaszolni, hogy az állami intézményekre vonatkozóan nem tehet semmilyen intézkedést se, mert az az uralkodóra tartozik; arról pedig, ami személy szerint tőle függ, azt kegyeskedett mondani, hogy ő lesz az utolsó, aki Pétervárt elhagyja.

Anna Pavlovnánál augusztus huszonhatodikán, pontosan a borogyinói ütközet napján, fogadást rendeztek, amelynek fénypontjául a metropolita levelének felolvasását szánták; ezt a levelet, amelyet a hazafias egyházi ékesszólás remekének tartottak, Szent Szergij képének megküldése alkalmából írta őszentsége az uralkodónak. Magára Vaszilij hercegre várt az a feladat, hogy felolvassa, mert ő előadóművész hírében állt. (A császárnénak is szokott felolvasni.) Felolvasó művészete abban állt, hogy a szilaj üvöltés és a halk suttogás között, hangosan, énekelve hömpölygette a szavakat, nem is törődve jelentésükkel, úgyhogy teljesen véletlenül esett az egyik szóra az üvöltő, a másikra meg a suttogó hangsúly. Ennek a felolvasásnak, mint Anna Pavlovna minden fogadóestjének, politikai jelen-

tősége volt. Erre az estre hivatalos volt néhány előkelő személy, akiket meg kell dorgálni, amiért a francia színházba járnak és hazafiasságot kell önteni lelkükbe. Már eléggé sokan összegyűltek, de Anna Pavlovna még nem látta ott a vendégek között mindazokat, akik hivatalosak voltak, így hát egyelőre várt a felolvasással, és csupán hétköznapi dolgokról beszélt.

Aznap Bezuhova grófné betegsége volt a legfrissebb újság Pétervárott. A grófné néhány nappal ezelőtt megbetegedett, nem jelent meg több összejövetelen, pedig ő lett volna a dísze mindnek; az a hír járta, hogy nem fogad senkit; azok helyett a híres pétervári orvosok helyett, akik máskor gyógyítani szokták, egy olasz doktorra bízta magát, mivel az egészen új, szokatlan eljárással gyógyít.

Mindenki nagyon jól tudta, mi okozta a bűbájos grófné betegségét: bajos egyszerre két férfival mátkaságban élni; azt is tudták: az olasz gyógyász azon fáradozik, hogy megszüntesse az ebből támadt bajt. De Anna Pavlovna jelenlétében senki se mert erre még gondolni sem; mindenki úgy viselkedett, mintha nem tudna semmiről semmit.

– *On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine pectorale.*

– *L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!*

– *On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine...* (Az *angine* szót nagy élvezettel ismételgették.)

– *Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a pleuré comme un enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.*

– *Oh, ce serait une perte terrible. C'est une femme ravissante.*[1]

– *Vous parlez de la pauvre comtesse?* – kérdezte Anna Pavlovna és odament a beszélgetőkhöz. – *J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde* – folytatta Anna Pavlovna és mosolygott tulajdon rajongásán. – *Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empèche pas de l'éstimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse*[2] – tette hozzá Anna Pavlovna.

Egy vigyázatlan fiatalember, azt gondolva, hogy Anna Pavlovna ezekkel a szavakkal egy kissé fellibbentette a titok fátylát a grófné betegségéről, nekibátorodott és csodálkozását fejezte ki: miért nem a régi híres orvosokat hívták a grófnéhoz, miért egy kuruzsló gyógyítja? Hátha ártalmas orvosságokat rendel neki?!

---

[1] – Azt mondják, szegény grófné nagyon beteg. Az orvos szerint szívszorulás.
– Szívszorulás? Jaj, az szörnyű betegség!
– Azt mondják, a két vetélytárs kibékült, épp a szívszorulás miatt...
– Az öreg gróf, azt mondják, nagyon lágyszívű. Mikor az orvos megmondta neki, milyen veszélyes a helyzet, úgy elsírta magát, mint egy gyermek.
– Bizony, nagy veszteség volna. Elragadó asszony.

[2] Szegény grófnéról beszélnek? Elküldtem hozzá valakit, hozzon hírt róla. Azt mondják, egy kissé jobban van. Kétség nem fér hozzá, hogy a legelragadóbb nő a világon. Más táborhoz tartozik ugyan, mint én, de ez nem akadályoz engem abban, hogy ne érdeme szerint becsüljem. Nagyon szerencsétlen asszony.

– *Vos informations peuvent être meilleures que les miennes* – támadt rá hirtelen epésen Anna Pavlovna a vigyázatlan fiatalemberre. – *Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne.*[3] – A fiatalembert ekképpen tönkresilányítva, Bilibinhez fordult, aki egy másik körben az osztrákokról beszélt, arca bőrét összeráncolta, hogy mindjárt simára húzza, ha mond *un mot*-[4]*t.*

– *Je trouve que c'est charmant!*[5] – mondta arról a diplomáciai okmányról, amellyel a Wittgenstein – ahogy Pétervárott emlegették: *le héros de Pétropol*[6] – által zsákmányolt osztrák zászlókat Bécsbe küldték.

– Hogy is volt? – fordult Bilibinhez Anna Pavlovna és ezzel csendre intette a vendégeket, hogy meghallgassák ezt a *mot*-t, amelyet ő már ismert.

Bilibin elismételte az alábbi szavakat abból a diplomáciai átiratból, amelyet ő fogalmazott:

– *L'Empereur renvoie les drapeaux Autrichiens* – mondta Bilibin – *drapeaux amis et égarés qu'il a trouvé hors de la route*[7] – fejezte be Bilibin és széjjelhúzta arcán a ráncokat.

– *Charmant, charmant!*[8] – mondta Vaszilij herceg.

– *C'est la route de Varsovie peut-être*[9] – szólalt meg jó hangosan, váratlanul Hippolyte herceg. Mindnyájan ránéztek, nem értették, mit akar ezzel mondani. Hippolyte herceg is vidám csodálkozással nézett körül. Ő sem értette, mit jelentenek az imént mondott szavai. Diplomáciai pályafutása alatt többször észrevette, hogy az ilyen módon, váratlanul kiejtett szavai igen szellemeseknek bizonyultak, erre az eshetőségre számítva kimondta ezeket a szavakat – mert épp ezek akadtak a nyelvére. „Hátha nagyon jól sikerül – gondolta – ha pedig nem sikerül, majd csak kihúznak a csávából valahogy." Valóban: amikor kínos csend támadt, belépett az a nem eléggé hazafias személy, akit Anna Pavlovna várt, hogy megtérítse, a háziasszony mosolyogva megfenyegette Hippolyte-ot, az asztalhoz hívta Vaszilij herceget, odavitt neki két gyertyát, odavitte a kéziratot és megkérte, kezdje el a felolvasást. Mindenki elhallgatott.

– „Kegyelmes urunk-császárunk! – szavalta Vaszilij herceg szigorú hangon és végignézett közönségén, mintha azt kérdezné, nincsen-e ez ellen valakinek valami kifogása. De senki se szólt semmit. – Moszkva, az ősi szék-

---

[3] Lehet, hogy az ön értesülései jobbak, mint az enyéim, de én jó forrásból tudom, hogy ez az orvos nagyon tanult és nagyon ügyes ember. A spanyol királyné udvari orvosa.

[4] szellemességet

[5] Én nagyszerűnek találom!

[6] Petropol hőse.

[7] A császár visszaküldi az osztrák zászlókat – ezeket a baráti és eltévelyedett zászlókat, amelyekre az útfélen rátalált. (Célzás Péter apostol 2. levelének 15. versére: „Akik elhagyván az egyenes utat, eltévelyednek".)

[8] Nagyszerű, nagyszerű!

[9] Bizonyára a varsói út lesz az.

város, az Új Jeruzsálem, úgy fogadja a *maga* Krisztusát – a *maga* szót váratlanul erősen megnyomta a herceg – mint az anya fogadja ölelő karjai közé odaadó fiait, és a leszálló ködön át is látván országlásodnak tündöklő dicsfényét, ujjongva zengi: hozsánna, áldott az, ki az Úr nevében jő!" – Vaszilij herceg hangjában könny rezgett, midőn e legutóbbi szavakat kiejtette.

Bilibin nagy figyelemmel a körmét nézegette, sokan láthatólag megszeppentek és mintha azt kérdezték volna, mit is vétettek ők? Anna Pavlovna súgva már előre mondta, mint egy öreg néni az áldozási imát: „Ámbátor ama felfuvalkodott és orcátlan Góliát, Franciaország határaiból kilépve, halálos borzadalmakat zúdít Oroszország földjére – ez a jámbor hit, az orosz Dávidnak eme parittyája egyszerre bezúzandja a vérre szomjúhozó, kevély óriás fejét. Szent Szergijnek, hazánk üdve hajdani bajnokának e képe elvitetik mostan Te császári felségednek. Fájlalom, hogy erőm fogyta gátol elgyönyörködnöm drága orcád színének láttán. Forró imát küldök a mennyekbe, vajha a Mindenható felmagasztalná az igazaknak nemzetségét és üdvünkre betöltené felséged kívánságait."

– *Quelle force! Quel style!*[10] – zengett a dicséret mind a szerzőnek, mind a fölolvasónak. Anna Pavlovna vendégei a kiáltványon felbuzdulva még sokáig beszélgettek a haza állapotáról és különféle feltevéseket szőttek a napokban várható ütközet eredményéről.

– *Vous verrez*[11] – mondta Anna Pavlovna – holnap az uralkodó születése napján hírt kapunk. Az én sejtésem nem csal.

II

Anna Pavlovna sejtése csakugyan bevált. Másnap az uralkodó születése napja alkalmából a palotában tartott szertartás alatt Volkonszkij herceget kihívták a templomból és egy Kutuzov herceg küldte levelet nyújtottak át neki. Kutuzovnak az a jelentése volt ez, amelyet Tatarinovóban, még az ütközet napján írt. Kutuzov azt írta, hogy az oroszok egy lépést sem hátráltak; a franciák sokkal többet vesztettek, mint mi; ő most csak sebtében írja ezt a jelentést a csatatérről, mert még nem volt ideje összegyűjteni a legfrissebb híreket. Ez tehát győzelem volt. Ki se jöttek a templomból, azon nyomban hálát adtak a Teremtőnek a segítségért, a győzelemért.

Anna Pavlovna sejtése bevált, és a városban egész délelőtt ünnepélyes, boldog hangulat uralkodott. Mindenki befejezett ténynek tartotta a győzelmet, sőt néhányan már arról beszéltek, hogy fogságba esett maga Napoleon is, nemsokára megfosztják trónjától és új államfőt választanak Franciaország számára.

---

[10] Micsoda erő! Micsoda irály!
[11] Majd meglátják.

Pierre elfogatása.

A csatától távol, az udvari élet körülményei között, nagyon nehezen tükröződhettek az események a maguk teljességében és erejében. A közérdekű események akaratlanul is valamely mellékes esemény köré csoportosulnak. Az udvaroncok örültek ugyan a győzelemnek is, de főleg annak örültek, hogy a győzelem híre éppen az uralkodó születése napján érkezett. Olyan volt ez, mint egy jól sikerült meglepetés. Kutuzov megemlítette jelentésében, milyen veszteséget szenvedtek az oroszok. A többiek között megnevezte Tucskovot, Bagrationt, Kutajszovot. Ennek a nagy eseménynek még a szomorú oldala is egy kis esemény – Kutajszov halála köré sűrűsödött. Kutajszovot mindenki ismerte, az uralkodó szerette. Kutajszov fiatal volt és érdekes. Ezen a napon ezekkel a szavakkal fogadták egymást az emberek:

– Csodálatos véletlen! Épp a szertartás alatt! De micsoda veszteség: odavan Kutajszov! Jaj de sajnálom!

– No, mit mondtam Kutuzovról? – kérdezte Vaszilij herceg a próféta büszkeségével. – Mindig mondtam, hogy csakis ő győzheti le Napoleont.

De másnap nem érkezett hír a hadseregből, és az általános hangulat riadtra vált. Az udvari emberek igen szenvedtek, mert az uralkodó is szenvedett a bizonytalanság miatt.

– De nehéz is az uralkodó helyzete! – mondták az udvari emberek. Most már nem magasztalták Kutuzovot, mint harmadnapja, most már megrótták, mert ő volt az uralkodó nyugtalanságának oka. Vaszilij herceg ezen a napon már nem kérkedett *protégé*-jével, Kutuzovval, inkább bölcsen hallgatott, ha a főparancsnokra fordult a beszéd. Ezenkívül aznap este mintha minden összeesküdött volna, hogy nyugtalanságot, riadalmat keltsen Pétervár lakosaiban: újabb szörnyű hír érkezett. Jelena Bezuhova grófné hirtelen meghalt abban a rettenetes betegségben, amelynek a nevét olyan kellemes volt kiejteni. Nagy társaságban, hivatalosan mindenki azt mondta, Bezuhova grófné az *angine pectorale* egyik iszonyú rohamába halt bele, de bizalmas körökben arról beszéltek, még pedig részletesen, hogy *le médecin intime de la Reine d'Espagne* bizonyos gyógyhatás elérése végett kis adagokat rendelt ugyan egy orvosságból, ám Hélène erősen gyötrődvén, amiért az öreg gróf gyanúba fogta, még inkább pedig azért, mert férje (az a szerencsétlen, feslett életű Pierre), akinek levelet írt, nem válaszolt neki – egyszerre óriási adagot vett be az orvosságból és nagy kínok közepette meghalt, mielőtt még segíthettek volna rajta. Azt is rebesgették, hogy Vaszilij herceg meg az öreg gróf felelősségre akarta vonni az olaszt; de az olasz olyan leveleket mutatott nekik – a szerencsétlen elhunyt írta őket – hogy azonnal békében hagyták.

Általában e három szomorú esemény: az uralkodó nyugtalansága, Kutajszov eleste és Hélène halála körül forgott a társalgás mindenütt.

Kutuzov jelentése után harmadnap Moszkvából Pétervárra érkezett egy földesúr, és az egész városban elterjedt a híre, hogy Moszkvát átengedték a franciáknak. Ez borzalmas volt! Milyen helyzetbe sodorták az uralkodót! Kutuzov áruló lett. Vaszilij herceg a leánya halála alkalmából

nála tett *visites de condoléance*[12] alatt azt mondta Kutuzovról, akit nemrég még magasztalt (meg lehet bocsátani neki, hogy ebben a nagy gyászban elfelejtette, mit mondott előbb) – egyebet nem is lehetett várni ettől a kicsapongó, vak vénembertől.

– Csak azon csodálkozom, hogy lehetett ilyen emberre bízni Oroszország sorsát.

Amíg ez a hír nem volt hivatalos, még csak lehetett kételkedni benne, de másnap a következő jelentés érkezett Rasztopcsin gróftól:

„Kutuzov herceg segédtisztje levelet hozott nekem: ebben a herceg rendőrtiszteket kér tőlem, hogy átkísérjék a hadsereget a rjazanyi útra. Azt írja, hogy sajnálattal ugyan, de feladja Moszkvát. Felséges uram! Kutuzov tette eldönti a főváros és a birodalom sorsát. Megremeg Oroszország, ha megtudja, hogy átengedtük ezt a várost, amely megtestesítője Oroszország nagyságának, és ahol eleinknek hamvai nyugosznak. Én megyek a hadsereg után. Mindent elszállítottam már, nincs egyéb hátra, csak az, hogy sírjak hazámnak sorsán."

Az uralkodó, mihelyt megkapta ezt a jelentést, a következő leiratot küldte Kutuzovnak:

„Mihail Ilarionovics herceg! Augusztus huszonkilencedike óta semmilyen jelentést se kaptam öntől. Ellenben szeptember elsején Jaroszlavlon keresztül azt a szomorú hírt kaptam a moszkvai főparancsnoktól, hogy ön elhatározta: a hadsereggel elhagyja Moszkvát. Elképzelheti, milyen hatást tett rám ez a hír, az ön hallgatása pedig csak fokozza csodálkozásomat. Ezennel önhöz küldöm Volkonszkij herceget, főhadsegédemet, hogy hírt hozzon öntől a hadsereg helyzetére és azokra az okokra vonatkozólag, amelyek önt erre az oly szomorú döntésre késztették."

III

Moszkva kiürítése után kilenc nappal Pétervárra érkezett Kutuzov küldötte Moszkva feladásának hivatalos hírével. Ez a küldött a francia Michaud volt, aki nem tudott ugyan oroszul, ám *quoique étranger, Russe de coeur et d'âme*[13] volt, ahogy maga mondta magáról.

Az uralkodó azon nyomban fogadta a Kamennij-szigeten levő palotájának dolgozószobájában Kutuzov küldöttjét. Michaud, bár sose látta Moszkvát a hadjárat előtt, bár nem is tudott oroszul, mégis meghatódást érzett, amikor megjelent *notre très gracieux souverain*[14] színe előtt (ahogy írta) azzal a hírrel, hogy ég Moszkva, *dont les flammes éclairent sa route.*[15]

Bár Michaud úr *chagrin*-jének[16] forrása szükségképpen egészen más

---

[12] részvétlátogatás
[13] habár idegen, szívében-lelkében mégis orosz
[14] a mi kegyes uralkodónk
[15] amelynek lángjai bevilágították útját.
[16] szomorúságának

volt, mint az, amelyből az orosz emberek bánata fakadt, Michaud-nak olyan bús volt az arca, mikor bevezették az uralkodó dolgozószobájába, hogy az uralkodó azt kérdezte tőle:

– *M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?*[17]

– *Bien tristes, sire* – felelte Michaud, sóhajtott egyet és lesütötte szemét – *l'abandon de Moscou.*[18]

– *Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?*[19] – szólalt meg hirtelen fellobbanva az uralkodó.

Michaud tisztelettudóan közölte, amit Kutuzov üzent: Moszkva alatt nem lehetett verekedni, ennek folytán csak egy választása maradt: vagy elveszti Moszkvát is, a hadsereget is, vagy csupán Moszkvát veszti el – és a tábornagy kénytelen volt az utóbbit választani.

Az uralkodó némán hallgatta, nem is nézett Michaud-ra.

– *L'ennemi est-il en ville?*[20] – kérdezte.

– *Oui, Sire, et elle est cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes*[21] – mondta határozottan Michaud; de az uralkodóra tekintve megrémült attól, amit tett. Az uralkodó melle zihált, alsó ajka remegni kezdett, gyönyörű világoskék szeme egy pillanat alatt könnybe lábadt.

De ez csak egy pillanatig tartott. Az uralkodó hirtelen elkomorodott, mintha gyengesége miatt megfeddné önmagát. Felemelte fejét és szilárd hangon azt mondta Michaud-nak:

– *Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive, que la providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du dècouragement?*[22]

Michaud látva, hogy a *très gracieux souverain* megnyugszik, maga is megnyugodott, de az uralkodó lényegbe vágó, egyenes kérdésére, amely ugyancsak egyenes választ követelt, még nem készült el a felelettel.

– *Sire, me permettez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?*[23] – kérdezte, hogy időt nyerjen.

– *Colonel, je l'exige toujours* – felelte az uralkodó. – *Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est.*[24]

---

[17] Szomorú hírt hozott, ezredes?

[18] Nagyon szomorút, Felség: Moszkva feladását.

[19] Harc nélkül szolgáltatták ki az én régi fővárosomat?

[20] Az ellenség benn van a városban?

[21] Igen, Felség, a város ebben az órában már csak hamu. Lángban állt, amikor elhagytam.

[22] Mindabból, ami történik, látom, ezredes, hogy a gondviselés nagy áldozatot követel tőlünk... Én kész vagyok alávetni magam a gondviselés akaratának. De mondja, Michaud, milyen állapotban látta utoljára a hadsereget, amely egy kardcsapás nélkül feladta ősi fővárosomat? Nem vett észre csüggedést?

[23] Felség, megengedi, hogy úgy beszéljek, ahogy becsületes katonához illik?

[24] Ezredes, én mindig ezt követelem. Ne titkoljon előttem semmit, pontosan tudni akarom az igazat.

– *Sire!* – mondta Michaud alig észrevehető, finom mosollyal, mert már sikerült megtalálnia a választ egy könnyű és tiszteletteljes *jeu de mot*[25] alakjában. – *Sire, j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, affrayante.*[26]

– *Comment ça?* – vágott közbe elkomorodva, szigorúan az uralkodó. – *Mes Russes se laisseront-ils abbatre par le malheur... Jamais!*[27] – Michaud csak ezt várta, hogy elsüthesse szójátékát.

– *Sire* – mondta játékos, de tisztelettudó arckifejezéssel – *ils craignent seulement que Votre Majesté par bonté de coeur ne se laissé persuader de faire le paix. Ils brûlent de combattre* – mondta az orosz nép teljhatalmú megbízottja – *et de prouver à Votre Majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont devoués...*[28]

– Ah! – mondta az uralkodó megnyugodva, és szemében nyájas fény csillant meg. – *Vous me tranquillisez, colonel.*[29]

Az uralkodó lehajtotta fejét és hallgatott egy ideig.

– *Eh bien, retournez à l'armée* – mondta, egész magasságában kihúzta magát és kedves, fenséges kézmozdulattal Michaud-hoz fordult – *et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moi-même, à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire. Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent* – mondta az uralkodó egyre jobban nekihevülve. – *Mais si jamais il fut écrit dans les decrets de la divine providence* – mondta és égre emelte érzéstől ragyogó, gyönyörű, szelíd szemét – *que ma dinastie dut cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croître la barbe jusqu'ici* (az uralkodó mellének a közepére mutatott), *et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices!...*[30] – Izgatott hangon mondta ezeket

[25] szójáték

[26] Felség, az egész hadsereget, a vezetőktől kezdve az utolsó katonáig nagy, sőt kétségbeesett rémületben hagytam el...

[27] Micsoda? Az én oroszaim elcsüggednek a balsikertől... Soha!

[28] Felség, csakis attól félnek, hogy felséged, jóságánál fogva, enged a rábeszélésnek és békét köt. Égnek a harcvágytól és attól, hogy életük feláldozásával is megmutassák, mennyire odaadók felséged iránt...

[29] Megnyugtatott, ezredes.

[30] Nos, térjen vissza a hadsereghez és mondja meg a mi bátor katonáinknak, mondja meg minden derék alattvalómnak mindenütt, amerre jár, hogy ha nem lesz többé egy katonám sem, akkor magam állok szeretett nemeseim és derék parasztjaim élére és birodalmam legutolsó erőforrását is ki fogom meríteni. S erőnk nagyobb, mintsem ellenségeim gondolnák. Ha pedig az isteni gondviselés könyvében netalán az volna megírva, hogy uralkodóházam nem országol tovább őseim trónusán, eddig érő szakállt növesztek, miután elkövettem minden tőlem telhetőt, és inkább elmegyek a legutolsó parasztommal krumplit enni, hogysem aláírjam hazám szégyenét és szeretett nemzetemét, amelynek áldozatait nagyon tudom méltányolni...

a szavakat, hirtelen megfordult, mintha el akarná rejteni Michaud elől a szemébe toluló könnyeket, és dolgozószobájának belsejébe ment. Néhány pillanatig ott állt, aztán nagy léptekkel visszament Michaud-hoz és erős kézmozdulattal megszorította a karját, a könyökétől valamelyest lejjebb. Az uralkodó gyönyörű, szelíd arca kipirult, szemében az eltökéltség és a harag lángja lobogott.

– *Colonel Michaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut-être, qu'un jour nous le rappellerons avec plaisir... Napoléon ou moi* – mondta az uralkodó és a mellére tette a kezét. – *Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, il ne me trompera plus...*[31] – Az uralkodó elkomorodott és elhallgatott. Michaud – *quoique etranger, mais Russe de coeur et d'âme* – ez ünnepélyes pillanatban úgy érezte: *entousiasmé par tout ce qu'il venait d'entendre*[32] (ahogy később mondta) és a következő szavakkal fejezte ki érzelmeit, sőt az orosz népét is, hiszen teljhatalmú megbízottjának tekintette magát.

– *Sire!* – mondta. – *Votre Majesté signe dans ce moment la gloire de sa nation et le salut de l'Europe!*[33]

Az uralkodó egy főhajtással elbocsátotta Michaud-t.

IV

Mi, akik nem éltünk abban az időben, amikor Oroszországot félig meghódították, Moszkva lakosai pedig távoli kormányzóságokba menekültek; amikor egyik népfelkelő csapat a másik után a haza védelmére kelt – önkéntelenül is azt képzeljük, hogy akkoriban minden orosz ember, apraja-nagyja egyaránt, csakis arra törekedett, hogy feláldozza magát, megmentse a hazát vagy sirassa pusztulását. Az akkori időkből származó elbeszélések, lefrások kivétel nélkül mind csakis az oroszok önfeláldozásáról, hazaszeretetéről, kétségbeeséséről, bánatáról és hősiességéről beszélnek. Pedig a valóságban nem így volt. Mi csupán azért látjuk mindezt így, mert a múltban csakis az akkori idők általános történeti jelentőségét nézzük, és nem látjuk mindazokat a személyi, emberi érdekeket, amelyek az embereket foglalkoztatták. Holott a valóságban a mindenkori jelennek ezek a személyi érdekei annyira jelentősebbek az általános történelmi érdekeknél, hogy mögöttük sohasem lehet megérezni az általános érdekeket (sőt gyakran teljesen el is tűnnek). Az akkor élő emberek nagy része semmi figyelmet se fordított a dolgok általános menetére, csakis az akkori jelen személyes érdekei vezették őket. És éppen ezek az emberek voltak az akkori idők leghasznosabb tényezői.

[31] Michaud ezredes, ne felejtse el, amit most mondok; egykor talán örömmel emlékezünk vissza rá... Vagy Napoleon, vagy én... Mi nem uralkodhatunk többé egymás mellett. Jól megismertem, nem csap be többé...

[32] bár idegen, de szívében-lelkében orosz... el van ragadtatva mindentől, amit hallott.

[33] Felség! Felséged e pillanatban nemzetének dicsőségét és Európa megmentését írja alá!

Azok pedig, akik iparkodtak megérteni a dolgok általános folyását és önfeláldozással, hősiességgel részt akartak venni benne, a társadalom legkevésbé hasznos tagjai voltak; ezek mindent fonákjáról láttak, és minden hasznosnak szánt cselekedetük haszontalan dőreségnek bizonyult, mint például Pierre, Mamonov ezredei, hiszen ezek fosztogatták az orosz falvakat, vagy úrhölgyek csinálta tépések, mert hiszen ezek sose jutottak el a sebesültekhez stb. Még azoknak a beszédére is, akik szerettek bölcs dolgokat mondani, szerették kinyilvánítani érzéseiket és folyton Oroszország helyzetéről beszéltek, akaratlanul is rányomódott a tettetés és a hazugság bélyege vagy céltalan elítélése és a haragé némelyekkel szemben: olyasmivel vádolták őket, amiben senki sem lehetett hibás. A történelmi eseményekben a legjobban látható, hogy tilos a tudás fájának gyümölcsét ízlelnünk. Csakis az ösztönös tevékenység terem gyümölcsöt, az pedig aki valamilyen szerepet játszik a történelmi eseményekben, sose tudja megérteni jelentőségüket. Ha megpróbálja megérteni, a meddőség átka sújtja.

Az Oroszországban akkortájt lejátszódó események jelentőségét annál kevésbé lehetett érezni, minél közvetlenebbül részt vett benne az ember. Pétervárott és a Moszkvától távoleső kormányzóságokban a hölgyek és a népfelkelő mundérba öltözött férfiak egyre siratták Oroszországot, a fővárost, és folyton önfeláldozásról, satöbbiről beszéltek; de a hadseregben, amely visszavonult Moszkva mögé, jóformán nem is beszéltek Moszkváról, nem is gondoltak rá; amikor a tűzvészt látták, senki sem fogadkozott, hogy bosszút áll a franciákon, hanem az évi fizetés esedékes harmadára, a következő pihenőre, Matrjoskára, a markotányosnőre és ehhez hasonlókra gondoltak...

Nyikolaj Rosztov korántsem szándékozott feláldozni magát, de véletlenül, mivel a háború éppen szolgálatban találta, közvetlenül és tartósan részt vett a haza védelmében, éppen ezért minden kétségbeesés és komor töprenkedés nélkül nézte azt, ami akkor Oroszországban végbement. Ha megkérdezték tőle, mi a véleménye Oroszország helyzetéről, akkor azt mondja, neki nincs mit gondolkoznia ezen, arra való Kutuzov meg a többiek, de azt hallotta, hogy kiegészítik az ezredeket; bizonyára még sokáig tart a harc; és a jelenlegi körülmények között könnyen megeshet, hogy két év múlva ezredparancsnok lesz belőle.

Éppen mivel így szemlélte a dolgokat, egy cseppet se búsult, amikor azt a hírt kapta, hogy elküldik Voronyezsbe: sorozzon lovakat a hadosztály számára; sőt a legnagyobb megelégedéssel fogadta ezt a hírt. Megelégedését nem is titkolta. Bajtársai nagyon jól megértették.

A borogyinói ütközet előtt néhány nappal megkapta a pénzt, az iratokat, előreküldött néhány huszárt, ő maga pedig postakocsin elindult Voronyezsbe.

Csak aki tapasztalta ezt, vagyis aki több hónapot állandóan a katonai, a háborús élet légkörében töltött el, csak az értheti meg, milyen nagy gyönyörűséget érzett Nyikolaj, amikor kijutott abból a körzetből, amelyre kiterjedt a háború, ahol egymást érték a furmányos szekerek, az élelmiszeres

fogatok, az ispotályok; amikor nem katonákat, furmányos szekereket, nem a tábor piszkos nyomait látta, hanem ép falvakat, parasztokat, parasztasszonyokat, földesúri lakokat, mezőket, legelésző barmokat, majd postaállomásokat, szundikáló postamestereket – olyan örömet érzett, mintha mindezt először látta volna. Legkivált az egészséges, fiatal nők ejtették ámulatba és gyönyörködtették sokáig; ezeket nem udvarolta körül tucatnyi tiszt, ezek örültek – sőt hízelgett is nekik – hogy egy átutazó tiszt eltréfál velük.

Nyikolaj igen vidám hangulatban, éjjel érkezett Voronyezsbe, megrendelte mindazt, amit a hadseregben nélkülözött, és másnap simára, nagyon simára borotválkozva, még nem használt díszegyenruháját felöltve, útnak indult, hogy jelentkezzék a parancsnokságon.

A népfelkelők parancsnoka polgári tábornok volt, öreg ember, akinek láthatólag nagyon tetszett, hogy katonai beosztása és rangja van. Haragosan fogadta Nyikolajt (azt hitte, ez a katonai magatartás) és fontoskodva faggatta, mintha joga lett volna rá, mintha eközben a dolgok általános folyását latolgatná; hol helyeselt, hol csóválta fejét. Nyikolaj olyan vidám volt, hogy mindez csak mulattatta.

A népfelkelők parancsnokától a kormányzóhoz hajtatott. A kormányzó nagyon nyájas, közvetlen, alacsony, élénk ember volt. Megmondta Nyikolajnak, mely ménesekből szerezhet lovat, ajánlott neki egy városi lócsiszárt meg egy földesurat, aki a várostól húsz versztányira lakik – ezektől kitűnő lovakat vehet – és megígérte, hogy mindenben támogatja.

– Ön Ilja Andrejevics gróf fia? Az én feleségem igen jó barátságban volt az ön édesanyjával. Csütörtökönként társaság szokott lenni nálunk; ma csütörtök van, arra kérem, látogasson meg minden formaság nélkül – mondta a kormányzó és elbocsátotta.

Nyikolaj a kormányzótól postakocsin – maga mellé ültetve őrmesterét – egyenest elnyargalt a földbirtokos húsz versztányira fekvő méntelepére. Voronyezsi tartózkodásának első idejében mindent vidítónak és könnyűnek talált és – ahogy történni szokott, ha az ember jó hangulatban van – minden simán folyt és sikerült.

Az a földbirtokos, akihez Nyikolajt küldték, öreg, kiszolgált lovaskatona, agglegény, nagy lószakértő, vadász volt, ezenkívül egy szőnyeggyár, egy százéves szeszfőző, tokaji óborok és csodálatos lovak tulajdonosa.

Nyikolaj nem sokat alkudozott, hatezerért megvett tizenhét válogatott csődört, az egész lóavatás színe-virágát (ahogy ő mondta). Miután megebédelt és a kelleténél egy kissé több tokajit ivott, összesókolózott a földesúrral, akivel már tegezték egymást, aztán a fertelmesen rossz úton, a legvidámabb hangulatban, nyargalvást visszaindult, szakadatlanul noszogatva a bérkocsist, hogy mielőbb odaérjen a kormányzó estélyére.

Fejét meglocsolta hideg vízzel, átöltözött, beillatosította magát, és ha egy kissé késve is, de megjelent a kormányzóéknál, tarsolyában tartva ezt a szólást: *„Vaut mieux tard que jamais."*[34]

[34] Jobb későn, mint soha.

Ez nem bál volt, tehát nem mondták meg előre, mit táncolnak majd; de mindenki tudta, hogy Katyerina Petrovna zongorán keringőket és *écossaise*-eket játszik, hogy tánc is lesz, így hát erre számítva mindenki báli ruhában jelent meg.

1812-ben a kormányzósági élet pontosan ugyanolyan volt, mint azelőtt, azzal a kis különbséggel, hogy a Moszkvából odaérkezett sok gazdag család jelenléte még jobban felpezsdítette a város életét; hogy mindenben, ami akkortájt csak történt Oroszországban, valami sajátos hetvenkedés nyilvánult meg: nem tartunk az ördögtől sem, az életben minden csak lárifári, és hogy az a lapos párbeszéd, amely elkerülhetetlen az emberek között és rendszerint az időjárásról meg a közös ismerősökről folyik, most Moszkváról, a hadseregről és Napoleonról folyt.

A kormányzónál összegyűlt társaság Voronyezs legelőkelőbb társasága volt.

Igen sok hölgy vett részt az estélyen, köztük Nyikolaj több moszkvai ismerőse is; de férfi egy se volt, aki valamelyest is vetélkedhetett volna a György-kereszt lovagjával, a lósorozó huszárral, a jól nevelt, kedélyes Rosztov gróffal. A férfiak között volt egy olasz fogoly is – a francia hadsereg tisztje – és Nyikolaj érezte, hogy e fogoly jelenléte még jobban emelte az ő – az orosz hős jelentőségét. Ez a fogoly mintegy az ő diadaljele volt. Nyikolaj érezte ezt; mivel azt hitte, mindnyájan ugyanúgy tekintenek az olaszra, igen barátságosan, de tartózkodó méltósággal bánt a tiszttel.

Mihelyt belépett huszáregyenruhájában, parfőm- és borszagot árasztva maga körül – és maga is mondta, meg hallotta is jó néhányszor ezeket a neki szánt szavakat: *„vaut mieux tard que jamais"* – mindjárt körülvették; minden tekintet őfelé fordult, és ő mindjárt megérezte, hogy abba a mindig kellemes, most a hosszú nélkülözés után pedig különösen nagy gyönyörűséget okozó, sőt mámorító helyzetbe került, amely egyébként meg is illette ebben a kormányzóságban: mindenkinek kedvence lett. Nemcsak az állomásokon, a vendégfogadókban, vagy a földesúr szőnyegszövőjében találták hízelgőnek figyelmességét a szolgálók, hanem még itt, a kormányzó estélyén is megszámlálhatatlanul sok fiatal hölgy és csinos leány volt (Nyikolaj legalábbis így látta), akik türelmetlenül várták, hogy rájuk fordítsa figyelmét. A hölgyek és a lányok kacérkodtak vele, az öregek pedig már az első naptól fogva azon mesterkedtek, hogy megházasítsák és megjuhászítsák ezt a nagy latort, ezt a szilaj huszárt. Az utóbbiak közé tartozott maga a kormányzó felesége is, aki mint közeli rokonát fogadta, Nicolas-nak szólította és tegezte Rosztovot.

Katyerina Petrovna csakugyan rázendített a keringőkre, *écossaise*-ekre, megindult a tánc; táncbeli ügyességével Nyikolaj még jobban elbűvölte az egész kormányzósági társaságot. Mindenkit valósággal ámulatba ejtett sajátos fesztelen táncmodorával. Egy kissé maga is csodálkozott azon, milyen modorban táncol akkor este. Így sose táncolt Moszkvában, sőt ott illetlennek, *mauvais genre*-nek[35] tartotta volna ezt a túlságosan fesztelen táncmo-

[35] rossz modornak

dort; de itt szükségét érezte, hogy mindenkit ámulatba ejtsen valami szokatlan dologgal, olyasmivel, amit a két fővárosban bizonyára közönségesnek tartanának, de itt vidéken még újdonságnak számít.

Nyikolaj egész este egy csinos arcú, kékszemű, telt, szőke asszonynak, egy kormányzósági hivatalnok feleségének szentelte a legtöbb figyelmet. A mulatós kedvű fiatalembereknek azzal a naiv meggyőződésével, hogy a mások felesége őnekik teremtődött, állandóan ott legyeskedett a hölgy körül, barátságosan, néha szinte cinkosan fordult a férjéhez, mintha – bár nem beszélnek róla – tudnák, mily remekül összeillenek ők, t. i. Nyikolaj és a hivatalnok felesége. Ám a férj láthatólag nem osztozott ebben a meggyőződésben és igyekezett komoran viselkedni Rosztovval szemben. De Nyikolaj kedélyes naivitása oly határtalan volt, hogy néha még a férj is Nyikolaj vidám hangulatának hatása alá került. Az estély vége felé mégis egyre komolyabb és szomorúbb lett a férj arca, minél pirosabb és élénkebb lett a feleségéé, mintha *egy* adag élénkség volna kettejükben, és amilyen mértékben növekszik az asszonyban, olyan mértékben csökkenne a férjben.

V

Nyikolaj szüntelenül mosolygó arccal, egy kissé előregörnyedve egy karosszékben ült és a szőke hölgy felé hajolva mitológiai bókokat mondott neki.

Feszes lovaglónadrágba bujtatott lábát fürgén váltogatva, parfőmillatot árasztva, hol hölgyében, hol magában, hol lábának a feszes nadrág alatt jól látható, szép formájában gyönyörködött és azt mondta a szőke asszonynak, hogy ő itt, Voronyezsben el akar rabolni egy hölgyet.

– De milyet?

– Bájosat, istenit. A szeme (Nyikolaj beszédtársnője szemébe nézett) kék, a szája – akár a korall, fehérsége... – a hölgy vállára tekintett – termete, akár Dianáé...

A férj odament hozzájuk és komoran azt kérdezte az asszonytól, miről beszélgetnek.

– Á, Nyikita Ivanics – mondta Nyikolaj és udvariasan felállt. És mintha azt óhajtaná, hogy Nyikita Ivanics részt vegyen tréfáiban, neki is elmondta szándékát: el akar rabolni egy szőke hölgyet.

A férj mogorván, az asszony vidáman mosolygott. A jóságos kormányzóné rosszalló arccal ment oda hozzájuk.

– Anna Ignatyevna látni akar, Nicolas – mondta. Ezt a két szót: „Anna Ignatyevna" olyan hangon ejtette ki, hogy Rosztov azonnal megértette: Anna Ignatyevna nagyon tekintélyes hölgy. – Menjünk, Nicolas. Ugye megengeded, hogy így szólítsalak?

– Ó igen, *ma tante*.[36] De ki az?

---

[36] nénikém.

– Anna Ignatyevna Malvinceva. Hallott rólad az unokahúgától. Arról, hogy' mentetted meg... Kitalálod?...

– Megmentettem én jó egynéhányat! – felelte Nyikolaj.

– Az unokahúgát, Bolkonszkaja hercegnőt. Itt van Voronyezsben a nagynénjénél. Ohó! Hogy elpirultál! No, mi az, csak nem?...

– Ugyan hagyja, *ma tante*, eszem ágában se volt.

– No jó, jó. Ej, milyen is vagy!

A kormányzóné odavezette egy világoskék, karimátlan kalapot viselő, nagyon kövér, magas öregasszonyhoz, aki épp egy kártyajátszmát fejezett be a város legtekintélyesebb személyiségeivel. Malvinceva volt, Marja hercegnő anyai nagynénje, egy gazdag, gyermektelen özvegy, aki állandóan Voronyezsben lakott. Veszteségét fizette éppen és már állt, amikor Rosztov odament hozzá. Szigorúan, fontoskodva összehunyorította szemét, rátekintett Nyikolajra, de tovább szidta azt a tábornokot, aki elnyerte a pénzét.

– Nagyon örülök, kedvesem – mondta aztán és kezet nyújtott Nyikolajnak. – Látogasson el hozzánk.

Elbeszélgettek Marja hercegnőről, megboldogult apjáról, akit úgy látszik, nem szeretett Malvinceva; aztán a tekintélyes öregasszony kifaggatta, mit tud Andrej hercegről, aki láthatólag szintén nem élvezte kegyeit, majd megismételte a meghívást és elbocsátotta Nyikolajt.

Nyikolaj megígérte, hogy elmegy, és ismét elpirult, amikor elbúcsúzott Malvincevától. Marja hercegnő említésekor Nyikolaj kellemetlen szégyenlősséget, sőt félelmet érzett.

Rosztov Malvincevától eltávozva, vissza akart menni a táncba, de a kis kormányzóné a mundérja ujjára tette párnás kezecskéjét, azt mondta, hogy beszéde van vele és a pamlagos szobába vezette; az ott tartózkodó vendégek azonnal kimentek, hogy ne zavarják a kormányzónét.

– Tudod, *mon cher* – mondta a kormányzóné és kicsiny, jóságos arca komolyságot fejezett ki – ez éppen neked való parti. Ha akarod, én megkérhetem a nevedben.

– Kit, *ma tante?* – kérdezte Nyikolaj.

– A hercegnőt. Katyerina Petrovna azt mondja, hogy Lilit, de szerintem nem – a hercegnőt! Akarod? Szentül hiszem, hogy a mamád hálás lesz. De igaz is: oly bájos az a lány! Egyáltalán nem is olyan csúnya!

– Egyáltalán nem – mondta Nyikolaj szinte megsértődve. – Én, *ma tante*, ahogy a katonához illik, sose tolakszom sehová és nem szabadkozom semmitől – mondta Rosztov, anélkül, hogy meggondolta volna, mit is mond.

– Vigyázz, ez nem tréfa!

– Már hogy' volna tréfa!

– Igen, igen – mondta mintegy magában beszélgetve a kormányzóné. – És még valamit, *mon cher, entre autre. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde.*[37] Igazán, már sajnálom a férjét...

– Á, dehogy, jóbarátok vagyunk – mondta lelki egyszerűségében Nyiko-

[37] Kedvesem, egyebek között. Nagyon erősen udvarolsz ott, annak a szőkének.

laj; eszébe se jutott, hogy ez a számára oly kellemes időtöltés másnak kellemetlen is lehet.

„De micsoda ostobaságot mondtam a kormányzónénak! – kapott észbe Nyikolaj hirtelen vacsora közben. – Még csakugyan hozzálát a házasságszerzéshez, pedig hát itt van Szonya..." Búcsúzáskor, amikor a kormányzóné mosolyogva még egyszer azt mondta neki: „No, aztán el ne felejtsd!" – félrevonta:

– Épp ez a bökkenő; az igazat megvallva, *ma tante*...

– Mi az, mi az, barátom; gyere üljünk csak le itt.

Nyikolaj hirtelen kényszerítő szükségét érezte, hogy ennek a csaknem idegen asszonynak elmondja legbensőbb gondolatait (amelyeket nem mondott volna el se anyjának, se húgának, se barátjának). Később, ha eszébe jutott ez a megmagyarázhatatlan, minden ok nélkül való őszinteségi roham – amely különben rendkívül fontos következményekkel járt – úgy érezte (mint ahogy mindig úgy szokták érezni az emberek): rájött a bolondja; pedig ez az őszinteségi roham más jelentéktelen eseményekkel együtt óriási következményekkel járt mind őrá, mind a családjára vonatkozóan.

– Tudja mit, *ma tante*, a mama már régóta gazdag menyasszonyt keres nekem; de én undorodom még a gondolatától is annak, hogy pénzért nősüljek.

– Ó igen, értem – mondta a kormányzóné.

– De ha Bolkonszkaja hercegnőről van szó, ez egészen más; először is megmondom őszintén, nagyon tetszik nekem, éppen kedvemre való, aztán meg, amióta abban a helyzetben találkoztam vele, olyan különös körülmények között, gyakran az jut eszembe: ez a sors ujja volt. Kivált ezt gondolja meg: a mama már régóta gondolt erre, de előbb még sose volt alkalmam találkozni vele; valahogy mindig úgy történt, hogy nem találkoztunk. Akkor pedig, amikor Natasa húgom a hercegnő bátyjának a menyasszonya volt, nem is gondolhattam arra, hogy feleségül vegyem. Úgy rendelte a sors, hogy éppen akkor találkozzunk, amikor Natasáék házassága meghiúsult, meg aztán hát... Egyszóval ennyit akartam mondani. Ezt még senkinek se mondtam és nem is mondom el. Csakis önnek.

A kormányzóné hálásan megszorította a könyökét:

– Ismeri Sophie-t, az unokahúgomat? Szeretem, házasságot ígértem neki és feleségül is veszem... Ebből láthatja, hogy erről a másikról szó se lehet – mondta kissé akadozva Nyikolaj és elpirult.

– *Mon cher, mon cher*, nem jól gondolkozol! Hiszen Sophie-nak nincs semmije, márpedig te magad mondtad, hogy a papád dolgai rosszul állnak. És a mamád. Menten agyoncsapja; ez az első. Aztán meg ha Sophie érző lélek, akkor milyen élet vár rá? Anyád a kétségbeesés szélén áll; anyagi helyzetetek zilált... Bizony, *mon cher*, neked is, Sophie-nak is, meg kell ezt értenie.

Nyikolaj nem felelt. Kellemes volt hallgatni ezeket az érveket.

– De mégiscsak lehetetlen, *ma tante* – mondta sóhajtva, rövid hallgatás

után. – És hát hozzám jön-e a hercegnő? Meg aztán: még gyászban jár. Hát lehet erre még csak gondolni is?!

– Hát azt hiszed, hogy azonnal megházasítlak?! *Il y a manière et manière*[38] – mondta a kormányzóné.

– Ügyes házasságszerző ön, *ma tante*... – mondta Nyikolaj és megcsókolta az asszony párnás kis kezét.

VI

Marja hercegnő, amikor Rosztovval való találkozása után Moszkvába érkezett, ott találta unokaöccsét a nevelőjével; ott kapta meg Andrej hercegnek azt a levelét is, amelyben kijelölte útjuk vonalát: Voronyezsbe Malvinceva nénihez. Az átköltözés gondja-baja, a berendezkedés az új házban, az új arcok, unokaöccsének nevelése – mind-mind elfojtotta Marja hercegnő lelkében azt a kísértéshez hasonló érzést, amely apjának betegsége alatt, majd halála óta, kivált pedig Rosztovval való találkozása óta gyötörte. Szomorú volt. Az apja elvesztésén érzett fájdalom, amely lelkében egybekapcsolódott Oroszország pusztulásával, most egy hónap múltán, nyugodt életkörülmények között mind erősebben és erősebben kínozta. Nyugtalan volt: szüntelenül gyötörte az a gondolat, hogy a bátyja, az egyetlen közvetlen hozzátartozója, aki még életben maradt, állandóan veszélyben forog. Nagy gondot okozott neki unokaöccsének nevelése is, mert erre mindig alkalmatlannak érezte magát; de lelke mélyén mégis megvolt a belső összhang; abból a tudatból fakadt, hogy elfojtotta magában egyéni ábrándjait, reményeit, amelyek Rosztov megjelenése kapcsán már-már feltámadtak benne.

Amikor a kormányzóné az estélyre következő napon ellátogatott Malvincevához és elbeszélgetett a nénivel terveiről (megmagyarázta, hogy bár a jelenlegi körülmények között gondolni se lehet formális lánykérésre, de mégis össze lehet hozni a fiatalokat, alkalmat lehet adni, hogy megismerjék egymást), és amikor a néni beleegyezését megnyerve, Marja hercegnő előtt szóba hozta Rosztovot, dicsérte őt és elmondta, mennyire elpirult a hercegnő nevének említésére – Marja hercegnő nem örömet, hanem fájdalmat érzett: eltűnt az a belső összhang, megint feltámadt benne a vágy, a kétség, az önvád és a remény.

Marja hercegnő azon a két napon, amely e hír vétele és Rosztov látogatása között eltelt, szüntelenül arra gondolt, hogyan viselkedjék Rosztovval. Hol azt határozta, hogy nem megy ki a szalonba, mikor Nyikolaj megérkezik a nénihez, mert ilyen mély gyászban nem illik vendéget fogadnia; hol az jutott eszébe, hogy a néninek és a kormányzónénak bizonyos szándékai vannak ővele és Rosztovval (tekintetük és szavaik néha mintha meg is erősítették volna ebben a feltevésében); hol azt mondta magában, csakis bűnössége folytán gondolhatja ezt róluk: bizonyára szem előtt tartják, hogy ebben a

[38] Mindennek megvan a módja.

helyzetben, amikor még le se tette a gyászfátyolt, az effajta házasságszerzés sérti őt is, apja emlékét is. Amikor elképzelte, hogy kimegy Rosztovhoz, találgatta, milyen szavakat mond neki Rosztov, és mit válaszol ő; ezek a szavak hol méltatlanul hidegek voltak, hol túlságosan nagy jelentőségűek. De a legjobban attól félt, hogy a találkozáskor zavarba esik; érezte, hogy ez a zavar feltétlenül hatalmába keríti és elárulja, mihelyt meglátja Rosztovot.

De amikor vasárnap, a nagymise után, az inas jelentette a szalonban, hogy megérkezett Rosztov gróf, a hercegnő nem árult el semmilyen zavart sem; csak könnyű pirosság ömlött el arcán, meg a szeme csillant fel új, sugaras fénnyel.

– Látta, nénikém? – kérdezte Marja hercegnő nyugodt hangon, maga se tudta, hogy' lehet külsőleg ilyen nyugodt és természetes.

Amikor Rosztov bement a szobába, a hercegnő egy pillanatra lehajtotta fejét, mintha időt adna vendégének, hogy köszönjön a nénikének, aztán amikor Nyikolaj feléje fordult, felemelte fejét és ragyogó szemmel fogadta Rosztov tekintetét. Boldogan mosolyogva, méltósággal teljes, kecses mozdulattal felemelkedett, odanyújtotta vékony, finom kezét, újszerűen, nőiesen csengő mellhangon megszólalt. *M-lle* Bourienne, aki a szalonban volt, csodálkozva nézett Marja hercegnőre. A legügyesebb, a legkacérabb nő, maga Bourienne se tudott volna különbül manőverezni olyan emberrel való találkozásakor, akinek tetszeni akar.

„Vagy nagyon illik neki a fekete ruha, vagy csakugyan megszépült, és én nem vettem észre. És ami a fő: ez a tapintat, ez a kecsesség!" – gondolta *m-lle* Bourienne.

Ha Marja hercegnő tud gondolkozni abban a pillanatban, még jobban elcsodálkozik azon a változáson, amely végbement benne. Amióta meglátta ezt a szeretett, kedves arcot, új életerő hatalmasodott el rajta, és akaratától függetlenül arra késztette, hogy beszéljen és cselekedjék. Arca attól a perctől fogva, hogy Rosztov belépett, hirtelen megváltozott. Ha a festett, csiszolt üvegű lámpásban kigyúl a fény, váratlanul megkapó szépséggel előtűnik a falon az előbb még durvának, homályosnak és értelmetlennek látszó, bonyolult, mesteri, művészi munka vetülete: ugyanilyen hirtelen átalakult Marja hercegnő arca is. Annak a tiszta, belső, lelki tevékenységnek a vetülete, amely eddigi életét betöltötte, most egyszerre előtűnt. Egész belső tevékenysége, az önmagával való elégedetlenség, a szenvedések, a jóratörekvés, az engedelmesség, a szeretet, az önfeláldozás – mind-mind ott ragyogott most ebben a sugaras szempárban, a finom mosolyban, gyengéd arcának minden vonásában.

Rosztov mindezt oly tisztán látta, mintha ismerné a hercegnő egész életét. Érezte, hogy az előtte álló emberi lény egészen más, jobb, mint mindazok, akikkel valaha is találkozott, és ami a fő, különb, mint ő maga.

A beszélgetés igen egyszerű és jelentéktelen volt. A háborúról beszélgettek és mint mindenki, önkéntelenül ők is túlozták ez esemény miatt érzett bánatukat; a legutóbbi találkozásukról is beszéltek, de Nyikolaj igyekezett

más tárgyra terelni a társalgást; végül beszélgettek a jóságos kormányzónéról, Nyikolaj és Marja hercegnő rokonairól.

Marja hercegnő nem beszélt bátyjáról, iparkodott más témára fordítani a beszédet, de ekkor a néni szóba hozta Andrejt. Látszott, hogy a hercegnő Oroszország balsorsáról még csak tud szenvelegve beszélni, de a bátyja sokkal jobban a szívéhez nőtt, őróla nem akar és nem tud felületesen társalogni. Nyikolaj észrevette ezt, mint ahogyan – jóllehet, általában nem jellemezte különösen éles megfigyelőképesség – észrevette Marja hercegnő jellemének minden árnyalatát; ezek ismét megerősítették abban a meggyőződésében, hogy a hercegnő egészen különleges, nem mindennapi teremtés. Nyikolaj pontosan ugyanúgy elpirult, zavarba esett, amikor a hercegnőről beszéltek neki vagy ha csak rá is gondolt, de jelenlétében teljesen fesztelenül érezte magát és egyáltalán nem azt mondta, amit magában előkészített, hanem azt, ami épp akkor eszébe jutott.

Nyikolaj e rövid látogatása alatt, amikor egy pillanatra csend támadt, Andrej herceg kisfiához folyamodott – így szokták ezt mindenütt, ahol gyermekek vannak – megcirógatta és azt kérdezte, akar-e huszár lenni. Karjára vette a kisfiút, vidáman perdített egyet rajta és Marja hercegnőre pillantott. A hercegnő meghatott, boldog, félénk tekintettel figyelte a szeretett kisfiút a szeretett férfi karján. Nyikolaj észrevette ezt a tekintetet és mintegy megértve jelentését, elpirult a gyönyörűségtől és kedélyesen, vidáman csókolgatni kezdte a kisfiút.

Marja hercegnő a gyász miatt nem járt sehová, Nyikolaj tehát nem tartotta illendőnek, hogy meglátogassa; de a kormányzóné mégis folytatta a házasságszerzést, elmondta Nyikolajnak mindazt, ami hízelgőt csak mondott róla Marja hercegnő; viszont ragaszkodott ahhoz, hogy Rosztov nyilatkozzék Marja hercegnőnek. E nyilatkozat céljából úgy intézte a dolgot, hogy a fiatalok találkozzanak a főpapnál a nagymise előtt.

Bár Rosztov azt mondta a kormányzónénak, hogy nincs miről nyilatkoznia Marja hercegnő előtt, mégis megígérte, hogy elmegy.

Rosztov Tilsitben nem is merészelt kételkedni abban, hogy jó-e az, amit mindenki jónak tart; most is, bár rövid, de őszinte harc folyt lelkében: vajon a maga belátása szerint rendezze-e be életét, vagy alázatosan alávesse magát a körülményeknek – hasonlóképpen az utóbbit választotta és átengedte magát annak a hatalomnak, amely (ezt jól érezte) leküzdhetetlenül vonzotta valahová. Tudta, hogy ha egyszer Szonyának házasságot ígért, Marja hercegnő iránt táplált érzelmeit kinyilvánítani olyan eljárás, amit ő aljasságnak szokott nevezni. Tudta, hogy ő aljasságot sose követ el. De azt is tudta (sőt nemcsak tudta, hanem lelke mélyén érezte is), hogy ha most a körülményeknek és azoknak az embereknek hatalmába adja magát, akik irányítják, nem tesz semmi rosszat, sőt nagyon-nagyon fontos dolgot cselekszik, olyan fontosat, amilyet még sose cselekedett életében.

Bár Marja hercegnővel való találkozása után életmódja külsőleg ugyanaz maradt, mindaz, ami idáig élvezetet szerzett neki, elvesztette vonzóerejét. Gyakran gondolt a hercegnőre. De sohasem úgy gondolt rá, mint eddig

valamennyi kisasszonyra, akikkel csak találkozott a nagyvilági társaságban, nem is úgy, mint ahogyan sokáig, sőt egykor rajongva Szonyára gondolt. Mint csaknem minden becsületes fiatalember, ő is minden kisasszonyra úgy gondolt, mint jövendőbeli feleségére, elképzelte őket a házasélet körülményei között: bő, fehér pongyolában, a szamovár mellett; elképzelte a felesége batárját, a gyermekeket, akik mamának-papának szólítják őket; elképzelte, milyen viszonyban lesz feleségével, stb. stb.; ezek a jövendőre vonatkozó elképzelések gyönyörűséget szereztek neki; de amikor Marja hercegnőre gondolt, akivel össze akarták házasítani, sehogy se tudta elképzelni kettejük házaséletének egyetlen részletét sem. Ha megkísérelte, mindig fonákul és esetlenül ütött ki a dolog. Csak megborzongott tőle.

VII

A borogyinói csatának, halottakban és sebesültekben elszenvedett veszteségeinknek szörnyű hírét, majd Moszkva elvesztésének még szörnyűbb hírét szeptember derekán kapták meg Voronyezsben. Marja hercegnő, mihelyt értesült az újságokból bátyjának sebesüléséről, el akart utazni, hogy felkeresse, mivel semmi újabb hírt sem hallott róla (így hallotta Nyikolaj, aki személyesen nem találkozott vele).

Rosztov, amikor meghallotta a borogyinói csatának és Moszkva kiürítésének hírét, nem esett kétségbe, nem érzett haragot, bosszút sem akart állni, nem érzett semmi ehhez hasonlót, de egyszeribe mindent unalmasnak, boszszantónak talált Voronyezsben, minden valahogy feszélyezte, bántotta a lelkiismeretét. Szenvelgésnek érzett minden beszélgetést, amelyet hallott; nem tudta, milyen ítéletet formáljon mindezekről, csak azt érezte, hogy az ezredben minden megint megvilágosodik előtte. Sietett a lóvásárlással és gyakran ok nélkül pattogott, ha tisztilegényével vagy őrmesterével beszélt.

Rosztov elutazása előtt néhány nappal a székesegyházban hálaadó szertartást tartottak az orosz seregek aratta győzelem alkalmából; Nyikolaj elment a misére. Ott állt a kormányzó mögött és templomi komolysággal végigállta a misét, de közben a legkülönfélébb dolgokon elmélkedett. A mise befejeztével a kormányzóné magához hívta.

– Láttad a hercegnőt? – kérdezte és fejével egy feketeruhás hölgy felé intett, aki a kórus mögött állt.

Nyikolaj mindjárt megismerte Marja hercegnőt, de nem annyira az arcáról, pedig jól lehetett látni a kalap alatt is; inkább az óvatosságnak, a félelemnek és a szánalomnak az érzése vezette rá, amely nyomban elhatalmasodott rajta. Marja hercegnő láthatólag teljesen belemerült gondolataiba. Már éppen utoljára vetett keresztet a templomból távozása előtt.

Nyikolaj meglepetten nézte a hercegnő arcát. Ugyanaz az arc volt, amelyet azelőtt is látott, ugyanúgy tükröződött rajta a finom, belső lelki tevékenység általános kifejezése; de most egészen más megvilágításban jelentkezett. A szomorúság, az áhítat és a remény megható kifejezése látszott rajta.

Ahogy már máskor is megesett Nyikolajjal a hercegnő jelenlétében, meg se várta a kormányzóné tanácsát, hogy menjen oda hozzá, magától se kérdezte, helyes-e vagy helytelen, ha itt a templomban megszólítja, odament hozzá, azt mondta, hallott bánatáról és szívvel-lélekkel együttérez vele. Marja hercegnő, mihelyt meghallotta Nyikolaj hangját, hirtelen ragyogó fény gyúlt ki az arcán, megvilágította bánatát és örömét egyaránt.

– Csak azt az egyet akartam mondani önnek, hercegnő – mondta Rosztov – ha Andrej Nyikolajevics herceg nem élne, akkor haláláról, mivel ezredparancsnok, rögtön írna az újság.

A hercegnő csak nézett rá, nem értette szavait, de örült annak az együttérzésnek, amelyet Nyikolaj szenvedő arca tükrözött.

– Magam is sok példát tudok arra, hogy a szilánk okozta seb (az újságok azt írták: gránát okozta) vagy halálos, vagy épp ellenkezőleg nagyon könnyű – mondta Nyikolaj. – Remélnünk kell a legjobbat és nekem az a meggyőződésem...

Marja hercegnő közbevágott.

– Jaj, ez olyan rette... – kezdte, de izgatottságában nem fejezte be, kecses mozdulattal (minden mozdulata kecses volt Nyikolaj jelenlétében) lehajtotta fejét, hálásan nézett rá és elindult a néni után.

Nyikolaj aznap este nem ment sehová vendégségbe, otthon maradt, hogy végleg rendezze számadását a lókereskedőkkel. Amikor elvégezte a dolgát, már késő volt ahhoz, hogy elmenjen valahová, ahhoz meg korán, hogy lefeküdjék; egymagában sokáig járkált fel és alá a szobájában, az életén töprengett, ami ritkán esett meg vele.

Marja hercegnő már Szmolenszk alatt igen kellemes hatást tett rá. Mivel akkor olyan rendkívüli körülmények között találkozott vele; mivel anyja egykor gazdag menyasszony-jelöltként említette előtte a hercegnőt – különös figyelmet fordított rá. Voronyezsben, látogatásakor ez a benyomás nemcsak kellemes, hanem igen erős is volt. Nyikolajt meglepte az a rendkívüli lelki szépség, amelyet ekkor felfedezett a hercegnőben. De mivel vissza akart utazni, eszébe se jutott sajnálkozni azon, hogy elutazik Voronyezsből s nem láthatja többé a hercegnőt. Ám a templomi találkozás (Nyikolaj jól érezte ezt) mélyebben a szívébe vésődött, mint maga is sejtette volna, mélyebben, mint nyugalma érdekében kívánta volna. Ez a halvány, finom, szomorú arc, ez a sugaras tekintet, ez a csendes, kecses mozdulat és főleg ez a mély és szelíd szomorúság, amely a hercegnő minden vonásában kifejeződött, nyugtalanította Nyikolajt és részvétet keltett benne. Rosztov a férfiakban nem szívlelte a magasabb lelki élet megnyilvánulását (azért nem szerette Andrej herceget), ezt megvetően filozófiának, ábrándozásnak nevezte; de Marja hercegnőben éppen ez a – az ő számára idegen lelkivilág teljes mélységét kifejező – szomorúság gyakorolt rá leküzdhetetlen vonzóerőt.

„Csodálatos leány lehet! Földreszállt angyal! – mondta magában. – Miért nem vagyok szabad, miért siettem úgy Szonyával?" Majd akaratlanul is összehasonlította a kettőt: milyen szegény az egyik és milyen gazdag a másik azokban a lelki adományokban, amelyek őbelőle hiányoztak, tehát épp-

ezért igen sokra tartotta őket. Megpróbálta elképzelni, mi lenne, ha ő szabad volna. Hogyan kérné meg a kezét, hogyan menne hozzá feleségül a hercegnő? Sehogy se tudta elképzelni. Elszorult a szíve, egyetlen tiszta kép sem jelent meg előtte. Szonyával kapcsolatban már régen megrajzolta jövendőjének képét; minden egyszerű és világos volt, éppen mert mindez kigondolt dolog volt, és mert jól tudta, mi lakozik Szonyában; de Marja hercegnővel kapcsolatban nem tudta elképzelni jövendő életét, mert nem értette Marját, csak szerette.

Szonyáról szőtt ábrándjaiban volt valami vidámság, játékosság. De Marja hercegnőre gondolni mindig nehéz, sőt egy kissé félelmes volt.

„Hogy' imádkozott! – jutott eszébe. – Látszott rajta, hogy teljes lelke benne van az imádságban. Igen, ez az az ima, mely hegyeket mozgat, én szentül hiszem, hogy imáját meghallgatják. Miért nem imádkozom én azért, amire szükségem van? – kapott észbe. – De mi kell nekem? Szabadság, az, hogy ne kössön Szonyához semmi. Igaza van – jutott eszébe a kormányzóné szava. – Csak szerencsétlenség lehet abból, ha Szonyát elveszem. Zűrzavar, a mama búsul... az anyagi helyzetünk... zűrzavar, iszonyú zűrzavar! Meg aztán nem is szeretem Szonyát. Igen! Nem szeretem úgy, ahogy kellene. Istenem! segíts ki ebből a szörnyű, kilátástalan helyzetből! – kezdett el hirtelen imádkozni. – Igen, az imádság hegyeket mozgat, de hinni kell, és nem úgy kell imádkozni, ahogy én meg Natasa imádkoztunk gyermekkorunkban, hogy cukorrá váljék a hó, aztán kiszaladtunk az udvarra megnézni, csakugyan cukorrá válik-e a hó. De én most nem ilyen csacsiságokért imádkozom" – mondta. A sarokba állította pipáját és összetett kézzel a szentkép elé állt. Megilletődve visszagondolt Marja hercegnőre és úgy kezdett imádkozni, ahogy régóta nem imádkozott. Könnybe lábadt a szeme, sírás fojtogatta a torkát, de ekkor belépett Lavruska és holmi papírokat hozott.

– Ostoba! Mit mászol ide, ha senki se hív! – szólt rá Nyikolaj és gyorsan megváltoztatta teste tartását.

– A kormányzóné küldte – felelte álmos hangon Lavruska. – Egy futár hozta, levél, önnek szól.

– No jó, köszönöm, eredj!

Nyikolaj két levelet kapott. Az egyiket édesanyja, a másikat Szonya írta. Megismerte kezük vonását, és előbb Szonya levelét bontotta fel. Alig olvasott el belőle néhány sort, elsápadt az arca, a szeme ijedten, de boldogan tágra nyílt.

– Nem, ez nem lehet! – mondta hangosan. Nem tudott megülni a helyén, a levelet kezébe véve fel és alá járkált a szobában. Először csak átfutotta a levelet, aztán elolvasta, egyszer, kétszer, majd felvonta vállát, széttárta karját, és szájtátva, kimeresztett szemmel megállt a szoba közepén. Teljesült, amiért az imént imádkozott azzal a meggyőződéssel, hogy az Isten teljesíti imádságát; de annyira megdöbbent, mintha ez valami egészen rendkívüli dolog volna, mintha ezt sose várta volna, és mintha mindaz, ami ily gyorsan beteljesedett, azt bizonyítaná, hogy ez nem az Istentől ered, akihez folyamodott, hanem hétköznapi véletlenségből.

Az a megoldhatatlannak látszó csomó, amellyel megkötötték Rosztov szabadságát, megoldódott Szonya váratlan (és ahogy Nyikolaj vélte, semmivel sem erőltetett) levelével. Szonya azt írta, hogy a legutóbb történt szerencsétlen események, amelyeknek következtében csaknem odaveszett Rosztovék egész moszkvai vagyona; továbbá a grófné többször is hangoztatott óhaja, miszerint Nyikolaj vajha feleségül venné Bolkonszkaja hercegnőt; valamint Nyikolaj hallgatása és az utóbbi időben tanúsított hidegsége – mindez arra késztetik, hogy visszavonja ígéretét és teljes szabadságot adjon neki.

„Túlságosan nehezemre esik elgondolnom, hogy bánat vagy visszavonás okozója lehetek abban a családban, mely jótéteményeivel elhalmozott – írta Szonya. – Az én szeretetemnek csakis az a célja, hogy boldogok legyenek, kiket szeretek; ezért kérem önt, Nicolas, tekintse szabadnak magát, jóllehet senki sem szeretheti forróbban önt, mint az ön Szonyája."

Mindkét levél Trojicából kelt. A másik levelet a grófné írta. E levélben leírták a Moszkvában töltött utolsó napokat, az elutazást, a tűzvészt, az egész vagyon pusztulását. A grófné ebben a levélben a többi közt arról írt, hogy Andrej herceg a sebesültek között velük utazik. Állapota igen veszélyes, de most az orvos azt mondja, több remény van a herceg életben maradásához. Szonya és Natasa úgy ápolják, mintha ápolónők volnának.

Nyikolaj ezzel a levéllel másnap elhajtatott Marja hercegnőhöz. Se Nyikolaj, se Marja hercegnő egy szót se szólt arról, mit jelentenek ezek a szavak: „Natasa ápolja őt"; de ennek a levélnek a hatására Nyikolaj egyszerre úgy érezte, hogy szinte rokoni kapcsolatba került a hercegnővel.

Másnap Rosztov elkísérte Marja hercegnőt Jaroszlavlba, majd néhány nap múlva visszautazott ezredéhez.

VIII

Szonya levele, amely valóra váltotta Nyikolaj könyörgését, Trojicában kelt. A levél megírásának a következő előzményei voltak: az a gondolat, hogy Nyikolaj gazdag lányt vegyen feleségül, mind jobban és jobban foglalkoztatta az öreg grófnét. A grófné tudta, hogy ennek Szonya a legfőbb akadálya. Szonya élete, kivált Nyikolaj legutóbbi levele óta, melyben leírta, hogyan találkozott Bogucsarovóban Marja hercegnővel, egyre nehezebb lett a grófné házában. A grófné nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy kíméletlen, sértő célzást ne tegyen Szonyára.

De Moszkvából való elindulásuk előtt a grófné meghatódva, felizgatva mindattól, ami történt, magához hívta Szonyát és nem szemrehányással, nem követelőzve, hanem sírva fordult hozzá, könyörgött, hogy áldozza fel magát, mert ezzel meghálálja mindazt, amit érte tettek: szakítsa meg kapcsolatát Nyikolajjal.

– Nem leszek nyugodt mindaddig, amíg ezt meg nem ígéred nekem.

Szonya hisztérikus zokogás közepette azt válaszolta, hogy ő mindent

megtesz, mindenre kész, de nem adott határozott ígéretet, és lelkében nem tudta rászánni magát arra, amit követeltek tőle. Fel kellett áldoznia magát annak a családnak boldogságáért, amely felnevelte és tartotta. Szonya megszokta, hogy mások boldogságáért feláldozza magát. A családban olyan volt a helyzete, hogy csakis áldozatok útján tanúsíthatta kiváló tulajdonságait; megszokta és szerette is, hogy feláldozza magát. Ám azelőtt minden önfeláldozó cselekedetében boldogan azt fedezte fel, hogy feláldozásával emeli önnön értékét mind a maga, mind mások szemében és még méltóbb lesz Nicolas-hoz, akit a legjobban szeretett az életben; de most ez az áldozat azt követelte, hogy mondjon le arról, ami eddigi áldozatainak jutalma, egész életének értelme lett volna. Életében először érzett elkeseredést azokkal az emberekkel szemben, akik elhalmozták jótéteményeikkel, hogy annál fájóbban megkínozzák; irigyelte Natasát, aki sohasem érzett semmi ehhez hasonlót, sose kényszerült áldozatra, sőt ő kényszerített rá másokat, mégis mindenki szerette. Szonya először érezte életében, hogy Nicolas iránti csendes, tiszta szerelméből egyszerre olyan szenvedélyes érzés kezd kinőni, amely felette áll a szabályoknak, az erénynek, sőt a vallásnak is; és Szonya ennek az érzésnek a hatására, eddigi függő, zárkózott életének tanulságain okulva, határozatlan, általános kifejezésekkel válaszolt a grófnénak, kerülte a beszélgetést vele, és azt határozta, megvárja, amíg találkozik Nyikolajjal, csakhogy ezzel a találkozással nem szabaddá akarta tenni, hanem éppen ellenkezőleg, mindörökre magához akarta láncolni Nyikolajt.

Rosztovék moszkvai tartózkodásának utolsó napjai, a sok tennivaló, a nagy félelem elfojtották Szonya nyomasztó, komor gondolatait. Örült, hogy a gyakorlati tevékenységben menedéket talál előlük. De amikor megtudta, hogy a házukban van Andrej herceg – noha őszinte szánalmat érzett mind ő iránta, mind Natasa iránt – elfogta az a babonás, boldog érzés: az Isten nem akarja, hogy ő és Nyikolaj elszakadjanak egymástól. Tudta, hogy Natasa csakis Andrej herceget szerette és még mindig szereti. Tudta, hogy most, amikor ilyen szörnyű körülmények között összehozta őket a sors, megint megszeretik egymást, és akkor Nyikolaj a jövendő rokonság miatt nem veheti el Marja hercegnőt. Bármilyen iszonyatosak voltak is a legutolsó moszkvai napok, meg az utazás első napjai, ez az érzés, ez a tudat, hogy a gondviselés beleavatkozik az ő személyes ügyeibe, nagy örömet okozott Szonyának.

Rosztovék a trojicai kolostorban pihentek meg először utazás közben. A kolostor vendégfogadójában három nagy szobát bocsátottak Rosztovék rendelkezésére, ezek közül egyet Andrej herceg foglalt el. A beteg ezen a napon sokkal jobban volt. Natasa mellette ült. A szomszéd szobában a gróf meg a grófné ült, tisztelettudóan beszélgetett a zárdafőnökkel, aki meglátogatta régi ismerőseit, a klastrom támogatóit. Szonya ugyanott ült, kínozta a kíváncsiság, miről beszél Andrej herceg Natasával. Hallotta hangjukat a másik szobából. Andrej herceg szobájának ajtaja kinyílt. Natasa izgatott arccal kijött, odament Szonyához és karon fogta; észre se

vette a szerzetest, aki felállt, és csuhája széles jobb ujját megfogva, üdvözölte.

– Mi van veled, Natasa? – kérdezte a grófné. – Gyere ide.

Natasa odament, fogadta az áldást. A zárdafőnök azt tanácsolta, forduljon segítségért az Istenhez és a beteg védőszentjéhez.

A kolostorfőnök távozta után Natasa mindjárt karon fogta barátnőjét és egy üres szobába indult vele.

– Mondd, Szonya, életben marad? Igen? – kérdezte. – Olyan boldog és olyan boldogtalan vagyok, Szonya! Szonya lelkem, minden úgy van, mint régen. Csak életben maradna. Nem halhat meg, mert... mert – Natasa sírva fakadt.

– Jól van! Tudtam én ezt! Hála Istennek – mondta Szonya. – Életben marad!

Szonyát nem kevésbé izgatta barátnőjének félelme és bánata, meg a saját, senkinek el nem árult gondolatai. Zokogva csókolgatta, vigasztalgatta Natasát. „Csak életben maradna!" – gondolta. A két barátnő kisírta, kibeszélgette magát, letörölte könnyeit és odament Andrej herceg szobájának ajtajához. Natasa óvatosan kinyitotta az ajtót és betekintett a szobába. Szonya mellette állt a félig kinyitott ajtónál.

Andrej herceg magasan, három párnán feküdt. Sápadt arca nyugodt volt, szemét behunyta és láthatóan, egyenletesen lélegzett.

– Jaj, Natasa! – kiáltott fel hirtelen Szonya, megragadta unokahúgának kezét és arrább lépett az ajtó mellől.

– Mi az, mi az? – kérdezte Natasa.

– Ez az, hát ez az... – mondta Szonya sápadt arccal, remegő ajakkal.

Natasa csendesen becsukta az ajtót és odament Szonyával az ablakhoz. Még nem értette, mit mondtak neki.

– Emlékszel – mondta ijedt, de ünnepélyes arccal Szonya – emlékszel arra, hogy a tükörbe néztem helyetted... Otradnojében, karácsonykor... Emlékszel rá, mit láttam?...

– Igen, igen! – mondta Natasa kerekre nyitott szemmel. Homályosan emlékezett rá, hogy Szonya akkor mondott valamit Andrej hercegről, akit fekve látott.

– Emlékszel? – folytatta Szonya. – Én láttam akkor és megmondtam ezt mindőtöknek, neked is, Dunyasának is. Láttam, hogy ágyon fekszik – folytatta és ujját feltartva, minden részlet említésekor egy-egy kézmozdulatot tett – hogy behunyja a szemét, hogy rózsaszínű paplannal van betakarva, hogy összekulcsolja a kezét – mondta Szonya és ahogy most lefestette az imént látott részleteket, egyre inkább meggyőződött arról, hogy csakugyan *látta* annak idején valamennyit. Akkor ugyan nem látott semmit, csak arra mondta, hogy látja, ami éppen eszébe jutott; de amit akkor csak kitalált, ugyanolyan valóságnak tetszett, mint bármely más emlék. Nemcsak emlékezett arra, amit akkor mondott: a herceg rápillant, elmosolyodik, valami vörös holmival van betakarva – hanem

szentül hitte, hogy már akkor is mondta és látta, hogy a herceg rózsaszínű, éppen rózsaszínű paplannal van betakarva, a szemét pedig behunyja.

– Igen, igen, éppen rózsaszínűvel – mondta Natasa most, mintha szintén emlékezett volna arra, hogy Szonya akkor „rózsaszínűt" mondott. Legfőképpen ebben látta a jóslás rendkívüliségét és titokzatosságát.

– No, mit jelent ez? – kérdezte tűnődve Natasa.

– Jaj, nem tudom, ez mind olyan rendkívüli dolog! – mondta Szonya és a fejéhez kapott.

Néhány perc múlva Andrej herceg csengetett, és Natasa bement hozzá. Szonya pedig ritkán érzett meghatottsággal, nagy izgalomban ott maradt az ablaknál és a rendkívüli eseményen tűnődött.

Azon a napon alkalom nyílt arra, hogy levelet küldjenek a hadseregbez, a grófné tehát levelet írt a fiának.

– Szonya – mondta a grófné, feltekintve a levélről, amikor unokahúga elhaladt mellette. – Szonya, te nem írsz Nyikolinkának? – kérdezte halk, reszkető hangon, és tekintetéből, szemüveges, fáradt szeméből Szonya kiolvasta mindazt, amit a grófné e szavak mögött gondolt. Ez a tekintet könyörgést fejezett ki, félelmet, hátha visszautasítják, szégyent, hogy kérnie kell, eltökéltségét, hogy engesztelhetetlenül gyűlölni fogja Szonyát, ha ezt a kérését megtagadja.

Szonya odament a grófnéhoz, letérdelt előtte és megcsókolta a kezét.

– Írok, mama – mondta.

Szonya ellágyult, izgatott lett és meghatódott mindattól, ami azon a napon történt, különösen a jóslat titokzatos beteljesülésétől, amelynek az imént tanúja volt. Most, amikor tudta, hogy Natasa és Andrej herceg kapcsolatának felújulása miatt Nyikolaj úgyse veheti feleségül Marját, örömmel tapasztalta, hogy visszatér lelkébe az önfeláldozásnak az a hangulata, amelyet úgy megszokott és szeretett. Azzal a boldog tudattal, hogy nagylelkű cselekedetet visz véghez, könnyezve megírta azt a levelet, amely annyira meglepte Nyikolajt. Néha félbeszakította a levélírást, mert a könny fátyolba vonta bársonyos fényű, fekete szemét.

IX

A katonai fogdában, ahová Pierre-t bekísérték, az a tiszt és azok a katonák, akik foglyul ejtették, ellenségesen, de egyúttal tisztelettel bántak vele. Viselkedésükben még érezni lehetett: nem tudják bizonyosan, kicsoda-micsoda (hátha valami nagyon előkelő ember), és érezni lehetett, hogy haragszanak rá a köztük nemrég lezajlott személyes összetűzés miatt.

De amikor másnap megjött a váltás, Pierre mindjárt érezte, hogy az új őrség – a tiszt és a katonák egyaránt – egészen más szemmel nézi, mint azok, akik foglyul ejtették. A másnapi őrök ebben a parasztkaftános, vastag emberben csakugyan nem azt az eleven embert látták, aki oly két-

ségbeesetten verekedett a martalócokkal, a kísérő katonákkal, és ünnepélyes frázist mondott a gyermek megmentéséről, az ő szemükben Pierre csak a tizenhetedik volt azok közt a foglyul ejtett oroszok közt, akiket a felsőbb parancsnokság utasítására a fogdában tartottak. Legfeljebb elmélyülten töprengő, cseppet sem félénk magatartását, meg francia nyelvtudását találták különösnek Pierre-ben, aki a franciák nagy álmélkodására jól tudott beszélni ezen a nyelven. De ennek ellenére még aznap más elfogott gyanús emberekkel zárták össze, mert az a különszoba, melyben tartották, egy tisztnek kellett.

A Pierre-rel együtt fogva tartott oroszok mind a legalsóbb réteghez tartoztak. Amikor Pierre-ben felismerték az urat, elidegenedtek tőle, annál is inkább, mert franciául beszélt. Pierre szomorúan hallgatta, hogy' gúnyolódnak rajta.

Másnap este megtudta, hogy ezeket, akiket itt tartanak (közöttük valószínűleg őt is), gyújtogatás miatt bíróság elé állítják. Harmadnap a többiekkel együtt egy házba kísérték, ahol egy fehér bajuszú francia tábornok, két ezredes és más, karszalagos franciák ültek. Azzal a pontossággal és szabatossággal, amely látszólag fölébe emelkedik minden emberi gyengeségnek és ahogyan a vádlottakkal bánni szoktak, Pierre-nek is, a többi vádlottnak is, kérdéseket tettek fel: kicsoda, hol volt, milyen célból stb.

Ezeknek a kérdéseknek, amelyek figyelmen kívül hagyták a főbenjáró dolog lényegét és kizárták annak lehetőségét, hogy ezt a lényeget feltárják, csakúgy mint a törvényszéken feltett valamennyi kérdésnek, csakis egy céljuk volt: csatornát tenni a vádlottak elé, a bírák óhaja szerint, hadd folyjanak le abban a vádlott válaszai és vezessék el őt a kívánt célhoz, vagyis az elítéléshez. Mihelyt az ember olyasmit kezdett mondani, ami nem felelt meg a vádlók céljainak, elvették a csatornát, és a víz folyhatott, ahová akart. Ezenkívül Pierre ugyanazt érezte, amit minden vádlott érez a törvényszék előtt: nem értette, miért teszik fel neki mindezeket a kérdéseket. Azt sejtette, hogy ezt a csatornát voltaképp csapdának szánták és csak puszta leereszkedésből vagy mintegy udvariasságból tették eléje. Tudta, hogy ezeknek az embereknek a hatalmában van; hogy csakis ez a hatalom kísértette őt ide, csakis ennek a hatalomnak a jogán követelhetnek feleletet e kérdésekre; hogy ennek az egész gyülekezetnek csakis egy célja van: az ő elítélése. Nyilvánvaló volt, hogy valamennyi feleletnek a bűnösség megállapításához kell vezetnie. Arra a kérdésre, mit csinált, amikor elfogták, Pierre egy kissé tragikus hangon azt felelte, szüleihez vitt egy gyermeket, *qu'il avait sauvé des flammes.*[39] – Miért verekedett a martalóccal? Erre azt válaszolta: egy nőt akart megvédeni, mert a bántalmazott nő megvédelmezése minden férfinak kötelessége, és... Félbeszakították: ez nem vágott ide. Miért volt az égő ház udvarán, ahol a tanúk látták? Azt felelte: elment megnézni, mi történik Moszkvában. Megint félbeszakították: nem azt kérdezték tőle, hová ment, hanem azt, hogy

[39] akit kimentettek a lángok közül.

miért tartózkodott a tűz közelében. Kicsoda ő? – ismételték meg az első kérdést, amelyre – azt mondta – nem akar válaszolni. Megint azt felelte, nem mondhatja meg.

– Adja írásban. Ez helytelen. Nagyon helytelen – mondta a fehér bajuszú, vörös, pozsgás arcú tábornok.

Negyednapra kiütött a tűz a Zubovszkij-sáncon is.

Pierre-t tizenhárom fogollyal a Krimszkij Brodra, egy kereskedőház kocsiszínjébe kísérték. Pierre az utcán majd megfulladt a füsttől, amely az egész várost beborította. Mindenütt tűz látszott. Pierre akkor még nem értette meg, mi a jelentősége Moszkva leégésének, és borzalommal nézte ezeket a tüzeket.

A Krimszkij Brodnál, a kereskedőház kocsiszínjében, újabb négy napot töltött Pierre; ez alatt az idő alatt a francia katonák beszélgetéséből megtudta, hogy az itt fogva tartott oroszokra vonatkozóan mindennap várták a marsall döntését. Pierre nem tudta kiszedni a katonákból, melyik marsallról van szó. A katonák szemében a marsall nyilvánvalóan a hatalom legmagasabb és egy kissé titokzatos láncszeme volt.

Ezek az első napok – egészen szeptember nyolcadikáig, amikor másodszor is kihallgatásra vitték a foglyokat – ezek voltak Pierre-nek a legnehezebbek.

X

Szeptember nyolcadikán egy tiszt ment be a kocsiszínbe a foglyokhoz, az őrség tisztelettudó magatartásából ítélve, igen magas rangú lehetett. Ez a tiszt – bizonyára vezérkari volt, egy listát tartott a kezében és felolvasta az oroszok névsorát. Pierre-t úgy említette: *celui qui n'avoue pas son nom.*[40] Közömbösen és lustán végignézett a foglyokon, azt parancsolta az őrség tisztjének, öltöztesse fel és hozza rendbe, mielőtt a marsallhoz kíséri őket. Egy óra múlva megérkezett egy század katona, és Pierre-t a többi tizenhárom fogollyal a Gyevicsje-mezőre kísérték. Derült volt az idő, az eső után napfény áradt széjjel, a levegő csodálatosan tiszta lett. A füst nem lent terjengett, mint azon a napon, amikor Pierre-t kivezették a Zubovszkij-sáncon levő katonai fogdából; a füst oszlopokban emelkedett égnek a tiszta levegőben. A tüzek lángját sehol se lehetett látni, de mindenfelől füstoszlopok emelkedtek felfelé, és egész Moszkva, mindaz a terület, amelyet Pierre csak láthatott, egy nagy tűztenger volt. Mindenütt puszta telkeket lehetett látni, itt-ott egy-egy kemence állt, vagy kémény meredezett, vagy egy-egy kőház égett fala. Pierre szemügyre vette a tűz színhelyét és nem ismerte meg a máskülönben jól ismert városnegyedeket. Néhol egy-egy épségben maradt templom látszott. A sértetlen Kreml már messziről fehérlett tornyaival és az Ivan Velikijjel. A közelben vidáman ragyogott a Novogyevicsij-kolostor kupolája, és onnan különösen ércesen

[40] aki nem akarja megmondani a nevét.

hallatszott a harangszó. A harangzúgás eszébe juttatta Pierre-nek, hogy vasárnap van, Kisboldogasszony napja. De mintha nem lett volna kinek megülni ezt az ünnepet: mindenütt a tűz pusztítása látszott, az orosz lakosság közül csak néha bukkant elő egy-egy toprongyos, halálra rémült ember, de ha a franciákat meglátták, ezek is nyomban elbújtak.

Nyilvánvaló volt, hogy az orosz fészek megsemmisült – szétdúlták; de Pierre a megsemmisült orosz rend mögött önkéntelenül is megérezte, hogy a feldúlt fészekben új, egészen más, de szilárd francia rend alakult ki. Megérezte ezt azoknak a szabályos sorokban, fürgén és vidáman menetelő katonáknak láttán, akik kísérték őt a többi bűnössel, érezte ezt, amikor meglátott egy szemben nyargaló, előkelő francia hivatalnokot, kétlovas hintóban, amelyet egy katona hajtott. Érezte a rezesbanda vidám muzsikájából, amely a mező baloldala felől hallatszott; és különösen érezte, sőt értette ezt abból, hogy a délelőtt odahajtató francia tiszt felolvasta a foglyok névsorát. Pierre-t egy csupa közkatonából álló járőr egyik helyről a másikra kísérgette több tucatnyi fogollyal együtt. Úgy látszott, talán meg is feledkeznek róla, összetévesztik másokkal. De nem így történt: a vallatásnál adott válaszai mindig visszatértek abban a formulában, ahogy elnevezték: *celui qui n'avoue pas son nom.* Ezzel az elnevezéssel, amely olyan szörnyűnek hatott, vezették most valahová. A katonák arcáról le lehetett olvasni azt a kétségtelen meggyőződést, hogy a többi fogoly is, ő is az, akinek lennie kell, és hogy oda kísérik őket, ahová kell. Pierre jelentéktelen kis szilánknak érezte magát, amely egy ismeretlen, de szabályosan működő gép kerekei közé került.

Pierre-t a többi bűnössel együtt átkísérték a Gyevicsje-mező jobboldalára, a kolostor közelébe, egy óriási kertben álló, nagy, fehér házhoz. Scserbatov herceg háza volt, amelyben Pierre azelőtt gyakran megfordult; itt most, ahogy a katonák beszélgetéséből megtudta, a marsall, az eckmühli herceg szállása volt.

Odakísérték őket a tornác elé és egyenként bevezették a házba. Pierre-t hatodiknak vezették be. Az üveges folyosón, a csarnokon és az előszobán át – ezeket Pierre jól ismerte – hosszú, alacsony dolgozószobába vezették, amelynek ajtajánál egy segédtiszt állt.

Davout a szoba túlsó végén, egy asztalnál ült; szemén pápaszem. Pierre közel ment hozzá. Davout nem emelte fel szemét, láthatólag egy iratot tanulmányozott, amely előtte feküdt. Tekintetét fel sem emelve, halkan azt kérdezte: *Qui êtes vous?*[41]

Pierre nem felelt, mert nem tudott kimondani egy szót sem. Davout Pierre szemében nem csupán egy francia tábornok volt; Pierre szemében Davout egy kegyetlenségéről ismert ember volt. Amikor Davout hideg arcára tekintett – aki mint egy szigorú tanító, hajlandónak látszott arra, hogy egyideig türelmesen várjon a feleletre – azt érezte, hogy minden másodpercnyi habozás az életébe kerülhet; de nem tudta, mit mondjon,

[41] Kicsoda ön?

Azt, amit az első vallatáskor mondott, nem merte megismételni; rangját és társadalmi állását elárulnia pedig veszélyes és szégyenletes lett volna. Tehát hallgatott. De mielőtt Pierre-nek ideje lett volna, hogy bármire is elhatározza magát, Davout felemelte fejét, szemüvegét a homlokára tolta, szemét összehunyorítva, figyelmesen Pierre-re nézett.

– Én ismerem ezt az embert – mondta kimért, hideg hangon; nyilván arra szánta, hogy megijessze Pierre-t. Pierre-nek először a hátán futott végig a hideg, aztán a fejét szorította, akár a satu.

– *Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...*[42]

– *C'est un espion russe*[43] – vágott közbe Davout és egy másik tábornokhoz fordult, aki a szobában volt eddig is, de Pierre nem vette észre. Majd teljesen elfordult Davout. Pierre váratlanul ércesen zengő hangon, hirtelen, gyorsan beszélni kezdett:

– *Non, Monseigneur* – mondta, mert hirtelen eszébe jutott, hogy Davout: herceg. – *Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou.*[44]

– *Votre nom?*[45] – ismételte Davout.

– *Besouhof.*[46]

– *Qu'est ce qui me prouvera que vous ne mentez pas?*[47]

– *Monseigneur!* – kiáltott fel Pierre, de nem sértődötten, inkább könyörgő hangon.

Davout felemelte szemét és figyelmesen nézett Pierre-re. Néhány másodpercig egymásra néztek, ez a tekintet mentette meg Pierre-t. A nézés által – minden háborús és bírósági körülménytől függetlenül – e két ember között emberi kapcsolat keletkezett. Ebben a pillanatban mindketten, ha homályosan is, nagyon-nagyon sok mindent éreztek át és ráeszméltek, hogy mindketten az emberiség gyermekei, tehát testvérek.

Az első pillanatban Davout szemében, aki éppen csak feltekintett az iratból, amelyben az emberek élete és ügyei csupán mint számok szerepeltek, Pierre is csak egy ügy volt; Davout minden lelkiismeretfurdalás nélkül agyonlövette volna, de most meglátta benne az embert.

– *Comment me prouverez vous la vérité de ce que vous me dites?*[48] – szólt Davout hidegen.

Pierre-nek eszébe jutott Ramball, megmondta, melyik ezredben szolgál, megmondta a nevét, meg hogy melyik utcában, melyik házban lakik.

– *Vous n'êtes pas ce que vous dites*[49] – mondta Davout.

---

[42] Nem ismerhet, tábornok úr, én sose láttam önt...

[43] Ez egy orosz kém.

[44] Nem, fenség. Nem, fenség, ön nem ismerhet. Népfelkelőtiszt vagyok; nem hagytam el Moszkvát.

[45] Mi a neve?

[46] Bezuhov.

[47] Mi bizonyítja, hogy nem hazudik?

[48] Mivel bizonyítja annak igazát, amit mond?

[49] Ón nem az, akinek mondja magát.

Pierre elcsukló, remegő hangon sorolni kezdte bizonyítékait vallomásának igazolására.

Ám ekkor belépett a segédtiszt és jelentett valamit Davout-nak.

Davout arca egyszerre felragyogott arra a hírre, melyet a segédtiszt hozott és gondolkozni kezdett. Mintha teljesen megfeledkezett volna Pierre-ről.

Amikor a segédtiszt eszébe juttatta a foglyot, elkomorodott, biccentett egyet Pierre felé és azt mondta, vezessék el. Pierre nem tudta, hová is kell őt a katonáknak elvezetniök: vissza a színbe, vagy az előkészített vesztőhelyre, amelyet társai megmutattak, amikor áthaladtak a Gyevicsjemezőn.

Hátrafordította fejét és látta, hogy a segédtiszt kérdez valamit.

– *Oui, sans doute*[50] – felelte Davout, de Pierre nem tudta, hogy mi az az „igen".

Pierre nem emlékezett rá, hogyan, hová és sokáig ment-e. A teljes eltompultság és fásultság állapotában rakta a lábát a többiekkel együtt, nem látott semmit maga körül. Amikor mindnyájan megálltak, ő is megállt. Egész idő alatt csak egy gondolat járt Pierre fejében: kicsoda, végül is kicsoda ítélte halálra őt? Ezek nem azok az emberek, akik a bizottságban kihallgatták: azok közül egyetlenegy sem akarta és nyilván nem is tehette ezt. Nem is Davout volt, hisz Davout oly emberien nézett rá. Csak még egy pillanat, és Davout megérti, hogy rosszat cselekszenek, de ezt a pillanatot megzavarta az a segédtiszt, aki belépett. Bizonyára ez a segédtiszt sem akart semmi rosszat, de be kellett mennie. Végül is, hát ki miatt viszik vesztőhelyre, lövik agyon, fosztják meg az életétől, amely tele van emlékekkel, törekvéssel, reménnyel, gondolattal? Ki tette ezt? Pierre úgy érezte – senki.

Ez a dolgok rendje, a körülmények összetalálkozása.

A dolgoknak ez a rendje viszi vesztőhelyre őt, Pierre-t, ez akarja megfosztani életétől, mindentől, ez pusztítja el.

XI

Scserbatov herceg házától a foglyokat egyenest lekísérték a Gyevicsjemezőn, a Gyevicsij-monostortól balra és odavezették a kerítéshez, ahol egy cölöp állt. A cölöp mögött egy nagy gödör volt, frissen ásott föld szegélyezte; a gödör és a cölöp mellett félkörben nagy tömeg állt. A tömeg kisebb része oroszokból, nagyobb része pedig Napoleon hadseregének szolgálaton kívül levő katonáiból, különböző egyenruhát viselő németekből, olaszokból és franciákból állt. A cölöptől jobbra és balra kék egyenruhás, vörös vállrojtos, bakancsos, csákós francia katonák álltak sorban.

A bűnösöket felállították a lista szerint. Pierre a hatodik volt és oda-

[50] Igen, kétségtelenül!

vezették őket a cölöphöz. Néhány dob pergése hallatszott mindkét felől; Pierre úgy érezte, hogy ezekre a hangokra lelkének egy része kiszakad belőle. Elvesztette gondolkodó- és ítélőképességét. Csak látni és hallani tudott. Csak egy kívánság volt benne: az a vágy, hogy mielőbb megtörténjék az a szörnyűség, aminek meg kell történnie. Társaira nézett és szemügyre vette őket.

Két borotvált fejű fegyenc állt a sor szélén. Az egyik magas, sovány; a másik lapos orrú, fekete, borzas, izmos. A harmadik jól táplált, gömbölyű, őszülő hajú, negyvenöt éves cselédember. A negyedik sűrű szőke szakállú, fekete szemű, nagyon szép paraszt volt. Az ötödik háziköpenyes, tizennyolc éves, sárga, sovány gyárimunkás-legény.

Pierre hallotta, hogy a franciák tanácskoztak; hogyan lőjék agyon őket, egyesével vagy kettesével. – Kettesével – felelte hideg nyugalommal a legmagasabb rangú tiszt. A katonák soraiban mozgolódás támadt, érezni lehetett, hogy mind siettek, de nem úgy, ahogy az ember akkor szokott sietni, amikor mindenki számára érthető dolgot csinál, hanem úgy, mintha túl akarnának esni egy elkerülhetetlen, de kellemetlen és megfoghatatlan dolgon.

Egy karszalagos francia hivatalnok odament a bűnösök sorának jobbszélére és oroszul is, franciául is felolvasta az ítéletet.

Aztán két pár francia odament a bűnösökhöz, a tiszt parancsára megkötözték a legszélén álló két fegyencet. A fegyencek az oszlophoz odamenve megálltak, és amíg a katonák odavitték a zsákokat, némán körülnéztek, ahogy a halálosan megsebezett vad az odasiető vadászra néz. Az egyik egyre-másra vetette a keresztet, a másik a hátát vakarta, a szájával meg mosolyhoz hasonló mozdulatot tett. A katonák sietősen bekötötték a szemüket, a fejükre húzták a zsákot és odakötözték őket a cölöphöz.

Tizenkét lövész, puskával, egyenletes, kemény léptekkel kilépett a sorból és a cölöptől nyolc lépésnyire megállt. Pierre elfordult, hogy ne lássa, mi következik. Hirtelen recsegés, ropogás hallatszott, amely hangosabban csattant Pierre fülében, mint a legszörnyűbb mennydörgés. Odanézett. Füst terjengett. A franciák, sápadt arccal, remegő kézzel csináltak valamit a gödörnél. Odavezették a másik kettőt. Ugyanúgy, ugyanolyan szemmel nézett mindenkire ez a kettő is, tekintetükkel némán segítséget kértek, de hiába; látszott rajtuk, nem értik és nem hiszik el azt, ami történni fog. Nem bírták elhinni, mert csak ők tudták, mit jelent nekik az élet, így hát nem értették és nem hitték el, hogy elvehetik tőlük.

Pierre nem akart odanézni és megint elfordult; de megint mintha egy szörnyű robbanás zaja ütötte volna meg a fülét, e robajjal egyidőben füstöt látott, majd vért, aztán a franciák ijedt arcát pillantotta meg, akik megint csináltak valamit a cölöpnél és remegő kézzel lökdösték egymást. Pierre zihálva körülnézett, mintha azt kérdezné: mi ez? Ugyanaz a kérdés tükröződött mindenki tekintetében, akinek szemével Pierre szeme találkozott.

Kivétel nélkül minden orosznak, minden francia katonának és tisztnek

az arcáról ugyanazt a félelmet és iszonyatot, azt a harcot olvasta le, amely az ő szívében viharzott. „De hát végül is ki tette ezt? Mindnyájan ugyanúgy szenvednek, mint én. Ki az oka ennek, ki az oka?" – villant át egy pillanatra Pierre lelkén.

– *Tirailleurs de 86-me, en avant!*[51] – kiáltotta valaki. Elvezették az ötödiket, aki közvetlenül Pierre mellett állt. Pierre nem eszmélt rá, hogy megmenekült; őt és a többieket ugyanis mind csak azért hozták ide, hogy végignézzék a kivégzést. Egyre növekvő félelemmel nézte, ami előtte történik. Az ötödik a köpenyes gyárimunkás volt. Mihelyt hozzáértek, rémülten félreugrott, belekapaszkodott Pierre-be. (Pierre megremegett és elszakította tőle magát.) A munkás nem bírt menni. Hónaljánál fogva cipelték el. Kiabált valamit. Amikor odavitték a cölöphöz, hirtelen elhallgatott. Mintha megértett volna valamit. Arra ébredt-e rá: úgyis hiába kiabál, vagy arra-e: lehetetlen, hogy megöljék őt ezek az emberek – nem volt világos; de ott állt a cölöpnél, a többiekkel együtt várta, hogy bekössék a szemét és ragyogó szemével ugyanúgy nézett körül, mint egy halálosan megsebzett vad.

Pierre már nem mert elfordulni, nem merte becsukni a szemét. Az ötödik gyilkosság láttán mind az ő, mind a tömeg kíváncsisága tetőfokára hágott. Ez az ötödik is nyugodtnak látszott, csakúgy, mint a többiek: egymásra hajtotta köpenye szárnyát, egyik mezítelen lábával megvakarta a másikat.

Amikor bekötötték a szemét, megigazította a bogot a tarkóján, mert vágta; majd amikor nekitámasztották a véres cölöpnek, hátra dőlt, de kényelmetlen volt neki ez a testhelyzet, igazított a tartásán, egyvonalba húzta mindkét lábát és nyugodtan támaszkodott a cölöpnek. Pierre nem tudta levenni róla a szemét, feszülten figyelte legkisebb mozdulatát is.

Bizonyára elhangzott a vezényszó, azután meg bizonyára eldördült a lövés a nyolc puskából. De Pierre, bármennyire igyekezett is emlékezetébe idézni később, nem hallott a lövések zajából semmit. Csak azt látta, hogy a munkás egyszerre megroskad a kötelek közt, két helyen is vér buggyan elő testéből, a kötél meglazul a hanyatló test súlyától, és a munkás, fejét természetellenes módon lecsüggesztve, leroggyan. Pierre odaszaladt a cölöphöz. Senki sem tartotta vissza. A gyárimunkás mellett megijedt, sápadt emberek csináltak valamit. Egy bajuszos, öreg franciának remegett az álla, amikor leoldotta a kötelet. A test a földre zuhant. A katonák ügyetlenül és sietve a cölöp mögé vonszolták és belökték a gödörbe.

Mindnyájan nyilvánvalóan, kétségtelenül tudták, hogy bűnt követnek el, tehát mielőbb el kell tüntetni gaztettük nyomait.

Pierre belenézett a gödörbe és látta, hogy a munkás majdnem fejéig felhúzott térdekkel fekszik, egyik válla magasabban van, mint a másik, és ez a váll görcsösen, egyenletesen hol felrándul, hol leereszkedik. Lapátszámra hullt a föld az egész testre. Egy katona haragosan, dühösen, de fájdal-

[51] 86. ezred lövészei, előre!

masan rákiáltott Pierre-re, hogy menjen vissza. De Pierre nem értette, csak állt ott a cölöpnél; azután nem is akarta elkergetni senki.

Amikor teljesen bekaparták a gödröt, vezényszó hallatszott. Pierre-t visszavezették a helyére, a francia katonák, akik a cölöp kétoldalán sorban álltak, félfordulatot végeztek és egyenletes léptekkel elvonultak a cölöp mellett. Az a huszonnégy lövész, aki kilőtte puskájából a golyót, futvást zárkózott fel a helyére, amikor az egységek elvonultak mellettük.

Pierre most már értetlen tekintettel bámult ezekre a lövészekre, akik párosával futottak ki a körből. Egy kivételével valamennyien csatlakoztak egységükhöz. Egy fiatal katona, puskáját leeresztve, hátrabillent csákóban, halálsápadt arccal még mindig ott állt a gödörnél, azon a helyen, ahonnan lőtt. Úgy tántorgott, mint a részeg, hol előre, hol hátrafelé tett néhány lépést, hogy imbolygó testét egyensúlyban tartsa. Egy öreg katona, egy altiszt kifutott a sorból, vállon ragadta a fiatal katonát és bevonszolta a csapatba. Az oroszok és a franciák tömege széledezni kezdett. Mindenki némán, lehorgasztott fejjel ment.

– *Ça leur apprendra à incendier*[52] – mondta az egyik francia. Pierre rátekintett a beszélőre és látta, hogy ez egy katona, aki vigasztalni akarja magát azért, amit elkövettek, de nem tud vigasztalódni. Be se fejezte, amit mondani készült, legyintett egyet és tovább ment.

XII

Pierre-t a kivégzés után elkülönítették a többi fogolytól és egy szétdúlt, bemocskolt kis templomba zárták be egyedül.

Alkonyat tájban az őrség altisztje két katonával bement a templomba és közölte Pierre-rel, hogy megkegyelmeztek neki, és most hadifoglyok barakkjába kerül. Pierre nem értette, mit mondanak neki, de azért felállt és a katonák után indult. A mező felvégén néhány üszkös deszkából, gerendából, zsindelyből összerótt barakkhoz kísérték és az egyikbe bevezették. A sötétben vagy húsz különféle ember vette körül. Pierre rájuk nézett, nem értette, kicsodák ezek az emberek, miért vannak itt és mit akarnak tőle. Hallotta azokat a szavakat, amelyeket neki mondtak, de semmilyen következtetést sem vont le belőlük; nem is próbálta értelmezni sehogy, mert a jelentésükkel se volt tisztában. Felelt ugyan arra, amit kérdeztek tőle, de azzal már nem törődött, ki hallgatja és hogy megértik-e, amit válaszol. Csak nézte az arcokat és az alakokat, de mind egyformán érthetetlennek látszott.

Attól a perctől fogva, mikor látta azt a szörnyű gyilkosságot – olyan emberek hajtották végre, akik nem akartak ilyesmit cselekedni – lelkében mintha megpattant volna az a rugó, amely eddig mindent összetartott, most már semmi sem látszott elevennek, minden egy zagyva törmelék-

[52] Majd ez megtanítja őket gyújtogatni.

halmazzá omlott benne. Bár maga sem volt teljesen tisztában vele, elpusztult benne mind a világ bölcs berendezésébe, mind az emberi, mind a saját lelkébe, mind az istenbe vetett hit. Ezt a lelkiállapotot már azelőtt is érezte Pierre, de olyan erősen, mint most, még soha. Azelőtt, ha ehhez hasonló kétségek merültek fel lelkében, ezeknek forrása mindig a tulajdon vétke volt. A lelke mélyén mindig érezte, hogy e kétségbeesés és e kétségek elől önmagában találhatja meg a menekvést. De most azt érezte, nem az ő bűne okozta, hogy szeme láttára összeomlik a világ, és csupán értéktelen roncsok maradnak belőle. Érezte, nem bír visszatérni az életbe vetett hithez.

Körülötte emberek álltak a sötétségben. Úgy látszik, volt valami benne, ami felkeltette érdeklődésüket. Magyaráztak neki valamit, kérdezősködtek is, aztán elvezették valahová, végül a barakk egyik szögletében találta magát. Mellette itt is, ott is, emberek beszélgettek, sőt nevetgéltek.

– No hát, cimborák... az a herceg, *akki* – mondta valaki a barakk szemközti sarkában (különösen erős hangsúlyt ejtett az „aki" szóra).

Pierre némán és mozdulatlanul ült a falnál a szalmán és hol kinyitotta, hol becsukta a szemét. De mihelyt becsukta szemét, a gyárimunkás szörnyű, éppen egyszerűsége miatt kiváltképpen szörnyű arcát, vagy az önkéntelen gyilkosoknak nyugtalanságuk miatt még borzalmasabb arcát látta. Megint felnyitotta szemét és a sötétségben értetlenül nézett körül.

Mellette egy kis ember ült összegörnyedve; Pierre először erős izzadságszaga miatt vette észre, amely minden mozdulatára csakúgy áradt belőle. Ez az ember a sötétben csinált valamit a lábával; Pierre, jóllehet nem látta az arcát, érezte, hogy ez az ember állandóan rátekinget. Pierre, miután szeme hozzászokott a homályhoz, rájött, hogy ez az ember levetette lábbelijét. Pierre-t érdekelte az a mód, ahogy ez az ember ezt a műveletet végezte.

Letekerte a zsineget, amellyel körül volt kötve az egyik lába, gondosan összehajtogatta és Pirre-re tekingetve, mindjárt hozzálátott a másik lábához. Mialatt egyik kezével felakasztotta a zsineget, a másikkal máris elkezdte letekerni a másikat is. Ily módon gondosan, akadozás nélkül egymás után következő, sima, serény mozdulatokkal levetette lábbelijét, majd felakasztotta a feje fölé, a falba vert szögre, elővette bicskáját, elmetszett vele valamit, behajtotta, a párnája alá tette, aztán kényelmesen elhelyezkedett, felhúzta térdét, átfogta mindkét kezével és Pierre-re meresztette a szemét. Pierre valami kellemes, megnyugtató, sima érzést tapasztalt e serény mozdulatok, ennek az embernek jól berendezett kis háztartása láttán, amelyet a szögletben teremtett magának, sőt még a szaga is ilyen érzést keltett benne, és úgy nézte, hogy le se vette róla a szemét.

– Sok nyomorúságot megért, jó uram? – kérdezte a kis ember. Éneklő hangjában oly sok nyájasság és egyszerűség fejeződött ki, hogy Pierre-nek, bár felelni akart, megremegett az álla és érezte, hogy könnybe lábad a szeme. A kis ember nem engedett időt Pierre-nek, hogy elárulja zavarát, ugyanolyan kellemes hangon ismét megszólalt.

– Eh, sose búsulj, sólyommadaram! – mondta azon az éneklő, becéző hangon, ahogy az öreg orosz asszonyok szoktak beszélni. – Ne búsulj, cimbora: rövid a szenvedés, hosszú az élet! Biza, kedves cimborám. Majd csak eléldegélünk valahogy, hála Isten', nem bántanak. Emberek közt akad rossz is, meg jó is – mondta; hajlékony mozdulattal még beszéd közben előrehajolt a térde fölött, felállt, köhintett egyet-kettőt, aztán elment valahová.

– Nini, megjött a kis hamis! – hallotta Pierre ugyanazt a nyájas hangot a barakk túlsó végéből. – Megjött a gézengúz, nem felejtett el. No jó, jó, elég. – A katona ellökött magától egy kis kutyát, amely felugrált rá, visszament a helyére és leült. A kezében valami rongyba csavart holmit tartott.

– Tessék, kóstolja meg, jó uram – mondta, visszaérve eredeti, tiszteletteljes tudó modorához, kigöngyölt és odanyújtott Pierre-nek néhány sült krumplit. – Ebédre valami löttyöt adtak, de ez a krumpli igazán csemege!

Pierre egész nap nem evett, a burgonya illatát csodálatosan finomnak érezte. Megköszönte a katonának és hozzálátott az evéshez.

– Nem úgy kell azt – mondta mosolyogva a katona és kezébe vett egy szem krumplit. – Így kell, ni. – Megint elővette összehajtós bicskáját, a tenyerén két egyenlő részre szelte a krumplit, egy rongyból sót hintett rá és odanyújtotta Pierre-nek.

– Pompás krumpli – ismételgette – lással csak neki, így ni!

Pierre úgy érezte, ízesebb falat még nem volt a szájában soha.

– Ejnye no, hisz nekem kutyabajom – mondta Pierre. – De miért lőtték agyon ezeket a szerencsétleneket?... A legutolsó vagy húszéves volt.

– Ccc, cc... – ciccegett a kis ember. – Baj az, nagy baj... – tette hozzá, és mintha a szavak mindig résen volnának a szájában és csak úgy véletlenül repülnének ki belőle, így folytatta: – Mi az, jó uram, hát maga Moszkvában maradt?

– Nem gondoltam, hogy ilyen hamar ideérnek. Véletlenül maradtam itt – mondta Pierre.

– De hát hogy fogtak el? A saját házadban, sólyommadaram?

– Nem. Elmentem megnézni a tüzet, ott aztán elfogtak, mint gyújtogatót.

– Nincs bíróság hamisság nélkül – szúrta közbe a kis ember.

– Hát te, régóta vagy itt? – kérdezte Pierre az utolsó krumplit rágva.

– Én-e? A múlt vasárnap a moszkvai ispotályból hoztak ide.

– Mi vagy te? Katona?

– Az apseroni ezred katonája. Már majd belehaltam a lázba. Nem mondtak nekünk semmit. Vagy húsz emberünk feküdt ott. Nem is gondoltuk, nem is sejtettük volna.

– Hát te nem búsulsz itt? – kérdezte Pierre.

– Hogyne búsulnék, sólyommadaram. Engem Platonnak hívnak; a másik nevem: Karatajev – tette hozzá, bizonyára azért, hogy megkönnyítse Pierre-nek a vele való érintkezést. – Katonáéknál sólyommadárnak ke-

reszteltek el. Hogyne búsulnék, sólyommadaram?! Moszkva a többi város anyja. Hát hogyne búsulna az ember, ha ezt látja? No de hát, aki másnak vermet ás, maga esik bele. Így szokták mondani az öregek – tette hozzá hadarva.

– Hogy? Hogy mondtad? – kérdezte Pierre.

– Én-e? – kérdezte Karatajev. – Én azt mondom: ember tervez, isten végez – szólt, mintha azt ismételné, amit az imént mondott. Aztán mindjárt így folytatta: – Hát aztán birtoka van-e, jó uram? Háza is van? Így hát tejben-vajban fürdik! Hát asszonyka van-e a háznál? Élnek-e az öregek, a szülei? – kérdezte, és bár Pierre a sötétben nem látta, mégis érezte, hogy a katona ajkát a tartózkodó nyájasság mosolya vonja ráncba, mikor ezt kérdezi. Bizonyára nagyon elszomorította, hogy Pierre-nek nincsenek szülei, főként az, hogy nincs édesanyja.

– Jó az asszony, ha hűséges, napadasszony, ha nem zsémbes, hej, de a jó édesanyád mindegyiknél sokkal drágább! – mondta. – Hát gyermekek vannak-e? – folytatta a kérdezősködést. Pierre tagadó válasza nyilván megint elszomorította, de sietett hozzátenni: – Sebaj, fiatalok vagytok még, jó az isten, majd ád. Csak egy akaraton legyetek!...

– Hát most már mindegy – szaladt ki a szó Pierre száján.

– Ejnye, jó ember – vetette ellene Platon. – Koldustarisznya, tömlöc kijuthat bíz' akárkinek. – Kényelmesebben ült, megreszelte torkát, látszott rajta, hogy hosszú elbeszélésbe fog. – Valamikor, kedves lelkem, én is otthon éltem – kezdte. – Gazdag volt a birtok, sok a föld, jól éltek rajta a parasztok, a mi famíliánk is, hálisten'. Édesapám hetedmagával járt kaszálni. Jól éltünk. Parasztok voltunk a javából. De történt egyszer... – Platon Karatajev elmondott egy hosszú történetet arról, hogy egyszer a más erdejébe szekerezett ki fáért, a kerülő rajtacsípte, megbotozták, törvény elé állították, aztán katonának adták. – No hát, sólyommadaram, azt hittük, nagy csapás lesz, pedig örömre vált! – mondta a mosolytól megváltozott hangon. – Ha én nem követem el azt a bűnt, hát az öcsémnek kellett volna katonának menni. Pedig az én öcsémnek négy gyermeke volt, én meg csak az asszonyt hagytam otthon. Volt egy kislányom is, de az Úristen még a katonaság előtt magához szólította. Hadd mondom tovább: hazamegyek szabadságra, látom, még jobban megy a soruk, mint azelőtt. Jószággal teli az udvar, az asszonyok otthon, két bátyám meg napszámban. Csak Mihajlo, a legkisebb maradt otthon. Édesapám azt mondja, neki minden gyermeke egyformán kedves: akármelyik ujját harapja meg az ember, egyformán fáj az. De ha akkor nem Platon haját nyírják kurtára,[53] Mihajlónak kellett volna elmenni. Összehívott mindőnket – így volt – odaállított a szentképek elébe. Azt mondja: gyere csak ide, Mihajlo, hajolj meg előtte földig, te is hajolj meg, menyecske, ti is hajoljatok meg, kis unokáim. Értitek? – azt mondja. – Így volt az, kedves barátom. Tudja a sors, kit válasszon. Mi meg mégis okoskodunk, ez se jó, az se jó. Olyan

[53] Az újonc haját kopaszra nyírták.

a mi szerencsénk, pajtás, akár a háló a vízben: amíg húzod, dagad, mihelyt kihúzod – csak a nagy semmi. Így van az. – Platon megint másképp helyezkedett el a szalmán.

Hallgatott egy kis ideig, aztán felállt.

– Mi az, tán aludni akarsz? – kérdezte és gyorsan hányta a keresztet, közben azt mondogatta:

– Uram Jézus Krisztus, szent Miklós, Frola és Lavra, Uram Jézus Krisztus, szent Miklós, Frola és Lavra. Uram Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk és ments meg minket! – fejezte be, földig hajolt, felállt, sóhajtott egyet és visszaült a szalmára. – Így ni. Olyan vagyok, mint a kavics, olyan legyek, mint a kalács, add meg Uram, ámen – mondta, lefeküdt és magára húzta a köpenyét.

– Milyen imádságot mondtál az imént? – kérdezte Pierre.

– Mi a'? – szólt Platon (már szendergett). – Mit mondtam? Imádkoztam. Te nem szoktál imádkozni?

– De igen, én szoktam – felelte Pierre. – De mit mondtál: Frola és Lavra?

– Hát hogyne – felelte gyorsan Platon – ma a lovak ünnepe van. A jószágot is meg kell becsülni – mondta Karatajev. – Lám, hogy összegombolyította magát a gézengúz. Jól megmelegedett az ebadtája – mondta, megtapogatta a kutyát a lábánál, megint megfordult és mindjárt elaludt.

Odakint valahol sírás és kiabálás hallatszott a távolban, és a barakk résein át belátszott a tűz; de a barakkban sötétség és csend volt. Pierre sokáig nem aludt, nyitott szemmel feküdt a sötétben, hallgatta a mellette fekvő Platon egyenletes hortyogását, és úgy érezte, hogy az előbb még romokban heverő világ most megingathatatlan új alapokon, új szépséggel újjáéled a lelkében.

XIII

Abban a barakkban, ahová Pierre került, és ahol négy hetet töltött, huszonhárom katonát, három tisztet és két hivatalnokot tartottak fogva.

Később valamennyi mintegy homályos ködben jelent meg Pierre előtt, de Platon Karatajev alakja mindörökre a legerősebb és legdrágább emlékként, az orosz jellegnek, a jóságnak, a kerekdedségnek megtestesüléseként maradt meg Pierre lelkében. Pierre-ben, amikor másnap hajnalban meglátta szomszédját, teljesen megerősödött a kerekdedség első benyomása: Platon egész alakja – madzaggal körülkötött francia köpenyt, ellenzős sapkát és bocskort visel – kerekded, a feje teljesen kerek, háta, melle, válla, sőt még a karja is, amelyet mindig úgy tart, mintha körül akarna ölelni valamit, mind-mind gömbölyded; kellemes mosolya, gyengéd nézésű, nagy, barna szeme is kerek.

Platon Karatajev elmúlhatott már ötven éves; Pierre erre következtethetett azokról a hadjáratokról szóló elbeszéléseiből, amelyekben már mint régi katona részt vett. Ő maga nem tudta, hány éves, még körül-

belül sem; de ragyogó fehér, erős fogai, amelyeknek mindkét karéja teljesen kilátszik, valahányszor nevet (márpedig gyakran nevetett), mind jók és épek; szakállában és hajában egyetlen ősz szálat se lehetne találni, egész teste a hajlékonyság, de főként a keménység és a munkabírás hatását kelti.

Arcán az apró, kerekded ráncok ellenére is – az ártatlanság, a fiatalság kifejezése tükröződik; hangja kellemes, éneklő lejtésű. De beszédének fő sajátossága a közvetlenség, a velősség. Láthatólag sose gondolkozik azon, mit mondott és mit fog mondani; biztos, gyors hanglejtésében különös lebilincselő, meggyőző erő van.

A fogság első idejében olyan erős és fürge volt, mintha nem is tudná, mi a fáradtság meg a betegség. Minden áldott este azt mondta lefekvéskor: „Olyan vagyok, mint a kavics, olyan legyek, mint a kalács, add meg uram, ámen"; reggel felkeléskor pedig a vállát mindig egyformán mozgatva azt mondta: „Alszom, mint a tej, de frissen kelek fel". És valóban csak le kellett feküdnie, máris úgy aludt, mint a bunda, és csak nyújtózott egyet, máris egy pillanatnyi késedelem nélkül munkához látott, ahogy a gyermek is mindjárt játékáért nyúl, mihelyt felkél. Mindenhez értett, és bár nem túlságosan jól, de nem is rosszul dolgozott. Sütött, főzött, varrt, gyalult, csizmát foltozott. Mindig foglalatoskodott valamivel és csak éjszakánkint engedte meg magának a társalgást, amit nagyon szeretett, meg a dalolgatást. Nem úgy énekelt, ahogy az énekes szokott, aki tudja, hogy hallgatják, hanem úgy énekelt, ahogy a madár szokott, bizonyára azért, mert éppúgy szükségesnek érezte hallatni a hangját, ahogy az ember gyakran szükségesnek érzi, hogy kinyújtozzék vagy megjártassa a lábát; mindig vékony, lágy, szinte nőies, mélabús hangon dalolt, és arca olyankor nagyon komoly volt.

Fogságba esése után, amikor megnőtt a szakálla, levetett minden ráerőszakolt, tőle idegen katonai jelleget és ösztönösen visszavedlett parasztnak, a nép fiának, annak, aki egykor volt.

– Szabadságos katona kihúzza ingét a nadrágja korcából[54] – szokta mondani. Katonakoráról nem szívesen beszélt, bár nem is panaszkodott és gyakran ismételgette, hogy egész szolgálata alatt egyszer se verték meg. Ha beszélt, elsősorban a paraszti, vagy ahogy ő mondta, „a póri" élet régi, az ő szemében bizonyára igen kedves emlékeit elevenítette fel. Szólásmondásai – tele volt velük a beszéde – nem azok a többnyire trágár és borsos kifejezések voltak, amilyeneket a katonák mondani szoktak, hanem olyan népi mondások, amelyek annyira jelentéktelenek külön, magukban, de egyszeriben a mély bölcsesség megnyilvánulásává válnak, ha a maguk helyén használják őket.

Gyakran épp a fordítottját mondta annak, amit előbb mondott, de mindegyik szava helyén való volt. Szeretett beszélni és szépen beszélt,

---

[54] A katonák és a parasztok egymásétól eltérő viseletére, illetve a katonának paraszttá visszavedlésére céloz Platon.

beszédét olyan becéző szavakkal és közmondásokkal fűszerezte, amelyeket ő maga talált ki, Pierre legalábbis azt gyanította, de elbeszéléseinek legfőbb bája abban volt, hogy az ő előadásában a legegyszerűbb események is – amelyeket Pierre is látott ugyan, de nem fordított rájuk figyelmet – ünnepélyes, tisztes jelleget kaptak. Szerette hallgatni azokat a meséket, amelyeket (mindig ugyanazokat) egy katona mesélt, de a legszívesebben a való életről szóló elbeszéléseket hallgatta. Boldogan elmosolyodott, amikor ilyen elbeszéléseket hallgatott; közbeszúrt egy-egy szót és kérdéseket tett fel; ezek arra irányultak, hogy minél világosabban lássa az elbeszélt dolgok tisztes jellegét. Pierre megfigyelése szerint Karatajev nem érzett semmilyen vonzalmat, barátságot, szeretetet senki iránt sem, de kedvelt mindenkit, kedves volt mindenkihez, akivel összehozta az élet, különösen azzal az emberrel – nem egy bizonyos személlyel – aki éppen ott volt a szeme előtt. Kedvelte a kutyuskáját, kedvelte bajtársait, a franciákat és kedvelte Pierre-t is, aki a szomszédja volt, de Pierre érezte, hogy Karatajev, jóllehet igen nyájas és gyengéd hozzá (ezzel önkéntelenül is lerótta a tisztelet adóját Pierre szellemi felsőbbsége iránt), egy percig se búsulna, ha el kellene válniok. Pierre is ugyanezt kezdte érezni Karatajev iránt.

Platon Karatajev a többi fogoly szemében a legközönségesebb katona volt; sólyommadaramnak vagy Platosának szólították, kedélyesen évődtek vele, küldözgették, hol ezért, hol azért. De Pierre szemében mindörökre olyan maradt, amilyennek az első éjszaka megismerte: az egyszerűség és az igazság szelleme megfoghatatlan, kerekded, örök megtestesülésének.

Platon Karatajev az imáin kívül semmit sem tudott emlékezetből. Amikor beszélni kezdett, látszott rajta, hogy még nem tudja, hogyan fejezi be.

Pierre-t néha meglepte Platon beszédének veleje, ilyenkor arra kérte: ismételje el, de Platon nem tudott pontosan visszaemlékezni arra, amit egy perccel előbb mondott, mint ahogy nem tudta elmondani legkedvesebb dalának a szövegét sem. Volt abban „édes rózsám, nyírfácskám", meg „de fáj a szívem", de hát semmilyen értelem sem kerekedett ki a szövegből. Nem értette, nem is tudta megérteni a beszédből kiragadott szavak jelentését. Minden szava és minden cselekedete annak az előtte ismeretlen tevékenységnek a megnyilvánulása volt, amely maga az élete volt. De az ő szemében az életének se volt értelme, mint különálló életnek. Csak mint egy nagy egész egyik részecskéjének volt értelme, és ezt a nagy egészet szüntelenül érzékelte. Belőle ugyanolyan egyenletesen fakadtak a szavak is, a tettek is, olyan szükségszerűen és közvetlenül, ahogy az illat száll a virágból. Nem tudta megérteni, mit érhet, vagy mit jelenthet egy-egy külön kiragadott szó vagy cselekedet.

Marja hercegnő, mihelyt megkapta Nyikolajtól azt a hírt, hogy testvére Jaroszlavlban Rosztovékkal van, nyomban utazni akart, mégpedig nem is egyedül, hanem az unokaöccsével. Nem kérdezte, mert nem is akarta tudni, nehéz-e ez, nem nehéz-e, lehetséges-e, lehetetlen-e: nemcsak azt tartotta kötelességének, hogy ő maga ott legyen talán már haldokló bátyja mellett, hanem meg akart tenni minden tőle telhetőt avégett is, hogy elvigye hozzá a fiát – így hát indulni készült. Igaz, hogy maga Andrej herceg nem értesítette, de Marja hercegnő ezt azzal magyarázta, hogy vagy túl gyenge a beteg és nem írhat, vagy pedig túlságosan nehéznek és veszélyesnek tartja ezt a hosszú utat a húga meg a fia számára.

A hercegnő több napon át készült az útra. Kis karavánja a hercegnek abból az óriási batárjából állt, amelyen Voronyezsbe jött, aztán egy könnyű kocsiból meg egy szekérből. Vele készült utazni *m-lle* Bourienne, Nyikoluska a nevelőjével, az öreg dajka, három cselédlány, Tyihon, egy fiatal inas és egy hajdú, akit melléje adott a néni.

Arra még csak gondolni sem lehetett, hogy a rendes úton menjen Moszkvába, az a kerülő út pedig, amelyen haladnia kellett – Lipeck–Rjazany–Vlagyimir–Suja vonalán – nagyon hosszúnak ígérkezett, mert arrafelé nem volt mindenütt postaló, sőt Rjazany környékén még veszélyes is volt, mert ott, hír szerint, már feltűntek a franciák.

M-lle Bourienne, Dessalles és a cselédlányok a nehéz utazás alatt csak csodálták lelki szilárdságát és serénységét. Ő feküdt le a legkésőbb, ő kelt fel a legkorábban, semmilyen nehézség elől sem riadt vissza. Serénysége, energiája folytán, amellyel fellelkesítette útitársait is, a második hét végére már Jaroszlavl táján jártak.

Voronyezsi tartózkodásának utolsó napjaiban Marja hercegnő eddigi életének legnagyobb boldogságát élte át. Rosztov iránt érzett szerelme most már nem kínozta, nem okozott izgalmat neki. Ez a szerelem betöltötte egész lelkét, lényének elszakíthatatlan részévé vált, és most már nem küzdött többé ellene. Az utóbbi időben meggyőződött arról, hogy szerelmes és hogy viszontszeretik. Legutóbbi találkozásuk alkalmával győződött meg róla, mikor Nyikolaj felkereste, és tájékoztatta arról, hogy a bátyja Rosztovékkal van. Nyikolaj egy szóval sem célzott arra, hogy most (Andrej herceg felgyógyulása esetén) Natasa közt és közötte könnyen felújulhat a régi kapcsolat, de Marja hercegnő látta az arcán, hogy Nyikolaj tudja ezt és gondolja is. De a hercegnőhöz való vigyázatos, szerelmes, gyengéd viszonya mégsem változott meg, sőt mintha most örülne is annak, hogy kettejük rokoni kapcsolata módot ád neki még fesztelenebbül kifejeznie barátságát és szeretetét, ahogy Marja hercegnő néha gondolta is. Marja hercegnő tudta, hogy az ő életében ez az első és utolsó szerelem, érezte, hogy viszontszeretik, tehát boldog és e tekintetben egészen nyugodt volt.

Ám ez a lelki boldogság nem fojtotta el benne a bátyja miatt érzett mély fájdalmat, ellenkezőleg: ez az egyik vonatkozásban kialakult belső nyugalom még inkább lehetővé tette, hogy teljesen átengedje magát a bátyja miatt érzett fájdalomnak. Voronyezsből való elindulásuk első percében oly erős volt ez az érzés, hogy kísérői elgyötört, kétségbeesett arca láttán szentül azt hitték: feltétlenül megbetegszik az úton. De éppen az utazás nehézsége, gondja-baja, amellyel oly tevékenyen küszködött, egy időre megmentette fájdalmától és erőt öntött belé.

Ahogy utazáskor történni szokott, Marja hercegnő csakis az utazásra gondolt, megfeledkezett arról, ami voltaképpen az utazás célja volt. De Jaroszlavlhoz közeledve – amikor megint felmerült benne, hogy esetleg mi vár rá, immár nem is néhány nap múlva, hanem még aznap este – izgalma a végsőkig fokozódott.

A hajdú, akit előre küldött, hogy Jaroszlavlban tájékozódjék, merre van Rosztovék szállása és milyen a herceg állapota, és aki a sorompónál már várta a begördülő nagy batárt, megdöbbent, amikor megpillantotta az ablakon kihajló hercegnő borzalmasan sápadt arcát.

– Mindent megtudtam, kegyelmes kisasszonyom: Rosztovék a téren laknak Bronnyikov kereskedő házában. Nem messzire van innét, épp a Volga partján – mondta a hajdú.

Marja hercegnő ijedten, kérdően nézett az arcába, nem értette, miért nem felel a legfontosabb kérdésre: hogy van a bátyja? Ezt *m-lle* Bourienne kérdezte meg a hercegnő helyett.

– Hogy van a herceg? – kérdezte.

– A kegyelmes úr is velük, ugyanabban a házban, övelük van szállláson.

„Tehát él" – gondolta a hercegnő és csendesen ő is megkérdezte: – Hogy van?

– Azt mondják a cselédek: még mindig ugyanabban az állapotban.

A hercegnő nem faggatta tovább, hogy mit jelent ez: „ugyanabban az állapotban", hanem futólag, észrevétlenül rápillantva az előtte ülő, hétéves Nyikoluskára, aki nagyon megörült a városnak – csak lehajtotta fejét és fel sem emelte, mindaddig, amíg a zörgő, döcögő, himbálózó nehéz batár meg nem állt valahol. Csörömpöltek a hágcsók, ahogy lehajtották őket.

Kinyitották a batár ajtaját. Balra víz volt: a nagy folyó, jobbra tornác; a tornácon emberek álltak: cselédek meg egy nagy, fekete hajfonatú, pirospozsgás lány, aki kellemetlenül, mesterkélten mosolygott, Marja hercegnő legalábbis így látta (Szonya volt). A hercegnő felszaladt a lépcsőn, a mesterkélten mosolygó lány azt mondta: erre, erre! – és a hercegnő az előszobában egy keleti arcvágású öregasszony előtt találta magát, aki meghatott arckifejezéssel eléje sietett. Az öreg grófné volt. Megölelte és megcsókolta Marja hercegnőt.

– *Mon enfant!* – mondta. – *Je vous aime et vous connais depuis longtemps.*[55]

Marja hercegnő, habár szerfelett izgatott volt, mégis ráeszmélt, hogy ez a grófné és hogy mondani kellene neki valamit. Maga se tudta, hogyan, de mondott néhány udvarias francia szót, ugyanabban a modorban, ahogy őhozzá szóltak, majd azt kérdezte: hogy van a herceg?

– Az orvos azt mondja, nincs semmi veszély – felelte a grófné, de mialatt ezt mondta, sóhajtva ég felé emelte szemét: ebben a mozdulatban volt valami, ami ellentétben állt szavaival.

– Hol van? Láthatom? Szabad? – kérdezte a hercegnő.

– Mindjárt, hercegnő, mindjárt, lelkem. Ez a fia? – kérdezte Nyikoluska felé fordulva, aki épp akkor lépett be Dessalles-lal. – Elférünk mind, nagy ez a ház. Jaj, de aranyos kisfiú!

A grófné bekísérte a hercegnőt a szalonba. Szonya *m-lle* Bourienne-nel beszélgetett. A grófné a kisfiút cirógatta. Az öreg gróf belépett a szobába és üdvözölte a hercegnőt. Az öreg gróf rendkívül megváltozott, amióta a hercegnő legutóbb látta. Akkor fürge, vidám, magabiztos öregecske volt, most zsákutcába tévedt, szánandó embernek látszott. Mialatt a hercegnővel beszélt, folyvást körülnézegetett, mintha mindenkitől azt kérdezgetné, azt teszi-e, amit kell. Moszkva pusztulása, birtokainak feldúlása óta kizökkent a rendes kerékvágásból, láthatólag elvesztette tulajdon jelentőségének tudatát és úgy érezte, hogy már nincs helye az életben.

Marja hercegnő, noha csak azt az egyet kívánta, hogy mielőbb viszontlássa bátyját, noha bosszankodott, amiért ebben a pillanatban, amikor neki csakis egy a fontos, viszontlátnia őt – itt untatják és tettetve dicsérgetik az unokaöccsét, mégis igyekezett mindent megjegyezni, ami körülötte történik és szükségesnek találta, hogy ideig-óráig alávesse magát ennek az új rendnek, amelybe most belekerült. Tudta, hogy mindez nagyon fontos és hogy bármilyen nehéz is, nem bosszankodott rájuk.

– Az unokahúgom – mutatta be Szonyát az öreg gróf. – Nem ismeri, hercegnő?

A hercegnő Szonya felé fordult, és igyekezett elfojtani lelkében a már-már feltámadó ellenséges érzületet ezzel a lánnyal szemben. Megcsókolta Szonyát. De nyomasztónak találta, hogy a körötte levők hangulata annyira távol van attól, ami az ő lelkében hullámzik.

– Hol van? – kérdezte újból, most már mindnyájukhoz intézte szavait.

– Lent, Natasa mellette van – felelte Szonya és elpirult. – Már lementek érdeklődni. Azt hiszem, nagyon elfáradt, hercegnő...

A hercegnő szeméből már-már könnyet sajtolt a bosszúság. Elfordult és megint meg akarta kérdezni a grófnétól, merrefelé kell menni a herceghez, de ekkor sietős, könnyed, szinte vidám léptek hallatszottak az

[55] Gyermekem! Én szeretem és már régóta ismerem magát.

ajtó előtt. A hercegnő odatekintett és megpillantotta a csaknem szaladó Natasát, azt a Natasát, akit azon az egykori moszkvai találkozáson annyira ellenszenvesnek talált.

De alig pillantott Natasa arcára, tüstént látta, hogy ez a lány őszintén osztozik bánatában, tehát jó barátja. Elébe szaladt, megölelte és a vállára borulva elsírta magát.

Az Andrej herceg ágya mellett üldögélő Natasa, Marja hercegnő érkeztéről értesülve, csendesen azonnal kiment a szobából azokkal a gyors és – ahogy Marja hercegnő vélte – szinte vidám lépteivel és máris szaladt hozzá. Izgatott arca csak egyet fejezett ki, amikor beszaladt a szobába; szerelmet, határtalan szerelmet Andrej iránt, szeretetet a hercegnő és mindaz iránt, ami közel állt a szeretett férfihoz; szánakozást, szenvedést mindenkiért, azt a szenvedélyes vágyat, hogy ha testestül-lelkestül feláldozza is magát, de segítsen rajtuk. Látszott, hogy abban a pillanatban egyetlen gondolat sincs Natasa lelkében, amely önmagára vagy Andrejhez való viszonyára vonatkozik.

Az érzékeny lelkű Marja hercegnő, alighogy Natasa arcára tekintett, rögtön látta mindazt és a vállára borulva, fájdalmas gyönyörűséggel sírt.

– Menjünk, menjünk hozzá, Marie – mondta Natasa és a másik szobába vezette.

Marja hercegnő felemelte arcát, megtörölte szemét és Natasához fordult. Érezte, hogy tőle mindent meghall, mindent megtud.

– Mi... – akarta kérdezni, de hirtelen abbahagyta. Megérezte, hogy itt szavakkal se kérdezni, se felelni nem lehet. Natasa szeme és arca biztosan világosabban és mélyebb érzéssel elmond mindent.

Natasa ránézett, de aztán mintha félne és kétségek közt hányódnék: elmondjon-e neki mindent, amit tud, vagy ne mondjon el. Szinte érezte, hogy e sugaras szempár előtt, amelynek nézése a szíve legmélyéig hatol, nem hallgathatja el a szinigazságot, már ahogy ő látja a dolgokat. Natasa ajka megremegett, szája körül csúnya ráncok képződtek, felzokogott és kezébe rejtette arcát.

Marja hercegnő mindent megértett.

De még mindig reménykedett és szavakkal is megkérdezte azt, amit nem akart elhinni:

– Mi van a sebével? És egyáltalán milyen állapotban van?

– Majd... majd meglátja. – Natasa csak ennyit tudott mondani.

Egy ideig Andrej herceg szobája mellett ültek odalent, hogy a sírást abbahagyva, nyugodt arccal menjenek be hozzá.

– Hogy folyt le idáig az egész betegség? Régóta rosszul van már? Mikor történt *ez?* – kérdezte Marja hercegnő.

Natasa elmondta, hogy eleinte a lázas állapot és a nagy kínok miatt fenyegetett veszély, de Trojicánál ez elmúlt, és az orvos csak egytől félt, az orbánctól. De ez a veszély is elmúlt. Amikor Jaroszlavlba érkeztek, a seb gennyesedni kezdett (Natasa tudott mindent a gennyesedésre,

stb. vonatkozólag), és az orvos azt mondta, hogy a gennyesedés szabályosan is lefolyhat. Lázba esett. Az orvos azt mondta, hogy a láz se olyan veszélyes.

– De két nappal ezelőtt – kezdte Natasa – hirtelen ez történt... – visszafojtotta zokogását. – Nem tudom, mitől, de majd meglátja, milyen lett.

– Legyengült? Lefogyott? – kérdezte Marja hercegnő.

– Nem, nem az a baj, sokkal rosszabb... Majd meglátja. Ah, Marie, ő túlságosan jó, ő nem maradhat, nem maradhat életben, mert...

XV

Amikor Natasa megszokott mozdulattal kinyitotta az ajtót, és előre engedte a hercegnőt, Marja már a torkában érezte a zokogást. Bármennyire készült is, bárhogyan iparkodott is megnyugodni, tudta, hogy nem bírja megállni sírás nélkül, ha meglátja bátyját.

Marja hercegnő találgatta, mit ért Natasa ezeken a szavakon: *két nappal ezelőtt ez történt vele.* Azt gyanította: ez azt jelenti, hogy a beteg hirtelen ellágyult, márpedig ez az ellágyulás, ez a meghatottság a halál előjele. Az ajtóhoz közeledve, képzeletében már látta Andrjusának azt az arcát, amelyet gyermekkorában ismert, azt a nyájas, szelíd, meghatott arcot; de különben elég ritkán volt ilyen Andrej arca, ezért aztán mindig erős hatást tett Marja hercegnőre. Azt gyanította, Andrej majd halk, gyengéd szavakat mond neki, akár az apja is a halála előtt, tudta, hogy ezt nem bírja ki és sírva fakad mellette. De ennek előbb-utóbb be kellett következnie, így hát belépett a szobába. A zokogás mind közelebb és közelebb tolult a torkához, amikor rövidlátó szemével mind világosabban kihámozta a homályból a beteg alakját, kereste vonásait, majd hirtelen megpillantotta az arcát, és találkozott tekintetük.

Andrej párnákkal körülrakott pamlagon, mókusprém háziköntösben feküdt. Sovány volt és sápadt. Egyik áttetszően fehér, sovány kezében egy zsebkendőt tartott, a másikkal, ujjait csendesen mozgatva, megnőtt, vékony bajuszát simogatta. Szeme a belépőkre szegeződött.

Marja hercegnő a beteg arcát megpillantva, hirtelen mérsékelte lépteinek gyorsaságát és érezte, hogy a könnyei hirtelen felszáradnak, és mintha elvágták volna a fojtogató zokogást. Andrej arckifejezését és tekintetét meglátva, egyszerre szinte megszeppent és bűnösnek érezte magát.

„De hát mi a bűnöm?" – kérdezte magától. – „Az, hogy élsz, az életre gondolsz, én pedig..." – felelte ez a szigorú, hideg tekintet.

Nem kifelé, hanem önmagába, befelé forduló tekintetében csaknem ellenséges indulat tükröződött, amikor lassan a húgára és Natasára nézett.

Andrej és Marja régi szokásuk szerint, egymás kezét fogva megcsókolták egymást.

– Jóestét, Marie, hogy' jutottál ide? – kérdezte ugyanolyan egyenletes és idegen hangon, amilyen a nézése volt. Ha kétségbeesetten felüvölt, az az üvöltés kevésbé rémítette volna meg Marja hercegnőt, mint e hang csengése.

– Nyikoluskát is elhoztad? – kérdezte ugyanolyan egyenletesen és lassan, látszott rajta, hogy nagy erőfeszítésébe kerül neki a visszaemlékezés.

– Hogy vagy? Az egészséged?... – kérdezte Marja hercegnő, maga is csodálkozva azon, amit mond.

– Azt, kedvesem, a doktortól kell megkérdezni – mondta és szemmel láthatólag újabb erőfeszítést tett, hogy kedves legyen.

– *Merci, chère amie, d'être venue*[56] – mondta, de csak a szája (látszott, hogy egyáltalán nem is gondolja, amit mond).

Marja hercegnő megszorította a kezét. A beteg alig észrevehetően összeráncolta homlokát a kézszorításra. Hallgatott; a hercegnő nem tudta, mit mondjon. Rádöbbent, hogy mi történt bátyjával ez alatt a két nap alatt. Szavaiban, modorában, de különösen a tekintetében, ebben a hideg, csaknem ellenséges tekintetben az élő ember számára oly szörnyű elhidegülést lehetett érezni, az elidegenedést minden evilágitól. Andrej láthatólag nehezen fogta fel az élet dolgait; de egyúttal érezni lehetett, hogy nem azért nem érti az élet dolgait, mert elvesztette felfogó képességét, hanem azért, mert ő már ért egy egészen másvalamit, amit az élők nem értenek és nem is érthetnek, és az teljesen leköti őt.

– Igen, milyen különös módon összehozott bennünket a sors! – mondta Andrej megtörve a csendet, és Natasára mutatott. – Állandóan ő ápol.

Marja hercegnő hallgatta, de nem értette, mit mond a beteg. Hogy' mondhat ilyet ő, a tapintatos, gyengéd lelkű Andrej herceg az előtt, akit szeret és aki szereti őt!? Ha hinné, hogy életben marad, nem beszélne erről ilyen hideg, sértő modorban. Ha nem tudná, hogy meghal, akkor hogyne kímélné Natasát, hogy mondhatna ilyet előtte! Ennek csak egy lehet a magyarázata: neki már minden mindegy, mégpedig azért, mert előtte már valami más, fontosabb dolog tárult fel.

A beszélgetés összefüggéstelen, hideg volt és minduntalan megszakadt.

– Marie Rjazanyon át jött – mondta Natasa. Andrej herceg nem vette észre, hogy Natasa Marie-nak nevezi a húgát. Natasa is csak most vette észre először, most, amikor a herceg jelenlétében is így szólította.

– Hát aztán? – szólt a herceg.

– Azt hallotta, hogy Moszkva leégett, földig; hogy állítólag...

---

[56] Köszönöm, hogy eljöttél, kedvesem.

Natasa megállt: nem beszélhetett tovább. Andrej herceg szemmel láthatóan erőlködött, hogy figyeljen, de sehogy se tudott.

– Hát igen, azt mondják – szólt. – Nagyon szomorú dolog ez bizony. – Aztán előrenézett és szórakozottan babrálta bajuszát.

– Hát találkoztál Nyikolaj gróffal, Marie? – kérdezte hirtelen Andrej herceg, bizonyára azért, hogy kedvére tegyen. – Azt írta nekem, hogy nagyon megtetszettél neki – folytatta egyszerűen, nyugodtan; látszott, hogy nem tudja felfogni, milyen bonyolult jelentősége van szavainak az élő emberek számára. – De nagyon jó volna, ha te is megszeretnéd... ha összeházasodnátok – tette hozzá egy kissé gyorsabban, mintha megörülne azoknak a szavaknak, amelyeket régóta keres és végre megtalált. Marja hercegnő hallotta bátyja szavait, de e szavaknak nem volt számára egyéb jelentőségük, csupán annyi, hogy bebizonyítják, milyen szörnyű távol áll már a beteg mindentől, ami az élethez tartozik.

– Minek beszélünk énrólam?! – mondta nyugodtan és Natasára pillantott. Natasa érezte ugyan a hercegnő tekintetét, de nem nézett rá. Ismét hallgattak mind a hárman.

– André, ak... – mondta hirtelen Marja hercegnő remegő hangon – akarod látni Nyikoluskát? Egész idő alatt téged emlegetett.

Andrej herceg alig észrevehetően elmosolyodott – most első ízben – de Marja hercegnő, éppen mert jól ismerte az arcát, rémülten eszmélt rá: ez nem a fia iránt érzett gyengédség, nem az öröm mosolya, ez csak csendes, szelíd gúnyolódás azon, hogy Marja hercegnő – saját véleménye szerint – immár a legvégső eszközhöz folyamodik, hogy lelket öntsön belé.

– Igen, nagyon örülök Nyikoluskának. Egészséges?

Amikor Andrej herceghez odavitték Nyikoluskát, aki ijedten nézett apjára, de nem sírt, mert senki se sírt, Andrej herceg megcsókolta, de láthatólag nem tudta, mit beszéljen vele.

Mikor pedig Nyikoluskát kiküldték, Marja hercegnő még egyszer odament bátyjához, megcsókolta, és mivel nem bírta tovább fékezni magát, sírva fakadt.

Andrej herceg figyelmesen ránézett.

– Nyikoluskáért sírsz? – kérdezte.

Marja hercegnő sírva igent bólintott.

– Marie, ismered az evan... – kezdte, de hirtelen elhallgatott.

– Mit mondasz?

– Semmit. Nem kell itt sírni – mondta és ugyanolyan hidegen nézett rá.

Amikor Marja hercegnő sírva fakadt, a herceg mindjárt tudta, azért sír a húga, mert Nyikoluska apa nélkül marad. Nagy erőfeszítéssel igyekezett visszatérni az életbe, igyekezett az ő szemszögükből nézni a világ-

got. „Igen, ők ezt bizonyára nagyon sajnálatosnak találják! – gondolta. – Pedig milyen egyszerű!"

„Az ég madarai nem vetnek, nem aratnak; és a ti mennyei atyátok eltartja azokat" – mondta magában, és ugyanazt akarta mondani a hercegnőnek is. – „De nem, ők ezt a maguk módján értik, tehát nem értik meg! Nem érthetik meg, hogy mindazok az érzések, amelyeket ők sokra tartanak, mindazok a gondolatok, amelyek az ő szemükben fontosnak látszanak – *feleslegesek*. Mi nem érthetjük meg egymást!" – Ezzel elhallgatott.

Andrej herceg kisfia hétéves volt. Alig tudott olvasni, nem tudott semmit. E nap után sok mindent átélt, sok ismeretet, tapasztalatot szerzett, jó megfigyelő képességre tett szert; de ha már akkor is rendelkezett volna ezekkel a később szerzett tulajdonságokkal, akkor sem érthette volna meg jobban és mélyebben annak a jelenetnek a jelentőségét, amely az apja, Marja hercegnő és Natasa között a szeme láttára lejátszódott, mint amilyen jól most megértette. Mindent megértett, de sírás nélkül ment ki a szobából, szótlanul odalépett Natasához, aki követte, és félszegen ránézett gyönyörű, tűnődő szemecskéjével; felhúzódó, piros felső ajka remegett, fejét Natasának támasztotta és sírva fakadt.

Ettől a naptól fogva kerülte Dessalles-t, kerülte a grófnét, pedig az folyton dédelgette, és vagy egyedül üldögélt, vagy félénken odament Marja hercegnőhöz és Natasához, akit bizonyára még a nagynénjénél is jobban megszeretett, és csendesen, szégyenlősen odatörleszkedett hozzá.

Marja hercegnő, mihelyt kilépett Andrej hercegtől, teljesen megértette mindazt, amit Natasa arca kifejezett. Többé nem is beszélt Natasával arról, hogy van-e remény a herceg életének megmentésére. Egymást váltogatták a beteg pamlaga mellett; Marja nem is sírt többet, de szakadatlanul imádkozott, lélekben ahhoz az örökkévaló, megfoghatatlan lényhez fordult, akinek jelenléte oly kézzelfogható volt most e haldokló ember felett.

XVI

Andrej herceg nemcsak tudta, hogy meghal, hanem már érezte is, hogy haldoklik, sőt félig már meg is halt. A földi dolgoktól való elidegenedés, a lét különös, boldog könnyedségének tudata töltötte el. Nyugodtan, minden izgalom nélkül várta, ami előtte áll. Az a fenyegető, örök, ismeretlen és távoli valami, aminek jelenlétét szüntelenül érezte egész élete folyása alatt, most egészen közel került hozzá és – éppen a létnek eme furcsa könnyedsége folytán, amelyet érzett – szinte érthetővé, kézzelfoghatóvá vált . . . . . .

. . . . . .

Azelőtt félt a haláltól. Már kétszer tapasztalta a haláltól, a végtől

való félelemnek ezt az iszonyú, kínzó érzését és most már nem értette, miért félt.

Először akkor érezte, amikor a gránát, mint egy csiga ott pörgött előtte, ő pedig csak nézte a tarlót, a cserjést meg az eget és tudta, hogy a halál torkában van. Amikor sebesülése után felocsúdott, és lelkében egy pillanat alatt – mintegy az élet visszahúzó terhétől megszabadulva – kifeslett annak a szabad, örök szeretetnek bimbaja, melynek már semmi köze sincs az evilági élethez, többé nem félt a haláltól, nem is gondolt rá.

A fájó magánynak azokban az óráiban – amelyeket sebesülése után félig önkívületben töltött – minél jobban eltűnődött az örök szeretet újonnan feltárult principiumán, annál jobban megtagadta a földi életet, jóllehet maga sem érezte ezt világosan. Mindenkit és mindent szeretni, bármikor vállalni, hogy az ember feláldozza magát ezért a szeretetért, annyit jelent, mint senkit sem szeretni, annyit jelent, mint már nem is élni ezt a földi életet. És minél jobban áthatotta lelkét a szeretetnek ez az elve, annál jobban lemondott az életről és annál teljesebben lerombolta azt a szörnyű gátat, amely, ha nincs bennünk szeretet, mindig ott áll az élet és a halál között. Az első időkben valahányszor eszébe jutott, hogy meg kell halnia, azt mondta magában: hát aztán, annál jobb.

Ám azóta a mitiscsi éjszaka óta, mikor félig önkívületben azt látta, hogy megjelenik előtte az, akit kívánt; mikor ajkát a lány kezére szorítva, csendes, boldog könnyekre fakadt, az *egy* nő iránt való szerelem észrevétlenül belopózott a szívébe és megint az élethez láncolta! Boldog és aggodalmas gondolatok támadtak fejében. Ha most eszébe jutott az a pillanat, amikor ott a kötözőhelyen meglátta Kuragint, már nem tudott visszatérni ahhoz az érzéshez: most az a kérdés gyötörte, vajon él-e Kuragin. De nem merte megkérdezni.

Betegsége csupán fizikai mederben folyt mindaddig, amikor Marja hercegnő érkezése előtt két nappal *ez történt vele* – ahogy Natasa mondta. Ez már lelki tusa volt, az az utolsó harc az élet és a halál között, amelyben mindig a halál arat diadalt. Ez váratlan felismerése volt annak, hogy ő még mindig ragaszkodik az élethez, amely a Natasa iránt érzett szerelem alakjában ismét megjelent előtte; ez a nagy ismeretlentől való félelem utolsó rohama volt, amelyet végül is leküzdött.

Este történt. Mint ebéd után rendszerint, enyhén lázas állapotban feküdt, gondolatai rendkívül világosak voltak. Szonya az asztalnál ült. Andrej elszunnyadt. Egyszerre boldog érzés töltötte el.

„Aha, ez ő, bejött!" – gondolta.

Valóban: Szonya helyén már Natasa ült, aki az imént nesztelen léptekkel bejött.

Amióta Natasa ápolni kezdte, a beteg mindig szinte fizikailag érezte közelségét. Natasa a karosszékben ült, oldalvást őfelé, és testével eltakarva a beteg elől a gyertyavilágot, harisnyát kötött. (Azóta tanult meg harisnyát kötni, amióta Andrej herceg azt mondta neki, hogy senki sem

tud úgy beteget ápolni, mint az öreg dadák, akik harisnyát kötögetnek mellette, és hogy a harisnyakötésben van valami megnyugtató.) Finom ujjaival gyorsan forgatta a néha összekoccanó kötőtűket; lehajtott fejét, merengő arcának élét egészen tisztán látta a beteg. Most egy mozdulatot tesz: a gombolyag legurult a térdéről. Megrezzent, a betegre pillantott, egyik kezével eltakarta a gyertyafényt, majd óvatos, hajlékony, pontos mozdulattal lehajolva, a másikkal felvette a gombolyagot és visszaült.

Andrej mozdulatlanul nézett rá; látta, hogy Natasának a lehajlás után teli tüdővel, nagyot kellett volna lélegzenie, de nem merte megtenni, és csak óvatosan vett lélegzetet.

A trojicai kolostorban a múltról beszélgettek; majd a beteg azt mondta, hogy ha életben marad, örökké áldani fogja az istent ezért a sebért, mert ez hozta össze újra őket; de azóta sohase beszéltek a jövőről.

„Lehetséges ez vagy nem lehetséges? – gondolta most Andrej, ahogy elnézte a lányt és hallgatta a könnyedén össze-összekoccanó kötőtűk acélhangját. – Hát csak azért hozott össze vele ilyen különös módon a sors, hogy meghaljak? Hát csak azért nyilatkozott meg előttem az a nagy életigazság, hogy hazugságban éljek? Szeretem – a legjobban az egész világon. De hát mit tegyek, ha egyszer szeretem?" – mondta és hirtelen önkéntelenül felsóhajtott; még a nagy szenvedések idejéből maradt meg ez a szokása.

Natasa e hang hallatára letette a harisnyát, közelebb hajolt hozzá, majd meglátva ragyogó szemét, lenge járásával odasietett és fölébe hajolt.

– Nem alszik?

– Nem, már régóta magát nézem; megéreztem, amikor bejött. Senki se tud ilyen lágy csendet teremteni körülöttem, mint maga... meg ilyen fényt. Sírni szeretnék örömömben.

Natasa még közelebb hajolt hozzá. Arcáról ujjongó öröm sugárzott.

– Túlságosan szeretem, Natasa. A legjobban az egész világon.

– Hát én? – Egy pillanatra elfordult. – De miért túlságosan? – kérdezte.

– Miért túlságosan?... Nos, mit gondol, mit érez a lelkében, a lelke mélyén: életben maradok én? Mit gondol?

– Szentül hiszem! Szentül hiszem! – mondta Natasa szinte kiáltva és szenvedélyes mozdulattal megfogta mind a két kezét.

A beteg hallgatott.

– De jó is volna! – Megfogta a lány kezét és megcsókolta.

Natasa boldog volt és izgatott; majd mindjárt észbe kapott, hogy ezt nem szabad, mert a betegnek nyugalomra van szüksége.

– De még nem is aludt – mondta, és megpróbált erőt venni örömén. – Próbáljon meg aludni... nagyon kérem.

Andrej herceg megszorította Natasa kezét, aztán elengedte, Natasa visszament a gyertyához és leült, ugyanabban a testtartásban, mint előbb.

Kétszer visszatekintett, a herceg szeme csak úgy sugárzott feléje. Natasa egy feladatot szabott magának a harisnyakötésben és azt határozta, hogy addig nem néz vissza, amíg ezt el nem végzi.

Valóban, a herceg hamarosan becsukta a szemét és elaludt.

Félálmában is egyre azon gondolkozott, amin az utóbbi időben mindig: az életen és a halálon. Többnyire a halálon. Ahhoz érezte közelebb magát.

„Szeretet? Mi a szeretet?" – gondolta.

„A szeretet – útjában áll a halálnak. A szeretet az élet. Mindent, mindent, amit csak értek, azért értem, mert szeretek. Minden csak azért van, azért létezik, mert szeretek. Mindent csakis ez fűz össze. A szeretet az Isten; meghalni annyit jelent, mint nekem, a szeretet egy részecskéjének, visszatérni a közös örök forráshoz." Ezeket a gondolatokat megnyugtatónak találta. De ezek csak gondolatok voltak. Hiányzott belőlük valami, valahogy egyoldalúan egyéni elmejátéknak látszottak, nem volt bennük kézzelfogható bizonyosság. Megint csupa nyugtalanság, csupa homály minden... Elaludt.

Azt álmodta, hogy ugyanabban a szobában fekszik, ahol valóban feküdt. De álmában nem volt beteg, hanem egészséges. Sok különféle személy – jelentéktelen, közömbös személy – jelenik meg előtte. Beszél velük, vitatkoznak valami semmiségen. Amazok útra készülnek. Andrej hercegnek homályosan eszébe jut, hogy ez mind haszontalanság; hogy őneki más, fontosabb gondjai vannak, de tovább beszél, ámulatba ejti őket, pedig csak üres, elméskedő szavakat mond. Észrevétlenül, apránként eltünedeznek ezek az alakok mind, és mindezek helyébe egy kérdés tolakszik: be van-e csukva az ajtó? Feláll, az ajtóhoz megy, hogy rátolja a reteszt, tehát bezárja. Minden attól függ, idejében be tudja-e zárni, vagy sem. Megy, siet, de a lába nem akar mozogni; már tudja, hogy nem sikerül idejében becsuknia az ajtót, de mégis megfeszíti minden erejét, akárha fáj is. Kínzó félelem keríti hatalmába. Ez a félelem – a halálfélelem: odakint *áll az a valami.* De mialatt ő esetlenül, erőtlenül az ajtóhoz vánszorog, ez a rettenetes valami, a másik, nekirugaszkodva be akar törni rajta. Egy embertelen valami – a halál – be akar törni az ajtón. Nem szabad beengednie! Megragadja az ajtót, megfeszíti utolsó erejét is. Az ajtót már nem lehet becsukni, de mégsem szabad beengednie a halált, csakhogy már kiveszett belőle az erő, már nagyon ügyetlen volt – a rém-döngette ajtó kivágódik, majd megint becsukódik.

Az a valami megint nekifekszik. Hiábavaló az utolsó, emberfeletti erőfeszítés is – a két ajtószárny nesztelenül kinyílik.

Bejön *az a valami;* az a valami a *halál.* Andrej herceg meghalt.

De abban a pillanatban, amikor meghalt: jól emlékezett rá, hogy ő voltaképp alszik, és abban a pillanatban, amikor meghalt, újabb erőfeszítést tett – és felébredt.

„Igen, ez a halál volt. Meghaltam – felébredtem. Igen, a halál fel-

ébredés" – hirtelen világosság támadt a lelkében, és az a függöny, amely mindeddig eltakarta azt az ismeretlent, fellebbent lelki szeme előtt. Azt érezte, felszabadul mindaddig bilincsbe vert ereje, furcsa könnyedséget érzett, amely azóta se szállt el belőle.

Amikor hideg verítékben fürödve felocsúdott, megmozdult a pamlagon. Natasa odament hozzá és megkérdezte, mi lelte. Ő nem felelt, de értette, mit kérdez Natasa – és különös tekintetet vetett rá.

Ez volt az a valami, ami Marja hercegnő érkezése előtt két nappal történt vele. Attól a naptól fogva – ahogy az orvos mondta – az emésztő láz rosszindulatúvá vált. De Natasát nem az érdekelte, amit az orvos mond, ő csak ezeket, az ő szemében kétségtelenül végzetes lelki tüneteket látta.

Andrej herceg azon a napon nemcsak álmából ébredt fel – kezdett felébredni az életből is. Ez az ébredés az élet tartamához képest nem látszott lassabbnak, mint az álomból való ébredés az alvás tartamához képest.

Nem volt ebben a viszonylag lassú ébredésben semmi félelmetes vagy szembetűnő vonás.

Utolsó napjai és órái is a szokott módon, egyszerűen teltek el.

Marja hercegnő és Natasa, akik el se mozdultak mellőle, jól érezték ezt. Nem sírtak, nem borzongtak; az utóbbi időben – maguk is érezték ezt – már nem őt ápolták (ő már nem volt, már elköltözött), hanem csak legmeghittebb emlékét, a testét. Mindkettejük érzése olyan erős volt, hogy rájuk már nem hatott a halál külső, félelmetes oldala, nem tartották szükségesnek, hogy szítsák fájdalmukat. Nem sírtak sem a beteg jelenlétében, sem a háta megett, soha nem is beszéltek róla egymás között. Érezték, hogy szavakkal nem tudják kifejezni, amit gondolnak.

Mind a ketten látták, hogy a beteg lassan és nyugodtan mind mélyebbre és mélyebbre süpped valahová és tudták, ennek így kell lennie, ez így van jól.

Meggyóntatták, megáldoztatták a beteget, mindnyájan oda járultak, hogy elbúcsúzzanak tőle. Amikor odavitték a kisfiát, megcsókolta, aztán elfordult, nem azért, mert nehéz volt a lelke, vagy sajnálta a gyermeket (Marja hercegnő és Natasa nagyon jól látta ezt), hanem csak azért, mert azt hitte, ez minden, amit elvárnak tőle; hisz amikor azt mondták, hogy áldja meg Nyikoluskát, mindjárt teljesítette a kérést, majd felnézett, mintha azt kérdezné, kell-e még tennie valamit.

Amikor utolsót rándult a teste, amikor elszállt belőle a lélek, Marja hercegnő és Natasa mellette volt.

– Bevégeztetett?! – szólt Marja hercegnő, miután a beteg teste néhány perc óta már mozdulatlanul feküdt előttük és hűlni kezdett. Natasa odament, belenézett a halott szemébe és gyorsan lezárta. Lezárta és nem megcsókolta, hanem csupán hozzáértette ajkát ahhoz, ami a halottról legmeghittebb emléke volt.

„Hová távozott? Hol van most?..."

Amikor a megmosott, felöltöztetett holttest ott feküdt az asztalon, a koporsóban, mindnyájan odamentek, hogy végső búcsút vegyenek tőle és mindnyájan sírtak.

Nyikoluska a szívét tépő, gyötrelmes kétség miatt sírt. A grófné és Szonya azért sírt, mert sajnálta Natasát és sajnálta, hogy Andrej nincs többé. Az öreg gróf azért sírt, mert érezte, nemsokára neki is át kell lépnie ezt a borzalmas küszöböt.

Most már Natasa és Marja hercegnő is sírt, de ők nem a maguk személyes bánatát siratták; őket az az áhítatos meghatottság ríkatta meg, amellyel a szemük láttára bekövetkezett halál egyszerű és mégis ünnepélyes misztériuma eltöltötte lelküket.

Kivégzés.

MÁSODIK RÉSZ

I

Az emberi elme meg nem foghatja a jelenségek okainak összességét. De az ember lelkébe bele van oltva az a kényszer, hogy fürkéssze ezeket az okokat. És az emberi elme éppen, mert nem tud belehatolni a jelenségek feltételeinek tömkelegébe, amelyek közül külön-külön akármelyik feltűnhet ok gyanánt, belekapaszkodik a legelső, a legérthetőbb látszat-okba és kijelenti: ez az az ok. Történelmi eseményekben (ahol az emberek cselekvése a megfigyelés tárgya) a legősibb látszat-okul az istenek akarata, majd azoknak az embereknek akarata tűnt fel, akik a történelemben a legjobban látható helyen állnak – a történelmi hősöké. De ha tüzetesen megvizsgáljuk minden egyes történelmi tény lényegét, vagyis az eseményekben részt vevő emberek egész tömegének tevékenységét, mindjárt arról győződünk meg, hogy nem a történelmi hős akarata irányítja a tömegek tevékenységét, ellenkezőleg: éppen az ő akaratát irányítják szüntelen. Látszólag mindegy, hogy egy-egy történelmi esemény jelentőségét így vagy úgy fogjuk fel. Holott a közt az ember közt, aki azt állítja, hogy Nyugat népei azért áramlottak Keletre, mert Napoleon így akarta, valamint a közt, aki azt mondja, hogy ez azért történt így, mert így kellett történnie – ugyanaz a különbség, mint ami azok között volt, akik azt állították: a föld egy helyben áll, és az égitestek keringenek körülötte, valamint azok között, akik azt mondták, ők nem tudják, mi tartja a földet, de azt tudják: vannak olyan törvények, amelyek szabályozzák a föld és az égitestek mozgását egyaránt. Egy-egy történelmi eseménynek nincs és nem is lehet más oka, csakis valamennyi más oknak a végső oka. De vannak törvények, amelyek szabályozzák az eseményeket; ezeknek egy részét nem ismerjük, más részét is csak sejtjük. E törvények feltárása csakis akkor lehetséges, ha teljesen lemondunk arról, hogy egy ember akaratában keressük az okot, miként az égitestek mozgástörvényeinek feltárása is csak akkor vált lehetővé, amikor az emberek szakítottak azzal az elképzeléssel, hogy a föld egy helyben áll.

A történészek a borogyinói ütközet, Moszkva elfoglalása és felgyújtása után az orosz seregnek a rjazanyi útról a kalugaira, majd a tarutyinói táborba való átvonulását, az úgynevezett Krasznaja Pahra-i oldalmenetet

tartják az 1812-es háború legfontosabb epizódjának. A történetírók különböző személyeknek tulajdonítják e lángelmére valló hőstett érdemeit, és vitatkoznak azon, kit is illet voltaképpen ez a dicsőség. Még a külföldi, a francia történetírók is elismerik az orosz hadvezérek zsenialitását, amikor erről az oldalmenetről írnak. De igen nehéz megérteni, hogy a hadtörténetírók és őket követve a többiek is mind – miért tartják ezt az oldalmenetet egy bizonyos személy felettébb mélyértelmű leleményének, amely megmentette Oroszországot és vesztébe sodorta Napoleont. Először is nehéz megérteni, miben rejlik e hadmozdulat mély értelme, lángészre valló jellege; hisz ahhoz, hogy rájöjjünk: akkor a legjobb a hadsereg felállítása (amikor nem támadják), ha ott tartózkodik, ahol több az élelem – ahhoz nem kell nagy szellemi erőfeszítés. Minden tizenhárom éves fiú, még a buta is, minden fejtörés nélkül ráötlik, hogy 1812-ben Moszkva kiürítése után a kalugai út környéke volt a legalkalmasabb táborhely. Tehát nehéz megérteni elsősorban azt: milyen okoskodás alapján látnak a történetírók valami különösen mély értelmet ebben a hadmozdulatban. Másodszor: még nehezebb megérteni, miből következtetnek a történetírók arra, hogy ez a hadművelet mentette meg az oroszokat, és döntötte pusztulásba a franciákat; mert ez az oldalmenet más – megelőző, kísérő és utána következő – körülmények között pusztulásba dönthette volna az orosz sereget és megmenthette volna a franciát. Igaz, hogy e hadmozdulat befejezésétől fogva javulni kezdett az orosz hadsereg helyzete, de ebből még nem következik az, hogy ennek ez a hadművelet volt az oka.

Ez az oldalmenet nem járhatott volna semmilyen előnnyel, sőt pusztulásba döntötte volna az orosz hadsereget, ha nem esik egybe más körülményekkel. Mi történik akkor, ha nem ég le Moszkva? Ha Murat nem veszti el szem elől az oroszokat? Ha Napoleon nem marad veszteg? Ha Krasznaja Pahra környékén az orosz hadsereg Bennigsen és Barclay tanácsára megütközik az ellenséggel? Mi történik akkor, ha a franciák megtámadják az oroszokat, mialatt azok Pahra mögé vonulnak? Mi történik, ha Napoleon később, Tarutyinóhoz közeledve megtámadja az oroszokat, akárcsak tizedrésznyi energiával is ahhoz képest, ahogy Szmolenszkben megtámadta őket? Mi történik akkor, ha a franciák Pétervár ellen indulnak?... Ha mindez bekövetkezik, az oldalmenet nem megmenekvést eredményez, hanem pusztulást okoz.

Harmadszor: nem értjük – mert ez a legkevésbé érthető – miért nem akarják belátni a történelmet tanulmányozó emberek, hogy az oldalmenet gondolatát nem tulajdoníthatjuk egy bizonyos személynek, mert ezt senki sem látta előre; mert e hadmozdulat jelentőségét, akárcsak a fili visszavonulást, *akkor* senki se látta a maga teljességében, hiszen csak lépésről lépésre, ahogy az események pillanatonként egymást követték, a legkülönfélébb körülmények tengernyi sokaságából bontakozott ki, és csak akkor mutatkozott meg a maga teljességében, amikor már – *múlttá* vált.

A fili haditanácsban az orosz főparancsnokság túlnyomó része azt a gondolatot találta szinte magától értetődőnek, hogy egyenes irányban, vagyis a Nyizsnyij-Novgorod-i úton vonuljanak vissza. Ezt ékesen bizonyítja az, hogy a haditanács legtöbb résztvevője ilyen értelemben nyilatkozott, és – ez a legfontosabb – ezt bizonyítja az az ismert beszélgetés, amelyet a főparancsnok Lanszkojjal, a hadseregellátás parancsnokával folytatott. Lanszkoj azt jelentette a főparancsnoknak, hogy a hadsereg részére főként az Oka mentén, a tulai és a kalugai kormányzóságban gyűjtöttek össze élelmiszert, és abban az esetben, ha Nyizsnyij Novgorod felé vonulnak vissza, az élelemkészletet egy nagy folyó, az Oka választja el a hadseregtől, ezen a folyón pedig tél elején már rendszerint nem lehet szállítani. Ez volt az első jele annak, hogy majd el kell térni az előbb még legtermészetesebbnek látszó Nyizsnyij-Novgorod-i iránytól. A hadsereg délnek tartott a rjazanyi úton, hogy minél közelebb maradjon az élelemkészlethez. Később a franciák tétlensége – azt se tudták, hol van az orosz hadsereg – a tulai gyár megvédésének gondja, főként pedig az az előny, hogy a készletek közelében marad, arra késztette az orosz hadsereget, hogy még délebbre, a tulai útra kanyarodjék. Az orosz hadsereg vezérei, mialatt egy elszánt hadmozdulattal Pahra mögött a tulai útra tértek, azt tervezték, hogy ott maradnak Podolszk mellett, és még csak nem is gondoltak a tarutyinói táborhelyre; ám egy sereg körülmény – a franciák megjelenése, akik eddig szem elől vesztették volt az oroszokat; az újabb ütközet terve és főként a kalugai bő élelemkészlet – arra késztették hadseregünket, hogy még délebbre kanyarodjék, átmenjen a hadtápterület közepébe, a tulai útról a kalugaira vonuljon Tarutyino felé. Arra a kérdésre, voltaképpen mikor és ki határozta el, hogy Tarutyino felé vonuljanak, éppúgy nem lehet válaszolni, mint arra, hogy mikor dőlt el Moszkva feladásának kérdése. Csak amikor csapataink, számtalan differenciális erő hatására már elkanyarodtak Tarutyino felé, csak akkor kezdték elhitetni magukkal az emberek, hogy ők ezt akarták és már régóta előre látták.

II

A híres oldalmenet csak abból állt, hogy az orosz hadsereg, amely mindaddig a támadás irányával ellenkező irányban, egyenesen vonult vissza, a franciák támadásának megszűnése után elkanyarodott az eredeti egyenes iránytól, és mivel látta, hogy nem üldözik, egészen természetesen arrafelé fordult, ahová az élelmiszer bősége vonzotta.

Ha nem azt képzeljük el, hogy az orosz hadsereg élén lángeszű hadvezérek álltak, hanem csupán egy vezérek nélkül maradt hadsereget képzelünk el, akkor is látjuk: ez a hadsereg nem tehetett mást – vissza, Moszkva felé kellett haladnia, nagy ívben arra kerülve, ahol több volt az élelmiszer, ahol dúsabb volt a vidék.

A Nyizsnyij-Novgorod-i útról a rjazanyi, majd a tulai és a kalugai

útra való átkanyarodás annyira természetes volt, hogy az orosz hadseregből ebbe az irányba szöktek a martalócok; sőt Pétervár is azt követelte, hogy Kutuzov abba az irányba vezesse a hadsereget. Kutuzov Tarutyinóban szinte elítélő levelet kapott az uralkodótól, amiért a rjazanyi útra vezette seregét, és azt a kalugai táborhelyet jelölték ki neki, ahol éppen tartózkodott a hadsereg, amikor megérkezett az uralkodó levele.

Az orosz hadsereg, amely az egész hadjárat folyamán, de kivált a borogyinói ütközetben kapott lökés következtében a lökés irányában gurult visszafelé, akár egy golyó, a lökés erejének megszűntekor, mivel nem kapott újabb lökést, azt a táborhelyet foglalta el, amely a legtermészetesebb volt számára.

Kutuzovnak nem az az érdeme, hogy – miként emlegetni szokták – valami zseniális hadmozdulatot hajtott végre, hanem az, hogy csakis ő eszmélt rá a folyó események jelentőségére. Akkor csakis ő látta tisztán a francia hadsereg veszteségének jelentőségét, csakis ő hangoztatta kitartóan, hogy a borogyinói ütközet győzelem volt; csakis ő – akinek éppen főparancsnoki tiszténél fogva a támadást kellett volna szorgalmaznia – csakis ő követett el mindent, hogy visszatartsa az orosz hadsereget a felesleges ütközetektől.

A Borogyinónál halálosan megsebzett vad valahol ott feküdt, ahol az elszaladó vadász hagyta; ám a vadász nem tudta, él-e még a vad, erős-e még és csupán csak elrejtőzködött. Egyszeribe felhangzott a sebzett vad nyögése.

A sebzett vad, a francia hadsereg nyögése – amellyel elárulta, hogy pusztulófélben van – Lauriston követsége volt: elküldték Kutuzov táborába, hogy békét kérjen.

Napoleon abban a szent hiszemben, hogy nem az a jó, ami jó, hanem az, ami őneki eszébe jut, levelet írt Kutuzovnak az éppen agyába ötlő szavakkal, amelyeknek semmi értelmük se volt.

„Monsieur le prince Koutouzov – írta – j'envoie près de vous un de mes aides de camps généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière considération que j'ai depuis longtemps pour sa personne... Cette lettre n'étant à autre fin, je prie Dieu, Monsieur le prince Koutouzov, qu'il vous ait en Sa sainte et digne garde.

Moscou, le 30. Octobre, 1812. Signé: Napoleon."[1]

[1] „Kutuzov herceg, elküldöm önhöz egyik szárnysegédemet, hogy több fontos dologról tárgyaljon önnel. Kérem fenségedet, adjon hitelt annak, amit követem mondani fog, *kivált amikor azt a tiszteletet és azt a megkülönböztetett nagyrabecsülést fejezi ki, amellyel ön iránt viseltetem.* Soraimat zárva arra kérem Istent, Kutuzov herceg, tartsa meg önt az ő szent oltalmában.

Moszkva, 1812. október 30.

Napoleon."

„Je serais maudit par la postérité si l'on me regardait comme le premier moteur d'un accommodement quelconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation"[2] – felelte Kutuzov és továbbra is mindent elkövetett, hogy visszatartsa a hadsereget a támadástól.

Az alatt az egy hónap alatt, amíg a francia hadsereg Moszkvát fosztogatta, az orosz hadsereg pedig Tarutyinónál nyugalomban táborozott, megváltozott a két hadsereg erőinek (létszámának és szellemének) viszonya: az oroszok javára billent a mérleg. Jóllehet az oroszok nem ismerték a francia sereg helyzetét és létszámát – mihelyt megváltozott a viszony, legott tömérdek jel szinte sürgette a támadást.

E jelek a következők voltak: Lauriston követsége, az élélembőség Tarutyinóban, a mindenfelől érkező hírek a franciák veszteségéről, szétzüllöttségéről, ezredeink kiegészítése újoncokkal, a jó időjárás, az orosz katonák tartós pihenése, a pihenés folyományaképpen a hadakban rendszerint jelentkező türelmetlenség: teljesítsük végre azt, ami végett összesereglettünk, a kíváncsiság az iránt, mi történt a francia hadseregben, amely eltűnt szem elől, az a merészség, ahogyan az orosz előőrsök cikáztak a Tarutyinóban állomásozó franciák körül, a parasztoknak és a partizánoknak a franciákon aratott könnyű győzelmeiről szóló hírek, a hírek keltette irigység, a bosszú érzése, mely minden katona lelkét nyomta mindaddig, amíg a franciák Moszkvában voltak, és főként az a minden egyes katona lelkében feltámadó tudat: most már megváltozott az erők viszonya, most már a mi oldalunkon van a fölény. Az erők viszonya – lényegében – csakugyan megváltozott, és a támadás elkerülhetetlenné vált. Amilyen pontosan üt az óra, majd megszólal a zene az órában, ha a mutató megteszi a teljes kört, a legfelsőbb körökben, az erőviszonyok lényeges megváltozásának megfelelően úgyszintén máris hallatszott a feszültebb mozgás zaja: a zenélőóra berregése és muzsikája.

III

Az orosz hadsereget Kutuzov és vezérkara irányította, meg az uralkodó Pétervárról. Pétervárott már Moszkva kiürítésének híre előtt összeállították az egész háború részletes haditervét és megküldték Kutuzovnak, hogy ahhoz tartsa magát. Jóllehet ezt a tervet abban a hiszemben készítették, hogy Moszkva még a mi kezünkben van, a vezérkar mégis jóváhagyta és vállalta megvalósítását. Kutuzov csak azt írta válaszul, hogy a főhadszíntértől messzire eső elterelő hadmozdulatokat mindig nehéz végrehajtani. Ekkor a felmerülő nehézségek leküzdése végett újabb utasításokat, újabb személyeket küldtek hozzá azzal a megbízással, hogy kísérjék figyelemmel Kutuzov cselekedeteit és tegyenek jelentést róluk.

---

[2] „Átokkal sújtana az utókor, ha engem tarthatna bármilyen megegyezés okozójának. *Ilyen most nemzetem szelleme.*"

Ezenkívül az orosz hadsereg vezérkara teljesen átalakult. Betöltötték az elesett Bagration és a megsértődött, visszavonult Barclay helyét. Igen komolyan megfontolták, mi lesz jobb: ha A-t teszik B. helyére, vagy B-t D. helyére, vagy ha épp ellenkezőleg D-t az A. helyére és így tovább, mintha ettől – kivéve A. és B. megelégedését – bármi is függhetett volna.

A hadsereg vezérkarában a Kutuzov és vezérkari főnöke, Bennigsen között dúló ellenségeskedés, az uralkodó megbízottjainak jelenléte és az említett változtatások folytán még a szokottnál is bonyolultabb fondorlatokat szőttek az egyes pártok: A. áskálódott B. ellen, B. pedig C. ellen és így tovább, minden elképzelhető változatban és csoportosításban. Mindezen áskálódások során éppen a háború sorsa volt az ármánykodás tárgya, amelyet mindezek az emberek irányítani akartak: de a hadi cselekmények csak folytak tőlük függetlenül, pontosan úgy, ahogy folyniok kellett, azaz soha sem vágtak egybe azzal, amit egyes emberek kieszeltek, hanem mindig a tömegek egymáshoz való viszonyának lényegéből eredtek. A legfelsőbb körökben egymást keresztező, összekuszálódó agyszülemények mind csupán hű tükrei voltak annak, ami szükségképpen bekövetkezett.

„Mihail Ilarionovics herceg! – írta az uralkodó október másodikán kelt levelében, amely a tarutyinói csata után érkezett meg. – Moszkva szeptember másodika óta az ellenség kezében van. Ön huszadikán tett jelentést utoljára; ez alatt az egész idő alatt semmi sem történt annak érdekében, hogy fellépjünk az ellenséggel szemben és felszabadítsuk ősi székvárosunkat, sőt az ön legutóbbi jelentése szerint még vissza is vonultunk. Szerpuhovot már elfoglalta egy ellenséges osztag. Tula és a hadseregnek oly nélkülözhetetlen, híres tulai gyár veszélyben forog. Wintzingerode tábornok jelentéséből azt látom, hogy egy 10 000 főnyi ellenséges hadtest a pétervári út felé közeledik. Egy másik többezres csapat Dmitrovo felé nyomul. A harmadik a vlagyimiri úton vonul előre. A negyedik, szintén eléggé jelentékeny egység, Ruza és Mozsajszk között áll. Napoleon maga huszonötödike óta Moszkvában van. Mindezen értesüléseim alapján: az ellenség erős egységekre tagolta haderejét, Napoleon pedig a gárdával még ott van Moszkvában – nem tartom valószínűnek, hogy az önnel szemközt álló ellenséges haderő jelentékeny volna és lehetetlenné tenné, hogy ön támadóan lépjen fel. Ellenkezőleg: igen valószínű az a feltevés, hogy az ellenség csak kisebb csapatokkal vagy legfeljebb az önre bízott hadseregnél sokkal gyengébb hadtesttel üldözi önt. Úgy vélem, mindeme körülményeket kihasználva, az önnél gyengébb ellenséget sikerrel megtámadhatná, elpusztíthatná, vagy legalábbis visszavonulásra kényszeríthetné; akkor megtarthatnánk azoknak a kormányzóságoknak tekintélyes részét, amelyek most az ellenség kezén vannak – és ezzel elhárítanánk a veszélyt Tula és a többi belső városunk felől. Önt terheli majd a felelősség, ha az ellenségnek módot ad arra, hogy egy jelentékeny hadtestet Pétervár ellen indítson és fenyegesse a

fővárost, amelyben nem maradhatott sok katona, mivel ön minden eszközzel rendelkezik ahhoz, hogy erélyes és cselekvő fellépés esetén a rábízott hadsereggel elhárítsa ezt az újabb csapást. Ne feledje el: Moszkva elvesztéséért még felelősséggel tartozik megbántott hazájának. Tapasztalhatta, hogy készséggel részesítettem kitüntetésben mindeddig. Ez a készség most se csökkent bennem, de én és Oroszország joggal várja el öntől mindazt a buzgalmat és szilárdságot, mindazokat a sikereket, amelyeket az ön esze, katonai képességei és az ön vezette csapatok vitézsége ígér."

De akkor, amikor éppen útban volt ez a levél, amely azt bizonyítja, hogy a valóságos erőviszonyok már Pétervárott is éreztetik hatásukat – Kutuzov már nem tudta visszatartani hadseregét a támadástól és most már megütközött az ellenséggel.

Október másodikán egy Sapovalov nevű kozák lovasjárőri útján lelőtt egy nyulat, egy másikat pedig megsebesített. A megsebzett nyulat kergetve, jó messzire elkalandozott az erdőben és majd belebotlott Murat seregének balszárnyába, mely minden elővigyázatosság nélkül ott táborozott. A kozák nevetve beszélte el bajtársainak, hogy kis híján a franciák közé cseppent. A zászlós ezt az elbeszélést hallva, mindjárt jelentést tett parancsnokának.

Berendelték és kifaggatták a kozákot; a kozákparancsnokok fel akarták használni ezt a jó alkalmat, hogy lovat zsákmányoljanak, így hát az egyik parancsnok, aki ismerős viszonyban volt a hadsereg legmagasabb rangú vezetőivel, közölte ezt a tényt egy vezérkari tábornokkal. Az utóbbi időben a végsőkig feszült a helyzet a hadsereg vezérkarában. Jermolov néhány nappal ez előtt az eset előtt felkereste Bennigsent és könyörögve kérte, vesse latba minden befolyását és követelje a főparancsnoktól, hogy indítson támadást.

– Ha nem ismerném önt, azt hinném, hogy nem akarja komolyan azt, amit kér. Hiszen csak javasolnom kell valamit, őfőméltósága máris biztosan az ellenkezőjét teszi – felelte Bennigsen.

A kozákoktól kapott hír, amelyet a kiküldött járőrök is megerősítettek, azt bizonyította, hogy az események végleg megértek. A megfeszített húr elpattant, berregni kezdett az óra, és megszólalt a muzsika. Kutuzov minden állítólagos hatalma, minden tehetsége, tapasztaltsága és emberismerete ellenére sem akadályozhatta most már tovább ezt az elkerülhetetlen hadmozdulatot, és figyelembe véve Bennigsen levelét, aki személyesen az uralkodónak küldött jelentést, figyelembe véve a tábornokok egyhangú kívánságát, a császár feltehető óhaját és a kozákok szerezte értesülést, kiadta a parancsot arra, amit céltalannak, sőt károsnak tartott – áldását adta erre a befejezett tényre.

Bennigsen jelentése a támadás szükségességéről, a kozákok szerezte hír a franciák födetlen balszárnyáról csupán a legutolsó előjele volt annak, hogy a támadás elkerülhetetlen, így hát október ötödikére kitűzték a támadást.

Kutuzov október negyedikén reggel aláírta a hadparancsot. Toll felolvasta Jermolovnak és azt javasolta, hogy tegyen további intézkedéseket.

– Jó, jó, most nem érek rá – mondta Jermolov és kiment a házból. A Toll fogalmazta hadparancs nagyon jó volt. Akárcsak az austerlitzi hadparancsban, itt is meg volt írva, noha nem németül:

„*Die erste Colonne marschiert* ide és ide, *die zweite Colonne marschiert*[3] oda és oda", és így tovább. És ezek a hadoszlopok papíron a kitűzött időre mind pontosan megérkeztek a kijelölt helyre és megsemmisítették az ellenséget. Mint minden hadparancsban, ebben is nagyszerűen ki volt gondolva minden, de – megesik ez minden hadparanccsal – egyetlen hadoszlop sem érkezett meg a kitűzött időben a kijelölt helyre.

Amikor a hadparancs kellő számú példányban elkészült, behívtak egy tisztet és elküldték Jermolovhoz, hogy végrehajtás céljából adja át ezt az iratot. A fiatal lovasgárdista tisztnek, Kutuzov futártisztjének nagy örömet okozott e fontos megbízás, indult is rögtön Jermolov szállására.

– Elment – felelte Jermolov tisztilegénye. A lovasgárdista tiszt elment egy tábornokhoz, akihez Jermolov gyakran járt.

– Nincs itt, a tábornok is elment.

A gárdatiszt most már lóra ült és elnyargalt egy másik tábornokhoz.

– Nincs itt, elmentek.

„Még felelősségre vonnak a késedelemért! Micsoda bosszúság!" – gondolta a tiszt. Bejárta az egész tábort. Ki azt mondta, hogy látta Jermolovot, ahogy más tábornokokkal ellovagolt valahová, ki azt mondta, most már bizonyára otthon van. A tiszt sebtiben evett néhány falatot egy tiszttársánál, aztán megint az elővédhez, Miloradovicshoz indult. Miloradovics se volt otthon, de itt legalább megmondták neki, Miloradovics bálba ment Kikin tábornokhoz, nyilván ott van Jermolov is.

– De hol van az?

– Ahol ni, Jecskinóban – felelte egy kozáktiszt és egy távoli földesúri udvarház felé mutatott.

– Hogyhogy? Túl az előőrsvonalon?

– Két ezredünket odaküldték az előőrsvonalba. Lesz ott ma olyan dáridó, hogy szörnyű!

A tiszt az előőrsvonalon túlra, Jecskinóba indult. Az udvarházhoz közeledve már messziről hallotta egy talpalávaló katonanóta összehangzó, vidám dallamát.

[3] Az első oszlop menetel... A második oszlop menetel...

– „A-a... ligetben, a ligetben!..." – hallatszott a füttyszóval, cintányér-csörgéssel elegyes nóta, melyet olykor túlharsogott a kurjongatás. A tisztnek is jókedve kerekedett a hangok hallatára, de szorongott is a lelke: még ő lesz a hibás, amiért nem adta át idejében a rábízott, fontos parancsot. Már kilencre járt az óra. Leszállt a nyeregből, felment az orosz és a francia vonalak között levő, épségben maradt, nagy földesúri udvarház tornácára. A tálalóban és az előszobában inasok sürögtek-forogtak, ki ételt, ki italt vitt. Az ablak alatt énekesek álltak. A tisztet bevezették a terembe; egyszerre ott látta a hadsereg valamennyi tekintélyesebb tábornokát együtt, közöttük Jermolovnak a többiek közül kiütköző, termetes alakját is. Minden tábornok kigombolt mundérban volt; félkörben állva, kipirult, élénk arccal, hangosan nevettek. A terem közepén egy piros arcú, alacsony, szép tábornok fürgén és ügyesen ropta a trepakot.[4]

– Hahaha! Ez már beszéd, Nyikolaj Ivanovics, hahaha!

A tiszt érezte, hogy ha ebben a pillanatban odamegy ezzel a fontos paranccsal, kétszerte nagyobb hibát követ el, így hát várni akart; de az egyik tábornok meglátta, megismerte és szólt Jermolovnak. Jermolov komor arccal odament a tiszthez, meghallgatta, aztán elvette tőle az iratot, de egy szót se szólt.

– Azt hiszed, véletlenül ment el hazulról? – mondta aznap este egy vezérkari tiszt a gárdatisztnek, Jermolovra célozva. – Szántszándékkal tette. Huncutság van ebben! Borsot akar törni Konovnyicin orra alá. Meglásd, micsoda kalamajka lesz ebből holnap!

V

A roskatag Kutuzov másnap jókor reggel felkelt, imádkozott, felöltözött és azzal a kellemetlen tudattal, hogy most irányítania kell egy olyan csatát, amelyet nem helyesel, hintajába ült, kihajtatott Letasovkából, öt versztányira Tarutyinótól, oda, ahol össze kell gyűlniök a támadó hadoszlopoknak. Utazás közben hol elszundított, hol felserkent és fülelt, nem lövöldöznek-e jobbról, nem kezdődött-e meg a csata. De még csend volt mindenütt. A nyirkos, borús őszi nap hajnala éppen csak derengett még. Kutuzov Tarutyinóhoz közeledve észrevett néhány lovaskatonát, akik itatni vezették lovukat azon az úton keresztül, amelyen a hintó haladt. Kutuzov szemügyre vette őket, megállította hintaját és megkérdezte, melyik ezredhez tartoznak. A lovaskatonák ahhoz a hadoszlophoz tartoztak, amelynek már jó messze, elől, lesben kellett volna állnia. „Bizonyára valami tévedés van a dologban" – gondolta az öreg főparancsnok. De amikor még tovább jutott, gyalogezredeket pillantott meg: a puskák gúlában vannak, a katonák alsónadrágban kásáért meg tűzifáért

[4] Orosz népi tánc.

mennek. Odahívatta a tisztet. A tiszt jelentette, hogy semmilyen parancsot se kaptak a felvonulásra.

– Már hogyne... – kezdte Kutuzov, de nyomban elhallgatott és magasabb rangú tisztet hívatott magához. Kiszállt hintajából, és lehajtott fejjel, zihálva, némán várakozva fel s alá járkált. Amikor Eychen, az odarendelt vezérkari tiszt jelentkezett, Kutuzov elvörösödött; nem azért, mert ez a tiszt a hiba okozója, hanem mert méltó tárgy ahhoz, hogy kitöltse rajta dühét. Az aggastyan remegve, zihálva dühbe gurult – ilyenkor néha a földön fetrengett mérgében – rátámadt Eychenre, fenyegette mind a két kezével, rikácsolt és útszéli hangon káromkodott. Egy másik tiszt, Brozin kapitány, aki csak véletlenül keveredett oda, hasonló sorsban részesült, noha teljesen ártatlan volt.

– Micsoda gazemberség! Agyonlövetem magukat! Aljas dögök! – rikácsolta rekedten, hadonászott mind a két kezével és már-már elesett. Fizikai fájdalmat érzett. Ő, a főparancsnok, a főméltóságú úr, aki előtt váltig az hangoztatják, hogy Oroszországban még soha senkinek se volt olyan nagy a hatalma, mint őneki, most ilyen helyzetbe kerül – kikacagja az egész hadsereg. „Kár volt annyira törnöm magam az imádsággal, hogy sikerüljön a mai nap, kár volt virrasztanom egész éjjel, kár volt annyit tépelődnöm – gondolta önmagáról. – Amikor fiatal tisztecske voltam, senki se mert így gúnyolódni rajtam... Most pedig!"... Olyan testi fájdalmat érzett, mintha megbotozták volna, nem állhatta meg, hogy ezt dühös, fájdalmas rikoltozással ki ne fejezze; de mihamar kiveszett belőle az erő; körülnézett és érezve, hogy sok csúnyaságot összebeszélt, visszaült hintajába és némán visszahajtatott.

A kiömlött düh végleg elpárolgott. Kutuzov lanyhán hunyorogva hallgatta Bennigsen, Konovnyicin és Toll mentegetőzését, védekezését és sürgetését, hogy másnap hajtsák végre ezt a most elvetélt hadműveletet (Jermolov csak másnap jelent meg előtte). És Kutuzovnak ismét bele kellett egyeznie.

VI

Másnap este csapataink összegyülekeztek a kijelölt helyeken és éjjel megkezdték a felvonulást. Lilásfekete felleg borította az őszi, éji eget, de eső nem esett. A föld nedves volt, de nem sáros; csapataink zajtalanul haladtak, csak az ágyúk csörömpölése hallatszott néha, akkor is gyengén. Megtiltották a hangos beszédet, a pipázást, a tűzcsiholást; a lovakat visszatartották a nyerítéstől. A vállalkozás titokzatossága csak fokozta vonzóerejét. Az emberek jókedvűen meneteltek. Némelyik oszlop megállt, gúlába rakta a puskát és lefeküdt a hideg földre, abban a hiszemben, hogy megérkezett oda, ahová kell; némelyik oszlop (a legtöbb) egész éjjel menetelt és bizonyára nem oda jutott el, ahová érkeznie kellett volna.

Csak Orlov-Gyenyiszov gróf érkezett meg a kitűzött időben a kijelölt helyre kozákjaival (ez egyébként a legjelentéktelenebb osztag volt). A csa-

pat a Sztromilova falvából Dmitrovszkojéba vezető ösvény mellett, az erdő legszélén megállt.

Pirkadatkor felköltötték az elszunnyadt Orlov grófot. Egy szökevényt vezettek eléje, aki a francia táborból jött. Ponyatovszkij hadtestének egyik lengyel altisztje volt. Az altiszt lengyelül elmagyarázta, hogy azért szökött át, mert sérelem érte a szolgálatban: már régóta tiszti rangot kellett volna kapnia, mert ő vitézebb akárkinél, így hát faképnél hagyta őket, és bosszút akar állni rajtuk. Azt mondta, hogy Murat innen egy versztányira ütött tanyát éjszakára; ha adnak mellé száz embert, ő élve elfogja Murat-t. Orlov-Gyenyiszov tanácsot tartott tiszttársaival. Ez az ajánlat túlságosan csábító volt, semhogy elvessék. Mindenki úgy nyilatkozott, hogy rá kell menni a franciára, mindenki azt tanácsolta, próbáljuk meg. Sok vita és fontolgatás után Grekov vezérőrnagy elhatározta, hogy két kozákezreddel együtt elindul az altiszttel.

– De jól vigyázz – mondta Orlov-Gyenyiszov az altisztnek, amikor elbocsátotta – ha hazudtál, felhúzatlak, mint egy kutyát, de ha valót mondtál, száz arany a jutalmad.

Az altiszt nem felelt semmit, de igen elszánt arckifejezéssel nyeregbe szállt és útnak indult Grekovékkal, akik mihamar összeszedelőzködtek. Eltűntek az erdőben. Orlov gróf, az alig derengő hajnal hűvösségében dideregve, igen izgatottan amiatt, amibe a maga felelősségére vágott bele, miután elbúcsúzott Grekovtól, kiment az erdőből és nézegetni kezdte az ellenséges tábort, amely a pitymallat és a már-már kihunyó tábortüzek világánál most csábítónak látszott. Orlov-Gyenyiszov gróftól jobbra, egy nyílt lejtőn kellett volna feltűnnie a többi hadoszlopnak. Orlov gróf arrafelé nézett; de jóllehet már messziről észre lehetett volna venni őket, hadoszlopaink csak nem akartak megjelenni. A francia táborban, ahogy Orlov-Gyenyiszov vélte, sőt ahogy sasszemű segédtisztje mondta is, mozgolódás támadt.

– Ej, csakugyan elkéstünk – mondta Orlov gróf és a tábor felé nézett. Miként gyakran megesik, ha már nincs a szemünk előtt az az ember, akinek elhittük a szavát, ő is egyszerre teljesen világosan látta, hogy ez az altiszt csaló; hogy hazudott; hogy csak meg akarja hiúsítani az egész támadást ennek a két ezrednek az elvonásával, amelyeket Isten tudja, hová vezet. Hisz a csapatok e tömkelegéből lehetetlen kihalászni épp a főparancsnokot.

– Csakugyan hazudott az a gazfickó – mondta a gróf.

– Még visszahívhatjuk őket – mondta a kíséret egyik tagja, akit, akárcsak Orlov-Gyenyiszov grófot, bizalmatlanság fogott el, amikor a táborra nézett.

– Tessék? Igazán? Ez a véleménye? Vagy megállítsuk őket? Vagy mégse?

– Parancsolja, hogy visszahívjuk őket?

– Visszahívni! Vissza! Vissza! – mondta egyszerre határozottan Orlov gróf és az órájára pillantott. – Úgyis késő már, egészen világos van.

A segédtiszt az erdőben nyargalvást nyomába eredt Grekovnak. Ami-

kor Grekov visszatért, Orlov-Gyenyiszov, mivel felizgatta ez a dugába dőlt próbálkozás és meddő várakozás: mikor jelennek már meg a gyalogos hadoszlopok, amelyek még mindig nem tűntek fel; mivel izgatta az ellenség közelsége (csapatának minden katonája ugyanezt érezte), elhatározta, hogy támad.

Suttogva azt vezényelte: lóra! Elrendeződtek, keresztet vetettek...

– Isten nevében!

„Hurrrááááá!" – zúgott az erdőben, és a századok egymás után – mintha csak zsákból peregnének kifelé – előre tartott hajítódárdával vidáman száguldottak előre a patakon át a tábor felé.

Az első francia, aki meglátta a kozákokat, rémülten, kétségbeesetten kiáltott egyet – erre aki csak a táborban volt, öltözetlenül, félálomban futásnak eredt, ki merre látott; otthagytak ágyút, puskát, lovat, mindent.

Ha a kozákok, nem törődve azzal, ami mögöttük és körülöttük van, üldözőbe veszik a franciákat, bizonyosan elfogják Murat-t és zsákmányul ejtenek mindent, ami csak ott volt. Parancsnokaik ezt is akarták. De amikor a kozákok a martalékhoz meg a foglyokhoz jutottak, nem lehetett arrább mozdítani őket. A vezényszóra senki rá se hederített. 1500 foglyot ejtettek, 38 ágyút, egy csomó zászlót – és ami a kozák szemében a legfontosabb – sok lovat, nyerget, takarót és különféle holmikat zsákmányoltak. Mindezekkel tennivaló járt: kézhez venni a foglyokat, ágyúkat, felosztani a prédát, kiabálni, sőt összetűzni egymással – a kozákok hozzá is láttak mindezekhez.

A franciák, mivel többé nem üldözték őket, lassanként magukhoz tértek, a vezényszavakra összegyűltek és elkezdtek lövöldözni. Orlov-Gyenyiszov meg akarta várni a többi hadoszlopot; és nem nyomult előre tovább.

Pedig a hadparancs szerint – *„die erste Colonne marschiert"* stb. – az elkésett hadoszlopok gyalogos csapatai, amelyeket Toll utasításai szerint Bennigsen vezetett, annak rendje-módja szerint útnak indultak valahová, de nem a kijelölt helyre. Ahogy történni szokott, az emberek – pedig de vidáman indultak útnak – meg-megálltak, hangosan elégedetlenkedtek, mert érezték, hogy itt valami galiba támadt, és valahová visszafelé tódultak. A mellettük elrobogó segédtisztek és tábornokok kiabáltak, dühöngtek, veszekedtek, azt magyarázták, hogy egyáltalán nem arrafelé kell menni; hogy már el is késtek, szidtak valakit stb., végül mindnyájan legyintettek és elindultak, de csak azért, hogy menjenek valahová. „Majd csak kilyukadunk valahová." Csakugyan el is jutottak, de nem oda, ahová kellett volna; egyik-másik oda jutott, ahová kellett, de úgy elkésett, hogy semmi hasznát se vehették, csak céltáblául szolgált az ellenségnek. Toll, aki ebben az ütközetben Weyrother austerlitzi szerepét játszotta, nagy igyekezettel nyargalt egyik helyről a másikra, de mindenütt teljes felfordulást talált. Így például az erdőben rábukkant Bagovut hadtestére, amikor már teljesen világos volt, pedig a hadtestnek már régen ott kellett volna lennie Orlov-Gyenyiszov mellett. Toll a balsiker miatt elkeseredve, izgatottan, azt gyanítva, hogy ebben valaki mégiscsak ludas,

odavágtatott a hadtestparancsnokhoz és heves szemrehányások közepette kijelentette: ezért főbelövés jár. Bagovut, ez a harcedzette, nyugodt, öreg tábornok, akit szintén elgyötört már ez a sok megtorpanás, ez a zűrzavar, ez a sok ellentmondás, természetétől teljesen elütő módon, mindenki nagy ámulatára dühbe gurult és sok kellemetlen dolgot vágott Toll fejéhez.

– Leckéztetést nem fogadok el senkitől, katonáim élén meghalni pedig tudok olyan jól, mint akárki más – mondta és egyik hadosztályával előreindult.

A felbőszült, vitéz Bagovut, amikor a franciák golyózáporában kiért a mezőre, egy pillanatig sem töprengve azon, hasznos-e beavatkozása a csatába vagy haszontalan, egyetlen hadosztállyal egyenest előre indult és a franciák golyózáporába vezette csapatát. De hiszen épp a veszély, az ágyú meg a puskagolyó zápora kellett most neki ebben a düh ajzotta lelkiállapotban. A legelső golyók egyike eltalálta, a következő golyók pedig sok katonáját megölték. Hadosztálya – teljesen céltalanul – az ellenség tüzében állt egy jó ideig.

VII

Eközben egy másik hadoszlopnak szembe kellett volna támadnia a franciákat; csakhogy ennél a hadoszlopnál ott volt Kutuzov. Jól tudta, hogy ebből az ő akarata ellenére megindított csatából semmi jó nem származhat, csak zűrzavar kavarodhat belőle, tehát amennyire tőle tellett, igyekezett visszatartani a csapatokat. Nem mozdult semerre.

Szótlanul jött-ment szürke kis lován, lanyhán felelgetett a támadást sürgető javaslatokra.

– Ön folyton csak azt hajtogatja: támadjunk, de nem látja, hogy bonyolult hadműveleteket nem tudunk végrehajtani – mondta Miloradovicsnak, aki arra kérte, indulhasson már előre.

– Nem tudtuk reggel élve elfogni Murat-t, nem tudtunk idejében eljutni a helyünkre: most már nem érdemes csinálni semmit – felelte egy másiknak.

Amikor Kutuzovnak jelentették, hogy a franciák mögött, ahol a kozákok jelentései szerint eddig nem volt senki, most ott áll két lengyel zászlóalj, Jermolovra sandított (tegnap óta még nem beszélt vele).

– Lámcsak, sürgetik a támadást, javasolnak különféle terveket, de alighogy dologhoz lát az ember, kiderül, hogy semmi sincs készen, és az előre figyelmeztetett ellenség megteszi a maga intézkedéseit.

Jermolov összehunyorította szemét és enyhe mosollyal hallgatta ezeket a szavakat. Tudta, hogy elmúlt a vihar a feje felől, mert Kutuzov beéri ezzel a célzással.

– Az én rovásomra tréfálkozik – mondta halkan Jermolov és térdével meglökte a mellette álló Rajevszkijt.

Nem sokkal később odalépett Kutuzov elé és tisztelettel jelentette:

– Még nem vesztegettük el az időt, főméltóságú uram, az ellenség még

nem takarodott el. Parancsolja meg, hogy támadjunk! Különben a gárda még puskaport se szagol.

Kutuzov egy szót se szólt, de amikor hírét vette, hogy Murat csapatai visszavonulnak, támadást parancsolt; de minden száz lépés után megállt vagy háromnegyed órára.

Az egész ütközet csak annyi volt, amit Orlov-Gyenyiszov kozákjai csináltak; a hadsereg többi egysége – teljesen feleslegesen – csupán elvesztette néhány száz emberét.

Kutuzov a csata eredményeként gyémántos rendjelet, Bennigsen szintén gyémántokat meg százezer rubelt kapott, és rangjuknak megfelelően a többieknek is sok kellemes dologban volt részük, és a csata után újabb áthelyezések történtek a vezérkarban.

„Lám, *nálunk mindig* minden fonákul történik!" – mondták a tarutyinói ütközet után az orosz tisztek és tábornokok, pontosan ugyanúgy, ahogy most is mondani szokták, azt akarván éreztetni, hogy egy ostoba fickó odafent mindent fonákjára fordít, pedig mi de másként csinálnánk! Ám akik így beszélnek, vagy nem értenek ahhoz, amiről beszélnek, vagy szántszándékkal becsapják magukat. Minden csata – a tarutyinói, a borogyinói, az austerlitzi – egészen másképp megy végbe, mint ahogy irányítói tervezik. Ez benne van a dolgok természetében.

A szabad erők tengernyi sokasága (hiszen az ember sehol sem szabadabb, mint éppen a csatában, ahol életről és halálról van szó) gyakorol hatást az ütközet irányára, és ezt az irányt sohase lehet előre kiszámítani, mert sohasem esik egybe egy bizonyos erő irányával.

Ha egy testre *egy* időben különböző irányú erők hatnak, akkor a test mozgásának iránya sohasem esik egybe egyik erőnek irányával sem; mindig a legrövidebb, a középső irányt választja, melyet a mechanikában az erők parallelogrammájának átlója fejez ki.

Ha a történészek, különösen a francia történészek leírásában azt találjuk, hogy a háborúk és ütközetek mindig előre meghatározott terv szerint folynak le, akkor mindebből csakis azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezek a leírások helytelenek.

A tarutyinói csata nyilvánvalóan nem érte el azt a célt, amelyet Toll a szeme előtt tartott – a csapatokat a hadparancs megállapította rend szerint vezessék a csatába – sem azt a célt, amelyet Orlov gróf kitűzött – elfogja Murat-t – sem Bennigsen és más személyek célját: egy pillanat alatt megsemmisítsék az egész hadtestet – sem annak a tisztnek a célját, aki azért akart résztvenni a csatában, hogy kitüntesse magát, sem azét a kozákét, aki még több zsákmányra akart szert tenni, mint amennyit szerzett stb.... De ha a csatának az volt a célja, ami meg is valósult, és ami akkoriban minden orosz ember általános kívánsága volt (a franciák kiűzése Oroszországból; hadseregük elpusztítása), akkor világos, hogy a tarutyinói csata, éppen a baklövések egész sorozata folytán olyan esemény lett, amelyre a hadjárat akkori szakaszában szükség volt. Nehéz, sőt lehetetlen más, célszerűbb kimenetelét elképzelni, mint amilyen a valóságban

volt. A legkisebb erőfeszítéssel a legnagyobb zűrzavar közepette, a legcsekélyebb veszteség árán az egész hadjárat során a legnagyobb eredményt érték el: a visszavonulásból átcsaptak támadásba, leleplezték a franciák gyengeségét és megadták azt a lökést, amely még hiányzott ahhoz, hogy a napoleoni hadsereg megkezdje a menekülést.

VIII

Napoleon a „moskowai" ragyogó győzelem után bevonul Moszkvába; a győzelem nem lehet kétséges, hiszen a csatatér a franciák birtokában maradt. Az oroszok visszavonulnak és feladják a fővárosukat. Moszkva, az élelmiszerrel, lőfegyverrel, lőszerrel és temérdek kinccsel telezsúfolt Moszkva Napoleon kezében van. Az orosz hadsereg, amelynek fele annyi ereje sincs, mint a franciáknak, egy hónapon át egyetlen kísérletet sem tesz a támadásra. Napoleon helyzete a lehető legragyogóbb. Ahhoz, hogy kétszerte nagyobb erejével rázúduljon az orosz hadsereg maradványaira és elpusztítsa; ahhoz, hogy előnyös békét csikarjon ki, vagy visszautasítás esetén fenyegető hadmozdulatot tegyen Pétervár ellen; ahhoz, hogy akár sikertelenség esetén is, visszatérjen Szmolenszkba vagy Vilnába, vagy Moszkvában maradjon, egyszóval ahhoz, hogy megtartsa azt a ragyogó helyzetet, amelyben akkor a francia hadsereg volt – nem kellett semmilyen különösebb zsenialitás. Csak a legegyszerűbb és a legkönnyebb dolgot kellett volna tenni: megakadályozni a martalóckodást, téli ruháról gondoskodni – Moszkvában volt elég az egész hadsereg számára – rendje-módja szerint összegyűjteni az élelmiszert, amelyből Moszkvában (a francia történetírók szerint) több mint egy félévre való is akadt. Napoleon, ez a legzseniálisabb lángelme, akinek megvolt a hatalma ahhoz, hogy irányítsa hadseregét – ahogy a történetírók írják – mindezt nem tette meg.

Mindezt nem tette meg, sőt arra használta fel hatalmát, hogy a kínálkozó utak közül épp a legostobábbat, a legveszélyesebbet válassza. Ott telelhetett volna Moszkvában, mehetett volna Pétervár ellen, Nyizsnyij-Novgorod ellen, vagy visszafelé, északnak, vagy délnek, azon az úton, amelyen később Kutuzov elindult, de mindezt nem cselekedte; nem is lehet ostobább és veszélyesebb dolgot elképzelni, mint amit Napoleon cselekedett: október közepéig ottmaradt Moszkvában, a várost prédául odadobta csapatainak, aztán habozva, hagyjon-e helyőrséget, vagy se, kivonult Moszkvából, szinte odament Kutuzovhoz, de nem bocsátkozott ütközetbe, jobbra tért, elment Milojaroszlavecig, ott meg se kísérelte, hogy áttörjön, nem azon az úton haladt, amelyen Kutuzov, hanem visszaindult Mozsajszk felé az elpusztított szmolenszki útvonalon. Ennél ostobább és a hadseregre veszélyesebb cselekedetet – ahogy a következményekből ki is tűnik – még kitalálni sem lehet. Ám próbálják meg akár a legügyesebb stratégák: gondoljanak ki – azt képzelve, Napoleonnak az volt a célja, hogy romlásba döntse hadseregét – gondoljanak ki más intézkedéseket,

amelyekkel ugyanolyan kétségtelenül, ugyanolyan tökéletesen el lehetett volna pusztítani az egész francia hadsereget – függetlenül attól, mit tesz az orosz hadsereg – ahogy Napoleon cselekedte!

A lángeszű Napoleon megtette. Ámde azt mondani, hogy Napoleon szántszándékkal sodorta pusztulásba seregét, vagy azt mondani, hogy nagyon ostoba volt, éppoly igazságtalanság volna, mint azt mondani, hogy Napoleon azért vezette seregét Moszkváig, mert ezt akarta és mert nagyon okos, sőt lángeszű hadvezér volt.

Mind az egyik, mind a másik esetben az ő személyes tevékenysége – melynek nem volt nagyobb hatása, mint bármelyik katonája személyes tevékenységének – csupán egybevágott azokkal a törvényekkel, amelyek szerint ez az egész jelenség végbement.

Teljesen hamisan (csupán azért, mert a következmények nem igazolták Napoleont) állítják a történetírók, hogy Napoleon ereje elapadt Moszkvában. Napoleon ugyanúgy, mint előbb és ugyanúgy, mint később, 1813-ban, minden tehetségét és erejét latba vetette, hogy a legjobbat cselekedje, mind a maga, mind a hadserege számára. Napoleon tevékenysége ez alatt az idő alatt nem kevésbé csodálatos, mint Egyiptomban, Olaszországban, Ausztriában és Poroszországban. Nem tudjuk biztosan, milyen nagy volt Napoleon zsenialitása Egyiptomban, ahol negyven évszázad nézett le nagyságára – hiszen mindezeket a nagy hőstetteket csupán franciák leírásából ismerjük. Nem formálhatunk biztos ítéletet Ausztriában és Poroszországban megnyilvánuló zsenialitásáról sem, mert ottani tevékenységéről francia és német forrásokból kell merítenünk értesüléseinket; pedig hát a németek szükségképpen a zsenialitással magyarázzák a németországi háborút, amelynek során megfoghatatlan módon egyetlen kardcsapás nélkül megadták magukat egész hadtestek, ostrom nélkül behódoltak a várak – a németek szemében ez az egyetlen természetes magyarázat. De nekünk, hálistennek, nincs okunk arra, hogy szégyenünket takargatva elismerjük Napoleon zsenialitását. Mi megfizettünk azért, hogy jogunk legyen egyszerűen és nyíltan szemlélni a dolgokat, és mi erről a jogunkról nem mondunk le.

Napoleon moszkvai tevékenysége éppoly bámulatos és zseniális, mint bárhol másutt. Moszkvába bevonulásától fogva Moszkvából kivonulásáig egyre-másra adogatja a parancsokat, készíti a terveket. Nem ejti zavarba még az sem, hogy a városban nincs lakosság, nem jön küldöttség, nem ejti zavarba még Moszkva égése sem. Nem téveszti szem elől sem hadseregének javát, sem az ellenség hadműveleteit, sem Oroszország népeinek üdvét, sem Párizs ügyeinek intézését, sem az esetleges béke feltételeire vonatkozó diplomáciai terveket.

Francia katonák foszlogatnak Moszkvában.

Napoleon, katonai vonatkozásban, mindjárt Moszkvába bevonulása után szigorúan megparancsolta Sebastiani tábornoknak, hogy figyelje az orosz hadsereg mozdulatait; hadtesteket küld a szélrózsa minden irányába, Murat-ra azt a feladatot rója, hogy keresse meg Kutuzovot. Majd nagy buzgalommal intézkedik a Kreml megerősítéséről; aztán elkészíti egy egész Oroszországra kiterjedő jövendő hadjárat zseniális tervét. Diplomáciai vonatkozásban is intézkedett: magához hívja a kifosztott, lerongyolódott Jakovlev kapitányt, aki nem tudta, hogyan vergődjék ki Moszkvából, részletesen ismerteti előtte egész politikáját, fejtegeti tulajdon nagylelkűségét, aztán levelet ír Sándor cárnak, mivel kötelességének tartja, hogy közölje barátjával és testvérével, milyen rosszul sáfárkodott Rasztopcsin Moszkvában; és ezzel a levéllel Pétervárra küldi Jakovlevet. Elképzeléseit és nagylelkűségét ugyanolyan részletesen ismerteti Tutolmin előtt is és ezt a kis öregembert is Pétervárra küldi tárgyalások végett.

Jogi vonatkozásban, alighogy feltámadt a tűz, megparancsolta, hogy teremtsék elő és végezzék ki a bűnösöket. A gonosztevő Rasztopcsint is büntetéssel sújtja; felgyújtja a házát.

Közigazgatási vonatkozásban így intézkedik: alkotmányt ad Moszkvának, életre hívja a törvényhatóságokat és közhírré teteti a következőket:

MOSZKVA LAKOSAI!

„Balsorsotok kegyetlen, ám a császár és király őfelsége végét óhajtja vetni annak. Elrettentő példákból tapasztalhattátok, miként torolja meg az engedetlenséget és a bűncselekedetet. Szigorú intézkedések foganatosíttattak abból a célból, hogy végét szakasszuk a zűrzavarnak és helyreállítsuk a közbiztonságot. Az atyák tanácsa, melyet tulajdon kebeletekből választottok, alkotja majd törvényhatóságotokat avagy városi önkormányzatotokat. Az gondoskodik majd rólatok, szükségleteitekről és javatokról. Tagjait vörös szalag különbözteti meg, amelyet vállon átvetve viselnek, a polgármester pediglen még fehér övet is visel a vörös szalag fölött. De szolgálaton kívül csak egy szalagot hordanak a bal karjukon.

A városi rendőrség megmaradt eddigi állapotában, mert tevékenysége folytán máris a legpéldásabb rend uralkodik. A kormány két főbiztost, azaz rendőrfőnököt és húsz biztost, azaz rendőrfelügyelőt állít a város kerületei élére. Megismeritek őket arról a fehér szalagról, amelyet a bal karjukon hordanak. Több különféle felekezet templomait megnyitottuk. Ezekben akadálytalanul folyik az istentisztelet. Polgártársaitok – napról napra többen – visszatérnek hajlékukba. Megparancsoltam, hogy e nagy csapásnak utána segítséget és oltalmat kapjanak. Ezek azok az eszközök, amelyekhez a kormány folyamodott, hogy helyreállítsa a rendet és megkönnyítse helyzeteteket; de ennek elérése végett az is szükséges, hogy ti is iparkodjatok; amennyire lehet, elfelejtsétek az elszenvedett

csapásokat, reménykedjetek egy kevésbé könyörtelen sorsban, szentül higgyétek, hogy elkerülhetetlen, szégyenletes halál vár azokra, akik személyetek és megmaradt vagyonotok ellen törni merészelnek; végezetül ne kételkedjetek abban, hogy az említettek megóvatnak, mert ez az akarata a legnagyobb és legigazságosabb uralkodónak! Katonák és lakosok, bármilyen nemzethez tartoztok is! Állítsátok helyre a közbizalmat, az állam üdvének forrását, éljetek úgy, mint testvérek, nyújtsatok egymásnak segítséget, oltalmazzátok egymást, fogjatok össze, hogy meghiúsítsátok a rosszakarók szándékát, engedelmeskedjetek a katonai és polgári hatóságoknak, és akkor hamarosan felszárand könnyetek."

A hadsereg ellátása tekintetében Napoleon azt rendelte, hogy csapatai sorjában járják végig Moszkvát és *à la maraude*[5] szerezzenek maguknak élelmiszert, hogy ily módon a hadsereg élelmezése a jövőre biztosítva legyen.

Vallási vonatkozásban Napoleon megparancsolta: *ramener les popes*[6] és kezdjék meg újra az istentiszteletet a templomokban.

Kereskedelmi vonatkozásban, valamint a hadsereg ellátása érdekében mindenütt a következő hirdetést függesztették ki:

FELHÍVÁS

„Moszkva békés lakosai, iparosok és munkásemberek, akiket a balsors eltávolított a városból, és ti, szerteszét szóródott földművelők, akiket az alaptalan félelem a mezőkön tart, figyelmezzetek! A csend visszatér ezen fővárosba, a rend is megújul benne! Honfitársaitok, látva, hogy megbecsülik őket, bátran előjönnek menedékükből. Minden erőszakosság – akár személyük, akár tulajdonuk ellen követik is el – haladéktalanul megtoroltatik. A császár és király őfelsége oltalmazza őket; közületek nem tart ellenségnek senkit, csupán azokat, akik nem teljesítik parancsolatait. Véget akar vetni sanyarúságotoknak, azt akarja, hogy visszatérjetek hajlékotokba, családotokhoz. Ez üdvös szándékának viszonzásaképpen gyertek hozzánk minden félelem nélkül. Lakosok! Térjetek vissza lakotokba bizalommal: nemsokára megtalálhatjátok a módját, hogy kielégítsétek szükségleteiteket. Kézművesek és dolgos gyárimunkások! Térjetek vissza munkátokhoz: házak, boltok, védőőrségek várnak benneteket, munkátokért megkapjátok a megfelelő fizetséget! És végül ti, parasztok, jöjjetek elő az erdőből, ahová rémületetekben elbujdostatok, minden félelem nélkül térjetek vissza házatokba, azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy oltalmat találtok. A városban raktárakat létesítettünk; a parasztok odaszállíthatják fölös készleteiket és terményeiket. A kormány a szabad adás-vétel biztosítása végett a következő intézkedéseket teszi: 1. a mai naptól fogva a Moszkva környékén lakók, a parasztok, földmívelők minden veszély nélkül a városba szállíthatják

[5] martalóckodással
[6] hívják vissza a pópákat.

készleteiket, bármilyenek légyenek is azok, a két alább nevezett raktárba, ú. m. Mohovaja utcába és az Ohotnij-radra; 2. ezen élelmiszereket olyan áron vesszük meg tőlük, amelyben az eladó és a vevő megegyezik egymással; ha pedig az eladó nem kapja meg azt a méltányos árat, amelyet kér, akkor az eladó szabadon visszaviheti portékáját a falujába; ebben senki, semmilyen ürüggyel sem akadályozhatja meg; minden vasárnap és szerdán hetivásárt tartunk; evégett kedden és szombaton elegendő számú katonaságot állítsanak fel valamennyi országúton, a várostól olyan távolságra, hogy megvédhessék a szekérkaravánokat; 4. ugyanígy intézkedünk avégett, hogy a parasztok akadálytalanul hazatérhessenek lovastul, szekerestül; 5. haladéktalanul megtesszük a szükséges intézkedéseket, hogy ismét megtartassanak a szokásos vásárok. Városi és falusi lakosok! És ti, kézművesek és munkások, bármely nemzethez tartoztok is! Felhívunk benneteket, valósítsátok meg a császár és király őfelsége jószándékait és vele együtt mozditsátok elő a közjólét ügyét. Hozzátok el tiszteleteteket és bizalmatokat az ő lábai elé, és ne késlekedjetek csatlakozni mihozzánk!"

A hadsereg és a nép fellelkesítése céljából egyre-másra rendezték a szemléket, osztogatták a kitüntetéseket. A császár lóháton járta a város utcáit és vigasztalta a lakosokat; és bármily sok gondot okoztak is neki az államügyek, ő maga is látogatta az utasítására létesített színházakat.

A jótékonyság, a koronás fő legszebb erénye tekintetében Napoleon megtett minden tőle telhetőt. A jótékonysági intézményekre felíratta: *Maison de ma mère,*[7] ezzel a cselekedettel egyesítvén a fiú gyengédségét a nagy uralkodói erényekkel. Meglátogatta az árvaházat, fehér kezét csókra nyújtotta az általa megmentett árváknak, és kegyesen elbeszélgetett Tutolminnal. Majd Thiers édes szavú előadása szerint megparancsolta, hogy – az ő utasítására hamisított orosz pénzben – adják ki a zsoldot csapatainak. *Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Française, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napoléon aima mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papiers.*[8]

A hadsereg fegyelmének megszilárdítása céljából egyre-másra adta ki a parancsokat a szolgálati kötelesség elhanyagolása miatt járó szigorú büntetésekről, a fosztogatás megszüntetéséről.

---

[7] anyám háza.

[8] Egy önmagához és a francia hadsereghez méltó cselekedettel akarván fokozni e rendszabályok hatályosságát, segélyt osztatott ki a tűzkárosultaknak. De mivel az élelmiszer túlságosan drága volt ahhoz, hogy azt adjanak a javarészt ellenséges érzületű idegeneknek, Napoleon jobbnak találta, hogy pénzzel lássa el őket, hogy ők maguk szerezzenek élelmiszert máshonnan, és ezért papírrubelt osztatott ki közöttük.

De különös dolog történt: ezek az intézkedések, ez a sok gondoskodás és terv, amelyek egyáltalán nem voltak rosszabbak a hasonló esetekben megtett lépéseknél, nem érintették a dolog lényegét, mint ahogy a szerkezettől elkülönített óraszámlapon a mutatók, a kerekektől függetlenül, szeszélyesen, céltalanul forognak.

Katonai vonatkozásban: az a zseniális haditerv, amelyről Thiers azt mondja: *que son génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable*[9] és amellyel kapcsolatban Phain úrral vitába szállva azt bizonygatja, hogy e zseniális terv keltét nem október negyedikére, hanem tizenötödikére kell helyezni – ez a terv sohase valósult, nem is valósulhatott meg, mert semmi köze sem volt a valósághoz. A Kreml megerősítése, aminek érdekében le kellett rombolni *la Mosquée*[10]-t (Napoleon így nevezte a Vaszilij Blazsennij-templomot), teljesen hiábavalónak bizonyult. A Kreml aláaknázása csak ahhoz járult hozzá, hogy teljesítsék a császár kívánságát: robbantsák fel Moszkvát, ha kivonul belőle, azaz verjék meg azt a padlót, amelyben a kisfiú megütötte magát. Az orosz hadsereg üldözése, amely oly nagy gondot okozott Napoleonnak, egészen hallatlan jelenségnek bizonyult. A francia hadvezérek elvesztették szemük elől a hatvanezer főnyi hadsereget és Thiers szavai szerint, csak Murat hadművészetének, sőt lángelméjének köszönhető, hogy ezt a hatvanezres orosz hadsereget, mint egy gombostűt, sikerült megtalálni.

Diplomáciai viszonylatban teljesen hasztalannak bizonyult Napoleon minden érve, amellyel nagylelkűségéről és igazságosságáról igyekezett meggyőzni Tutolmint és Jakovlevet; Sándor nem fogadta ezeket a követeket és nem válaszolt küldőjüknek.

Jogi viszonylatban: az állítólagos gyújtogatók kivégzése után leégett Moszkva másik fele.

Közigazgatási viszonylatban: a törvényhatóság megszervezésével nem sikerült véget vetni a fosztogatásnak. Az egész törvényhatóságból csak néhány személynek volt haszna, akik részt vettek benne és a rendfenntartás ürügyén vagy maguk is fosztogatták Moszkvát, vagy csak a maguk vagyonát védték meg a fosztogatástól.

Vallási viszonylatban: amit Egyiptomban egy mecsetlátogatás útján oly könnyen sikerült elintézni, itt nem járt semmilyen eredménnyel. Két vagy három pap, akiket Moszkvában találtak, megpróbálta ugyan teljesíteni Napoleon akaratát, de az egyiket mise közben arcul ütötte egy francia katona, a másikról meg a következőt jelentette ki egy francia hivatalnok: *Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et*

[9] Lángesze sohasem talált ki ennél mélyebbet, művészibbet és csodálatosabbat.

[10] a mecsetet

fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les cadenas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres."[11]

Kereskedelmi viszonylatban: a munkaszerető iparosokhoz és a parasztokhoz intézett felhívásra nem érkezett semmilyen válasz. A munkaszerető iparosoknak híre-nyoma se volt, a parasztok meg elfogták azokat a biztosokat, akik túlságosan messzire elkószáltak ezzel a felhívással, és agyonverték őket.

A nép és a hadsereg színházzal való szórakoztatása ugyancsak balul ütött ki. A Kremlben és a Pozdnyakov házában berendezett színházakat mindjárt bezárták, mert a színészeket és színésznőket kirabolták.

A jótékonyság sem járt a kívánt eredménnyel. A hamis és valódi bankók valósággal elárasztották Moszkvát, tehát nem értek semmit. A zsákmányoló franciáknak csak az arany kellett. Nemcsak a hamis bankjegyek voltak teljesen értéktelenek – pedig oly kegyesen osztogatta őket Napoleon a szerencsétleneknek – hanem még az ezüstöt is értékén alul adták oda az aranyért.

De a legfőbb intézkedések hatástalanságának legmeglepőbb tanújele akkoriban Napoleonnak az a törekvése volt, hogy gátat vessen a fosztogatásnak és helyreállítsa a fegyelmet.

A hadsereg magasrangú tisztjei ilyen jelentéseket írtak:

„A fosztogatás tovább folyik a városban, jóllehet megparancsoltuk, hogy véget kell vetni neki. A rend még nem állt helyre, nincs egyetlen kereskedő sem, aki törvényes módon űzné a kereskedelmet. Csak a markotányosok mernek adni-venni, de azok is csupán rablott holmit."

„La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples."

„Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre."

„Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre."[12]

„A császár módfelett elégedetlen, mert bár szigorúan meghagyta, hogy a fosztogatásnak véget vessenek, lépten-nyomon olyan gárdistákat látunk, akik rablott holmival térnek vissza a Kremlbe. A régi gárdában a rendet-

---

[11] Az a pap, akit itt találtam és felszólítottam, hogy kezdje meg újból a misézést, kitakarította, majd bezárta a templomot. Ugyanakkor éjjel újból döngetni kezdték a kaput, leverték a zárakat, széttépték a könyveket és egyéb garázdaságot is űztek.

[12] „Az én körzetem egy része még mindig szenved a 3. hadtest katonáinak fosztogatása miatt, akik nem érik be azzal, hogy a pincébe menekült szerencsétlen emberektől elveszik azt a keveset, amijük még maradt, hanem vadságukban kardvágással meg is sebesítik őket; erre több példát láttam."

„Semmi újság azon kívül, hogy a katonák még mindig merészelnek rabolni és fosztogatni. Október 9."

„A rablás és fosztogatás folytatódik. A mi kerületünkben van egy tolvajbanda, melyet kemény intézkedésekkel kellene megzabolázni. Október 11."

lenség és a fosztogatás tegnap, az elmúlt éjjel és ma még jobban elharapózott, mint eddig bármikor. A császár sajnálattal látja, hogy azok a válogatott katonák, akik arra rendeltettek, hogy őrizzék az ő személyét; akiknek kötelességük volna példát mutatni engedelmességből, oly fokig vetemednek az engedetlenségben, hogy feltörik a pincéket és üzleteket, amelyekben épp a hadsereg számára gyüjtöttek össze portékát. Némelyek odáig zülöttek, hogy nem csupán eleresztették fülük mellett az őrálló és a járőrtisztek szavát, hanem szidalmazták és meg is verték e tiszteket."

„Le grand maréchal du palais se plaint vivement – írta a kormányzó – *que malgré les défenses réitérées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur!"*[13]

Ez a hadsereg, akár a szélnek eresztett nyáj, lábbal tapodva azt a takarmányt, amely megmenthetné az éhhaláltól, Moszkvában való fölösleges tartózkodása során napról napra mindjobban széthullt és pusztult.

De nem mozdult.

Csak akkor iramlott visszafelé, amikor hirtelen páni félelem fogta el a tarutyinói ütközet után, s amikor a szmolenszki úton egyre-másra zsákmányul ejtették a szekérkaravánokat. A tarutyinói ütközetről szóló hír, amelyet Napoleon egy szemle alkalmával váratlanul kapott, Thiers szerint azt a vágyat keltette benne, hogy megbüntesse az oroszokat: kiadta hát azt a parancsot, amelyet az egész hadsereg sürgetett.

Moszkvából menekülve e hadsereg katonái magukkal vittek mindent, amit összeraboltak. Napoleon is magával vitte tulajdon *trésor*-ját.[14] Thiers szerint Napoleon megrémült, amikor meglátta a hadsereg mozgását megnehezítő szekérkaravánt. De hadi tapasztalataira támaszkodva nem gyüjtatta fel ezeket a felesleges szekereket, ahogyan egy marsalljának szekereivel tette, mikor Moszkva felé közeledett, ránézett ezekre a hintókra és batárokra, melyekben katonák ültek, és azt mondta: ez nagyon helyes, mert ezeket a fogatokat majd élelmiszerek, betegek és sebesültek szállítására használják fel.

Az egész hadsereg helyzete hasonlított a megsebzett állatéhoz, amely érzi pusztulását és nem tudja, mit csinál. Napoleonnak és hadseregének céljait és művészi hadmozdulatait tanulmányozni – a Moszkvába bevonulástól a hadsereg elpusztulásáig terjedő időszakban – éppen annyi, mint egy halálosan megsebzett állat utolsó görcsös vonaglásának jelentőségét tanulmányozni. A megsebzett állat, ha neszt hall, gyakran a vadász puskájának csöve elé rohan, szalad előre-hátra, és ezzel csak sietteti pusztulását. Egész hadseregének nyomására ugyanezt tette Napoleon is. A tarutyinói csata zaja felriasztotta a vadat, a vad előre iramlott a puskacső

---

[13] „A főudvarmester ugyancsak panaszkodik, mert a katonák az ismételt tilalom ellenére tovább is az udvarokban végzik szükségletüket – még a császár ablaka alatt is."

[14] kincstárát

felé, odafutott a vadászhoz, majd ismét visszafordult és végül, mint minden vadállat, visszafelé futott a legkevésbé előnyös, a legveszélyesebb, de a legismertebb régi nyomon.

Napoleon, aki a mi szemünkben az egész mozgás irányítójának látszik (miként a vademberek szemében a hajó irányító erejének tetszik a hajó orrára kifaragott figura), Napoleon tevékenységének egész ideje alatt egy kisgyermekhez hasonlított, aki a batár belsejében függő zsinegbe kapaszkodva azt hiszi, hogy ő hajt.

XI

Október hatodikán, jókor reggel, Pierre kiment a barakkból, majd visszatérőben megállt az ajtónál és a körülötte pörgő, hosszútestű, rövid lőcslábú, lilásszürke kutyussal játszott. A kiskutya ott élt náluk a barakkban, Karatajev mellett hált, néha elment valahová a városba, de mindig visszatért. Gazdája bizonyára nem volt soha, voltaképpen most se tartozott senkihez, még becsületes neve se volt. A franciák Azornak hívták, a mesemondó katona Femgalkának, Karatajev és a többiek Szürkének, néha konyafülűnek szólították. Ámde a lilásszürke kiskutyát egy cseppet sem bántotta, hogy nincs se gazdája, se neve, még fajtája, sőt voltaképpen színe sincs. Lombos farka sisakforgóként kerekdeden meredt felfelé, lőcslába olyan jól megtette a dolgát, hogy a kutyus gyakran nem is használta mind a négy lábát, az egyik hátsót hanyag kecsességgel felemelte és három lábon is nagyon ügyesen és gyorsan futott. Őneki minden csupa élvezet volt. Most a hátán hemperegve visong örömében, aztán tűnődő, fontoskodó pofácskával ott sütkérezik a napon, majd megint egy forgácscsal vagy szalmaszállal játszva pajkoskodik.

Pierre öltözéke egy rongyos, piszkos ingből – régi ruhájának egyetlen maradványából – a kaftánból, a muzsik-kucsmából és abból a katonanadrágból állt, amelyet Karatajev tanácsára bokában egy-egy madzaggal megkötött. Pierre testileg nagyon megváltozott ez alatt az idő alatt. Most már nem látszott olyan kövérnek, noha tagbaszakadt alakjáról még mindig szinte sugárzott a famíliájára jellemző, örökletes testi erő.

Szakáll és bajusz nőtte be arcának alsó részét; hosszúra eredt, kócos haja, melyben csak úgy nyüzsög a tetű, most kucsmaként boglyosodik a fején. Szemének kifejezése olyan kemény, nyugodt, élénk és eltökélt, amilyen még nem volt soha. Régebbi nemtörődömségét, amely a tekintetében is kifejeződött, cselekvésre és ellenállásra kész erélyesség és rugalmasság váltotta fel. Lába mezítelen.

Hol a mezőt nézte, ahol akkor reggel szekerek és lovasok sürögtek-forogtak, hol a messzeségbe, a folyón túlra bámult, hol a kiskutyát nézte, amely azt színlelte, hogy most aztán istenigazában meg akarja harapni, hol meg saját mezítelen lábát; piszkos, nagy vastag ujjait mozgatva, élvezettel állt egyik lábáról a másikra. Valahányszor mezítelen lábára tekin-

tett, arcán az élénkség és az önelégültség mosolya suhant át. Mezítelen lábának láttán az jutott eszébe, amit ez alatt az idő alatt átélt, és ez az emlék igen kellemes volt.

Már több nap óta csendes, derült idő járt, csak reggelenként voltak könnyű fagyok – vénasszonyok nyara volt.

Meleget árasztott a levegő, a nap, és ez a meleg, amely a reggeli fagynak a levegőben még ott érezhető, edző hűvösségével elegyedett, különösen kellemes volt.

A távoli és közeli tárgyakon, mindenen rajta csillogott az a varázslatos, kristályos fény, amely csakis ennek a kora őszi időnek sajátja. A messzeségben a Verébhegy látszott, meg a falu, a templom és egy fehér ház. A lombjuk vesztett fák, a homok, a kövek, a háztetők, a templom zöldes csúcsa, a távoli fehér ház szögletei – mind-mind rendkívül tisztán, igenigen pontos vonalakkal rajzolódtak ki a levegőben. A közelben egy franciák lakta, félig leégett, romos udvarház ismerős körvonalai, meg a kerítés mentén nőtt, még mindig sötétzöld orgonabokrok látszottak. Most a vakító, mozdulatlan ragyogásban megnyugtatóan szépnek látszott még ez a borús időben visszataszítóan csúnya, romos, mocskos ház is.

Egy francia káplár, otthonosan kigombolt ruhában, sipkában, foga közé szorított kurtaszárú pipával előjött a barakk mögül és barátságosan kacsintva odament Pierre-hez.

– *Quel soleil, hein, Monsieur Kirill?* (Pierre-t így szólította minden francia) – *On dirait le printemps.*[15] – A káplár az ajtónak támaszkodott és odakínálta a pipáját Pierre-nek, noha Pierre mindig elhárította a káplár többszöri kínálatát.

– *Si l'on marchait par un temps comme celui-là ...*[16] – kezdte.

Pierre kérdőre fogta, mit hallott az elvonulásról, a káplár elmondta, hogy csaknem minden csapat elvonul Moszkvából, és még aznapra várják a hadifoglyokra vonatkozó parancsot. Abban a barakkban, ahol Pierre volt, halálos betegen feküdt egy Szokolov nevű katona. Pierre azt mondta a káplárnak: intézkedni kellene e katona felől. A káplár azt válaszolta, Pierre nyugodt lehet, hiszen erre valók a tábori és az állandó ispotályok, különben is intézkedni fognak a betegek dolgában, meg aztán a parancsnokságnak mindenre lesz gondja, bármi adódik is elő.

– *Et puis, M. Kirill, vous n'avez qu'à dire un mot au capitaine, vous savez. Oh, c'est un ... qui n'oublie jamais rien. Dites au capitaine quand il fera sa tournée, il fera tout pour vous.*[17]

Az a kapitány, akiről a káplár beszélt, gyakran, sokáig beszélgetett Pierre-rel és különféle szívességeket tett neki.

---

[15] Milyen szépen süt a nap, ugye, Kirill úr? Akárcsak tavasszal.

[16] Ha ilyen időben menetelhetnénk ...

[17] Meg aztán, Kirill úr, csak egy szót kell szólnia a kapitánynak, hisz tudja ... Olyan ember ... aki nem felejt el soha semmit. Szóljon a kapitánynak, ha majd erre jön az őrjárattal, magának mindent megtesz.

– *Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour: Kirill c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle français, c'est un seigneur russe, qui a eu des malheurs, mais c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les gens comme il faut. C'est pour vous, que je dis celà, M. Kirill. Dans l'affaire de l'autre jour pour si ce n'était grâce à vous, ça aurait fini mal.*[18]

A káplár fecsegett még egy ideig, aztán elment. (Az a história, mely a minapában történt, és amelyről a káplár említést tett, egy verekedés volt a foglyok és a franciák között; ez alkalommal Pierre-nek sikerült lecsillapítani fogolytársait.) Néhány fogoly hallgatta Pierre beszélgetését a káplárral és mindjárt faggatni kezdte, mit mondott a káplár. Mialatt Pierre elmondta társainak, amit a káplártól a Moszkvából való kivonulásról hallott, a barakk ajtajához odament egy toprongyos, ösztövér, fakó arcú, francia katona. Gyors, de félénk mozdulattal homlokához emelte kezét köszöntésképpen, Pierre-hez fordult és azt kérdezte tőle, ebben a barakkban lakik-e egy *Platoche*[19] nevű katona, akinek ő ingrevalót adott, hogy varrja meg.

Egy héttel azelőtt a franciák vásznat és lábbelinek való bőrt kaptak. Szétosztották a hadifoglyoknak, hogy varrjanak belőle nekik inget, illetve bakancsot.

– Kész van, kész van, sólyommadaram! – mondta Karatajev és kihozta a gondosan összehajtogatott inget.

Karatajev földfekete, rongyos ingben volt, egyrészt a meleg miatt, másrészt mert így kényelmesebben dolgozhatott. Haját, ahogy a mesteremberek teszik, hánccsal kötötte le; ettől még kerekebbnek és még csinosabbnak látszott amúgy is kerek arca.

– Ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó. Megígértem péntekre, hát meg is csináltam – mondta Platon mosolyogva és szétterítette az inget.

A francia nyugtalanul körülnézett, majd mintha leküzdötte volna habozását, gyorsan levetette mundérját és felvette az inget. A francia katona mundérja alatt nem volt ing; csak egy hosszú, mocskos, virágos selyem mellény lötyögött pucér, sárga, vézna testén. A francia láthatólag attól félt, hogy a foglyok, akik rábámultak, elnevetik magukat, így hát sietve beledugta fejét az ingbe. Egyik fogoly se szólt egy szót se.

– Látod csak, épp rád illik – mondogatta Platon és megrántotta az ing alját. A francia kidugta fejét és kezét és – anélkül, hogy szemét felemelte volna – megnézte magán az inget, vizsgálgatta a varrást.

– Hát bizony ez nem varroda, sólyommadaram, szerszám sincs becsü-

[18] Mert tudod, St. Thomas – mondta nekem a napokban is – Kirill művelt ember, beszél franciául; orosz úr, aki bajba jutott, de ember. Eszes embet... Ha valamire szüksége van, nem tagadom meg tőle. Aki maga is tanult egyet-mást, az szereti a műveltséget, meg a *comme il faut* embereket. Ez önre vonatkozott, Kirill úr. A napokban is, ha ön nincs, rosszul végződhetett volna a dolog.

[19] Platon

letes, pedig ahogy mondják, szerszám nélkül még egy tetűt se lehet összeroppantani – mondta Platon, kerekdeden mosolyogva; látszott rajta, hogy maga is gyönyörködik munkájában.

– *C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?*[20] – mondta a francia.

– Még jobban rád illik, ha majd egyenest a testedre húzod fel – mondta Karatajev és tovább gyönyörködött művében. – Jó lesz, kellemes lesz...

– *Merci, merci, mon vieux, le reste?...* – ismételte a francia mosolyogva és odaadott Karatajevnek egy bankót. – *Mais le reste...*[21]

Pierre látta, hogy Platon nem akarja megérteni azt, amit a francia mond, de nem avatkozott bele beszélgetésükbe, csak nézte őket. Karatajev megköszönte a pénzt és tovább gyönyörködött munkájában. A francia követelte a maradékot és arra kérte Pierre-t, tolmácsolja, amit mond.

– De hát minek neki az a maradék? – szólt Karatajev. – Nekünk meg milyen remek kapca telt volna belőle. No hát, Isten neki! – Karatajev hirtelen megváltozott, szomorú arccal elővette kebeléből a tekercsé göngyölt maradékot és odaadta a franciának, de rá se nézett. – Üsse kő! – mondta Karatajev és visszafelé indult. A francia ránézett a vászonra, elgondolkozott, kérdően Pierre-re pillantott, majd mintha Pierre tekintetéből kiolvasott volna valamit, így szólt:

– *Platoche, dites donc, Platoche!*[22] – kiáltotta hirtelen elpirulva, sipító hangon a francia. – *Gardez, pour vous* – mondta, odaadta a maradékot, megfordult és elment.

– No, lámcsak – mondta Karatajev fejcsóválva. – Azt mondják, nem igaz keresztény a francia, de lám, mégiscsak van lelke. Nem hiába mondták az öregek: szegény keze bő, a gazdag marka szűk. Ő maga is pucér, mégis lám, nekem adta. – Karatajev tűnődve mosolygott és a maradékot nézegetve egy darabig hallgatott. – Be jóféle kapca válik ebből, cimbora – mondta és visszament a barakkba.

XII

Négy hét telt már el, amióta Pierre fogságba esett. A franciák felajánlották neki, hogy a közkatonák barakkjából átviszik a tiszti barakkba, de ő csak megmaradt abban a barakkban, ahová az első napon került.

Pierre a feldúlt, felgyújtott Moszkvában szinte a legnagyobb nélkülözéseket szenvedte el, amelyeket ember csak elszenvedhetett; de erős testalkata és jó egészsége – csak most ébredt tudatára annak, milyen erős és egészséges – kivált pedig az a körülmény, hogy ezek a nélkülözések

---

[20] Jó, jó, köszönöm, de még kell lennie maradéknak.

[21] Köszönöm, köszönöm, öregem, s a maradék? A maradékot add ide...

[22] Platon, Platon, tartsd meg ezt magadnak!

észrevétlenül jöttek – nem is lehetett megmondani, mikor kezdődtek – mindezek hozzásegítették, hogy nemcsak könnyedén, hanem boldogan viselte sorsát. Éppen ebben az időszakban érte el végre azt a nyugalmat és elégedettséget, amelyre addig hiába törekedett. Élete során sokáig, a legkülönbözőbb utakon kereste ezt a megnyugvást, ezt az egyetértést önmagával, vagyis azt, ami annyira meglepte, amikor a borogyinói ütközetben résztvevő katonákkal találkozott. Kereste az emberbarátságban, a szabadkőművességben, a nagyvilági élet szórakozásaiban, a borban, az önfeláldozás emberfeletti hőstettében, a Natasa iránt érzett regényes szerelemben, kereste a gondolat útján is, de mindezek a kutatások és kísérletek csak jégre vitték. Bár ő maga nem gondolt erre, ezt a megnyugvást, ezt az önmagával való egyetértést a halálfélelem, a sok nélkülözés árán szerezte meg, annak révén, amit Karatajev alakjában látott meg világosan. A kivégzés idején átélt szörnyű pillanatok képzetéből és emlékezetéből mintha egyszer s mindenkorra elmosták volna azokat a riasztó érzéseket és gondolatokat, amelyeket azelőtt oly fontosnak tartott. Egy gondolata se támadt Oroszországgal, a háborúval, a politikával vagy Napoleonnal kapcsolatban. Nyilván látta, hogy mindez nem érinti őt, nem hivatása, hogy minderről ítéletet mondjon, tehát nem is mondhat ítéletet. „Oroszország meg a nyár – sohasem egy párba' jár!" – ismételgette Karatajev szavait, és ezek a szavak különös módon megnyugtatták. Most már érthetetlennek, sőt nevetségesnek érezte azt a szándékát, hogy megöli Napoleont, nevetségesnek érezte a kabalisztikus és az Apokalipszis fenevadjára vonatkozó számításait. Most már jelentéktelennek, sőt nevetségesnek látta haragját felesége ellen, riadalmát amiatt, hogy beszennyezik nevét. Mi köze neki ahhoz, hogy ez a nő valahol olyan életet folytat, amilyet akar? Mi köze hozzá akárkinek, kivált őneki: megtudják-e vagy nem tudják meg, hogy foglyuknak *Bezuhov gróf* a neve.

Mostanában sűrűn eszébe jutott Andrej herceggel való beszélgetése, teljesen egyet értett Andrej herceggel, de egy kissé másképp értelmezte gondolatát. Andrej herceg azt gondolta és azt is mondta, hogy a boldogság gyakran csak negatív, de ezt is némi keserűséggel és gúnnyal mondta. Mintha egy másik gondolatot akart volna kifejezni: a boldogságra való törekvést csak azért oltották belénk, hogy mivel úgyse lehet kielégíteni, gyötörjön bennünket. De Pierre minden hátsó gondolat nélkül elismerte ennek helyességét. A szenvedés hiánya, a szükségletek kielégítése, és mindezek következtében a foglalatosság, vagyis az életmód megválasztásának szabadsága Pierre szemében most az ember kétségbevonhatatlanul legnagyobb boldogságának látszott. Pierre csak most először tudta megbecsülni azt az élvezetet, amelyet akkor érez, ha eszik, amikor éhes, iszik, ha szomjas, alszik, ha álmos, melegszik, ha fázik és beszélget, ha beszélni akar, vagy emberi hangot akar hallani. A mindennapi szükségletek kielégítése – a jó eledel, a tisztaság, a szabadság – most, amikor meg volt fosztva mindezektől – a legtökéletesebb emberi boldogságnak látszott Pierre szemében; a foglalatosság, vagyis az életmód megválasztása pedig

– most, amikor ez a választék oly korlátozott volt – a legkönnyebb dolognak tetszett; már-már megfeledkezett arról, hogy az élet nyújtotta túlságosan nagy kényelem lehetetlenné teszi mindeme szükségletek boldog élvezését, az elfoglaltság megválasztásának legnagyobb szabadsága pedig, vagyis az a szabadság, amelyet műveltsége, gazdagsága, a nagyvilágban elfoglalt helye mindeddig megadott, megoldhatatlanul nehézzé teszi a foglalkozás megválasztását és eleve szükségtelenné, lehetetlenné tesz bármilyen foglalkozást.

Pierre-nek minden ábrándja arra az időre irányult, amikor majd megint szabad lesz. Pedig később, egész életében elragadtatással gondolt vissza erre a fogságban töltött hónapra, elragadtatással beszélt azokról a visszahozhatatlan, erős és boldog érzésekről, főként pedig arról a tökéletes lelki nyugalomról, arról a teljes belső szabadságról, amelyet csakis akkor érzett.

Amikor az első napon kora reggel felkelt, hajnalban kiment a barakkból és megpillantotta először a Novogyevicsij-monostor sötét kupoláit és keresztjét, majd meglátta a poros gyepen a fagy harmatát, a deret, meglátta a Verébhegy halmait meg a folyó mentén kígyózó, a lilás messzeségbe vesző, erdős partokat, amikor érezte a friss levegő cirógatását, hallotta a Moszkvából a mezőre repülő csókák riogását; amikor kisvártatva felszökkent a fény keleten, és a nap széle ünnepélyesen kiúszott egy felhő mögül; a kupolák, a keresztek, a harmat, a messzeség, a folyó pedig mind-mind boldog fényben csillogott – Pierre sosem tapasztalt, új életerőt és boldogságot érzett.

Ez az érzés nem hagyta el fogságának egész ideje alatt sem, sőt inkább nőtt benne, minél jobban nehezült a helyzete.

A mindenre elszántságnak ezt az érzését még csak táplálta Pierre-ben az a kitüntető vélemény, amelyet fogolytársai alkottak róla, alighogy ebbe a barakkba került. Pierre-t egy kissé titokzatos és fensőbbséges lénynek tartották a katonák, mert több nyelven is tudott beszélni, mert a franciák tisztelték, mert egyszerűen viselkedett, mert mindent megadott, amit csak kértek tőle (három rubelt kapott hetenként, ahogy a tiszteknek dukál), mert olyan erős volt – meg is mutatta a katonáknak – hogy puszta kézzel belenyomott néhány szeget a barakk falába; mert fogolytársaival való érintkezésében igen szelíd volt, mert – érthetetlen módon – órák hosszat el tudott üldögélni és moccanás nélkül órák hosszat gondolkozott. Épp azok a tulajdonságok, amelyek régebbi életében, a nagyvilágban, ha nem is ártottak neki, de feszélyezték, itt, ezek között az emberek között szinte már hősi rangra emelték. Pierre érezte, hogy ez a tekintély kötelezi is őt.

XIII

Az október hatodikáról hetedikére virradó éjjel megkezdődött a franciák kivonulása: lebontották a konyhákat, a barakkokat, rakodtak a szekerekre, útnak indultak a csapatok és a szekérsorok egyaránt.

Reggel hét órakor egy fogolykísérő francia csapat, menetöltözetben, csákósan, puskásan ott állt a barakkok előtt. Szitkokkal elegyes, élénk francia beszéd hullámzott az egész vonal mentén.

A barakkokban már mindenki készen állt: felöltözött, övet kötött a derekára, lábbelit húzott és várta a parancsot az indulásra. Csak Szokolov, a beteg, sápadt, sovány katona, akinek karikák kéklettek a szeme alatt, csak a mezítlábas, öltözetlen Szokolov ült mozdulatlan a helyén, a soványságtól kidülledő szemét kérdően rámeresztette társaira és halkan, egyenletesen sóhajtozott. Láthatólag nem a szenvedés miatt – vérhasban szenvedett – inkább amiatt a félelem és bánat miatt sóhajtozott, hogy egyedül marad.

Pierre, abban a cipőben, amelyet Karatajev varrt neki egy francia katona hozta talpbőrből, egy zsineggel körülövezve, odament a beteghez és leguggolt előtte.

– Sebaj, Szokolov, nem mennek el mind! Marad itt ispotályuk. Talán még jobban is jársz, mint mi – mondta Pierre.

– Ó, uramistenem! Jaj, meghalok! Ó, uramistenem! – nyögte még hangosabban a katona.

– Mindjárt megkérem őket még egyszer! – mondta Pierre, felkelt és a barakk ajtaja felé indult. Mire odaért az ajtóhoz, kívülről ugyancsak odaért két katona meg az a káplár, ki az előző napon pipájával kínálta Pierre-t. A káplár is, a két katona is, menetöltözetben volt, a hátukon borjú, a fejükön csákó, bekapcsolt állszíjjal, amely teljesen megváltoztatta az egyébként ismerős arcokat.

A káplár odament az ajtóhoz, hogy feljebbvalóinak parancsa szerint becsukja. Kibocsátás előtt meg kellett számolni a foglyokat.

– *Caporale, que fera-t-on du malade?*[23] – kezdte Pierre, de abban a pillanatban, amikor ezt kimondta, kétség támadt benne, hogy az ismerős káplár áll-e előtte, vagy egy idegen ember: a káplár annyira nem hasonlított önmagához abban a pillanatban. Azonkívül abban a pillanatban, amikor Pierre ezt mondta, kétfelől hirtelen dobpergés hallatszott. A káplár elkomorodott Pierre szavaira és értelmetlen szidalmakat szórva becsapta az ajtót. A barakkban félhomály uralkodott; kétoldalt élesen peregtek a dobok, elfojtották a beteg nyögését.

„Itt van! Már megint itt van!" – mondta magában Pierre és önkéntelenül megborzongott. A káplár megváltozott arcában, hangjának csengésében, a dobok fülsiketítő élénkítő pergésében felismerte azt a titokzatos, közönyös erőt, amely arra kényszerítette az embereket, hogy akaratuk ellenére megöljenek magukhoz hasonló embereket; felismerte azt az erőt, amelynek hatását látta a kivégzés idején! Félni, menekülni ettől az erőtől, kéréssel és rimánkodással fordulni azokhoz az emberekhez, akik vak eszközül szolgálnak, hiábavaló lett volna. Ezt most már jól tudta Pierre.

[23] Mit csinálnak a beteggel, káplár?

Várni és tűrni kell. Többé nem ment oda a beteghez, nem nézett rá. Komor arccal, szótlanul állt a barakk ajtajában.

Amikor a barakk ajtaja kinyílt, és a foglyok, akár a birkanyáj, tülekedve megszorultak az ajtóban, Pierre előrefurakodott, odament ahhoz a kapitányhoz, aki a káplár állítása szerint bármit megtesz Pierre kedvéért. A kapitány is menetöltözetben volt, az ő hideg arcáról is ugyanazt lehetett leolvasni, amit Pierre a káplár szavaiban és a dobpergésben felismert.

– *Filez, filez*[24] – mondta a kapitány, szigorúan összeráncolva homlokát és nézte a mellette tolongó foglyokat. Pierre tudta, hogy kísérlete hiábavaló, de mégis odament hozzá.

– *Eh bien, qu'est ce qu'il y a?*[25] – mondta hidegen rátekintve a tiszt, mintha meg sem ismerné. Pierre a beteget hozta szóba.

– *Il pourra marcher, que diable!* – mondta a kapitány. – *Filez, filez*[26] – folytatta beszéd közben, anélkül, hogy ránézett volna Pierre-re.

– *Mais non, il est à l'agonie . . .*[27] – kezdte Pierre.

– *Voulez vous bien?*[28] – kiáltotta dühösen elkomorodva a kapitány.

Tram-ta-ta-tram, tam, tam – peregtek a dobok. Pierre rádöbbent, hogy az a titokzatos erő most már teljesen hatalmába kerítette ezeket az embereket, és most már igazán kár akármit is mondani.

A fogoly tiszteket elkülönítették a katonáktól és megparancsolták, hogy induljanak előre. A tisztek – Pierre-t is közéjük számították – harmincan, a katonák pedig háromszázan voltak.

A fogoly tisztek, akiket a többi barakkból eresztettek ki, mind idegenek voltak, sokkal jobban öltözöttek, mint Pierre, s bizalmatlanul, idegenkedve nézték őt is, öltözékét is. Pierre-től nem messzire egy törülközővel körülövezett, kozák-kaftánt viselő, duzzadt, haragos, sárga arcú, kövér őrnagy haladt, aki láthatólag általános tiszteletnek örvendett fogolytársai körében. Egyik kezét – a dohányzacskójával – ruhája öblébe dugta, a másikkal a csibukját támasztotta alá. Az őrnagy pihegve, sőt nagyokat fújva dörmögött és haragudott mindenkire, amiért – véleménye szerint – lökdösik, amiért mindenki siet, pedig nincs hová sietni; amiért mindenki csodálkozik, holott nincs ebben semmi csodálni való. Egy másik – alacsony, sovány tiszt – mindenkivel szóba elegyedett, egyre találgatta, hogy hová viszik most őket, meg hogy milyen messzire jutnak aznap. Egy hadbiztosi egyenruhát viselő, nemezcsizmás hivatalnok hol ide, hol oda szaladt, nézte az égő Moszkvát, hangosan közölte észrevételeit arról, hogy mi égett le, és milyen Moszkvának ez vagy az az éppen látható része. Egy harmadik tiszt – kiejtéséből ítélve lengyel származású – vitába szállt a hadbiztoshivatalnokkal, azt bizonygatta neki, hogy téved Moszkva városnegyedeinek meghatározásában.

---

[24] Gyerünk, gyerünk,
[25] Mi a baj?
[26] Majd elmasírozik a maga lábán is, a fene egye meg! Gyerünk, gyerünk.
[27] De hiszen halálán van . . .
[28] Mit akar még?

– Ugyan mit vitatkoztok? – mondta haragosan az őrnagy. – Mindegy, hogy a Miklós-templom ég-e, vagy a Vlasz-templom; leégett itt már minden, vége mindennek... Mit lökdöstök, nem fértek el az úton?! – fordult haragosan ahhoz a társához, aki mögötte haladt és – egyáltalán nem lökdöste őt.

– Jaj, jaj, jaj, mit műveltek! – hallatszott a tűzvészt szemlélő foglyok hangja innen is, onnan is. – Zamoszkvorecsje is, Zubovo is, még a Kreml is... Nézzétek, már a fele sincs meg. Mondtam én nektek, hogy ég az egész Zamoszkvorecsje, hát úgy is van.

– Jó, tudjátok, hogy leégett, de akkor is, minek erről annyit fecsegni?! – mondta az őrnagy.

Hamovnyikin, Moszkva egyik épségben maradt kerületén áthaladva (de ritka volt az ilyen kerület!), a templom mellett a foglyok egész tömege hirtelen féloldalt húzódott; iszonykodó, rémült felkiáltások hallatszottak.

– A gazemberek! Csakugyan nincs Istenük!... Pedig halott, halott... Kimázolták valamivel.

Pierre is odament a templomhoz, amelynél a kifakadást okozó valami volt. Homályosan meglátott egy tárgyat, amely a templom oldalához volt támasztva. Jobb szemű társainak szavaiból megtudta, hogy ez a tárgy voltaképpen egy ember holtteste, amelyet függőlegesen a templomkerítés mellé állítottak, az arcát pedig bekenték korommal.

– *Marchez, sacré nom... Filez... trente mille diables...*[29] – hallatszott a kísérők kiabálása. A francia katonákból ismét felfakadt a düh és oldalfegyverükkel szétkergették a halott embert bámuló foglyok tömegét.

XIV

Hamovnyiki mellékutcáin a foglyok csak maguk mentek a kísérettel; mögöttük a kísérethez tartozó szekerek és málhás kocsik döcögtek. De amikor az élelmiszer-raktárakhoz értek, egy magánfogatokkal elegyes, egymásra torlódó, óriási tüzér-karaván közepébe kerültek.

A hídnál mindenki megállt, várva, hogy az előttük haladók tovább menjenek. A hídnál a foglyok szeme elé tárult a mögöttük és előttük haladó szekerek végtelen sora. Jobbra, ott, ahol a kalugai út elkanyarodik Nyeszkucsnij mellett, a távolba vesző, végtelen szekérsorok és menetoszlopok húzódtak. Beauharnais hadtestének csapatrészei voltak, ezek vonultak ki Moszkvából legelőször. Hátul a rakodóparton és a Kamennij-hídon Ney csapatai és szekerei vonultak.

Davout csapatai, amelyhez a foglyok is tartoztak, a Krími-gázlón át haladtak, és egy részük már bekanyarodott a Kaluzsszkaja-utcába. De a szekérkaraványok annyira széthúzódtak, hogy Beauharnais utolsó szeke-

[29] Mars tovább, a hétszentségit... Indulás... hogy a méndörgős ménkű...

rei még ki sem értek Moszkvából a Kaluzsszkaja utcába, amikor Ney csapatainak éle már Bolsaja Ordinkából is kijutott.

A foglyok a Krími-gázlón áthaladva, mentek még néhány lépést előre, aztán megálltak, ismét tovább indultak, az emberek és a fogatok mindenfelől mindjobban összetorlódtak. A foglyok több mint egy óra alatt tették meg azt a néhány száz lépésnyi távolságot, amely a hidat a Kaluzsszkaja utcától elválasztja, majd a térhez érve, ahol a Zamoszkvorecsjei utca a Kaluzsszkajával találkozik, egy csomóba torlódva megálltak, és több órát ácsorogtak a keresztúton. Mindenfelől kerékzörgés, lábdobaj, szakadatlan haragos kurjongatás és szitok hallatszott, akár a tenger sose szűnő mormolása. Pierre egy üszkös ház falához szorulva hallgatta ezt a hangot, amely képzeletében egybeolvadt a dobpergéssel.

Néhány fogoly tiszt, hogy jobban lásson, felmászott annak az üszkös háznak a falára, amely mellett Pierre állt.

– Mennyi nép! Tengernyi nép!... Még az ágyúkra is felmásztak! Odanézz, micsoda prémek... – mondták. – Lám, mennyi mindent összeraboltak ezek a dögök!... Nézd csak, annál ott hátul a szekéren... Hiszen az szentképről való arany, bizonyisten. Ezek bizonyára németek. Egy orosz paraszt is van köztük, bizisten!... Jaj, a gazemberek!... Nézd, hogy felmálházott, alig bír menni! Lámcsak, még a kocsikat is elrabolták!... Ni, hogy rátelepedett azokra a ládákra! Ejha! Hajba kaptak!...

– Csak a fejét, hogy meg ne sántuljon! Hát bizony így estig is elvárhatunk. Odanézz, odanézzetek... ez maga Napoleon. Látod, milyen lovai vannak? Rajtuk a koronás monogramm. Ez egy tábori ház. Leesett egy zsákja, de nem veszi észre. Megint összevesztek... Az a kisgyermekes asszony nem is olyan csúnya. Hogyisne, téged majd csak úgy áteresztenek... Nézd, se vége, se hossza. Orosz lányok, bizisten, orosz lányok! Milyen kényelmesen beletelepedtek azokba a hintókba!...

Az általános kíváncsiság egy újabb hulláma, miként Hamovnyikiben, minden foglyot az útfélre sodort; Pierre, mivel jó magas volt, társainak feje fölött meglátta azt, ami annyira felkeltette a foglyok érdeklődését. Három hintóban, amelyek a lőszeres kocsik közé keveredtek, szorosan egymás mellé zsúfolva, rikító színű ruhában, kipirosított nők ültek és sipító hangon kiabáltak valamit.

Pierre, amióta tudatára ébredt ama titokzatos erő megjelenésének, már semmit se tartott furcsának vagy szörnyűnek, sem azt a csupa tréfából bekormozott halottat, sem ezeket az asszonyokat, akik ugyancsak siettek valahová, sem Moszkva égését. Mindaz, amit most látott, jóformán alig tett rá valamilyen hatást, mintha a lelke, nehéz harcra készülve, megtagadná olyan hatások befogadását, amelyek csak gyengítenék.

A nők szekérsora elvonult. Mögöttük megint szekerek, katonák, társzekerek, katonák, batárok, lőszeres kocsik, katonák és – elvétve – nők haladtak.

Pierre nem látott külön-külön egy embert se, csak a mozgásukat látta. Mintha egy láthatatlan erő hajtotta volna valahová ezeket az embe-

reket és lovakat. Az alatt az egy óra alatt, amíg Pierre figyelte őket, mind egyformán azzal a kívánsággal fordult ki a különböző utcákból, hogy mielőbb tovább jusson. Mind egyformán összeütköztek egymással, elkezdtek dühöngeni és verekedni; fehér fogak kivillantak, szemöldökök összerándultak; mindig ugyanazok a szitkok röpködtek oda-vissza, és minden arc ugyanazt a hetyke eltökéltséget és kegyetlen hidegséget fejezte ki, amelyet Pierre megdöbbenve fedezett fel a káplár arcán reggel, amikor megperdült a dob.

A kísérők parancsnoka már alkonyatkor összegyűjtötte csapatát, nagy kiabálás és civódás közepette befurakodott a szekérsorok közé, és a foglyok, mindenfelől körülvéve, kimentek a kalugai útra.

Nagyon gyorsan, pihenés nélkül haladtak, csak akkor álltak meg, amikor már leszállóban volt a nap. Egyik szekérsor szinte a másikra torlódott; az emberek éjszakai pihenőre készültek. Mind dühösnek és elégedetlennek látszott. Innen is, onnan is sokáig hallatszott a szitok, a dühös rikoltozás meg a verekedés zaja. Az a batár, amely a fogolykísérők mögött haladt, nekiment a kísérők szekerének és rúdjával átütötte. Néhány katona erről is, arról is odaszaladt a szekérhez; egyik-másik a batárba fogott lovak fejét verte, igyekezett elfordítani őket, a többiek meg ölre mentek; Pierre látta, hogy egy német katonát oldalfegyverrel súlyosan megsebesítettek a fején.

Úgy látszott, hogy ezek az emberek most, amikor ezen az őszi estén, a hideg alkonyatban megálltak, az induláskor mindenkit magával sodró sietség és az ismeretlen helyre való törekvés okozta kellemetlen ajzottságnak egyazon érzését tapasztalták. Amikor megálltak, mindnyájan szinte rádöbbentek, hogy még maguk sem tudják, hová mennek és hogy e vonulásuk alatt még sok vesződségben, sőt sanyarúságban lesz részük.

A kísérő katonák e pihenő alkalmával még rosszabbul bántak a foglyokkal, mint induláskor. E pihenő alkalmával először történt meg, hogy a foglyok húsételét lóhúsból készítették.

A tisztektől az utolsó közkatonáig mindenkiben szinte személyes gyűlöletet lehetett tapasztalni minden egyes fogoly ellen – ilyen váratlanul megváltozott az imént még barátságos viszony.

Ez az ingerültség csak még fokozódott, amikor a foglyok megszámlálásakor kiderült, hogy a nagy kapkodásban, a Moszkvából való elindulás perceiben egy orosz katona, aki hasfájást színlelt, meg akart szökni. Pierre látta, ahogy egy francia megverte azt az orosz katonát, mert messzire elment az úttól, és hallotta, ahogy a kapitány – a barátja – szidott egy altisztet az orosz katona szökési kísérlete miatt és azzal fenyegette, hogy bíróság elé állítja. Az altisztnek arra a mentegetőzésére, hogy az a katona beteg és nem tud tovább menni, a tiszt azt válaszolta: parancs szerint agyon kell lőni azokat, akik elmaradnak. Pierre érezte, az a végzetes erő, amely a kivégzéskor gyötörte, és amelyet a fogsága alatt sose tapasztalt, most megint elhatalmasodik testén-lelkén egyaránt. Rettenet fogta el; de azt érezte, hogy minél nagyobb erőfeszítést tesz ez a végzetes erő, hogy

agyonnyomja őt, a lelkében egyre nőtt és mindjobban megszilárdult az az életerő, amely teljesen független amattól.

Pierre rozslisztből készült levest evett lóhússal, majd elbeszélgetett fogolytársaival.

Sem Pierre, sem társai nem beszéltek arról, amit Moszkvában láttak, sem a franciák durva bánásmódjáról, sem az agyonlövetési parancsról, amelyet közöltek velük; mintha csak dacolni akarnának rosszabbra forduló sorsukkal, mindnyájan különösen élénkek, sőt vidámak voltak. Beszéltek személyes emlékeikről, azokról a mókás jelenetekről, amelyeket a hadjárat folyamán láttak, majd jelen helyzetüket hozták szóba.

A nap már rég lenyugodott. Fényes csillagok gyúltak ki itt-ott az égen; a kelő holdnak a tűzvész fényéhez hasonló pírja elömlött az ég peremén, és az óriási, vörös golyó csodálatosan imbolygott a szürkés ködben. Világos lett. Az este már véget ért, de az éjszaka még nem kezdődött meg. Pierre felállt új társai mellől és a tábortüzek között átment az út másik oldalára, ahol – hír szerint – fogoly katonák ütöttek tanyát. Kedve kerekedett elbeszélgetni velük. Az úton egy francia őr megállította és felszólította, hogy térjen vissza.

Pierre visszatért, de nem a tábortűzhöz, hanem egy kifogott szekérhez, amely mellett nem volt már senki. Lábát maga alá húzta, fejét lehorgasztotta, a szekér kereke mellett leült a hideg földre és sokáig mozdulatlanul, tűnődve ült. Eltelt több mint egy óra. Senki sem zavarta Pierre-t. Kedélyes, öblös kacagásra fakadt, oly hangosan nevetett, hogy mindenfelől meglepetten tekintettek feléje az emberek, annyira furcsa volt ez a magános nevetés.

– Hahaha! – kacagott Pierre. Majd hangosan, de mintegy önmagának, azt mondta: – Nem engedett el az a katona. Elfogtak és becsuktak. Fogságban tartanak. Engem? De hát ki az az én? A halhatatlan lelkem? Hahaha!... – kacagott, és még a könny is kicsordult a szeméből.

Egy ember felállt, odament, hogy megnézze, min nevet ez a nagydarab, furcsa ember egymagában. Pierre abbahagyta a kacagást, felállt, egy kissé arrább ment attól a kíváncsi embertől és körülnézett.

A tűz ropogásától, a beszédmorajtól hangosan zúgó óriási, végeláthatatlan tábor elcsitult. A tábortüzek vörös fénye sápadni, hamvadni kezdett. A fényes égen magasan állt a telihold. Az erdők és a mezők, amelyeket eddig nem lehetett látni a táborhelyen kívül, most a távolból is előtárultak. Az erdőn, a mezőn is túl pedig hullámzó, csalogató, végtelen, világos messziség látszott. Pierre a hunyorgó, el-eltűnő csillagokkal telehintett ég magasába nézett. „Hiszen ez mind az enyém, ez mind bennem is van, ez én vagyok! – gondolta Pierre. – És ők mindezt elfogták, deszkával körülkerített barakkba csukták!" Elmosolyodott és visszament társaihoz, hogy lefeküdjék.

Október első napjaiban újabb békekövet érkezett: levelet és békeajánlatot hozott Napoleontól, moszkvai keltezéssel, pedig ez csalás volt, mert Napoleon már rég a kalugai országúton járt, nem is olyan messzire Kutuzovtól. Kutuzov erre a levélre is ugyanúgy felelt, mint az elsőre, amelyet Lauriston hozott. Azt mondta, hogy békéről szó sem lehet.

Nem sokkal ezután jelentés érkezett Dorohov partizáncsapatától, amely Tarutyinótól valamelyest balra cirkált. Fominszkojéban feltűnt egy Broussier seregéhez tartozó hadosztály, amelyet éppen mert elkülönült a többitől, könnyen meg lehetne semmisíteni. A katonák és a tisztek újból követelték, hadd cselekedjenek. A vezérkari tábornokok, kivált, mert a könnyű tarutyinói győzelem is ösztökélte őket, sürgették Kutuzovot, teljesítse Dorohov javaslatát. Kutuzov nem tartott szükségesnek semmilyen támadást sem. A középutat választotta: így kellett ennek történnie – egy kis csapatot küldött Fominszkojéba, hogy támadja meg Broussier-t.

Különös véletlen folytán ezt a megbízást – ahogy később kiderült: a legnehezebbet és a legfontosabbat – Dohturov kapta, az a szerény kis Dohturov, akit senki sem ábrázol haditervek alkotójaként, aki nem repül ezredei élén, nem dobál kitüntetéseket az ütegállásra stb.; akit tétovázónak, nehéz felfogásúnak neveztek, de akit Austerlitztől fogva egészen 1813-ig valamennyi orosz–francia háborúban ott látunk a parancsnoki magaslaton, ott, ahol éppen nehéz a helyzet. Austerlitzben utolsónak marad az augesti gátnál, összegyűjti ezredeit, menti, ami menthető, pedig a többiek már mind szaladnak és hullanak halomra; pedig már egy tábornok sincs az utóvédben. Noha láz gyötri, húszezer főnyi csapatával Szmolenszkba megy, hogy megvédje a várost Napoleon egész hadseregével szemben. Szmolenszkban alig alszik el a Malahovszkij-kapunál – éppen a leggyötrőbb láz kínozza – felriasztja a Szmolenszkra tüzelő ágyúk dörgése, és ő egy teljes napon át tartja Szmolenszkot. A borogyinói csatában, amikor Bagration hősi halált halt, és balszárnyunk csapatainak kilenctizede elesett, mert a francia tüzérségnek egész ereje éppen oda zúdult – nem mást, csakis a nehézfelfogású, tétovázó Dohturovot küldik oda! Kutuzov ugyanis sürgősen kijavítja hibáját, amelyet már-már elkövetett azzal, hogy mást akart odaküldeni. A csendes kis Dohturov odament, és Borogyino – az orosz hadsereg legdicsőbb haditette lett. És mégis: sok hőst megénekeltek már versben és prózában egyaránt, de Dohturovról szinte nem is ejtenek egy szót sem.

Pedig megint csak Dohturovot küldik Fominszkojéba is, onnan meg Malojaroszlavecbe, oda, ahol utoljára csaptunk össze a franciákkal, oda, ahonnan már világosan látni lehetett, hogy elpusztulnak a franciák; megint csak sok lángészről és hősről énekelnek a hadjáratnak ebben az időszakában, de Dohturovról vagy egy szót se szólnak, vagy csak nagyon keveset, azt is tétovázva. Éppen ez a hallgatás bizonyítja a legékesebben Dohturov nagy érdemét.

Természetes, hogy az az ember, aki nem ismeri a gép működését, a gép járása közben a legfontosabb alkatrésznek azt a szilánkot tekinti, amely véletlenül beleesett és a gép járását akadályozva, csak vergődik benne. Az az ember, aki nem ismeri a gép szerkezetét, nem értheti meg, hogy nem ez a géprongáló, a működést akadályozó szilánk, hanem az a piciny fogaskerék, amely nesztelenül forog, a gépezet egyik legfontosabb alkatrésze.

Október 10-én, épp azon a napon, amikor Dohturov megtette a Fominszkojéba vezető út felét és megállt Arisztovo falvában, s épp készült arra, hogy teljesítse a kapott parancsot, az egész francia hadsereg, jóllehet görcsös rángatózása közepette eljutott egészen Murat hadállásáig – látszólag azért, hogy megütközzék az oroszokkal – hirtelen, minden ok nélkül balra kanyarodott, az új kalugai útra és megkezdte bevonulását Fominszkojéba, ahol addig csupán Broussier állomásozott. Dohturov ekkor Dorohov csapatán kívül csak Figner és Szeszlavin kis osztagainak parancsolt.

Szeszlavin október 11-én este felkereste Arisztovóban a parancsnokságot. Vitt egy foglyul ejtett francia gárdistát is. A fogoly elmondta, hogy azok a csapatok, amelyek most Fominszkojéba bevonultak, az egész nagy sereg utóvédjét alkotják; Napoleon is ott van; az egész hadsereg már öt napja kivonult Moszkvából. Ugyanakkor este egy cselédember, aki Borovszkból jött, elmondta, hogy látta egy óriási sereg bevonulását a városba. Dorohov csapatának kozákjai azt jelentették, hogy látták a francia gárdát, amely a Borovszk felé vezető úton halad. Mindeme hírekből világossá vált, hogy ott, ahol egy hadosztályt véltek, most már ott van az egész francia hadsereg, amely – váratlan módon – a régi kalugai országúton vonul kifelé Moszkvából. Dohturov nem akart vállalkozni semmire, mert nem tudta, voltaképpen mi a kötelessége. Azt a parancsot kapta, hogy támadja meg Fominszkojét. Csakhogy Fominszkojéban az imént még csupán Broussier volt, most meg ott van az egész francia hadsereg. Jermolov támadni akart a saját belátása szerint, de Dohturov ragaszkodott ahhoz, hogy várják meg őfőméltósága parancsát. Elhatározták: jelentést küldenek a vezérkarhoz.

E feladatra egy értelmes tisztet, Bolhovityinovot szemelték ki, akinek kötelességévé tették, hogy az írásbeli jelentésen kívül szóban is elmondja az egész dolgot. Bolhovityinov, miután átvette a levelet és a szóbeli utasítást, egy kozák kíséretében, vezeték lovakkal ellátva, elnyargalt a főhadiszállásra.

XVI

Sötét, meleg, őszi éjszaka volt. Már négy nap óta esdegélt az eső. Bolhovityinov, miután kétszer lovat váltott és másfél óra alatt harminc verszt lovagolt a ragadós, sáros úton, éjjel egy óra előtt már Letasovkában volt. Leszállt a nyeregből annál a háznál, amelynek fonott sövé-

nyén ez a tábla függött: „Főparancsnokság", otthagyta lovát és bement a sötét pitvarba.

– Hamar a szolgálattevő tábornokot! Nagyon fontos a dolog! – mondta annak a valakinek, aki szuszogva feltápászkodott a sötét pitvarban.

– Tegnap este óta nagyon beteg, harmadnapja nem aludt – suttogta pártfogói hangon a tisztilegény.

– Nagyon fontos! Dohturov tábornoktól jövök – mondta Bolhovityinov és bement a nyitott ajtón, amelyet valahogy kitapogatott. A tisztilegény előrement és költögetni kezdett valakit. – Nagyságos úr, nagyságos úr, futár!

– Mi? Mi az? Honnan? – szólt egy álmos hang.

– Dohturovtól és Alekszej Petrovicstól. Napoleon Fominszkojéban van – mondta Bolhovityinov, mivel a sötétben nem látta azt, aki kérdezte, de a hangból azt következtette, hogy ez nem Konovnyicin.

A felköltött ember ásított és nyújtózott egyet.

– Nincs szívem felkelteni – mondta és megtapogatott valamit.

– Itt a jelentés – mondta Bolhovityinov. – Az a parancs, hogy azonnal adjam át a szolgálattevő tábornoknak.

– Álljon meg, világot gyújtok. Hová dugod el mindig, te nyavalyás? – fordult a tisztilegényhez az a férfi, aki az előbb nyújtózkodott. Scserbinyin, Konovnyicin segédtisztje volt. – Megtaláltam, megtaláltam – tette hozzá.

A tisztilegény tüzet csiholt. Scserbinyin kitapogatta a gyertyatartót.

– A gazemberek! – mondta undorral.

Bolhovityinov a szikrák világánál meglátta Scserbinyin fiatal arcát, aki egy gyertyát tartott, az elülső sarokban pedig egy még alvó embert. Konovnyicin volt.

Scserbinyin, amikor meggyújtotta a faggyúgyertyát, a kénes taplóba csapódó szikra eleinte kék, majd vörös lángjánál, amelytől sebten elszökkentek a rajta rágódó svábbogarak, szemügyre vette a hírnököt. Bolhovityinov csupa sár volt, és ruhája ujjával törölgetve, teljesen bemázolta az arcát.

– De hát ki adta ezt a jelentést? – kérdezte Scserbinyin, amikor átvette a levelet.

– Bizonyos a hír – mondta Bolhovityinov. – A foglyok is, a kozákok is, a felderítők is, mind egyhangúlag ugyanazt tanúsítják.

– Nincs mit tenni, fel kell költeni – mondta Scserbinyin; felállt és odament egy köpennyel letakart, hálósipkás emberhez. – Pjotr Petrovics! – mondta. Konovnyicin meg se mozdult. – A főparancsnoksághoz jöttek! – mondta mosolyogva, mert tudta, hogy Konovnyicin ezekre a szavakra biztosan felébred. Valóban: a hálósipkás fej nyomban felemelkedett. Konovnyicin lázban égő, szép, kemény arcán egy pillanatra még ott maradt a jelen valóságtól oly messzire eső álomvilág bélyege, de aztán hirtelen megrázkódott: arca a megszokott nyugodt és kemény kifejezést öltötte fel.

– No, mi az? Kitől jött? – kérdezte lassan, de mindjárt, és hunyorgott

a gyertyafénytől. Mialatt a tiszt jelentését hallgatta, feltörte a pecsétet és elolvasta a levelet. Mihelyt elolvasta a levelet, gyapjúharisnyába bújtatott lábát lebocsátotta a földes padlóra és hozzálátott, hogy felhúzza lábbelijét. Aztán levette hálósapkáját és halántékát vakargatva, feltette ellenzős katonasapkáját.

– Ilyen hamar ideértél? Menjünk a főméltóságú úrhoz.

Konovnyicin mindjárt megértette, hogy a most hozott hírnek nagy jelentősége van, és hogy nem lehet halogatni a dolgot. Azt nem kérdezte magától, jó-e ez vagy rossz. Ez nem érdekelte. A háború egész folyását nem okoskodva, nem ésszel nézte, hanem valami mással. Lelkében egy szavakkal ki nem fejezhető, de mély érzés élt: minden jóra fordult; ámde ebben még csak hinni sem kell, még kevésbé beszélni róla, csak tegye mindenki a maga dolgát. És ő meg is tette a maga dolgát, ahogyan csak tőle tellett.

Pjotr Petrovics Konovnyicin, akit – akárcsak Dohturovot – csupán illendőségből iktatnak 1812 úgynevezett hőseinek sorába, a Barclay-k, Rajevszkijek, Jermolovok, Platovok, Miloradovicsok közé, igen korlátozott képességű és szerény ismeretekkel rendelkező férfiú hírében állt, akárcsak Dohturov; sohase készített haditerveket, mint ahogy Dohturov se, de mindig ott volt, ahová a legnehezebbje jutott a csatának; mindig nyitott ajtónál aludt, amióta kinevezték szolgálattévő tábornoknak, megparancsolta, hogy keltsék fel, bárkitől érkezik hírhozó, csata idején mindig ott volt a tűzben, úgyhogy Kutuzov meg is rótta érte és félt csatába küldeni, holott Konovnyicin is, akárcsak Dohturov, azok közé az észrevehetetlen fogaskerekek közé tartozott, amelyek ha nem is berregnek, ha nem is zúgnak, mégiscsak a gépezet leglényegesebb részét alkotják.

Konovnyicin, amikor a házból kiment a sötét, nyirkos éjszakába, összevonta szemöldökét, részint erős fejfájása miatt, részint mert eszébe jutott az a kellemetlen gondolat, hogy' felpezsdül most erre a hírre a befolyásos vezérkari tisztek egész raja, kivált Bennigsen, aki Tarutyino óta egy kanál vízben megfojtotta volna Kutuzovot; hogy' javasolgatnak, vitatkoznak, parancsolgatnak majd és hogy' vonják vissza a kiadott parancsokat. Ez az előérzet kellemetlen volt neki, de tudta, hogy ez elkerülhetetlen.

Valóban: Toll, akihez bement, hogy közölje vele az új hírt, mindjárt fejtegetni kezdte elképzeléseit a vele együtt lakó tábornok előtt, Konovnyicin pedig egy ideig némán és fáradtan hallgatta, majd emlékeztette arra, hogy menniök kell a főméltóságú úrhoz.

XVII

Kutuzov, mint minden öregember, keveset aludt éjszakánként. Nappal gyakran váratlanul elszundított, de éjjel, amikor ruhástul ott feküdt az ágyán, többnyire nem aludt, hanem gondolkozott.

Most is így feküdt ágyán, elcsúfult, nagy nehéz fejét rátámasztotta párnás kezére és nyitott félszemével a sötétségbe bámulva gondolkozott.

Bennigsen, amióta levelet váltott az uralkodóval és nagyobb befolyásra tett szert a vezérkarban, mint bárki más, kerülte Kutuzovot. Kutuzov nyugodtabb lett, azt remélve, hogy őt és csapatait nem kényszerítik céltalan támadó hadműveletekre. A tarutyinói csata leckéje, és a csatát megelőző nap, amely olyan fájdalmas emléket hagyott benne, bizonyára érezteti hatását – gondolta.

„Meg kell érteniök, hogy csakis veszíthetünk, ha támadunk. Türelem és idő, ezek az én hős katonáim!" – gondolta Kutuzov. Tudta, hogy nem kell leszakítani az almát, amikor még zöld. Magától is leesik, ha megérik, de ha zölden szakítják le, elrontják az almát is, a fáját is, az embernek meg elvásik a foga. Mint tapasztalt vadász, tudta, hogy a vadállat sebet kapott, olyat, amilyet csak tudott ütni rajta az egész orosz sereg ereje, de az még eldöntetlen kérdés, halálosan sebesült-e meg, vagy sem. Most, Lauriston és Barthélemy követsége után, a partizánok jelentései alapján Kutuzov csaknem biztosan tudta, hogy a vadállat sebe halálos. De még bizonyítékok kellettek, még várni kellett.

„Szeretnének odaszaladni, megnézni, csakugyan megölték-e. Várjatok, majd meglátjátok. Folyton csak hadműveletről, támadásról beszélnek! – gondolta. – Mire való ez? Hogy kitüntessék magukat? Mintha olyan jó mulatság volna verekedni. Akár a gyermekek, akiktől sose lehet pontosan megtudni, hogy' is történt az eset, mert mind be akarja bizonyítani, hogy' tud ő verekedni. De most nem erről van szó."

„És milyen furfangos hadműveleteket javallnak ezek mind! Azt hiszik, ha kitalálnak két-három eshetőséget (a Pétervárról érkezett általános terv jutott eszébe), már kitalálták valamennyit. Pedig, de sok van: se szeri, se száma!"

Az a megoldatlan kérdés, halálos-e vagy nem halálos a Borogyinónál ejtett seb, már egy teljes hónap óta ott függött Kutuzov feje fölött. Igaz, hogy a franciák elfoglalták Moszkvát. De az is igaz – Kutuzov minden ízével-részével kétségbevonhatatlanul érezte – hogy ez az iszonyú csapás, amelyben ő minden orosz emberrel együtt megfeszítette az utolsó csepp erejét is, okvetlenül halálos. De mindenesetre bizonyítékokra volt szükség, már egy hónapja várta ezeket a bizonyítékokat, és minél inkább telt az idő, ő annál türelmetlenebb lett. Mialatt álmatlan éjszakákon át az ágyán feküdt, ugyanazt tette, amit a fiatal tábornokhad cselekedett, és amiért megrótta őket. Ő is elgondolt minden eshetőséget, ugyanúgy, akár a fiatalok, azzal a különbséggel, hogy ő nemcsak e néhány feltevésre szorítkozott, ő nem kettőt-hármat látott, hanem ezret. Minél tovább gondolkozott, annál több eshetőség merült fel. Elképzelte a napoleoni hadsereg mindenféle hadmozdulatát, az egészet is, egyes részeiét is – most Pétervár ellen indulnak, most ő ellene, majd megkerülik stb; elképzelte azt a lehetőséget (ettől félt a legjobban), hogy Napoleon azzal a fegyverrel harcol majd ellene, amelyet ő használ; ott marad Moszkvá-

ban és megvárja őt. Elképzelte a napoleoni hadsereg visszavonulását is, Mediny és Juhnov felé, csak épp azt nem láthatta előre, ami bekövetkezett: Napoleon seregének azt az esztelen, görcsös hánykolódását; pedig a francia sereg Moszkvából való kivonulásának első tizenegy napja alatt ez tette lehetővé azt, amire Kutuzov még gondolni se mert: a franciák teljes pusztulását. Dorohov jelentése Broussier hadosztályáról, a partizánoktól érkező hírek Napoleon hadseregének sanyarúságáról, a Moszkvából való kivonulás előkészületeiről – mind-mind megerősítették azt a feltevést, hogy a francia hadsereg szét van zúzva és menekülni készül; de ezek csupán feltevések voltak, amelyeket a fiatalok fontosnak tartottak, de Kutuzov nem. Hatvan éves tapasztalata alapján tudta, milyen jelentőséget kell tulajdonítani a híreknek, tudta, mennyire képesek az emberek, ha kívánnak valamit, úgy csoportosítani mindezeket a híreket, hogy a kívánt eredmény valószínűségét bizonyítsák, tudta, hogy ilyen esetekben szívesen mellőznek mindent, ami reményüknek ellene szól. Minél jobban óhajtotta ugyanazt Kutuzov, annál kevésbé engedte meg magának, hogy el is higgye. Ez a kérdés lekötötte minden lelkierejét. Minden egyéb csupán az élet megszokott igényeinek teljesítése volt a szemében. Az élet eme megszokott igényeinek engedelmes teljesítése volt a vezérkari tisztekkel való beszélgetés, a *M-me* Staël-nak küldött levelek, amelyeket Tarutyinóból írt, a regényolvasás, a kitüntetések osztogatása, a levelezés Pétervárral stb. De lelkének egyetlen igazi kívánsága a franciák pusztulása volt, amelyet csak ő látott előre. Október tizenegyedikén éjjel félkönyökre támaszkodva, ugyancsak ezen gondolkozott.

A szomszédos szobában mozgolódás támadt, majd Toll, Konovnyicin és Bolhovityinov léptei hallatszottak.

– Ki az? Gyertek be, gyertek be! Mi az újság? – kiáltott ki a tábornagy.

Mialatt az inas gyertyát gyújtott, Toll elmondta a hírek lényegét.

– Ki hozta? – kérdezte Kutuzov. Arckifejezése meglepte Tollt, amikor meggyulladt a gyertya, olyan hideg szigorúság áradt róla.

– Itt nem lehet semmi kétség, főméltóságú uram.

– Hívd ide, hívd ide!

Kutuzov felült, egyik lábát lebocsátotta az ágyról, majd nagy hasával a maga alá húzott másik lábára nehézkedett. Látó szemét összehunyorította, hogy jobban szemügyre vegye a küldöncöt, mintha arcvonásaiból akarná kiolvasni azt, ami őt foglalkoztatja.

– Beszélj, beszélj, barátom – mondta csendes, öreges hangján Bolhovityinovnak és összefogta mellén a szétnyílott inget. – Gyere csak közelebb, gyere. Hát milyen híreket hoztál nekem? Mi? Napoleon kivonult Moszkvából? Csakugyan igaz? Mi?

Bolhovityinov először részletesen jelentette mindazt, amit parancsoltak.

– Beszélj, beszélj gyorsabban, ne kínozd a lelkem – vágott közbe Kutuzov.

Bolhovityinov mindent elmondott, aztán elhallgatott és várta a parancsot. Toll már-már szóra nyitotta a száját, de Kutuzov elébe vágott. Mon-

dani akart valamit, de aztán hirtelen elkomorodott, ráncba vonódott egész arca. Legyintett Toll felé, majd az ellenkező oldalra fordult, a parasztház szépsarka felé, ahol szentképek feketélltek.

– Uram, teremtő Istenem! Meghallgattad imádságunkat... – mondta remegő hangon és összetette kezét. – Megmenekült Oroszország. Hála tenéked, uramistenem! – És sírva fakadt.

XVIII

Kutuzov egész tevékenysége a franciák Moszkvából való kivonulása hírének vételétől a hadjárat végéig csakis abból állt, hogy hatalmával, ravaszsággal, kéréssel visszatartsa csapatait a felesleges támadásoktól, hadmozdulatoktól, a pusztuló ellenséggel való összeütközésektől. Dohturov Malojaroszlavec felé vonul, de Kutuzov késlekedik seregével, parancsot ad Kaluga kiürítésére, mert nagyon is lehetségesnek tartja a visszavonulást Kaluga mögé.

Kutuzov mindenütt visszavonul, de az ellenség meg se várja visszavonulását, szalad visszafelé az ellenkező irányba.

Napoleon történetírói leírják Napoleon mesteri hadmozdulatát Tarutyinó és Malojaroszlavec ellen és találgatják, mi történik akkor, ha Napoleonnak sikerül benyomulnia ezekbe a gazdag déli kormányzóságokba.

Napoleont semmi sem zavarta abban, hogy benyomuljon ezekbe a déli kormányzóságokba, erre kár a szót vesztegetni. A történetírók arról is megfeledkeznek, hogy Napoleon hadseregét nem menthette meg semmi, mert önmagában hordozta kikerülhetetlen pusztulásának feltételeit. Miből gondolják, hogy ez a hadsereg, amely bő élelmiszerkészletet talált Moszkvában és mégse tudta megtartani, hanem inkább lábbal tapodta; ez a hadsereg – amely Szmolenszkba érve nem szétosztotta, hanem szétrabolta az élelmiszert – összeszedhette volna magát a kalugai kormányzóságban, ahol ugyanolyan oroszok laktak, mint Moszkvában, ahol a tűznek ugyanúgy megvan az a tulajdonsága, hogy elhamvaszt mindent, amit felgyújtanak?

Ez a hadsereg nem szedhette össze magát. A borogyinói csata és Moszkva kirablása óta magában hordozta a bomlásnak már szinte vegytani feltételeit.

Ennek a volt hadseregnek a katonái vezéreikkel együtt menekültek, maguk se tudták, hová, s csak egyet kívántak (Napoleon is, a katonái is mind) – minél hamarább kievickélni abból a kilátástalan helyzetből, amelynek, ha nem is világosan, de mindnyájan tudatában voltak.

A malojaroszlaveci haditanácsban, amikor a tábornokok azt színlelték, hogy tanácskoznak, amikor különféle véleményeket nyilvánítottak, Moutoné, a nyíltszívű katonáé volt az utolsó szó, mert ő mondta ki azt, amit mindnyájan gondoltak: el kell menni, de minél hamarabb. Erre min-

denki elhallgatott, senki, még Napoleon sem tudott ellene vetni semmit ennek az igazságnak, amelynek mindnyájan tudatában voltak.

De jóllehet mindnyájan tudták: el kell menniök, visszatartotta őket annak a szégyennek a tudata, hogy menekülni kell. Szükség volt még egy külső lökésre, amely legyőzi ezt a szégyenérzetet. A maga idejében jelentkezett ez a lökés is. Ez volt az, amit a franciák úgy neveznek: *Le Hourra de l'Empereur.*[30]

Napoleon a tanácskozást követő napon korán reggel, azt színlelve, hogy meg akarja szemlélni a csapatait meg a lezajlott és a jövendő csata színhelyét, marsalljainak és az őrizetére kirendelt csapatnak kíséretében végiglovagolt a hadsereg táborhelye közepének vonalán. A préda körül cirkáló kozákok rábukkantak magára a császárra és hajszál híján elfogták. A kozákok akkor csak azért nem fogták el Napoleont, mert megmentette az, ami pusztításba sodorta a franciákat: a zsákmány, amelyre itt – az embereket sorsukra hagyva – rávetették magukat a kozákok. Napoleonra rá se hederítve rávetették magukat a martalékra – és Napoleonnak sikerült elmenekülnie.

Amikor *les enfants du Don*[31] csaknem elfogták a császárt tulajdon hadserege közepén, világossá vált, hogy nincs mit tenni: mihamarabb menekülni kell a legrövidebb, a már ismerős úton. Napoleon – negyven esztendős kis pocakjával – már nem érezte magát olyan fürgének, mint azelőtt; megértette ezt a figyelmeztetést. Ennek a félelemnek a hatására menten elfogadta Mouton tanácsát, és ahogy a történetírók mondják, kiadta a parancsot, hogy vonuljanak vissza a szmolenszki úton.

Napoleon elfogadta Mouton tanácsát, csapatai csakugyan elindultak visszafelé, de ez nem azt bizonyítja, hogy mindez az ő parancsára történt, hanem csak azt, hogy azok az erők, amelyek az egész hadseregre hatottak, azaz az egész hadsereget a mozsajszki útra terelték, egyidejűleg hatottak Napoleonra is.

XIX

Amikor az ember mozgásban van, mindig elképzeli magának a mozgás célját. Ahhoz, hogy ezer versztát megtegyen, feltétlenül el kell képzelnie, hogy ezen az ezer versztán túl valami jó vár rá. Szükség van az ígéret földjének elképzelésére, hogy legyen ereje a kitartó mozgásra.

A franciák szemében, amikor betörtek Oroszországba, Moszkva – de amikor kivonultak, a hazájuk volt az ígéret földje. Ám hazájuk túlságosan messzire esett és az ember, aki előtt ezer versztányi út áll, a végső célról megfeledkezve, okvetlenül azt mondja magában: ma megteszek negyven versztát, hogy eljussak a pihenőhelyre, az éjjeli szállásra; és ez az első pihenőhely elhomályosítja a végső célt, magába sűrít minden vá-

[30] A császári hurrá (vagyis roham a császár ellen).
[31] a Don fiai

gyat és reményt. Azok a törekvések, amelyek az egyes emberekben megnyilvánulnak, mindig meghatványozódnak a tömegben.

A régi szmolenszki országúton visszafelé menetelő franciák szemében a végső cél, a haza, túlságosan távoli volt; a legközelebbi cél, amely felé a tömeg óriási mértékben hatványozódó vágyai és reményei irányultak, Szmolenszk volt. Nem azért, mert a katonák tudták, hogy Szmolenszkban sok élelmiszer és friss csapat van, nem azért, mert ezt mondták nekik (hiszen a hadsereg legmagasabb rangú tisztjei és maga Napoleon tudta, hogy ott kevés az élelmiszer), hanem azért, mert csakis ez adhatott erőt nekik, hogy mozogjanak és hogy elviseljék a jelen nélkülözéseket. Azok is, akik tudták, azok is, akik nem tudták, egyformán becsapták magukat és úgy iparkodtak Szmolenszk felé, mint az ígéret földje felé.

A franciák, az országútra kijutva, meglepő energiával és gyorsasággal futottak kitűzött céljuk felé. De nemcsak ez a közös törekvés fűzte egységes egésszé a franciák tömegeit és adott nekik némi energiát; hatott egy másik ok is, amely összetömörítette őket – nagyon sokan voltak. Maga ez az óriási tömeg, szinte a fizikai vonzástörvény szerint, magához vonzotta az embereket, az egyes atomokat. Olyan volt ez a menetelő, százezres tömeg, akár egy állam.

Mindegyikük csakis azt akarta, hogy fogságba kerüljön és megmeneküljön minden borzalomtól és sanyarúságtól. De egyrészt a cél, a Szmolenszk felé irányuló általános törekvés ereje mindenkit ugyanabba az irányba sodort, másrészt egy-egy hadtest nem adhatja meg magát egy-egy századnak, így hát – jóllehet a franciák kihasználtak minden alkalmat arra, hogy elszakadjanak egymástól és a legcsekélyebb, de még elfogadható ürüggyel is megadták magukat – ilyen ürügy nem mindig adódott. Már pusztán a számuk és gyors menetelésük – majd egymást taposták – megfosztotta őket ettől a lehetőségtől, az oroszoknak pedig megnehezítette, sőt lehetetlenné tette, hogy megállítsák ezt a mozgást, amelyre a franciák tömegének egész ereje irányult. A test mechanikus szétszakítása egy bizonyos határon túl nem gyorsíthatta meg a bomlás folyamatát.

Egy hógolyót nem lehet elolvasztani egy pillanat alatt. Van egy bizonyos időhatár, annál korábban a hő semmilyen fokozása árán sem olvaszthatjuk el a hógolyót. Ellenkezőleg: minél jobban emelkedik a hő, annál jobban összeáll a megmaradó hó.

Az orosz hadvezérek között csakis Kutuzov volt tisztában ezzel. Amikor világossá vált, hogy a francia hadsereg menekülésének iránya a szmolenszki út, kezdett megvalósulni, amit Konovnyicin már október tizenegyedikén éjjel előre látott. A hadsereg legmagasabb rangú tisztjei igyekeztek kitűnni, igyekeztek elvágni, elcsípni, foglyul ejteni, visszavetni a franciákat, és mindnyájan támadást követeltek.

Csak Kutuzov vetette latba minden erejét (habár minden főparancsnok ereje igen korlátozott), hogy ellene hasson a támadó irányzatnak.

Nem mondhatta nekik azt, amit mi most már megmondhatunk: mire való a csata, a franciák útjának elvágása, saját embereink elvesztegetése,

a szerencsétlen ellenség embertelen lemészárlása? Mire való mindez, amikor Moszkvától Vjazmáig minden csata nélkül is szerteolvadt a hadsereg egyharmada? Korérlelte bölcsességére hallgatva azt mondta nekik, amit meg tudtak érteni – beszélt nekik az aranyhídról, de amazok csak kinevették, megrágalmazták, aztán cibálták, hányták-vetették az elejtett vadat, virtuskodtak vele.

Jermolov, Miloradovics, Platov és mások Vjazma alatt, a franciák közelében lévén, nem tudták visszafojtani azt a vágyukat, hogy elvágjanak, visszavessenek két francia hadtestet. Kutuzovot azzal értesítették szándékukról, hogy egy borítékban – jelentés helyett – egy fehér papírlapot küldtek neki.

Bármennyire igyekezett Kutuzov visszatartani hadseregét, csapataink csak támadtak, igyekeztek elállni a franciák útját. A gyalogezredek – ahogy mondják – muzsikával és dobszóval mentek rohamra, elpusztítottak és elvesztettek ezer meg ezer embert.

De elvágni nem vágtak el és nem is vetettek vissza senkit. A francia hadsereg pedig, amelyet a veszély még jobban összetömörített, egyenletesen olvadozva, tovább folytatta végzetes útját Szmolenszk felé.

I

A borogyinói csata, melynek Moszkva elfoglalása, majd a franciák menekülése lett a következménye, anélkül, hogy újabb ütközetre került volna sor – a történelem egyik legtanulságosabb jelensége.

Minden történetíró egyetért abban, hogy az államok és népek külső tevékenysége, ha összeütköznek egymással, a háborúkban nyilvánul meg; hogy közvetlenül, a kisebb-nagyobb hadi sikerek folytán, növekszik vagy csökken az államok és a népek politikai ereje.

Bármilyen furcsák azok a történelmi leírások, amelyek szerint egy király vagy egy császár, egy másik királlyal vagy császárral összeveszve sereget gyűjtött, megütközött az ellenség hadával, győzelmet aratott, megölt három-, öt-, tízezer embert, majd ennek következtében leigázott egy államot és egy többmilliós népet; bármennyire érthetetlen, hogy miért kényszerített meghódolásra valamely népet hadseregének veresége, holott az a hadsereg az illető nép erejének csupán századrésze volt – a történelem valamennyi ténye (már amennyire ismerjük őket) bizonyítja annak a megállapításnak igazságát: egy nép hadseregének egy másik nép hadseregével szemben elért kisebb-nagyobb sikere az oka, vagy legalábbis lényeges jele az illető nép ereje növekedésének vagy csökkenésének. A hadsereg győzelmet arat, utána mindjárt gyarapodnak a győztes nép jogai a legyőzött nép rovására. A hadsereg vereséget szenved, utána mindjárt megfosztják a népet jogaitól – a vereség aránya szerint – hadseregének teljes veresége esetén pedig a nép is teljes meghódolásra kényszerül.

Így volt ez (a történelem tanúsága szerint) a legrégibb időktől fogva napjainkig. Ausztria az osztrák hadak veresége arányában elvesztette jogait, Franciaország jogai és erői pedig növekszenek. A franciák jenai és auerstädti győzelme után Poroszország elveszti önállóságát.

De lám: 1812-ben a franciák győzelmet aratnak Moszkván, elfoglalják Moszkvát, és mindezek után, bár újabb csata nem esik, mégsem Oroszország pusztul el, hanem előbb Napoleon hatszázezres hadserege, majd a napoleoni Franciaország. Lehetetlen a tényeket a történelem szabályaira ráhúzni, azt mondani, hogy a borogyinói ütközet után az oroszoké maradt a csatatér, hogy Moszkva után még volt olyan ütközet, amelyben megsemmisült Napoleon hadserege.

A franciák borogyinói győzelme után nem volt egyetlen döntő, sőt valamelyest is jelentős ütközet, és a francia hadsereg mégis elpusztult. Mit jelent ez? Ha ezt a példát Kína történetéből merítenénk, azt mondhatnánk, ez nem történelmi jelenség (ezen a résen bújnak ki a történetírók, ha valami nem vág össze az ő mércéjükkel); ha csak amolyan rövid ideig tartó összeütközésről volna szó, amelyben kis létszámú csapatok vettek részt, kivételnek tekinthetnék ezt a jelenséget; de ez az esemény apáink szeme előtt zajlott le, egész hazánk életének és halálának kérdése forgott kockán, és ez a háború a legnagyobb volt valamennyi eddig ismert háború között...

Az 1812-es hadjárat időszaka a borogyinói ütközettől a franciák kiűzéséig azt bizonyította, hogy a megnyert csata még nem oka a hódításnak, még csak nem is állandó jele; azt bizonyította, hogy a népek sorsát eldöntő erő nem a hódítókban, nem is a hadseregben, az ütközetekben van, hanem valami másban.

A francia történetírók, amikor leírják, milyen volt a franciák helyzete Moszkvából való kivonulásuk előtt, azt állítják, hogy a Nagy Hadseregben minden rendben volt, kivéve a lovasságot, a tüzérséget és a szekérkaravánokat, meg hogy nem volt takarmány a lovaknak és a szarvasmarháknak. Ezen a nagy bajon nem lehetett segíteni, mert a környék parasztjai inkább felgyújtották a szénát, de nem adtak a franciáknak.

A megnyert csata nem járt a szokásos eredménnyel, mert Karp és Vlasz, a paraszt – aki a franciák bevonulása után szekerestül bement Moszkvába, hogy fosztogassa a várost és aki személy szerint nem tanúsított semmilyen hősiességet – meg a hozzájuk hasonló parasztok megszámlálhatatlan sokasága nem vitt szénát Moszkvába, még jó pénzért sem, hiába ajánlották, hanem inkább felgyújtotta a szénát.

Képzeljünk el két embert, aki egy szál kardra kiáll, hogy párbajt vívjon a vívóművészet szabályai szerint; a vívás eléggé sokáig tart; az egyik ellenfél, aki érzi, hogy sebet kapott, ráeszmél: ennek már fele se tréfa, ez már az életébe vág, eldobja a kardot, felragadja a keze ügyébe eső bunkót és megforgatja. De képzeljük el, hogy ez az ember, aki olyan okosan tudja használni a célja eléréséhez szükséges legjobb és legegyszerűbb eszközt, a lovagiasság lelkesítő hagyományaitól fűtve el akarja leplezni a dolog lényegét és azt állítja, ő a vívóművészet szabályai szerint, karddal győzött. Elképzelhetjük, milyen nagy zűrzavar és homályosság származna a lefolyt párbaj ilyen leírásából!

Az a vívó, aki a vívóművészet szabályai szerint követelte a viadal folytatását, a francia hadsereg volt, az az ellenfél pedig, aki eldobta a kardot és bunkót ragadott, az orosz volt; azok az emberek pedig, akik mindent a vívás szabályai alapján igyekeznek magyarázni – azok a történetírók, akik erről az eseményről írtak.

Szmolenszk égése után olyan háború kezdődött, amely sehogy se vágott össze az addigi háborúk hagyományaival. A városok és falvak felgyújtása, a visszavonulás az ütközetek után, a borogyinói csapás, utána megint visz-

szavonulás, Moszkva égése, hajtóvadászat a martalócok ellen, a szállítmányok elkobzása, a partizánháború – mind-mind eltérés volt a szabályoktól.

Napoleon érezte ezt, és attól fogva, mikor a szabályos vívóállásba állt Moszkvában, de az ellenfél kardja helyett egy felemelt bunkót látott, szüntelenül panaszkodott Kutuzovnak és Sándor császárnak, amiért a háború a szabályokkal ellentétben folyik (mintha volnának bármilyen szabályok is arra, hogy' kell halomra ölni az embereket). De hiába panaszkodtak a franciák, hogy nem tartjuk meg a szabályokat; hiába restelltek bunkóval verekedni a legmagasabb állású orosz emberek, mert szívesebben álltak volna *en quarte* vagy *en tierce,* intéztek volna mesteri támadást *prime*-ben stb. – a népháború bunkója ütésre lendült egész fenyegető, magasztos erejével, és nem törődött senki ízlésével, semmilyen szabállyal, nem sokat okoskodott, hanem együgyűen, de céltudatosan felemelkedett, aztán lecsapott és addig csépelte a franciákat, amíg el nem pusztult az egész támadó hadsereg.

Jó annak a népnek, amely nem úgy tesz, mint 1813-ban a franciák: nem tiszteleg a vívómesterség szabályai szerint, nem fordítja meg kardját, markolatával előre, nem adja át udvariasan és kecsesen nagylelkű ellenfelének; jó annak a népnek, amely a megpróbáltatások pillanatában nem kérdezi, hogyan is viselkedtek mások hasonló esetekben a szabályok szerint, hanem egyszerűen és könnyedén felemeli a kezeügyébe eső bunkót és addig csépeli ellenfelét, amíg lelkében a sértődöttség és a bosszú érzését fel nem váltja a megvetés meg a szánalom.

II

A háború úgynevezett szabályaitól való legelőnyösebb, szemmel látható eltérések egyike a szétszóródott emberek hadviselése az egy csomóba zsúfolódott emberek ellen. Az effajta hadviselés mindig jelentkezik az olyan háborúban, amely népi jelleget ölt. Ez a hadviselés abból áll, hogy nem egy tömegben szállnak szembe a másik tömeggel, hanem részekre tagozódnak és szinte egyenkint támadnak, majd mindjárt elfutnak, amikor nagy erővel rájuk támadnak, aztán ismét ők támadnak, ha alkalom nyílik rá. Ezt tették a guerillák Spanyolországban, ezt tették a hegylakók a Kaukázusban, és ezt tették az oroszok 1812-ben.

Az ilyenfajta háborút partizánháborúnak nevezték el, abban a hiszemben, hogy ezzel az elnevezéssel megmagyarázzuk jelentőségét is. Holott az ilyenfajta háború nem vág össze semmilyen szabállyal, sőt éles ellentétben áll a csalhatatlannak tartott, ismert harcászati szabállyal. Ez a szabály azt mondja: a támadónak tömörítenie kell csapatait, hogy a csata pillanatában erősebb legyen az ellenfelénél.

A partizánháború (amely a történelem tanúsága szerint mindig sikeres) éles ellentétben áll ezzel a szabállyal.

Ez az ellentét abból ered, hogy a haditudomány a csapatok erejét azonos-

nak tekinti a csapatok létszámával. A haditudomány azt mondja, hogy minél nagyobb a hadsereg, annál nagyobb az ereje. *Les gros bataillons ont toujours raison.*[1]

Pedig ha a haditudomány ezt mondja, hasonlít ahhoz a mechanikához, amely a testek mozgásának vizsgálata közben csakis a testek tömegének arányát tartaná szem előtt és azt mondaná, hogy erejük azért egyenlő, vagy azért nem egyenlő, mert egyenlő, illetve nem egyenlő a tömegük.

Az erő (a mozgás mennyisége) a tömeg és a sebesség szorzatával egyenlő.

A haditudományban a hadsereg ereje ugyancsak a tömeg szorzata, de valami mással, egy ismeretlen X-szel.

A haditudomány, mivel a történelemben számtalan példát lát arra, hogy a csapatok tömege nem egyezik erejével, mert néha kisebb csapatok legyőznek nagyobbakat, homályosan elismeri ennek az ismeretlen tényezőnek a létezését és hol mértani felállításban, hol a fegyverzetben vagy ami a leggyakoribb, a hadvezérek zsenialitásában igyekszik keresni. Ám e tényező értékének mindeme behelyettesítései sem adják meg a történelmi tényeknek megfelelő eredményt.

Pedig ha elvetjük a hamis szemléletet, amely a legfelsőbb hatóságok háborús intézkedéseinek hatékonyságára vonatkozólag a hősök javára kialakult, mindjárt megtaláljuk azt az ismeretlen X-et.

Ez az X a hadsereg szelleme, vagyis a hadsereget alkotó emberek összességének erősebb vagy gyengébb vágya, hogy verekedjék és veszélynek tegye ki magát, teljesen függetlenül attól, vajon lángelmék vagy nem lángelmék parancsnoksága alatt, két vagy három vonalban, bunkóval vagy percenként harmincszor elsüthető puskával harcolnak-e. Akik a legjobban akarnak verekedni, mindig kialakítják a maguk szempontjából a legelőnyösebb helyzetet az összecsapásra.

A hadsereg szelleme az a tényező, amely a tömeggel összeszorozva megadja a szorzatot, az erőt. A tudománynak épp az a feladata, hogy ennek az ismeretlen tényezőnek, a hadsereg szellemének jelentőségét határozza meg és fejezze ki.

Ezt a feladatot csak akkor oldhatjuk meg, ha nem próbáljuk többé önkényesen behelyettesíteni ezt az ismeretlen X-et azokkal a körülményekkel, amelyek között jelentkezik ez az erő, például a hadvezér intézkedéseivel, a fegyverzettel stb. – ha nem tekintjük őket tényezőknek, hanem teljes egészében ezt az ismeretlent tekintjük annak, vagyis kinek-kinek azt az erősebb vagy gyengébb vágyát, hogy verekedjék és kitegye magát minden veszélynek. Ha már egyenletekkel akarjuk kifejezni a történelmi tényeket, csak ez ismeretlen viszonylagos értékének kiszámítása alapján lehet remélni magának az ismeretlennek meghatározását.

Tíz ember, zászlóalj vagy hadosztály tizenöt emberrel, zászlóaljjal vagy hadosztállyal megütközve legyőzi a tizenötöt, vagyis megöli és foglyul ejti mind kivétel nélkül, ő maga pedig négyet veszít; tehát az egyik oldalon

---

[1] Mindig a nagyobb csapatnak van igaza.

Partizánok francia foglyokat kísérnek.

(434. lap)

négy, a másik oldalon tizenöt pusztul el. Következésképpen a négy egyenlő tizenöttel, azaz $4X = 15Y$-nal. Következésképpen $X : Y = 15 : 4$. Ez az egyenlet nem adja meg az ismeretlen értékét, de megadja a két ismeretlen arányát. Ha a különválasztott történelmi egységeket (ütközeteket, hadjáratokat, a háború egyes szakaszait) hasonló egyenletekbe foglaljuk, egész sor számot kapunk; ezekben benne kell lenniök a törvényeknek, tehát fel is lehet fedezni őket.

Az a harcászati szabály, hogy támadni egy tömegben, visszavonulni pedig megosztva kell, akaratlanul is megerősíti azt az igazságot, hogy a hadsereg ereje a szellemtől függ. Ahhoz, hogy az embereket golyózáporba vezessük, nagyobb fegyelemre van szükség – mert ezt csak egy tömegben való mozgással érhetjük el – mint ahhoz, hogy visszaverjük a támadókat. De az a szabály, amely figyelmen kívül hagyja a hadsereg szellemét, lépten-nyomon helytelennek bizonyul, és különösen meglepő ellentétben áll a valósággal akkor, amikor az egyik hadsereg szelleme erősen emelkedik, a másiké meg erősen hanyatlik – ahogy a népháborúkban történni szokott.

A franciák 1812-es visszavonulásuk során, habár a harcászat szabályai szerint külön-külön kellett volna védekezniök, egy csomóba zsúfolódtak, mert a hadsereg szelleme annyira hanyatlott, hogy csakis a tömeg tartja össze a hadsereget. Az oroszoknak a taktika szerint, éppen ellenkezőleg, egy tömegben kellett volna támadniok, a valóságban pedig szétforgácsolódnak, mert a hadsereg szelleme magas fokra emelkedett, az egyes személyek minden parancs nélkül is ütik a franciákat, és nem kell kényszeríteni őket, hogy vállalják a fáradalmakat és vesződségeket.

III

Az úgynevezett partizánháború akkor kezdődött, amikor az ellenség bevonult Szmolenszkba.

Mielőtt a partizánháborút hivatalosan jóváhagyta volna kormányunk, már ezer meg ezer ellenséges katonát – elmaradozó martalócokat és takarmányszerzőket – pusztítottak el a kozákok és a parasztok, akik éppoly ösztönösen verték agyon az embereket, amilyen ösztönösen a kutyák agyonmarják a közéjük bitangoló veszett kutyát. Gyenisz Davidov jó orosz ösztönével először ébredt rá e szörnyű fegyver jelentőségére; nem kérdezte, milyenek is a hadművészet szabályai, csak pusztította a franciákat. Őt illeti a dicsőség, ő tette meg az első lépést e harcmodor törvényesítése felé. Augusztus huszonnegyedikén szervezték meg az első partizánosztagot, a Davidovét, majd az övé után egyre-másra szervezték a többieket is. Minél beljebb nyomult a támadó sereg, annál jobban nőtt az osztagok száma.

A partizánok részenkint semmisítették meg a nagy hadsereget. Felszedegették azokat a hulló leveleket, amelyek maguktól estek le a kiszáradó fáról, a francia hadseregről, néha még meg is rázták ezt a fát. Októberben, amikor a franciák Szmolenszk felé menekültek, már százával voltak ilyen

különböző nagyságú és jellegű osztagok. Voltak olyan osztagok, amelyek a hadsereg mintájára szervezkedtek, rendelkeztek gyalogsággal, tüzérséggel, lovassággal, törzskarral és az ellátás minden kényelmével; voltak csak kozák, csak lovas osztagok, voltak kisebb vegyes, lovas-gyalogos osztagok, voltak parasztokból vagy földesurakból álló osztagok, amelyeket senki sem ismert. Volt egy olyan osztagparancsnok, egy kántor, aki egy hónap alatt több száz foglyot ejtett. Aztán ott volt Vaszilisza, a bíróasszony, aki százával pusztította a franciákat.

Október utolsó napjaiban lángolt fel a legjobban a partizánháború. A háború első időszaka, mikor a partizánok maguk is csodálkoztak vakmerőségükön, de mégis féltek, hogy a franciák bármelyik pillanatban elfogják és bekerítik őket; amikor nem nyergelték le lovukat, sőt le sem szálltak róla, hanem elbújtak az erdőkben és minden pillanatban várták az üldöző csapatot – ez az időszak már elmúlt. Ennek a háborúnak a jellege most már teljesen kialakult, mindenki előtt világossá vált, mire lehet vállalkozni a franciák ellen, mire nem. Most már csak azok az osztagparancsnokok, akik törzskarral rendelkeztek és a szabályokhoz igazodva, messziről követték a franciákat – csak ezek tartottak lehetetlennek sok mindent. De a kis partizánok, akik már régen megkezdték a maguk dolgát és szemtől szembe néztek a franciákkal, lehetőnek tartották azt is, amire a nagy osztagok parancsnokai gondolni se mertek. A kozákok és a muzsikok pedig, akik a franciák között portyáztak, azt tartották, hogy most már mindent lehet.

Október huszonkettedikén Gyenyiszovot, aki szintén partizán volt, egész osztagával együtt elkapta a leghevesebb partizánszenvedély. Csapatával együtt reggel óta úton volt. Az országút mentén húzódó erdőben egész nap figyelte azt a lovassági holmikból és orosz foglyokból álló nagy szállítmányt, amely a többi csapattól elkülönülve, erős kísérettel Szmolenszk felé tartott, ahogyan a kémektől és a foglyoktól megtudták. Erről a szállítmányról nemcsak Gyenyiszov és Dolohov tudott, aki Gyenyiszov közelében haladt (szintén egy kis partizáncsapat parancsnoka volt), hanem a törzskarral rendelkező nagy osztagok parancsnokai is: mindnyájan tudtak erről a szállítmányról, és ahogy Gyenyiszov mondta, fenték rá a fogukat. E nagy osztagok parancsnokai közül kettő – az egyik lengyel, a másik német – csaknem egy időben felszólította Gyenyiszovot, hogy csatlakozzék hozzá és támadják meg együtt a szállítmányt.

– Hohó, barátom, én sem estem a fejem lágyára – mondta Gyenyiszov, amikor elolvasta ezeket az iratokat. Azt írta a németnek: bárha hőn óhajtja, hogy ilyen vitéz és hírneves tábornok parancsnoksága alatt szolgáljon, mégis le kell mondania erről a szerencséről, mivel immár a lengyel tábornok parancsnoksága alá rendelte magát. A lengyel tábornoknak ugyanezt írta, értesítvén, miszerint a német tábornok szolgálatába lépett.

Miután így intézkedett, elhatározta, hogy a feljebbvalóinak híre-tudta nélkül, Dolohovval együttműködve elfogja ezt a szállítmányt a maga kicsiny erejével. Ez a szállítmány október huszonkettedikén Mikulino falvából Samsevo falva felé tartott. A Mikulinóból Samsevóba vezető út bal

oldalán nagy erdő vonult, helyenként egészen az útig nyúlt előre, másutt egy versztányira vagy messzebb is eltávolodott az úttól. Ebben az erdőben, hol a közepébe húzódva, hol a szélére merészkedve, haladt Gyenyiszov a csapatával és egy pillanatra se tévesztette szem elől a franciákat. Reggel Mikulinótól nem messzire, ott, ahol az erdő egészen közel kanyarodik az úthoz, a Gyenyiszov csapatához tartozó kozákok zsákmányul ejtettek két lovassági nyergekkel megrakott társzekeret, amelyek megrekedtek a sárban, és az erdőbe vitték őket. Attól fogva egészen estig szüntelen figyelte a csapat a franciák minden mozdulatát, de nem támadt rájuk. Azt tervezték, hogy nem riasztják meg őket, hadd menjenek el nyugodtan Samsevóig, akkor majd Dolohovval egyesülve – aki estére tanácskozásra egy erdei őrházhoz érkezik (Samsevótól egy versztányira) – hajnalban kétfelől, mint derült égből a villámcsapás, megrohanják, tönkreverik őket és egy csapásra foglyul ejtik valamennyit.

Hátul, Mikulinótól két versztányira, ott, ahol az erdő közvetlenül az útig nyúlik, otthagytak hat kozákot azzal a megbízással, hogy tüstént jelentsék, mihelyt újabb francia menetoszlopok tűnnek fel.

Samsevo előtt Dolohovnak pontosan ugyanúgy ki kellett kémlelnie az utat, hogy tudja, milyen távolságra van a többi francia csapat. Feltevésük szerint ezerötszáz ember kíséri a szállítmányt. Gyenyiszovnak kétszáz embere volt, Dolohovnak is körülbelül annyi. De ez a számbeli francia fölény nem riasztotta vissza Gyenyiszovot. Csak még azt kellett tudnia, milyenek is voltaképpen ezek a csapatok; evégett *nyelvet* kellett fognia (vagyis egy embert az ellenséges menetoszlopból). A reggeli támadás a két furmányos szekér ellen oly villámsebesen zajlott le, hogy a két szekér mellett tartózkodó franciákat mind lekaszabolták és elevenen csak egy dobos-fiút fogtak el, aki elmaradt a szállítmánytól és semmi kézzelfoghatót se tudott mondani arról, milyen csapatok vannak az oszlopban.

Gyenyiszov veszélyesnek tartotta, hogy újból támadjanak – hátha megriasztják az egész menetoszlopot, így hát előreküldte Samsevóba Tyihon Scserbatijt, a csapatjához tartozó egyik parasztot, hogy ha csak lehet, a szállászcsináló franciák közül fogjon el legalább egyet.

IV

Esős, meleg, őszi nap volt. Az ég és a látóhatár egyaránt piszkos vízszínű volt. Hol mintha köd esett volna, hol hirtelen megeredt a nagyszemű, ferdeszálú eső.

Gyenyiszov egy nemesvérű, homorú oldalú, sovány ló hátán ült, rajta *burka* és kozákkucsma volt, melyekről patakzott a víz. A ló félrebillentette fejét, lesunyta fülét. Gyenyiszov a ferde eső miatt összeráncolta homlokát és gondterhelten nézett előre, akárcsak a lova. Rövid, de sűrű fekete szakállal benőtt, sovány arca haragosnak látszott.

Gyenyiszov mellett, ugyancsak burkában és kozákkucsmában, egy nagydarab, kövér, doni lovon Gyenyiszov jobb keze, egy kozákkapitány haladt.

Lovajszkij kapitány, a harmadik – szintén burkát és kucsmát viselt – fehérarcú, lenszőke ember, hosszú és olyan lapos, mint a deszka; szeme keskenyvágású, világos; arca és tartása nyugodt önelégültséget fejez ki. Bár nem lehetett megmondani, mi a különbség a két ló és a két lovas között, mégiscsak rá kellett pillantani a kapitányra és Gyenyiszovra, máris lehetett látni, hogy Gyenyiszov kényelmetlenül érzi magát az esőben, Gyenyiszov olyan ember, aki lóra ült; a kapitányon pedig mindjárt látszott, hogy ugyanolyan kényelmesen, ugyanolyan nyugodtnak érzi magát, mint máskor; hogy ő nem olyan ember, aki lóra ült, hanem olyan, aki *egy* lényt, de kétszeres erejű lényt alkot lovával együtt.

Nem sokkal előttük egy bőrig ázott paraszt, a vezetőjük baktat szürke kaftánban és fehér süvegben.

Egy kissé hátrább, dús farkú, dús sörényű, vékony, sovány kirgiz lovacskán, amelynek véresre tépte a száját a zabola, egy fiatal tiszt lovagolt sötétkék francia köpenyben.

Mellette egy huszár haladt, lovának tomporán rongyos francia egyenruhát, kék süveget viselő fiút vitt maga mögött. A fiú a hidegtől vörös kezével a huszárba fogózott, mozgatta mezítelen lábát, hogy melegítse egy kicsit, felhúzta szemöldökét és csodálkozva nézett körül. A reggel elfogott francia dobos volt.

Mögöttük a fellágyult, kitaposott, keskeny erdei úton, hármasával, négyesével huszárok, majd kozákok haladtak hosszú sorban; az egyiken francia köpeny, a másikon burka volt, a harmadik meg lópokrócot borított a fejére. A lovak, még a sárgák és a pejek is, mind feketének látszottak az esőtől, amely csak úgy patakzott róluk. Nyakuk különös módon keskenynek látszott, mert összeázott a sörényük. Gőzölögtek. A ruha, a nyereg, a gyeplő mind-mind nedves, csúszós volt, fellágyult, akárcsak a föld meg a lehullt levelek, amelyekkel terítve volt az út. Az emberek csak gubbasztottak a nyeregben, igyekeztek meg se mozdulni, hogy megmelegítsék azt az esővizet, amely a bőrükig hatolt, és ne engedjenek be több hideg vizet, amely mégiscsak csurgott az ülepük alá, a térdükre, a nyakukba. A kozákok hosszúra nyúlt sora közepén ott döcögött a tuskókon, a letört ágakon, ott tocsogott a vízzel teli kerékvágásban a francia lovak és a nyergestül befogott kozáklovak vonta két furmányos szekér.

Gyenyiszov lova az úton levő tócsákat megkerülve, oldalt húzódott és lovasának térdét nekiütötte egy fának.

– A fene egyen meg! – kiáltotta Gyenyiszov, dühösen kivicsorította fogát, korbácsával háromszor rásújtott a lóra és sárral fröcskölte tele magát is, társait is. Gyenyiszov nem volt jókedvében: esett az eső, éhes volt (reggel óta senki sem evett semmit) és ami a fő – Dolohovtól mind ez ideig nem érkezett hír, és az a paraszt sem érkezett vissza, akit azért küldött, hogy „nyelvet" fogjon.

„Aligha kínálkozik még ilyen alkalom, mint ma, hogy megtámadjuk a

szállítmányt. Egymagamnak megtámadnom túlságosan kockázatos, ha pedig elhalasztjuk, akkor valamelyik nagy partizán elkaparinthatja a zsákmányt az orrunk elől" – gondolta Gyenyiszov és szüntelenül előrenézett, remélve, hogy meglátja Dolohov várva várt hírnökét.

Amikor kiértek egy széles erdei útra, amelyen messzire el lehetett látni jobbra, Gyenyiszov megállt.

– Jön valaki – mondta.

A kapitány a Gyenyiszov mutatta irányba nézett.

– Ketten jönnek, egy tiszt meg egy kozák. De *nem feltételezhető*, hogy maga az alezredes volna – mondta a kapitány, aki szeretett a kozákok előtt ismeretlen szavakat használni.

A lovasok lebocsátkoztak egy völgybe, eltűntek szem elől, majd néhány perc múlva ismét előbukkantak. Elöl, fáradt vágtában, korbáccsal biztatva lovát, egy kócos hajú tiszt lovagolt; teljesen át volt ázva, nadrágja felgyűrődött egészen a térde fölé. Mögötte, a kengyelben állva, egy kozák ügetett. A tiszt, egy pirospozsgás, kerek arcú, gyors és vidám tekintetű, nagyon fiatal legény, odanyargalt Gyenyiszovhoz és átadott neki egy átázott levelet.

– A tábornok küldi – mondta a tiszt. – Bocsásson meg, hogy nem egészen száraz...

Gyenyiszov elkomorodott, átvette és felbontotta a levelet.

– Azt hajtogatták, hogy ilyen veszélyes meg olyan veszélyes – mondta a tiszt a kozákkapitányhoz fordulva, mialatt Gyenyiszov az átnyújtott levelet olvasta. – Különben mi, én meg Komarov – mutatott a kozákra – jól felkészültünk. Két-két piszto... Hát ez meg mi? – kérdezte, amikor megpillantotta a francia dobost. – Fogoly? Már voltak csatában? Szabad beszélnem vele?

– Rosztov! Petya! – kiáltotta ekkor Gyenyiszov, miután átfutotta a levelet. – Hát miért nem mondtad mindjárt, hogy ki vagy? – Gyenyiszov mosolyogva a tiszt felé fordult és kezét nyújtotta.

A tiszt Petya Rosztov volt.

Petya egész úton készült arra, hogy majd mint felnőtt ember és mint tiszt viselkedik Gyenyiszovval szemben, még csak nem is céloz régebbi ismeretségükre. De mihelyt Gyenyiszov rámosolygott, Petya arca mindjárt felragyogott, elpirult örömében. és a hivatalos modorról megfeledkezve – pedig de készült rá – arról kezdett beszélni, hogyan nyargalt el a franciák mellett, és mennyire örül, hogy ilyen megbízást kapott; elmondta, hogy Vjazmánál már volt csatában, és hogy ott nagyon kitüntette magát egy huszár.

– Hát örülök, hogy látlak – szakította félbe Gyenyiszov; és arca megint töprengő kifejezést öltött.

– Mihail Feoklitics – fordult a kapitányhoz – ez megint attól a némettől jött. Rosztov ő mellette szolgál. – Gyenyiszov elmondta a kapitánynak az imént kapott levél tartalmát: a német tábornok újólag követeli, hogy csatlakozzék hozzá a szállítmány megtámadása végett. – Ha holnap nem zsákmányoljuk el, akkor ő kaparintja el az orrunk elől – fejezte be.

Mialatt Gyenyiszov a kapitánnyal beszélt, Petya, akit zavarba ejtett Gye-

nyiszov hideg modora, azt vélve, hogy e rideg hangnak az ő nadrágja az oka, köpenye alatt megigazította a felcsúszott nadrágszárat úgy, hogy senki se vegye észre és iparkodott minél harciasabb külsőt ölteni.

– Ad valamilyen parancsot, nagyságos uram? – kérdezte Gyenyiszovtól, sapkájának ellenzőjéhez emelve kezét és megint azt a segédtiszt- és tábornokosdit játszotta, amelyre felkészült. – Vagy itt maradjak nagyságodnál?

– Parancsot? – szólt elgondolkozva Gyenyiszov. – Nem maradhatnál itt holnapig?

– Kérem... örömmel, ha szabad itt maradnom! – kiáltott fel Petya.

– De mit parancsolt tulajdonképpen a tábornok – azt, hogy azonnal menj vissza? – kérdezte Gyenyiszov. Petya elpirult.

– Nem parancsolt semmit. Azt hiszem, maradhatok? – mondta, mintha kérdezné.

– No, jó – felelte Gyenyiszov, majd alárendeltjeihez fordult, intézkedett, hogy a csapat vonuljon az erdei őrházhoz, a kijelölt pihenőhelyre, a kirgizlovon ülő tiszt (ez a tiszt teljesítette a segédtiszt feladatait) menjen, keresse meg Dolohovot, tudja meg, hol van és megjön-e estére. Maga Gyenyiszov a kapitánnyal és Petyával a Samsevóval határos erdő szélére akart lovagolni, hogy megnézze azt a francia táborhelyet, amely ellen a holnapi támadást irányítania kell.

– No, te szakállas – fordult a paraszthoz, a vezetőjükhöz – vezess Samsevo felé.

Gyenyiszov, Petya meg a néhány kozák és a foglyot szállító huszár kíséretében balra, egy szakadékon keresztül az erdő széle felé indult.

V

Az eső elállt, csak köd esett, meg néhány vízcsepp a fák ágairól. Gyenyiszov, a kapitány és Petya szótlanul lovagolt a süveges paraszt nyomában, aki bocskoros, görbe lábával könnyedén és nesztelenül lépkedett a gyökereken meg a nedves leveleken – vezette őket az erdő széle felé.

Egy lankás helyre érve megállt a paraszt, körülnézett és a fák egyre ritkuló fala felé indult. Egy hatalmas tölgynél, amely még nem dobta le lombját, megállt és titokzatosan intett az egyik kezével.

Gyenyiszov és Petya odalovagolt hozzá. Onnan, ahol a paraszt állt, látni lehetett franciákat. Mindjárt az erdőn túl egy szántás húzódott befelé, a domboldal felé. Jobbra, a meredek szakadékon túl egy kis falu és egy bedőlt tetejű udvarház látszott. A falucskában, az udvarházban, az egész dombon, a kertben, a kutaknál, a tónál, az egész úton, amely a hídtól a falu felé vezetett, legfeljebb kétszáz ölnyi távolságra, emberek tűntek elő a hullámzó ködben, csapatostul. Tisztán lehetett hallani az idegen kiabálást: a szekerekbe fogott, felfelé kaptató lovakat noszogatták és egymást szólongatták.

– Ide a foglyot! – szólt halkan Gyenyiszov és le se vette szemét a franciákról.

A kozák leszállt lováról, levette a fiút is, és odament vele Gyenyiszovhoz. Gyenyiszov a franciákra mutatott és azt kérdezte, milyen csapatok ezek. A fiú a zsebébe dugta dermedt kezét, felhúzta szemöldökét, ijedten Gyenyiszovra pillantott; látszott rajta, hogy szeretne mindent megmondani, amit tud, de mégiscsak ötölt-hatolt és csak igent mondogatott mindenre, amit Gyenyiszov kérdezett. Gyenyiszov összevonta szemöldökét, elfordult tőle, a kozákkapitányhoz fordult és elmondta feltevéseit.

Petya gyors mozdulattal elfordította fejét, hol a dobosra, hol Gyenyiszovra, hol a kapitányra, hol a faluban meg az úton sürgölődő franciákra nézett, igyekezett, hogy el ne szalasszon valami fontos mozzanatot.

– Akár megjön Dolohov, akár nem, el kell fognunk őket!... Hm? – szólt Gyenyiszov. Vidáman csillogott a szeme.

– A hely éppen alkalmas – felelte a kozákkapitány.

– A gyalogságot a hajlásban, a lápon indítjuk előre, majd odakúsznak a kerthez; ön a kozákokkal onnan indul majd – Gyenyiszov az erdőn túl látszó falura mutatott – én meg majd innen a huszárjaimmal. Egy lövés lesz a jel...

– A hajlásban nem lehet; ingoványos – mondta a kapitány. – Benneragad a ló, egy kicsit balra kellene kerülni.

Mialatt halkan beszélgettek, lent a hajlásban, a tó mellett egy lövés csattant, majd egy másik, fehér füstgomoly buggyant fel, aztán a dombon levő száz meg száz francia egyszerre harsanó, szinte vidám kiáltása hallatszott. Az első pillanatban Gyenyiszov is, a kapitány is hátrahőkölt. Annyira közel voltak, hogy azt hitték, nekik szól a két lövés meg a nagy kiabálás. De nem nekik szólt sem a lövés, sem a kiabálás. A süppedékes hajlásban egy ember futott, aki valami vörös holmit viselt. Nyilván őrá lőttek, őrá kiabáltak a franciák.

– Hisz ez a mi Tyihonunk – mondta a kapitány.

– Ó az! Ó hát!

– De nagy kópé – mondta Gyenyiszov.

– Egérutat nyer! – mondta hunyorogva a kapitány.

A Tyihonnak nevezett ember odaszaladt a patakhoz és úgy belebukfencezett, hogy csak úgy fröccsent szanaszéjjel a víz; egy pillanatra eltűnt, aztán négykézláb kikecmergett a patakból, és víztől tetőtől talpig feketén tovább szaladt. A nyomában rohanó franciák megálltak.

– No, ez ügyes! – mondta a kapitány.

– Megállj, jómadár! – szólt ugyanolyan bosszúsan Gyenyiszov. – Mit csinált ez idáig?

– Ez kicsoda? – kérdezte Petya.

– Ez a mi felderítő kozákunk. Elküldtem, hogy fogjon nyelvet.

– Á, igen – mondta Petya Gyenyiszov első szavára és bólintott, mintha mindent értene, holott egy árva szót sem értett az egészből.

Tyihon Scserbatij a csapat legnélkülözhetetlenebb emberei közé tartozott. Paraszt volt a Gzsaty környéki Pokrovszkoje falvából. Amikor működése

elején Gyenyiszov Pokrovszkojéba érkezett, hívatta a bírót, mint másutt is tette, és megkérdezte tőle, mit tud a franciákról; a bíró úgy felelt, mint a többi bíró, mintha védekezni akarna: ő nem tud semmit, sőt még annál is kevesebbet. De amikor Gyenyiszov megmagyarázta neki, hogy az ő célja: ütni a franciákat, és megkérdezte, nem kószáltak-e errefelé franciák, a bíró elmondta: *martalócok* csakugyan jártak arra, de náluk, a faluban csak Tyiska Scserbatij foglalkozott ezekkel a dolgokkal. Gyenyiszov magához hívatta Tyihont, megdicsérte tevékenységéért, mondott egynéhány szót a bíró jelenlétében a cár és a haza iránti hűségről, a franciák iránti gyűlöletről, amelyet minden igaz hazafinak ápolnia kell magában.

– Nem teszünk mi semmi rosszat a franciáknak – mondta Tyihon, aki láthatólag megszeppent Gyenyiszovnak e szavaira. – Mi csak úgy mulatságból csintalankodunk a fiúkkal. Igaz, hogy leütöttünk vagy húsz martalócot, de különben nem csináltunk semmi rosszat... – Másnap, amikor Gyenyiszov, teljesen megfeledkezve erről a parasztról, elindult Pokrovszkojéból, jelentették neki, hogy Tyihon csatlakozott a csapathoz és kéri, hadd maradjon ott. Gyenyiszov helybenhagyta, hadd maradjon.

Tyihon eleinte alantas munkát végzett: tüzet rakott, vizet hordott, csutakolta a lovakat stb., de mihamar nagy kedvet és képességet árult el a partizánharcra. Éjszakánként zsákmányra lesett és minden alkalommal hozott francia ruhát vagy fegyvert, sőt ha parancsot kapott rá, még foglyokat is. Gyenyiszov felmentette Tyihont a munka alól, magával vitte felderítő útjaira és beosztotta a kozákok közé.

Tyihon nem szeretett lovagolni, mindig gyalog járt, de sose maradt el a lovasság mellől. Fegyverzete egy muskéta volt – ezt inkább csak a tréfa kedvéért hordta – valamint egy pika meg egy fejsze, amellyel úgy tudott bánni, mint a farkas a fogával: a farkas olyan könnyen roppantja szét fogával a vastag csontokat, amilyen könnyen kiszedi vele a bolhát a szőre közül. Tyihon teljes erőből nekibuzdulva biztosan hasította szét fejszéjével a szálfát, de fokánál fogva ugyanilyen biztosan tudott esztergályozni vele vékony faszögeket vagy fakanalakat. Tyihon különleges és kiváltságos helyet foglalt el Gyenyiszov csapatában. Ha valami különösen nehéz és komisz dolgot kellett csinálni – vállal kigördíteni a szekeret a sárból, farkánál fogva kihúzni a lovat a mocsárból, belopózni a francia tábor kellős közepébe, megtenni naponta ötven verszt – mindenki, előre nevetve, csak Tyihonra mutatott.

– Ezen az ördöngös fickón nem fog ki semmi, olyan erős, mint a bika – mondták.

Egy francia, akit Tyihon elfogott, pisztollyal rálőtt; a golyó háta vastag húsába fúródott. Ez a seb, amelyből Tyihon csakis vodkával kúrálta ki magát – külsőleg és belsőleg egyaránt használva – a legvidámabb tréfák tárgya lett az egész osztagban; Tyihon szívesen ráállt ezekre a tréfákra.

– No, mi az, koma, nem cserkészel többet? Tán biz' megrokkantál? – kérdezték nevetve a kozákok, és Tyihon, szántszándékkal összegörnyedt, olyan arcot vágott, mintha haragudnék és a legmulatságosabb, a legcifrább

szavakkal szidta a franciákat. Ennek az esetnek csak az volt a hatása, hogy Tyihon e sebesülése után ritkán hozott foglyokat.

Tyihon volt a csapat legbátrabb, leghasznosabb embere. Senki se fedezett fel jobb alkalmakat a támadásra, senki sem ejtett foglyul vagy ölt meg több franciát, ennek folytán ő lett minden kozák és huszár bohóca, de ő maga is szívesen vállalta ezt a szerepet. Gyenyiszov most azért küldte Tyihont Samsevóba még az éjjel, hogy „nyelv"-et fogjon. De mivel nem érte be egy franciával, vagy mert átaludta az éjszakát, nappal mászott a bokrok közé, a francia tábor kellős közepébe, így hát – ahogy Gyenyiszovék is látták a hegyről – a franciák rajtakapták.

VI

Gyenyiszov egy ideig elbeszélgetett a kozákkapitánnyal a másnapi támadásról, amelyet most a franciák közelsége láttán, már-már végképp elhatározott, aztán megfordította lovát és visszafelé indult.

– No, öcsém, most menjünk, szárítkozzunk meg – mondta Petyának.

Az erdei őrházhoz érve megállt és az erdőbe fúrta tekintetét. Az erdőben, a fák között, hosszú kezét lóbálva, nagy, könnyed léptekkel egy hosszúlábú, kabátot, bocskort, kazanyi kucsmát viselő ember közeledett; vállán puska, övében fejsze. Amikor megpillantotta Gyenyiszovot, gyorsan a bokrok közé hajított valamit és csurgóra álló, ázott kalapját levéve, odament parancsnokához. Tyihon volt. Ragya-gödrös, ráncos arca, keskeny vágású, apró szeme önelégült jókedvet sugárzott. Jól feltartotta a fejét és mintha nevetését próbálná visszafojtani, Gyenyiszovra szegezte szemét.

– Hol a csudába kószálsz olyan sokáig? – kérdezte Gyenyiszov.

– Hol kószálok? Franciákért mentem – felelte bátran és gyorsan Tyihon rekedt, de éneklő lejtésű, mély hangon.

– De miért nappal másztál oda? Te buta jószág! Hát aztán miért nem fogtál?

– Fogni fogtam – felelte Tyihon.

– De hol van?

– Hát én még jókor reggel elcsíptem – folytatta Tyihon és széjjelebb tette bocskoros, lúdtalpú, görbe lábát – be is kísértem az erdőbe. De látom: nem sokat ér. Gondoltam, visszamegyek, fogok egy másikat, különbet.

– Ez csakugyan nagy kópé – mondta Gyenyiszov a kapitánynak. – Miért nem hoztad ide azt, akit fogtál?

– Ugyan, minek hoztam volna – vágott közbe haragosan és gyorsan Tyihon – hisz nem megy vele semmire. Mintha nem tudnám, milyen kell magának.

– Micsoda gazfickó!... No és aztán?...

– Elmentem egy másikért – folytatta Tyihon – ezen-módjára bemásztam az erdőbe és lehasaltam. – Tyihon váratlanul, rugalmasan lehasalt, szemléltetően eljátszotta, hogyan is csinálta. – Egy csakugyan arra csámborgott –

folytatta. – Ezen-módjára el is kaptam. – Tyihon gyorsan és könnyedén felugrott. – Gyerünk, mondom, az ezredeshez. Elkezd ordítozni. Mindjárt ott termett négy. Nekem rontottak a gyíklesőjükkel. Én meg ezen-módjára a fejszével: mit akartok, az Isten áldjon meg benneteket – kiáltotta, ütésre lendítette karját, fenyegetően összevonta szemöldökét és kidüllesztette a mellét.

– Láttuk mi a hegyről, hogy vitted az irhádat azon a pocsolyán keresztül – mondta a kapitány és összehúzta ragyogó szemét.

Petyának nagy nevethetnékje támadt, de látta, hogy mindenki visszatartja a nevetését. Szemét Tyihon arcáról a kapitányéra fordította, majd a Gyenyiszovéra és nem értette, mit jelent mindez.

– Ne bohóckodj itt – mondta Gyenyiszov és haragosan köhintett. – Miért nem hoztad ide az elsőt?

Tyihon az egyik kezével vakarni kezdte a hátát, a másikkal a fejét, majd ragyogó, de bamba mosolyra húzta egész arcát, kimutatta hiányos fogsorát (ezért is csúfolták Scserbatijnak).[2] Gyenyiszov elmosolyodott, Petya vidám nevetésben tört ki, maga Tyihon is csatlakozott hozzá.

– Hát mert nem ért egy fabatkát sem – mondta Tyihon. – Hitványka gúnya volt rajta, hát mért kísérjem ide? Meg aztán goromba volt, nagyságos uram. Azt mondja, én generálisnak a fia vagyok, nem megyek egy tapodtat se.

– Te hatökör! – mondta Gyenyiszov. – Épp ezt kellett volna kikérdeznem...

– Kikérdeztem én – mondta Tyihon. – Azt mondja: nem nagyon tud ő ehhez. „A mieink sokan vannak, de mind hitványak; csak a nevük katona. Csak jól közéjük kell cserdíteni, mind elfoghatjátok" – fejezte be Tyihon és vidáman, határozottan nézett Gyenyiszovra.

– Mindjárt rád veretek százat a melegéből, akkor majd elmegy a kedved a bohóckodástól – mondta szigorúan Gyenyiszov.

– Ugyan mit mérgelődik? – szólt Tyihon. – Ismerem én a maga franciáit. Mihelyt besetétedik, hozok én, amilyet akar, még hármat is, ha kell.

– No, menjünk – mondta Gyenyiszov. Haragosan, komoran és szótlanul lovagolt az erdőőri házig.

Tyihon hátrament. Petya hallotta, ahogy a kozákok nevetnek vele és rajta – valami csizmáról beszéltek, amelyet Tyihon a bokrok közé hajított.

Amikor elmúlt az a nevetőroham, amely Tyihon szavai hallatára, mosolya láttára erőt vett Petyán, és Petya egy pillanat alatt rádöbbent, hogy ez a Tyihon embert ölt, nagyon kényelmetlenül érezte magát. A fogoly dobosra tekintett, és a szívébe nyilallott valami. De ez a kellemetlen érzés csak egy pillanatig tartott. Szinte szükségét érezte, hogy magasabbra tartsa a fejét, összeszedje magát és fontoskodó arccal kérdezősködjék a

---

[2] Scserbatij: csorba (fogú); a magyar szó szláv eredetű, rokona a „scserbatij"-nak.

kapitánytól a másnapi vállalkozás felől – nem akart méltatlan lenni ahhoz a társasághoz, amelybe került.

Az előreküldött tiszt szembejött Gyenyiszovval az úton és jelentette, hogy Dolohov személyesen jön mindjárt, és hogy őnála is rendben van minden.

Gyenyiszov hirtelen felvidult és magához intette Petyát.

– No, most beszélj magadról – mondta.

VII

Petya a Moszkvából való elutazásakor megvált szüleitől, csatlakozott ezredéhez, majd nem sokkal később tiszti futár lett egy nagy csapatot vezénylő tábornok mellett. Amióta előléptették tisztté, kivált pedig amióta átkerült a hadrakelt sereghez és részt vett a vjazmai csatában, állandóan boldog izgalomban élt, örült annak, hogy ő már felnőtt; állandóan lelkesen iparkodott, hogy el ne szalasszon egyetlen alkalmat sem, amikor igazi hőstettet hajthat végre. Nagyon örült mindannak, amit a hadseregben látott és tapasztalt, de ugyanakkor úgy érezte, hogy most éppen ott folyik az igazán hősi küzdelem, ahol ő nincsen ott. És sietett oda, ahol akkor éppen nem volt.

Amikor október huszonnegyedikén a tábornoka azt az óhaját fejezte ki, hogy jó volna valakit elküldeni Gyenyiszov osztagához, Petya olyan szívhez szólóan kérte, hogy őt küldje, hogy a tábornok nem tudta megtagadni kérését. De amikor útnak indította, szigorúan megtiltotta neki, hogy részt vegyen Gyenyiszov bármiféle vállalkozásában; eszébe jutott ugyanis, milyen esztelenséget követett el Petya a vjazmai csatában: ahelyett, hogy a rendes úton ment volna oda, ahová küldték, a franciák golyózáporában benyargalt az előőrsvonalba és ott két lövést is leadott pisztolyával. Ezért pirult el és esett zavarba, amikor Gyenyiszov azt kérdezte, nem maradhat-e ott nála. Petya mindaddig, amíg ki nem értek az erdő szélére, azt hitte, hogy kötelességét szigorúan teljesítve, azonnal vissza kell fordulnia. De amikor meglátta a franciákat, meglátta Tyihont, megtudta, hogy az éjjel okvetlenül támadni fognak – a fiatalemberek olyan gyorsan átcsapnak egyik nézetből a másikba – arra a meggyőződésre jutott, hogy tábornoka, akit mindeddig nagyon tisztelt, hitvány német, hogy Gyenyiszov hős, a kapitány is hős, Tyihon is hős, és hogy szégyen, gyalázat volna itthagyni őket ebben a nehéz pillanatban.

Már alkonyodott, amikor Gyenyiszov, a kapitány meg Petya odaért az őrházhoz. Felnyergelt lovak látszottak a szürkületben, mellettük kozákok, huszárok, akik egy tisztáson felütötték sátrukat és egy erdei szakadékban (hogy a franciák ne lássák a füstöt) tüzet raktak – már vöröslött is a lángja. A kicsiny ház pitvarában egy kozák felgyürkőzve birkahúst aprított. Benn a házban Gyenyiszov csapatának három tisztje volt; asztalt hevenyésztek az ajtóból. Petya levetette átázott ruháját, odaadta,

hogy szárítsák meg, majd rögtön hozzáfogott, hogy segítsen a tiszteknek összetákolni az ebédlőasztalt.

Tíz perc múlva kész volt az asztal, szalvétákkal még le is terítették. Az asztalon vodka, palackos rum, fehér kenyér, sült birkahús és só volt.

Petya, mikor a tisztekkel az asztalnál ült, és puszta kézzel, amelyen végigcsurgott a zsír, szaggatta az illatos, kövér birkahúst, gyermekesen ujjongó hangulatban volt, gyengéd szeretetet érzett mindenki iránt, és épp emiatt szentül hitte, hogy mások is ugyanolyan szeretetet táplálnak iránta.

– Tehát azt gondolja, Vaszilij Fjodorovics – fordult Gyenyiszovhoz – nem lesz baj abból, ha itt maradok egy napra? – Majd a feleletet meg se várva, maga felelt kérdésére: – Hisz azt parancsolták, tudakozódjak, hát én épp azt csinálom, tudakozódok... Csak a legsűrűjébe eresszen engem... Nekem nem kell kitüntetés... Nekem csak a... – Petya összeszorította a fogát, körülnézett, feltartotta, ide-oda rántotta fejét és hadonászott az egyik kezével.

– A legsűrűje... – ismételte Gyenyiszov mosolyogva.

– Csak az, hogy adja nekem, kérem, teljesen a vezényletet, hadd legyek én a parancsnok – folytatta Petya – hisz mibe telik az önnek? Á, önnek kés kellene? – fordult a tiszthez, aki vágni akarta a birkahúst.

A tiszt megdicsérte a kiskést.

– Tartsa meg, kérem. Nekem van ilyen bőven... – mondta Petya és elpirult. – A mindenét! Egészen elfelejtettem – kiáltott fel hirtelen. – Csudás mazsolám van, tudja, olyan magvatlan. Új markotányosunk van, az tart ilyen pompás portékákat. Vettem tíz fonttal. Valahogy rákaptam az édességre. Akarnak belőle?... – Petya máris szaladt a pitvarba a kozákjához, behozott egy tarisznyát, amelyben vagy öt font mazsola volt. – Vegyenek, uraim, vegyenek.

– Vagy nincs szüksége kávéskannára? – fordult a kozákkapitányhoz. – Én remek kannát vettem a markotányosunktól! Pompás holmijai vannak. És nagyon becsületes ember. Ez a fő! Okvetlenül elküldöm önnek. Meg aztán bizonyára elfogyott, elkopott már a kovájuk – hisz megesik az. Én magammal hoztam, itt van, ni – a tarisznyára mutatott – száz darab kovát. Nagyon olcsón vettem. Tessék vegyenek belőle, amennyi kell, vagy tegyék el az egészet... – Hirtelen megijedt, nem mondott-e túl sokat, megállt és elpirult.

Kutatott emlékezetében: nem követett-e el még valamilyen ostobaságot. Az aznapi emlékeket sorra pergetve megállapodott a francia dobos emlékképénél. „Mi remekül érezzük magunkat, de vajon ő hogy érzi magát? Mit csináltak vele? Adtak ennie? Nem bántották-e?" – gondolta. De mivel rájött, hogy a kova dolgában elvetette a sulykot, most már nem mert szólni.

„Megkérdezhetném – gondolta – de azt mondanák: ő maga is kisfiú még, hát megsajnálta a másik kisfiút! Majd megmutatom én holnap nekik, milyen kisfiú vagyok én! Rám pirítanak, ha megkérdezem? – gondolta

Petya. – No, mindegy!" – Elpirult, ijedten nézett a tisztekre – nem lát-e majd gúnyt az arcukon – azt mondta:

– Behívhatnánk azt a fiút, akit foglyul ejtettek. Talán... kellene valami ennivalót adni neki...

– Igen. Szegény gyerek – mondta Gyenyiszov, úgy látszik, semmi restellni valót nem talált abban, hogy Petya szóba hozta. – Ide kell hívni. Vincent Bosse a neve. Hívjátok csak!

– Majd én behívom – szólt Petya.

– Hívjad, hívjad. Szegény fiú! – ismételte Gyenyiszov.

Petya még az ajtónál állt, amikor Gyenyiszov ezt mondta. Petya a tisztek között átfurakodva odament Gyenyiszovhoz.

– Engedje meg, hogy megcsókoljam – mondta. – Milyen derék ember, milyen jó! – megcsókolta Gyenyiszovot és az udvar felé iramlott.

– Bosse! Vincent! – kiáltotta Petya és megállt az ajtó előtt.

– Kit keres, uram? – kérdezte egy hang a sötétben. Petya azt felelte, hogy azt a francia fiút, akit aznap fogtak el.

– A! Veszennyijt?[3] – szólt a kozák.

A kozákok a Vincent nevet már Veszennyijre, a parasztok meg a katonák pedig Viszenyára ferdítették el. Mind a két elcsavart név a tavaszra emlékeztetett és valóban egy fiatal gyerek képzetét keltette.

– Ott melegedett a tábortűznél. Hé, Viszenya, Viszenya! Veszennyij! – hallatszott a sötétben; a katonák nevetve adták szájról szájra a fiú nevét.

– Életrevaló gyerek – mondta egy huszár, aki Petya mellett állt. – Az imént adtunk ennie. Rettentően éhes volt!

A sötétben léptek hallatszottak, és a dobos mezítlen lábával tocsogva a sárban, odament az ajtóhoz.

– *Ah, c'est vous!* – mondta Petya. – *Voulez-vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera pas de mal* – tette hozzá és szégyellősen, nyájasan megérintette a dobos karját. – *Entrez, entrez.*[4]

– *Merci, monsieur* – felelte a dobos remegő, még szinte gyermek-hangon és mezítlen lábáról a küszöbhöz törölte a sarat. Petya sok mindent szeretett volna mondani a dobosnak, de nem mert. Zavartan topogott mellette a pitvarban. Aztán a sötétben megfogta és megszorította a karját.

– *Entrez, entrez* – ismételte szíves hangon.

„Mit tehetnék érte?!" – kérdezte magában Petya és az ajtót kinyitva, előreengedte a dobost.

Amikor a dobos bement a kis szobába, Petya tőle egy kissé távolabb ült le, mert megalázónak tartotta, hogy továbbra is törődjék vele. De azért megtapogatta zsebében a pénzét és azon tépelődött, nem szégyellni való dolog-e odaadnia pénzét a kis dobosnak.

---

[3] Veszna: tavasz; veszennyij: tavaszi.

[4] Á, ön az! Akar enni? Ne féljen, nem bántja senki. Jöjjön be, jöjjön.

A dobosról, akinek Gyenyiszov parancsára vodkát és ürühúst adtak, majd orosz kaftánba öltöztették azzal a szándékkal, hogy nem küldik el a foglyokkal, hanem ott tartják a csapatnál – Dolohov megérkezése vonta magára Petya figyelmét. Petya a hadseregben sok históriát hallott Dolohov rendkívüli bátorságáról, kegyetlenségéről a franciákkal szemben, így hát amióta Dolohov belépett a házba, Petya egy pillanatra se vette le róla szemét, még jobban igyekezett összeszedni magát, feltartotta, hetykén jobbra-balra rántotta fejét, hogy még Dolohov társaságához is méltó legyen.

Dolohov külseje különösen meglepte Petyát egyszerűségével.

Gyenyiszov kozákkaftánt, szakállt viselt, a mellén meg csudatévő Szent Miklós képét és mind beszédmodorával, mint egész magatartásával elárulta jelen helyzetének különlegességét. Dolohov viszont, aki azelőtt, Moszkvában, perzsa ruhát viselt, most épp ellenkezőleg, a legkifogástalanabb gárdatiszt hatását keltette. Arca simára volt borotválva, vattás testőrkabátot, a gomblyukában György-keresztet, a fején meg egyenesen feltett, egyszerű ellenzős sapkát viselt. A sarokban levetette átázott burkáját, odament Gyenyiszovhoz és anélkül, hogy bárkit is üdvözölt volna, mindjárt a vállalkozásról kezdett érdeklődni. Gyenyiszov elmondta, milyen terveket szőnek a szállítmánnyal kapcsolatban a nagy osztagok; hogyan válaszolt a két tábornoknak és elmondta, hogy ideküldték hozzá Petyát. Aztán elmondott mindent, amit tudott a francia csapat helyzetéről.

– Helyes, de tudnunk kell, milyen és mekkora csapat – mondta Dolohov – oda kell menni. Ha nem tudjuk pontosan, hányan vannak, nem lehet belevágni a dologba. Én szeretek mindent derekasan csinálni. Nem akar valaki az urak közül velem jönni, a táborukba? Van nálam francia egyenruha is.

– Én, én... önnel megyek! – kiáltott fel Petya.

– Semmi szükség sincs rá, hogy elmenj – fordult Gyenyiszov Dolohov felé. – Öt meg aztán semmiképp sem engedem.

– Hát az gyönyörű! – kiáltott fel Petya. – Ugyan miért ne mehetnék?

– Azért, mert semmi értelme sincs.

– Már bocsásson meg, mert... mert... én mégiscsak megyek, ennyi az egész. Elvisz magával? – fordult Dolohovhoz.

– Miért ne?... – felelte szórakozottan Dolohov és szemügyre vette a francia dobos arcát.

– Régóta van nálad ez a legényke? – kérdezte Gyenyiszovtól.

– Ma fogták el, de nem tud semmit. Itt tartom magam mellett.

– Jó, de a többieket hová teszed? – kérdezte Dolohov.

– Hogyhogy hová? Elismervényre tovább küldöm őket! – kiáltotta hirtelen elvörösödve Gyenyiszov. – És bátran mondhatom, hogy az én lelkiismeretemet egy ember halála sem terheli. Hát olyan nehezedre esik

neked harminc vagy akár háromszáz embert a városba kísértetni, hogy inkább – kimondom kereken – inkább bemocskolod a katona becsületét?

– Ehhez a tizenhat éves fiatal grófocskához talán illik az, hogy ilyen érzelgős dolgokat mondjon – szólt hideg gúnnyal Dolohov – de neked már ideje volna abbahagynod az ilyesmit.

– Miért, nem szólok én semmit, csak mondom, hogy okvetlenül önnel tartok – jegyezte meg félénken Petya.

– De nekünk már ideje, barátom, eldobni ezt az érzelgős modort – folytatta Dolohov, mintha különös élvezetet találna abban, hogy olyan dologról beszéljen, ami bosszantja Gyenyiszovot. – Hát ezt miért vetted magadhoz? – kérdezte és megcsóválta a fejét. – Azért, mert megsajnáltad? Ismerjük mi azokat az elismervényeket. Útnak indíthatsz száz embert, és megérkezik belőle harminc. Éhen halnak vagy agyonverik őket. Hát nem mindegy, hogy ejtünk-e foglyot vagy nem ejtünk?

A kapitány összehunyorította világos szemét és helyeslően bólintott.

– Mindegy, itt nincs mit okoskodni. Én nem akarom, hogy az én lelkemen száradjon. Azt mondod, meghalnak. Nem bánom én. De ne miattam haljanak meg.

Dolohov felnevetett.

– Ki tiltja meg nekik, hogy engem el ne fogjanak; elfoghattak volna már hússzor is. De ha mégis elfognak, akár engem, akár téged, lovagiasság ide, lovagiasság oda, úgyis felhúznak az első nyárfára. – Hallgatott egy pillanatig. – No de hát dologhoz kell látnunk. Küldjétek be a kozákomat, a poggyásszal! Van két francia egyenruhám. Nos, megyünk? – kérdezte Petyától.

– Igen, igen, okvetlenül! – kiáltotta Petya és Dolohovra tekintve úgy elvörösödött, hogy majd kicsordult a könnye.

Amikor Dolohov vitába szállt Gyenyiszovval arról, hogy mit kell csinálni a hadifoglyokkal, Petya, megint valami kényelmetlenséget és türelmetlenséget érzett. De megint csak nem tudta jól megérteni azt, amiről beszéltek. „Ha így gondolkoznak a felnőtt, híres emberek, akkor bizonyára így van jól – gondolta. – A fődolog pedig az, hogy Gyenyiszov ne merje gondolni: én engedelmeskedem neki, tehát parancsolgathat. Feltétlenül elmegyek Dolohovval a francia táborba. Ha ő megteszi, tőlem is kitelik!"

Hiába próbált a lelkére beszélni Gyenyiszov, Petya egyre azt hajtogatta, hogy ő is derekasan szokta végezni a dolgát, nem pedig amúgy hűbelebalázs módjára és hogy ő sose törődik a veszéllyel.

– Mert ön is beláthatja, ha nem tudjuk pontosan, hányan vannak, esetleg százak élete forog kockán, mi meg csak ketten vagyunk. Aztán meg nagy kedvem van hozzá, és okvetlenül, de okvetlenül elmegyek, engem már nem tart vissza – mondta – csak még rosszabb lesz.

IX

Dolohov és Petya francia köpenyben, csákóban elindult azon az erdei úton, ahonnan Gyenyiszov a tábort kémlelte; majd az erdőből kiérve, a teljes sötétségben lebocsátkoztak a hajlasba. Amikor leértek, Dolohov megparancsolta a kísérő kozákoknak, hogy ott várják meg őket, aztán gyors ügetésben a híd felé iramodott az országúton. Petya majd elájult izgalmában, de azért ott lovagolt mellette.

– Ha a kezükbe kerülünk, én nem adom meg élve magam, van pisztolyom... – súgta Petya.

– Ne beszélj oroszul – figyelmeztette szapora suttogással Dolohov. Abban a pillanatban egy kiáltás – *„qui vive?"*[5] – majd egy puska csattanása hallatszott a sötétben.

A vér az arcába szökkent Petyának, pisztolyához kapott.

– *Lanciers du 6-me*[6] – mondta Dolohov; nem lassította, de nem is gyorsította meg lova iramát. Az őr fekete alakja ott állt a hídon.

– *Mot d'ordre?*[7] – Dolohov most visszafogta a lovát és lépésbe lassított.

– *Dites donc, le colonel Gérard est ici?*[8]

– *Mot d'ordre!* – ismételte az őr felelet helyett és útját állta.

– *Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre!* – kiáltott rá Dolohov, hirtelen felfortyanva és nekieresztette lovát az őrnek. – *Je vous demande si le colonel est ici?*[9]

Majd a feleletet meg se várva, lépésben ellovagolt a félrehúzódó őr mellett, hegynek felfelé.

Észrevette egy ember fekete árnyékát, aki áthaladt az úton, megállította az illetőt és azt kérdezte tőle, hol vannak a parancsnokok és a tisztek. Az illető, egy katona – vállán zsák – megállt, odament Dolohov lovához, megérintette egyik kezével és egyszerűen, barátságosan elmondta, hogy a parancsnok és a tisztek feljebb vannak, a hegyen, jobb kéz felé, a tanya udvarán (így nevezte az udvarházat).

Dolohov tovább indult az úton, amelynek mindkét oldalán francia szó hallatszott a tábortüzek mellett; aztán bekanyarodott a ház udvarába. A kapun belovagolva leszállt a nyeregről, odament egy lobogó, nagy tábortűzhöz, amely körül hangosan beszélgetve néhány ember ült. Szélen egy bográcsban valami étel főtt, egy süveges, kék köpenyes katona a tűz éles fényében, térden állva kavargatta a puskavessővel.

– *Oh, c'est un dur à cuire*[10] – mondta a tábortűz túlsó oldalán, az árnyékban ülő tisztek egyike.

---

[5] Ki az?

[6] Ulánusok a hatodik ezredből.

[7] Jelszó?

[8] Mondja csak, itt van Gérard ezredes?

[9] Ha egy tiszt őrjáraton van, az őrök nem kérnek jelszót! Azt kérdezem, itt van-e az ezredes?

[10] Hát ez olyan kemény, hogy sose fő meg.

Petya Rosztov és Gyenyiszov felderítésen.

– *Il les fera marcher les lapins*[11] – mondta nevetve egy másik. Mindketten elhallgattak, a sötétbe kémleltek, mert meghallották Dolohov és Petya lépteinek zaját, akik a tábortűzhöz közeledtek lovukkal.

– *Bonjour, messieurs!*[12] – köszönt hangosan, tiszta kiejtéssel Dolohov.

A tisztek megmozdultak a tábortűz árnyékában. Egy hosszú nyakú, magas tiszt megkerülte a tüzet, odament Dolohovhoz.

– *C'est vous, Clément?* – kérdezte. – *D'ou diable...*[13] – de nem fejezte be, mert látta, hogy tévedett; egy kissé elkomorodva köszönt Dolohovnak, immár mint ismeretlen embernek, azt kérdezte, mivel szolgálhat. Dolohov elmondta, hogy társával együtt az ezrede után igyekszik, és most már mindnyájukhoz intézve szavait, megkérdezte, nem tudnak-e a tisztek valamit a hatodik ezredről. Senki se tudott semmit. Petyának úgy rémlett, mintha a tisztek ellenségesen és gyanakvóan fürkésznék őt is, Dolohovot is. Néhány percig mindnyájan hallgattak.

– *Si vous comptez sur la soupe du soir, vous venez trop tard*[14] – szólt valaki a tábortűz mellől, hangjában visszafojtott nevetés csengett.

Dolohov azt felelte, hogy jól van lakva, és hogy nekik még az éjjel tovább kell menniök.

Odaadta lovát annak a katonának, aki a bográcsot kavargatta, leguggolt a tűznél a hosszúnyakú tiszt mellett. A tiszt merően bámult Dolohovra és újból megkérdezte tőle: melyik ezredből való? Dolohov úgy tett, mintha nem hallaná a kérdést, nem válaszolt, elővette zsebéből francia pipáját, rágyújtott és az iránt érdeklődött a tisztektől, fenyegetik-e az előttük álló utat a kozákok és ha igen, mennyire.

– *Les brigands sont partout*[15] – felelte egy tiszt a tűz mellől.

Dolohov azt mondta, a kozákok csak az olyan elmaradozott franciákra veszélyesek, mint ő és társa, de csapatokra csak nem mernek rátámadni, tette hozzá kérdő hangsúllyal. Senki se válaszolt.

„No, most már elmegy" – gondolta Petya minden pillanatban, ahogy ott állt a tábortűz előtt és hallgatta beszélgetésüket.

De Dolohov újrakezdte a félbeszakadt beszélgetést és most már egyenest arról kérdezősködött, hányan vannak egy zászlóaljban, hány zászlóaljuk van, azok közt hány a gyalogos. A csapatnál levő orosz foglyokról kérdezősködve megjegyezte:

– *La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fusiller cette canaille.*[16] – Harsányan felnevetett, de olyan furcsán, hogy Petya azt hitte, a franciák mindjárt rájönnek a turpisságra, így hát önkéntelenül hátrább húzódott egy lépéssel a tűztől. Senki se felelt Dolohov

---

[11] Még a bicska is beletörik.

[12] Jónapot, uraim!

[13] Maga az, Clément? Honnan az ördögből...

[14] Ha a vacsorára számítanak, akkor elkéstek.

[15] Ott vannak azok a haramiák mindenütt.

[16] Utálatos dolog magunkkal cipelni ezeket a dögöket. Jobb volna lepuskázni az egész csürhét.

szavaira és kacagására, de egy francia tiszt, akit eddig nem lehetett látni (köpenyébe burkolózva feküdt), most egy kissé felemelkedett és súgott valamit az egyik társának. Dolohov felállt és odaszólította azt a katonát, aki a két lovat tartotta.

„Vajon visszaadják a lovakat vagy sem?" – gondolta Petya és akaratlanul is közelebb húzódott Dolohovhoz.

Odaadták a két lovat.

– *Bonjour, messieurs* – mondta Dolohov.

– Petya azt akarta mondani: *bonsoir,*[17] de egy szó nem jött ki a száján. A tisztek összesúgtak. Dolohov sokáig vesződött a nyeregbe szállással, mert nem akart nyugton állni a lova: aztán lépésben elindult a kapun kifelé. Petya mellette lovagolt, szeretett volna visszanézni – hogy lassa, futnak-e utánuk a franciák, vagy nem futnak – de nem mert.

Az útra kiérve Dolohov nem vissza, a mezőre indult, hanem tovább a falu mentén. Egy helyen megállt és fülelt.

– Hallod? – kérdezte.

Petya fülét orosz beszéd ütötte meg, a tábortűznél pedig orosz foglyok fekete alakját pillantotta meg. Leereszkedtek a hídhoz, elhaladtak az őr mellett, aki egy szót se szólt, csak mogorván járkált a hídon, aztán eljutottak a hajlásba, ahol a kozákok várakoztak. – No, most isten veled. Mondd meg Gyenyiszovnak, hogy hajnalban az első lövésre... – szólt Dolohov és tovább akart menni, de Petya megragadta a karját.

– Nem! – kiáltotta. – Ön igazi hős! Jaj, de nagyszerű, de remek! Úgy szeretem önt!

– Jó-jó! – mondta Dolohov, de Petya még mindig nem eresztette el, és Dolohov a sötétben is jól látta, hogy Petya feléje hajlik. Meg akarta csókolni. Dolohov megcsókolta, felnevetett, majd megfordította lovát és eltűnt a sötétben.

X

Petya az őrházba visszatérve, a pitvarban találta Gyenyiszovot. Gyenyiszov izgatott volt, bosszankodott magára, amiért elengedte Petyát és nyugtalanul várta.

– Hálistennek! – kiáltott fel. – No, hálistennek! – ismételte, mialatt Petya lelkes elbeszélését hallgatta. – De az ördög vigyen el, nem aludtam miattad! – mondta Gyenyiszov. – No, hálistennek; most már feküdjünk le. Szundítsunk egyet reggelig.

– Nem – felelte Petya. – Én még nem vagyok álmos. Meg hát ismerem magam, ha elalszom, akkor mindennek vége. Aztán pedig nem is szoktam aludni csata előtt.

Petya elüldögélt még egy darabig a házban, boldogan szedte sorba em-

[17] Jóestét.

lékezetében a kiruccanás részleteit, és élénken elképzelte, mi lesz holnap. Majd észrevéve, hogy Gyenyiszov elaludt, felkelt és az udvarra indult.

Odakint még egészen sötét volt. Az eső elállt, de egy-egy csepp még le-lehullt a fákról. Az őrház közelében a kozáksátrak meg a mellettük álló, egymáshoz kötött lovak sötét alakja látszott. A ház mögött két alak feketéllett, mellettük lovak álltak; a szakadékban még ott vöröslött a kihunyó tűz parazsa. A kozákok és a huszárok nem mind aludtak: lehulló cseppek koppanásán és a lovak abrakolásának közeli zaján kívül halk, szinte suttogó emberi hangok is hallatszottak.

Petya kiment a pitvarból, szétnézett a sötétben és odament a két társzekérhez, amelyek alatt horkolt valaki, körülöttük pedig felnyergelt lovak álltak, ropogtatták a zabot. Petya a sötétben is megismerte lovát, amelyet Karabahnak hívott, pedig csak kisorosz ló volt; odament hozzá.

– No, Karabah, hát holnap ki kell vágnunk a rezet – mondta, megszagolta és megcsókolta a ló orrát.

– Mi az, uram, nem alszik? – kérdezte a szekér alatt ülő kozák.

– Nem... Ha jól hiszem, téged Lihacsovnak hívnak, ugye?... Hisz csak most érkeztem vissza. A franciáknál jártunk. – Petya apróra elmondta a kozáknak nemcsak a kiruccanásukat, hanem azt is, hogy miért vállalkozott rá; elmondta, neki az a véleménye, hogy jobb akár kockára tenni az életünket, mint hűbelebalázs módjára csinálni valamit.

– De azért alhatna egy kicsit – mondta a kozák.

– Nem, nem szoktam – felelte Petya. – Mondd, nem kopott még el a kova a pisztolyotokban? Én hoztam magammal. Nem kell? Csak vegyél.

A kozák félig kibújt a szekér alól, hogy közelebbről szemügyre vegye Petyát.

– Azért, mert én mindent derekasan szoktam csinálni – mondta Petya. – Némelyik csak úgy készületlenül, hebehurgyán ugrik bele a dologba, azután meg sopánkodik. Én azt nem szeretem!

– Igaza van – helyeselt a kozák.

– Hanem tudod mi kéne még, pajtás? Fend meg a kardomat: eltom... (de Petya nem mert hazudni) még sose volt megfenve. Lehet?

– Hogyne lehetne.

Lihacsov felállt, kotorászott egy kis ideig a poggyászában, és Petya máris hallotta a súrlódó acél és fenőkő harcias hangját. Felmászott a szekérre és leült a szélére. A kozák a szekér alatt fente a kardot.

– Hát a legények alusznak? – kérdezte Petya.

– Ki alszik, ki meg csak hever.

– Hát azzal a fiúval mi történt?

– Veszennyijjel? Ott a pitvarban dőlt le. Kialussza a nagy ijedelmet. Tyű, hogy' örült!

Ezután Petya hosszút hallgatott, fülelt minden neszre. A sötétben léptek hallatszottak, és megjelent egy fekete alak.

– Mit fenegetsz? – kérdezte az ember és odament a társzekérhez.

– Az úrnak a kardját fenem.

– Derék dolog – mondta az ember, akit Petya huszárnak nézett. – Nincs egy csuprotok?

– De van, ott, a keréknél. – A huszár felvette a csuprot. – Alighanem hamarosan megvirrad – mondta ásítva és elment valahová.

Petyának tudnia kellett volna, hogy erdőben van, Gyenyiszov csapatánál, egy versztányira az úttól, és egy franciáktól zsákmányolt társzekeren ül, amely mellé lovak vannak kötve; hogy alatta egy Lihacsov nevű kozák ül és feni az ő kardját; hogy az a nagy fekete folt ott jobbra az őrház, az az élénk vörös folt lent, balra, a kihunyó tábortűz; hogy az az ember, aki a csuporért jött, egy szomjas huszár – de ő mindezt nem tudta és nem is akarta tudni. Ő most egy varázsországban van, ahol semmi sem hasonlít a valósághoz. Az a nagy fekete folt talán csakugyan őrház, de talán egy olyan barlang, amely a föld legmélyébe vezet. Az a vörös folt talán csakugyan tábortűz, de talán egy óriási szörnyetegnek a szeme. Talán csakugyan társzekéren ül most, de nagyon meglehet, hogy nem szekéren ül, hanem egy iszonyú magas bástya fokán, ahonnan ha egyszer leesik, akkor egész nap, egész hónapon át repülhet a föld felé, repül-repül, de sosem ér le. Lehet, hogy a szekér alatt az az egyszerű kozák ül, de nagyon meglehet, hogy ez a Lihacsov a legderekabb, a legbátrabb, a legcsodálatosabb, a legkitűnőbb ember a világon, csak nem ismeri senki. Lehet, hogy csakugyan vízért ment az a huszár a hajlásba, de lehet, hogy mihelyt eltűnt a szemük elől, örökre eltűnt, sőt itt se volt.

Akármit is látna most Petya, semmi sem ejtené csodálatba. Ő most egy varázsbirodalomban van, ahol minden lehetséges.

Az égre tekintett. Az ég ugyanolyan varázslatos volt, akár a föld. Tisztult az ég, és a fák koronája fölött gyorsan szétfutottak a felhők, mintha elő akarnák tárni a csillagokat. Néha úgy tetszett, mintha az ég tisztulna és előtünedezne a fekete, tiszta ég. Néha úgy tetszett, mintha ezek a fekete foltok felhők volnának. Néha úgy tetszett, hogy magas az ég, magasan emelkedik az ember feje fölé; néha úgy tetszett, mintha az ég leereszkedne teljesen, úgyhogy kézzel is el lehetne érni.

Petya be-becsukta a szemét és elbóbiskolt.

Hulldogáltak az esőcseppek. Halk beszéd hallatszott. A lovak felnyerítettek és összerúgták a patkót. Valaki horkolt.

– Zsi-zsi, zsi-zsi – sziszegett a kard a fenőkő alatt. Majd hirtelen egy zenekar harmonikus muzsikáját, egy ismeretlen, ünnepélyes, kellemes himnuszt hallott Petya. Ő is olyan zenei tehetség volt, mint Natasa és különb, mint Nyikolaj, de ő sohase tanult zenét, nem is törődött a muzsikával, így hát azok a dallamok, amelyek most váratlanul megütötték a fülét, különösen újak és kellemesek voltak. A zenekar mind hangosabban és hangosabban játszott. A dallam egyre jobban kikerekedett, egyik hangszerről átszállt a másikra. Olyasmi keletkezett, amit fugának neveznek, jóllehet Petyának halvány fogalma sem volt arról, hogy mi az a fuga. Minden hangszer – az egyik hegedűhöz, a másik trombitához hasonlít, de mindegyik szebben és tisztábban szólt, mint a hegedű vagy a trombita

– mindegyik hangszer a magáét játszotta, de még be sem fejezte motívumát, máris egybeolvadt a másikkal, amely csaknem ugyanazt kezdte, majd a harmadikkal, negyedikkel, majd mind egybeolvadtak, aztán ismét szétfutottak, végül újra egybeolvadtak hol egy ünnepélyes, templomi dallamban, hol egy fényesen ragyogó győzelmi himnuszban.

„Á, hisz én ezt csak álmomban látom – mondta előrebillenve Petya. – Csak a fülem cseng. De lehet, hogy ez az én szerzeményem. No, tovább. Hadd szóljon csak az én muzsikám! Rajta!"

Becsukta a szemét. Innen is, onnan is, de talán messziről, rezgő hangok csendültek fel, lassanként dallammá rendeződtek, aztán megint szétfutottak, összeolvadtak és végül mind ismét ugyanabban a kellemes, ünnepélyes himnuszban egyesültek. „Jaj, de gyönyörű! De sok ilyet akarok és de nagyon akarom!" – mondta magában Petya. Megpróbálta vezényelni ezt az óriási zenekart.

„Halkabban, halkabban, most elhalóan." És a hangok engedelmeskedtek neki. „No, most vidámabban, teljesebben. Még, még! Ujjongva!" Ismeretlen mélységből egyre emelkedtek felfelé, egyre erősödtek az ünnepelyes hangok. „No, énekhangok, csatlakozzatok!" – parancsolta Petya. Eleinte messziről, előbb férfi, aztán női hangok hallatszottak.

Egyenletes, ünnepélyes nekilendüléssel egyre erősödtek, nőttek a hangok. Petya borzongott is, de boldog is volt, ahogy elgyönyörködött rendkívüli szépségükben.

Az ünnepélyes győzelmi indulóval egybeolvadt a dal; hulldogáltak az esőcseppek; zsi-zsi-zsi... – sziszegett a szablya és megint összekaptak, felnyerítettek a lovak; de ez nem zavarta a zenekar muzsikáját, hanem inkább beleolvadt.

Petya nem tudta, meddig tartott ez, csak gyönyörködött, egyre csodálkozott nagy gyönyörűségén és sajnálta, hogy senkinek sem juttathat belőle. Lihacsov szelíd hangja ébresztette fel.

– Kész a kard, nagyságos uram, evvel kettőbe hasíthatja a franciákat.

Petya felocsúdott.

– Már virrad, igazán virrad! – kiáltotta.

A lovak, amelyeket eddig nem lehetett látni, most láthatók lettek fejüktől farkukig, mert a kopasz gallyak között vizenyős fény szűrődött át. Petya megrázta magát, felugrott, zsebéből elővett egy ezüst rubelt, odaadta Lihacsovnak, próbaképpen suhintott egyet a kardjával, aztán a hüvelyébe dugta. A kozákok szétoldották lovukat és szorosabbra húzták a hevedert.

– Itt a parancsnok is – mondta Lihacsov.

Az őrházból előjött Gyenyiszov, odaszólt Petyának és parancsot adott a készülődésre.

zel maga felé fordította Petya vérrel és sárral bemocskolt és most már megfehéredett arcát.

„Valahogy rákaptam az édességre. Remek mazsola, tessék az egész" – jutott eszébe. A kozákok megdöbbenve néztek oda, amikor Gyenyiszov kutyavonításhoz hasonló üvöltéssel gyorsan félrefordult, odament a sövényhez és megkapaszkodott benne.

Azok között az orosz foglyok között, akiket Gyenyiszov és Dolohov kiszabadított, ott volt Pierre Bezuhov is.

XII

Arra a fogolycsoportra vonatkozólag, amelyhez Pierre is tartozott, a francia parancsnokság nem tett semmilyen újabb intézkedést. Ez a csoport október huszonkettedike óta már nem ugyanazokkal a csapatokkal és szekérkaravánokkal volt együtt, amelyekkel Moszkvából elindult. A kétszersültet szállító szekérsor felét, amely az első napi menetek alatt még mögöttük haladt, zsákmányul ejtették a kozákok, a másik fele pedig messzire előre ment: azok a lovaskatonák, akik gyalog meneteltek a foglyok előtt, egy szálig eltűntek, hírük-hamvuk se maradt. A tüzérséget, amely az első napi menetek alatt még elöl látszott, most Junot marsall végtelen szekérsorai váltották fel, akit westphaliai katonák kísértek. A foglyok mögött egy lovassági holmikkal felmálházott szekérkaraván haladt.

A francia csapatok, amelyek mindaddig három oszlopban vonultak, Vjazmától kezdve egy csomóba tömörülve folytatták útjukat. A fejetlenségnek azok a jelei, amelyeket Pierre már az első pihenőhelyen is megfigyelt, alighogy kiértek Moszkvából, most már szinte nem is lehettek rosszabbak.

Az az út, amelyen haladtak, mindkét oldalán terítve volt döglött lovakkal; lerongyolódott emberek, akik a különböző csapatoktól elmaradtak, szüntelenül váltakozva, hol csatlakoztak valamelyik menetoszlophoz, hol megint elmaradtak attól is.

A menetelés alatt többször támadt vaklárma, a kíséret katonái felemelték puskájukat, összevissza lövöldöztek, egymást taposva hanyatt-homlok rohantak szanaszéjjel, de aztán megint összeverődtek és szidták egymást hiábavaló rémületükért.

Ez a három nagy csoport – a lovassági szállítmány, a fogolyszállítmány és Junot szekérsora – együtt haladt, de mégis különálló egész volt mindegyik; igaz ugyan, hogy gyorsan apadt az egyik is, a másik is, a harmadik is.

Az ellátóoszlopban, ahol eleinte százhúsz szekér volt, most már alig hatvan maradt; a többi zsákmányul esett vagy sorsára maradt. Junot szekérsorából ugyancsak elmaradt vagy zsákmányul esett több szekér. Három szekeret Davout hadtestének elkószált katonái raboltak ki rajtaütéssel. Pierre a németek beszélgetéséből megtudta, hogy ehhez a szekér-

karaványhoz nagyobb őrséget rendeltek ki, mint a foglyok mellé; hogy egyik társukat, egy német katonát, magának a marsallnak a parancsára agyonlőttek, mert találtak nála egy ezüstkanalat, amely a marsallé volt.

De a három csoport közül a fogolyszállítmány apadt a legjobban. Háromszázharmincan indultak el Moszkvából, de most már száznál is kevesebben maradtak. A foglyok még inkább terhükre voltak a kísérő katonáknak, mint a lovassági nyeregszállítmány vagy Junot szekerei. A nyergek és Junot kanalai – tudták – még csak használhatók valamire, de ugyan miért kell a didergő, éhes katonáknak őrt állani az ugyanolyan éhes, ugyanúgy didergő orosz foglyok mellett, akik egyre-másra haltak meg és maradoztak el az útfélen, akiket a parancs szerint agyon kellett lőni; ez nemcsak kellemetlen volt, hanem undorító is. A kísérők, mintegy félve, hogy abban a szomorú helyzetben, amilyenben ők maguk is vannak, engednek a foglyok iránti szánalom érzésének, és ezzel csak rontanak a maguk helyzetén, különösen mogorván és szigorúan bántak velük.

Dorogobuzsban, amikor a kísérő katonák a foglyokat egy istállóba zárva elmentek, hogy kirabolják saját raktáraikat, néhány hadifogoly kiásta a fal alját és megszökött, de a franciák elfogták és agyonlőtték őket.

Az a Moszkvából való elinduláskor megállapított rend, hogy a fogoly tisztek és katonák külön meneteljenek, már rég felbomlott; mindazok, akik csak menni tudtak, együtt meneteltek, és Pierre már a harmadik napi menettől kezdve megint összekerült Karatajevvel, meg a lőcslábú, lilásszürke kutyával, amely Karatajevet választotta gazdájának.

Karatajevet, három nappal Moszkvából való elindulásuk után, ismét meglepte az a láz, amellyel a moszkvai ispotályban feküdt. Minél jobban gyengült Karatajev, Pierre annál jobban eltávolodott tőle. Pierre nem tudta, miért, de amióta Karatajev gyengülni kezdett, szinte erőt kellett vennie magán, hogy odamenjen hozzá. Ha mégis odament, és hallotta halk nyögését – Karatajev többnyire nyögdécselve feküdt a pihenőhelyeken – és érezte a Karatajev árasztotta, egyre erősödő szagot, igyekezett minél messzebb menni tőle és nem is gondolt rá.

Pierre a fogságban, a barakkban nem is az eszével, hanem egész testével-lelkével, életével ráébredt arra, hogy az ember boldogságra teremtődött; hogy a boldogság őbenne magában, a természetes emberi szükségletek kielégítésében van, hogy a boldogtalanság sohasem a nélkülözésből, hanem a nagy bőségből ered; de most, a hadjárat utolsó három hetében még egy új, vigasztaló igazságra lelt – felfedezte, hogy a világon nincsen semmi rettenetes. Ráeszmélt, hogy miként nincs a világon olyan helyzet, amelyben az ember boldog és teljesen szabad volna, ugyanúgy nincs olyan helyzet sem, amelyben teljesen boldogtalan és rab volna. Azt tapasztalta, hogy van határa a szenvedésnek és van határa a szabadságnak; hogy ez a két határ nagyon közel esik egymáshoz; hogy az az ember, aki azért szenved, mert rózsaágyán felgyűrődött egy szirom, ugyanúgy szenved, ahogy most ő, aki puszta, nyirkos földön hál, és amíg az egyik oldalát melengeti, a másik oldala fázik; hogy amikor régen felhúzta szűk

A halvány derengésben gyorsan szétválogatták a lovakat, szorosabbra vonták a nyereghevedert és felsorakoztak. Gyenyiszov az őrháznál állt és utolsó parancsait osztogatta. A csapat gyalogsága előre indult az úton – cuppogott a sárban a száz meg száz láb – és gyorsan eltűnt a hajnal előtti ködben, a fák között. A kapitány parancsolt valamit a kozákoknak. Petya kantárszáron tartotta lovát és türelmetlenül várta a parancsot a nyeregbe szállásra. Friss vízzel megmosott arca, de főként a szeme úgy égett, akár a parázs, a hátát hideg borzongatta és teste szaporán, de egyenletesen remegett.

– No, minden kész van nálatok? – kérdezte Gyenyiszov. – Vezessétek ide a lovaimat.

Odavezették a lovait. Gyenyiszov megharagudott a kozákra, amiért lazák voltak a hevederek, jól összeszidta, aztán nyeregbe ült. Petya a kengyelbe dugta a lábát. A ló, szokása szerint meg akarta harapni a térdét, de Petya szinte nem is érezte a teste súlyát, nyeregbe pattant, hátratekintett a huszárokra, akik a sötétségben szintén elindultak, majd odament Gyenyiszovhoz.

– Vaszilij Fjodorovics, bízzon rám valamit. Az Istenre kérem... – mondta. Gyenyiszov mintha elfelejtette volna, hogy Petya is a világon van. Ránézett.

– Csak arra kérlek – mondta szigorúan – fogadj szót és ne üsd bele az orrod semmibe.

Gyenyiszov egész úton egy szót se szólt többé Petyához, némán haladt. Mire az erdő széléhez közeledtek, a mezőn már észrevehetően világosodni kezdett. Gyenyiszov súgva beszélt valamit a kozákkapitánnyal; erre a kozákok elvonultak Gyenyiszov és Petya mellett. Amikor mind elhaladtak, Gyenyiszov völgynek lefelé indult lovával. A lovak, tomporukra guggolva, csúszva ereszkedtek le lovasukkal a hajlásba. Petya Gyenyiszov mellett lovagolt. Egész testében erősödött a remegés. Mindjobban kivilágosodott, de a távoli tárgyakat köd borította. Amikor leértek, Gyenyiszov oldalt tekintett, és intett a fejével a mellette álló kozáknak.

– A jelet! – mondta. A kozák felemelte a kezét: lövés dördült. Ugyanabban a pillanatban az elöl nyargaló lovak dobaja, majd újabb lövések hallatszottak és kiabálás mindenfelől.

Petya, mihelyt megütötte fülét a patadobaj meg a kiabálás, végigvágott lován, megeresztette a gyeplőt és előrenyargalt, hiába kiabált rá Gyenyiszov, oda se figyelt. Petya úgy érezte, hogy abban a pillanatban, amikor eldördült az első lövés, egyszerre oly tökéletesen, fényesen megvirradt, akárha dél volna. Odavágtatott a hídhoz. Elöl az úton kozákok nyargaltak. A hídon beleütközött egy elmaradó kozákba, aztán tovább száguldott. Elöl valamiféle emberek – bizonyára franciák – az út jobboldaláról a baloldalára szaladtak. Egyikük éppen Petya lovának lába alá, a sárba zuhant.

Egy háznál csoportba verődtek a franciák és csináltak valamit. A tömeg közepéből borzalmas kiáltás hallatszott. Petya odanyargalt a tömeghez; legelőször egy francia sápadt arcát, remegő állát pillantotta meg, aki a hasának szegezett kozáklándzsa nyelébe kapaszkodott.

– Hurrá!... Fiúk!... – kiáltotta Petya és a kantárszárat még jobban megeresztve, megtáltosodott lovával előrenyargalt az utcán.

Elöl lövések hallatszottak. A kozákok, huszárok és a toprongyos orosz foglyok ide-oda szaladgáltak az út mindkét oldalán és összevissza kiabáltak. Egy kékköpenyes, komor, vörös arcú, karakán francia hajadonfőtt, szuronnyal védekezett a huszárok ellen. Mire Petya odanyargalt, a francia már elesett. „Megint elkéstem" – villant át Petya fején, és oda nyargalt, ahonnan sűrű lövöldözés hallatszott. A lövések annak az udvarháznak a kertjében pukkantak el, ahol Petya tegnap éjjel Dolohovval megfordult. A franciák lesbe kuporodtak ott, a sövény mögött, a sűrű bokrokkal benőtt kertben és onnan lövöldöztek a kapunál tolongó kozákokra. Petya a kapuhoz lovagolva, a lőporfüstben meglátta Dolohovot, aki sápadt, zöld arccal kiabált valamit embereinek. „Megkerülni! Megvárni a gyalogságot!" – kiabálta, amikor Petya odament hozzá.

– Várni?... Hurrááá! – kiáltotta Petya és egy percnyi késedelem nélkül oda nyargalt, ahonnan a lövöldözés hallatszott, ahol a legsűrűbb volt a puskapor füstje. Sortűz dördült el, süvöltöttek a céljuk tévesztett meg a célba találó golyók. Dolohov és a kozákok Petya nyomában benyargaltak a ház kapuján. A hullámzó sűrű füstben némelyik eldobta fegyverét és a bokrok közül egyenest a kozákok felé rohant; némelyik meg völgynek le, a tó felé szaladt. Petya tovább nyargalt az udvaron, de ahelyett, hogy a kantárszárat tartotta volna, furcsán és gyorsan hadonászott mindkét kezével és mindjobban félrecsúszott a nyeregben. A ló nekirohant egy tábortűznek, amely már alig pislákolt a hajnali fényben, megtorpant – és Petya leesett a nedves földre, mint egy darab kő. A kozákok látták, hogy keze-lába gyorsan meg-megvonaglik, de a feje meg se moccan. A golyó átfúrta a fejét.

Dolohov röviden tárgyalt a legmagasabb rangú francia tiszttel – aki kardjára tűzött zsebkendővel előjött a házból és kijelentette, hogy megadják magukat – aztán leszállt lováról, odament a széttárt karral mozdulatlanul fekvő Petyához.

– Vége – mondta elkomorodva, aztán a kapuhoz indult, a feléje lovagló Gyenyiszov elébe.

– Meghalt?! – kiáltott fel Gyenyiszov, amikor már messziről meglátta, hogy Petya teste abban a jól ismert helyzetben fekszik, amely a biztos halál jele.

– Vége – ismételte Dolohov, mintha e szó kiejtése örömet szerezne neki, aztán gyorsan odament a foglyokhoz, akiket már körülvettek a gyalogszállt kozákok. – Foglyokat nem ejtünk! – kiáltotta Gyenyiszovnak.

Gyenyiszov nem felelt; odament Petyához, leszállt lováról, remegő kéz-

báli cipőjét, ugyanúgy szenvedett, mint most, amikor teljesen mezítláb gyalogol (lábbelijét régen elnyűtte) és a lába csupa seb. Most már tudta, hogy akkor, amikor látszólag a maga akaratából elvette a feleségét, semmivel sem volt szabadabb, mint most, amikor egy lóistállóba van bezárva. És mindabból, amit később maga is szenvedésnek nevezett – bár ezt annak idején jóformán fel se vette – feltört, varas, mezítlen lábának fájása volt a legnagyobb. (A lóhús ízletes volt és tápláló, a só helyett használt lőpor salétromos íze még kellemes is, nagy hideg nem járta, nappal, menet közben még ki is melegedtek, éjjel meg égett a tábortűz; a tetvek meg épp azzal, hogy marták, melegítették a testét.) Az első időben csakis a lába állapotát érezte nyomasztónak.

A menet második napján, amikor a tábortűznél megvizsgálta lábát, azt hitte, nem tud majd rálépni; de amikor mindnyájan felkerekedtek, ő is elindult, eleinte sántikálva, aztán, amikor belemelegedett a járásba, már nem érzett fájdalmat, jóllehet estére még szörnyűbb volt ránézni a lábára. De ő nem is nézett rá, hanem másra gondolt.

Pierre csak most látta igazán, mekkora életerő van az emberben, csak most látta a figyelem-elterelésnek az emberrel veleszületett, megmentő erejét; hasonlít ez a gőzgépeken levő biztosító szelephez, amely kiengedi a fölös gőzt, mihelyt a gőz sűrűsége túlhalad egy bizonyos határon.

Nem látta és nem hallotta, hogy lövöldözték agyon az elmaradozó foglyokat, habár ilyen módon már többszázan elpusztultak. Nem törődött Karatajevvel, aki napról napra gyengül és alighanem hamarosan ugyanolyan sorsra jut. Még kevésbé törődött magával. Minél nehezebb lett a helyzete, minél szörnyűbb színben tűnt fel a jövő, annál vidámabb és vigasztalóbb gondolatok, emlékek és elképzelések ötlöttek fel benne, függetlenül attól a helyzettől, amelyben volt.

XIII

Pierre huszonkettedikén délben hegynek felfelé haladt a sáros, csúszós úton, nézte a lábát meg az egyenetlen utat. Néha rápillantott a körötte nyüzsgő, ismerős tömegre is, de aztán megint csak a lábát nézte. Az egyik is, a másik is egyformán ismerős, egyformán az övé. A lőcslábú, lilás Szürke vidáman futott az útfélen, néha ügyességének és elégedettségének bizonyságául maga alá húzta az egyik hátsó lábát és három lábon ugrált, majd megint négy lábon rohant nagy ugatással a dögmadarakra, amelyek a hullákon ültek. A Szürke vígabb és teltebb volt, mint Moszkvában. Mindenütt különféle állatok húsa hevert – az emberhúson kezdve a lóhúsig – a bomlás különböző állapotában. A farkasokat távoltartották a menetelő emberek, úgyhogy a Szürke kedvére jóllakhatott.

Reggel eső szemerkélt, már úgy látszott, hogy mindjárt eláll, kitisztul az ég, ám ekkor egy nyúlfarknyi pihenő után amúgy igazában megeredt

az eső. A felázott út már nem fogadta be a vizet, és valóságos patakok csörgedeztek a kerékvágásban.

Pierre oldalt tekingetve haladt, hármasával számolta a lépéseket behajtott ujjain. Az esőhöz így beszélt magában: no még, no még, csak erősebben.

Azt hitte, nem gondol semmire; de messze, valahol mélyen, fontos, vigasztaló gondolatok születtek a lelkében: a Karatajevvel tegnap folytatott beszélgetés lényegét, legbensőbb, legfinomabb lényegét szűrte ki.

Tegnap az éjszakai pihenőhelyen, amikor már didergett a kihunyó tűz mellett, felállt, átment a legközelebbi tábortűzhöz, amely még lobogott. Annál a tábortűznél ott ült Platon; fejére borított köpenyével betakarózva miseruhás paphoz hasonlított. Kellemesen pergő, de gyenge, beteges hangján egy olyan történetet beszélt el a katonáknak, amelyet Pierre már jól ismert. Éjfélen túl járt az idő. Ez volt az a napszak, amikor Karatajev rendszerint magához tért lázrohamai után, ilyenkor különösen élénk volt. Pierre, mihelyt odament a tűzhöz és meghallotta Platon gyenge, beteges hangját, meglátta élesen megvilágított arcát, kellemetlen szúrást érzett a szívében. Megijedt tulajdon szánalmától, amelyet ez iránt az ember iránt érzett, el akart menni, de máshol nem égett tűz, így hát letelepedett a tűz mellé, de nem nézett Platonra.

– No, hogy szolgál az egészséged? – kérdezte tőle.

– Az egészségem? Aki beteg, sokat sopánkodik, azt nem engedi meghalni az Isten – mondta Karatajev és mindjárt visszakanyarodott a félbehagyott elbeszéléshez.

– ... Hát, kedves barátom – folytatta Platon, sovány, sápadt arcán és különösen, boldogan ragyogó szemében mosoly csillant fel – hát kedves barátom ...

Pierre már régóta ismerte ezt a történetet, Karatajev csak őneki elmondta vagy hatszor ezt a históriát, de mindig különös, boldog érzéssel mondta el. Bármilyen jól ismerte is Pierre ezt a történetet, mégis odafigyelt, mintha valami újat hallana, mert az a csendes elragadtatás, amelyet elbeszélés közben szemmel láthatólag érzett Karatajev, őrá is átragadt. Ez a történet egy öreg kereskedőről szólt, aki istenfélő, erkölcsös életet élt családostul, és egyszer, egy gazdag kereskedőtársával Makarijhoz indult.[18]

A két kereskedő megszállt egy fogadóban, mind a ketten elaludtak; másnap a kereskedő társát halva találták: valaki megölte és kirabolta. A véres kést is megtalálták az öreg kereskedő párnája alatt. A kereskedőt elítélték, megkorbácsolták, kiszakították az orra lyukát (így tartja a rend – mondta Karatajev), aztán kényszermunkára száműzték.

– Hát, kedves barátom (ennél a pontnál szakította félbe Pierre Karatajev elbeszélését), eltelik vagy hat esztendő, vagy tán még több is

[18] A Makarij-kolostorhoz, vásárra.

az óta az eset óta. Él-éldegél az öreg a katorgában. Beletörődik a sorsába, ahogy kell, nem tesz semmi rosszat. Csak arra kéri az Istent, vegye magához. Jól van. Éjszakánként össze-összegyűltek a fegyencek, ahogy mi; köztük az öreg is. Arra fordult a szó, ki mi miatt szenved, mit vétett az Isten ellen. Kezdték mondani: ez egy embert ölt meg, az kettőt, emez gyújtogatott, amaz csak megszökött katonáéktól, szóval bűne nincs. Kérdik aztán az öregtől is: hát te miért lakolsz, öreg? Én, kedves barátaim, azt mondja, csak a magam meg az emberek vétkéért bűnhődök. Mert én nem oltottam ki senki életét, a máséhoz ujjal se nyúltam, inkább még ruhát adtam a szűkölködő felebarátaimnak. Én, édes barátaim, kereskedő voltam; nagy vagyonom volt nekem. Így meg így – sorolja tovább. El is mondta nekik rendre, hogy esett az egész dolog. De én magam miatt nem búsulok. Úgy látszik, meglátogatott az Isten. Csak egy a bánatom, azt mondja: sajnálom az én öreg páromat meg a gyermekeket. Ríva is fakadt rá az öreg. Hogy, hogy nem, de ott volt köztük az az ember is, aki megölte a kereskedőt. Hol történt ez, öreg? Mikor, melyik hónapban? – mindent sorra kérdett. Megsajdult a szíve. Odamegy az öreghez és ezen-módjára a lábához esik. Én miattam sínylődöl itt, öreg, azt mondja. Való igaz: ártatlanul szenved ez a szegény öreg, fiúk, azt mondja. Én követtem el azt a tettet, én tettem a fejed alá a kést, mikor aludtál. Bocsáss meg nekem, öreg, az Istenre kérlek.

Karatajev elhallgatott, boldogan mosolygott és a tűzbe bámulva megigazgatta a fahasábokat.

– Azt mondja az öreg: bocsásson meg tenéked az Isten, mert mi mindnyájan gyarlók vagyunk, lakolok most én a magam vétkéért is. És ő maga is keservesen sírva fakadt. Mit szólsz hozzá, sólyommadaram – mondta Karatajev, és arcán egyre fényesebben ragyogott az elragadtatás mosolya, mintha abban rejlene az egész történet veleje, amit most készül mondani – mit szólsz hozzá, sólyommadaram: a gyilkos jelentkezett a hatóságnál. Én, azt mondja, hat ember életét oltottam ki (mert nagy gonosztevő volt), de ezt az öreget sajnálom a legjobban. Ne senyvedjen tovább én miattam. Amit vallott, papírra tették, az iratot aztán rendjemódja szerint elküldték. De hát sokáig tartott, amíg egyik hatóság a másiknak írogatott, még a cár elébe is eljutott a dolog, csak akkor tettek igazságot. De végre-valahára megjött a cár parancsa: ki kell engedni a kereskedőt, kárpótolni kell annyival, amennyit a törvény kiszabott rá. Megjött a papiros, kezdték keresni az öreget. Hol az az öreg, aki ártatlanul szenved? Mert írás jött a cártól. Kezdik hát keresni. – Karatajev álla megremegett. – De az Isten már előbb megbocsátott neki, meghalt. Úgybíz' a, sólyommadaram – fejezte be Karatajev és szótlanul mosolyogva sokáig nézett maga elé.

Nem maga az elbeszélés, hanem a történet titokzatos értelme és az a lelkes öröm, amely Karatajev arcán ragyogott, valahányszor elmondta ezt a történetet, meg ennek az örömnek titokzatos jelentősége – ez töltötte most el valami homályos, boldog érzéssel Pierre lelkét.

– *A vos places!*[19] – kiáltotta hirtelen egy hang.

A foglyokon és kísérőkön izgatott öröm vett erőt: valami boldog és ünnepélyes eseményt vártak. Mindenütt vezényszavak hallatszottak, baloldalt, a foglyokat megkerülve jó lovon ülő, jól öltözött lovaskatonák tűntek fel. Minden arc azt a feszültséget fejezte ki, amelyet nagy hatalmasságok közelében érez az ember. A foglyok egy tömegbe verődtek, letaszigálták őket az útról; a kísérők felsorakoztak.

– *L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!*[20] – Alighogy elvonultak a jól táplált kísérők, dübörögve odaért egy szürke lovas batár. A lovak párosával egymás mögé voltak befogva. Pierre futólag megpillantotta egy háromszögletű kalapot viselő férfi szép, kövér, fehér arcát. Egy marsall volt. A marsall tekintete Pierre szembetűnő, tagbaszakadt alakjára fordult. Pierre a marsall arckifejezésében – ahogy elkomorodott és elfordította fejét – részvétet látott, de azt az igyekezetet is, hogy elleplezze a részvétet.

Az a tábornok, aki a szállítmányt vezette, ijedt, vörös arccal a batár nyomába nyargalt, ugyancsak sarkallta sovány lovát. Néhány tiszt csoportba állt, a katonák körülvették őket. Mindnyájuk arca feszült izgalmat tükrözött.

– *Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?...*[21] – hallotta Pierre.

Mialatt a marsall elhaladt mellettük, Pierre megpillantotta Karatajevet, akit aznap reggel még nem látott. Karatajev egy kis nyírfának támaszkodva ült köpenykéjében. Tegnapi boldog meghatottsága, amelyet akkor érzett, amikor elmondta az ártatlan kereskedő szenvedésének történetét, még mindig ott ragyogott arcán, sőt valami csendes ünnepélyesség kifejezése is.

Karatajev ránézett Pierre-re jóságos, kerek szemével, amelyet most könny fátyolozott be, tekintetével szinte hívta magához, bizonyára mondani akart neki valamit. De Pierre túlságosan féltette tőle magát. Úgy tett, mintha nem látná ezt a tekintetet és sietve tovább ment.

Amikor a foglyok tovább indultak, Pierre hátranézett. Karatajev az út szélén, a kis nyírfánál ült; két francia beszélt ott mellette valamit. Pierre nem nézett vissza többé. Sántítva tovább ment, hegynek felfelé.

Mögötte, ott, ahol Karatajev ült, lövés dördült. Pierre tisztán hallotta ezt a lövést, de ugyanabban a pillanatban, amikor meghallotta, eszébe jutott, hogy még nem fejezte be, amit a marsall jötte előtt elkezdett: annak kiszámítását, hány napi menet van még hátra Szmolenszkig. Számolgatni kezdte hát tovább. Két francia katona futott el Pierre mellett, az egyik egy füstölgő puskát tartott a kezében. Mindketten sápadtak voltak, arckifejezésükben – az egyik félénken Pierre-re sandított – volt

[19] Ki-ki a helyére!
[20] A császár! A császár! A marsall! A herceg!
[21] Mit mondott? Mit mondott?

valami ahhoz hasonló, amit Pierre a kivégzéskor a fiatal katona arcán látott. Pierre ránézett a katonára és eszébe jutott, hogy ez a katona három nappal ezelőtt kiégette az ingét, ahogy a tábortűznél szárítgatta, a többiek meg jót nevettek rajta.

Mögöttük, ott, ahol Karatajev ült, felvonított a kutya. „Ostoba állat, hát mit vonít?" – gondolta Pierre.

Katonatársai, akik mellette haladtak, szintén nem néztek vissza oda, ahonnan a lövés hallatszott, majd a kutya vonítása hallatszott; de mindnyájuknak szigorú volt az arca.

XV

A szállítmány, a foglyok és a marsall szekérkaravánja Samsevo falvában álltak meg. A tábortüzeknél csoportba verődtek az emberek. Pierre odament az egyik tűzhöz, evett egy kis sült lóhúst, hanyatt feküdt a tűz mellett és mindjárt elaludt. Ugyanúgy aludt, mint Mozsajszkban, a borogyinói csata után.

A valóság eseményei egybeolvadtak az álommal és valaki – ő maga volt-e vagy más? – megint gondolatokat sugalmazott neki, ugyanazokat a gondolatokat, amelyeket Mozsajszkban hallott.

„Az élet minden. Az élet az Isten. Minden változik, minden mozog, és ez a mozgás az Isten. És amíg van élet, megvan az istenségnek, az öntudatnak élvezete is. Az életet szeretni annyit jelent, mint Istent szeretni. A legnehezebb, de a legboldogítóbb dolog: szeretni ezt az életet szenvedéseink, ártatlanul kapott szenvedéseink közepette is."

„Karatajev!" – jutott eszébe.

Pierre előtt, mintha elevenen látná, hirtelen megjelent rég elfelejtett, szerény kis tanítója, aki Svájcban a földrajzot tanította. – „Ide figyelj" – mondta a kis öreg. És megmutatta Pierre-nek a földgömböt. Ez a glóbusz eleven, hullámzó golyó volt, nem voltak határozott méretei. A golyó egész felülete cseppekből állt, amelyek szorosan egymáshoz nyomódtak. Ezek a cseppek mind mozogtak, átalakultak, hol egybeolvadt több is, hol többre vált széjjel egy csepp. Minden csepp igyekezett szétterjedni, minél nagyobb teret elfoglalni, de a többiek, amelyek ugyanerre törekedtek, összenyomták, néha megsemmisítették, néha egybeolvadtak vele.

– Ez az élet – mondta az öreg tanító.

„Milyen egyszerű és világos ez – gondolta Pierre. – Hogy' nem tudtam én ezt idáig?"

„Középütt van az Isten, és minden csepp igyekszik kiterjedni, hogy minél nagyobb méretekben tükrözze őt. Növekszik, egybeolvad a többivel, összenyomódik, eltűnik a felületről, alászáll a mélybe, majd ismét felmerül. Itt van például Karatajev, szétfolyt és eltűnt." – *Vous avez compris, mon enfant?*[22] – kérdezte a tanító.

[22] Megértette, fiam?

– *Vous avez compris, sacré nom!*[23] – rikoltotta egy hang, és Pierre felébredt.

Felemelkedett és felült. A tűznél, guggolva egy francia ült, az imént félrelökött onnan egy orosz katonát és egy puskavesszőre szúrt húsdarabot sütött. A katona szőrös, eres, vörös karján fel volt gyűrve a ruha ujja. Rövid ujjaival ugyesen forgatta a puskavesszőt. Komor barna arca, összehúzott szemöldöke világosan látszott a zsarátnok fényénél.

– *Ça lui est bien égal* – dörmögte és gyorsan a mögötte álló katonához fordult – ... *brigand. Va!*[24] – A katona a puskavesszőt forgatva mogorván tekintett Pierre-re. Pierre elfordult, az árnyékba nézett. Egy orosz katona, az, akit félrelökött a francia, a tűznél ült és egyik kezével simogatott valamit. Pierre jobban szemügyre vette és megismerte a lilaszürke kiskutyát, amely farkát csóválva ott ült a katona mellett.

– Á, idejött? – szólt Pierre. – Hát Pla... – kezdte, de nem fejezte be. Képzeletében hirtelen egyszerre, egymáshoz kapcsolódva felmerült egy csomó emlék: a fa alatt ülő Platon nézése; a lövés, amely ugyanonnan hallatszott; a kutya vonítása; a mellette elszaladó két francia bűntudatos arca; a kézben tartott, füstölgő puska; az, hogy Karatajev ezen a pihenőhelyen nincs jelen. Már-már hajlandó volt tudomásul venni, hogy Karatajevet agyonlőtték, de ebben a pillanatban a lelkében – Isten tudja, honnan – felmerült annak az estének az emléke, amelyet a nyáron egy szép lengyel nővel kievi házának erkélyén töltött. Aztán anélkül, hogy összefoglalta volna az aznapi emlékeket, vagy valamilyen következtetést vont volna belőlük, behunyta szemét, és a nyári természet képe egybeolvadt a fürdőzés, a hullámzó, cseppfolyós golyó emlékével, és Pierre valahová a vízbe merült úgy, hogy a víz összecsapott a feje fölött.

Napkelte előtt hangosan csattanó, sűrű lövésekre és nagy kiabálásra ébredt. Franciák futottak el mellette.

– *Les cosaques!* – kiáltotta az egyik, és egy pillanat múlva az orosz arcok egész tömege vette körül Pierre-t.

Pierre sokáig nem tudta megérteni, mi történik körülötte. Mindenfelől társainak örömrivalgását hallotta.

– Testvéreim! Drága pajtásaim! – kiáltották sírva az öreg katonák és megölelték a kozákokat meg a huszárokat. A huszárok és a kozákok körülvették a foglyokat és máris ki ruhát, ki csizmát, ki meg kenyeret adott nekik. Pierre zokogva ült közöttük és nem tudott kiejteni egyetlen szót sem; megölelte a legelső katonát, aki odament hozzá és sírva megcsókolta.

Dolohov a félig rombadőlt ház kapujánál állt és elvonultatta maga

---

[23] Megértette, a mindenségét!

[24] Annak ugyan mindegy... zsivány. Elég!

előtt a lefegyverzett franciák tömegét. A franciák, akiket nagyon felkavartak a történtek, hangosan beszélgettek, de amikor elvonultak Dolohov előtt, aki könnyedén csapkodta tatárkorbácsával a csizmája szárát és rájuk szegezte baljós tekintetű, hideg, üveges fényű szemét, elcsitult a beszédmoraj. A másik oldalon Dolohov kozákja állt, olvasta hangosan a foglyokat, krétájával minden száz után húzott egy vonást a kapura.

– Hány? – kérdezte Dolohov, a foglyokat számláló kozáktól.

– Több mint kétszáz – felelte a kozák.

– *Filez, filez*[25] – mondogatta Dolohov, mert eltanulta a franciáktól ezt a kifejezést. Ha szeme találkozott az előtte elhaladó foglyokéval, kegyetlen fény villant fel benne.

Gyenyiszov, hajadonfőtt, komor arccal lépkedett azoknak a kozákoknak a nyomában, akik a kertben megásott sírgödör felé vitték Petya Rosztov tetemét.

XVI

Október huszonnyolcadikán, amikor beállt a fagy, a franciák menekülése csak még tragikusabb jelleget öltött: az emberek egyre-másra megfagytak, vagy agyonpörkölődtek a tábortüzeknél, vagy bundába burkolózva, kocsin tovább kísérték a császár, a királyok és hercegek összerabolt javait; de a francia hadsereg menekülésének és felbomlásának folyamata a Moszkvából való kivonulás óta lényegében semmit se változott.

Moszkvától Vjazmáig a hetvenháromezer főnyi francia hadseregből, nem számítva a gárdát (amely az egész háború alatt semmit sem csinált, csak rabolt), a hetvenháromezerből csupán harminchatezer maradt (ezek közül legfeljebb ötezer esett el csatában). Ez az első tagja a haladványnak, ebből mennyiségtani pontossággal ki lehet számítani a következőket is.

A francia hadsereg ugyanilyen arányban apadt és pusztult Moszkva és Vjazma között, Vjazma és Szmolenszk, Szmolenszk és a Berezina, a Berezina és a Visztula között, függetlenül attól, hogy hány fok hideg van, üldözik-e őket vagy útjukat állják, függetlenül minden más, külön-külön vett körülménytől. Vjazma után a francia csapatok három oszlop helyett egy csomóba verődtek és így haladtak mindvégig. Berthier a következőket írta uralkodójának (pedig tudjuk, milyen messzire el szoktak kalandozni az igazságtól a parancsnokok, amikor a hadsereg állapotát leírják):

„Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armée que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion

[25] Gyerünk, gyerünk.

Petya Rosztov a csata előtti éjszakán.

du quart au plus dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différents directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En général ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures, qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des noncombattans, tels que hommes démontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos, des subsistances sont nécessaires aux soldats qui sont exténués par la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniers jours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède; on ne soit plus maître des troupes dans un combat. Le 9 Novembre, à 30 verstes de Smolensk."[26]

A Szmolenszkba, az ígéret földjére betóduló franciák egymást ölték az élelemért, tulajdon raktáraikat fosztogatták, és amikor mindent szétraboltak, tovább iramodtak.

Maguk sem tudták, hová és miért mennek, de mentek. A legkevésbé pedig éppen a lángeszű Napoleon tudta, mivel őneki nem parancsolt senki. De azért ő is, a körülötte levők is, megtartották régi szokásaikat: parancsokat, leveleket, jelentéseket, *ordre du jour*-t[27] írtak; továbbra is így szólították egymást: „*Sire, Mon Cousin, Prince d'Eckmuhl, roi de Nâples*",[28] stb. Ám ezek a jelentések és parancsok csak papíron maradtak, azokból ugyan nem hajtottak végre semmit, mert nem is lehetett, és jóllehet Napoleonék felséges vagy főmagasságú úrnak, „unokatestvéremnek" szólították egymást, mindnyájan érezték, hogy szánalmas, galád em-

[26] „Kötelességemnek tartom, hogy tájékoztassam Felségedet a hadsereg különféle hadtesteihez tartozó csapatok állapotáról, amelyet a legutóbbi két-három nap alatt, különböző napi menetek során módom volt személyesen megfigyelni. A csapatok majdnem teljesen szétzüllöttek. A zászlót híven követő katonák száma legfeljebb egy negyedrészre rúg valamennyi ezredben, a többiek elkülönülve, különböző irányba a maguk felelősségére haladnak, abban a reményben, hogy élelmet találnak, és avégett, hogy kivonják magukat a fegyelem alól. Általában Szmolenszket tekintik a helynek, ahol újra kell szerveződniök. Az utóbbi napokban megfigyelték, hogy sok katona eldobálja töltényeit és fegyvereit. Mivel így állnak a dolgok, bármi legyen is Felséged további szándéka, éppen Felséged szolgálatának érdekei megkövetelik, hogy a hadsereget Szmolenszkben ismét összegyűjtsük, megtisztítsuk a nem harcolóktól, a felesleges málhától és tüzérségi anyagoktól, amelyek már nincsenek arányban jelenlegi erőinkkel. Azonkívül az éhség és fáradtság gyötörte katonáknak néhány napi pihenésre és élelemre van szükségük. Az utóbbi napokban sokan haltak meg útközben is, a táborhelyen is. Ez a helyzet állandóan rosszabbodik és azzal a veszéllyel fenyeget, hogyha nem segítünk rajta minél előbb, csata esetén nem leszünk többé urai csapatainknak. November 9-én, Szmolenszktől 30 versztányira."

[27] napiparancsot

[28] Felség, unokatestvérem, Eckmühl hercege, nápolyi király.

berek, akiknek most lakolniok kell sok-sok gaztettükért. Azt színlelték ugyan, hogy a hadseregről gondoskodnak, de mindegyik csak magával törődött, csak arra gondolt, hogy mielőbb odábbálljon, mentse a bőrét.

XVII

Az orosz és a francia hadsereg hadműveletei Moszkvától a Nyemenig, a franciák egész visszavonulása alatt, szembekötősdihez hasonlítottak. A két játszó félnek bekötik a szemét, az egyik néha megráz egy csengettyűt, hogy jelezze hollétét a fogónak. Eleinte az csenget, akit meg akarnak fogni, nem fél az ellenféltől, de ha szorul a kapcája, iparkodik nesztelenül elosonni, elillan ellenfele elől, de gyakran megesik, hogy egyenest a karja közé szalad, noha azt hiszi, elfelé menekül.

A napoleoni hadsereg eleinte még adott életjelt magáról – ez az első időszakban a kalugai úton való vonulásának idején történt – de aztán, amikor kijutottak a szmolenszki útra, már csak futottak, egyik kezükkel leszorították a csengő nyelvét. Gyakran azt hitték, hogy elfelé mennek, pedig egyenest nekifutottak az oroszoknak.

Mivel a franciák gyorsan menekültek, az oroszok meg gyorsan üldözték őket; mivel ennek folytán kimerültek a lovak, hiányzott az a legfontosabb eszköz, amellyel megközelítőleg meg lehet állapítani, hol is van az ellenség – nem voltak lovasjárőrök. Ezenkívül mindkét hadsereg gyakori és gyors helyzetváltoztatása következtében még azok a hírek sem érkeztek meg idejében, amelyek egyáltalán megérkeztek. Ha például másodikán híre jött, hogy az ellenséges hadsereg elsején itt meg itt volt, harmadikán, amikor lehetett volna vállalkozni valamire, az a hadsereg már egészen más helyütt volt.

Az egyik hadsereg futott, a másik üldözte. Szmolenszkban több út is nyílt a franciák előtt. Azt gondolhatnánk, hogy a franciák, miután négy napig ott vesztegeltek, megtudhatták, hol az ellenség, kitalálhattak valami előnyös megoldást és belefoghattak valami új vállalkozásba. De a franciák tömegei négy napi veszteglés után megint tovább futottak, de nem jobbra, vagy balra, hanem minden manőverezés és minden megfontolás nélkül a kitaposott nyomon, a régi, a legrosszabb úton, Krasznoje és Orsa felé menekültek.

A franciák, mivel nem előlről, hanem hátulról várták az ellenséget, széthúzódva, egymástól huszonnégy órányi távolságra elszakadva menekültek. Legelöl a császár futott, aztán a királyok, majd a hercegek. Az orosz hadsereg, azt gondolva, hogy Napoleon jobbra, a Dnyeper felé kanyarodik – hisz ez volt az egyetlen okos megoldás – szintén jobbra tartott és kijutott a Krasznoje felé vezető országútra. A franciák, mintha csak szembekötősdit játszottak volna, itt botlottak bele elővédünkbe. Az ellenséget váratlanul megpillantva, zavarba estek, hirtelen ijedelmükben meg is álltak, de aztán a nyomukban haladó bajtársaikat cserbenhagyva,

megint tovább iramodtak. A franciák egyes csapatrészei, előbb az alkirályé, aztán Davout-é, majd Ney-é, három napon át mintegy visszőfutáson mentek keresztül az orosz csapatok között. Mind cserbenhagyták egymást, odahagyták málhájukat, tüzérségüket, emberállományuk felét és menekültek, csak éjjelente igyekeztek félköralakban, jobbra megkerülni az oroszokat.

Ney, aki sereghajtónak maradt, mert (tekintet nélkül szerencsétlen helyzetükre, vagy éppen amiatt, meg akarták verni azt a padlót, amelyben megütötték magukat) azzal vesződött, hogy felrobbantotta Szmolenszk falait, amelyek nem vétettek senkinek semmit – a sereghajtónak maradt Ney, jóllehet nemrégen még tízezer főnyi hadteste volt, csupán ezer emberrel érkezett meg, futvást, Orsába, Napoleonhoz, miután sorsukra hagyta embereit, ágyúit, és éjjel, lopva, az erdőn keresztül, átkelt a Dnyeperen.

Orsából tovább menekültek a Vilnába vezető úton, ugyanúgy szembekötősdit játszva az üldöző hadsereggel. A Berezinánál megint kavarodás támadt, sokan a vízbe fúltak, sokan megadták magukat, de azok, akik átvergődtek a folyón, tovább menekültek. Főparancsnokuk pedig bundát öltött, szánba ült és társait magukra hagyva, egyedül nyargalt tovább. Aki tudott, szintén elmenekült, aki nem tudott – megadta magát vagy meghalt.

XVIII

Azt hinné az ember, hogy a franciák menekülésekor, amikor minden lehetőt megtettek, hogy elpusztítsák önmagukat; amikor a tömeg mozdulatainak a kalugai útra való átkanyarodástól egészen a főparancsnok szökéséig már semmi, de semmi értelme se volt – azt hinné az ember, hogy a hadjáratnak ebben az időszakában azok a történészek, akik a tömegek cselekedeteit egy ember akaratának szokták tulajdonítani, ezt a visszavonulást már nem írhatják le felfogásuknak megfelelően. De nem. A történészek egész halom könyvet írtak erről a hadjáratról, és mindenütt Napoleon intézkedéseiről, mélyértelmű terveiről, az egész hadsereget irányító manővereiről és marsalljainak lángelmére való rendelkezéseiről esik szó.

Különféle mélyértelmű megfontolásokkal magyarázzák a Malojaroszlavectől való visszavonulást, ezt a teljesen felesleges visszavonulást az elpusztított útvonalon, holott nyitva állt előtte az út a gazdag vidékek felé, nyitva állt előtte az a párhuzamos út, amelyen később Kutuzov üldözte. Ugyanilyen mélyértelmű megfontolások alapján írják le a Szmolenszkből Orsába való visszavonulást is. Aztán leírják Napoleon Krasznojénál tanúsított hősiességét; ott ugyanis látszólag arra készült, hogy megütközzék az ellenséggel, maga akarja vezényelni csapatait, és egy nyírfabottal fel s alá járkálva azt mondja:

– *J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général.*[29] – De

[29] Eleget voltam már császár, ideje, hogy tábornok legyek.

ennek ellenére mindjárt e kijelentése után tovább menekül, a sors kényére-kedvére hagyja szétzilált csapatait, amelyek mögötte haladtak.

Aztán leírják nekünk a marsallok, kivált Ney lelki nagyságát, amely abból állt, hogy éjjel, az erdőn át, nagyot kerülve, átvergődött a Dnyeperen és zászlók meg tüzérség nélkül, hadseregének kilenctizedrészét elveszítve, Orsába menekült.

Végezetül: a nagy császár végleges eltávozását a hősi hadseregből úgy ábrázolják a történetírók, mint valami nagy és zseniális tettet. A történetírók nyelvén igazolást kap a menekülésnek még az a legvégső mozzanata is, amelyet közönséges emberi nyelven az aljasság legvégső fokának neveznek, és amelyről minden gyermek azt tanulja, hogy az a legnagyobb szégyen.

Amikor a történelmi fejtegetések oly rugalmas húrját már nem lehet tovább húzni, amikor egy bizonyos cselekedet már nyilvánvalóan ellentétben áll azzal, amit az egész emberiség jónak, sőt igazságosnak nevez, a történetírók számára ott terem a megmentő fogalom: a nagyság fogalma. A nagyság mintegy kizárja a jó és rossz mércéjének alkalmazását. Aki nagy – nem követhet el semmi rosszat. Nincs olyan borzalom, amit bűnül lehetne felróni annak, aki nagy.

„C'est grand!"[30] – mondják a történetírók, és ilyenkor már nincs se jó, se rossz, csak „grand" van, vagy nem „grand". A grand jó, a nem grand rossz. A grand az a tulajdonság, amely az ő fogalmaik szerint valami különleges hősök sajátja. Amikor Napoleon meleg bundába burkolózva, hazafelé iszkol, sorsukra hagyva pusztuló bajtársait, azokat az embereket, akiket (az ő véleménye szerint) ő maga vezetett ide, úgy érzi, *que c'est grand,* és nyugodt a lelke.

„Du sublime (ő valami *sublime*-et lát magában) *au ridicule il n'y a qu'un pas"*[31] – mondja. És a világ ötven év óta egyre azt hajtogatja: *„Sublime! Grand! Napoléon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas."*[32]

Senkinek se jut eszébe, hogy annak a nagyságnak elismerése, amelyet nem lehet a jó és a rossz mércéjével mérni, csupán saját semmiségének és mérhetetlen kicsiségének beismerése.

Mi, akiknek Krisztus a kezébe adta a jó és a rossz mércéjét, mi nem ismerünk megmérhetetlen dolgokat. És nincs nagyság ott, ahol nincs egyszerűség, jóság és igazság.

---

[30] Ez nagy!

[31] A fenségest csak egy lépés választja el a nevetségestől.

[32] Fenséges! Nagyszerű! A Nagy Napoleon! A fenségest csak egy lépés választja el a nevetségestől.

Az 1812-es hadjárat utolsó szakaszának leírását olvasva, melyik orosz ember nem tapasztalja a bosszúság, a kielégítetlenség és a homályosság nyomasztó érzését. Ki nem kérdezte még magától: hogyan történhetett, hogy nem ejtettek foglyul és nem pusztítottak el minden franciát, amikor három hadseregünk túlsúlyban volt és mind körülvette őket, amikor a szétzüllött, koplaló, didergő franciák tömegestül adták meg magukat, amikor (a történelem szerint) éppen az volt az oroszok célja, hogy megállítsák, elvágják és foglyul ejtsék a franciákat mind?

Hogy' eshetett meg, hogy az az orosz hadsereg, amely Borogyinónál megütközött a franciákkal, jóllehet gyengébb volt náluk, most, amikor három felől is körülveszi a franciákat, nem éri el célját, nem tudja foglyul ejteni őket? Valóban olyan óriási fölényben vannak velünk szemben a franciák, hogy akkor se tudtuk tönkre verni, amikor túlnyomó erővel körülvettük őket?

A történelem (az, amelyet ezzel a szóval jelölnek) e kérdésekre azt válaszolja, hogy ez azért történt, mert Kutuzov, Tormaszov és Csicsagov meg ez és ez, meg az és az nem hajtott végre ilyen és ilyen hadmozdulatot.

De miért nem hajtották végre ezeket a hadműveleteket? Ha egyszer ezek a bűnösök abban, hogy nem értük el a kitűzött célt, akkor miért nem állították bíróság elé, miért nem végezték ki őket? De még ha feltesszük is, hogy az oroszok *balsikerének* oka Kutuzov, Csicsagov stb. volt, akkor sem érthetjük meg, hogy olyan feltételek között, amilyenek között Krasznojénál és a Berezinánál volt az orosz hadsereg (mind a két esetben túlnyomó erővel rendelkezett), miért nem ejtette fogságba az egész francia hadsereget marsalljaival, királyaival, császárával együtt, ha egyszer ez volt az oroszok célja.

E különös jelenséget nem magyarázhatjuk azzal (ahogy az orosz hadtörténészek teszik), hogy Kutuzov akadályt gördített a támadás elé; ennek semmi alapja sincs, mert tudjuk, hogy Kutuzov akarata nem tudta visszatartani a támadástól a hadsereget Vjazma és Tarutyino alatt.

Mi az oka annak, hogy az orosz hadsereg, amely gyengébb erővel diadalt aratott Borogyinónál az ellenségen, most, ereje teljében, amikor jóval felülmúlja az ellenséget, a franciák szétzüllött tömegeitől vereséget szenved Krasznojénál és a Berezinánál?

Ha az oroszoknak az volt a céljuk, hogy elvágják és foglyul ejtsék Napoleont marsalljaival, de ezt a célt nem érték el, sőt a cél elérése érdekében tett valamennyi kísérletük szégyenletes kudarcba fulladt, akkor a hadjárat utolsó időszakát teljes joggal ábrázolják a franciák a győzelmek sorozatának és teljesen helytelenül ábrázolják diadalmasnak az orosz történetírók.

Az orosz hadtörténészek annyira, amennyire őket is köti a logika, önkéntelenül erre a következtetésre jutnak, és a bátorságról, az odaadásról

stb. szóló lírai ömlengések ellenére is kénytelenek elismerni, hogy a franciák visszavonulása Moszkvából – Napoleon győzelmeinek és Kutuzov kudarcainak sorozata.

De ha teljesen figyelmen kívül hagyjuk a nemzeti hiúságot, akkor is érezzük, hogy ez a következtetés ellentmondást tartalmaz, mivel a franciák győzelmi sorozata teljes pusztulásba döntötte a győzteseket, az oroszok kudarcainak sorozata pedig az ellenség megsemmisítését és a haza területének megtisztítását eredményezte.

Ennek az ellentmondásnak a forrása abban rejlik, hogy azok a történetírók, akik az uralkodók és tábornokok levelei alapján, jelentések, előterjesztések stb. alapján tanulmányozzák az eseményeket, abból a teljesen hamis feltevésből indulnak ki: az oroszok célja az 1812-es hadjárat utolsó időszakában az volt, hogy elvágják és elfogják Napoleont marsalljaival és egész hadseregével egyetemben – holott ilyen céljuk nem is volt soha.

Ilyen céljuk nem volt és nem is lehetett soha, mert nem lett volna semmi értelme; elérni ugyanis semmiképp se lehetett.

E célnak nem lett volna semmi értelme sem, először is azért, mert Napoleon szétzüllött hadserege a legnagyobb gyorsasággal futott kifelé Oroszországból, vagyis éppen azt cselekedte, amit minden orosz kívánt. Ugyan miért kellett volna különféle hadműveleteket folytatni a franciák ellen, amikor maguktól is olyan gyorsan szaladtak, ahogy csak az inuk bírta?

Másodszor: esztelenség lett volna útjukba állni olyan embereknek, akik teljes erejüket a menekülésre fordítják.

Harmadszor: esztelenség lett volna elfecsérelni saját csapatainkat annak a francia hadseregnek a megsemmisítésére, amely napról napra pusztult, minden külső beavatkozás nélkül is, mégpedig olyan fokozódó arányban, hogy a vezérek, bár senki sem állta az útjukat, a határon már nem tudtak több embert átvezetni, mint amennyit decemberben keresztülvezettek, vagyis az egész hadseregnek csupán egy századrészét.

Negyedszer: esztelenség lett volna az a gondolat, hogy elfogjuk a császárt, a királyokat, a hercegeket – azokat az embereket, akiknek foglyul ejtése igen nagy mértékben megnehezítette volna az oroszok hadműveleteit, miként elismerik ezt az akkori idők legügyesebb diplomatái is (J. Maistre és mások). Még nagyobb esztelenség lett volna foglyul ejteni a franciák egész hadtesteit, amikor saját seregünk felére apadt, mire Krasznojéhoz ért, az elfogott hadtestek mellé pedig egész hadosztályokat kellett volna állítani kíséretül; amikor saját katonáink se mindig kapták meg teljes élelmiszeradagjukat, a fogságba esett franciák pedig éhen haltak.

Az a mély értelmű terv, hogy hadseregével együtt elvágjuk és elfogjuk Napoleont, annak a kertésznek a tervéhez hasonlít, aki az ágyásokat összetipró jószágot ki akarván kergetni veteményeskertjéből, odaszalad a kapuhoz és agyba-főbe veri a jószágot. Az ilyen kertész mentségére csak egy dolgot lehet felhozni, azt, hogy nagyon dühös volt. De e tervek össze-

állítóiról még ezt sem lehet mondani, mert ők semmi kárát se vallották annak, hogy a jószág összetaposta kertük ágyásait.

Ám Napoleon elvágása nemcsak esztelenség lett volna, de lehetetlen is volt.

Lehetetlen volt először is azért, mert a tapasztalat azt mutatja, a menetoszlopok mozgása egy bizonyos ütközetben még öt versztás távolságon sem vág össze a tervekkel, így hát annak valószínűsége, hogy Csicsagov, Kutuzov és Wittgenstein idejében találkozik a kijelölt helyen, annyira csekély, hogy egyenlő a lehetetlenséggel – így vélekedett erről maga Kutuzov is még akkor, amikor a haditervet megkapta; kijelentette, hogy a nagy távolságra szánt elvágó hadműveletek nem szoktak eredménynyel járni.

Másodszor: lehetetlen volt, mert ahhoz, hogy megbénítsák azt a tehetetlenségi erőt, amellyel Napoleon serege előreiramodott, összehasonlíthatatlanul nagyobb hadseregre lett volna szükség, mint amilyennel az oroszok rendelkeztek.

Harmadszor: lehetetlen volt azért is, mert az „elvág" szónak, ennek a katonai kifejezésnek nincs semmi értelme sem. Elvágni lehet egy darab kenyeret, de nem egy hadsereget. Elvágni egy hadsereget – útját állani – semmiképp sem lehet, mert hely van bőven körös-körül, meg lehet kerülni az ellenfelet, és van éjszaka, mikor semmit se lehet látni – erről meggyőződhettek a hadászat tudósai már Krasznoje és a Berezina példájából is. Foglyul ejteni pedig nem lehet valakit anélkül, hogy az, akit foglyul akarnak ejteni, ne egyezzék bele, mint ahogy nem lehet elfogni a fecskét, legfeljebb akkor, ha a karunkra száll. Foglyul ejteni csak azt lehet, aki – mint a németek – a stratégia és a taktika szabályai szerint megadja magát. De a francia hadsereg, teljesen helyesen, nem tartotta ezt kényelmes megoldásnak, mivel egyformán az éhhalál és a fagyhalál várt rá, akár menekül, akár megadja magát.

Negyedszer – és ez a fő – lehetetlen volt ez már csak azért is, mert amióta a világ világ, háború nem folyt még olyan szörnyű körülmények között, mint éppen az 1812-es, és az orosz hadsereg a franciák üldözése közben minden erőfeszítése ellenére sem tehetett többet, különben elpusztult volna.

Tarutyinótól Krasznojéig vonultában az orosz hadsereg ötvenezer embere dőlt ki a csatasorból – betegek és elmaradók – ez a szám pedig egyenlő egy nagy kormányzósági város lakosságának számával. Ütközet nélkül kidőlt a hadsereg emberállományának fele.

A hadjáratnak erről az időszakáról, amikor csapataink élelmezése hiányos volt; amikor nélkülözték a csizmát és a bundát, a vodkát; amikor tizenöt fokos hidegben hónapszámra a havon háltak; amikor csupán 7–8 órából áll a nap, a többi éjszaka, és az alatt a fegyelemnek nem lehet befolyása; amikor az emberek hónapokon át minden pillanatban farkasszemet néznek az éhhalállal és a fagyhalállal, nem úgy, mint a csatában, ahol az emberek csak néhány óráig vannak a halál torkában, és

ahol már nincs fegyelem; amikor egy hónap alatt elpusztul a hadsereg fele – a hadjáratnak erről az időszakáról csak azt írják a történészek, hogy Miloradovicsnak ilyen és ilyen irányban oldalmenetet kellett volna végeznie, Tormaszovnak meg ide és ide kellett volna vonulnia, Csicsagovnak pedig (térden felül érő hóban) ide és ide kellett volna sietnie, hogy az egyik visszavesse, a másik meg elvágja az ellenfelet stb., stb.

Az oroszok, akik felerészben meghaltak, mindent megtettek, amit megtehettek és amit meg kellett tenniük a néphez méltó cél elérése érdekében, és nem tehetnek arról, hogy más orosz emberek, meleg szobában ülve, olyasmit terveztek el, amit nem lehetett megvalósítani.

A történelmi leírás és a tények közötti furcsa, érthetetlen ellentmondás csakis abból származik, hogy azok a történészek, akik erről írtak, a különféle tábornokok szép érzelmeit és még szebb szavait, nem pedig az események történetét írták meg.

Az ő szemükben igen nevezetesnek látszanak Miloradovics szavai, azok a kitüntetések, amelyeket egyik vagy másik tábornok kapott, valamint e tábornokok feltevései; de annak az 50 000 embernek a kérdése, akik ispotályba vagy sírba kerültek, még csak nem is érdekli őket, mert ez nem tartozik tanulmányaik tárgyai közé.

Pedig ha elfordulunk a jelentések és az átfogó tervek tanulmányozásától, ha belehatolunk ama száz meg százezer ember hadmozdulatainak tanulmányozásába, akik közvetlenül részt vettek ebben az eseményben – rendkívül könnyen és egyszerűen, biztosan megoldódik minden olyan kérdés, amely azelőtt megoldhatatlannak látszott.

Sose volt az a cél, hogy Napoleont hadseregével együtt elvágják, legfeljebb csak vagy tíz ember képzeletében élt ilyen terv. Nem is lehetett ilyen cél, mert esztelen lett volna, elérése pedig a lehetetlenségek közé tartozott.

A népnek csak egy volt a célja: megtisztítani országát a támadó hadseregtől. Ez a cél magától megvalósult, mert először is a franciák maguk is menekültek, tehát csak arra volt szükség, hogy ne vessenek gátat ennek a mozgásnak. Másodszor: ezt a célt szolgálták a franciákat pusztító népháború hadműveletei, harmadszor: a nagy orosz hadsereg nyomon követte a franciákat, készen arra, hogy latba vesse erejét, ha a franciák megállanának.

Az orosz hadseregnek úgy kellett hatnia, ahogy az ostor hat a futó állatra. A tapasztalt hajtó tudta: az a legelőnyösebb, ha felemelve tartja ostorát, fenyegeti vele a futó állatot, de nem csap le a fejére.

I

Ha az ember haldokló állatot lát, rémület fogja el: a szeme előtt pusztul el, szűnik meg az, ami ő maga, ami az ő lényege is. Ha pedig a haldokló lény ember, mégpedig szeretett ember, az élet megsemmisülése miatt érzett rémületen kívül érzünk még valami belső szakadást, lelki sebet is, amely akárcsak a testi seb, néha halálos, néha begyógyul, de mindig fáj és mindig fél a külső, izgató érintéstől.

Andrej herceg halála után Natasa és Marja hercegnő egyaránt érezte ezt. Lélekben megtörve, a halál fölöttük függő, fenyegető felhője előtt behunyták szemüket, nem mertek az élet szeme közé nézni. Vigyázatosan óvták nyílt sebüket a bántó, fájdalmas érintésektől. Az utcán sebesen tovagördülő fogat, az ebéd említése, a cselédlány kérdése, milyen ruhát kell előkészíteni; a színlelt, lanyha részvét szavai – és épp ezek a leginkább – mind-mind fájdalmasan izgatták ezt a sebet, mind sértésnek látszottak, megzavarták azt a feltétlenül szükséges nyugalmat, amelyben mind a ketten igyekeztek a képzeletükben még mindig zengő, fájdalmas és szigorú zenekarra figyelni; mind zavarták őket abban, hogy abba a végtelen, titokzatos messzeségbe merüljenek, amely egy pillanatra feltárult előttük.

Csak akkor nem fájt a szívük, akkor nem éreztek semmi bántalmat, ha kettesben voltak. Keveset beszéltek egymással. Ha beszéltek is, a legjelentéktelenebb dolgokról beszéltek. Mindketten elkerülték, hogy olyasmit említsenek, aminek valami köze van a jövőhöz.

A jövő lehetőségének elismerését a herceg emléke megsértésének érezték. Még óvatosabban kerülték beszélgetésük közben mindazt, ami valamiképpen összefüggésben volt az elhunyttal. Azt hitték, nem lehet szavakba önteni azt, amit átélnek, amit éreznek. Azt hitték, ha csak egy szóval is említik a herceg életének részleteit, ezzel megsértik a szemük láttára lejátszódó titok nagyságát és szentségét.

A beszélgetéstől való állandó tartózkodás, gondos kerülése mindannak, ami az elhunytra terelhetné a szót, ez a megállás annak a határán, amiről nem volt szabad beszélni, csak még tisztábban, még világosabban kirajzolta képzeletükben azt, amit éreztek.

De a tiszta, teljes bánat éppúgy lehetetlen, mint a tiszta és teljes öröm.

Marja hercegnőt, aki most sorsának egyedüli, független intézője, unokaöccsének gyámanyja és nevelője volt, elsőnek szólította elő az élet a bánatnak abból a világából, amelyben az első két héten át élt. Levelet kapott hazulról, amelyre válaszolni kellett; az a szoba, ahol Nyikoluskát elhelyezték, nyirkos volt, a kisfiú köhögni kezdett. Alpatics Jaroszlavlba érkezett, beszámolt a különféle ügyekről és azt tanácsolta, hogy költözzenek vissza a Vzdvizsenkán levő házba, mely épen maradt és csak kisebb javításra szorul. Az élet nem állt meg, élni kellett. Bármennyire nehezére esett Marja hercegnőnek, hogy kilépjen a magános szemlélődésnek abból a világából, amelyben eddig élt, bármennyire sajnálta Natasát, bármennyire restellte magára hagyni – az élet gondjai megkövetelték részvételét, és ő akaratlanul is átengedte magát ezeknek a gondoknak. Ellenőrizte a számadást Alpaticcsal, tanácskozott Dessallesl unokaöccse dolgában, intézkedéseket tett, felkészült a Moszkvába való visszaköltözésre.

Natasa magára maradt, és amióta Marja hercegnő hozzáfogott a visszautazás előkészületeihez, még őt is kerülte.

Marja hercegnő azt javasolta a grófnénak, engedje vele Moszkvába Natasát; mind a két szülő örömmel elfogadta ezt az ajánlatot, mert megfigyelték, hogy lányuk testi ereje napról napra apad, tehát remélték, javára válik majd a helyváltozás, meg a moszkvai orvosok is segítenek majd rajta.

– Nem megyek sehová – jelentette ki Natasa, amikor ezt az ajánlatot hallotta. – Csak hagyjanak békében, kérem – tette hozzá és kiszaladt a szobából; nagy nehezen tartotta vissza könnyeit, de nem annyira bánatában, mint inkább bosszúságában és haragjában akart sírni.

Mióta úgy érezte, hogy Marja hercegnő mintegy cserbenhagyta őt; amióta egyedül maradt nagy bánatával, idejének javarészét a szobájában töltötte: felhúzott lábbal a pamlag sarkában kuporgott, ideges, vékony ujjaival mindig tépkedett vagy gyürkölt valamit, mozdulatlan, merő tekintettel bámult arra a tárgyra, amelyen épp megállt a tekintete. Ez a magány kimerítette és gyötörte; de feltétlenül szüksége volt rá. Ha valaki benyitott hozzá, Natasa gyorsan felállt, változtatott helyzetén, másképpen nézett, könyvért vagy varrásért nyúlt, és lerítt róla, alig várja, hogy elmenjen az, aki megzavarta.

Mindig úgy érezte, hogy mindjárt megérti, mindjárt belehatol abba a megfejthetetlen, szörnyű rejtélybe, amelyre lelki tekintete irányult.

A sovány, sápadt Natasa december végén, fekete gyapjúruhában, hanyagul kontyba csavart hajjal, felhúzott lábbal megint a pamlag sarkában kuporgott, idegesen gyürkölte, aztán szétsimította övének végét és az ajtó sarkára bámult.

Oda nézett, ahová Andrej eltávozott – a túlvilágra. Az életnek az az oldala, amelyről azelőtt sose gondolkozott, amely azelőtt olyan távolinak és valószínűtlennek látszott, most közelibb, meghittebb, kellemesebb volt

az ő szemében, mint az evilági élet, amelyben minden csupa sivárság, romlás, szenvedés és bántalom.

Oda nézett, ahol – tudta – Andrej herceg van; de nem láthatta másnak, mint amilyen itt, ezen a földön volt. Megint ugyanolyannak látta, mint Mityiscsiben, Troicánál és Jaroszlavlban.

Látta arcát, hallotta hangját, elismételte szavait, a maga szavait is, de néha új szavakat gondolt ki, amelyeket annak idején mondhattak volna egymásnak.

A herceg, fejét sovány, halvány karjára támasztva, ott fekszik bársony bundájában a karosszékben. Melle rémítően beesett, a válla felhúzódik. Ajka keményen összezáródik, a szeme ragyog, sápadt homlokán előrebben, majd eltűnik egy redő. Egyik lába alig észrevehetően, de szaporán remeg. Natasa tudja, hogy a beteg most a gyötrő fájdalommal küszködik. „Mi ez a fájdalom? Minek ez a fájdalom? Mit érez Andrej? Milyen fájdalmai lehetnek!" – gondolja Natasa. A beteg észrevette, hogy Natasa figyeli, felemelte szemét és beszélni kezdett, de nem mosolygott.

„Egy a borzasztó – mondta a herceg: – mindörökre egy szenvedő emberrel kötni össze magunkat. Ez örökös kínszenvedés." És fürkésző mosollyal nézett rá. Natasa, szokása szerint, előbb felelt, mintsem meggondolta volna, mit feleljen. Azt mondta: „Ez nem tarthat így sokáig és nem lehet így, ön felgyógyul teljesen."

Most újra látta őt és újra átélt mindent, amit akkor érzett. Eszébe jutott, milyen hosszan, szigorúan és szomorúan nézett rá a beteg e szavak hallatára, és megértette e hosszas tekintetben rejlő szemrehányást és kétségbeesést.

„Elismertem – mondta most magában Natasa – hogy csakugyan borzalmas volna, ha mindig szenvednie kellene. Én akkor csak azért mondtam ezt, mert az ő szempontjából csakugyan borzalmas lett volna, de ő másképp értette. Azt gondolta, hogy *nekem* volna borzalmas. Ő akkor még élni akart, félt a haláltól. Én olyan durván és bután feleltem neki. Pedig nem azt gondoltam, hanem egészen mást. Ha azt mondtam volna, amit gondoltam, azt mondtam volna: nem bánom, ha haldoklik, ha folyton haldoklik is a szemem előtt, akkor is boldog lennék ahhoz képest, amilyen most vagyok. Most... nincs semmi, nincs senki. Vajon tudta ő ezt? Nem. Nem tudta és sose fogja megtudni. És most már soha, soha se lehet helyreigazítani." Andrej most megint ugyanazokat a szavakat mondta neki, de Natasa most képzeletében egészen másképpen felelt. Félbeszakította a beteg szavait és azt mondta: „Önnek borzalmas volna, de nekem nem. Tudja, hogy ön nélkül nem ér számomra az élet semmit, önnel együtt szenvedni a legnagyobb boldogság nekem." Andrej megfogja és úgy megszorítja a kezét, mint azon a borzalmas estén, négy nappal a halála előtt. Képzeletében még más, gyengéd, szerelmes szavakat is mond neki, amelyeket akkor is mondhatott volna, de nem mondott: „Szeretlek... szeretlek... szeretlek..." – mondta és kezét görcsösen ökölbe szorítva, elkeseredett erőfeszítéssel összepréselte fogait.

Édes fájdalom fogta el, már könny buggyant a szemébe, de hirtelen azt kérdezte magától: kinek mondja ő mindezeket? Hol van most Andrej és *kicsoda* ő most? És megint száraz és merev kétség vont be mindent; Natasa, szemét feszülten összevonva, ismét oda nézett, ahol Andrej van. Már-már úgy érezte, hogy belehatolt ebbe a titokba... De abban a pillanatban, amikor úgy tetszett, hogy feltárul előtte az, amit addig nem értett, hangos kopogás ütötte meg a fülét úgy, hogy szinte fájt: csattant az ajtókilincs. Gyorsan, vigyázatlanul, ijedt arccal, képéből kikelve besietett a szobába Dunyasa, a szobalány.

– Tessék jönni gyorsan a papához – mondta Dunyasa különösen izgatott arckifejezéssel. – Szerencsétlenség történt... Pjotr Iljiccsel...: levél jött – mondta és kitört belőle a sírás.

II

Natasa nemcsak általában az emberektől idegenült el ez alatt az idő alatt, hanem családjának tagjaitól is. Minden hozzátartozója: apja, anyja, Szonya annyira közel állt hozzá, annyira megszokott hétköznapi volt, hogy minden szavuk, minden érzésük szinte sértette azt a világot, amelyben a legutóbbi időben Natasa élt. Így hát Natasa közönyösen, sőt ellenségesen nézte őket. Hallotta ugyan Dunyasa szavait Pjotr Iljicsről, a vele esett szerencsétlenségről, de nem értette.

„Ugyan milyen szerencsétlenség történhetett? Szerencsétlenség ez egyáltalán? Önáluk még minden a régi, megszokott, nyugodt mederben folyik" – mondta gondolatban Natasa.

Amikor belépett a terembe, apja éppen kisietett a grófné szobájából. Arca könnyáztatta,ráncos volt. Látszott: azért szalad ki a szobából, hogy kisírja magát, mert már fojtogatja a zokogás. Amikor meglátta Natasát, kétségbeesetten legyintett mind a két kezével és beteges-görcsös zokogásban tört ki, mely teljesen eltorzította kerek, puha arcát.

– Pe...: Petya...: Menj... menj be...: hív... hív... – Úgy zokogott, mint egy gyermek, elgyengülő lábával gyorsan tipegve, odament egy karosszékhez és arcát kezébe rejtve, csaknem belezuhant.

Natasa testén-lelkén mintha villanyáram futott volna végig. Szörnyű ütés érte a szívét. Iszonyatos fájdalmat érzett; úgy rémlett, megpattan benne valami és ő már-már belehal. De a fájdalom mögött egy pillanat múlva már azt érezte, hogy felszabadul az életnek mindeddig nyomasztó tilalma alól. Amikor meglátta apját, odabentről meghallotta anyjának borzalmas, vad sikoltását, egy pillanat alatt megfeledkezett a maga bánatáról. Odaszaladt apjához, de a gróf lanyha kézmozdulattal a grófné ajtajára mutatott. Marja hercegnő remegő állal, sápadtan kijött a szobából, megfogta Natasa kezét és mondott neki valamit. Natasa nem látta, nem is hallotta. Gyors léptekkel bement az ajtón, egy pillanatra megállt, mintha küszködnék magával, aztán odafutott édesanyjához.

A grófné furcsán, esetlenül kinyújtózkodva a karosszékben feküdt, fejét a falba verte. Szonya meg a cselédlányok a karjánál fogva tartották.

– Natasát, Natasát! – kiabálta a grófné. – Nem igaz, ez nem lehet... Hazudnak... Natasát!... – kiáltotta és eltaszigálta maga mellől a körötte lévőket. – Menjetek innen mind! Ez nem igaz! Elesett?!... Hahaha! ...Nem igaz!

Natasa feltérdelt a karosszékre, anyja fölé hajolt, megölelte, váratlanul nagy erővel felemelte, maga felé fordította és arcához szorította az arcát.

– Édesanyám!... Galambom! Itt vagyok, lelkem. Édesanyukám – suttogta és egy pillanatra se hallgatott el.

Nem engedte el anyját, gyengéden birkózott vele, párnát, vizet kért, kigombolta vagy felszakította anyja testén a ruhát.

– Lelkem, galambom... édesanyukám... szívem – suttogta szüntelenül és csókolta anyja fejét, kezét, arcát, bár érezte, hogy visszafojthatatlan könnyei csiklandozva csurognak végig orrán és orcáján.

A grófné megszorította leánya kezét, behunyta szemét és egy pillanatra elcsitult. Meglepő gyorsasággal hirtelen felemelkedett, eszelős tekintettel körülnézett, majd Natasát meglátva, teljes erejéből nyomkodni kezdte a fejét. Majd maga felé fordította lányának fájdalom torzította arcát és sokáig belebámult.

– Natasa, te szeretsz engem – mondta aztán bizalmas, halk hangon. – Natasa, te nem csapsz be engem? Megmondod a való igazat?

– Édesanyám, lelkem – ismételgette Natasa és szerető szívének minden erejét megfeszítette, hogy valamiképp magára vegye a nyomasztó fájdalom fölöslegét.

Anyja a valósággal vívott tehetetlen harcban, mivel nem tudta elhinni, hogy ő tovább élhet még, amikor elesett élete virágjában levő, szeretett fia, a valóság elől megint az eszméletlenség világában keresett menekülést.

Natasa nem emlékezett rá, hogyan telt el ez a nap, ez az éj, a következő nap és a következő éjszaka. Le se hunyta szemét és nem távozott el édesanyja mellől. Natasa szeretete, kitartó, türelmes szeretete nem is mint magyarázat, nem is mint vigasztalás, hanem mint az életbe visszahívó szózat minden másodpercben szinte mindenfelől körülvette a grófnét. Harmadnap éjjel a grófné elcsendesült egynéhány percre, Natasa behunyta szemét, a szék karjára könyökölt és könyökére hajtotta fejét. De reccsent egyet az ágy. Natasa felnyitotta szemét. A grófné ült az ágyában és halkan azt mondta:

– De örülök, hogy megjöttél, fiam. Elfáradtál? Akarsz egy kis teát? – Natasa odament hozzá. – De megszépültél, megemberesedtél – folytatta a grófné és megfogta leánya kezét.

– Mit beszél, édesanyám?

– Nincs többé Petya, Natasa! Nincs többé! – A grófné megölelte leányát és – most először – zokogásra fakadt.

Marja hercegnő elhalasztotta utazását. Szonya és a gróf igyekezett helyettesíteni Natasát, de nem tudta egyikük sem. Látták, hogy csakis ő tudja visszatartani anyját az eszeveszett kétségbeeséstől. Natasa három hétig éjt-napot édesanyja mellett töltött, ott aludt a karosszékben, anyja szobájában, etette-itatta, szüntelenül beszélt hozzá; azért beszélt, mert csakis az ő nyugodt, gyengéd hangja nyugtatta meg a grófnét.

Anyjának lelki sebe nem tudott begyógyulni. Petya halála elrabolta életének felét. Petya halálának hírekor még friss és élénk ötven esztendős asszony volt, de egy hónap múlva mint egy se élő, se holt öregasszony jött ki szobájából, akit már nem érdekel többé az élet. De épp az a seb, amely félig megölte a grófnét, épp ez az új seb hívta vissza az életbe Natasát.

A lelki seb, amely szellemi lényünk felsértéséből ered, bármilyen furcsa is, lassankint éppúgy begyógyul, mint a testi seb, és miután a mély seb beheged – mert látni is lehet, hogy a széle összeér – a lelki seb is, akárcsak a testi seb, csakis a belülről fakadó életerő révén gyógyul be.

Ugyanígy hegedt be Natasa sebe is. Azt hitte, vége szakadt életének. De anyja iránt érzett szeretete egyszerre megvilágította előtte, hogy életének lényege, a szeretet, még él benne. Felébredt benne a szeretet, felébredt benne az élet.

Andrej herceg utolsó napjai összefűzték Natasát Marja hercegnővel. Ez az új csapás még közelebb hozta őket egymáshoz. Marja hercegnő elhalasztotta utazását és a legutóbbi három hét alatt úgy ápolta Natasát, mint egy beteg gyermeket. A legutóbbi hetek, amelyeket Natasa édesanyjának szobájában töltött, aláásták testi erejét.

Egyszer déltájban azt vette észre Marja hercegnő, hogy Natasát a hideg leli. Bevitte a maga szobájába és lefektette a maga ágyára. Natasa le is feküdt, de amikor Marja hercegnő a redőnyt leeresztve el akart menni, Natasa odahívta magához.

– Nem vagyok álmos. Ülj ide mellém, Marie.

– Kimerültél, próbálj meg elaludni.

– Nem, nem. Miért hoztál ide? Kérdezni fogja, hol vagyok.

– Most már sokkal jobban van. Ma már olyan szépen beszélt – felelte Marja hercegnő.

Natasa az ágyon feküdt és a szoba félhomályában szemügyre vette Marja hercegnő arcát.

„Hasonlít Andrejhez? – kérdezte Natasa. – Hasonlít is, meg nem is. Ez a lány olyan különös, idegen, teljesen új, nem ismerem. Szeret engem. Mi lakik lelkében? Maga a jóság. De hogy' gondolkozik? Hogy' vélekedik rólam? Nagyszerű lány."

– Masa – mondta és félénken magához vonta a hercegnő kezét. –

Ne gondold, Masa, hogy rossz vagyok. Ugye, nem gondolod? Masa lelkem, de szeretlek! Legyünk jóbarátok, igazi jóbarátok.

Natasa megölelte a hercegnőt és csókolgatni kezdte kezét és arcát. Marja hercegnő elszégyellte magát, de örült is, hogy Natasa így fejezte ki érzéseit.

Attól a naptól fogva Marja hercegnő és Natasa között kialakult az a szenvedélyes és gyengéd barátság, amely csakis nők között alakulhat ki. Szüntelenül csókolóztak, gyengéd szavakat mondtak egymásnak és idejük legnagyobb részét együtt töltötték. Ha az egyik kiment, a másikat nyugtalanság fogta el és sietett csatlakozni barátnőjéhez. Kettesben nagyobb összhangot éreztek egymás között, mintha mindegyikük külön-külön, magában volt. Még a barátságnál is erősebb érzés fűzte össze őket: csakis akkor tartották lehetségesnek az életet, ha egymás mellett vannak.

Néha órák hosszat hallgattak; néha, már az ágyban fekve, beszédbe elegyedtek és elbeszélgettek reggelig. Jobbadán a régmúltról beszéltek. Marja hercegnő a gyermekkoráról beszélt, meg anyjáról, apjáról, ábrándjairól; Natasa pedig – aki azelőtt nyugodt lélekkel elfordult az odaadás, az alázat életformájától, a keresztényi önfeláldozás költészetétől, mert nem értette meg – most, mivel érezte, hogy erős szeretet kapcsolja egybe Marja hercegnővel, megszerette a hercegnő múltját is és megértette az életnek ezt a mindeddig meg nem értett oldalát. Nem gondolt arra, hogy a maga életére is alkalmazza az alázatot és az önfeláldozást, mert már megszokta, hogy másban lelje örömét, de megértette és megszerette ezt az eddig meg nem értett erényt. Marja hercegnő előtt, amikor a Natasa gyermekkoráról és zsenge ifjúságáról szóló elbeszéléseket hallgatta, szintén feltárult az életnek eddig még nem ismert oldala, megismerte az életbe, az élet örömébe vetett hitet.

Óróla még mindig nem beszéltek; azt hitték, azért nem beszélnek, mert nem akarják szavakkal megsérteni a bennük élő magasztos érzéseket, de ennek a hallgatásnak az lett a következménye, hogy – bár maguk sem hitték – lassankint elfelejtették.

Natasa lefogyott, megsápadt, testben olyan gyenge lett, hogy mindenki mindig csak az ő egészségéről beszélt, és ez jólesett neki. De néha váratlanul meglepte – nem a halálfélelem, hanem a betegségtől, a gyengeségtől, a szépsége elvesztésétől való félelem; néha akaratlanul is figyelmesen nézegette meztelen karját, csodálkozott soványságán és reggelenkint a tükörben elnézegette megnyúlt, szerinte szánalmas arcát. Úgy érezte, ennek így kell lennie, de azért rémület és szomorúság vett erőt rajta.

Egyszer nagyon gyorsan ment felfelé a lépcsőn és erősen zihált. De mindjárt akaratlanul is azt találta ki, hogy dolga van odalenn, aztán megint felszaladt, próbára akarta tenni és figyelte magát.

Más alkalommal magához hívta Dunyasát; megremegett a hangja. Még egyszer elkiáltotta Dunyasa nevét, s noha hallotta lépteit, azon a mell-

hangon kiáltotta, ahogyan énekelni szokott, és erősen figyelt a hangjára.

Nem tudta, talán el se hitte volna, de a lelkét elborító, áthatolhatatlannak látszó iszapréteg alatt már ütköztek azok a vékony, tűalakú, zsenge fűszálak, amelyek előbb-utóbb bizonyosan gyökeret vernek és élettől duzzadó hajtásaikkal úgy elborítják a lelkét nyomasztó bánatot, hogy nemsokára eltűnik, észre se lehet venni. A seb belülről behegedt.

Január végén Marja hercegnő elutazott Moszkvába; a gróf ragaszkodott ahhoz, hogy Natasa vele utazzék és vizsgáltassa meg magát az ottani orvosokkal.

IV

A vjazmai összecsapás után, amikor Kutuzov nem tudta megfékezni csapatainak azt a vágyát, hogy visszavessék, elvágják stb. az ellenséget, a menekülő franciák és az utánuk iramodó oroszok további mozgása, egészen Krasznojéig, ütközetek nélkül folyt le. Ez a menekülés olyan gyors volt, hogy a franciák nyomában futó orosz hadsereg nem tudta utolérni őket; a lovasság és a tüzérség lovai kidőltek, a franciák mozdulatairól szóló jelentések pedig mindig tévesek voltak.

Az orosz hadsereg emberei annyira elgyötrődtek ettől a szakadatlan mozgástól – negyven versztát tettek meg naponta – hogy nem tudtak gyorsabban haladni.

Hogy fogalmat alkossunk arról, mennyire kimerült az orosz hadsereg, csak világosan meg kell értenünk annak a ténynek a jelentőségét, hogy az orosz hadsereg a Tarutyinótól való előnyomulás egész ideje alatt legfeljebb ötezer embert veszített sebesültekben és halottakban, alig száz embert veszített foglyokban, a Tarutyinóból elinduló százezer ember közül mégiscsak ötvenezer érkezett meg Krasznojéba.

A franciák gyors üldözése éppoly rombolóan hatott az orosz hadseregre, mint a menekülés a franciákra. Csak annyi volt a különbség, hogy az orosz hadsereg a maga jószántából nyomult előre, a pusztulás fenyegető veszedelme nélkül, amely pedig a francia hadsereg fölött állandóan ott lebegett; hogy az elmaradt francia betegek az ellenség kezébe kerültek, az elmaradt oroszok pedig otthon találták magukat. A napoleoni hadsereg csökkenésének legfőbb oka a gyors mozgás volt – ennek kétségtelen bizonyítékául szolgál az, hogy az orosz hadsereg is hasonló arányban csökkent.

Kutuzov egész tevékenysége, miként Tarutyino és Vjazma alatt, csakis arra irányult, hogy – amennyire hatalmában van – ne állítsa meg ezt a franciákra oly végzetes gyors mozgást (pedig Pétervárott is, a hadseregben is éppen ezt akarták az orosz tábornokok), hanem inkább előmozdítsa, egyúttal megkönnyítse saját csapatainak mozgását.

De ezenkívül, amikor a gyors előnyomulás folytán szemmel láthatóan kimerült és óriási veszteségeket szenvedett ez a hadsereg, ez az újabb

Gyenyiszov felemeli a holt Petya fejét.

ok is arra késztette Kutuzovot, hogy meglassítsa csapatainak mozgását és várakozzék. Az orosz csapatok célja a franciák üldözése volt. A franciák útját nem ismerték, így hát minél közelebb jártak a franciák nyomában, annál nagyobb utat kellett megtenniök. Azokat a vargabetűket, amelyeket a franciák csináltak, csak akkor lehetett volna a legrövidebb úton elvágni, ha egy bizonyos távolságról követik őket. A tábornokok javasolta fortélyos hadmozdulatok a csapatok átdobásában, a napi menetek növelésében fejeződtek ki, holott az egyetlen értelmes cél a napi menetek csökkentése lett volna. Moszkvától Vilnáig az egész hadjárat alatt erre a célra irányult Kutuzov tevékenysége – nem alkalomszerűen, nem ideig-óráig, hanem olyan következetesen, hogy egyetlenegyszer sem tévesztette szem elől.

Kutuzov tudta, de nem az eszével, nem a tudománya alapján, hanem orosz szívével-lelkével tudta és érezte azt, amit minden egyes orosz katona érzett: azt, hogy a franciák le vannak győzve, hogy az ellenség menekül, tehát ki kell kísérni; de ugyanakkor a katonákkal együtt ő is érezte ennek az évszakhoz képest hallatlanul gyors menetelésnek egész terhét.

De a tábornokok, kivált a nem oroszok, akik szerettek volna kitűnni, csodálatba ejteni valakit, valami okból elfogni egy-egy herceget vagy királyt – ezek a tábornokok azt hitték: éppen most jött el az ideje, hogy megütközzenek valakivel és legyőzzenek valakit, éppen most, amikor már ostoba és galád dolog volt minden ütközet. Kutuzov csak a vállát vonogatta, mikor egyre-másra terjesztették elébe a terveket, hogy hajtsanak végre különféle hadműveleteket ezekkel a koplaló katonákkal, akiknek nincs ködmönük, rongyos a lábbelijük, akiknek a fele csata nélkül is elkallódott, és akiknek még a továbbtartó üldözés legjobb feltételei között is nagyobb távolságot kell megtenniök a határig, mint amekkorát eddig megtettek.

A tábornokoknak az a törekvése, hogy kitüntessék magukat, manőverezzenek, visszavessék és elvágják az ellenséget, mindig olyankor jelentkezett, amikor az orosz csapatok szinte beleütköztek a francia csapatokba. Így történt Krasznoje környékén is, ahol a három francia hadoszlop egyikét keresték, és magára Napoleonra és tizenhatezer főnyi csapatára bukkantak rá. Jóllehet, Kutuzov mindent elkövetett, hogy elkerülje ezt a pusztító összecsapást; hogy megóvja csapatait – Krasznojénál három napon át öldökölték az orosz hadsereg elcsigázott katonái a szétvert francia csapatokat.

Toll azt írta a hadparancsban: *die erste Colonne marschiert* stb. De ahogy történni szokott, semmi sem a hadparancs szerint történt. Eugen württembergi herceg a tömegestül menekülő franciák mellé lövöldözött a hegyről, majd erősítést kért, de nem kapott. A franciák éjszakánként megkerülték az oroszokat, szétszóródtak, az erdőbe menekültek és tovább vergődtek, ki milyen messzire tudott.

Miloradovics, aki azt mondta, ő hallani sem akar csapatának gazda-

sági ügyeiről; akit sohase lehetett megtalálni, amikor szükség volt rá, a *„chevalier sans peur et sans reproche"*[1] – ahogy maga nevezte magát – mivel fölöttébb kedvelte a franciákkal való társalgást, békeköveteket küldött hozzájuk, követelve, hogy adják meg magukat; ezzel azonban csak elfecsérelte az időt és nem azt cselekedte, amit parancsoltak neki.

– No, fiúk, nektek ajándékozom ezt a hadoszlopot – mondta odalovagolva csapatához és a franciákra mutatott. Lovaskatonái az alig támolygó lovakat sarkantyúval és kardlappal ösztökélve, nagy erőfeszítések árán ügetésben odalovagoltak a nekik ajándékozott hadoszlophoz, vagyis egy csomó összefagyott, elgémberedett, éhes franciához; az odaajándékozott hadoszlop pedig eldobálta a fegyvert és megadta magát, mert úgyis már rég erre vágyott.

Krasznoje alatt huszonhatezer franciát ejtettek foglyul, száz ágyút zsákmányoltak meg egy marsallbotnak nevezett pálcát, aztán azon vitatkoztak, ki tüntette ki ott magát, és ezzel nagyon meg voltak elégedve, de azt igen sajnálták, hogy nem fogták el Napoleont, vagy valamelyik hős marsallt; emiatt szemrehányást tettek egymásnak is, de kivált Kutuzovnak.

Ezek az emberek, akiket elragadtak a szenvedélyeik, csak vak végrehajtói voltak a szükségszerűség legszomorúbb törvényeinek; de hősöknek tartották magukat és azt képzelték, hogy igen nemes és jeles tetteket visznek véghez. Vádolták Kutuzovot és azt mondták, a hadjárat kezdete óta mindig akadályozta őket abban, hogy legyőzzék Napoleont; mindig csak szenvedélyeinek kielégítésére gondol; nem akart kimozdulni Polotnyanije Zavodiból, mert ott kényelmesen érezte magát; Krasznoje alatt megállította az előnyomulást, mert amikor megtudta, hogy Napoleon ott van, teljesen elvesztette a fejét, ahogy várni is lehetett; összeszűrte a levet Napoleonnal, sőt Napoleon lepénzelte[2] stb., stb.

Nem elég, hogy így nyilatkoztak róla a szenvedélyüktől elragadott kortársak, az utókor és a történelem Napoleont ismeri el *grand*-nak,[3] Kutuzovot pedig az idegenek ravasz és feslett, gyönge, öreg udvaroncnak, az oroszok meg valami meghatározhatatlannak, afféle bábnak tartják, akinek legfeljebb azért vették hasznát, mert orosz neve volt...

V

1812-ben és 13-ban Kutuzovot nyíltan vádolták hibái miatt. Az uralkodó elégedetlen volt vele. A legfelsőbb parancsra nemrég írt történelemben azt mondják, hogy Kutuzov ravasz és hazug udvaronc volt, Napoleonnak még a nevétől is félt és Krasznoje meg a Berezina környékén elköve-

[1] félelem és gáncs nélküli lovag.
[2] Wilson feljegyzése.
[3] nagynak

tett hibáival megfosztotta az orosz hadsereget a dicsőségtől, a franciákon aratott teljes győzelemtől.[4]

Ilyen a sorsa – nem a nagy embereknek, nem a *grand-homme*-nak, mert ezeket nem ismeri el az orosz elme – hanem azoknak a ritka és mindig magános embereknek, akik megértik a gondviselés akaratát és alárendelik a maguk egyéni akaratát. A tömeg gyűlölete és megvetése sújtja ezeket az embereket azért, mert megértették a legmagasabb törvények lényegét.

Az orosz történetírók szemében (furcsa, sőt szörnyű kimondani!) Napoleon, a történelemnek ez a legjelentéktelenebb eszköze, aki soha, sehol, még a száműzetésben sem tett tanúbizonyságot semmilyen emberi méltóságról – Napoleon az elragadtatás és a lelkesedés tárgya; ő a *grand*. Kutuzovot pedig, azt az embert, aki 1812-es tevékenységének elejétől végéig, Borogyinótól Vilnáig, egyetlenegyszer sem, egyetlen cselekedetével sem, egyetlen szavával sem tagadta meg magát, aki a történelemben az önfeláldozás rendkívüli példáját mutatta, a jelenben mindig felismerte a jövendő eseményeinek jelentőségét – Kutuzovot holmi meghatározhatatlan, szánalmas figurának ábrázolják, és Kutuzovról meg az 1812-es évről mindig egy kissé szégyenkezve beszélnek.

Holott nehéz elképzelni olyan történelmi személyt, akinek tevékenysége annyira kitartóan, állandóan *egy* célra irányult volna. Nehéz elképzelni méltóbb és az egész nép akaratának megfelelőbb célt, mint az övé volt. Még nehezebb példát találni a történelemben arra, hogy a célt, amelyet egy történelmi személyiség maga elé tűzött, olyan tökéletesen elérték volna, mint azt a célt, amelynek elérésére Kutuzov 1812-ben egész tevékenységét irányította.

Kutuzov sohase beszélt negyven évszázadról, amelyek a piramisokról néznek le rá; azokról az áldozatokról, amelyeket a hazának hoz; arról, hogy mit szándékozik cselekedni és mit vitt véghez: ő általában semmit sem mondott magáról, nem játszott semmilyen szerepet sem, mindig a legegyszerűbb hétköznapi embernek látszott, mindig a legegyszerűbb hétköznapi dolgokat mondta. Leveleket írt leányainak és *m-me* Staël-nak, regényeket olvasott, szerette a szép nők társaságát, tréfált a tábornokokkal, tisztekkel, katonákkal, és sohase mondott ellent azoknak, akik be akartak bizonyítani valamit. Amikor Rasztopcsin gróf a Jauzszkij-hídon odanyargalt Kutuzovhoz és személyesen szemrehányást tett neki arra vonatkozóan, hogy ki a bűnös Moszkva pusztulásában, és azt mondta: „Pedig hát ön megígérte, hogy nem adja fel Moszkvát ütközet nélkül", Kutuzov így felelt: „Nem is adom fel Moszkvát ütközet nélkül", noha Moszkvát már feladták. Amikor Arakcsejev az uralkodó nevében felkereste és azt mondta, hogy Jermolovot kell kinevezni a tüzérség parancsnokává, Kutuzov azt válaszolta: „Igen, én is épp az imént említettem", jóllehet egy perccel előbb még egészen mást mondott. Mit törődött

[4] L. Bogdanovics: Az 1812. év története: Kutuzov jellemzése és a krasznojei csata elégtelen eredményeiről szóló fejtegetések.

ő, az egyetlen ember, aki akkor megértette az események óriási jelentőségét – az egyetlen az őt körülvevő ostoba tömegben – mit törődött ő azzal, hogy Rasztopcsin gróf őt vagy önmagát okolja-e a fővárosra zúdult csapás miatt? Még kevésbé érdekelte, kit neveznek ki a tüzérség parancsnokának.

Ez az öregember, akit élettapasztalata rávezetett arra a meggyőződésre, hogy nem a gondolatok és a gondolatok kifejezésére szolgáló szavak mozgatják az embereket, nemcsak ezekben az esetekben, hanem lépten-nyomon teljesen értelmetlen szavakat mondott, azt, ami éppen eszébe jutott.

De ez az ember, bár egy cseppet sem törődött szavaival, egész tevékenysége alatt egyetlenegyszer se mondott egyetlen olyan szót sem, amely ne lett volna összhangban azzal az egyetlen céllal, amelyre az egész háború alatt törekedett. Bizonyára önkéntelenül, azzal a nyomasztó meggyőződéssel, hogy nem értik meg, a legkülönbözőbb körülmények között többször is kifejezte gondolatait. A borogyinói ütközettől kezdve – akkor támadt először viszálya a körötte levőkkel – csakis ő hangoztatta azt, hogy a *borogyinói csata győzelem,* és ezt ismételgette szóban, jelentésekben, előterjesztésekben egészen haláláig. Csakis ő hangoztatta, hogy *Moszkva elvesztése nem jelenti Oroszország elvesztését is.* Lauristonnak a békeajánlatra azt válaszolta, hogy *nem lehet béke, mert ez ellenkezik a nép akaratával;* a franciák visszavonulásakor csakis ő hangoztatta, hogy *felesleges minden badműveletünk; hogy minden megy a maga során, sokkal jobban, mint magunk is kívánjuk; hogy az ellenség számára aranyhidat kell építeni; hogy nincs szükség sem a tarutyinói, sem a vjazmai, sem a krasznojei ütközetre, hogy valaminknek lenni kell akkor is, ha a határhoz érünk; hogy ő tíz franciáért sem ad egy oroszt.*

Csakis ő, ez az udvaronc – ahogy ábrázolják a történetírók – aki hazudik Arakcsejevnek, hogy kedvében járjon az uralkodónak, csakis ez az udvaronc merte kijelenteni Vilnában: *a határon túl is folytatott további háború céltalan, sőt káros,* bár emiatt kiesett az uralkodó kegyeiből.

De nemcsak a szavai bizonyítják, hogy már akkor is világosan látta az események jelentőségét. Cselekedetei – a legkisebb eltérés nélkül – mind ugyanarra a célra irányultak: 1. feszítsük meg minden erőnket, hogy összecsaphassunk a franciákkal, 2. győzzük le őket, 3. kergessük ki a franciákat, de úgy, hogy amennyire lehet, könnyítsünk a nép és a hadsereg nyomorán.

Ez a késlekedő Kutuzov, akinek ez a jelszava: türelem és idő; aki ellensége a határozott cselekedetnek – megütközik Borogyinónál, sőt példátlan ünnepélyességet ad a csata előkészületeinek. Az a Kutuzov, aki az austerlitzi csatában, még a csata kezdete előtt kijelenti, hogy ezt pedig elveszítjük, Borogyinónál – hiába erősködnek a tábornokok azon, hogy az ütközetet elvesztettük, hiába esik meg az a történelemben egészen hallatlan dolog, hogy megnyert csata után kénytelen visszavonulni a hadsereg – mindenkivel ellentétben, egészen haláláig csakis ő állítja, hogy a borogyinói csata győzelem. Az egész visszavonulás alatt csakis ő ragasz-

kodik ahhoz, hogy ne ütközzünk meg az ellenséggel, mert céltalan már minden csata és ő követeli: ne kezdjünk új háborút, ne lépjük át hazánk határait.

Most már – ha a tömegek cselekedeteinek nem tulajdonítunk olyan célokat, amelyek egy tucatnyi ember fejében motoszkáltak – könnyű megérteni az események jelentőségét, mert minden esemény előttünk van következményeivel együtt.

De hogyan tudta akkor ez az öregember, egyedül, mindenki más véleményével szemben kitalálni oly pontosan az események nemzeti értelemben vett jelentőségét, hogy egész tevékenysége során egyszer sem tévesztette szem elől?

A lejátszódó jelenségek értelmébe való belelátás e rendkívüli erejének forrása abban a nemzeti érzésben rejlett, amelyet Kutuzov, teljes tisztaságában és erejében, magában hordozott.

Csakis az a felismerés, hogy ez a nemzeti érzés megvan benne, késztette a népet arra, hogy oly különös módon, a cár akarata ellenére a nemzeti háború élére állítsa ezt az öregembert, aki nem élvezte a cár kegyeit. Csakis ez az érzés emelte őt arra a legmagasztosabb emberi magaslatra, ahonnan mint főparancsnok, minden erejét megfeszítve nem arra törekedett, hogy halomra ölje és pusztítsa az embereket, hanem hogy kímélje és megmentse őket.

Ez az egyszerű, szerény, de éppen ezért igazán fenséges alak nem férhetett bele azoknak az európai hősöknek hamis formájába, akik állítólag irányítják az embereket. Ezt a hamis formát a történetírók találták ki.

A lakáj nem ismerhet nagy embert, mert a lakájnak sajátos fogalmai vannak a nagyságról.

VI

November ötödike volt az úgynevezett krasznojei ütközet első napja. Estefelé, amikor a tábornokok sok civódása és baklövése után – mert nem oda küldték csapatukat, ahová kellett volna – a segédtisztek és az ellenparancsok szétküldése után, amikor már világos volt, hogy az ellenség menekül a szélrózsa minden irányába, ütközet pedig nem lesz, mert nem lehet, Kutuzov lóháton elindult Krasznojéból és ellovagolt Dobrojéba, ahová aznap áthelyezték a főhadiszállást.

Derült, hideg idő volt. Kutuzov a vele elégedetlen, a háta mögött összesúgó tábornokok óriási kíséretével, kövér fehér lovacskáján Dobroje felé haladt. Egész úton francia hadifoglyok csoportjaival találkozott (aznap hétezret ejtettek foglyul), akik vagy az úton verődtek csapatba, vagy a tábortüzeknél melegedtek. Dobrojétól nem messzire a toprongyos foglyok tömege – azzal bugyolálták be és csavarták körül magukat, ami éppen a kezük ügyébe esett – a kifogott francia ágyúk hosszú sora mellett, az úton állva zsibongott. A főparancsnok közeledtére elcsitult a beszédmoraj, minden szem Kutuzovra meredt, aki vörös szegélyű, fehér sapká-

ban, görnyedt hátán kipúposodó vattás köpenyben, lassan haladt az úton. Az egyik tábornok jelentette Kutuzovnak, hol zsákmányolták az ágyúkat és hol ejtették foglyul a katonákat.

Kutuzov mintha gondba merült volna; nem hallotta a tábornok szavait. Elégedetlenül hunyorgott és figyelmesen szemügyre vette a foglyokat, akik nagyon siralmasan festettek. A francia katonák arca javarészt eltorzult: orruk, orcájuk megfagyott, csaknem valamennyinek a szeme vörös, dagadt és gennyes volt.

A franciák egyik csoportja az út közelében állt, két katona – egyiküknek arca tele volt keléssel – puszta kézzel egy darab nyers húst tépdesett. Volt valami szörnyű és állatias abban a futó pillantásban, amelyet a mellettük elhaladókra vetettek, meg abban a dühös arckifejezésben, amellyel a keléses arcú katona Kutuzovra pillantott, majd mindjárt elfordult tőle és folytatta a dolgát.

Kutuzov sokáig figyelmesen nézte ezt a két katonát, még jobban összeráncolta homlokát, összehunyorította szemét és elgondolkozva megcsóválta a fejét. Másutt egy orosz katonát vett észre, aki nevetve egy francia vállát veregette és nyájasan mondott neki valamit. Kutuzov ugyanazzal az arckifejezéssel megcsóválta a fejét.

– Mit beszélsz? – kérdezte a tábornoktól, aki folytatta a jelentést és a Preobrazsenszkij-ezred arcvonala előtt álló, zsákmányul ejtett francia zászlókra irányította a főparancsnok figyelmét.

– Á, a zászlók! – mondta Kutuzov. Láthatólag csak nehezen szakadt el attól a tárgytól, amely lekötötte gondolatait. Szórakozottan körülnézett. Mindenfelől ezer meg ezer ember nézett rá és várta a szavát.

A Preobrazsenszkij-ezred előtt megállt, nagyot sóhajtott és behunyta a szemét. A kíséret egyik tagja intett, hogy a zászlókat tartó katonák lépjenek közelebb, és a zászlókat a főparancsnok körül a nyelük végére állítsák. Kutuzov hallgatott egy néhány percig, majd láthatólag kelletlenül engedve a helyzet kényszerének, felemelte fejét és beszélni kezdett. A tiszteknek egész serege vette körül. Figyelmes tekintettel nézett végig a tisztek körén, néhányat meg is ismert közülük.

– Köszönet mindnyájatoknak! – mondta a katonákhoz, majd megint a tisztekhez fordulva. A körötte támadt csendben tisztán lehetett hallani lassan kiejtett szavait. – Köszönet mindnyájatoknak a nehéz és hűséges szolgálatért. A győzelem teljes, Oroszország nem felejt el benneteket! Dicsőség nektek mindörökre. – Hallgatott egy keveset és körülnézett.

– Hajtsd meg, hajtsd meg a fejét – mondta egy katonának, aki egy francia sast tartott és véletlenül meghajtotta a preobrazsenszkijiek zászlaja előtt. – Lejjebb, lejjebb, úgy! Hurrá, fiúk! – mondta és állának egy gyors mozdulatával a katonák felé fordult.

– Hurrá! – zúgott fel ezer és ezer ember hangja.

Mialatt a katonák hurráztak, Kutuzov a nyeregben meggörnyedve meghajtotta fejét; szemében szelíd, egy kissé szinte gúnyos fény csillant meg.

– Ide hallgassatok, testvéreim – szólt, amikor a hangok elnémultak...

Egy csapásra megváltozott a hangja és arckifejezése: most már nem a főparancsnok beszélt, hanem egy egyszerű öregember, aki nyilván valami nagyon fontos dolgot akart közölni bajtársaival.

A tisztek tömegében és a katonák sorai közt mozgás támadt – tisztábban akarták hallani, amit most mond.

– Ide hallgassatok, testvéreim. Tudom, hogy nehéz a sorsotok, de mit tegyünk? Tűrjétek békével, most már nem tart soká! Ha kikísérjük vendégeinket, majd megpihenünk. A cár nem felejti el, milyen nagy szolgálatot tettetek. Nehéz a helyzetetek, de mindnyájan itthon vagytok; ők meg, látjátok, mire jutottak – mondta a foglyokra mutatva. – Nyomorultabbak a legutolsó koldusnál. Amíg erősek voltak, nem sajnáltuk, de most már sajnáljuk őket. Ők is csak emberek. Igaz, fiúk?

Körülnézett és a rászegezett, tisztelettudó, álmélkodó, merő tekintetekből együttérzést olvasott ki; arca egyre világosabb lett attól az öreges, szelíd mosolytól, amely csillagalakúráncot vont ajka és szeme köré. Hallgatott egy kis ideig, majd mintegy csodálkozva lehajtotta fejét.

– De szó, ami szó, ki hívta ide őket? Úgy kell nekik, menjenek a... – mondta váratlanul és felemelte a fejét. Korbácsát meglendítve, az egész hadjárat alatt először, vágtában elnyargalt a boldogan kacagó és hurrát harsogó katonák felbomlott sorai mellől.

Kutuzov szavait aligha értették meg a csapatok. Senki se tudta volna elmondani az elején még ünnepélyes, a végén pedig már öregesen egyszerű beszédének tartalmát; de a beszéd érzelmi tartalmát megértették, sőt a magasztos diadalnak az ellenség iránt való szánalommal és saját igazságuk tudatával elegyedő érzése – amelyet éppen ez a kedélyes, öreges káromkodás fejezett ki – ott élt mindegyik katona lelkében és hosszantartó, boldog rivalgásban fejeződött ki. Amikor ezután az egyik tábornok azzal a kérdéssel fordult hozzá, kocsin óhajtja-e folytatni az útját, Kutuzov váratlanul sírva fakadt – látszott rajta, hogy ugyancsak felindult állapotban van.

VII

November nyolcadikán, a krasznojei csata utolsó napján már alkonyodott, amikor csapataink éjjeli szállásukra értek. Egész nap csendes hideg idő volt, könnyű, ritka hó hulldogált; este tisztulni kezdett. A hópelyheken át látni lehetett a lilásfekete, csillagos eget, a fagy erősödött.

Az a muskétás ezred, amely Tarutyinóból háromezres létszámmal indult el, de most már kilencszázra apadt, az elsők között érkezett meg éjjeli szálláshelyére, az országút mentén fekvő egyik faluba. Az ezredet fogadó szállászcsinálók jelentették, hogy minden ház foglalt, mindenütt beteg vagy már halott franciák, lovaskatonák és törzskariak vannak. Csak egy ház volt szabad – az ezredparancsnok részére foglalták le.

Az ezredparancsnok odalovagolt a házhoz. Az ezred áthaladt a falun, és a katonák a legszélső házaknál, az úton gúlába rakták puskájukat.

Az ezred, mint egy sok végtagú, óriási állat, hozzálátott fekvőhelyeinek és élelmének elkészítéséhez. A katonák egy része, térdig gázolva a hóban, elszéledt a falutól jobbra húzódó erdőben, és máris hallatszott az erdőben a fejszék, az oldalfegyverek csattogása, a letöredező ágak recsegése, a katonák vidám hangja; a katonák másik része az ezred szekerei és csapatba verődött lovai körül foglalatoskodott, üstöket, kétszersültet vett elő és takarmányt adott a lovaknak; a harmadik részük a faluban szétoszolva a törzskariak helyiségeit hozta rendbe, a franciáknak a házakban fekvő holttesteit takarította el, deszkát, száraz tűzifát cipelt és a házak tetejéről szalmát szedett le tűzrakás végett, majd sövényeket hoztak, védekezésül a szél ellen.

Vagy tizenöt katona, a kunyhókon túl, a falu szélén vidám kiabálás közepette a csűr magas sövényfalát próbálta kidönteni, a csűr tetejét már leszedték.

– Nono! Egyszerre, feküdjetek neki! – kiáltották többen, és a sötét éjszakában fagyos reccsenéssel megingott egy hópor lepte, óriási sövényfal. Mind gyakrabban megreccsentek az alsó karók, végül eldőlt a sövény a nekitámaszkodó katonákkal együtt. Nyers, de vidám, harsány kiabálás és kacagás hallatszott.

– Fogjátok meg! Kettesével! Ide azt az emelőrudat! Így, ni! Hová mászol, hé?

– Na most! Egyszerre... De várjunk, fiúk!... Nótaszóra!

Mindnyájan elhallgattak, egy bársonyos, kellemes halk hang dalra zendített. A harmadik versszak végén, amikor az utolsó hang is elhalt, egyszerre húszan kiáltották: „Na most: gyerünk! Egyszerre! Dűljetek neki, fiúk!..." De a sövény az együttes erőfeszítés ellenére se nagyon mozdult meg, a beálló csendben nehéz lihegés hallatszott.

– Hé! Hatodik század! Az ördög vigyen el benneteket! Segítsetek hát... Majd mi is segítünk....

A hatodik századból vagy húszan, akik a faluba igyekeztek, csatlakoztak a sövényt feszegető katonákhoz; az öt öl hosszú és egy öl széles sövény, a lihegő katonák vállát nyomva és vágva, elgörbülve, megindult előre a falu utcáján.

– Menj hát, vagy mi lesz... No, csak bukj fel... Miért álltál meg? Ez az...

A csúnya, de vidám kiabálásnak nem volt se vége, se hossza.

– Mit csináltok itt? – hallatszott egy katona parancsoló hangja, aki odaszaladt a cipekedőkhöz.

– Nagy urak vannak itt; ebben a házban maga a generális lakik, ti meg hogy' káromkodtok, a fene esne belétek! Majd adok én nektek! – kiáltotta egy őrmester és teljes lendülettel hátba vágta azt a katonát, akit a legközelebb talált. – Csendesebben nem lehet?

A katonák elhallgattak. Az a katona, akit az őrmester megütött, nyögve törölgetni kezdte az arcát, amelyet a sövénybe beleütközve véresre sebzett.

– A fene egye meg, hogy' verekedik! Csupa vér a pofám! – mondta félénken, suttogva, amikor már elment az őrmester.

– Nem tetszik? – szólt egy nevető hang. A katonák halkabbra fogták hangjukat és tovább mentek. Amikor kiértek a faluból, megint ugyanolyan hangosan beszélgettek, és beszédjüket ugyanolyan szitkokkal szórták tele.

Egy házban, amely előtt elhaladtak a katonák, a legfőbb parancsnokok ültek együtt és teázás közben az elmúlt napról meg a tervezett hadműveletekről beszélgettek. Azt tervezték, hogy oldalmenetet hajtanak végre balfelé, elvágják és elfogják az alkirályt.

Mire a katonák odacipelték a sövényt, a konyhák tüze már mindenfelé lobogott. Ropogott a fa, olvadt a hó, a katonák fekete árnyéka ide-oda imbolygott az egész területen, ahol tanyát ütöttek, mindenütt, a letaposott havon.

Munkában voltak a fejszék, az oldalfegyverek mindenütt. Mindenki parancs nélkül is dolgozott. Fát cipeltek, hogy legyen éjszakára is, sátort ütöttek a parancsnokoknak, főzték az ételt a bográcsokban, javították a fegyvert meg a felszerelést.

Azt a sövényt, amelyet a nyolcadik század katonái cipeltek oda, észak felé, félkörben állították fel, cölöpökkel megtámasztották és előtte tábortüzet raktak. Takarodót doboltak, megszámlálták a katonákat; aztán megvacsoráztak és elhelyezkedtek a tábortűznél éjszakára – ki a lábbelijét javította, ki a pipáját szívta, ki pedig meztelenre vetkőzve a tetveit füstölte ki.

VIII

Azt hihetnénk, hogy azok között a szinte elképzelhetetlenül súlyos életkörülmények között, amelyek között akkor az orosz katonák éltek – nem volt meleg csizmájuk, ködmönük, nem volt tető a fejük felett – tizennyolcfokos fagyban, hóban; az élelmezésük pedig hiányos volt és nem is jutott el mindig idejében a hadsereghez – azt hihetné az ember, hogy a katonák igen szomorú, siralmas látványt nyújtottak.

Holott hadsereg, akár a legjobb anyagi körülmények között élő hadsereg se nyújtott még soha olyan vidám és eleven képet. Ennek az volt az oka, hogy a hadsereg napról napra kivetett magából minden olyan elemet, amely csüggedni, gyengülni kezdett. A testben és lélekben gyengék mind régen hátramaradtak, csak a sereg színe-virága – a testben-lélekben egyaránt erősek maradtak meg.

A nyolcadik századnál, amely cserényt hevenyészett a sövényből, gyűltek össze a legtöbben. Két őrmester is melléjük telepedett; az ő tábortüzük lobogott a legfényesebben. Ára volt annak, hogy valaki odaülhessen a sövény tövéhez: fát kellett hordania.

– Hé, Makejev, mi a szösz, hát elvesztél vagy megettek a farkasok? Hozz csak egy kis fát – kiáltotta egy piros arcú, vörös hajú katona, és

pislogott a füst miatt, de nem húzódott el a tűz mellől. – Eredj legalább te, varjú, hozz fát – fordult egy másikhoz. A vörös hajú nem volt sem altiszt, sem tizedes, de markos legény volt, így hát parancsolgatott a nála gyengébbeknek. Az a sovány, alacsony, hegyes orrú katona, akit varjúnak nevezett, engedelmesen felállt és már indult, hogy teljesítse a parancsot; de akkor a tábortűz fénykörébe lépett egy vékony, széptermetű, fiatal katona, aki egy nyaláb fát hozott.

– Ide vele! Ez már derék!

A fát rövidre törték, rárakták a tűzre, aztán addig élesztgették szájukkal is, meg a köpenyük aljával is, amíg sisteregve, ropogva fel nem lobbant a láng. Az a szép, fiatal katona, aki a fát hozta, csípőjére tette a kezét, és egy helyben gyorsan, ügyesen topogni kezdett elgémberedett lábával.

– Hej, édesanyám, olyan a muskétás, mint az üde harmat... – énekelte, de úgy, mintha a dal minden szótagjánál csuklott volna egyet.

– Lerepül a csizmád talpa! – kiáltott a vörös, mert észrevette, hogy fityeg a táncoló csizmájának talpa. – Ilyen talpnak veszedelem a tánc!

A táncoló megállt, letépte a fityegő talpat és a tűzbe dobta.

– Úgy van, pajtás – mondta; leült, elővett a borjúból egy kék francia szövetdarabot és körülcsavarta vele a lábát. – De jól összeillenek – tette hozzá és mindkét lábát a tűz felé nyújtotta.

– Nemsokára újat adnak. Azt mondják, ha agyonverjük az utolsó franciát is, mindenki duplán kap minden portékából.

– Lám az a kutyaházi Petrov mégis elmaradt – mondta az egyik őrmester.

– Én már rég sejtettem – felelte a másik.

– Anyámasszony katonája volt...

– A harmadik században, azt mondják, tegnap kilenc ember hiányzott.

– Gondold meg: hogy menjen az ember, ha megfagy a lába?

– Ne fecsegj szamárságot! – szólt rá az őrmester.

– Vagy te is azt akarod? – fordult szemrehányóan egy öreg katona ahhoz, aki azt mondta, hogy megfagy az ember lába.

– Hát mit gondolsz? – szólalt meg sipító, remegő hangon az a hegyes orrú, kis katona, akit varjúnak neveztek és hirtelen felállt a tűz mellől. – Aki jó húsban van, az lesoványodik, a sovány meg elpusztul. Itt vagyok például én. Kiveszett belőlem az erő – mondta és határozottan az őrmesterhez fordult – vitess kórházba; szaggatódik mindenem... így is, úgy is elmaradok...

– No elég, elég – mondta nyugodtan az őrmester.

A kis katona elhallgatott, a beszélgetés meg folyt tovább.

– Ma csak elég sok franciát fogtunk el, de valamire való csizma, az igazat megvallva, egyiken sincs; annak csak a neve csizma – kezdett új társalgást egy másik katona.

– A kozákok mindegyikről lehúzták a csizmát. Kiürítették a házat az ezredesnek, a franciákat meg mind kihordták. Szánalom rájuk nézni, fiúk

– mondta a táncoló. – Kifosztották őket; egy még él és gagyog valamit a maga nyelvén.

– Hanem nagyon tiszta nép ez, fiúk – mondta az első. – Olyan fehérek, mint a nyírfa, és bátrak; szó, ami szó, előkelő emberek.

– Hát mit gondolsz?! Náluk minden rendű-rangú embert besoroznak ám.

– De a mi nyelvünkön egy szót se tudnak – mondta csodálkozó mosollyal a táncoló. – Azt mondom neki: „melyik országba való vagy?" – de ő csak gagyog a maga nyelvén. Furcsa nép!

– Az ám a csuda, pajtásaim – folytatta az, aki a fehérségükön csodálkozott – amit a parasztok mondtak. Mozsajszk alatt, amikor kezdték összeszedni a hullákat, mert ott nagy csata volt, mit látnak: jó néhány hónapja ott feküdtek már azok, és mégis olyan fehérek maradtak, akár a papiros, nem szaglottak egy cseppet sem.

– Hát hogy', tán a hideg miatt? – kérdezte az egyik.

– De okos vagy! A hideg miatt! Hisz akkor meleg volt. Ha a hideg miatt lett volna, a mieink se rothadtak volna el. Pedig ha a mieinkhez odamentünk, azt mondja a paraszt, látja, hogy megették a férgek. Kendővel bekötöttük az orrunkat, félre fordítottuk a fejünket, azt mondja, és úgy cipeltük; nem lehet azt kibírni. Az övék meg olyan, akár a fehér papiros, és nem szaglik egy cseppet sem.

Mindnyájan hallgattak.

– Bizonyosan a koszttól – mondta az őrmester. – Úri kosztot zabáltak azok.

Senkinek se volt ellenvetése.

– Azt mondta az a paraszt, hogy tíz faluból terelték oda őket, ahol a csata volt, Mozsajszk alá, húsz napig se tudták mind eltakarítani a halottakat. Maradt a farkasoknak is, azt mondja...

– Hát az volt az igazi nagy csata – szólt az öreg katona. – Mi is megemlegettük; mert ami azóta van... Csak kínlódás a népnek...

– Úgy biza', bácsi. Tegnapelőtt megtámadtunk egy csapatot, hát azok be se vártak bennünket. Elhajigálták a puskájukat szaporán. Aztán térdre. Pardon – azt mondják. Ez csak egy példa. Azt mondják, Platov kétszer is elfogta magát Poliont. De fogalma se volt róla. Mert amikor elfogta; nesze neked, ott a kezében madárrá változott, aztán elrepült és megint elrepült. Megölni se lehet, nincsen rá mód.

– Ejnye, de nagy hazug vagy te, Kiszeljov, no majd ügyelek rád.

– Micsoda, hazudok? Színigazság ez!

– Hát amilyen a természetem, ha az én markomba kerül, én biz' a földbe ásom. Aztán belé egy nyárfakarót. Mert de sok népeket elpusztított.

– Mindegy, majd csak végét vetjük – mondta ásítva az öreg katona.

A beszélgetés elcsitult, a katonák hozzáláttak, hogy lefeküdjenek.

– Odanézz, hogy' ragyognak a csillagok! Akárcsak vásznat teregettek volna ki az asszonyok – mondta a katona és elgyönyörködött a Tejútban.

– Ez, cimborák, bő termést ígér.
– Kéne még egy kis fa!
– A hátam meleg, de a hasam megfagy. Hát ez csuda.
– Jaj uramistenem!
– Mit taszigálsz? Csak a tiéd ez a tűz, vagy mi? Ni, hogy elterpeszkedik.

A bekőszöntő csendben hallani lehetett néhány alvó katona horkolását; a többiek forgolódtak egyik oldalukról a másikra, melegedtek, néha beszélgettek. Egy száz lépésnyire lobogó, távolabbi tábortűz mellől egyszerre vidám kacagás harsant fel.

– Lám, hogy röhögnek ott az ötödik században – mondja egy katona. – És mennyi nép... szörnyű!

Egy katona felkelt, odament az ötödik századhoz.

– Van is mit nevetni – mondta visszatérve. – Két francia odatévedt. Az egyik akár a jégcsap, de a másik akár a csík, a csillagát! Még danol is.

– Mi-i? Gyerünk, nézzük meg... – néhány katona az ötödik század felé indult.

IX

Az ötödik század közvetlenül az erdőnél táborozott. Az óriási tábortűz fényesen lobogott a hómező közepén, megvilágította a zúzmara nyomta ágakat. Éjféltájban az ötödik század katonái gallyrecsegést hallottak, majd lépéseket a ropogó havon.

– Medve, cimborák – szólt az egyik katona. Mindnyájan felemelték fejüket, füleltek; az erdőből nemsokára kilépett a tábortűz fénykörébe két furcsán öltözött emberi alak; egymást támogatták.

Két francia volt, akik elrejtőztek az erdőben. Rekedt hangon mondtak valamit, a katonák fülének ismeretlen nyelven és odamentek a tábortűzhöz. Az egyik magasabb volt, tiszti sapkát viselt és egészen elgyengültnek látszott. A tábortűzhöz érve le akart ülni, de csak lerogyott a földre. A másik, egy alacsony, tömzsi katona, erősebb volt. Arca be volt kötözve. Felemelte bajtársát, majd a saját szájára mutogatva mondott valamit. A katonák körülvették a franciákat, köpenyt terítettek a beteg alá és mindkettejüknek kását meg vodkát vittek. A legyengült francia tiszt Ramball volt; a kendővel felkötött arcú katona Morel, a tisztilegénye.

Amikor Morel megitta a vodkát és megette a csajka kását, hirtelen szinte betegesen felélénkült és szakadatlanul beszélt a katonáknak, bár azok egy szót sem értettek belőle. Ramball nem fogadta el az ételt, némán feküdt félkönyökén a tábortűz mellett, vörös szemmel, bambán bámult az orosz katonákra. Néha elnyújtott nyögés szakadt fel belőle, majd újra elhallgatott. Morel a vállára mutogatva azt igyekezett megértetni a katonákkal, hogy ez tiszt és hogy meleg helyre kell vinni. Egy orosz tiszt, aki odament a tábortűzhöz, elküldött valakit, kérdezze meg az ezredestől, nem fogadja-e be szállására ezt a francia tisztet, hogy meleg helyen legyen. Amikor visszajött a küldönc, és azt mondta, az ezredes kéreti a

tisztet, Ramballal közölték a dolgot. Felállt és menni akart, de megtántorodott és el is esett volna, ha a mellette álló katona meg nem tartja.

– Mi az? Nem akarsz menni? – kérdezte gúnyosan kacsintva egy katona és Ramballhoz fordult.

– Te tökfejű! Mit fecsegsz itt összevissza?! Sült paraszt, ez aztán igazán sült paraszt – zúgott a szemrehányás mindenfelől a gúnyolódó katona felé. Ramballt körülvették, két katona megfogta egymás kezét, két karra emelték Ramballt és elindultak vele a házba. Ramball átölelte a két katona nyakát és amikor elindultak vele, panaszosan megszólalt.

– *Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! Oh, mes braves, mes bons amis!*[5] – És mint a kisgyermekek, az egyik katona vállára hajtotta a fejét.

Morel pedig a katonák között a legjobb helyen ült.

Morel, ez az alacsony, zömök francia, akinek a szeme gyulladásos volt és könnyezett, női bundát viselt; sapkája fölött asszonymódra be volt kötözve a feje. Bizonyára becsípett, karjával átölelte a mellette ülő katonát és el-elcsukló rekedt hangon egy francia dalt énekelt. A katonák az oldalukat fogták nevettükben, ha ránéztek.

– No még, no még! Én megtanultam mihamar. Hogy is szól? – kérdezte az a tréfacsináló, nótakedvelő katona, akit Morel átkarolt.

Vive Henri quatre,
Vive ce roi vaillant! –

énekelte Morel és kacsintott is hozzá:

Ce diable à quatre...[6]

– Vivarikà! Vif szeruavaru! Szigyabljaká... – ismételte a katona legyintve, de csakugyan eltalálta a dallamot.

– Hát ez ügyes! Hahahaha!... – harsant fel innen is, onnan is a nyers, víg kacagás. Morel a homlokát összeráncolva szintén nevetett.

– No még egyszer, hadd halljuk!

Qui eut le triple talent,
De boire, de battre
Et d'être un vert galant...[7]

– Ez is takaros! – No halljuk, Zaletajev...

– Kü... – mondta erőlködve Zaletajev. – Kü-kü... – nyújtotta el és

---

[5] Ó, derék, kedves, drága barátaim! Milyen jó emberek! Ó, én kedves, jó barátaim!

[6] Éljen IV. Henrik, éljen ez a bátor király! Ez az ördöngős fickó...

[7] Akiben megvan a három erény: iszik, verekszik és gáláns legény...

nagy igyekezettel csücsörítgette a száját – letriptala, de bu de ba i detravagala – énekelte.

– Hát ez nagyszerű! Akár egy francia! Jaj... hahaha! Éhes vagy még, mi?

– Adj neki egy kis kását; hisz nem egyhamar lakik jól az ember a sok koplalás után.

Megint adtak neki kását; Morel nevetve hozzálátott a harmadik csajkához. Vidám mosoly ragyogott mindazoknak a fiatal katonáknak az arcán, akik Morelt nézték. Az öreg katonák nem tartván illendőnek, hogy ilyen ostobaságokkal foglalkozzanak, a tábortűz túlsó oldalán feküdtek, de azért néha félkönyökre támaszkodva, mosolyogva ők is rá-ránéztek Morelra.

– Ezek is csak emberek – mondta az egyikük és magára csavarta a köpenyét. – Az üröm is a maga gyökerén nő.

– Uramistenem! De szép csillagos az ég, csudás! Nagy hideg lesz! – Mindenki elhallgatott.

A csillagok mintha tudnák, hogy most már senki se látja meg őket, játékba kezdtek a fekete égen. Hol felcsillanva, hol kihunyva, hol rezegve, buzgón sugdosódni kezdtek: valami örömteljes, de titokzatos dologról beszélgettek.

X

A francia csapatok egyenletesen apadtak, szabályos számtani haladvány szerint. A berezinai átkelés, amelyről olyan sokat írtak, a francia hadsereg megsemmisülésének csupán az egyik közbenső foka volt, de korántsem a hadjárat döntő epizódja. A franciák csak azért írtak és írnak olyan sokat a Berezináról, mert az összeomlott Berezina-hídon mindazok a csapások, amelyek addig egyenletesen elosztva zúdultak a francia hadseregre, itt hirtelen egyetlen pillanatban, egyetlen tragikus látvánnyá csoportosultak, amely mindenkinek az emlékezetébe véződött. Az oroszok pedig azért beszéltek és írtak olyan sokat a Berezináról, mert a hadszíntértől távol, Pétervárott egy tervet állítottak össze (Pfuel volt a szerzője): Napoleont hadászati csapdába csalják a Berezina folyónál. Mindenki szentül hitte, a valóságban is ugyanúgy üt ki majd a dolog, ahogy a terv előírja, ezért állították makacsul, hogy a berezinai átkelés okozta a franciák vesztét. De tulajdonképpen a berezinai átkelés következményei sokkal kevésbé voltak végzetesek a franciák számára, mint a krasznojei csata: az adatok tanúsága szerint kevesebb ágyút és foglyot vesztettek.

A berezinai átkelés egyetlen jelentősége az volt, hogy ez az átkelés szemmel láthatóan és kétségtelenül bebizonyította, mennyire hamisak az elvágásra irányuló mindenféle tervek, és mennyire helyes a Kutuzov követelte, egyetlen lehetséges cselekvési mód: csupán üldözzük az ellenséget. A franciák tömege állandóan gyorsuló sebességgel menekült és minden erejét e cél elérésére irányította. Úgy menekült, mint a sebzett vad,

nem lehetett útjába állni. Ezt nemcsak az átkelés megszervezése, mint inkább a hidakon való haladásuk bizonyítja. Amikor a hidak beomlottak, a fegyvertelen katonák, s azok a moszkvai lakosok, asszonyok és gyermekek, akik a franciák szekérkaravánjában voltak, a tehetetlenségi erőnél fogva mind előre, a csónakokra vagy a jeges vízbe menekültek, ahelyett, hogy megadták volna magukat.

Ez a törekvésük ésszerű volt. A menekülők és az üldözöttek helyzete egyaránt rossz volt. Ha övéikkel maradnak, nyomorúságukban számíthatnak bajtársuk segítségére, övéi között mindenkinek meglesz a maga helye. De ha megadják magukat az oroszoknak, ugyanolyan nyomorúságos helyzetbe kerülnek, sőt az életigények kielégítése terén a legalsóbb fokra szorulnak vissza. A franciáknak nem is kellett pontos értesülésekkel rendelkezniök arra vonatkozóan, hogy a foglyok fele – akikkel az oroszok nem tudtak mit kezdeni, jóllehet mindenképpen szerették volna megmenteni őket – elpusztult az éhségtől meg a hidegtől; érezték, hogy ez nem lehet másképp. Még a szánakozóbb orosz parancsnokok, akik kedvelték a franciákat, még az orosz szolgálatban álló franciák sem tehettek semmit a foglyok érdekében. A franciákat ugyanaz a nyomor döntötte romlásba, mely az orosz hadsereget is sújtotta. Nem lehet elvenni a kenyeret meg a ruhát az éhes katonáktól, akikre szükség van, hogy odaadjuk a franciáknak, akiket nem tartunk bűnösnek, ártalmasnak, nem gyűlölünk, csak éppen semmi szükség sincs rájuk. Néhányan ugyan megtették, de ez csak kivételnek számított.

Hátul a biztos pusztulás; elöl a remény. A hajók elégtek; nem volt más menekvés, csakis a közös futás – a franciák éppen erre a közös futásra irányították minden erejüket.

Minél tovább futottak a franciák, annál szánalmasabbak lettek maradványaik, különösen a Berezina után – amelyhez az oroszok a pétervári terv folytán különösen nagy reményt fűztek, és így annál erősebben fellángolt az egymást, de főként Kutuzovot vádolgató orosz parancsnokok szenvedélye: azt hitték, hogy a Berezinával kapcsolatos pétervári terv meghiúsulásáért majd őt teszik felelőssé, így hát mind erősebben kifejezték elégedetlenségüket, lenézésüket vele szemben és gúnyolódtak rajta. A gúnyt és a lenézést természetesen tisztelettudó formában fejezték ki, úgyhogy Kutuzov még csak azt se kérdezhette, mivel és miért vádolják. Nem beszéltek komolyan vele; ha jelentést tettek neki, vagy engedélyét kérték, mindig úgy tettek, mintha egy szomorú szertartást végeznének el, a háta mögött meg összekacsintottak és lépten-nyomon igyekeztek becsapni.

Ezek az emberek, éppen, mert nem tudták megérteni őt, mind azt vallották, hogy az öreggel nincs mit beszélni, hogy sohasem érti meg terveik mélységes értelmét; hogy feleletül csak a maga frázisait hajtogatja az aranyhídról, arról, hogy a határt nem lehet átlépni egy csapat csavargóval stb. (Ők ezeket csak frázisoknak tartották.) Ezt már mindet hallották tőle. Mindaz, amit Kutuzov mondott, például: meg kell várni az élelmet; az embereknek nincs csizmájuk – mindez oly egyszerű volt, az pedig,

amit ők javasoltak, olyan bonyolult és okos, hogy az ő szemükben nyilvánvaló volt: Kutuzov már öreg és ostoba, ők pedig hatalmas és lángeszű hadvezérek. Ez a hangulat, ez a vezérkari pletykálkodás különösen Wittgenstein, a fényestehetségű tengernagy, a pétervári hős seregének csatlakozása után érte el tetőfokát. Kutuzov látta ezt, de csak sóhajtott egyet és vállat vont. Csak egyszer, Berezina után gurult dühbe és írta a következő levelet Bennigsennek, aki külön jelentést tett az uralkodónak.

„Betegségére, rohamaira való tekintettel, e levél átvétele után excellenciád szíveskedjék Kalugába indulni, és ott megvárni ő császári felségének további parancsait és rendelkezéseit."

De Bennigsen elküldése után nyomban megérkezett a hadsereghez Konsztantyin Pavlovics nagyherceg, aki az elején részt vett a hadjáratban – és akit Kutuzov távolított el. Most a nagyherceg a hadsereghez érkezve közölte Kutuzovval, hogy a császár őfelsége nincs megelégedve, mert csapataink gyér sikereket aratnak és lassan mozognak. A napokban maga az uralkodó is a hadsereghez szándékozik jönni.

Az öregember, aki ugyanolyan jártas volt az udvari dolgokban, mint a haditudományban, az a Kutuzov, akit ugyanannak az évnek augusztusában az uralkodó akarata ellenére választottak főparancsnokká, aki eltávolította a hadseregből a trónörökös nagyherceget, aki hatalmánál fogva, az uralkodó akarata ellenére elrendelte Moszkva feladását – ez a Kutuzov most azonnal megértette, hogy az ő ideje lejárt, ő már eljátszotta szerepét, és hogy az a látszólagos hatalma már nincs meg többé. Nemcsak az udvari viszonyok alakulásából látta ezt. Egyrészt látta, hogy az a katonai vállalkozás, amelyben ő megjátszotta a maga szerepét, véget ért; érezte, hogy ő teljesítette hivatását. Másrészt ugyancsak akkor fizikai kimerültséget kezdett érezni öreg testében, szükségét érezte a fizikai pihenésnek.

November huszonkilencedikén Kutuzov bevonult Vilnába, az ő derék Vilnájába, ahogyan mondta. Pályafutása alatt kétszer is volt Vilna kormányzója. Az épen maradt, gazdag Vilnában az élet kényelmein kívül, amelyeket már olyan régóta nélkülözött, megtalálta régi barátait, régi emlékeit. Egyszeribe hátat fordított minden katonai és politikai gondnak, belemerült a megszokott, nyugalmas életbe – már amennyire nyugton hagyták a körötte kavargó szenvedélyek – mintha nem tartoznék rá, ami azokban a történelmi időkben történt vagy történni fog.

Csicsagov az elvágások, a visszavetések egyik legszenvedélyesebb híve, Csicsagov, aki eleinte Görögország, aztán meg Varsó felé akart elterelő hadmozdulatot végrehajtani, de semmiképp sem akart odamenni, ahová parancsolták neki; Csicsagov, akit arról ismertek, hogy bátran beszél a cárral, Csicsagov, aki azt hitte, jót tett Kutuzovval, mert amikor 1811-ben következtében elküldték, hogy Kutuzov tudta nélkül kösse meg a békét Törökországgal, miután meggyőződött arról, hogy a békét már megkötötték, elismerte az uralkodó előtt: a béke megkötésének érdeme Kutuzové; ez a Csicsagov fogadta elsőnek Kutuzovot Vilnában, a kastélynál, amelyet Kutuzov szállásául szemeltek ki. Csicsagov haditengerész-egyenruhában, tőrrel az olda-

Pierre-t felszabadítják a partizánok.

lán, sapkáját hóna alatt tartva jelentést tett Kutuzovnak és átadta a város kulcsait. A fiatalok lenéző, de mégis tisztelettudó modora az eszefogyott öregemberrel szemben a legnagyobb mértékben megnyilvánult Csicsagov egész viselkedésében, mert már tudta, milyen vádakat szórnak Kutuzovra.

Kutuzov Csicsagovval beszélgetve a többi közt azt mondta, hogy azok az edényt szállító fogatok, amelyeket Boriszovónál elzsákmányoltak tőle, épségben vannak, és vissza fogja kapni őket.

– *C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez donner des dîners*[8] – fortyant fel Csicsagov. Minden szavával igyekezett bizonyítani a maga igazságát és ezért azt hitte, hogy Kutuzovnak is ez a fő gondja. Kutuzov elmosolyodott finom, átható mosolyával, majd vállat vont és azt felelte:

– *Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis.*[9]

Kutuzov Vilnában, az uralkodó akarata ellenére nagy csapatot tartott vissza. Ahogy bizalmasai mondták, nagyon rendetlen életmódot folytatott és testben legyengült vilnai tartózkodása alatt. Kelletlenül foglalkozott a hadsereg ügyeivel, mindent tábornokaira bízott és mialatt az uralkodót várta, átengedte magát a szórakozásoknak.

Az uralkodó, aki kíséretével – Tolsztoj gróffal, Volkonszkij herceggel, Arakcsejevvel és másokkal – december hetedikén indult el Pétervárról, december tizenegyedikén megérkezett Vilnába és útiszánján egyenest a kastélyba hajtatott. A kastélynál, az erős hideg ellenére is ott állt vagy száz tábornok és vezérkari tiszt, teljes díszben, és ott állt a Szemjonovszkij-ezred díszőrsége is.

A futár, aki egy verejtékező hármasfogattal az uralkodó előtt odanyargalt a kastélyhoz, azt kiáltotta: „Jön!" Konovnyicin rohant az előcsarnokba, hogy jelentse Kutuzovnak, aki a kapus kis fülkéjében várakozott.

Egy perc múlva teljes díszben megjelent az öreg nagy, kövér alakja, a mellén ott díszlett minden kitüntetése, a hasát feszes szalag fogta körül. Imbolygó léptekkel kiment a tornácra. Feltette kalapját, kezébe vette kesztyűjét és oldalvást, nehézkesen lépkedve lefelé a lépcsőfokokon, lement, kezébe vette az előkészített jelentést, hogy majd átnyújtsa az uralkodónak.

Lótás-futás, suttogás. Megint szilajul tovaságuld egy trojka; minden szem a nyargalvást közeledő szánra szegeződik, amelyben már látni lehet az uralkodó és Volkonszkij alakját.

Mindez az ötvenéves megszokás folytán fizikailag izgatóan hatott az öreg tábornokra; körültapogatta magát, megigazította kalapját, és abban a pillanatban, amikor az uralkodó a szánból kiszállva ráemelte tekintetét, Kutuzov felegyenesedett, kihúzta magát, átnyújtotta a jelentést és egyenletes, behízelgő hangján beszélni kezdett.

---

[8] Ezzel azt akarja mondani, hogy nincs miből ennem. Ellenkezőleg, még önt is el tudom látni abban az esetben, ha ebédeket akarna adni.

[9] Csak azt akartam mondani, amit mondok.

Az uralkodó egy gyors pillantással tetőtől talpig végigmérte Kutuzovot, egy pillanatra elkomorodott, de aztán erőt vett magán, odament, széttárta karját és megölelte az öreg tábornokot. Ez az ölelés, megint csak a régi megszokott benyomás folytán, na meg bensőséges jelentősége folytán a szokásos hatással volt Kutuzovra; sírva fakadt.

Az uralkodó üdvözölte a tiszteket és a Szemjonovszkij-díszőrséget, még egyszer kezet fogott az öreggel és elindult vele a kastélyba.

A császár a tábornaggyal együtt maradva, elégedetlenségét fejezte ki az ellenség üldözésének lassúsága miatt, a Krasznojénál és a Berezinánál elkövetett hibák miatt és közölte elképzeléseit a határon túlra tervezett háborúra vonatkozóan. Kutuzov nem tett sem ellenvetést, se megjegyzést. Az az engedelmes, értelmetlen kifejezés, amellyel két évvel ezelőtt az austerlitzi csatatéren hallgatta az uralkodó parancsait, most ismét rámerevült arcára.

Amikor nehézkes, imbolygó járásával kiment a dolgozószobából és fejét lehajtva elindult a termen át, egy hang megállította:

– Főméltóságú uram – mondta valaki.

Kutuzov felemelte a fejét és sokáig nézett Tolsztoj gróf szemébe, aki valami kis holmit tartott előtte egy ezüst tálon. Kutuzov mintha nem értette volna, mit akarnak tőle.

Aztán mintha észbekapott volna: duzzadt arcán alig észrevehető mosoly suhant át, mélyen, tisztelettudóan meghajolt és átvette a tálcán fekvő tárgyat. Első osztályú György-kereszt volt.

XI

Másnap ebéd és bál volt a tábornagynál, amelyet az uralkodó is megtisztelt megjelenésével. Kutuzovot első osztályú György-kereszttel tüntették ki; az uralkodó a legnagyobb tisztességben részesítette; de mindenki tudta, hogy az uralkodó elégedetlen a tábornaggyal. Megőrizték az illemet, maga az uralkodó járt elöl jó példával; de mindenki tudta, hogy az öreg hibás és semmire se való. Amikor Kutuzov a bálban régi, Katalin-korabeli szokás szerint az uralkodó beléptekor megparancsolta, hogy rakják a lába elé a zsákmányolt zászlókat, az uralkodó kelletlenül összeráncolta homlokát és olyan szavakat mondott, amelyekből némelyek szerint ez csendült ki: „vén komédiás".

Az uralkodó elégedetlensége Kutuzovval szemben még fokozódott Vilnában, főként azért, mert Kutuzov láthatóan nem akarta vagy nem tudta megérteni a küszöbönálló hadjárat jelentőségét.

Amikor másnap délelőtt az uralkodó azt mondta a nála összegyűlt tiszteknek: „Önök nemcsak Oroszországot mentették meg, önök megmentették Európát is" – már akkor mindenki tudta, hogy a háborúnak nincs vége.

Csak Kutuzov nem akarta megérteni és nyíltan kifejezte azt a véleményét, hogy az új háború nem javíthat Oroszország helyzetén és nem növelheti dicsőségét, hanem csakis ronthat helyzetén, csakis lejjebb szállíthatja

a dicsőségnek arról a legmagasabb fokáról, amelyen az ő véleménye szerint most áll. Igyekezett bebizonyítani az uralkodónak, hogy lehetetlen újabb csapatokat toborozni; beszélt a lakosság nehéz helyzetéről, a kudarc lehetőségéről stb.

Ilyen lévén a hangulat, a tábornagy természetesen a küszöbönálló háború akadályának és fékjének látszott.

Ahhoz, hogy elkerüljék az összeütközést az öreggel, önként kínálkozott a megoldás: miként Austerlitznél, mint a hadjárat elején Barclay esetében történt, ki kell húzni a főparancsnok alól a hatalomnak azt a talaját, amelyen áll, anélkül, hogy izgatnák vagy szólnának neki és az uralkodó alá kell tolni.

Evégett lassanként átalakították a vezérkart, Kutuzov vezérkarának egész lényeges ereje megsemmisült vagy átkerült az uralkodóhoz. Toll, Konovnyicin, Jermolov más beosztást kapott. Nyíltan azt hangoztatta mindenki, hogy a tábornagy nagyon gyenge és hogy megrendült az egészsége.

Gyengének és betegnek kellett lennie különben is, hogy átadja a helyét az utódjának. Az ő egészsége pedig csakugyan gyenge volt.

Amilyen természetesen, egyszerűen és fokozatosan tette meg az utat Kutuzov Törökországból a pétervári kincstári palotáig, hogy népfelkelőket toborozzon; onnan meg a hadseregig, éppen akkor, amikor szükség volt rá, most, amikor már eljátszotta a szerepét, ugyanolyan természetesen, fokozatosan és egyszerűen jelent meg az az új tényező, akire szükség volt.

Az 1812-es háborúnak a minden orosz szív számára oly drága jelentőségén kívül egy másik jelentőséget is kellett kapnia: európai jelentőséget.

A népek nyugatról keletre való áramlását a népek keletről nyugatra való áramlásának kellett követnie, és ehhez az új háborúhoz új ember kellett, akinek más tulajdonságai, más nézetei vannak, mint Kutuzovnak, akit más indítékok mozgatnak.

Első Sándor a népek keletről nyugatra áramlásához és a népek közötti határok visszaállításához éppen annyira nélkülözhetetlen volt, mint amennyire nélkülözhetetlen volt Kutuzov Oroszország megmentéséhez és dicsőségének kivívásához.

Kutuzov nem értette azt, mit jelent Európa, az egyensúly, Napoleon. Nem is érthette. Az orosz nép képviselőjének, miután az ellenség megsemmisült, Oroszország felszabadult és dicsőségének legmagasabb fokára emelkedett, az orosz embernek mint orosz embernek már nem volt többé mit tennie. A nemzeti háború képviselőjének nem maradt más hátra, csak a halál. Meg is halt.

XII

Pierre, ahogy többnyire történni szokott, a fogságban elszenvedett fizikai nélkülözések és erőfeszítések egész súlyát csak akkor érezte igazán, amikor ezek a nélkülözések és erőfeszítések már megszűntek. A fogságból való kiszabadulása után megérkezett Orjolba, és a megérkezését követő harmadik

napon, amikor Kijevbe készült, megbetegedett és három hónapig Orjolban feküdt; ahogy az orvosok mondták, epelázat kapott. Noha az orvosok gyógyították, eret vágtak rajta és orvosságokkal itatták, mégiscsak meggyógyult.

Mindaz, ami Pierre-rel a kiszabadulásától fogva a betegségéig történt, alig hagyott benne valami benyomást. Csak arra a szürke, komor, hol esős, hol havas időre emlékezett, meg arra a belső fizikai ernyedtségre, a lába meg oldala fájására; csak az emberek közös sanyarúságának, szenvedéseinek általános benyomására emlékezett; csak az őt faggató tisztek, tábornokok nyugtalanító kíváncsiságára meg a saját fáradozására, hogy kocsit és szekeret találjon; és ami a fő, emlékezett arra, hogy akkoriban képtelen volt bármilyen érzésre és gondolatra is. Szabadulásának napján látta Petya Rosztov holttestét. Ugyanazon a napon megtudta, hogy Andrej herceg még több mint egy hónapig élt a borogyinói csata után és csak nemrég halt meg Jaroszlavlban, Rosztovék szállásán. Ugyanazon a napon Gyenyiszov, aki ezt a hírt közölte Pierre-rel, beszélgetés közben említést tett Hélène haláláról is, azt gondolva, hogy Pierre ezt már régóta tudja. Pierre akkor mindezt csak furcsának tartotta. Érezte, hogy nem foghatja fel mindezeknek a híreknek a jelentőségét. Akkor csak igyekezett mihamarább eltávozni arról a helyről, ahol az emberek öldösték egymást, elmenni egy csendes menedékhelyre, hogy ott magához térjen, pihenjen és átgondolja mindazt a sok új és furcsa dolgot, amit ez alatt az idő alatt megismert. De mihelyt Orjolba érkezett, megbetegedett. Amikor betegsége után magához tért, két szolgáját, Tyerentyijt és Vaszkát pillantotta meg maga mellett, akik Moszkvából jöttek hozzá, meg a legidősebb hercegnőt, aki Jelecben, Pierre birtokán élt, és amikor megtudta, hogy kiszabadult és betegségbe esett, ő is eljött hozzá, hogy ápolja.

Pierre gyógyulásának idején csak apránként szokott el az utóbbi hónapok megszokott benyomásaitól és szokott hozzá ahhoz, hogy holnap senki se hajtja sehová, a meleg ágyat senki se veszi el tőle, biztosan lesz ebédje, teája, vacsorája. De álmában még sokáig látta magát a fogság régi körülményei közt. Ugyancsak apránként értette meg azokat a híreket is, amelyeket a fogságból való kiszabadulása után megtudott: Andrej herceg halálát, a felesége halálát, a franciák pusztulását.

A szabadság boldog érzése – azé az emberbe beleoltott, elrabolhatatlan, teljes szabadságé, amelynek az első pihenőhelyen ébredt tudatára, miután elhagyták Moszkvát – ez a szabadság töltötte el Pierre lelkét gyógyulása alatt. Csodálkozott azon, hogy ezt a külső körülményektől független, belső szabadságot most mintegy megtetézi és fényűző járulékként körülveszi a külső szabadság is. Egyedül volt egy idegen városban, ismerősök nélkül. Senki se követelt tőle semmit; nem küldték sehová. Mindene megvolt, amit akart; megszűntek a feleségére vonatkozó gondolatai – amelyek örökké gyötörték – mert már a felesége sem volt többé.

– Jaj, de jó! De nagyszerű! – mondta magában, amikor odatolták elébe a tisztán megterített asztalt az illatos erőlevessel, vagy amikor éjszakára

belefeküdt a puha, tiszta ágyba, vagy amikor eszébe jutott, hogy nincs többé a felesége, nincsenek többé a franciák. – Jaj, de jó! Jaj, de nagyszerű!

Régi szokása szerint feltette magának a kérdést: „De aztán mi lesz? Mit csinálok majd?" És mindjárt felelt is magának: „Semmi. Élni fogok. Jaj, de nagyszerű!"

Az, ami miatt azelőtt kínozta magát, amit állandóan keresett – az élet célja most nem létezett számára. Ez a keresett életcél most nem véletlenül, nemcsak a jelen pillanatban nem létezett számára, hanem – érezte – ilyen cél nincs is és nem is lehet. Éppen az életcélnak ez a hiánya adta meg a szabadságnak azt a teljes, örömteli tudatát, amely ekkoriban legfőbb boldogsága volt.

Nem lehetett célja, mert már volt hite – nem holmi szabályokba, vagy szavakba, vagy gondolatokba, hanem a mindig érzékelt, élő Istenbe vetett hite. Azelőtt azokban a célokban kereste, amelyeket maga elé tűzött. Ez a célkeresés csak az Isten keresése volt; fogságában hirtelen – nem szavak vagy elmélkedések útján, hanem közvetlen érzéssel – ráébredt arra, amit már rég mondott neki a dadája: itt van az Isten, itt van mindenütt. A fogságban megtudta, hogy Karatajevban az Isten nagyobb, végtelenebb és megfoghatatlanabb, mint a Mindenség Építőmesterében, akiben a szabadkőművesek hisznek. Olyanformán érezte magát, mint aki a keresett tárgyat maga előtt, a lábánál találja meg, holott látását megfeszítve, messze előre nézett. Egész életében valahová messze, a körötte levő emberek feje fölé nézett, pedig nem kellett volna megerőltetnie a szemét, hanem csak maga elé kellett volna néznie.

Azelőtt nem látta meg a nagyot, a megfoghatatlant és a végtelent semmiben sem. Csak érezte, hogy lennie kell valahol, és kereste. Mindenben, ami közeli és érthető, csupán korlátolt, sekélyes, mindennapi, értelmetlen dolgot látott. Szellemi távcsővel felfegyverkezve a messzeségbe nézett, oda, ahol ez a sekélyes, mindennapi dolog, a távol ködébe burkolva nagynak és végtelennek látszott, pusztán azért, mert homályosan lehetett látni. Ilyennek látta az európai életet, a politikát, a szabadkőművességet, a filozófiát, az emberbarátságot. De akkor is, azokban a pillanatokban, amelyeket gyengesége pillanatainak tartott, elméje belehatolt ebbe a messziségbe és ugyanazt a sekélyes, hétköznapi, értelmetlen dolgot látta ott. Most pedig megtanulta meglátni a nagyot, az örökkévalót, a végtelent mindenben, és természetesen hogy jobban lássa és gyönyörködjék a szemléletében, eldobta azt a távcsövet, amelyen keresztül eddig elnézett az emberek feje fölött, és boldogan szemlélte maga körül az örökké változó, örökké nagy, megfoghatatlan és végtelen életet. Minél közelebbről nézte, annál nyugodtabb és boldogabb lett. Most már nem létezett számára az a szörnyű „miért", amely azelőtt mindig lerombolta gondolatainak építményét. Most erre a „miért"-re mindig készen volt lelkében az egyszerű válasz: azért, mert van Isten, az az Isten, akinek akarata nélkül egy hajszál sem hull le az ember fejéről.

Pierre jóformán semmit sem változott külső viselkedésében. Külsőleg pontosan ugyanolyan volt, mint azelőtt. Ugyanolyan szórakozott volt és mintha nem az érdekelné, ami a szeme előtt van, hanem valami sajátos, különös dolog. Régebbi és mostani állapota között csak annyi volt a különbség, hogy azelőtt, amikor megfeledkezett arról, ami ott volt előtte, vagy amit mondtak neki, szenvedően összeráncolta homlokát, mintha iparkodnék, de nem tudna felismerni valamit, ami messzire esik tőle. Most is ugyanúgy megfeledkezett arról, amit mondtak, ami ott volt előtte; de most alig észrevehető, egy kissé gúnyos mosollyal szemügyre vette azt, ami előtte volt, figyelt arra, amit mondtak, habár láthatólag egészen mást látott és hallott. Azelőtt derék, de boldogtalan embernek látszott; ezért az emberek önkéntelenül eltávolodtak tőle. Most az életöröm mosolya állandóan ott játszott a szája körül, a szemében ott ragyogott az együttérzés az emberekkel, az a kérdés: ugyanolyan elégedettek-e, mint ő? És az emberek kellemesen érezték magukat a jelenlétében.

Azelőtt sokat beszélt, heveskedett beszéd közben és keveset figyelt másokra; most ritkán ragadtatta el magát, ha beszélt és tudott úgy hallgatni, hogy az emberek szívesen elmondták neki legbensőbb titkaikat is.

A hercegnő – aki sohase szerette Pierre-t és különösen ellenséges szemmel nézett rá, amióta az öreg gróf elhunyta után Pierre lekötelezettjének érezte magát – alig töltött el egy kevés időt Orjolban, ahová azzal a szándékkal ment, hogy bebizonyítsa Pierre-nek: Pierre hálátlansága ellenére is kötelességének tartja ápolni őt, nagy meglepetésére, sőt boszszúságára azt érezte, hogy szereti Pierre-t. Pierre semmivel sem igyekezett megnyerni a hercegnő jóindulatát. Csak érdeklődéssel nézegette. A hercegnő azelőtt azt érezte, hogy Pierre tekintetéből közöny és gúny árad, ha ránéz, és ő, miként mások előtt, Pierre előtt is magába húzódott és életének harcias oldalát fordította feléje; most viszont azt érezte, hogy Pierre odaférkőzött életének legbensőbb oldalaihoz is; eleinte bizalmatlanul, de később hálásan megmutatta neki jellemének rejtett jó oldalait.

A legravaszabb ember sem tudta volna ügyesebben belopni magát a hercegnő bizalmába, azzal, hogy felidézi legszebb ifjúságának emlékeit, és együttérzést mutat iránta; Pierre fortélya abból állt, hogy csupa kedvtelésből igyekezett az emberi érzéseket előcsalogatni ebben a harapós, száraz, a maga módján büszke hercegnőben.

– Igen, ő nagyon, nagyon jó ember, ha nem rossz emberek befolyásolják, hanem olyanok, mint én – mondta magában a hercegnő.

A Pierre-ben végbement változást a maguk módján észrevették szolgái: Tyerentyij és Vaszka is. Azt állapították meg, hogy sokkal közvetlenebb lett. Tyerentyij, amikor levetkeztette urát, a csizmát és a ruhát kezében tartva, gyakran, miután már jóéjszakát kívánt, még mindig halo-

gatta a távozást, várta, nem elegyedik-e szóba vele a gazdája. Pierre többnyire vissza is tartotta Tyerentyijt, mert észrevette, hogy Tyerentyij szeretne elbeszélgetni vele.

– No, hát mondd csak... hogy szereztetek élelmet? – kérdezte; és Tyerentyij elkezdett beszélni a moszkvai dúlásról, a megboldogult grófról; sokáig ott állt a ruhával; hol ő beszélt, hol meg, ritkábban, Pierre elbeszélését hallgatta, majd azzal a kellemes tudattal ment ki az előszobába, hogy bizalmas és barátságos viszonyban van a gazdájával.

Az orvos, aki Pierre-t gyógyította és mindennap meglátogatta és óraszámra elüldögélt Pierre-nél – noha az orvosok szokása szerint kötelességének tartotta, hogy úgy viselkedjék, mintha minden perce drága volna a szenvedő emberiség számára – elmondta kedvelt történeteit, megfigyeléseit a betegek természetéről általában, a hölgyekéről különösen.

– Hát igen, ilyen emberrel kellemes elbeszélgetni, nem úgy, mint a vidékiekkel – mondta.

Orjolban lakott néhány fogoly francia tiszt, az orvos egyszer elvitte Pierre-hez az egyiket, egy fiatal olasz tisztet.

A tiszt aztán el-eljárt Pierre-hez, és a hercegnő szinte nevetett azon, milyen gyöngéd érzelmekkel viseltetik az olasz Pierre iránt.

Az olaszon látszott, hogy csak akkor boldog, ha Pierre-hez jöhet, társaloghat vele, beszélhet neki a múltjáról, az otthoni életről, szerelméről, ha kiönthette előtte a franciákkal, de különösen Napoleonnal szemben érzett keserűségét.

– Ha minden orosz csak egy kicsit is hasonlít önhöz – mondta Pierrenek – *c'est un sacrilège que de faire la guerre à un peuple comme le vôtre.*[10] Ön, aki oly sokat szenvedett a franciáktól, még csak nem is haragszik rájuk.

Pierre az olasznak ezt a szenvedélyes szeretetét csakis azzal érdemelte meg, hogy előcsalogatta lelkének legjobb vonásait és gyönyörködött bennük.

Pierre-t orjoli tartózkodásának vége felé felkereste régi ismerőse, a szabadkőműves Willarski gróf, az, aki 1807-ben bevezette a páholyba. Willarski egy gazdag orosz nőt vett feleségül, akinek nagy birtokai voltak az orjoli kormányzóságban, és most ideiglenesen tisztséget vállalt a város élelmezési hivatalában.

Amikor megtudta, hogy Bezuhov Orjolban van, bár sose volt bizalmas ismeretségben vele, a barátságnak és a belső közelségnek azokkal a jeleivel látogatta meg, amilyeneket rendszerint csak akkor nyilvánítanak egymás iránt az emberek, ha a sivatagban összetalálkoznak. Willarski unatkozott Orjolban és boldog volt, hogy vele egy társadalmi körbe tartozó emberrel találkozik, akinek érdeklődése – ahogy ő gondolta – egybevág az övével.

De nagy csodálkozására hamarosan azt vette észre, hogy Pierre nagyon

[10] szentségtörés háborút indítani egy olyan nép ellen, mint az öné.

elmaradt az igazi élettől, és ahogy Willarski magában meghatározta Pierre állapotát: közömbösségbe és önzésbe merült.

– *Vous vous encroutez, mon cher*[11] – mondta neki, jóllehet most kellemesebben érezte magát Pierre-rel, mint azelőtt és mindennap eljárt hozzá. Pierre-nek pedig, ha most Willarskira nézett és hallgatta, különös volt elgondolni, mert hihetetlennek tetszett, hogy nem is olyan régen még ő maga is ilyen volt.

Willarski nős, családos ember volt, akit a felesége birtokának ügyei, a hivatal és a családja kötött le. Azt hitte, hogy ezek a foglalatosságok csak akadályok az életben, és mind megvetendő, mert csak az ő és családja egyéni javát célozzák. Általában a katonai, közigazgatási, politikai és szabadkőműves elgondolások kötötték le figyelmét. Pierre nem igyekezett megváltoztatni Willarski véleményét, nem ítélte el, de most már állandósult, csendes, boldog, gúnyoros mosolyával gyönyörködött ebben a furcsa, oly ismerős jelenségben.

Willarskihoz, a hercegnőhöz, az orvoshoz és akikkel csak találkozott, mindazokhoz való viszonyában egy új vonás jelent meg, amellyel megnyerte mindenkinek a rokonszenvét – annak a lehetőségnek elismerése: hogy mindenkinek megvan a joga, hogy a maga módján gondolkozzék, érezzen, a maga módján szemlélje a dolgokat; annak elismerése, hogy szavakkal nem lehet megváltoztatni az emberek meggyőződését. Ez a mindenkiben meglevő természetes sajátság, amely azelőtt annyira izgatta és bosszantotta Pierre-t, most az emberek iránt táplált együttérzésének és érdeklődésének alapja lett. Az emberek nézeteinek különbsége, sőt néha teljes ellentéte tulajdon életükkel és egymással, örömet okozott Pierre-nek és gúnyos, szelíd mosolyra fakasztotta.

A gyakorlati dolgok terén Pierre most egyszeribe azt érezte, hogy megvan benne az a súlypont, amely azelőtt nem volt meg. Azelőtt minden pénzkérdés állandóan izgalomba ejtette, kivált akkor volt tanácstalan, ha pénzt kértek tőle, ami igen gyakran megesett vele, hiszen nagyon gazdag ember volt. „Adjak vagy ne adjak? – kérdezte magától. – Nekem van, neki meg kell. De a másiknak még jobban kell. Melyiüknek kell jobban? De lehet, hogy mind a ketten szélhámosok." Azelőtt semmilyen kivezető utat nem talált az ilyen találgatásokból és adott mindenkinek, míg volt mit adnia. Pontosan ugyanígy habozott azelőtt minden egyes kérdésben, amely vagyonára vonatkozott, amikor az egyik azt mondta, így kell cselekedni, a másik meg mást tanácsolt.

Most, nagy meglepetésére nem voltak többé kétségei, nem habozott az ilyen kérdésekben. Most mindjárt felbukkant benne az a bíró, aki – ő maga se tudta, milyen törvények alapján – eldöntötte, hogy mit kell és mit nem kell tennie.

Most is közömbös volt a pénzügyek iránt, mint azelőtt; de most kétségtelenül tudta, mit kell és mit nem kell cselekednie. Ennek az új bíró-

[11] Egészen begyöpösödött, kedves barátom.

nak az első szereplésére akkor került sor, amikor egy francia hadifogoly, egy ezredes felkereste, és miután sokat beszélt saját hőstetteiről, végül oda lyukadt ki: Pierre adjon neki négyezer frankot, hogy hazaküldhesse feleségének és gyermekeinek; szinte követelés volt ez és nem is kérés. Pierre a legcsekélyebb nehézség és belső feszültség nélkül megtagadta, később maga is csodálkozott azon, hogy milyen egyszerű és könnyű az, ami azelőtt olyan megoldhatatlanul nehéznek látszott. De ugyanakkor, amikor megtagadta az ezredes kérését, elhatározta, ha kell, még a ravaszságát is latba veti, de ráveszi az olasz tisztet, hogy pénzt fogadjon el tőle, hisz nyilvánvalóan szüksége van rá. Újabb bizonyítékául annak, hogy milyen határozottá váltak a gyakorlati dolgokra vonatkozó nézetei, megoldotta felesége adósságának kérdését és azt a kérdést, újjáépítsék-e vagy ne építsék újjá a moszkvai házakat és nyaralókat.

Orjolban fel-felkereste a jószágkormányzója, és Pierre általános számvetést csinált vele megváltozott jövedelmeiről. Moszkva égése a jószágkormányzó számítása szerint körülbelül kétmillió rubelébe került Pierrenek.

A jószágkormányzó kárpótlásul egy másik számvetést terjesztett Pierre elé: jövedelmei e veszteségek ellenére sem csökkennek, hanem gyarapodnak, ha megtagadja a grófné hagyta adósságok megfizetését – hisz őt erre amúgy se lehet kötelezni – és ha nem építteti újjá moszkvai házait, meg a Moszkva környékit, amelyek évente nyolcezer rubelbe kerültek és nem jövedelmeztek semmit.

– Igen, igen, ez igaz – mondta Pierre vidáman mosolyogva. – Igen, igen, semmi szükségem sincs rájuk. A rombolástól csak még gazdagabb lettem.

De januárban megjött Moszkvából Szaveljics, elmondta, mi a helyzet Moszkvában, elmondta, milyen költségvetést készített az építész a ház és a Moszkva környéki nyaraló újjáépítésére; úgy beszélt mindezekről mint elintézett dolgokról. Ugyanekkor Pierre levelet kapott Pétervárról Vaszilij hercegtől és más ismerőseitől. A levelek a felesége adósságairól szóltak. Pierre úgy döntött, hogy a jószágkormányzó terve, amely annyira megtetszett neki, nem helyes; hogy Pétervárra kell utaznia, el kell intéznie felesége ügyeit és építkeznie kell Moszkvában. Hogy miért kellett mindez, maga se tudta; de azt kétségtelenül tudta, hogy ezt így kell! Jövedelme ennek folytán egynegyedére csökkent. De ennek meg kellett lennie – ezt érezte.

Willarski Moszkvába készült, elhatározták, hogy együtt utaznak.

Pierre orjoli lábadozása alatt mindig az öröm, a szabadság, az élet jó érzését tapasztalta; amikor pedig utazása alatt a szabad világban találta magát, száz meg száz új arcot látott, ez az érzés csak még jobban megerősödött benne. Az egész utazás alatt olyan örömet érzett, mint a vakációs diák. Minden személy új tartalmat nyert az ő szemében: a kocsis, a postamester, a parasztok, akikkel az úton vagy a falvakban találkozott.

Willarski jelenléte és megjegyzései, aki állandóan sopánkodott, mennyire szegény és tudatlan Oroszország, mennyire elmaradt Európától, csak fokozták Pierre örömét. Ott, ahol Willarski csak halált látott, Pierre az életrevalóság szokatlanul hatalmas erejét látta, azt az erőt, amely még a hóban is fenntartotta ezen az óriási területen ennek az éplelkű, rendkívüli, egységes népnek az életét. Nem szállt vitába Willarskival, látszólag helyeselt is neki (mivel a színlelt helyeslés a legkurtább módja volt annak, hogy elkerüljék a vitát, amelyből úgyse sült volna ki semmi), és boldogan mosolyogva hallgatta.

XIV

Amilyen nehéz megmagyarázni, miért és hová sietnek a feldúlt boly hangyái, az egyik elfelé a bolyból, egy-egy morzsát, tojást vagy tetemet cipelve, a többiek meg vissza a bolyba; miért ütköznek össze, miért kergetik egymást, miért verekszenek – ugyanolyan nehéz volna megmagyarázni, milyen okok késztették az oroszokat arra, hogy a franciák kitakarodása után összeverődjenek azon a helyen, amelyet azelőtt Moszkvának hívtak. De éppúgy, ahogy a feldúlt boly körül szétszóródott hangyákon, a tömérdek nyüzsgő rovar szívósságán, energiáján látni lehet, hogy bár teljesen elpusztult a boly, szétdúltak mindent, megmaradt valami elpusztíthatatlan, anyagtalan dolog, ami a boly egész erejét alkotja, azonképpen Moszkva is ugyanaz volt október havában, mint augusztusban, noha nem volt ott se hatóság, se templom, se szent ereklyék, se kincsek, se házak. Minden elpusztult, kivéve egy anyagtalan, de hatalmas és elpusztíthatatlan dolgot.

Azoknak az embereknek az indítékai, akik az ellenség kisöprése után mindenfelől Moszkvába igyekeztek, nagyon is különfélék, egyéniek és – főleg eleinte – javarészt vadak, állatiasak voltak. Csak egy indíték volt közös mindenkiben: a törekvés oda, arra a helyre, amelyet egykor Moszkvának hívtak, hogy ott folytassa tevékenységét.

Moszkvának egy hét múlva már tizenötezer, két hét múlva huszonötezer lakosa volt és így tovább. Ez a szám egyre emelkedett és emelkedett, 1813 őszén már a lakosság előző évi számát is felülmúlta.

Az első oroszok, akik Moszkvába mentek, Wintzingerode csapatának kozákjai, a szomszédos falvakból való parasztok meg az elmenekült moszkvai lakosok voltak. A feldúlt Moszkvába visszatérő oroszok, mivel kifosztva találták a várost, maguk is fosztogatni kezdtek. Folytatták azt, amit a franciák csináltak. A parasztok egész szekérsorral jártak Moszkvába, hogy elvigyék a falujukba mindazt a gazdátlan holmit, amit a feldúlt moszkvai házakban és utcákon találtak. A kozákok elcipeltek táboraikba mindent, amit csak tudtak; a háztulajdonosok összeszedtek mindent, amit más házakban találtak, és a magukéba vitték azzal az ürüggyel, hogy ez az övék volt.

De az első rablókat újabbak és újabbak követték, és a fosztogatás, a fosztogatók számának szaporodásával egyenes arányban, napról napra nehezebb és nehezebb lett és egyre határozottabb formákat öltött.

A franciák üresen találták ugyan Moszkvát, de azért megvoltak benne az organikusan-szabályosan élő város formái: a különböző ipari, kereskedelmi, fényűzési, közigazgatási, vallási intézmények. Ezekben a formákban már nem volt élet, de még megvoltak. Megvoltak a többnyire áruval ellátott piacsorok, a boltok, áruházak, raktárak, bazárok: voltak gyárak, ipari üzemek; voltak paloták, gazdag házak, telis-teli fényűzési tárgyakkal; voltak kórházak, börtönök, hivatalok, templomok, székesegyházak. Minél tovább maradtak ott a franciák, annál jobban megsemmisültek a városi életnek ezek a formái, végül minden a rablás egyetlen nagy, osztatlan, élettelen színterévé olvadt össze.

Minél tovább tartott a franciák fosztogatása, annál jobban szétforgácsolódott Moszkva gazdagsága és a fosztogatók ereje. Minél tovább tartott az oroszok fosztogatása, amellyel a fővárosuk birtokba vételét megkezdték, annál gyorsabban helyreállt Moszkva gazdagsága és szabályos élete.

A fosztogatókon kívül mindenfelől csak úgy tódult Moszkva felé akár a vér a szív felé, a sok legkülönfélébb ember – kit a kíváncsiság, kit a hivatali kötelesség, kit a számítás vezérelt: háztulajdonosok, papok, magasabb és alacsonyabb rangú hivatalnokok, kereskedők, iparosok, parasztok.

Egy hét múlva már azokat a parasztokat, akik üres szekérrel mentek a városba, hogy különféle holmikat hordjanak haza, feltartóztatták a hatóságok és arra kényszerítették őket, hogy a holttesteket szállítsák el a városból. Más parasztok, társaik kudarcáról értesülve, már gabonával, zabbal, szénával megrakodva mentek a városba és a réginél alacsonyabbra szorították le az árakat. A bő kereset reményében ácsok csoportjai érkeztek Moszkvába napról napra, és mindenütt épültek az új faházak, mindenütt tatarozták a régi, leégett házakat. A kereskedők megkezdték bódéikban az árusítást. A leégett házakban lacikonyhákat és fogadókat rendeztek be. A papok sok épen maradt templomban megkezdték az istentiszteleteket. Áldozatkész emberek összeszedték, visszavitték a szétrabolt templomi tárgyakat. A hivatalnokok kis szobákban felállították posztóval bevont asztalaikat, iratszekrényeiket. A magasabb hatóságok és a rendőrség intézkedett, hogy a franciák után még megmaradt javakat osszák szét. Azoknak a házaknak a tulajdonosai, amelyekben sok, más házakból összehordott holmi volt, panaszkodtak: igazságtalannak tartották, hogy minden holmit a Granovitaja-palotába kell összehordani; mások azt hajtogatták, hogy a franciák a különféle házakból egy helyre hordták össze a holmikat, így hát igazságtalanság, hogy a háztulajdonosnak juttassák a nála talált tárgyakat. Szidták a rendőrséget és igyekeztek megvesztegetni; tízszeresen számították fel az elégett kincstári javak értékét; támogatást kértek. Rasztopcsin gróf írta a kiáltványait.

Pierre január végén megérkezett Moszkvába és berendezkedett egy épen maradt szárnyépületben. Felkereste Rasztopcsin grófot, néhány ismerősét, akik visszatértek Moszkvába. Harmadnap Pétervárra szándékozott utazni. Mindenki a győzelmet ünnepelte; mindenütt pezsgett az élet a feldúlt, de már újjáéledő fővárosban. Pierre-nek mindenki örült; mindenki látni akarta, mindenki arról faggatta, mit látott. Pierre különösen barátságos indulatot érzett mindenki iránt, akivel csak találkozott; de most önkéntelenül is óvatosabban viselkedett mindenkivel, hogy ne kösse le magát semmivel. Minden kérdésre, amelyet hozzá intéztek (voltak köztük fontosak is, egészen jelentéktelenek is) – akár azt kérdezték: hol fog lakni? újjáépíti-e a házait? mikor utazik Pétervárra? – csak annyit felelt: igen, talán, azt hiszem stb.

Rosztovékról azt hallotta, hogy Kosztromában vannak. Natasa csak ritkán jutott eszébe. Ha eszébe jutott is, csak a régmúlt idők egyik kellemes emlékeként jelent meg előtte. Nemcsak a mindennapi életkörülményektől érezte szabadnak magát, hanem ettől az érzéstől is, amelyet – úgy vélte – szántszándékkal erőltetett magára.

Moszkvába érkezése után harmadnap megtudta Drubeckojéktól, hogy Marja hercegnő Moszkvában van. Andrej herceg halála, szenvedései, utolsó napjai gyakran foglalkoztatták Pierre-t, és most újból, elevenen felmerültek emlékezetében. Amikor egy ebéd alkalmával megtudta, hogy Marja hercegnő Moszkvában van és a Vzdvizsenkán, a saját, épen maradt házában lakik, még akkor este elhajtatott hozzá.

Útközben szüntelenül Andrej hercegre, kettejük barátságára, különböző találkozásaikra, kivált a legutolsó, a borogyinói találkozásukra gondolt.

„Vajon olyan haragos hangulatban halt meg, amilyenben akkor volt? Vajon nem tárult-e fel előtte a halál küszöbén az élet magyarázata?" – gondolta Pierre. Eszébe jutott Karatajev, annak a halála, és akaratlanul is összehasonlította ezt a két embert, akik annyira különböztek egymástól, de mégis annyira hasonlítottak annak a szeretetnek alapján, amelyet ő mindkettejük iránt érzett, meg annak alapján, hogy mindketten éltek és meghaltak.

Pierre igen komoly hangulatban közeledett az öreg herceg házához. Ez a ház épen maradt. Látszottak benne a rombolás nyomai, de a ház jellege a régi maradt. Az öreg inas szigorú arccal fogadta Pierre-t, mintha tudtára akarná adni a vendégnek, hogy az öreg herceg halálával nem bomlott meg a házi rend, és azt mondta, hogy a hercegnő már a szobájába méltóztatott vonulni és vasárnaponként fogad.

– Jelents csak be; hátha mégis fogad – mondta Pierre.

– Igenis, uram – felelte az inas – tessék befáradni a képterembe.

Néhány perc múlva kijött Pierre-hez az inas és Dessalles. Dessalles átadta a hercegnő üzenetét: nagyon örül, hogy láthatja Pierre-t és kéri,

ha nem veszi zokon, hogy minden ceremónia nélkül fogadja, akkor menjen fel a szobájába.

Az egy szál gyertyával megvilágított, alacsony szobácskában ott ült a hercegnő és még egy feketeruhás nő. Pierre emlékezett rá, hogy a hercegnő mellett mindig voltak társalkodónők, de hogy kik ezek a társalkodónők, nem tudta, tehát nem emlékezett rá. „Ez is egy ilyen társalkodónő" – gondolta Pierre, amikor ránézett a feketeruhás hölgyre.

A hercegnő gyorsan felállt, hogy fogadja, és kezet nyújtott.

– Hát igen – mondta, szemügyre véve Pierre megváltozott arcát, miután Pierre kezet csókolt – így kell viszontlátnunk egymást. Ő a legutolsó időkben gyakran emlegette önt – mondta és olyan elfogódottan fordította szemét Pierre-ről a társalkodónőre, hogy Pierre egy pillanatra meglepődött.

– Úgy örültem, amikor megtudtam, hogy megmenekült. Régóta ez volt az egyetlen örömhír. – A hercegnő még nyugtalanabbul nézett a társalkodónőre és mondani akart valamit; de Pierre közbevágott.

– Elképzelheti, hogy semmit sem tudtam róla – mondta. – Azt hittem, már a csatatéren meghalt. Mindazt, amit megtudtam róla, csak másoktól, harmadkézből tudom. Csak annyit tudok, hogy Rosztovékhoz került... Milyen is a sors!

Pierre szaporán, élénken beszélt. Egyszer a társalkodónő arcára pillantott, látta a rá irányuló nyájas, kíváncsi tekintetet, és ahogy beszélgetés közben gyakran megesik, valahogy megérezte, hogy ez a feketeruhás társalkodónő kedves, derék, nagyszerű teremtés, aki egyáltalán nem zavarja Marja hercegnővel való bensőséges beszélgetését.

De amikor Rosztovékat említve kiejtette az utolsó szavakat, Marja hercegnő arca még nagyobb zavart fejezett ki. Pierre arcáról megint a feketeruhás hölgy arcára siklatta tekintetét és azt mondta:

– Hát nem ismeri meg?

Pierre még egyszer rápillantott a fekete szemű társalkodónő sápadt, vékony arcára, különös szájára. E figyelmes szempárból valami drága, rég elfelejtett és a kedvesnél is kedvesebb kifejezés sugárzott feléje.

„Nem, ez nem lehet! – gondolta. – Ez a szigorú, sovány, halvány, megöregedett arc! Ez nem lehet ő. Ez csak az emléke." De ekkor a hercegnő azt mondta: „Natasa." És az arc, a figyelmes nézésű szempár, nagy nehezen, erőlködve, ahogy a berozsdásodott ajtó nyílik, elmosolyodott, és ezen a kinyílt ajtón át annak a rég elfelejtett boldogságnak a levegője csapta meg hirtelen Pierre-t, amelyre különösen most, nem is gondolt. Megcsapta, körüllengte, teljesen elárasztotta. Amikor a hölgy elmosolyodott, már nem lehetett kétséges: ez Natasa, és ő szereti ezt a nőt.

Pierre az első pillanatban, mind Natasa, mind Marja hercegnő, de főként a maga nagy meglepetésére elárulta azt a titkot, amelyről ő sem tudott. Boldogan és szinte szenvedően-fájdalmasan elpirult. El akarta palástolni izgalmát. De minél jobban akarta palástolni, annál világosab-

ban kifejezte, hogy szereti; világosabban, mint akár a leghatározottabb szavakkal, bevallotta ezt Natasának is, Marja hercegnőnek is, magának is.

„Nem, ez csak a meglepetés miatt van" – gondolta Pierre. De mihelyt folytatni akarta a megkezdett beszélgetést Marja hercegnővel, megint Natasára tekintett, és még erősebben elömlött arcán a pirosság, még erősebben elfogta lelkét a boldog és ijedt izgalom. Belezavarodott a beszédbe és félbe is hagyta.

Pierre azért nem vette észre Natasát, mert egyáltalán nem várta, hogy itt találja, de nem azért nem ismerte meg, mert Natasában óriási változás ment végbe, mióta nem látta. Lefogyott és megsápadt. De nem ez tette felismerhetetlenné: az első pillanatban, amikor belépett, azért nem ismerhette meg, mert ezen az arcon, ebben a szempárban, amelyből azelőtt mindig az életöröm rejtett mosolya ragyogott, most, amikor Pierre belépett és először rátekintett, nyoma se volt a mosolynak; csak az a figyelmes, kedves és szomorúan kérdő tekintetű szeme ragyogott.

Pierre zavara nem zavart keltett Natasában, hanem csak megelégedést, amely alig észrevehetően megvilágította az arcát.

XVI

– Natasa eljött hozzám vendégségbe – mondta Marja hercegnő. – A gróf és a grófné a napokban érkeznek. A grófné rettenetes állapotban van. De magának Natásának is szüksége van orvosra. Szinte erőszakkal küldték velem.

– Hát igen, van-e család, akit ne ért volna csapás? – szólt Pierre és Natasához fordult. – Tudja, ez ugyanazon a napon történt, amikor minket kiszabadítottak. Én láttam is. De aranyos gyerek volt!

Natasa ránézett, és feleletül csak az a nagy szeme nyílt tágabbra és ragyogott még fényesebben.

– Mit mondhatna vagy gondolhatna az ember vigasztalásul? – szólt Pierre. – Semmit. Miért kellett meghalnia ennek az élettől duzzadó, pompás gyereknek?

– Igen, manapság nehéz volna hit nélkül élni... – mondta Marja hercegnő.

– Igen, igen. Ez a színigazság – vágott közbe sietve Pierre.

– Miért? – kérdezte Natasa és figyelmesen nézett Pierre szemébe.

– Hogyhogy miért? – szólt Marja hercegnő. – Csakis ha arra gondolunk, ami odaát vár ránk...

Natasa nem hallgatta végig Marja hercegnőt, megint kérdően nézett Pierre-re.

– Meg azért – folytatta Pierre – mert csakis akkor, ha hisszük, hogy van Isten, aki kormányoz bennünket, tudjuk elviselni az olyan veszteséget, mint az övé és a magáé – mondta Pierre.

Natasa már kinyitotta a száját, mondani akart valamit, de hirtelen meggondolta magát. Pierre gyorsan elfordult tőle és megint Marja hercegnőhöz fordult, barátjának utolsó napjairól kérdezősködött. Pierre zavara most már csaknem teljesen eltűnt, de ugyanakkor érezte, hogy eltűnt eddigi szabadsága is. Érezte, hogy most már minden szavát és cselekedetét figyeli egy bíró, akinek az ítélete drágább neki, mint bárki másé a világon. Most nemcsak beszélt, hanem állandóan latolgatta is, milyen hatást tesznek szavai Natasára. Nem szándékosan mondott csupa olyat, ami bizonyára tetszik neki; de akármit mondott is, mindig Natasa szempontjából ítélte meg magát.

Marja hercegnő, ahogy történni szokott, eleinte kelletlenül kezdett beszélni arról, hogy milyen állapotban találta Andrej herceget. De Pierre kérdései, nyugtalanul élénk tekintete, izgalomtól remegő hangja lassanként arra késztette, hogy belemerüljön a részletekbe is, amelyeket pedig maga is félt felújítani emlékezetében.

– Igen, igen... – mondta Pierre és egész testével előrehajolt Marja hercegnő felé, mohón hallgatta elbeszélését. – Igen, igen; hát megnyugodott? Megenyhült? Ő lelkének minden erejével mindig csak egyet keresett, azt, hogy teljesen jó legyen, úgyhogy ő nem félhetett a haláltól, Hibái – ha voltak – nem őbelőle fakadtak. Tehát meglágyult? – szólt Pierre. – Milyen szerencse, hogy találkozott magával – mondta Natasának és hirtelen feléje fordulva megpillantotta könnybelábadt szemét.

Natasa arca megremegett. Elkomorodott és egy pillanatra lesütötte szemét. Egy pillanatig habozott: beszéljen vagy ne beszéljen?

– Igen, ez szerencse volt – mondta halk mellhangon – nekem bizonyára szerencse volt. – Hallgatott egy keveset. – Ő is... ő is... ő is azt mondta, valahányszor beléptem hozzá, hogy épp abban a pillanatban kívánta ezt... – Natasa hangja elcsuklott. Elpirult, kezét összeszorította a térdén és szemmel láthatóan erősen küszködve magával, felemelte a fejét és gyorsan beszélni kezdett:

– Mi semmit sem tudtunk, amikor Moszkvából elindultunk. Nem is mertem érdeklődni róla. Egyszer csak azt mondja Szonya, hogy itt van velünk. Én semmit sem gondoltam, el se tudtam képzelni, milyen állapotban van; nekem csak az kellett, hogy lássam és mellette legyek – mondta remegve és lihegve. Nem engedte, hogy félbeszakítsák, elmondta mindazt, amit még soha, senkinek nem mondott el, mindazt, amit utazásuk és jaroszlavli tartózkodásuk három hete alatt átélt.

Pierre nyitott szájjal hallgatta és nem vette le róla könnyben úszó szemét. Natasát hallgatva nem gondolt sem Andrej hercegre, sem a halálra, sem arra, amit Natasa mond. Hallgatta és csak sajnálta azért a szenvedésért, amelyet most, az elbeszélés közben érez.

A hercegnő ott ült Natasa mellett, összehúzta szemöldökét, igyekezve visszatartani könnyeit, és most első ízben hallgatta bátyja és Natasa szerelme utolsó napjainak történetét.

Látszott, hogy erre a kínzó és mégis örömet okozó elbeszélésre nagy szüksége van Natasának.

Ahogy beszélt, a legjelentéktelenebb részleteket a legbensőségesebb titkokkal elegyítette, és úgy látszott, sose tudja befejezni. Többször is elismételte ugyanazt.

Odakint Dessalles hangja hallatszott, azt kérdezte, bemehet-e Nyikoluska elbúcsúzni.

– Hát ennyi az egész... az egész – mondta Natasa. Gyorsan felállt, amikor Nyikoluska belépett és csaknem szaladva indult az ajtó felé, fejét beleütötte a függönnyel eltakart ajtóba, felnyögött – talán a fájdalom miatt, talán bánatában – és kirohant a szobából.

Pierre az ajtóra nézett, amelyen Natasa kiment, és nem értette, miért maradt hirtelen egyedül az egész világon.

Marja hercegnő zökkentette ki tűnődéséből, unokaöccsére terelte a figyelmét, aki belépett a szobába.

Nyikoluska arca – hasonlított apjáéhoz – a belső ellágyulásnak abban a pillanatában, amelyet most Pierre átélt, olyan erős hatást tett rá, hogy miután megcsókolta Nyikoluskát, gyorsan felállt, elővette zsebkendőjét és az ablakhoz ment. El akart búcsúzni Marja hercegnőtől, de a hercegnő visszatartotta.

– Maradjon még egy kicsit, kérem, úgysem fekszünk mi le néha három óráig sem. Hozatok vacsorát. Menjen le, mindjárt megyünk mi is.

XVII

Pierre-t a kivilágított, nagy ebédlőbe vezették; néhány perc múlva léptek hallatszottak és belépett a szobába Natasa meg a hercegnő. Natasa nyugodt volt, bár az a mosolytalan, szigorú arckifejezés megint rámerevült az arcára. Marja hercegnő, Natasa és Pierre egyformán azt a kényelmetlen érzést tapasztalta, mely a nemrég befejezett komoly, bizalmas beszélgetést követni szokta. Az előbbi beszélgetést már nem lehet folytatni; semmiségekről csevegni restell az ember, hallgatni meg kellemetlen, mert szeretne beszélni és ez a hallgatás csaknem színlelésnek hat. Szótlanul mentek az asztalhoz. Az inasok elhúzták, majd alájuk tolták a székeket. Pierre szétbontotta a hideg szalvétát és azzal az elhatározással, hogy megtöri a csendet, Natasára és Marja hercegnőre pillantott. Látta, hogy ugyanabban a pillanatban ők is arra szánták rá magukat: mindkettőjük szemében ott ragyogott az élettel való elégedettség és annak elismerése, hogy a bánaton kívül öröm is van az életben.

– Iszik vodkát, gróf? – kérdezte Marja hercegnő, és ezek a szavak hirtelen elűzték a múlt árnyait.

– Beszéljen már magáról – mondta Marja hercegnő. – Önről olyan hihetetlen csudadolgokat beszélnek.

– Igen – felelte Pierre, most már megszokott, szelíd, gúnyos moso-

Natasa Andrej halála után.

lyával. – Még nekem magamnak is olyan csudadolgokról mesélnek, amilyeneket álmomban sem láttam. Marja Abramova meghívott magukhoz és elmondta nekem mindazt, ami történt, vagy aminek történnie kellett volna velem. Sztyepan Sztyepanics szintén kioktatott, hogy' kell elbeszélnem a viselt dolgaimat. Általában észrevettem, hogy érdekes embernek lenni nagyon kényelmes dolog (én most érdekes ember vagyok): meghívnak és – elmondják nekem a históriámat.

Natasa elmosolyodott és mondani akart valamit.

– Azt beszélték – vágott elébe Marja hercegnő – ön Moszkvában két millió rubelnyi kárt szenvedett. Igaz ez?

– Pedig háromszorta gazdagabb lettem – felelte Pierre és bár feleségének adósságai meg a szükségessé vált építkezések megváltoztatták anyagi helyzetét, mégis arról akart beszélni, hogy háromszorta gazdagabb lett.

– Kétségtelenül nyertem valamit: a szabadságot... – kezdte komolyan, de meggondolta magát, észbekapott, hogy ez túlságosan egoisztikus beszédtárgy lenne.

– De építkezik?

– Igen, Szaveljics azt parancsolja.

– Mondja, nem tudott még a grófné haláláról, amikor Moszkvában maradt? – kérdezte Marja hercegnő és nyomban elpirult, mert észbekapott: ha ilyet kérdez Pierre-nek azok után a szavai után, hogy most már szabad, akaratlanul is olyan értelmet tulajdonít e szavaknak, amilyet talán nem is szánt nekik Pierre.

– Nem – felelte Pierre. Láthatólag nem találta kényelmetlennek azt az értelmezést, amelyet Marja hercegnő adott a szabadságára vonatkozó megjegyzésének. – Orjolban tudtam meg, és el sem képzelheti, mennyire megdöbbentett. Mi nem voltunk a házastársak példaképei – mondta szaporán, miután Natasára pillantott és észrevette arcán, hogy kíváncsian hallgatja, hogyan nyilatkozik a feleségéről. – De a halála szörnyen megdöbbentett. Ha két ember összevész, mindig mind a kettő hibás. És a magunk hibája egyszeriben szörnyen súlyossá válik az olyan emberrel szemben, aki már nincs többé. Aztán meg az olyan halál... barátok nélkül, vigasztalás nélkül. Én nagyon-nagyon sajnálom – fejezte be és megelégedéssel tapasztalta, hogy Natasa arcán boldog helyeslés tükröződik.

– Így hát ön megint vőlegénynek való legényember – mondta Marja hercegnő.

Pierre hirtelen bíborvörös lett és sokáig igyekezett nem nézni Natasára. Amikor mégis rá mert pillantani, Natasa arca hideg, szigorú volt, sőt Pierre még megvetést is látni vélt rajta.

– De csakugyan látta Napoleont és beszélt is vele, ahogy mi hallottuk? – kérdezte Marja hercegnő.

Pierre felnevetett.

– Soha életemben! Mindig mindenki azt hiszi, hogy fogságba esni any-

nyi, mint vendégségbe menni Napoleonhoz. Nem láttam, sőt nem is hallottam róla. Sokkal rosszabb társaságban voltam én.

A vacsora véget ért. Pierre, bar eleinte vonakodott, hogy fogságáról beszéljen, lassanként belemelegedett az elbeszélésbe.

– De az igaz, hogy azért maradt ott, mert meg akarta ölni Napoleont? – kérdezte Natasa enyhe mosollyal. – Én már akkor sejtettem, amikor találkoztunk a Szuhareva-toronynál; emlékszik?

Pierre bevallotta, hogy ez igaz és ettől a kérdéstől fogva, Marja hercegnő, de főként Natasa kérdéseinek fonalán haladva apránként belemelegedett kalandjainak részletes elbeszélésébe.

Eleinte azzal a gúnyos, szelíd tekintettel beszélt, amellyel mostanában az embereket, különösen pedig magát nézte; később, amikor eljutott azokig a borzalmakig és szenvedésekig, amelyeket látott – bár maga sem vette észre, visszafojtott izgalommal beszélt, ahogy azok szoktak, akik emlékezetükben erős benyomásokat élnek át újra.

Marja hercegnő szelíd mosollyal nézett hol Pierre-re, hol Natasára. Ő az egész elbeszélésben csak Pierre-t és Pierre jóságát látta. Natasa egyik könyökére támaszkodva ült, az elbeszéléssel együtt folyton változott arckifejezése; egy pillanatra se vette le szemét Pierre-ről, úgy figyelte; látszott, hogy ő is átéli vele, amit elbeszél. Nemcsak a tekintete, hanem felkiáltásai és közbevetett kérdései is azt bizonyították Pierre-nek, hogy Natasa az egész elbeszélésből pontosan azt hallja ki, amit ő érzékeltetni akar. Látszott, hogy nemcsak azt érti meg, amit Pierre elmond, hanem azt is, amit ő szeretett volna ugyan, de mégsem tudott szavakba önteni. A kisgyermekkel meg a nővel való esetéről, akiknek a védelmezése miatt elfogták, a következőképpen beszélt:

– Borzalmas látvány volt... eldobált gyermekek... némelyik a tűzben... Szemem láttára húztak ki egy gyermeket... Nők, akikről lerángatták a holmijaikat, a fülbevalójukat meg kitépték...

Pierre elpirult és zavarba esett.

– Akkor jött egy lovas járőr és azokat mind, akik nem raboltak, minden férfit elvittek. Engem is.

– Ön bizonyára nem mond el mindent; bizonyára tett is valamit... – mondta Natasa, majd rövid hallgatás után hozzátette – valami jót.

Pierre folytatta elbeszélését. Amikor a kivégzésről beszélt, ki akarta kerülni a borzalmas részleteket; de Natasa követelte, hogy semmit se hagyjon ki.

Pierre beszélni kezdett Karatajevről is (már felállt az asztal mellől és járkált; Natasa követte a tekintetével), de félbehagyta.

– Nem. Úgysem érthetik meg, mit tanultam én ettől az embertől, aki irni-olvasni se tud, sőt hóbortos egy kicsit.

– De, de, csak beszéljen! – mondta Natasa. – Hol van?

– Agyonlőtték, szinte a szemem láttára. – Pierre belefogott, hogy elbeszélje visszavonulásuk utolsó napjait. Karatajev betegségét (a hangja szüntelenül remegett), majd halálát.

Pierre úgy beszélte el kalandjait, ahogy még sohasem idézte emlékezetébe őket. Most mintha új jelentőséget látott volna mindabban, amit átélt. Most, amikor mindezt elmesélte Natasának, azt a ritka élvezetet érezte, amelyet azzal nyújt a nő, hogy hallgatja a férfit – nem az *okos* nő, aki igyekszik úgy emlékezetébe vésni, amit mondanak neki, hogy gyarapítsa tudását és alkalomadtán elmondja ugyanazt, vagy igyekszik az elbeszélt dolgokat a saját mondanivalójához igazítani és mielőbb nyilvánítani okos kis észrevételeit, amelyeket szerény szellemi háztartásában kimunkált; hanem azt az élvezetet érezte, amelyet az igazi nő nyújt, aki meg van áldva azzal a tehetséggel, hogy kiválogassa és magába szívja mindazt a jót, ami csak benne van a férfi megnyilatkozásaiban. Natasa, bár maga se tudta, csupa szem-fül volt: figyelme nem siklott el Pierre egyetlen szava, hangjának egyetlen rezdülése, egyetlen tekintete, arcizmának egyetlen rándulása mellett sem. Röptében elkapta a még ki nem mondott szavakat is és egyenesen bevitte kitárt szívébe, kitalálva Pierre egész lelki tevékenységének titkos értelmét is.

Marja hercegnő megértette az elbeszélést, együttérzéssel is hallgatta, de ő most valami mást látott, ami teljesen lekötötte a figyelmét – Pierre és Natasa kölcsönös szerelmének és boldogságának lehetőségét látta meg. Ez az első ízben felötlő gondolat örömmel töltötte el lelkét.

Éjjel három óra volt. Az inasok szomorú és szigorú arccal jöttek be, hogy gyertyát váltsanak, de senki se vette észre őket.

Pierre befejezte elbeszélését. Natasa élénken csillogó szemmel, továbbra is merően és figyelmesen nézte Pierre-t, mintha meg akarná érteni még a többit, azt is, amit talán nem mondott el. Pierre boldog zavarában szégyellősen tekintett rá olykor-olykor és azon töprengett, mit mondjon most, hogy más tárgyra terelje a beszélgetést. Marja hercegnő hallgatott. Senkinek se jutott eszébe, hogy már éjjel három óra van és ideje aludni.

– Azt mondják, nyomorúság, szenvedés – mondta Pierre. – De ha most ebben a pillanatban azt mondanák nekem: maradnál-e szívesebben annak, aki a fogság előtt voltál, vagy akarod-e átélni mindezt elejétől végig? Az isten szerelmére: inkább még egyszer a fogságot és a lóhúst. Azt hisszük, ha mi kizökkenünk a megszokott kerékvágásból, akkor mindennek vége; pedig épp akkor kezdődik valami új, valami jó. Amíg van élet, addig van boldogság is. Sok, sok minden vár még ránk. Ezt én mondom önnek – fordult Natasához.

– Igen, igen – mondta Natasa, egészen másra felelve – és sem kívánnék egyebet, csak azt, hogy még egyszer átélhessek mindent elejétől végig.

Pierre figyelmesen nézett rá.

– Igen, és más semmit – ismételte határozottan Natasa.

– Nem úgy van, nem úgy van! – kiáltotta Pierre. – Én nem tehetek róla, hogy élek és élni akarok; ön sem.

Natasa hirtelen a karjára hajtotta a fejét és sírva fakadt.

– Mi lelt, Natasa? – szólt Marja hercegnő.

– Semmi, semmi. – Könnyein át rámosolygott Pierre-re. – Isten áldja, ideje már lefeküdni.

Pierre felállt és elbúcsúzott.

Marja hercegnő és Natasa, mint máskor is, elcsevegtek a hálószobában. Arról beszéltek, amit Pierre-től hallottak. Marja hercegnő nem nyilvánított véleményt Pierre-ről, Natasa sem beszélt róla.

– No, jóéjszakát, Marja – mondta Natasa. – Tudod, én gyakran félek, hogy nem beszélünk róla (Andrej hercegről), mintha attól tartanánk, hogy ezzel lealacsonyítjuk érzésünket, így aztán elfelejtjük.

Marja hercegnő mélyet sóhajtott és ezzel a sóhajjal magában elismerte: igaza van Natasának. De fennhangon nem helyeselt neki.

– Már hogy' lehetne elfelejteni? – szólt.

– Ma olyan jólesett elmondani mindent; nehéz is, fájdalmas is, de jó is. Nagyon jó – mondta Natasa – bizonyos vagyok benne, hogy Pierre csakugyan szerette őt. Azért mondtam el neki... nem baj, hogy elmondtam neki? – kérdezte hirtelen elpirulva.

– Pierre-nek? Ó, nem! Ő olyan remek ember – mondta Marja hercegnő.

– Tudod, Marie – szólt váratlanul Natasa, olyan pajkos mosollyal, amilyet már rég nem látott az arcán Marja hercegnő. – Olyan tiszta, sima és üde lett, mintha fürdőből jönne; érted – lelki fürdőből. Igaz?

– Igen – felelte Marja hercegnő – sokat nyert.

– A kabátja rövid, a haját rövidre nyíratta; szóval no, olyan, akár a fürdőből lépne ki... ahogy a papa szokott...

– Most már megértem, hogy *ő* (Andrej herceg) senkit se szeretett úgy, mint őt – mondta Marja hercegnő.

– Igen, pedig ő egészen más. Azt mondják, hogy a férfiak olyanokkal szeretnek barátkozni, akik egészen másformák. Ez bizonyára igaz is. Ugye, hogy Pierre semmiben sem hasonlított őhozzá?

– Igen, de csodálatos ember.

– No, jóéjszakát – felelte Natasa. Az a hamiskás mosoly mintha ott felejtkezett volna, még sokáig ottmaradt az arcán.

XVIII

Pierre azon a napon sokáig nem tudott elaludni; járkált fel s alá a szobájában és hol elkomorodott, mert valami nehéz kérdésen tépelődött, hol boldogan mosolygott, hol meg hirtelen vállat vont és összerázkódott.

Andrej hercegre, Natasára és szerelmükre gondolt és hol féltékenykedett, hol dorgálta magát valamiért, hol megbocsátott magának. Már reggel hat óra volt és ő még mindig csak járkált a szobában.

„No, mit csináljak; ha már másképp nem lehet?! Mit tegyek?! Hát ennek már így kell lennie" – mondta magában, gyorsan levetkezett, ágyba feküdt, boldog volt és izgatott, de azért nem voltak aggályai és kétségei.

„Akármilyen furcsa és elképzelhetetlen ez a boldogság, meg kell, mindent meg kell tenni, hogy férj és feleség legyünk" – mondta magában.

Pierre néhány nappal előbb péntekre tűzte ki Pétervárra indulásának napját. Amikor csütörtökön felébredt, Szaveljics megjelent nála, hogy utasításokat kérjen az útipoggyász csomagolására vonatkozólag.

„Hogy? Pétervárra? Mi az a Pétervár? Kim van nekem Pétervárott? – kérdezte önkéntelenül magában. – Igen, valamikor régen, még mielőtt ez történt volna, valamiért Pétervárra készültem – emlékezett vissza. – De miért is ne? Lehet, hogy csakugyan elutazom. Milyen derék, figyelmes, hogy' észben tart mindent! – gondolta Szaveljics öreg arcára tekintve. – És milyen kellemes a mosolya!" – gondolta.

– Mi az, még mindig nem akarsz szabad lenni, Szaveljics? – kérdezte Pierre.

– Minek nekem a szabadság, kegyelmes uram? Jól megvoltam én a megboldogult gróf mellett, Isten nyugosztalja, megvagyok maga mellett is, sose bántott engem senki.

– Hát a gyermekek?

– A gyermekek is megélnek, kegyelmes uram: ilyen urak mellett nem nehéz megélni.

– No, de az örököseim?! – mondta Pierre. – Hátha megint megnősülök... Hisz megeshet – tette hozzá önkéntelen mosollyal.

– Bátorkodom jelenteni: az jó is volna, kegyelmes uram.

„Milyen könnyűnek képzeli – gondolta Pierre. – Nem tudja, milyen nehéz, milyen veszélyes. Vagy túl korán, vagy túl későn... Szörnyű!"

– Mit méltóztatik parancsolni? Holnap méltóztatik utazni? – kérdezte Szaveljics.

– Nem, egy kicsit elhalasztom. Majd szólok, mikor. Ne haragudj, hogy fárasztottalak – mondta Pierre és Szaveljics mosolyát látva azt gondolta: „Milyen különös: ő nem tudja, hogy Pétervárott senkim sincs, és mindenekelőtt ennek a dolognak kell eldőlnie. Elmondjam neki? Mit szól hozzá? – gondolta Pierre. – Nem, majd valamikor később."

Reggeli közben elújságolta a hercegnőnek, hogy tegnap Marja hercegnőnél volt és ott találta – képzelje, kicsodát?! – Natasa Rosztovát.

A hercegnőn látszott, ezt a hírt semmivel sem tartja különösebbnek, mint azt, hogy Pierre Anna Szemjonovnával találkozott.

– Ismeri? – kérdezte Pierre.

– Láttam a hercegnőt – felelte a hercegnő. – Hallottam, hogy össze akarják házasítani a fiatal Rosztovval. Ez nagyon jó volna Rosztovéknak; azt mondják, teljesen tönkrementek.

– Nem azt kérdem. Rosztovát ismeri-e?

– Annak idején csak azt a históriát hallottam. Nagyon sajnálatos eset...

„Vagy nem érti, vagy színlel – gondolta Pierre. – Jobb, ha neki se mondom meg!"

A hercegnő szintén készítgette Pierre-nek az útravalót.

„Milyen jók mind – gondolta Pierre – most, amikor többé már bizo-

nyára egyiküknek se fűződik hozzá semmi érdekük, csak foglalkoznak ezekkel a dolgokkal. És mindent én értem tesznek; hát ez csodálatos."

Ugyanaznap este felkereste Pierre-t a rendőrfőnök és azt ajánlotta, hogy küldje el megbízottját a Granovitaja-palotába: vegye át a holmikat, mert ma osztják ki őket tulajdonosainak.

„Lám, ez is – gondolta Pierre a rendőrfőnök arcába tekintve – milyen derék, szép tiszt és milyen jó! Ilyen semmiségekkel foglalkozik – *most*. És még azt mondják, hogy nem becsületes és sápot húz. Micsoda badarság! Különben hát miért is ne húzna? Így nevelték. Mindenki azt csinálja. Milyen kellemes, jó arc és hogy mosolyog, ha rám néz."

Pierre Marja hercegnőhöz ment ebédre.

Az utcákon, a házak üszkös romjai közt végighajtatva, elcsodálkozott a romok szépségén. Kemencék kéményei, beomlott falak – a Rajnára és a Colosseumra emlékeztetve – egymást eltakarva húzódtak a tűzpusztította negyedeken véges-végig. A szembe jövő kocsisok és utasaik, a gerendaházakat ácsoló mesterek, a kofaasszonyok meg a boltosok mind vidáman ragyogó arccal néztek Pierre-re és mintha azt mondták volna: „Ahá, ez ő! Lássuk, mi lesz most."

Amikor belépett Marja hercegnő házába, kétség szállta meg: csakugyan igaz az, hogy ő itt volt az este, találkozott és beszélgetett Natasával? „Talán csak kitaláltam az egészet. Talán ha bemegyek, senkit se találok ott." De alig lépett be a szobába, máris testével-lelkével érezte az ő jelenlétét: egy pillanat alatt elvesztette szabadságát. Natasa ugyanabban a puha redőkben leomló fekete ruhában van, ugyanúgy fésülve, mint tegnap, de mégis egészen más. Ha tegnap is ilyen lett volna, mikor belépett a szobába, abban a pillanatban biztosan megismerte volna *őt*.

Natasa olyan, amilyennek ismerte szinte még kisgyermek korában és később, mikor Andrej herceg menyasszonya volt. Natasa szeme vidáman, kérdően fénylett, csillogott; arcán nyájas és sajátosan hamiskás kifejezés látszott.

Pierre ebédelt és ott üldögélt volna egész este, de Marja hercegnő estéli ájtatosságra akart menni. Pierre is velük tartott.

Másnap Pierre korán elment hozzájuk, ott ebédelt és ott töltötte az egész estét. Bár Marja hercegnő és Natasa láthatólag örült a vendégnek; bár most minden ebben a házban összpontosult, ami csak érdekelte Pierre-t ebben az életben, estére mégis kimerítettek minden beszédtárgyat, és a társalgás minduntalan egyik jelentéktelen témáról a másikra ugrott át és gyakran meg is szakadt. Pierre ezen az estén oly későig elüldögélt, hogy Marja hercegnő és Natasa össze-összenézett, nyilván azt várták, mikor megy már el. Pierre látta ezt, de mégsem tudott elmenni. Már kényelmetlenül, sőt feszélyezve érezte magát, de egyre csak ott ült, mert *képtelen volt* felkelni és elmenni.

Marja hercegnő látva, hogy ennek sose lesz vége, felállt és fejfájásra panaszkodva, búcsúzni kezdett.

– Szóval holnap Pétervárra utazik? – kérdezte.

– Nem. Nem utazom – felelte gyorsan, csodálkozva és szinte sértődötten Pierre. – Vagy igen, Pétervárra?! Holnap. De nem búcsúzom. Eljövök még, hátha megbíznak egy s mással – mondta. Ott állt Marja hercegnő előtt, elpirult, de csak nem ment el.

Natasa kezet nyújtott neki és kiment. Marja hercegnő ellenben ahelyett, hogy elment volna, leült a karosszékbe és sugaras, mély tekintetével szigorúan és figyelmesen nézett Pierre-re. Az a fáradtság, amelyet az imént nyilván csak színlelt, teljesen eltűnt. Hosszút, mélyet sóhajtott, mintha hosszas beszélgetésre készülne.

Pierre zavara és feszélyezettsége Natasa eltávoztával egy pillanat alatt eltűnt, izgatott élénkség váltotta fel. Gyorsan közelebb tolta székét Marja hercegnőhöz.

– Igen, én is akartam mondani valamit – kezdte, a hercegnő tekintetére válaszolva, mintha a lány is mondott volna valamit. – Segítsen nekem, hercegnő. Mit tegyek? Remélhetek? Hercegnő, kedves barátom, hallgasson meg. Én mindent tudok. Tudom, hogy nem érdemlem meg őt; tudom, hogy most nem lehet erről beszélni. De én a testvére akarok lenni. Nem, nem ezt akartam mondani... nem akarok, nem tudok az lenni...

Megállt, megtörölte kezével arcát és szemét.

– Hallgasson meg – folytatta; láthatólag erőt vett magán, hogy összefüggően beszéljen. – Nem tudom, mióta szeretem. De csakis őt, egyedül őt szerettem egész életemben. Most nem merem megkérni a kezét; de az a gondolat, hogy talán az enyém lehetne, és én elszalasztom ezt a lehetőséget... lehetőséget... borzalmas. Mondja, remélhetek? Mondja, mit tegyek! Drága hercegnő – mondta rövid hallgatás után, és megérintette a hercegnő kezét, mert az nem felelt.

– Gondolkozom azon, amit most mondott – válaszolta mégis Marja hercegnő. – Tudja, mit mondok. Igaza van abban, hogy most szerelemről beszélni neki... – A hercegnő szünetet tartott. Azt akarta mondani: szerelemről beszélni most nem lehet Natasának; de félbeszakította mondanivalóját, mert a hirtelen megváltozott Natasán már három nap óta látta, hogy Natasa nem sértődne meg, ha Pierre szerelmet vallana neki, sőt csakis erre az egyre vágyik.

– Most beszélni... nem lehet – mondta mégis Marja hercegnő.

– De hát mit tegyek?

– Bízza rám – felelte Marja hercegnő. – Én tudom...

Pierre Marja hercegnő szemébe nézett.

– Tudom, hogy szereti... megszereti önt – igazította ki magát Marja hercegnő.

Alig mondta ki ezeket a szavakat, Pierre felugrott és ijedt arccal megragadta Marja hercegnő karját.

– Miből gondolja? Azt gondolja, remélhetek... Azt gondolja? Igen?!

– Igen, azt gondolom – felelte mosolyogva Marja hercegnő. – Írjon a szüleinek. És bízza rám a dolgot. Majd én megmondom neki, ha eljön az ideje. Én is ezt kívánom. És az én szívem érzi, hogy így is lesz.

– Nem, ez nem lehet! De boldog vagyok! Nem, ez nem lehet... De boldog vagyok! Nem, ez nem lehet! – mondta Pierre és folyton csókolgatta Marja hercegnő kezét.

– Utazzék csak el Pétervárra. Így jobb! Én majd írok önnek – mondta.

– Pétervárra? Elutazzam? Hát jó, elutazom. De holnap még eljöhetek önökhöz?

Másnap el is ment Pierre, hogy elbúcsúzzék. Natasa már nem volt olyan élénk, mint az előző napokban; de azon a napon Pierre, ha néha Natasa szemébe nézett, azt érezte, hogy eltűnik, sem ő, sem Natasa nincs többé, csak a boldogság egyetlen közös érzése létezik. „Csakugyan? Nem, ez nem lehet" – mondta magában Natasa minden tekintetére, mozdulatára, melyek örömmel töltötték el a lelkét.

Amikor Natasától elbúcsúzva megfogta finom, sovány kezét, egy kissé akaratlanul is tovább tartotta a maga kezében.

„Csakugyan örökre az enyém lesz ez a kéz, ez az arc, ez a szem, a női bájnak ez a számomra idegen kincsesháza, csakugyan olyan megszokott lesz, ugyanolyan lesz, mint amilyen én vagyok saját magamnak? Nem, ez lehetetlen!..."

– Isten áldja, gróf – mondta Natasa hangosan. – Nagyon várom vissza magát – tette hozzá súgva.

És ezek az egyszerű szavak, meg az a tekintet, az az arckifejezés, amely kísérte őket, két hónapig Pierre kiapadhatatlan boldog ábrándjainak, visszaemlékezéseinek, találgatásainak tárgyai voltak. *„Nagyon várom vissza magát.* Igen, igen, hogy' is mondta? Igen, *nagyon várom vissza magát.* Jaj, de boldog vagyok! Mi lelt, hogy ilyen boldog vagyok?" – mondta magában Pierre.

XIX

Pierre lelkében most nem ment végbe semmi ahhoz hasonló, ami ugyanilyen körülmények között, Hélène-nel való jegyessége idején végbement. Nem ismételgette, mint akkor, égő szégyenérzettel saját szavait, nem mondta magának: „Jaj, miért nem mondtam inkább ezt meg ezt, miért, miért mondtam akkor: *je vous aime?"* Most épp ellenkezőleg: ha elismételgette képzeletében Natasa minden szavát meg a magáét, ha felidézte arcának, mosolyának minden rezdülését, semmit sem akart hozzátenni vagy elvenni belőle – csak ismételgetni akarta. Árnyéka se volt benne a kétségnek, jól vagy rosszul tette-e, amit cselekedett. Csak egy szörnyű kétség merült fel agyában időnként. Nem álmodta-e mindezt? Nem tévedett-e Marja hercegnő? Nem vagyok-e túlságosan büszke és elbizakodott? Én most hiszek; de egyszer csak – ennek be kell következnie – Marja hercegnő megmondja neki a dolgot, ő meg azt feleli rá: „De furcsa! Bizonyára tévedett. Hát nem tudja, hogy ő közönséges halandó, én meg... Én egészen más, magasabbrendű vagyok."

Csakis ez a kétség merült fel gyakran Pierre-ben. Most tervet se szőtt,

semmilyet. Annyira hihetetlennek látszott a küszöbön álló boldogság, hogy ha az valóra válik, utána már nem következhet semmi. Akkor vége mindennek.

Olyan váratlan, boldog őrület szállta meg, amelyre eddig képtelennek tartotta magát. Úgy érezte, az élet egész értelme – nemcsak az ő, hanem az egész világ életéé – csak az ő szerelmében és Natasa szerelmének lehetőségében rejlik. Néha úgy tetszett, mintha mindenki csakis egy dologgal, az ő jövendő boldogságával törődnék. Néha úgy érezte, hogy mindenki ugyanúgy örül, mint ő, csak titkolni iparkodik ezt az örömet, azt színleli, hogy más egyéb köti le az érdeklődését. Minden szóban, minden mozdulatban célzást látott a maga boldogságára. Gyakran meghökkentette azokat az embereket, akikkel találkozott, titkos egyetértést sejtető, sokatmondó, boldog tekintetével és mosolyával. De amikor ráeszmélt: az emberek nem tudhatnak az ő boldogságáról, teljes lelkéből sajnálta őket és szerette volna valamiképpen megmagyarázni nekik, hogy mindaz, ami őket foglalkoztatja, csupa merő badarság és figyelemre se méltó semmiség.

Amikor azt ajánlották neki, vállaljon hivatalt, vagy amikor közérdekű állami kérdéseken vagy a háború kilátásain vitatkoztak, abban a hitben, hogy az események ilyen vagy olyan kimenetelétől függ mindnyájunk boldogsága, csak szelíd, részvevő mosollyal hallgatta, és meghökkentette beszédtársait furcsa megjegyzéseivel. De abban az időszakban mindazok, akikről azt hitte, hogy fel tudják fogni az élet igazi értelmét, vagyis az ő érzését, mind pedig azok a szerencsétlenek, akik láthatólag nem értették meg ezt – mindenki az őbenne tündöklő érzés vakító világánál jelent meg előtte, és ha bárkivel találkozott is, a legcsekélyebb erőfeszítés nélkül mindenkiben azonnal meglátott mindent, ami jó és szeretetreméltó benne.

Amikor elhunyt felesége ügyeit és iratait átvizsgálta, semmilyen érzést sem tapasztalt felesége emléke iránt, csak szánalmat amiatt, hogy Hélène nem ismerte azt a boldogságot, amelyet ő most megismert. Vaszilij herceg, aki most különösen büszke volt, mert új hivatalt és csillagokat kapott, megható, jóságos és szánandó öregember színében tűnt fel előtte.

Később gyakran visszagondolt boldog őrületének erre az idejére. Minden véleménye, amelyet abban az időszakában formált az emberekről, az ő szemében örökre helyes maradt. Később sem tagadta meg ezeket a nézeteit, akár az emberekre, akár dolgokra vonatkoztak, sőt belső kétségek vagy ellentmondások esetén mindig ezekhez a nézetekhez folyamodott, amelyeket boldog őrülete idején vallott – és a nézetek mindig helytállóknak bizonyultak.

„Talán – gondolta – talán akkor furcsának és nevetségesnek látszottam; de nem voltam olyan őrült, mint amilyennek látszottam. Ellenkezőleg: akkor élesebb eszű és okosabb voltam, mint valaha és megértettem mindent, amit érdemes megérteni az életben, mert... boldog voltam."

Pierre őrülete abban állt, hogy nem várt, mint azelőtt, egyéni okokat – ezeket az emberek jótulajdonságainak nevezte – ahhoz, hogy szeresse őket, hanem mivel csordultig megtelt a szíve szerelemmel és ok nélkül is

szerette az embereket, kétségtelen okokat talált, amelyek miatt érdemes volt szeretni őket.

XX

Attól az első estétől fogva, amikor Natasa Pierre távozása után boldog, gúnyos mosollyal azt mondta Marja hercegnőnek, hogy Pierre pontosan, de pontosan olyan, mintha most lépne ki a fürdőből; hogy rövid a kabátja, rövidre van nyírva a haja – attól a perctől fogva egy mindeddig ismeretlen, titkos, de legyőzhetetlen érzés ébredt fel Natasa lelkében.

Arca, járása, tekintete, hangja – minden egy csapásra megváltozott. Az életerő, a boldogság reménye – bár maga se várta volna – felszínre tört benne és kielégítést követelt. Natasa már az első estétől kezdve mintha elfelejtette volna mindazt, ami azelőtt történt vele. Azóta egyszer se panaszkodott a helyzetére, egyetlen szót sem ejtett a múltról és most már mert vidám terveket szőni a jövendőre. Keveset beszélt Pierre-ről, de amikor Marja hercegnő szóba hozta, rég kihunyt fény gyúlt ki a szemében, és furcsa mosoly vont ráncokat az ajka köré.

A Natasában végbement változás kezdetben meglepte Marja hercegnőt; de amikor ráeszmélt a jelentőségére, ez a változás elkeserítette. „Hát olyan kevéssé szerette a bátyámat, hogy ilyen hamar el tudta felejteni?!" – gondolta Marja hercegnő, mikor egyedül el-elmélázott ezen a változáson. De mikor együtt volt Natasával, akkor nem haragudott rá, nem tett szemrehányást neki. A felébredt életerő, amely hatalmába kerítette Natasát, úgy látszik, annyira ellenálhatatlan volt, annyira váratlanul érte őt magát is, hogy Marja hercegnőnek nem volt joga szemrehányással illetni még gondolatban sem.

Natasa teljesen és őszintén, testestül-lelkestül átengedte magát ennek az új érzésnek, nem is próbálta palástolni, hogy ő most már nem búslakodik, hanem örül és jókedve van.

Amikor Marja hercegnő a Pierre-rel való éjszakai bizalmas beszélgetés után visszatért szobájába, Natasa a küszöbön fogadta.

– Megmondta? Igen? Megmondta? – ismételte. És boldog, de egyúttal szánalmat keltő kifejezés merevült Natasa arcára, mintha bocsánatot akarna kérni boldogságáért.

– Hallgatózni akartam az ajtónál; de tudtam, hogy te úgyis elmondasz mindent.

Bármennyire is érthető, bármily megható volt az a tekintet, amellyel Natasa ránézett; bármennyire sajnálta látni izgalmát, Natasa szavai az első pillanatban sértették Marja hercegnőt. Eszébe jutott a bátyja és a bátyja szerelme.

„De mit csináljunk? Ő nem tehet másként" – gondolta Marja hercegnő; és szomorú, kissé szigorú arccal elmondta Natasának mindazt, amit Pierre mondott. Natasa, amikor meghallotta, hogy Pierre Pétervárra megy, egészen elámult.

– Pétervárra?! – ismételte, mintha nem értené. De szemügyre véve Marja hercegnő szomorú arckifejezését, kitalálta bánatának okát, és hirtelen sírva fakadt. – Marie – mondta – taníts meg rá, mit tegyek; én nem akarok hitvány lenni. Amit te mondasz, azt teszem; taníts meg rá...

– Szereted?

– Igen – suttogta Natasa.

– Akkor miért sírsz? Én is örülök, hogy boldog vagy – mondta Marja hercegnő, és e könnyekért most már teljesen megbocsátotta Natasa örömét.

– Nem egyhamar lesz meg, majd csak valamikor. Gondold meg, micsoda boldogság lesz, ha én az ő felesége leszek, te meg férjhez mégy Nicolas-hoz.

– Már kértelek, Natasa, hogy erről ne beszéljünk. Inkább beszéljünk rólad.

Hallgattak egy ideig.

– De miért megy Pétervárra?! – kérdezte hirtelen Natasa, majd sietve mindjárt maga felelt magának: – Nem, nem, ennek így kell lennie... Ugye, Marie? Így kell lennie...

EPILÓGUS

ELSŐ RÉSZ

I

Ezernyolcszáztizenkettő óta eltelt hét év. Európa történelmének háborgó tengere visszaapadt partjai közé. Már-már úgy látszott, hogy lecsillapodott, de az emberiséget mozgató, titokzatos erők (azért titokzatosak, mert a mozgásukat meghatározó erők előttünk ismeretlenek) tovább hatottak.

Jóllehet a történelem tengerének felszíne mozdulatlannak látszott, az emberiség éppoly szakadatlanul, akár az idő, csak mozgott – előre. Most kialakultak, majd szétbomlottak az emberiség különféle csoportosulásai; érlelődtek egész államok létrejöttének és széthullásának, egész népek vándorlásának okai.

A történelem tengere nem áramlott egyik parttól a másikig, mint azelőtt; a mélyben forrongott. A történelmi személyeket nem sodorták a hullámok egyik parttól a másikig, mint azelőtt; most látszólag egy helyben kerengtek. A történelmi személyek, akik azelőtt hadseregek élén állva háborúkra, hadjáratokra, ütközetekre szóló parancsokkal tükrözték a tömegek mozgását, most politikai és diplomáciai elgondolásokkal, törvényekkel és szerződésekkel tükrözték a forrongó mozgást...

A történelmi személyeknek ezt a tevékenységét reakciónak nevezik a történettudósok.

A történetírók szigorúan elítélik ezeket a történelmi személyeket, amikor leírják tevékenységüket, mivel szerintük a személyek voltak az okai annak, amit *reakciónak* neveznek. Az akkori idők valamennyi híres emberét – Sándoron és Napoleonon kezdve *m-me* Staëlig, Photiusig, Schellingig, Fichtéig, Chateaubriandig stb. – szigorú ítélőszékük elé idézik és vagy felmentik vagy elmarasztalják őket, aszerint, hogy a *haladást* vagy a *reakciót* segítették elő.

Oroszországban a történészek leírása szerint ebben az időszakban szintén reakció folyt és ennek a reakciónak legfőbb okozója I. Sándor volt, az az I. Sándor, aki – ugyancsak az ő leírásuk szerint – országlása elején a liberális kezdeményezéseknek és Oroszország megmentésének legfőbb okozója volt.

A jelenkori orosz irodalomban, a gimnazistán kezdve a történettudósig

nem akad ember, aki ne dobna követ Sándorra, uralkodásának ebben az időszakában elkövetett helytelen cselekedetei miatt.

„Így és így kellett volna cselekednie. Ebben az esetben helyesen járt el, ebben meg helytelenül. Nagyszerűen viselkedett uralkodása elején és 1812-ben; de rosszul tette, hogy alkotmányt adott Lengyelországnak, megalkotta a Szent Szövetséget, hatalmat adott Arakcsejev kezébe, serkentette Golicint és a miszticizmust, aztán pedig Siskovot és Photiust. Rosszul tette, hogy beleszólt a hadrakelt hadsereg dolgaiba; rosszul cselekedett, amikor feloszlatta a Szemjonovszkij-ezredet stb. . . ."

Tíz ívet kellene teleírni, ha fel akarnánk sorolni mindazokat a szemrehányásokat, amelyeket a történetírók tesznek annak alapján, hogy ők tudják, miben rejlik az emberiség boldogsága.

Mit jelentenek ezek a szemrehányások?

Vajon azok a cselekedetek, amelyekért a történetírók elismeréssel nyilatkoznak I. Sándorról – például a liberális kezdeményezések uralkodása elején, a harc Napoleon ellen, az 1812-ben tanúsított szilárdsága, az 1813. évi hadjárat – nem ugyanazokból a forrásokból, nem a vér, a nevelés és az élet ugyanazon körülményeiből fakadtak-e – ezek tették Sándor egyéniségét azzá, ami volt – mint amelyekből azok a tettei fakadtak, amelyekért a történetírók gáncsolják: például a Szent Szövetség, Lengyelország visszaállítása, a húszas évek reakciója?

Mi ezeknek a szemrehányásoknak a lényege?

Az, hogy az olyan történelmi személyiség, mint I. Sándor, aki az emberi hatalom lehető legmagasabb fokán, mintegy a történelem rá összpontosuló sugarainak gyújtópontjában áll; az olyan személy, aki a hatalomtól elválaszthatatlan cselszövéseknek, ármányoknak, a hízelgésnek, önáltatásnak van alávetve, melyeknek befolyása a legerősebb a világon, az olyan személy, aki életének minden pillanatában érzi a felelősséget mindazért, ami Európában történik; az ilyen – nem költött, hanem élő személy, akinek mint minden embernek, megvannak a maga egyéni szokásai, szenvedélyei, törekvései a jóra, a szépre, az igazra – az ilyen személy ötven évvel ezelőtt nemcsak hogy nem volt erényes (ezért nem róják meg a történetírók), de nem is voltak olyan nézetei az emberiség boldogságáról, mint amilyenek most annak a professzornak vannak, aki fiatal kora óta foglalkozik tudományával, vagyis könyveket olvas, előadásokat hallgat és e könyvekből, előadásokból jegyzetet készít egy füzetben.

De ha feltesszük is, hogy I. Sándor ötven évvel ezelőtt tévedett arra vonatkozó nézeteiben, hogy miben rejlik a népek üdve – akaratlanul is fel kell tennünk: arról a történetíróról, aki elmarasztalja Sándort, egy bizonyos idő múltán szintén kiderülhet, hogy tévedett arra vonatkozó felfogásában, mi a népek üdve. Ez a feltevés annál is természetesebb és szükségesebb, mert a történelem fejlődését figyelve azt látjuk: minden egyes új író fellépésével megváltozik a felfogás arról, hogy mi az emberiség üdve; úgyhogy ami az emberiség üdvének látszott, tíz év múlva már rossznak tűnik fel, vagy fordítva. Sőt a történelemben egy és ugyanazon időben is ta-

Kutuzov Krasznojénál.

(486. lap)

lálunk teljesen eltérő nézeteket arról, mi a rossz, mi a jó: egyesek érdeméül tudják be Sándornak a Szent Szövetséget, meg azt, hogy alkotmányt adott Lengyelországnak, mások megróják érte.

Sándor és Napoleon tevékenységéről nem lehet megállapítani, hogy káros volt vagy hasznos, mert nem tudjuk megmondani, mire volt hasznos és mire káros. Ha ez a tevékenység nem tetszik valakinek, csak azért nem tetszik, mert nem vág össze a jóról alkotott, szűkkörű felfogásával. Akár azt tartom üdvösnek, hogy apám moszkvai háza 1812-ben épen maradt, akár az orosz csapatok dicsőségét, akár a pétervári és más egyetemek felvirágzását, akár Lengyelország szabadságát, akár Oroszország nagy hatalmát, akár az európai egyensúlyt, akár az európai felvilágosodás egy bizonyos fajtáját, a progressziót – el kell ismernem, hogy e célokon kívül minden egyes történelmi személynek voltak még más, általánosabb, számomra kifürkészhetetlen céljai is.

De tegyük fel, hogy ez az úgynevezett tudomány össze tud békíteni minden ellentmondást és a jó meg a rossz állandó mércéjét tudja alkalmazni a történelmi eseményekre és személyekre.

Tegyük fel, hogy Sándor mindent másképp is csinálhatott volna. Tegyük fel, hogy – azoknak az útmutatása szerint, akik vádolják és akik az emberiség mozgása végső céljának ismeretét hirdetik katedrájukról – Sándor csakugyan a nemzeti irányzat, a szabadság, az egyenlőség és a haladás ama programja szerint intézkedik (újabb, azt hiszem, nincs), amelyet mostani vádlói szabtak volna elébe. Tegyük fel, hogy ez a program megvalósítható, össze is állítják, és Sándor aszerint cselekszik. Mi lett volna akkor mindazoknak a tevékenységével, akik a kormány akkori irányzatával szembefelyezkedtek; tehát azzal a tevékenységgel, amely a történetírók véleménye szerint jó és hasznos? Akkor nem lett volna ez a tevékenység; nem lett volna élet, nem lett volna semmi.

Ha feltesszük azt, hogy az emberi életet irányíthatja az értelem, akkor megszűnik az élet lehetősége.

II

Ha feltesszük, ahogy a történettudósok teszik, hogy az emberiséget a nagy emberek vezetik bizonyos cél elérése felé – legyen ez a cél akár Oroszország vagy Franciaország nagysága, akár az európai egyensúly, akár a forradalom eszméinek terjesztése, akár az általános haladás, akár bármi egyéb – akkor a történelem jelenségeit lehetetlen megérteni a *véletlen* és a *lángész* fogalma nélkül.

Ha a jelen század elejei háborúknak a célja Oroszország nagysága volt, akkor ezt a célt el lehetett volna érni valamennyi előző háború és a franciák betörése nélkül. Ha a cél Franciaország nagysága volt, akkor ezt a célt el lehetett érni a forradalom és a császárság nélkül. Ha a cél eszmék terjesztése volt, a könyvnyomtatás sokkal jobban teljesítette volna ezt a feladatot, mint a katonák. Ha a cél a civilizáció haladása volt, akkor

nagyon könnyű feltenni, hogy az emberek és javaik elpusztításán kívül vannak a civilizáció terjesztésének még más, célravezetőbb útjai is.

Miért történt hát ez így és nem másképp?

Azért mert így történt. „A *véletlen* megteremtette a helyzetet, a *lángész* pedig felhasználta" – mondja a történelem.

De mi az a *véletlen?* Mi az a *lángész?*

A *véletlen* és a *lángész* szó nem jelent semmi valóban létezőt, így hát nem is lehet meghatározni. Ezek a szavak csupán a jelenség megértésének egy bizonyos fokát jelölik. Nem tudom, miért jön létre ez vagy az a jelenség; azt hiszem, nem is tudhatom; ezt aztán nem is akarom tudni és azt mondom: *véletlen.* Látok egy erőt, amely az átlagos emberi képességeket felülmúló cselekedetet hajt végre; nem értem, miért történik ez, és azt mondom: *lángész.*

A juhnyáj szemében az a birka, amelyet a juhász minden este külön rekeszbe hajt a jászolhoz, és amely kétszer olyan kövérre hízik, mint a többi, bizonyára lángelmének látszik. Az a körülmény pedig, hogy minden este éppen az a birka kerül a közös akol helyett egy külön rekeszbe, a zabos jászolhoz, és hogy éppen ezt az elhájasodott birkát vágják le, bizonyára a zsenialitás és a szokatlan véletlenek egész sora meglepő találkozásaként tűnik fel.

De mihelyt a birkák nem gondolják többé azt, hogy minden, ami velük történik, csupán az ő birka-céljaiknak elérését szolgálja; mihelyt felteszik, hogy a velük megtörténő eseményeknek lehetnek más, előttük érthetetlen céljai is – azonnal meglátják az egységet és a következetességet abban, ami a hízó birkával történik. Ha nem tudják is, mi célból hizlalják, legalább azt megértik, hogy mindaz, ami azzal a birkával történt, nem véletlenül történt, tehát nincs szükségük sem a *véletlen* sem a *lángész* fogalmára.

Csak ha lemondunk a legközelebbi, érthető cél ismeretéről, ha elismerjük, hogy a végső cél számunkra hozzáférhetetlen, csak akkor látjuk meg a következetességet és a célszerűséget a történelmi személyek életében; csak akkor tárul fel előttünk annak az átlagos emberi képességeket felülmúló cselekedetnek oka, amelyet e képességek előidéznek, és nem lesz szükségünk a *véletlen* meg a *lángész* szavakra.

Nem kell egyéb, csak belátnunk, hogy az európai népek háborgásának célját nem ismerjük, csupán a tényeket: az öldökléseket, először Franciaországban, majd Olaszországban, Afrikában, Poroszországban, Ausztriában, Spanyolországban, Oroszországban; belátnunk, hogy ezeknek az eseményeknek a közös lényege a nyugatról keletre, majd a keletről nyugatra való mozgás volt – és akkor mindjárt feleslegessé válik rendkívüliséget és *zsenialitást* látnunk Napoleon és Sándor jellemében, sőt nem is tudjuk ezeket a személyeket másnak elképzelni, mint ugyanolyan embereknek, amilyenek a többiek voltak valamennyien; feleslegessé válik a *véletlennel* magyarázni azokat az apró eseményeket, amelyek ezeket az

embereket azzá tették, amik lettek, sőt világosan látjuk, hogy ezek az apró események mind feltétlenül szükségesek voltak.

Ha lemondunk a végső cél ismeretéről, világosan megértjük, hogy miként egyetlenegy növénynek se lehet kitalálni más, jobban megfelelő virágot és magot, mint amilyet az a növény terem, akként nem lehetne elképzelni másik két embert – egész multjukkal együtt – akik olyan mértékben, a legapróbb részletekig megfeleltek volna a rájuk váró rendeltetés betöltésének.

III

A századeleji európai események legfontosabb, leglényegesebb ténye az európai tömegek háborús mozgása nyugatról keletre, majd keletről nyugatra. E mozgás első, kezdő üteme a nyugatról keletre való mozgás volt. Ahhoz, hogy nyugat népei véghez vigyék azt a Moszkváig tartó háborús mozgást, amelyet véghez vittek, okvetlenül szükséges volt: 1. hogy olyan nagy háborús csoportba tömörüljenek, amely kibírja a keleti csoporttal való összeütközést; 2. szakítsanak minden meggyökeresedett hagyománnyal és szokással és 3. hogy e háborús mozgás véghezvitelekor olyan ember álljon az élükön, aki önmaga előtt is, ő előttük is igazolni tudja az ezzel a mozgással velejáró csalásokat, rablásokat és gyilkosságokat.

A francia forradalomtól kezdve egyre bomladozik a régi, nem eléggé nagy csoport; kihalnak a régi szokások és hagyományok; lépésről lépésre kialakul az új, nagyobb méretű csoport, kialakulnak az új szokások és hagyományok, és nevelődik már az az ember, akinek majd a jövendő mozgás élén kell állnia és viselnie kell a teljes felelősséget azért, ami történni fog.

Egy szokások és hagyományok nélkül való ember, akinek nincs se meggyőződése, se neve, aki még csak nem is francia, látszólag a legkülönösebb véletlenek folytán egyre halad előre a Franciaországot forróságban tartó pártok között és bár egyikhez sem csatlakozik, kimagasló helyre jut fel.

Bajtársainak tudatlansága, ellenfeleinek gyengesége és hitványsága, a saját őszintesége a hazudozásban, a saját ragyogó és öntelt korlátoltsága a hadsereg élére lendítik ezt az embert. Az olasz hadsereg csapatainak ragyogó összetétele, ellenfeleinek húzódozása a verekedéstől, a saját gyermekies vakmerősége és önteltsége katonai dicsőséget szerez neki. Az úgynevezett véletlenek töméntelen sokasága egyengeti az útját mindenütt. Az is csak hasznára válik, hogy elveszti a francia kormányférfiak kegyét. Arra irányuló kísérletei, hogy letérjen a számára kijelölt útról, kudarcba fulladnak; nem fogadják szolgálatba Oroszországban, nem sikerül elérnie, hogy kiküldjék Törökországba. Az olaszországi háborúk idején többször is a pusztulás szélén áll, de váratlan módon mindannyiszor megmenekül. Az orosz csapatok, amelyek széttéphetnék dicsőségét, külön-

féle diplomáciai meggondolásokból nem lépnek Európa területére, míg ő ott van.

Olaszországból visszatérve a felbomlásnak olyan folyamatában találja a párizsi kormányt, amelyben elkerülhetetlenül elsöprődnek és megsemmisülnek azok, akik ebbe a kormányba belekerülnek. És lám – a teljesen értelmetlen és minden ok nélkül megindított afrikai expedíció formájában magától kínálkozik neki a kijutás ebből a veszélyes helyzetből. Megint azok az úgynevezett véletlenek egyengetik az útját. A bevehetetlen Malta egyetlen puskalövés nélkül meghódol előtte: a leghebehurgyább intézkedéseit siker koronázza. Az ellenséges hajóhad, amely később egy csónakot se szalaszt el, most szem elől veszti az ő egész hadseregét. Afrikában a csaknem teljesen fegyvertelen lakosság ellen a gaztettek egész sorát követik el. És azok, akik elkövetik ezeket a gaztetteket, kivált pedig vezetőjük, elhitetik magukkal, hogy ez gyönyörű dolog, ez a dicsőség, ez Caesarra és Nagy Sándorra emlékeztet.

A *dicsőségnek* és a *nagyságnak* az az eseménye, amely abban nyilvánul meg, hogy az ember nem tart rossznak semmit, amit ő maga tesz, sőt büszkélkedik minden gaztettével, megfoghatatlan, természetfeletti jelentőséget tulajdonítva neki – ez az eszmény, amelynek vezérelnie kell majd ezt az embert és a vele kapcsolatban levő embereket, Afrikában alakul ki minden gátlás nélkül. Minden sikerül neki, amit csinál. A pestis nem ragad rá. A foglyok kegyetlen lemészárlását nem róják fel bűnéül. Gyermekien meggondolatlan, ok nélkül való és nemtelen elutazását Afrikából, bajban levő bajtársaitól, érdeméül tudják be; az ellenséges hajóhad megint kétszer is elszalasztja. Amikor szerencsés kimenetelű gaztetteitől teljesen megbódulva immár készen áll szerepére, minden cél nélkül Párizsba utazik, a köztársasági kormányban, amely egy évvel azelőtt még tönkre tehette volna, a bomlás most már elérte tetőfokát, és Napoleonnak, a pártharcoktól érintetlen, friss embernek jelenléte most csak még feljebb lendítheti őt.

Nincs semmilyen terve, mindentől fél; de a pártok kapaszkodnak belé és követelik részvételét.

Olaszországban és Egyiptomban kialakult dicsőség- és nagyságeszményével, eszeveszett önimádatával, gaztetteinek merészségével, a hazudozásban való őszinteségével csakis ő igazolhatja azt, aminek meg kell történnie.

Szükség van rá azon a helyen, amely már várja őt, ezért, bár tétovázik, bár nincs semmilyen terve, bár hibákat követ el, akaratától csaknem függetlenül belesodródik egy összeesküvésbe, melynek a hatalom megragadása a célja – és az összeesküvést siker koronázza.

Szinte betuszkolják a kormányférfiak ülésére. Megrémül, menekülni akar, mert azt hiszi, hogy elveszett; ájulást színlel; értelmetlen dolgokat beszél, ezek miatt csakugyan el kellene vesznie. De Franciaország azelőtt oly leleményes és büszke férfiai, érezve, hogy eljátszották szerepü-

ket, még jobban zavarba esnek, mint ő, és nem azokat a szavakat mondják, amelyeket mondaniok kellene, hogy megtarthassák hatalmukat és elpusztítsák őt.

A *véletlen*, millió és millió *véletlen* hatalomra juttatja és az emberek mintha csak összebeszéltek volna, mind elősegítik e hatalom megszilárdítását. *Véletlenek* formálják Franciaország akkori kormányférfiainak jellemét, akik alárendelik magukat Napoleonnak; *véletlenek* alakítják I. Pál jellemét, aki elismeri hatalmát; a *véletlen* összeesküvést szervez ellene, de ez nem tesz kárt benne, sőt még jobban megerősíti hatalmát. A *véletlen* a kezébe adja Enghien herceget és arra kényszeríti, hogy véletlenül megölje, ezzel minden más eszköznél erősebben meggyőzve a tömeget arról, hogy joga van rá, mert van ereje. A *véletlennek* köszönhető az, hogy Napoleon minden erejét megfeszíti az angliai expedícióra, mely nyilvánvalóan pusztulásba döntötte volna, de nem valósítja meg ezt a szándékát soha, viszont véletlenül megtámadja Mack osztrákjait, és azok ütközet nélkül megadják magukat. A *véletlen* és a *zsenialitás* segíti győzelemhez Austerlitznél és *véletlenül* mindenki, nemcsak a franciák, hanem egész Európa – kivéve Angliát, amely nem vesz részt a készülő eseményben – elismeri hatalmát, címét, amelyet maga adott magának, jóllehet azelőtt borzadtak és undorodtak gaztetteitől – és Napoleon dicsőség- és nagyságeszményét szép és értelmes dolognak tartja mindenki.

Nyugat erői, mintha készülnének a küszöbön álló mozgásra, próbaképpen többször is – 1805-ben, 1806-ban, 1807-ben és 1809-ben – egyre erősödve és növekedve kelet felé iramlanak. 1811-ben a Franciaországban kialakult csoport egy nagy csoportba olvad a közbeeső népekkel. Minél jobban gyarapszik ez a csoport, annál jobban kifejlődik a mozgás élén álló ember cselekedeteinek meggyőző ereje. A nagy mozgást megelőző tízéves előkészítő időszak alatt ez az ember kapcsolatba kerül Európa minden koronás személyével. A világ leleplezett hatalmasai semmilyen ésszerű eseményt sem tudnak szembe állítani a *nagyság* és a *dicsőség* napoleoni eszményével, amelynek semmi értelme sincs. Egymással versengve igyekeznek megmutatni hitványságukat. A porosz király elküldi feleségét, hogy nyerje meg a nagy ember kegyeit. Ausztria császára kegynek tartja, hogy ez az ember ágyába fogadja a cézárok lányát; a pápa, a népek szentélyének őre, vallásával szolgálja a nagy ember felmagasztalását. Nem annyira maga Napoleon készül szerepének betöltésére, mint inkább a körötte levők készítik el arra, hogy vállalja a teljes felelősséget mindazért, ami történik és történni fog. Bármit követ is el, nincs olyan cselekedete, olyan gaztette, olyan kicsinyes ármánya, amely a körötte levők szavaiban ne valami nagy tett formájában tükröződne vissza. A legszebb ünnep, amit csak ki tudnak találni tiszteletére a németek, Jena és Auerstädt megünneplése. Nemcsak ő nagy, hanem nagyok ősei, testvérei, mostohagyermekei és sógorai is. Minden azért történik, hogy megfossza a józan ész utolsó csepp ercjétől is és előkészítse

rettenetes szerepére. És amikorra ő készen van, készen vannak a szükséges erők is.

A támadó sereg kelet felé iparkodik, eléri végső célját – Moszkvát. A fővárost elfoglalják; az orosz hadsereg nagyobb veszteséget szenved, mint amilyet az ellenséges csapatok az előző háborúkban Austerlitztől Wagramig valaha is szenvedtek. De ekkor váratlanul azok helyett a *véletlenek* helyett és *zsenialitás* helyett, amelyek eddig a sikerek szakadatlan sorozatában oly következetesen elvezették őt kitűzött céljához, megjelenik a fordított *véletlenek* töméntelen sokasága, kezdve a Borogyinónál kapott náthán a nagy hidegekig és a Moszkvát lángba borító szikráig; a *zsenialitás* helyett pedig megjelenik a példátlan ostobaság és aljasság.

A támadó sereg megfutamodik, majd visszafordul, aztán ismét fut tovább, és most minden véletlen állandóan a kárára és nem javára üt ki.

Végbemegy a keletről nyugatra való ellenmozgás, amely feltűnően hasonlít a nyugatról keletre való előző mozgáshoz. A nagy mozgást 1805–1807–1809-ben szintén megelőzték keletről nyugatra való mozgáskísérletek; ugyanígy kialakul egy óriási méretű csoportosulás; a közbeeső népek ugyanúgy csatlakoznak a mozgáshoz; ugyanúgy látható az ingadozás az út derekán és a célhoz közeledés arányában ugyanúgy gyorsul a mozgás.

Elérik Párizst, a végső célt. A napoleoni kormányzat és hadsereg összeomlott. Magának Napoleonnak nincs többé semmi jelentősége; minden cselekedete szemmel láthatóan siralmas és galád; de ekkor megint megmagyarázhatatlan dolog történik. A szövetségesek gyűlölik Napoleont, mert nyomorúságuk okát látják benne, az erejétől és hatalmától megfosztott, gazságokban és álnokságban leleplezett Napoleont olyannak kellene látniok, mint amilyennek tíz évvel ezelőtt, és egy évvel később látták – törvényen kívüli rablónak. De különös véletlen folytán ezt senki se látja. Szerepe még nem ért véget. Azt az embert, akit tíz évvel ezelőtt és egy évvel később törvényen kívüli rablónak tartottak, elküldik egy Franciaországtól két napi járásra fekvő szigetre, amelyet birtokul adnak neki, testőrséget is adnak és ki tudja, miért, még milliókat is fizetnek neki.

IV

A népek áramlása lassanként visszaapad partjai közé. A nagy áramlás hullámai visszahömpölyögnek, és az elcsendesült tengeren körök keletkeznek, amelyeken diplomaták úszkálnak, azt képzelve, hogy ők csillapították le az árt.

De az elcsendesült tenger hirtelen ismét háborogni kezd. A diplomaták azt hiszik, hogy ők, az ő nézeteltéréseik okozzák az erőknek ezt az újabb nekilendülését. Háborút várnak államaik között; megoldhatatlan-

nak tartják a helyzetet. De a hullám, amelynek feltarajlását várják, nem onnanfelől hömpölyög, amerről várják. Ugyanaz a hullám, a mozgásnak ugyanarról a kiinduló pontjáról, Párizsból indul el. Bekövetkezik a nyugat felől való áramlás utolsó visszacsapódása, mely megoldja a megoldhatatlannak látszó diplomáciai nehézségeket és véget vet az ebben az időszakban végbement háborús mozgásnak.

Az az ember, aki pusztulásba vitte Franciaországot, megérkezik Franciaországba egymaga, összeesküvés nélkül, katonák nélkül. Bármelyik őr elfoghatná, de különös véletlen folytán nem fogja el senki, sőt mindenki ujjongva fogadja ezt az embert, akit egy nappal előbb még átkoztak és egy hónap múlva megint átkozni fognak.

Erre az emberre még szükség van az utolsó összefoglaló felvonás igazolásához.

A felvonás véget ért. Az utolsó szerepet is eljátszották. A színésznek le kell vetkeznie, le kell mosnia a kenőcsöt és a fekete meg a piros festéket – többé már nincs rá szükség.

Néhány év azzal telik el, hogy ez az ember, magányában, szánalmas komédiát játszik önmaga előtt, ármánykodik és hazudozik, igyekszik igazolni cselekedeteit, holott erre az igazolásra már nincs szükség; megmutatja a világnak, mi volt az, amit az emberek erőnek tartottak, amikor egy láthatatlan kéz vezette őket.

A rendező miután befejezte a dráma előadását és levetkeztette a színészt, megmutatta nekünk.

– Ide nézzetek, miben hittetek! Itt van! Látjátok most már, hogy nem ő, hanem én mozgattalak benneteket?

De a mozgás erejétől elvakult emberek sokáig nem értették ezt.

Még nagyobb következetességet és szükségszerűséget tár elénk I. Sándornak, annak a személynek élete, aki a keletről nyugatra való ellenáramlat élén állt.

Mire volt szüksége annak az embernek, aki a többieket háttérbe szorítva, élére állhat a keletről nyugatra való áramlásnak?

Igazságérzetre van szüksége, érdeklődésre Európa ügyei iránt, de csak távoli érdeklődésre, amelyet nem homályosítanak el sekélyes érdekek; arra van szüksége, hogy kiemelkedő erkölcsi magasságban álljon társai, az akkori uralkodók felett; szerény és vonzó egyéniségre van szüksége; meg arra, hogy személyes sérelmet érezzen Napoleonnal szemben. I. Sándorban mindez megvan; mindezt rengeteg, úgynevezett *véletlen* készítette elő, egész élete során: a nevelése, a liberális kezdeményezések, az őt körülvevő tanácsadók, Austerlitz, Tilsit, Erfurt.

A nemzeti háború idején ez a személy nem szerepel, mert nincs rá szükség. De mihelyt jelentkezik az általános európai háború szükségessége, ez a személy a kellő pillanatban megjelenik a helyén, egyesíti az európai népeket és célhoz vezeti őket.

A célt elérték. Az 1815-ös háború után Sándor a lehető legnagyobb emberi hatalom csúcsán áll. Hogyan használja fel?

I. Sándor, Európa békeszerzője, az az ember, aki ifjú korától fogva csakis népeinek javára törekedett, aki elsőnek kezdeményezte reformok bevezetését hazájában, most, amikor látszólag a legnagyobb hatalommal, ennél fogva azzal a lehetőséggel rendelkezik, hogy boldoggá tegye népeit, akkor, amikor Napoleon a száműzetésben gyermekes és hazug terveket szövöget arról, hogyan boldogítaná az emberiséget, ha hatalma volna, I. Sándor, teljesítve hivatását és magán érezve az Isten kezét, egyszerre elismeri állítólagos hatalmának jelentéktelenségét, elfordul tőle, átadja olyan embereknek, akiket megvet, és akik méltók is a megvetésre és csupán annyit mond:

– „Nem magunkért, nem magunkért, hanem a te nevedért!" Én is csak ember vagyok, mint ti; hagyjatok engem élni, mint embert, hadd törődjek a magam lelkével és az Istennel.

Miként a nap és az éter minden atomja önmagában zárt gömb, és ugyanakkor az ember számára éppen óriási voltánál fogva hozzáférhetetlen egésznek atomját alkotja, akképpen minden egyes személy is magában hordja céljait, de azért, hogy az egyes ember számára megfoghatatlan közös célt szolgáljon.

A virágon ülő méh megszúr egy gyermeket. A gyermek fél a méhektől és azt mondja, a méh célja az, hogy megcsípje az embereket. A költő elgyönyörködik a méhben, amely beleereszti szívókáját a virág kelyhébe, és azt mondja, a méhnek az a célja, hogy beszívja a virágok zamatát. A méhész észrevéve, hogy a méh virágport és nektárt gyüjt és behordja a kasba, azt mondja, a méh célja a mézgyüjtés. Egy másik méhész közelebbről tanulmányozza a raj életét, azt mondja, a méh azért gyűjti a virágport és a mézet, hogy táplálja a méhivadékokat, meg hogy királynőt neveljen, tehát ez a méh célja. A növénytan tudósa észreveszi, hogy a méh a kétlaki virág porával a bibére szállva megtermékenyíti a virágot – és a botanikus ebben látja a méh célját. Egy másik a növények vándorlását figyelve azt látja, hogy a méh előmozdítja ezt a vándorlást – ez az újabb megfigyelő pedig azt mondhatja, ebben van a méh célja. De a méh végső célja nem merül ki sem az egyik, sem a második, sem a harmadik célban, amelyet az emberi elme felfedezhet. Minél magasabbra emelkedik az emberi elme e célok felismerésében, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy nem foghatja fel a végső célt.

Az ember csupán azt figyelheti meg, hogy a méh élete egybevág az élet más jelenségeivel. Ugyanezt kell mondanunk a történelmi személyek és a népek céljairól is.

Natasa házassága – 1813-ban feleségül ment Bezuhovhoz – az utolsó boldog esemény volt Rosztovék régi családjában. Ilja Andrejevics gróf ugyanabban az évben meghalt, és ahogy történni szokott, halálával széthullott a régi család.

Az utóbbi évek eseményei: Moszkva égése, a menekülés Moszkvából, Andrej herceg halála, Natasa kétségbeesése, Petya halála, a grófné bánata – mindezek, mint egymást követő csapások, zúdultak az öreg gróf fejére. Úgy látszott, mintha nem értené és nem is érezne erőt ahhoz, hogy megértse mindezeknek az eseményeknek jelentőségét, lélekben megtörve lehajtotta öreg fejét, mintha újabb ütéseket várna, melyek majd végeznek vele. Hol ijedtnek és zavartnak, hol mesterkélten élénknek és vállalkozó kedvűnek látszott.

Natasa házasságának külsőségei egy időre lekötötték. Ebédeket, vacsorákat rendelt és igyekezett vidámnak látszani, de jókedve nem ragadt át másokra, mint azelőtt, ellenkezőleg: csak részvétet keltett azokban, akik ismerték és szerették.

Miután Pierre elutazott a feleségével, az öreg elcsendesült és panaszkodott, hogy bántja valami. Néhány nap múlva megbetegedett és ágynak esett. Betegségének első napjaiban, az orvosok vigasztalása ellenére rádöbbent, hogy nem kelhet fel többé. A grófné két héten át le se feküdt, ott ült a fejénél egy karosszékben. Valahányszor orvosságot adott be neki, a gróf zokogva, szótlanul megcsókolta a kezét. Az utolsó napon, sírva bocsánatot kért feleségétől és távollevő fiától is vagyonuk eltékozlásáért, mert ezt érezte legnagyobb bűnének. Megáldozott, felvette az utolsó kenetet és csendesen meghalt. Másnap egy sereg ismerős, aki eljött, hogy megadja az elhunytnak a végtisztességet, megtöltötte Rosztovék bérelt lakását. Ezek az ismerősök, akik oly sokszor ebédeltek és táncoltak nála, oly sokszor nevettek rajta, most a belső szemrehányás és a meghatottság egyforma érzésével, mintha mentegetőzni akarnának valaki előtt, mind azt mondták: „Hát igen, akárhogy is, remek ember volt. Ilyen ember manapság nem terem minden bokorban... De hát kinek nincsenek gyengéi?..."

A gróf véletlenül éppen akkor halt meg, amikor anyagi ügyei annyira összebonyolódtak, hogy el se lehetett képzelni, mivel végződik a dolog, ha még egy évig tart.

Nyikolaj az orosz csapatokkal Párizsban volt, amikor megkapta apja halálának hírét. Azonnal kérte nyugdíjazását, de meg se várva, szabadságot kért és Moszkvába utazott. A pénzügyi helyzet a gróf halála után egy hónap múlva teljesen tisztázódott; mindenki megdöbbent azon, hogy milyen óriási összegre rúgnak azok a különféle apró-cseprő adósságok, amelyeknek létezéséről senkinek még csak sejtelme sem volt. Kétszer annyi volt az adósság, mint amennyit a vagyonuk ért.

Rokonai és barátai azt tanácsolták Nyikolajnak, hogy mondjon le az

örökségről. De Nyikolaj az örökségről való lemondásban szemrehányást látott apja szent emlékével szemben, ezért hallani sem akart a lemondásról, elfogadta az örökséget azzal a kötelezettséggel, hogy megfizeti az adósságokat.

A hitelezők, akik olyan sokáig hallgattak, mivel a gróf életében kötötte őket az a meghatározatlan, de hatalmas befolyás, amelyet a gróf jóságos szertelensége gyakorolt rájuk, egyszerre mind be akarták hajtani a tartozást. Ahogy történni szokott, versenyre keltek, ki kapja meg hamarább, és épp azok az emberek – például Mityenka és mások – akik ajándékba kaptak váltót, most a legkövetelőzőbb hitelezőként léptek fel. Nem adtak határidőt Nyikolajnak és nem hagyták nyugton; azok, akik látszólag sajnálták az öreget, aki veszteségük oka volt (ha volt veszteségük), most kíméletlenül rávetették magukat a teljesen ártatlan örökösre, aki önként vállalta az adósságok megfizetését.

A Nyikolaj tervezte pénzügyi műveletek közül egy se sikerült; a vagyont elkótyavetyélték, de az adósság fele még mindig kifizetetlen maradt. Nyikolaj elfogadta a sógora, Bezuhov által felajánlott harmincezer rubelt, hogy kifizesse az adósságnak azt a részét, amelyet valóságos, pénzbeli tartozásnak ismert el. Hogy pedig a törlesztetlen adósság miatt tömlöcbe ne csukják – ezzel fenyegették a hitelezők – ismét szolgálatba lépett.

A hadsereghez, ahol az első üresedés esetén ezredparancsnok lett volna belőle, nem mehetett vissza, mert anyja úgy ragaszkodott a fiához, mint az élet utolsó reménysugarához. Így hát, bár nem szívesen maradt Moszkvában, azoknak az embereknek körében, akik azelőtt ismerték, bár utálta az állami szolgálatot, állami állást vállalt Moszkvában és levetve az egyenruhát, amelyet annyira szeretett, anyjával és Szonyával letelepedett egy kis lakásban, a Szivcev Vrazsokon.

Natasa és Pierre ezalatt Pétervárott élt. Nem láthatták világosan Nyikolaj helyzetét. Nyikolaj elfogadta ugyan a kölcsönt sógorától, de igyekezett titkolni előtte nyomorúságos helyzetét. Nyikolaj helyzete azért volt különösen rossz, mert ezerkétszáz rubeles fizetéséből nemcsak el kellett tartania magát, Szonyát és anyját, hanem úgy kellett eltartania anyját, hogy a grófné ne vegye észre, mennyire szegények. A grófné nem tudta megérteni, hogy' lehet élni a gyermekkora óta megszokott fényűzés nélkül, és mivel nem eszmélt rá, milyen nehéz ez a fiának, hol fogatot kért tőle – pedig nem volt – hogy elküldje egy ismerőséért, hol drága ételt kért magának, bort a fiának, hol pedig pénzt, hogy ajándékkal lephesse meg Natasát, Szonyát és magát Nyikolajt.

Szonya vezette a háztartást, gondozta nagynénjét, felolvasott neki, tűrte szeszélyeit és titkolt ellenszenvét, segített Nyikolajnak, hogy eltitkolják az öreg grófné elől, milyen szűkös helyzetben vannak. Nyikolaj úgy érezte, leróhatatlan hálával tartozik Szonyának mindazért, amit anyja javára tesz, elragadtatással nézte türelmét és odaadását – de igyekezett távol maradni tőle.

Lelkében szinte szemére vetette, hogy túlságosan tökéletes, és hogy

nincs mit a szemére vetni. Szonyában megvolt minden, amiért becsülik az embert, de kevés volt benne abból, amiért szeretni kellett volna. Nyikolaj érezte, hogy minél jobban becsüli, annál kevésbé szereti. Szaván fogta: Szonya egy levélben azt írta, hogy visszaadja szabadságát, Nyikolaj hát most úgy viselkedett vele, mintha mindaz, ami köztük volt, már réges-rég feledésbe merült volna és semmiképpen sem ismétlődhetnék meg.

Nyikolaj helyzete folyton-folyvást romlott. Az a gondolat, hogy majd félretesz a fizetéséből, ábránd maradt. Nem tett félre, sőt apróbb kölcsönöket vett fel, hogy kielégíthesse anyja igényeit. Semmilyen kivezető utat nem látott. Azt a gondolatot, amelyet nőrokonai sugalmaztak: vegyen feleségül egy gazdag lányt, visszataszítónak találta. A másik megoldás – anyja halála – soha eszébe se ötlött. Nem kívánt semmit, nem reménykedett semmiben; a lelke mélyén komor és zord gyönyörűséget érzett amiatt, hogy zúgolódás nélkül tűri helyzetét. Igyekezett kerülni együttérzésüket nyilvánítgató régi ismerőseit, akik, bántó módon ajánlgatták segítségüket, került minden szórakozást és mulatságot, otthon sem foglalkozott semmivel, csak kártyát vetett anyjával, szótlanul járkált fel s alá a szobájában és szívta egyik pipát a másik után. Szinte szántszándékkal igyekezett megőrizni magában ezt a komor hangulatot, mert úgy érezte, hogy csak ebben a hangulatban tudja elviselni helyzetét.

VI

Marja hercegnő a tél elején Moszkvába érkezett. A városi mendemondákból értesült Rosztovék helyzetéről és arról, hogy „a fiú feláldozza magát az anyjáért" – ahogy mondták a városban. „Nem is vártam tőle mást" – mondta magában Marja hercegnő és örömmel tapasztalta, hogy szerelme csak erősödik Nyikolaj iránt. Eszébe jutott az egész családdal való baráti, csaknem rokoni kapcsolata, és kötelességének tartotta, hogy ellátogasson hozzájuk. De amikor eszébe jutott, hogy milyen kapcsolatban volt Nyikolajjal Voronyezsben, félt ettől a lépésétől. De mégis erőt vett magán és a városba érkezése után néhány héttel meglátogatta Rosztovékat.

Nyikolaj fogadta először, mert a grófnéhoz csak az ő szobáján át lehetett bemenni. Amikor először Nyikolaj arcára pillantott, az öröm kifejezése helyett – pedig ezt várta – a hidegség és a büszkeség rideg kifejezését vette észre, amelyet még sose látott rajta. Nyikolaj megkérdezte, hogy van, aztán bevezette anyjához, ült vagy öt percet, majd kiment a szobából.

Amikor a hercegnő kijött a grófnétól, Nyikolaj megint különösen ünnepélyesen és ridegen kísérte ki az előszobáig. Egy szóval se válaszolt, amikor Marja említette a grófné egészségi állapotát. „Mi köze hozzá? Hagyjon engem békében" – ezt fejezte ki tekintete.

– Mit kószál itt? Mit akar? Nem bírom ezeket a kisasszonyokat, meg ezt a mézesmázos modort! – mondta hangosan Szonya előtt, amikor a hercegnő batárja elindult a ház elől, láthatólag nem tudta visszafojtani bosszúságát.

– Jaj, hát hogy' mondhat ilyet, Nicolas – mondta Szonya, bár alig tudta palástolni örömét. – Ő olyan jó, és *maman* is annyira szereti.

Nyikolaj semmit se válaszolt és egyáltalán nem is akart beszélni többet a hercegnőről. De a hercegnő látogatása után az öreg grófné mindennap többször is szóba hozta Marját.

Dicsérte a hercegnőt és követelte, hogy a fia menjen el hozzá, mondja meg, hogy anyja minél gyakrabban szeretné látni – de mégis mindig megcsappant a kedve, valahányszor róla beszélt.

Nyikolaj igyekezett néma maradni, ha az anyja a hercegnőről beszélt, de hallgatása csak bosszantotta a grófnét.

– Igen derék és nagyszerű lány – mondta a grófné – járj is el hozzá. Mégis csak találkozol hol ezzel, hol azzal; mert azt hiszem, mellettünk unatkozol.

– De én egy cseppet se kívánom ezt, mama.

– Valamikor akartad látni, most meg nem kívánod. Igazán mondom, nem értelek, kedves fiam. Unatkozol is, meg nem is akarsz látni senkit.

– Nem mondtam én, hogy unatkozom.

– De azt magad mondtad, hogy nem kívánod látni sem. Pedig nagyon derék lány és mindig tetszett neked, most meg, lám, okoskodol. Mindent titkolgatnak előlem.

– Dehogyis, mama.

– Mégha valami kellemetlen dolgot kérnék tőled, de csak azt kérem, menj el hozzá, viszonozd a látogatást. Azt hiszem, ezt az udvariasság is megköveteli... Most megkérlek rá, de többet nem avatkozom bele semmibe, ha titkolózol az anyád előtt.

– Hát jó, ha akarja, elmegyek.

– Nekem mindegy; csak te érted szeretném.

Nyikolaj a bajuszát harapdálva felsóhajtott és vetette tovább a kártyát, hogy más tárgyra terelje anyja figyelmét.

Másnap, harmadnap és negyednap megismétlődött ugyanez a beszélgetés.

Marja hercegnő a Rosztovéknál tett látogatás és a hideg fogadtatás után, amelyben Nyikolaj részesítette, bevallotta magának, hogy igaza volt, amikor nem akart elmenni Rosztovékhoz.

„Nem is vártam mást – mondta magában, segítségül híva büszkeségét. – Semmi közöm hozzá, én csak az öregasszonyt akartam látni, aki mindig jó volt hozzám és akinek sokat köszönhetek."

De ez az okoskodás csak nem nyugtatta meg: bűnbánathoz hasonló érzés kínozta, valahányszor eszébe jutott az a látogatás. Bár szilárdan elhatározta, hogy nem megy el többé Rosztovékhoz és elfelejti mindezt, állandóan bizonytalanságban érezte magát. És ha azt kérdezte magától,

mi kínozza voltaképpen, be kellett vallania, hogy a Rosztovhoz való viszonya gyötri. Ez a hideg, udvarias modor nem az ő iránta való érzésből fakadt (ezt jól tudta), de e modor mögött mégis rejlett valami. Ezt a valamit tisztáznia kellett; érezte, hogy addig nem lehet nyugodt.

A tél derekán egyszer, amikor a tanulószobában ült és figyelte unokaöccse leckéit, jelentették, hogy Rosztov keresi.

Azzal a szilárd elhatározással, hogy nem árulja el titkát, elleplezi zavarát, maga mellé szólította *m-lle* Bourienne-t, és együtt kimentek a szalonba.

Mihelyt Nyikolaj arcára pillantott, azonnal látta, csakis azért jött, hogy lerója az udvariasság adóját; eltökélte hát, hogy ő is ugyanolyan modorban viselkedik, ahogyan Nyikolaj viselkedik iránta.

A grófné egészségéről, közös ismerőseikről, a háború legfrissebb híreiről beszélgettek, majd az illem követelte tíz perc leteltével, amikor a vendég már felállhat, Nyikolaj felállt és búcsúzni kezdett.

A hercegnő *m-lle* Bourienne segítségével idáig nagyon ügyesen folytatta a társalgást; de az utolsó pillanatban, amikor Nyikolaj felállt, a hercegnő annyira belefáradt arról beszélni, ami egy cseppet sem érdekli; s az a gondolat: miért csak éppen őneki jutott ily kevés öröm az életben, annyira lekötötte, hogy pillanatnyi szórakozottságában maga elé meresztette sugaras szemepárját és mozdulatlanul ült tovább, mert észre se vette, hogy Nyikolaj felállt.

Nyikolaj ránézett, igyekezett azt színlelni, hogy nem veszi észre a hercegnő szórakozottságát, mondott néhány szót *m-lle* Bourienne-nek és megint a hercegnőre pillantott. Marja ugyanolyan mozdulatlanul ült, gyengéd arcán szenvedés tükröződött. Nyikolaj hirtelen megsajnálta és homályosan azt képzelte, hogy talán ő az oka annak a szomorúságnak, amelyet a hercegnő arca kifejez. Segíteni akart neki, mondani akart valami kedveset; de nem tudta kitalálni, mit is mondjon.

– Isten áldja, hercegnő – köszönt el. Marja felocsúdott, elpirult és mélyet sóhajtott.

– Jaj, bocsánatot kérek – mondta, mintha most ébredne fel. – Már megy is, gróf? Nos, Isten önnel! De hol a párna a grófnénak?

– Várjon, mindjárt hozom – felelte *m-lle* Bourienne és kiment a szobából.

Mindketten hallgattak és csak néha pillantottak egymásra.

– Hát igen, hercegnő – mondta végül Nyikolaj, szomorúan mosolyogva – mintha csak az imént történt volna, hogy először találkoztunk Bogucsarovóban, pedig de sok víz lefolyt azóta... Mindnyájan de szerencsétlennek látszottunk akkor, és mégis sokért nem adnám, ha visszahozhatnám azt az időt... csakhogy nem lehet visszahozni.

A hercegnő figyelmesen a szemébe nézett sugaras tekintetével, mialatt Nyikolaj beszélt. Mintha igyekezne felfogni szavainak titkos értelmét, amely mintegy megvilágítaná a férfinak iránta táplált érzelmeit.

– Igen, igen – mondta – de nincs miért sajnálnia a múltat, gróf. Ahogy

most az ön életét látom, ön mindig élvezettel gondol majd vissza rá, mert az az önfeláldozás, amelyet most tanúsít...

– Nem fogadom el ezt a dicséretet – vágott közbe Nyikolaj sietve – ellenkezőleg: állandóan szemrehányást teszek magamnak; de hát ez egyáltalán nem érdekes és nem valami vidám beszédtéma.

Nyikolaj tekintete ismét az előbbi száraz és hideg kifejezést öltötte fel. Ám a hercegnő most már újból azt az embert látta benne, akit ismert és szeretett, és most már csak ezzel az emberrel beszélt.

– Azt hittem, megengedi, hogy ezt mondjam önnek – felelte. – Mi olyan közel kerültünk egymáshoz... az ön családjához, hogy azt hittem: részvétemet nem tartja tolakodásnak; de tévedtem – mondta. Hangja egyszerre megremegett. – Nem tudom, miért – folytatta, megemberelve magát – de ön azelőtt más volt és...

– Ezer oka van annak a *miért*nek (a *miért* szót különösen megnyomta). Köszönöm hercegnő – felelte halkan. – Néha olyan nehéz az élet.

„Megvan! Ezért hát! – szólalt meg egy belső hang Marja hercegnő lelkében. – Nemcsak ezt a vidám, becsületes, nyílt tekintetét, nemcsak ezt a szép külsejét szerettem én meg; megéreztem, hogy nemes, szilárd, önfeláldozó lélek lakik benne – mondta magában. – Igen, ő most szegény, én meg gazdag vagyok... Igen, csupán ezért... Igen, ha ez nem volna..." – Nyikolaj régebbi gyengédségére visszagondolva, most pedig látva becsületes, szomorú arcát, egyszeribe megértette Nyikolaj hidegségének okát.

– De hát miért, gróf, miért? – mondta hirtelen, önkéntelenül, szinte kiáltva, és közelebb lépett hozzá. – Mondja meg nekem, miért. Meg kell mondania. – Nyikolaj nem felelt. – Nem értem a *miért*jét, gróf – folytatta. – De olyan nehéz a lelkem, én... Én nyíltan bevallom önnek. Ön valami miatt meg akarja vonni tőlem régebbi barátságát. És ez fáj nekem. – Könny rezgett a szemében is, a hangjában is. – Nekem olyan kevés boldogság jutott az életben, hogy minden veszteség nagyon fáj... Bocsásson meg, Isten önnel. – Hirtelen sírva fakadt és kifelé indult a szobából.

– Hercegnő! Várjon, az istenért! – kiáltotta Nyikolaj és igyekezett visszatartani. – Hercegnő!

Marja visszatekintett. Néhány másodpercig némán néztek egymás szemébe – és az, ami oly távoli, oly lehetetlen volt, egyszerre közeli, lehetséges, sőt kikerülhetetlen lett . . . . . .

. . . . . .

VII

1814 őszén Nyikolaj feleségül vette Marja hercegnőt, és feleségével, anyjával meg Szonyával Liszije Goriba költözött.

Három év alatt, anélkül, hogy eladott volna felesége birtokából, meg-

fizette még hátralevő tartozásait, majd egyik unokanővére halála után, egy kis örökséghez jutva, megfizette adósságát Pierre-nek is.

Újabb három év múlva, 1820-ban pedig annyira rendbe hozta pénzügyeit, hogy egy kis birtokot vett Liszije Gori mellett és tárgyalásokat kezdett Otradnojénak, apja birtokának visszaváltásáról, ami szíve vágya volt.

Eleinte csak kényszerűségből gazdálkodott, de hamarosan annyira megszerette a gazdálkodást, hogy az legkedvesebb, sőt csaknem kizárólagos foglalkozásává vált.

Nyikolaj egyszerű gazda volt, nem szerette az újításokat, különösen az angolokat nem, amelyek akkoriban kezdtek divatba kerülni; nevetett a gazdaságról szóló elméleti műveken, nem szerette a gyárakat, a költséges termelési ágakat, nem szerette a drága gabonaféléket, és általában nem foglalkozott külön a gazdaság egy részével sem. Az ő szeme előtt mindig csak *a birtok* lebegett, nem pedig annak valamelyik külön része. A birtokban sem a nitrogént meg az oxigént tekintette a legfontosabbnak, amely a talajban meg a levegőben van, nem is a különleges ekét meg a trágyát, hanem azt a legfőbb eszközt, amelynek segítségével a nitrogén, a hidrogén, a trágya hat, az eke működik: a földet megmunkáló parasztot. Amikor belefogott a gazdálkodásba és kezdett belehatolni különböző ágaiba, a paraszt különösen magára vonta figyelmét; a parasztot nemcsak eszköznek, hanem célnak és bírájának is tekintette. Eleinte jól szemügyre vette a parasztot, igyekezett megérteni, mi kell neki, mit tart rossznak vagy jónak, és csak színlelte, mintha ő intézkedne, parancsolna – voltaképpen csak tanult a parasztoktól: hogyan cselekednek, hogy beszélnek, hogyan vélekednek arról, mi a jó és mi a rossz. És csak amikor már tisztában volt a paraszt hajlamaival és törekvéseivel, amikor megtanult beszélni a paraszt nyelvén, amikor megértette beszédének rejtett lényegét, amikor érezte, hogy családias kapcsolatba került vele – csak akkor kezdte bátran irányítani, vagyis teljesíteni a paraszt iránt azt a kötelességét, amelynek teljesítését a paraszt megkövetelte tőle. És Nyikolaj gazdálkodásának ragyogó eredményei lettek.

Amikor a maga kezébe vette a birtok igazgatását, valami csalhatatlan, ösztönös előrelátásánál fogva azokat az embereket nevezte ki tiszttartóvá, bíróvá, előljáróvá, akiket maguk a parasztok választottak volna – és az ő vezető embereit sose kellett cserélgetni. Mielőtt a trágya vegyi tulajdonságait tanulmányozta volna, mielőtt belemerült volna a „tartozik" meg a „követel" rovataiba (ahogyan gúnyosan szerette mondogatni), megállapította, hány jószáguk van a parasztoknak, és ezt az állományt minden lehető eszközzel igyekezett növelni. A parasztcsaládokat a legnagyobb mértékben támogatta, nem engedte meg, hogy felosszák a családi földet. A lustákat, a züllötteket meg a gyengéket egyformán üldözte és igyekezett elkergetni őket a közösségből.

Vetéskor, a széna és a gabona betakarításakor éppúgy figyelemmel kísérte a parasztok földjét, mint a magáét. Olyan korán és jól ritka gaz-

dánál vetették be a földeket, aratták le a vetést, tettek szert olyan nagy jövedelemre, mint Nyikolajnál.

A cselédekkel nem szeretett bajlódni, *ingyenélőknek* nevezte őket, és ahogy mindenki mondta, valósággal elkényeztette, elrontotta őket; ha valamilyen intézkedést kellett tenni egy cseléd dolgában, kivált ha büntetni kellett, Nyikolaj rendszerint tétovázott, tanácskozott mindenkivel a házban; de amikor módja nyílt arra, hogy paraszt helyett cselédet adjon katonának, ezt a legcsekélyebb habozás nélkül megtette. A parasztokat érintő intézkedéseiben soha a legcsekélyebb kétséget sem érezte. Tudta, hogy egy-két ember kivételével mindenki helyeselni fogja minden intézkedését.

Éppúgy nem engedte meg magának, hogy agyonterheljen munkával vagy megbüntessen valakit csak azért, mert neki úgy tetszik, mint azt, hogy könnyítsen valakinek a terhein, sőt meg is jutalmazza csak azért, mert ez az ő egyéni óhaja. Nem tudta volna megmondani, mi a zsinórmértéke annak, hogy mit kell és mit nem kell tennie, de ez a mérték rendíthetetlenül, szilárdan ott volt a lelkében.

Balsiker vagy valami rendetlenség esetén gyakran emlegette bosszúsan: *„ilyen a mi orosz népünk"*, és azt képzelte, hogy ki sem állhatja a parasztot. De lelkének teljes erejével szerette ezt a *mi orosz népünket*, mindennapi életét, és csakis ezért ismerte fel a gazdálkodás egyetlen helyes útját, sajátította el egyetlen helyes módját, amely jó eredményekkel is járt.

Marja grófné féltékenykedett férjére a parasztok iránt érzett szeretete miatt, és sajnálta, hogy ő nem részesedhet benne; de nem tudta megérteni azokat az örömöket és azt az elkeseredést, amelyet ez az ő számára idegen világ okozott férjének. Nem tudta megérteni, miért volt olyan különösen élénk Nyikolaj, amikor hajnalban felkelve az egész reggelt a mezőn vagy a szérűn töltötte, majd a vetéstől, a szénakaszálástól vagy az aratástól hazament teázni. Nem értette, miért ujjong, amikor elragadtatással Matvej Jermisinről, a jól gazdálkodó, tehetős parasztról beszél, aki családostul egész éjjel hordta a kévéket, és akinek a szérűjén már álltak az asztagok, amikor még senki sem aratott le. Nem értette, hogy Nyikolaj az ablaktól az erkélyig sétálgatva, miért mosolyog olyan boldogan a bajusza alatt, miért kacsingat, amikor a már-már száradó zabvetésre sűrű, meleg eső hull; vagy amikor szénakaszálás vagy aratás idején a fenyegető felhőt elviszi a szél, a napégette, vörös arcú, izzadt Nyikolaj – a haja üröm- és tárnics-illatot áraszt – a szérűről visszaérve, miért dörzsöli olyan boldogan a kezét, és miért mondja: „No, még egy rövid nap és szérűn lesz minden, az enyém is, a parasztoké is."

Még kevésbé tudta megérteni, hogy ez a jószívű Nyikolaj, aki mindig szolgálatkész, mindig előre kitalálja az ő kívánságát, miért esik szinte kétségbe, valahányszor tolmácsolja a hozzá forduló parasztok vagy asszonyok kérését, mentse fel őket a munka alól – ez a jóságos Nicolas miért tagadja meg olyan makacsul a kérését, miért kéri haragosan, hogy

A fogoly Morel orosz katonák között.

ne avatkozzék bele az ő dolgába. Érezte, hogy Nyikolaj külön világban él, és ezt szenvedélyesen szereti, ott pedig olyan törvények uralkodnak, amelyeket ő nem ért.

Amikor néha, igyekezve megérteni férjét, arról az érdeméről kezdett beszélni, hogy jót cselekszik alárendeltjeivel, Nyikolaj megharagudott és azt felelte: „Erről aztán szó sincs, soha eszembe se jut; ennyit sem csinálok az érdekükben. Ez mind csak költészet, amolyan asszonyi szóbeszéd – ez a felebaráti szeretet. Nekem az kell, hogy a gyermekeink ne jussanak koldusbotra; nekem az a fontos, hogy gyarapítsam a vagyonunkat, amíg élek; ennyi az egész. Ehhez pedig rendre, szigorúságra van szükség... Úgy bizony!" – mondta és hevesen ökölbe szorította kezét. – „Természetesen igazságosságra is – tette hozzá – mert ha a paraszt meztelen és éhes, lova meg csak egy van, akkor nem dolgozik se magára, sem énrám."

És bizonyára azért, mert még a gondolatát is elhessegette annak, hogy ő valamit is cselekszik a mások, az erény kedvéért, mindaz, amit cselekedett, gyümölcsöző volt: vagyona gyorsan gyarapodott; a szomszédos parasztok egyre-másra mentek hozzá, kérték, hogy vegye meg őket, és a nép között még halála után is sokáig megmaradt gazdálkodásának kegyeletes emléke. „Jó gazda volt... Előbbre való volt neki a paraszté, mint a magáé. Igaz, nem nézett el semmit. Egy szó, mint száz – jó gazda volt!"

VIII

A gazdálkodással kapcsolatban csupán egy dolog kínozta Nyikolajt: lobbanékonysága, amellyel velejárt az a régi huszárszokása, hogy könnyen eljárt a keze. Az első időkben nem látott benne semmi elítélni valót, de házasságának második évében a fenyítésnek erre a fajtájára vonatkozó nézete egyszeribe megváltozott.

Egyszer nyáron maga elé rendelte a bogucsarovói sztarosztát, az elhunyt Dron utódát, akit különféle csalásokkal és hanyagsággal vádoltak. Nyikolaj kiment hozzá a tornácra, és mindjárt a sztaroszta első feleletei után kiabálás és ütések zaja hallatszott be a pitvarba. Amikor hazatért reggelizni, odament feleségéhez – aki fejét mélyen a himzőráma fölé hajtva ült szobájában – és szokása szerint elmondta neki mindazt, ami akkor reggel foglalkoztatta, többek között elmondta a bogucsarovói sztaroszta esetét is. Marja grófné, ajkát összeszorítva, hol elvörösödve, hol elsápadva ült, továbbra is lehajtott fejjel, és semmit se felelt férje szavaira.

– Micsoda pimasz gazember – mondta Nyikolaj és dühbe gurult, ha csak visszagondolt is az esetre. – Mondta volna azt, hogy részeg volt, nem látott semmit... De mi lelte, Marie? – kérdezte hirtelen.

Marja grófné felemelte, fejét, akart mondani valamit, de sietve megint lesütötte szemét és összeszorította a száját.

– Mi az? Mi lelt, kedvesem?... – A csúnya Marja grófné mindig

megszépült, ha sírt. Sohasem sírt fájdalmában vagy bosszúságában, mindig csak bánatában és szánalmában. És valahányszor sírt, sugaras szeme mindig megejtő bájjal ragyogott.

Amikor Nyikolaj megfogta a kezét, Marja nem tudta tovább tűrtőztetni magát, sírva fakadt.

– Nicolas, én láttam... csakugyan hibás, de te... miért tetted ezt? Nicolas!... – mondta és tenyerébe rejtette arcát.

Nyikolaj elhallgatott, bíborvörös lett, elment Marja mellől és szótlanul fel s alá járkált a szobában. Ráeszmélt, miért sír a felesége, de magában nem tudott egyetérteni vele abban, hogy rossz az, amibe gyermekkora óta belenevelődött, amit a legközönségesebb dolognak tartott.

„Mi ez, amolyan érzelgősség, amolyan asszonyi sopánkodás, vagy csakugyan igaza van?" – kérdezte magában. Nem tudván egymagában eldönteni a kérdést még egyszer Marja szenvedő, szerető arcára pillantott és egyszeribe megértette, hogy igaza van a feleségének, ő pedig már régóta hibás önmaga előtt is.

– Marie – mondta halkan és odament Marjához – ez többé sohase fordul elő; szavamat adom rá. Soha – ismételte remegő hangon, mint egy bocsánatot kérő kisfiú.

A grófné szeméből még sűrűbben patakzott a könny. Megfogta férje kezét és megcsókolta.

– Nicolas, mikor törted el ezt a kámeát? – kérdezte, hogy másra terelje a szót, és Nyikolaj kezét nézegette, amelyen egy Laokoon-fejet ábrázoló gyűrű volt.

– Ma; ugyanakkor. Jaj, Marie, ne is juttasd eszembe többet. – Megint fellobbant. – Becsületszavamat adom rá, hogy többé nem fordul elő. Legyen ez figyelmeztőm örökre – mondta a törött gyűrűre mutatva.

Attól fogva, ha a sztarosztákkal és intézőkkel vitázva érezte, hogy arcába fut a vére, a keze meg ökölbe szorul, megfordította ujján az eltörött gyűrűt és lesütötte szemét az előtt, aki felharagította. De egy évben vagy kétszer mégis megfeledkezett magáról; olyankor odament a feleségéhez, bevallotta az esetet és megint megfogadta, hogy most aztán csakugyan utoljára történt.

– Bizonyára megvetsz, Marie – mondta – meg is érdemlem.

– Menj el, menj el onnan minél hamarább, ha érzed, hogy nem tudod fékezni magad – mondta szomorúan Marja grófné, igyekezve megvigasztalni a férjét.

A kormányzóság nemesi társaságában tisztelték, de nem szerették Nyikolajt. Őt nem érdekelte az, ami a többi nemest. Emiatt aztán némelyek kevélynek, mások ostobának tartották. Nyáron a tavaszi vetéstől a termés betakarításáig minden idejét a gazdaság ügyes-bajos dolgai foglalták le. Ősszel ugyanazzal a komoly ügybuzgalommal, ahogy a gazdasággal foglalkozott, belevetette magát a vadászatba, vadászkompániájával egy-két hónapig is elportyázgatott. Télen vagy a szomszédos falvakat járta, vagy olvasott. Olvasmányai javarészt történelmi könyvek voltak;

ezekre évente egy bizonyos összeget előfizetett. Ahogy mondta, komoly könyvtárat szerzett össze és kötelességül szabta maga elé, hogy elolvassa mindazokat a könyveket, amelyeket megvett. Fontos ábrázattal üldögélt dolgozószobájában a könyvei mellett. Az olvasás, amit eleinte csak kötelességként rótt magára, később megszokott foglalkozásává vált, sajátos élvezetet szerzett neki és azzal a tudattal töltötte el, hogy komoly dologgal foglalkozik. Télen, az üzleti utazások kivételével, az idő javarészét otthon töltötte, mind melegebb családi körben, beleélte magát az anya és gyermekei közötti apró-cseprő, ügyes-bajos dolgokba. Feleségéhez mind közelebb került, mindennap új lelki kincseket fedezett fel benne.

Szonya Nyikolaj házassága óta ott élt őnáluk. Nyikolaj magát vádolva és Szonyát dicsérve, már a házassága előtt elmondta feleségének mindazt, ami közte és Szonya között volt. Arra kérte Marja hercegnőt, hogy legyen nyájas és jó az unokahúgához. Marja grófné teljesen átérezte, hogy hibás a férje; érezte, hogy ő is hibás Szonyával szemben; azt gondolta, hogy vagyona bizonyára hatással volt Nyikolaj választására, nem tehetett Szonyának szemrehányást semmiért, és szerette volna szeretni; de még sem szerette, sőt lelkében gyakran ellenséges érzéseket fedezett fel vele szemben, és sehogy se tudta leküzdeni őket.

Egyszer Szonyáról és vele szemben való igazságtalanságáról beszélt barátnőjével, Natasával.

– Tudod mit mondok – szólt Natasa – te sokat olvasod az evangéliumot; ott van egy hely, amely éppen ráillik Szonyára.

– Melyik?

– „Akinek vagyon, annak adatik, akinek nincs, attól elvétetik" – emlékszel rá? Hát ő az, akinek nincs. Miért? Nem tudom; talán nincs benne önzés – és nem tudom, de elvétetett és elvétetik tőle minden. Néha rettenetesen sajnálom; azelőtt borzasztóan szerettem volna, hogy Nicolas feleségül vegye; de mindig mintha éreztem volna, hogy ez nem úgy lesz. Szonya *meddő virág*, tudod, olyan mint amilyen a földiepren van. Néha sajnálom, néha meg azt gondolom, hogy ő ezt nem érzi úgy, mint ahogy mi éreznénk.

És hiába magyarázta Marja grófné Natasának, hogy az evangélium e szavait másképp kell értelmezni – ha Szonyára nézett, egyetértett azzal a magyarázattal, amelyet Natasa adott. Valóban úgy látszott, hogy Szonya nem találja nyomasztónak a helyzetet, és teljesen beletörődött, hogy *ő meddő virág*, mert az a rendeltetése. Nem annyira az egyes embereket, mint inkább az egész családot becsülte. Nem az emberekhez, hanem a házhoz szokott hozzá, akár a macska. Gondozta az öreg grófnét, dédelgette, kényeztette a gyermekeket, mindig készséggel megtette azokat az apró szolgálatokat, amelyek tőle teltek; de mindezt önkéntelenül is túlságosan gyér hálával fogadták...

A Liszije-Gori-i udvarházat újjáépítették, de már nem olyan előkelőre, mint amilyen az elhunyt herceg idejében volt.

A nyomorúságos időkben megkezdett építmények a szerénynél is sze-

rényebbek voltak. Az óriási házat a régi kőalapzaton fából építették újjá és csak belül vakolták be. A festetlen deszkapadlós, nagy, tágas házat, a legegyszerűbb kemény díványokkal és karosszékekkel, nyírfa asztalokkal és székekkel rendezték be, amelyeket Rosztovék saját asztalosai készítettek. Tágas volt a ház, jutott belőle szoba a cselédségnek, lakosztály a vendégeknek. A Rosztov- és Bolkonszkij-rokonok néha családostul összesereglettek Liszije Goriban vendégeskedni; tizenhat lóval, több tucat cseléddel jöttek és ott laktak hónapokig. Ezenkívül egy évben négyszer a házigazdáék neve- és születése napjakor százan is összegyűltek egy-két napra. Az év többi részében zavartalanul, szabályosan folyt az élet a szokásos foglalatossággal, a házi élelmi készletekből való teákkal, reggelikkel, ebédekkel, vacsorákkal.

IX

1820 december ötödike, a téli Miklós napjának, Nyikolaj nevenapjának előestéje volt. Natasa ebben az évben férjestül, gyermekestül már az ősz eleje óta a bátyjánál vendégeskedett. Pierre Pétervárott volt, három hétre utazott oda különleges ügyekben, ahogy mondta, de már a hetediket töltötte ott. Minden pillanatban várták.

December ötödikén Bezuhovék családján kívül Rosztovéknál vendégeskedett még Nyikolaj régi barátja, Vaszilij Fjodorovics Gyenyiszov nyugalmazott tábornok is.

Nyikolaj tudta, hogy hatodikán, az ünnep napján, amikor összegyűlnek a vendégek, le kell vetnie rövid kaftánját, hogy kabátot öltsön, hegyes orrú, szűk csizmát kell húznia; aztán majd elmegy a templomba, melyet ő építtetett, aztán fogadja az üdvözléseket, harapnivalóval kínálja a vendégeket és beszélget a nemesi választásokról meg a termésről; de úgy érezte, az ünnep előestéjét még joga van a szokott módon tölteni. Ebéd előtt ellenőrizte a rjazanyi falu intézőjének számadásait a felesége unokaöccsének birtokára vonatkozólag, hivatalos ügyben megírt két levelet és kiment a szérűre, onnan meg a marha- és a lóudvarba ment át. Intézkedéseket tett a búcsú alkalmából várható általános tivornyázás ellen, aztán bement ebédelni, és anélkül, hogy feleségével négyszemközt beszélhetett volna, leült a húsz terítékes, hosszú asztalhoz, amelynél már összegyűltek a háziak valamennyien. Ott ült az asztalnál az anyja, az anyjával lakó öregasszony, Belova, a felesége, a három gyermek, a nevelőnő, a nevelő, az unokaöccs a nevelőjével, Szonya, Gyenyiszov, Natasa a három gyermekével, azok nevelőnője, meg az öreg Mihail Ivanics, a herceg építésze, aki nyugalomba vonulva ott élt Liszije Goriban.

Marja grófné az asztal túlsó végén ült. Mihelyt a férje leült a helyére, abból a mozdulatból, amellyel felvette asztalkendőjét, gyorsan arrább tolta az előtte álló vizes- és pálinkáspoharat, Marja grófné mindjárt megállapította, hogy nincs jó hangulatban, ami néha megesik vele, különösen

a leves előtt, és amikor egyenesen a gazdaságból jön ebédelni. Marja grófné nagyon jól ismerte Nyikolajnak ezt a hangulatát, és amikor ő maga jó hangulatban volt, nyugodtan várta, míg megeszi a levest, akkor aztán beszédbe elegyedett és beismertette vele, hogy ok nélkül rosszkedvű; de ezen a napon teljesen megfeledkezett erről a megfigyelésről; fájt neki, hogy Nyikolaj minden ok nélkül haragszik rá, és boldogtalannak érezte magát. Megkérdezte tőle, hol volt. Nyikolaj megmondta. Aztán meg azt kérdezte, rendben van-e minden a gazdaságban. Nyikolaj kelletlenül összeráncolta homlokát feleségének mesterkélt modora láttán és sietve válaszolt.

„Nem tévedtem – gondolta Marja grófné – de miért haragszik rám?" Abban a modorban, ahogyan válaszolt, Marja grófné barátságtalan indulatot érzett és azt a törekvést, hogy végét szakítsák a beszélgetésnek. Érezte, hogy szavai valóban mesterkélten hangzanak; de nem tudta megállni, hogy ne intézzen hozzá még néhány kérdést.

A beszélgetés ebéd közben, hála Gyenyiszovnak, hamarosan megélénkült, általánossá vált; Marja grófné nem beszélt többé a férjével. Asztalbontás után, amikor az öreg grófné elé járultak, hogy megköszönjék az ebédet, Marja grófné, férje állát felemelve, megcsókolta és azt kérdezte, miért haragszik rá.

– Neked mindig ilyen furcsa gondolataid vannak; eszem ágában sincs haragudni rád – felelte.

De a *mindig* szó azt felelte Marja grófnénak: igen, haragszom, de nem akarom megmondani.

Nyikolaj olyan jól élt a feleségével, hogy Szonya és az öreg grófné sem találhatott ürügyet a szemrehányásra, pedig ők – féltékenységből – szerették volna, ha civódnak egymással; de azért köztük is volt néha villongás. Olykor, épp a legboldogabb időszakok után, hirtelen el-elfogta őket az idegenkedés, az ellenséges indulat; ez az érzés jobbadán Marja grófné terhességének idején jelentkezett. A grófné most is ilyen állapotban volt.

– No, *messieurs et mesdames* – mondta Nyikolaj hangosan és mintegy vidáman (Marja grófné azt hitte, szántszándékkal teszi, hogy őt megsértse) – én hat óra óta talpon vagyok. Holnap majd bírnom kell a robotot, de ma megyek pihenni – mondta és Marja grófnéhoz többé nem is szólva, átment a kis pamlagos szobába és lefeküdt a díványra.

„Így van ez mindig – gondolta Marja grófné. – Mindenkihez van szava, csak hozzám nincs. Látom, látom, hogy utál. Különösen ilyen állapotban." Domború hasára tekintett, aztán a tükörben megnézte sovány, sárga, sápadt arcát és szemét, amely nagyobb volt mint valaha. Egyszerre mindent kellemetlennek talált: Gyenyiszov harsány hangját és hahotáját, Natasa beszédét, különösen pedig Szonya sietve rávetett tekintetét.

Mindig Szonya volt az első ürügy, amelyet Marja grófné kiszemelt ingerültségének igazolására.

Elüldögélt egy ideig a vendégekkel, bár semmit sem értett abból, amit beszéltek, aztán csendesen átment a gyerekszobába.

A gyermekek a székeken Moszkvába lovagoltak és őt is hívták magukkal. Leült, eljátszogatott velük, de az a gondolat, hogy a férje minden ok nélkül haragszik rá, szüntelenül kínozta. Felállt és bár nehezére esett, lábujjhegyen a kis pamlaghoz indult.

„Hátha még nem alszik, beszélek vele" – mondta magában. Andrjusa, a legidősebb fiú, anyját utánozva, lábujjhegyen utána indult. Marja grófné nem vette észre.

– *Chère Marie, il dort, je crois, il est si fatigué*[1] – mondta a nagy pamlagosban Szonya, aki (Marja grófné úgy találta) mindenütt az útjába akad. – Fel ne ébressze, Andrjusa.

Marja hercegnő hátratekintett, meglátta maga mögött Andrjusát, érezte, hogy Szonyának igaza van, de éppen emiatt fortyant fel és láthatólag csak nehezen tudta türtőztetni magát a kemény kifakadástól. Nem szólt semmit, és csak azért, hogy ne hallgasson Szonya szavára, intett egyik kezével, hogy Andrjusa ne csapjon zajt, de azért menjen utána, és elindult az ajtó felé. Szonya kiment a másik ajtón. Abból a szobából, ahol Nyikolaj aludt, kihallatszott egyenletes lélegzése, amelynek a legkisebb árnyalatát is jól ismerte a felesége. Ezt a lélegzést hallgatva maga előtt látta Nyikolaj sima, szép homlokát, bajuszát, egész arcát, amelyet olyan gyakran sokáig elnézegetett az éj csendjében, mialatt Nyikolaj aludt. Nyikolaj egyszerre megmozdult és krákogott egyet. Ebben a pillanatban Andrjusa bekiáltott az ajtón keresztül:

– Papa, a mama itt áll.

Marja grófné elsápadt ijedtében és integetni kezdett a fiának. A gyermek elhallgatott, egy pillanatra csend lett, amelyet Marja grófné borzasztónak érzett. Tudta, hogy Nyikolaj mennyire nem szereti, ha felébresztik. Odabent újabb köhécselés, mozgás, majd Nyikolaj elégedetlen hangja hallatszott:

– Egy percre se hagynak nyugtot az embernek. Te vagy az, Marie? Miért hoztad ide?

– Azért jöttem, hogy benézzek... nem láttam... bocsáss meg...

Nyikolaj köhintett egy utolsót és elhallgatott. Marja grófné elment az ajtóból és bekísérte fiát a gyerekszobába. Öt perc múlva a három éves, fekete szemű Natasa, apjának kedvence, megtudván bátyjától, hogy a papa alszik, a mama meg a pamlagosban van, futvást az apjához indult; anyja nem vette észre. A feketeszemű kislány bátran kinyitotta a csikorgó sarkú ajtót, tömpe lábacskájával erélyesen lépkedve, odament a díványhoz és miután szemügyre vette apja testhelyzetét, aki háttal ő felé – aludt, felpipiskedett és megcsókolta apja kezét, amely a feje alatt feküdt. Nyikolaj megfordult; arcán meghatott mosoly ragyogott.

---

[1] Azt hiszem, alszik, kedves Marie; olyan fáradt.

– Natasa, Natasa! – hallatszott kintről Marja grófné ijedt suttogása – a papa aludni akar.

– Nem, mama, nem akar aludni – felelte meggyőződéssel a kis Natasa – hisz nevet. – Nyikolaj leeresztette a lábát, felkelt és karjára vette a lányát.

– Gyere be, Masa – mondta a feleségének. Marja grófné bement a szobába és leült a férje mellé.

– Nem is láttam, hogy utánam szaladt – mondta félénken. – Én csak úgy...

Nyikolaj egyik karján a lányát tartva, a feleségére tekintett, majd észrevette Marja bűnbánó arckifejezését, a másik karjával átölelte feleségét és megcsókolta a haját.

– Meg szabad csókolni a mamát? – kérdezte Natasától.

Natasa szégyenlősen elmosolyodott.

– Még egyszer – mondta és parancsoló mozdulattal arra a helyre mutatott, ahol Nyikolaj megcsókolta feleségét.

– Nem tudom, miből gondolod, hogy rossz hangulatban vagyok – mondta Nyikolaj arra a kérdésre felelve, amely – tudta – még mindig lappang felesége lelkében.

– El sem tudod képzelni, milyen boldogtalannak, elhagyatottnak érzem magam, ha ilyen vagy. Mindig azt hiszem...

– Elég, Marie! Szamárság! Hogy nem restelled magad?! – mondta vidáman.

– Azt hiszem, hogy nem tudsz szeretni, mert én olyan csúnya vagyok – máskor is... most meg, ilyen álla...

– Jaj, de nevetséges vagy! Nem az a kedves, aki szép, hanem az a szép, aki kedves. Csak Malvinát meg a többieket szeretik azért, mert szépek. Szeretem-e én a feleségemet egyáltalán? Nem szeretem, hanem csak úgy... nem is tudom, hogy magyarázzam meg. Ha nem vagy mellettem, vagy ha összezördülünk, mintha elvesztem volna, nem tudok csinálni semmit. No például, szeretem-e az ujjamat? Nem szeretem, de próbáld csak meg levágni...

– Nem, én másképp érzem, de azért megértlek. Tehát nem haragszol rám?

– Rettentően haragszom – mondta Nyikolaj mosolyogva, felállt, megigazította a haját és fel s alá járkált a szobában.

– Tudod mit gondoltam, Marie? – kezdte. Most, amikor már szent volt a béke, hangosan kezdett gondolkozni felesége jelenlétében. Nem kérdezte, hajlandó-e meghallgatni a felesége; mindegy volt neki. Neki eszébe ötlött egy gondolat, tehát bizonyára a feleségének is eszébe ötlött. Elmondta, az a szándéka, hogy rábeszéli Pierre-t, maradjon ott náluk tavaszig.

Marja grófné meghallgatta, hozzáfűzte megjegyzéseit, és ő is hangosan kezdett gondolkozni. Az ő gondolatai a gyermekekre vonatkoztak.

– Mennyire kiütközik belőle a nő már most is – mondta franciául és a kis Natasára mutatott. – Ti logikátlansággal vádoltok bennünket, nőket. Hát tessék – ez a mi logikánk. Én azt mondom: a papa aludni akar, ő meg azt feleli: nem, hiszen nevet. És neki van igaza – mondta Marja grófné és boldogan mosolygott.

– Igen, igen! – Nyikolaj erős karjára vette lányát, magasra emelte, a vállára ültette és a kis lábát összeölelve, sétálni kezdett vele a szobában. Mind az apa, mind a lánya arca egyformán gondtalan boldog volt.

– Hanem tudod, talán igazságtalan is vagy. Túlságosan szereted ezt – mondta franciául, súgva a grófné.

– Hát igen, de mit csináljak?... Igyekszem nem mutatni...:

Ekkor az előcsarnokban és az előszobában csengőszó, aztán léptek hallatszottak; mintha most érkezett volna valaki.

– Jön valaki.

– Nyilván Pierre. Megyek, megnézem – mondta Marja grófné és kiment a szobából.

Távollétében Nyikolaj megengedte magának, hogy vágtában meglovagoltassa kislányát, körül-körül a szobában. Aztán lihegve gyorsan lekapta és a melléhez szorította a kacagó kislányt, szökdécselése táncra emlékeztette, és a gyermek boldog, kerek arcocskájára tekintve az jutott eszébe, milyen lesz ez a lány, ha majd ő, mint öregedő ember, társaságba kezdi majd vinni és mazurkát táncol majd vele, ahogy megboldogult apja a Danyilo Kuport járta a lányával.

– Ő az, ő az, Nicolas! – mondta néhány perc múlva Marja grófné, visszatérve a szobába. – Hogy feléledt most a mi Natasánk. Látni kellene, mennyire ujjong! De hogy' kijutott mindjárt Pierre-nek, amiért olyan soká odamaradt. – No, menjünk gyorsan, menjünk! Váljatok el már végre – mondta és mosolyogva nézett lányára, aki apjához simult. Nyikolaj, lányát kézen fogva, kiment.

Marja grófné a pamlagos szobában maradt.

„Soha, soha se hittem volna – suttogta magában – hogy ilyen boldog lehetek." Arcán mosoly tündöklött, de ugyanakkor felsóhajtott, és mély tekintetében csendes szomorúság fejeződött ki. Mintha azon a boldogságon kívül, amelyet érzett, volna még egy másik – az evilági életben elérhetetlen – boldogság is, amely akaratlanul is eszébe jutott ebben a pillanatban.

X

Natasa 1813 kora tavaszán ment férjhez. 1820-ban már három lánya volt meg egy fia, akit nagyon kívánt és most ő maga szoptatott. Megtelt, megszélesedett, úgyhogy ebben az erős anyában nehéz volt felismerni a régi vékony és mozgékony Natasát. Arcvonásai végképp kialakultak, a nyugodt lágyság és derű kifejezését öltötték fel. Arcán nem volt, mint azelőtt, az élénkségnek az a szüntelenül égő tüze, amelyben a bája rej-

lett. Most gyakran csak az arca meg a teste látszott, de a lelke egyáltalán nem. Csupán az erős, szép, termékeny nőstényt lehetett látni. Nagyon ritkán gyúlt fel benne a régi tűz. Ez csak olyankor fordult elő, amikor, mint most is, hazatért a férje; amikor meggyógyult valamelyik gyermeke, vagy amikor Marja grófnéval felidézte Andrej herceg emlékét, (férjével sose beszélt Andrejről, mert azt hitte, hogy Pierre féltékeny rá Andrej herceg emléke miatt is) és nagyon ritkán, amikor véletlenül belesodródott az éneklésbe, amelyet pedig férjhezmenetele után teljesen abbahagyott. De azokban a ritka pillanatokban, amikor a régi tűz felgyúlt immár kifejlődött, szép testében – még vonzóbb volt, mint azelőtt.

Férjhezmenetele óta Moszkvában, Pétervárott, a Moszkva környéki birtokon és az anyjánál, azazhogy Nyikolajnál lakott férjével. A társaságban keveset látták a fiatal Bezuhova grófnét, és azok, akik látták, nem voltak megelégedve vele. Nem volt se bájos, se kedves. Natasa ugyan nem szerette a magányt (nem tudta, szereti-e vagy sem, de azt hitte, nem szereti), ámde mialatt gyermekeit hordta, szülte, táplálta; és mivel részt vett férje életének minden mozzanatában – ezeknek a követelményeknek csakis akkor tehetett eleget, ha lemond a nagyvilági életről. Mindazok, akik ismerték Natasát férjhezmenetele előtt, elcsodálkoztak a benne végbement változáson, mint valami szokatlan dolgon. Csak az öreg grófné – aki anyai ösztönével ráébredt arra, hogy Natasa minden törekvése csakis az, hogy családja és férje legyen (ahogyan nem annyira tréfából, mint inkább nagyon is igazán kiabálta Otradnojéban) – csak az öreg grófné csodálkozott az emberek csodálkozásán, akik nem értették meg Natasát, csak ő ismételgette: ő mindig tudta, hogy Natasa példás feleség és anya lesz.

– De azért túlontúl szereti a férjét meg a gyermekeit – mondta a grófné. – Ez már szinte ostobaság.

Natasa nem tartotta meg azt az aranyszabályt, amelyet az okos emberek, kivált a franciák hirdetnek: a nőnek, ha férjhez megy, nem szabad elhanyagolnia magát, nem szabad parlagon hevertetnie tehetségét, és még inkább törődnie kell külsejével, mint lánykorában, el kell bűvölnie férjét még inkább, mint mielőtt hozzá ment feleségül. Natasa – éppen ellenkezőleg – egyszerre elhanyagolta mindazt, ami azelőtt igézővé tette, az éneklést is, pedig abban volt legfőbb vonzóereje. De hiszen épp azért hanyagolta el, mert abban volt a legfőbb vonzóereje. Natasa nem törődött sem a modorával, sem a finom beszéddel, sem azzal, hogy a legelőnyösebb színben mutassa magát férje előtt, nem törődött sem öltözékével, sem azzal, hogy esetleg feszélyezi férjét követeléseivel. Mindent éppen e szabályokkal ellentétben cselekedett. Érezte, hogy a hódításnak azok az eszközei, amelyeket azelőtt alkalmazott – az ösztöne tanította meg rá – most csak nevetségesek volnának férje szemében, akinek az első pillanattól fogva teljesen, szívvel-lélekkel átengedte magát, és bensejének egyetlen zugocskáját sem tartotta zárva előtte. Érezte, hogy fér-

jével való kapcsolatát most már nem azok a költői érzelmek tartják fenn, amelyek hozzá vonzották Pierre-t, hanem valami más, meghatározhatatlan, de szilárd dolog, olyan, amilyen a tulajdon lelke és teste közötti kapcsolat.

Fürtjeit fodrozni, divatos, bő ruhát ölteni, románcokat énekelni csak azért, hogy magához fűzze férjét – ugyanolyan furcsának találta volna, mint cicomázni magát csak azért, hogy önmagának tessék. Azért csinosítani magát, hogy másoknak tessék, talán kellemes lett volna neki – ezt sem tudta bizonyosan – de egyáltalán nem ért rá. A legfőbb ok, amely miatt nem foglalkozott sem az énekléssel, sem az öltözködéssel, sem szavainak latolgatásával, az volt, hogy egyáltalán nem ért rá ezzel foglalkozni.

Köztudomású, hogy az ember teljesen bele tud merülni egy tárgyba, bármilyen jelentéktelennek látszik is az a tárgy. Az is köztudomású, hogy nincs olyan jelentéktelen tárgy, amely ne nőhetne a végtelenségig, ha az ember csakis arra sűríti minden figyelmét.

Az a tárgy, amibe Natasa teljesen belemerült, a család volt, vagyis a férje, akivel úgy kellett bánnia, hogy oszthatatlanul, csakis az övé legyen; a ház meg a gyermekek, akiket hordania, szülnie, táplálnia és nevelnie kellett.

És minél jobban belehatolt – nem az eszével, hanem teljes lelkével, egész lényével – az őt foglalkoztató tárgyba, annál jobban megnőtt ez a tárgy figyelme középpontjában, annál gyengébbnek, jelentéktelenebbnek érezte erejét, mivel mind egy és ugyanazon dologra sűrítette és mégsem érkezett megtenni mindazt, amit szükségesnek tartott.

A nő jogairól, a házastársak kapcsolatairól, szabadságukról és jogairól való eszmecserék, elmélkedések, habár nem nevezték *kérdéseknek* őket, mint manapság – akkor is pontosan ugyanolyanok voltak, mint manapság; de ezek a kérdések nem érdekelték Natasát, sőt egyáltalán nem is értette őket. Ezek a kérdések akkor is, mint most, csak azok számára léteztek, akik a házasságban csakis azt a gyönyört látják, amelyet a házastársak egymásnak nyújtanak, vagyis a házasság kezdetét – nem pedig egész jelentőségét, a családot.

Ezek az elmélkedések és ezek a mostani kérdések, amelyek ahhoz a kérdéshez hasonlítanak, mi módon nyújthat minél nagyobb élvezetet egy ebéd – nem léteztek akkor és ma sem léteznek azok számára, akiknek szemében az ebéd célja az, hogy az ember táplálkozzék, a házasélet célja pedig – a család.

Ha az ebéd a test táplálása, akkor az, aki egyszerre két ebédet eszik meg, talán nagyobb élvezetre tesz szert, de nem éri el a célt, mert a két ebédet nem bírja megemészteni a gyomra.

Ha a házasság célja a család, akkor az, aki azt akarja, hogy sok felesége vagy férje legyen, talán sok élvezetre tesz szert, de semmi esetre sem lesz családja.

Ha az ebéd célja a táplálkozás, a házasság célja pedig a család, az egész kérdést csakis azzal lehet megoldani, hogy ne együnk többet, mint amennyit a gyomrunk meg tud emészteni és ne legyen több feleségünk vagy férjünk, mint amennyi a családhoz szükséges, vagyis – egy. Natasának férjre volt szüksége. Kapott férjet. A férj családot adott neki. Más, jobb férjre nem volt szüksége, és mivel minden lelkierejét arra fordította, hogy ezt a férjet és ezt a családot szolgálja, el se tudta képzelni, mi volna, ha minden másképp lenne, és egyáltalán nem tartotta érdemesnek, hogy ezt elképzelje.

Natasa nem szerette a társaságot általában, de annál többre becsülte hozzátartozóinak – Marja grófnénak, bátyjának, anyjának és Szonyának – társaságát. Sokra tartotta azoknak társaságát, akikhez nagy léptekkel, pongyolában, kócosan bemehetett a gyermekszobából és boldog arccal megmutathatta, hogy a pelenkán zöld folt helyett most már sárga van, és meghallgathatta azt a vigasztalást, hogy a kisgyermek állapota sokkal jobbra fordult.

Natasa annyira elhanyagolta magát, hogy ruházata, hajviselete, találomra kibökött szavai, féltékenysége – féltékenykedett férjére, Szonya, a nevelőnő és minden csinos, vagy nem csinos nő miatt – valamennyi hozzátartozója élcelnek állandó céltáblája lett. Az volt az általános vélemény, hogy Pierre a felesége papucsa alatt van – és ez igaz is volt. Natasa mindjárt házasságuk első napjaiban bejelentette igényeit. Pierre felettébb csodálkozott feleségének – az ő számára teljesen új – nézetén, azon, hogy ezentúl életének minden perce a feleségéé és családjáé; Pierre elcsodálkozott feleségének igényén, de az mégis annyira elbűvölte, hogy alárendelte magát.

Pierre függősége abban rejlett, hogy nem mert udvarolni, még csak mosolyogni sem mert más nőre, nem mert klubokba, ebédekre járni *úgy*, vagyis azért, hogy csak eltöltse az időt, nem mert költeni kedvteléseire, nem mert elutazni hosszú időre, csakis hivatalos ügyekben; felesége ezek közé sorolta Pierre tudományos foglalatosságát is, amelyből ő ugyan nem értett semmit, de azért igen nagy fontosságot tulajdonított nekik. Cserébe teljes jogot kapott arra, hogy otthon nemcsak önmagával, hanem az egész családdal is tetszése szerint rendelkezzék. Natasa otthon férje rabnőjeként viselkedett, az egész háznép lábujjhegyen járt, amikor Pierre dolgozott – olvasott vagy írt – a szobájában. Pierre-nek csak sejtetnie kellett, hogy vágyódik valamire, máris mindig teljesült, amit óhajtott. Csak ki kellett fejeznie valamely kívánságát, Natasa máris felugrott, szaladt, hogy teljesítse.

Az egész ház csakis a férj vélt parancsaihoz, vagyis Pierre kívánságaihoz igazodott, amelyeket Natasa igyekezett kitalálni. Natasa élete módja, tartózkodási helye, ismeretségei, kapcsolatai, foglalatosságai, a gyermekek nevelése – mindezek Pierre kifejezett akaratához igazodtak, sőt Natasa igyekezett kitalálni azt is, ami Pierrenek a beszélgetések során kimondott gondolataiból következik. És mindig pontosan kitalálta, mi a lényege Pierre kívánságainak, ha pedig egyszer kitalálta, szilárdan ragaszkodott ahhoz,

amit Pierre választott. Ha Pierre maga akart változtatni kívánságán, Natasa az ő (vagyis Pierre) fegyverével harcolt ugyancsak Pierre ellen.

Így például abban a mind Pierre-nek, mind Natasának örökre emlékezetes, nehéz időben, az első, gyenge gyermek születése után, amikor háromszor is dajkát kellett cserélni és Natasa annyira kétségbeesett, hogy belebetegedett, Pierre egyszer megemlítette előtte Rousseau-nak azt a gondolatát, amellyel teljesen egyetértett: természetellenes és káros dolog dajkát alkalmazni. A következő gyermek születésekor Natasa – bármennyire is ellenezte az anyja, az orvos, sőt maga a férj is, akik mind tiltakoztak, hogy ő szoptassa a gyermeket, hiszen az akkoriban hallatlan dolog volt, mert károsnak tartották – csak ragaszkodott elhatározásához és attól fogva maga szoptatta minden gyermekét.

Ingerült perceikben igen gyakran megesett, hogy a házastársak összeszólalkoztak, de a vita után sokkal később Pierre örömmel és meglepetéssel tapasztalta, hogy feleségének nemcsak a szavaiban, hanem tetteiben is az a gondolat nyilvánul meg, amely ellen Natasa korábban síkra szállt. És Pierre nem csupán ugyanazt az eszmét látta viszont, hanem azt találta, hogy ez az eszme Natasa megfogalmazásában megtisztult minden olyan felesleges elemtől, amely a vita hevében tapadt rá.

Pierre hétévi házasélet után azt a boldog és szilárd tudatot tapasztalta, hogy ő nem rossz ember – és ezt azért érezte, mert a feleségében önnön tükörképét látta. Önmagában minden jót és rosszat összekeverve érzett: egyik elhomályosította a másikat. Ám a feleségében csakis az tükröződött vissza, ami igazán jó volt; mindaz, ami nem volt teljesen jó, félre hullott. És ez a tükröződés nem logikus gondolkozás útján, hanem más, titokzatos, közvetlen úton történt.

XI

Pierre két hónappal ezelőtt, amikor már Rosztovéknál volt vendégségben, levelet kapott Fjodor hercegtől; a herceg Pétervárra hívta, hogy megvitassák azokat a fontos kérdéseket, amelyek annak a pétervári társaságnak a tagjait foglalkoztatták, amelynek Pierre egyik fő alapítótagja volt.

Natasa elolvasva ezt a levelet is, mint ahogy férjének minden levelét elolvasta, maga ajánlotta férjének, hogy utazzék Pétervárra, jóllehet érezte, nehezen viseli el Pierre távollétét. Natasa, bár nem értette, mégis óriási fontosságot tulajdonított férje elvont, szellemi munkájának, és állandóan attól félt, hogy akadályozza férjét ebben a tevékenységében. A levél elolvasása után Pierre félénk, kérdő tekintetére azzal a kéréssel válaszolt, hogy utazzék Pétervárra, de azért pontosan megszabta, mikor kell visszatérnie. Négy hétre adott neki szabadságot.

Attól fogva, hogy Pierre határideje lejárt, vagyis két hét óta, Natasa állandóan a félelem, a szomorúság és az ingerültség állapotában volt.

Gyenyiszov, a jelenlegi helyzetével elégedetlen, nyugalmazott tábornok, aki éppen az utolsó két hét elején érkezett, meglepetten, szomorúan

nézte Natasát, mint egy valaha nagyon szeretett ember arcvonását, amely nem hasonlít eredetijéhez. Csüggeteg, unott nézés, átabotában ejtett válaszok, a gyermekszobáról való beszélgetés – ez volt minden, amit látott és hallott egykori bűvös-bájos tündérétől.

Natasa az egész idő alatt szomorú volt és ingerült, kivált olyankor, amikor anyja, bátyja, Szonya vagy Marja grófné vigasztalni akarták és különféle okokat kitalálva igyekeztek mentegetni Pierre-t késéséért.

– Csupa ostobaság, csupa gyerekség! – mondta Natasa. – Mindig ezek az ábrándok, amelyek nem vezetnek semmire, mindig ezek az ostoba társaságok! – mondta férjének azokra a dolgaira, melyeknek nagy fontosságában olyan szilárdan hitt. Aztán bement a gyerekszobába, hogy megszoptassa egyetlen fiát, Petyát.

Senki se tudott olyan sok értelmes, megnyugtató dolgot mondani neki, mint ez a kis háromhónapos teremtés mond, amikor ott fekszik az emlőjén és ő, az anyja, érzi pici szájának mozgását, érzi, hogy szuszog orrocskájával. Ez a kis teremtés azt mondja: „Haragszol, féltékenykedel, szeretnél bosszút állni rajta, félsz, pedig ő itt van, én vagyok ő..." És erre nincs mit felelni. Ez igazabb az igaznál.

Natasa ez alatt a nyugtalanságban töltött két hét alatt olyan gyakran folyamodott megnyugvásért a kisgyermekhez, annyit bajlódott vele, hogy túltáplálta, és a gyermek beteg lett. Natasa megrémült, pedig hát éppen erre volt szükség. Miközben a gyermeket ápolta, könnyebben elviselte a férje miatt érzett nyugtalanságot.

Éppen szoptatta a kisfiút, amikor a feljárat elé ért Pierre zörgő fogata, és a dada, aki jól tudta, mivel vidíthatja fel úrnőjét, ragyogó arccal, nesztelenül, de gyorsan bejött.

– Megérkezett? – kérdezte szapora suttogással Natasa. Nem mert megmozdulni, nehogy felébressze a gyermeket, aki éppen elaludt.

– Megérkezett, drága asszonyom – súgta a dada.

Natasának arcába szökött a vér, lába önkéntelen mozdulatot tett, de nem ugorhatott fel, nem szaladhatott ki. A gyermek ismét felnyitotta szemecskéjét, felpillantott. „Itt vagy" – mintha ezt mondta volna, és lomhán megint csámcsogni kezdett kis szájával.

Natasa csendesen elvette mellét, megringatta a gyermeket, átadta a dajkának és gyors léptekkel az ajtóhoz indult. De az ajtónál megállt, mintha lelkiismeretfurdalást érezne, amiért nagy örömében túlságosan gyorsan otthagyta gyermekét, és visszatekintett. A dada könyökét felemelve betette a kisgyermeket a korlátos ágyacskába.

– Csak menjen, menjen, lelkem-asszonyom, legyen nyugodt, csak menjen – suttogta a dada mosolyogva, azzal a bizalmassággal, amely rendszerint kialakul a dada és úrnője között.

Natasa könnyed léptekkel, futvást az előszobába indult.

Gyenyiszov, aki pipázva kilépett szobájából a terembe, most első ízben ismerte fel a régi Natasát. Az öröm tündöklő fénye csak úgy sugárzott Natasa teljesen megváltozott arcáról.

– Megjött! – mondta futtában Natasa, és Gyenyiszov érezte: még ő is ujjong azon, hogy megjött Pierre, pedig ő nagyon kevéssé szerette Pierre-t. Natasa az előszobába kiszaladva megpillantott egy bundás, magas férfit, aki éppen letekerte sálját.

„Ő az, ő az! Valóban! Itt van! – mondta magában, aztán a nyakába ugrott, megölelte, magához szorította' a mellébe fúrta a fejét, aztán hátratolta és belenézett Pierre zúzmaralepte, piros, boldog arcába. – Igen, ez ő, boldog, elégedett..."

Most hirtelen eszébe jutottak a várakozásnak mindazok a kínjai, amelyeket a legutóbbi két hét folyamán elszenvedett: arcáról eltűnt a ragyogó öröm; elkomorodott, és a szemrehányások, az epés szavak áradata csak úgy zuhogott Pierre-re.

– Persze, te jól érezted magad, te örülsz, te jól szórakoztál... De mit éreztem én? Legalább a gyermekeket szántad volna meg. Én csak szoptatom a kicsit... de megromlott a tejem... Petya halálán volt. Te meg bezzeg vígan voltál. Igen, neked jókedved van...

Pierre tudta, hogy nem hibás, mert nem jöhetett hamarább; tudta, hogy Natasa kirobbanása nem helyénvaló, és tudta, hogy két perc múlva elmúlik; és ami a fő, tudta, hogy ő maga boldog és vidám. Mosolyogni szeretett volna, de erre még gondolni sem mert. Szánalmas, ijedt arcot vágott és meggörnyedt.

– Bizonyisten, nem jöhettem előbb! Nos, hogy van Petya?

– Most már nincs semmi baja, menjünk. Hogy' nem szégyelled magad?! Hej, ha láttad volna, milyen voltam nélküled, hogy' szenvedtem...

– Nem vagy beteg?

– Menjünk, menjünk – mondta Natasa és el sem eresztette Pierre kezét. A szobájukba mentek.

Amikor Nyikolaj és felesége Pierre keresésére indult, Pierre már a gyerekszobában volt, óriási jobbtenyerében tartotta és dajkálgatta felébredt csecsemő fiát. Széles arcára, foghíjas szájára szinte rámerevedett a vidám mosoly. A vihar már elzúgott, s Natasa arcán, aki meghatottan nézte férjét és fiát, boldog, fényes nap ragyogott.

– No, megbeszéltetek Fjodor herceggel mindent alaposan? – kérdezte Natasa.

– Igen, nagyszerűen.

– Látod, hogy' tartja (a fejét, így értette Natasa). Hanem azért nagyon megijesztettél... Láttad a hercegnőt? Igaz, hogy szerelmes abba a...

– Igen, képzeld el...

Ekkor belépett Nyikolaj Marja grófnéval. Pierre nem tette le fiát, lehajolt, megcsókolta őket és válaszolt sűrű kérdéseikre. De bármilyen sok érdekes dolgot kellett is megbeszélni, Pierre minden figyelmét láthatólag az a sipkás, himbálózó fejű kisgyermek kötötte le.

– Milyen kedves! – mondta Marja grófné, mikor a kisgyermekre nézett és játszogatott vele. – Ezt nem értem, Nicolas – fordult férjéhez. – Hogy' nem tudod megérteni ezt a csodálatos bűbájt!

– Hát nem értem, nem tudom megérteni – felelte Nyikolaj és hideg pillantást vetett a kisgyermekre. – Ez csak egy darab hús. Menjünk, Pierre.

– Pedig milyen gyengéd apa máskülönben – mondta Marja grófné férje mentségére – de csak ha már egyéves a gyermek, vagy olyasféle...

– Pierre meg remekül eldajkálja őket – mondta Natasa – azt mondja, hogy az ő marka éppen a gyermekek kis fenekének készült. Nézzétek csak!

– De nem ennek – mondta hirtelen felnevetve Pierre, átnyalábolta kisfiát és odaadta a dadának.

XII

Mint minden igazi családban, a Liszije-Gori-i házban is több teljesen különféle világ élt együtt, amelyek egyetlen harmonikus egészbe olvadtak össze, jóllehet mindegyik megtartotta a maga külön sajátosságát. Minden egyes esemény, ami a házban csak történt, egyformán örvendetes vagy búsító volt valamennyi külön világnak, de mindegyik világnak megvoltak a maga sajátos, a többitől független okai is, hogy örüljön vagy búsuljon valamely eseményen.

Pierre megérkezése például örvendetes, fontos esemény volt, és így is tükröződött mindenkin.

A szolgák, uraik csalhatatlan bírái – ők ugyanis nem szóbeszéd vagy érzelemnyilvánítás, hanem a tettek és az életmód alapján ítélnek – örültek Pierre megérkezésének, mert tudták, hogy ha ő itt van, a gróf nem járja sorra mindennap a gazdaságot, vidámabb lesz, jobb lesz – meg aztán mindenki bő ajándékot kap az ünnep alkalmából.

A gyermekek és a nevelőnők azért örültek Bezuhov megérkezésének, mert senki se tudta úgy belevonni őket a közös életbe, mint Pierre. Csakis ő tudta klavikordon játszani azt az *écossaise*-t (ez volt egyetlen műsorszáma), amelyre, ahogy ő mondta, minden elképzelhető táncot el lehet járni – ezenkívül pedig minden bizonnyal mindenkinek ajándékot hoz.

Nyikolinka, aki most már göndör szőke hajú, gyönyörű szemű, beteges, okos, tizenöt éves fiú volt, azért örült, mert Pierre bácsi, ahogy szólította, rajongásának és szenvedélyes szeretetének tárgya volt. Nyikolinkába senki sem igyekezett különösebb szeretetet beoltani Pierre iránt, látni is csak ritkán látta. Marja grófné, a nevelőanyja minden erejét megfeszítette, hogy ugyanúgy megszerettesse Nyikolinkával a férjét, ahogy ő szereti, és Nyikolinka szerette is Nyikolaj bácsit; de a lenézés alig észrevehető árnyalatával szerette, Pierre-t meg istenítette. Nem akart se huszár, sem a György-rend lovagja lenni, hanem olyan tudós, okos és jó akart lenni, mint Pierre. Pierre jelenlétében mindig boldogan ragyogott az arca, és elpirult, alig jutott lélegzethez, ha Pierre hozzá fordult. Nem szalasztott el egyetlen szót sem abból, amit Pierre mondott, aztán Dessalles-lal is, magában is felidézte Pierre minden egyes szavát és fontol-

gatta jelentőségüket. Pierre múltja, 1812 előtt esett bajai (amelyekről a hallottak alapján homályos költői képzetet alkotott), moszkvai kalandjai, fogsága, Platon Karatajev (akiről Pierre-től hallott), szeretete Natasa iránt (akit szintén különösen szeretett a fiú), főként pedig az apja iránti szeretete, akire Nyikolinka nem emlékezett – mindez hőst, szentet formált a szemében Pierre-ből.

Az apjáról és Natasáról való töredékes beszélgetésekből, abból a felindultságból, ahogyan Pierre az elhunytról beszélt, abból az óvatos, áhítatos gyengédségből, ahogyan Natasa ugyancsak az elhunytról beszélt, a fiú, aki épp akkor kezdte sejteni, mi is a szerelem, azt a fogalmat alkotta, hogy az apja szerette Natasát és halálos ágyán örökül hagyta barátjára. Apja pedig, akire nem emlékezett, istenségnek látszott a szemében, akire csakis elszoruló szívvel, a szomorúság és a rajongás könnyei közepett gondolt. A fiú boldog volt, mert Pierre megérkezett.

A vendégek azért örültek Pierre-nek, mert mindig felvidított és egységbe forrasztott minden társaságot.

A felnőtt háznép – a feleségét nem is említve – örült a jó barátnak, akinek jelenlétében könnyebb és nyugodtabb volt az élet.

Az öregasszonyok örültek az ajándékoknak, amelyeket Pierre hoz, és főként annak, hogy Natasa megint felélénkül.

Pierre érezte, hogy a különböző világok különbözőképpen tekintenek rá és sietett mindegyiknek megadni azt, amit tőle vár.

Pierre, ez a szórakozott, feledékeny ember, most a felesége szerkesztette lajtsrom szerint megvásárolt mindent, nem felejtette el sem a mama, sem a sógora megbízásait, sem azt, hogy ruhát hozzon ajándékba Belovának vagy játékszert unokaöccseinek. Házasságuk első idejében furcsának találta feleségének azt a követelését, hogy teljesítsen mindent és ne felejtse el megvásárolni azt, amire vállalkozott; meglepte az a komoly elkeseredés, amellyel felesége fogadta, mikor első útja alkalmával mindent, de mindent elfelejtett. Ám később megszokta a bevásárlást. Tudva, hogy Natasa magának sose hozat semmit, másoknak is csak akkor, ha ő maga vállalkozik rá, Pierre őt magát is meglepő gyermekies örömet érzett abban, hogy bevásárol az egész háznak és sose felejt el semmit. Ha rászolgált Natasa szemrehányására, csakis azzal szolgált rá, hogy felesleges dolgokat is vett és túlságosan drágán vásárolt. Pierre véleménye szerint Natasa jótulajdonságai – a többiek szerint: hibái, mint például a hanyagság és a lomposság – gyarapodtak még eggyel, a szűkmarkúsággal.

Amióta Pierre nagy házat, nagy családot tartott, ami tekintélyes költségbe került, meglepetéssel tapasztalta, hogy felényit se él fel, mint azelőtt, és hogy az utóbbi időben, (különösen első feleségének adósságai miatt) megrendült anyagi helyzete egyre javul.

Az élet azért lett olcsóbb, mert rendszeresebben élt: nyoma sem volt annak a költséges fényűzésnek – nem is kívánta már – amely vele járt azzal az életmóddal, amelyen bármely pillanatban lehetett változtatni.

Pierre és családja.

Érezte, hogy élete módja most már egyszer s mindenkorra meg van határozva mind a sírig; ezen változtatnia már nincs hatalmában – ezért lett olcsó ez az életmód.

Pierre vidám, mosolygó arccal rakosgatta szét a vásárolt holmikat.

– Remek! – mondta, rőfös módjára szétteregetve egy ruhára való kelmét. Natasa, legidősebb lányát a térdén tartva, a férjéről gyorsan arra fordította tekintetét, amit Pierre mutatott. Szemben ült vele.

– Belovának hoztad? Nagyszerű. – Megtapogatta, jó-e. – Bizonyára rubelével mérték.

Pierre megmondta az árát.

– Drága – jegyezte meg Natasa. – Hej, hogy örülnek majd a gyermekek meg a mama. De ezt kár volt hoznod nekem – tette hozzá, de azért nem tudta visszafojtani mosolyát, elgyönyörködött a gyöngyös, arany fésűben, amely akkor kezdett divatossá válni.

– Adél rám tukmálta: vegyem meg és vegyem meg – mondta Pierre.

– De mikor teszem fel? – Natasa beletűzte a hajába. – Majd ha Masenkát viszem bálba, akkor bizonyára megint divat lesz. No, menjünk.

Összeszedték az ajándékokat, elindultak előbb a gyerekszobába, aztán a grófnéhoz. A grófné, szokása szerint *grande-patience*-t játszott Belovával, amikor Pierre és Natasa becipelte a hóna alatt a csomagokat a szalonba.

A grófné már elmúlt hatvan éves. Teljesen ősz volt, főkötőt viselt, amelynek fodra bekeretezte egész arcát. Arca redős volt, felső ajka behorpadt, szeme bágyadtan csillogott.

Fiának és férjének egymást olyan gyorsan követő halála után úgy érezte, hogy ő csak ittfelejtődött a világon, őneki már nincs semmi célja, életének nincs semmi értelme. Evett, ivott, aludt, virrasztott, de nem élt. Az élet nem gazdagította semmilyen újabb benyomással. Nem kívánt már ő az élettől semmit, csupán nyugalmat, ám ezt a nyugalmat csak a halálban találhatta volna meg. Amíg azonban érte nem jön a halál, mégis csak élnie kell, vagyis fel kell használnia életerejét. Teljes mértékben tapasztalni lehetett rajta, amit csak igen kis gyermekeken és igen öreg embereken tapasztalunk. Az ő életében már nem látszott semmilyen külső cél, csak az a szükséglet volt nyilvánvaló, hogy gyakorolja különféle képességeit és hajlamait. Ennie, aludnia, gondolkoznia, beszélnie, sírnia, dolgoznia, mérgelődnie stb. kellett, de csupán azért, mert volt gyomra, agya, volt izma, idege és epéje. Ezt minden külső indíték nélkül cselekedte, nem úgy, ahogy az életerejük teljében lévő emberek teszik: azoknak célja mögött, amely felé törekszenek, észre se lehet venni a másik célt, azt, hogy alkalmazzák erejüket. Ő csak azért beszélt, mert működtetnie kellett tüdejét és nyelvét. Úgy sírt, mint a gyermek, mert ki kellett fújnia az orrát stb. Az, ami az ereje teljében lévő embereknek cél, őneki láthatólag csak ürügy volt.

Így például reggelenként, különösen ha az előző este valami zsírosat

evett, mindjárt szükségét érezte, hogy mérgelődjön; ilyenkor a legközelebbi ürügyet, Belova süketségét választotta.

A szoba túlsó végéről halkan mondott valamit Belovának.

– Ma úgy látszik, melegebb lesz, kedvesem – mondta suttogva. És amikor Belova azt felelte: – „Hát igen, megjöttek" – a grófné haragosan így dörmögött:

– Jaj, istenem, de süket, de ostoba! – A másik ürügy a tubák volt, amelyet hol száraznak, hol nedvesnek, hol pedig darabosnak talált. Az efféle kifakadások után elöntötte az epe, és a szobalányok csalhatatlan jelek alapján már előre tudták, mikor lesz megint süket Belova, mikor nyirkosodik meg ismét a burnót, mikor sárgul el újra úrnőjük arca. Miként foglalkoztatnia kellett epéjét, néha foglalkoztatnia kellett megmaradt gondolkodó képességét is – erre meg a pasziansz volt az ürügy. Amikor sírnia kellett, az öreg gróf volt az ürügy. Ha nyugtalankodni kellett, Nyikolaj és egészségi állapota szolgált ürügyül, ha epésen kellett beszélni, akkor Marja grófné volt az ürügy. Ha a beszélőszervét kellett működtetnie – ez jobbadán hét óra tájt, a sötét szobában, az emésztési pihenő után következett be – akkor ugyanazoknak a történeteknek ugyanazon hallgatók előtt való elmondása volt az ürügy.

Az öreg asszonynak ezt az állapotát megértette az egész háznép, habár soha senki se beszélt erről, habár mindenki megfeszítette minden erejét, hogy a grófné szükségleteit kielégítse. Csak abban a tekintetben, abban a szomorú mosolyfélében, amellyel néha egymáshoz fordult Nyikolaj, Pierre, Natasa és Marja grófné, fejeződött ki, hogy mindegyikük megérti az öregasszony állapotát.

De ez az összenézés még egyebet is kifejezett; azt, hogy a grófné már megtette a magáét az életben; hogy ő nem csupán az, akinek most látszik; hogy mi is ilyenek leszünk; hogy öröm meghódolnunk előtte, fékezni magunkat ennek a valamikor drága, valamikor hozzánk hasonlóan élettől duzzadó, de most már szánalmas teremtés érdekében. *Memento mori*[2] – mondta ez a nézés.

A háznép közül csak az egészen rossz és ostoba emberek meg a kisgyermekek nem értették ezt és idegenkedtek tőle.

XIII

Amikor Pierre feleségestül bement a szalonba, a grófné abban a megszokott állapotában volt, amikor szükségét érezte, hogy szellemi munkával: *grande-patience*-szal foglalkozzék és ezért, bár megszokásból elmondta azokat a szavakat, amelyeket mindig elmond, valahányszor a fia vagy Pierre visszatér: „Ideje már, ideje, kedvesem; alig győztünk várni. No, hálistennek!" és bár az ajándékok átadásakor kimondta az olyan-

[2] Jusson eszedbe a halál.

kor szokásos szavakat! „Nem az ajándéknak örülök én, kedvesem; azt köszönöm, hogy nem feledkeztél meg rólam, öregasszonyról..." – mégis látszott, hogy Pierre megérkezése kellemetlenül érintette abban a pillanatban, mert elvonta a még kirakatlan *grande-patience*-tól. Befejezte a játékot és csak akkor nyúlt hozzá az ajándékokhoz. Az ajándék egy gyönyörű színű kártyatok, egy pásztorokat ábrázoló, födeles, élénk-kék sèvres-i csésze meg egy arany burnótszelence volt a gróf arcképével – Pierre egy miniatűr-festőnél rendelte Pétervárott. (A grófné már régóta kívánta.) Most nem volt sírós kedvében, így hát közömbösen nézegette az arcképet és inkább a kártyatokkal foglalkozott.

– Köszönöm, kedvesem, nagy örömet szereztél – mondta, ahogy mindig mondani szokta. – De az a legjobb, hogy hazahoztad magad. Mert ez már mégiscsak hallatlan; legalább szidd össze a feleséged. Mi dolog ez? Ha nem vagy vele, olyan, mint az őrült. Se lát, se hall – ismételte megszokott szavait. – Nézd csak, Anna Tyimofejevna – tette hozzá – milyen tokot hozott a fiam.

Belova dicsérte az ajándékokat, el volt ragadtatva a saját kelméjétől.

Bár Pierre-nek, Natasának, Nyikolajnak, Marja grófnénak és Gyenyiszovnak sok olyasmiről kellett volna beszélnie, amiről a grófné jelenlétében nem beszéltek – nem azért, mert titkolózni akartak előtte, hanem mert sok mindentől annyira elmaradt, hogy ha beszélni kezdtek előtte valamiről, mindig felelgetni kellett alkalmatlanul közbeszúrt kérdéseire és újból el kellett ismételni azt, amit már többször is elismételtek neki: el kellett mondani, hogy ez meghalt, az megnősült, de a grófné megint csak nem tudta megjegyezni – szokásuk szerint mégis ott ültek a szalonban a teás szamovár mellett, és Pierre válaszolgatott a grófné senkit sem érdeklő, neki magának is teljesen felesleges kérdéseire, elmondta, hogy Vaszilij herceg megöregedett, Marja Alekszejevna grófné üdvözletét küldi stb.

Az egész teázás alatt ilyen senkit sem érdeklő, de azért szükséges beszélgetés folyt. Teázáskor a nagy asztal köré gyűlt a család minden felnőtt tagja, a szamovárhoz, amely mellett Szonya ült. A gyermekek, a nevelők és a nevelőnők már megteáztak, hangjuk behallatszott a szomszéd pamlagos szobából. Tea közben mindenki a szokott helyén ült; Nyikolaj a kályhánál ült le egy kis asztalhoz, oda is vitték a teáját. Milka, a vén agár, az első Milka lánya teljesen deres pofával, amelyből még élesebben kidülledt a nagy, fekete szem, Nyikolaj karosszéke mellett feküdt. A félig megőszült, göndör hajú, bajuszú, pofaszakállú Gyenyiszov, kigombolt tábornoki kabátban, Marja grófné mellett ült. Pierre a felesége meg az öreg grófné között üldögélt. Olyasmit beszélt, amiről tudta, hogy érdekli az öregasszonyt, és amit meg is ért. A külső társasági eseményekről és azokról az emberekről beszélt, akik egykor az öreg gróf kortársainak körét, egy valamikor valóban élő, külön kört alkottak, de most már javarészt szétszóródtak a világban, ugyanúgy morzsolgatták hátralevő napjaikat, gyűjtögették elhullott kalászait annak, amit ők ve-

tettek az életben. De az öreg grófné szemében rendkívül komoly és valóságos világnak látszottak ezek a kortársai. Natasa Pierre élénkségén látta, hogy utazása érdekes volt, hogy sok mindent szeretne elmondani, de nem mer beszélni a grófné előtt. Gyenyiszov, nem lévén családtag, nem értette meg Pierre óvatosságát, azonkívül mint afféle elégedetlenkedő, nagyon érdeklődött minden iránt, ami Pétervárott történt, és minduntalan arra akarta terelgetni Pierre-t, hogy beszéljen a Szemjonovszkij-ezredben nemrég történt eseményekről, vagy Arakcsejevről, vagy a Biblia-társaságról. Pierre-t néha el is kapta a lendület és beszélni kezdett, de Nyikolaj és Natasa minden alkalommal visszaterelte Ivan herceg és Marja Antonovna grófné egészségi állapotához.

– Nos, hát még mindig folytatódik az az őrültség? Még mindig megvan Gossner és Tatarinova? – kérdezte Gyenyiszov.

– Hogy folytatódik-e? – kiáltott fel Pierre erősebben, mint eddig bármikor. – Most a Biblia-társaság a kormány!

– Hát az mi, *mon cher ami?* – kérdezte a grófné, aki már megitta teáját és láthatólag ürügyet akart találni arra, hogy a táplálkozás után mérgelődjék egy kicsit. – Mit mondasz: az a kormány? Nem értem.

– Hát tudja, *maman* – avatkozott közbe Nyikolaj, aki tudta, hogy kell ezt lefordítani anyja nyelvére – Alekszandr Nyikolajevics Golicin herceg egy társaságot szervezett, és azt mondják, most nagy hatalom van a kezében.

– Arakcsejev és Golicin – mondta vigyázatlanul Pierre – ez most az egész kormány! És milyen kormány! Mindenben összeesküvést látnak, mindentől félnek.

– Ugyan! Hát mi a bűne Alekszandr Nyikolajevicsnak? Nagyon tiszteletre méltó ember. Annak idején gyakran találkoztam vele Marja Antonovnánál – mondta sértődötten a grófné, majd még jobban megsértődve azon, hogy mindenki elhallgat, így folytatta: – Mostanában divat lett, hogy mindenkit megítéljenek. Mi rossz van abban az evangéliumi társaságban? – Felállt (a többiek is mind felálltak) és szigorú arccal átvonult a pamlagosba, az asztalához.

A beállott szomorú csendben áthallatszott a szomszéd szobából a gyermekek hangja, kacagása. Bizonyára valami boldog izgalom vett erőt rajtuk.

– Készen van, készen van! – hallatszott ki a többieké közül a kis Natasa boldog sikongása. Pierre összenézett Marja grófnéval és Nyikolajjal (Natasát mindig látta) és boldogan elmosolyodott.

– Ez a csodálatos muzsika! – mondta.

– Anna Makarovna befejezte a harisnyát – szólt Marja grófné.

– Megyek, megnézem – mondta Pierre felugorva. – Tudod – mondta az ajtónál megállva – miért szeretem ezt a muzsikát? Legelőször ez adja tudtomra, hogy minden rendben van. Ma is, ahogy jövök: minél közelebb érek a házhoz, annál jobban félek. De ahogy belépek az előszobába,

hallom, hogy Andrjusa jóízűen kacag valamin – no, akkor minden rendben van...

– Tudom, ismerem ezt az érzést – erősítette meg Nyikolaj. – Én nem mehetek be, hisz' a harisnya nekem készül meglepetésnek.

Amikor Pierre átment a gyermekekhez, a kacagás és a kiabálás még erősebb lett. – No, Anna Makarovna – hallatszott Pierre hangja – gyere csak ide középre és ha vezényelek: egy-kettő, háromra ide állj. Meghintázunk! No, egy, kettő... – folytatta Pierre; csend lett. – Három! – Ujjongó gyermekhangok lármája verte fel a szobát.

– Kettő, kettő! – kiáltották a gyermekek.

Arra a két harisnyára mondták, amelyet Anna Makarovna egyszerre kötött a tűin – ennek a titkát nem ismerte senki más – és amelyeket a gyermekek jelenlétében mindig ünnepélyesen húzott ki egymásból, amikor befejezte a kötést.

XIV

Nem sokkal ezután a gyermekek bementek búcsúzni. A gyermekek összecsókolóztak mindenkivel, a nevelők és a nevelőnők is elköszöntek és eltávoztak. Csak Dessalles maradt ott növendékével, Súgva hívta neveltjét, hogy menjenek ki.

– *Non, m-r Dessalles, je demanderai à ma tante de rester*[3] – felelte ugyancsak súgva Nyikolinka Bolkonszkij.

– *Ma tante,* hadd maradjak itt – mondta Nyikolinka és odament nagynénjéhez. Arca könyörgést, izgalmat és rajongást fejezett ki; Marja grófné rátekintett, majd Pierre-hez fordult.

– Amikor maga itt van, nem bír elszakadni... – mondta.

– *Je vous le ramènerai tout-à-l'heure, m-r Dessalles; bonsoir*[4] – mondta Pierre, kezet adva a svájcinak, és Nyikolinkához fordult. – Mi még jóformán nem is találkoztunk. Nézze csak, Marie, egyre jobban hasonlít – tette hozzá, Marja grófnéhoz fordulva.

– Apámra? – kérdezte a fiú és fülig elpirulva, alulról felfelé nézett Pierre-re ujjongó, ragyogó szemével. Pierre bólintott és folytatta elbeszélését, amelyet félbeszakítottak a gyermekek. Marja grófné kézimunkázott: hímzett; Natasa a férjét nézte, le se vette róla a szemét. Nyikolaj és Gyenyiszov felállt. Pipát kértek, rágyújtottak, majd átvették teájukat Szonyától, aki szomorkásan és kitartóan ült a szamovárnál, aztán tovább faggatták Pierre-t. A ragyogó szemű, göndörhajú, beteges fiú észrevétlenül ült egy sarokban, a kihajtott gallérból felnyúló, vékony nyakát, fejét mindig arra fordítva, ahol Pierre volt; néha megremegett és suttogott magában valamit – láthatólag új, erős érzések keltek benne.

A társalgás a legmagasabb kormánykörökből származó, akkor éppen

[3] Nem, Dessalles úr, majd megkérem a nénit, hadd maradjak itt.

[4] Mindjárt leviszem, *m-r* Dessales; jóéjszakát.

időszerű pletykák körül forgott, amelyekben a legtöbb ember a belpolitika legfontosabb és legérdekesebb mozzanatát látja. Gvenyiszov, aki – mivel katonai pályáján nem ért el sikereket – elégedetlen volt a kormányzattal, örömmel értesült egymás után mindazokról az ostobaságokról, amelyeket, véleménye szerint Pétervárott mostanság elkövetnek, és erős, nyers kifejezésekkel tette meg a Pierre szavaira vonatkozó megjegyzéseit.

– Azelőtt németnek kellett lenni, most meg Tatarinovával meg *m-me* Krüdenerrel kell táncolni, és olvasni... Eckhardthausent meg a társait. Hej! De szívesen rájuk ereszteném megint a mi derék Bonaparténkat. Az majd kiverné a fejükből ezt a bolondságot. Hát micsoda hallatlan dolog ez: Schwarznak, annak a közkatonának adni a Szemjonovszkij-ezredet?! – kiáltotta.

Nyikolaj – jóllehet a nélkül a vágy nélkül, amely Gyenyiszovban megvolt, hogy ti. mindent rossznak találjon – nagyon érdemes és fontos dolognak tartotta, hogy véleményt alkosson a kormányzatról és azt hitte: az, hogy A-t nevezték ki ilyen és ilyen miniszternek, B-t meg főkormányzónak ide és ide; hogy az uralkodó ezt meg ezt mondta, a miniszter meg azt meg azt – mind nagyon jelentős dolog. Szükségesnek tartotta, hogy érdeklődjék ezek iránt és egyre kérdezgette Pierre-t. A két beszédtárs e kérdezősködése miatt a társalgás nem jutott túl a felsőbb körökről szóló, megszokott jellegű pletykák körén.

De Natasa, aki ismerte férjének minden szokását, minden gondolatát, látta, hogy Pierre már rég más csapásra akarja terelni a beszélgetést, szeretné már kimondani azt a bensőséges gondolatát, amely miatt Pétervárra utazott, hogy tanácskozzék új barátjával, Fjodor herceggel; segítségére sietett hát egy kérdéssel: hogy áll az ügye Fjodor herceggel?

– Miről van szó? – kérdezte Nyikolaj.

– Még mindig ugyanarról – felelte Pierre és körülnézett. – Mindenki látja, olyan fertelmesen rosszul folynak a dolgok, hogy ezt nem lehet így hagyni, és hogy minden becsületes embernek kötelessége erejétől telhetően szembeszegülni...

– De mit tehetnek a becsületes emberek? – szólt Nyikolaj egy kissé elkomorodva. – Mit lehet tenni egyáltalán?

– Hát ezt...

– Menjünk át a dolgozószobámba – mondta Nyikolaj.

Natasa, aki már régóta sejtette, hogy érte jönnek, hívják szoptatni, mihelyt meghallotta a dada hívását, a gyerekszobába ment. Marja grófné vele tartott. A férfiak átmentek a dolgozószobába; Nyikolinka Bolkonszkij, anélkül, hogy a bácsi észrevette volna, szintén odament, leült az árnyékban az ablaknál, az íróasztal mellett.

– Nos, hát mit tudsz tenni? – kérdezte Gyenyiszov.

– Örökké ez az ábrándozás – jegyezte meg Nyikolaj.

– Hát ezt! – kezdte Pierre. Nem ült le, hol járkált fel s alá, hol megállt és selypesen, gyors kézmozdulatokkal így beszélt: – Hát ezt. Pétervárott a következő a helyzet: az uralkodó nem törődik semmivel. Telje-

sen belemerült abba a miszticizmusba (Pierre a miszticizmust most már nem bocsátotta meg senkinek). Csak nyugalmat keres, nyugalmat pedig azok a *sans foi ni loi*[5] emberek adhatnak neki, akik lekaszabolnak, eltaposnak mindent: Magnyickij, Arakcsejev és *tutti quanti*...[6] Beláthatod: ha te nem foglalkoznál a gazdasággal, hanem csak nyugalmat akarnál, akkor minél kegyetlenebb volna az intéződ, annál gyorsabban elérnéd a célod – fordult Nyikolajhoz.

– No igen, de miért mondod ezt? – kérdezte Nyikolaj.

– No, hát pusztulóban van minden. A bíróságokon dühöng a csalás, a hadseregben a bot az úr: egzecírozás, katonatelepek[7] – gyötrik a népet; a műveltséget megfojtják. Mindent elpusztítanak, ami fiatal, becsületes! Mindenki látja, hogy ez nem folyhat így tovább. Túlságosan megfeszült a húr, feltétlenül elpattan – mondta Pierre (mint ahogy mindig beszélnek az emberek, ha szemügyre veszik bármely kormány tevékenységét attól a pillanattól fogva, hogy megalakul az a kormány). – Ezt az egyet meg is mondtam nekik Pétervárott.

– Kiknek? – kérdezte Gyenyiszov.

– Hát tudjátok, kiknek – mondta Pierre és sokatmondóan nézett rájuk a szemöldöke alól: Fjodor hercegnek és a többieknek mindnek. – Előmozdítani a művelődést, a jótékonyságot – mindez helyes. Gyönyörű cél; de a mostani körülmények között másra van szükség.

Nyikolaj ekkor észrevette az unokaöccse jelenlétét. Arca elkomorodott. Odament hozzá.

– Hát te mit keresel itt?

– Miért? Hagyjad csak – felelte Pierre, megfogta Nyikolaj karját és folytatta: – Ez kevés, mondom nekik, most más kell. Amíg önök itt állnak és várnak, elpattan ez a túlfeszített húr; mialatt mindenki várja az elkerülhetetlen fordulatot, minél többen, minél szorosabban össze kell fognunk, hogy szembeszálljunk az általános katasztrófával. Mindenkit odacsalogatnak és lezüllesztenek, aki csak fiatal és erős. Az egyiket a nők csábítják el, a másikat a rang, a harmadikat a hiúság, a pénz, és ezek mind átmennek a másik táborba. Egyáltalán nem maradnak olyan független, szabad emberek, mint önök meg én. Azt mondom: szélesítsük ki társaságunk körét: ne csak az erény legyen a *mot d'ordre*,[8] hanem a függetlenség és a tevékenység is.

Nyikolaj otthagyta felesége unokaöccsét, haragosan arrább tolta karosszékét, leült, Pierre-t hallgatva elégedetlenül köhécselt és mindjobban elkomorodott. – De mire irányuljon ez a tevékenység? – kiáltott fel. – És milyen viszonyba akartok kerülni a kormánnyal?

– Megmondom! Segítőtársai akarunk lenni. A társaság lehet nyilvános

---

[5] lelkiismeretlen, becstelen

[6] az effélék

[7] Arakcsejev egész falvakat katonatelepekké változtatott: a helybeli parasztok mind katonákká lettek, de ugyanakkor a földet is meg kellett művelniök.

[8] jelszó

is, mihelyt a kormány engedélyezi. Nem ellenséges a kormánnyal szemben, sőt csupa igazi konzervatív emberből áll. Gentleman-ek társasága a szó teljes értelmében. Mi csakis azért, hogy ne jöjjön Pugacsov, ne vágja le a gyermekeim meg a gyermekeid fejét, hogy Arakcsejev ne változtassa falvaimat katonateleppé – csakis azért fogunk össze, a közjó és a közös biztonság az egyetlen célunk.

– Igen; de a társaság titkos, következőleg ellenséges és káros, amely csak rosszat szülhet.

– Miért? Hát a Tugendbund, amely megmentette Európát (akkor még nem merték azt gondolni, hogy Európát Oroszország mentette meg), cselekedett valami ártalmasat? A Tugendbund erényszövetség, a szeretet, a kölcsönös segítség szövetsége; ez az, amit a kereszten hirdetett Krisztus...

Natasa, aki a beszélgetés derekán bement a szobába, boldogan nézett férjére. Nem annak örült, amit Pierre mond. Az még csak nem is érdekelte, mert azt hitte, hogy mindez rendkívül egyszerű, és ő ezt már régóta tudja (azért hitte, mert ismerte azt, amiből mindez fakad, ismerte Pierre egész lelkét); de mégis örült, ahogy Pierre élénk, lelkes alakjára nézett.

Még boldogabban és lelkesebben nézett Pierre-re a kihajtott gallérból kinyúló vékony nyakú fiú, akiről mindenki megfeledkezett. Pierre-nek minden szava égette a szívét, ujjaival idegesen tördelte – bár maga se vette észre – a bácsi asztalán a spanyolviaszkot és a tollakat, amelyek épp a keze ügyébe estek.

– Egyáltalán nem az volt a német Tugendbund, aminek te gondolod, hanem az, aminek én mondom, amilyet én javasolok.

– Hát testvér, a virslifalóknak jó a Tugendbund, de én ezt nem értem és beszélni sem akarok róla – hallatszott Gyenyiszov erős, határozott hangja. – Elismerem, hogy minden fertelmes, gyalázatos, de ezt a Tugendbundot nem értem, ha pedig nem tetszik, akkor legyen csak *bunt*[9] belőle. Ez már így van! *Je suis votre homme!*[10]

Pierre elmosolyodott. Natasa elnevette magát, de Nyikolaj mégjobban összehúzta a szemöldökét és azt kezdte bizonygatni Pierre-nek, hogy semmilyen fordulat se várható és az egész veszély csak Pierre képzeletében létezik. Pierre az ellenkezőjét bizonygatta. Mivel Pierre erősebb és mozgékonyabb értelmi képességekkel rendelkezett, Nyikolaj úgy érezte, hogy zsákutcába került. Ez még jobban bosszantotta, mert lelke mélyén – nem okoskodás, hanem az okoskodásnál erősebb valami alapján – tudta, hogy az ő véleménye kétségtelenül helyes.

– Tudod, mit mondok – mondta és ideges mozdulattal a sarokba állította, végül ledobta pipáját. – Én nem tudom neked bebizonyítani. Te azt állítod, hogy nálunk minden gyalázatosan rossz és hogy fordulat lesz, én ezt nem látom; azt mondod, az eskü csak konvencionális dolog, én

---

[9] *Bunt* oroszul: lázadás.

[10] A ti emberetek vagyok!

meg azt felelem rá: a legjobb barátom vagy, magad is tudod, de ha ti titkos társaságot szerveztek, ha a kormány ellen dolgoztok, nekem akkor is kötelességem engedelmeskednem a kormánynak, akármilyen is. És ha Arakcsejev most azt parancsolja, hogy menjek rátok a századommal és kaszaboljalak le benneteket – én nem gondolkozom egy másodpercig sem, hanem rátok megyek. Ítélj úgy, ahogy akarsz.

E szavak után kínos csend támadt. Natasa szólalt meg először, védte férjét és támadta bátyját. Ez a védelem ugyan gyenge és ügyetlen volt, de elérte célját. A beszélgetés ismét megindult, és most már nem abban a kellemetlenül ellenséges hangnemben, amelyben Nyikolaj utolsó szavai elhangzottak. Amikor mindnyájan felálltak, hogy vacsorázni menjenek, Nyikolinka Bolkonszkij odament Pierre-hez. Sápadt volt, sugaras szeme ragyogott.

– Pierre bácsi... maga... nem... Ha a papa élne... egyetértene magával? – kérdezte.

Pierre hirtelen ráeszmélt, milyen különleges, független, bonyolult és erős érzelmi és értelmi tevékenységnek kellett végbe mennie a fiú lelkében a beszélgetés alatt, és visszagondolva mindarra, amit beszélt, boszszúság fogta el, amiért a fiú hallotta őt. De mégis válaszolnia kellett.

– Azt hiszem, igen – mondta kelletlenül és kiment a dolgozószobából.

A fiú lehajtotta fejét és csak most vette észre először, mit művelt az asztalon. Elpirult és odament Nyikolajhoz.

– Bocsáss meg, Nyikolaj bácsi, nem akarattal csináltam – mondta az összetört viaszra és a tollakra mutatva.

Nyikolaj haragosan megrezzent.

– Jó, jó – mondta és az asztal alá dobta a viaszdarabokat meg a tollakat. Meglátszott rajta, hogy csak nehezen tudja visszatartani feltámadó haragját. Elfordult a fiútól.

– Egyáltalán nem kellett volna itt lenned – mondta.

XV

Vacsora közben már nem a politikáról, nem a társaságokról folyt többé a beszélgetés, hanem ellenkezőleg, Nyikolaj számára igen kedves társalgás alakult ki az 1812-es emlékekről. Gyenyiszov kezdeményezte; Pierre különösen kedves és szórakoztató volt. A családtagok a legbarátságosabb hangulatban oszoltak szét.

Amikor vacsora után Nyikolaj dolgozószobájában kiadta az utasításokat a jószágigazgatónak, aki már nem győzte várni, majd levetkezett és hálóköntösében bement a hálószobába, még az íróasztalnál találta feleségét: írt valamit.

– Mit írsz, Marie? – kérdezte Nyikolaj. Marja grófné elpirult. Attól félt, hogy azt, amit ír, nem érti meg és nem helyesli majd a férje.

Szerette volna eltitkolni előle, amit ír, de egyúttal örült is annak, hogy Nyikolaj rajtakapta és most meg kell mutatnia.

– Napló, Nicolas – mondta és odaadott neki egy kis kék füzetet, amely tele volt írva nagy, kemény kezevonásával.

– Napló?... – szólt Nyikolaj egy kissé gúnyos árnyalattal és a kezébe vette a füzetet. Franciául a következő volt beleírva:

„December 4-e. Andrjusa (a legidősebb fiú) ma felkelés után nem akart felöltözni, és *m-lle* Louise engem hivatott. Andrjusa szeszélyes és csökönyös volt. Megpróbáltam megfenyegetni, de csak még jobban dühbe gurult. Ekkor fogtam magam, otthagytam, a dadával a többi gyermeket kezdtem öltöztetni, neki pedig azt mondtam, hogy nem szeretem. Sokáig hallgatott, mintha csodálkozna, aztán egyszál ingben kiugrott, odaszaladt hozzám és úgy elkezdett sírni, hogy sokáig nem tudtam megnyugtatni. Látszott rajta: az bántja a legjobban, hogy keserűséget okozott nekem; később, mikor este odaadtam neki a bilétát, megint panaszosan sírva fakadt és összecsókolgatott. Gyengédséggel mindent el lehet érni nála."

– Mi az a biléta? – kérdezte Nyikolaj.

– Az idősebbeknek esténként kis cédulákat szoktam adni arról, hogyan viselkedtek.

Nyikolaj a ránéző sugaras szempárba tekintett, majd lapozgatott és olvasott. A naplóba fel volt jegyezve mindaz, amit a gyermekek életében fontosnak tartott az anyjuk, amiben megnyilvánult a gyermekek jelleme és ami a nevelés módszereire vonatkozó általános gondolatokat keltett benne. Ezek többnyire a legjelentéktelenebb apróságok voltak; de nem olyannak látszottak, sem az anya szemében, sem az apáéban, aki most első ízben olvasta ezt a gyermeknaplót.

„Mitya helytelenkedett az asztalnál. A papa megtiltotta, hogy süteményt adjunk neki. Nem is adtunk: de olyan panaszosan és mohón nézett a többiekre, mialatt ettek. Azt hiszem, ha azzal büntetjük a gyereket, hogy nem adunk neki édességet, csak fokozzuk mohóságát. Ezt meg kell mondani Nicolas-nak."

Nyikolaj félretette a füzetet és a feleségére nézett. A sugaras szem kérdően nézett rá (helyesli-e vagy nem helyesli a naplót?). Nem lehetett kétséges, hogy Nyikolaj helyesli a naplót, sőt el van ragadtatva feleségétől.

„Lehet, hogy nem kell ezt ilyen pedánsan csinálni, lehet, hogy egyáltalán nincs is rá szükség" – gondolta Nyikolaj, de ez a fáradhatatlan, örökös belső feszültség, amelynek csakis a gyermekek erkölcsi java a célja, elragadtatással töltötte el. Ha Nyikolaj tudatosan vizsgálta volna érzéseit, azt találta volna, hogy a felesége iránt érzett szilárd, gyengéd és büszke szeretetének legfőbb alapja mindig a csodálat volt – felesége lelki gazdagsága láttán, annak a Nyikolaj számára hozzáférhetetlen magasztos erkölcsi világnak láttán, amelyben a felesége állandóan élt.

Büszke volt arra, hogy olyan okos a felesége és tisztában volt vele:

lelkiekben ő semmi Marjához képest; azért is örült, hogy felesége, akinek ilyen lelke van, az övé, sőt lényének egyik felét alkotja.

– Nagyon, nagyon helyeslem, kedvesem – mondta jelentős ábrázattal, majd rövid hallgatás után hozzátette: – Én pedig rosszul viselkedtem. Te nem voltál a dolgozószobában. Összetűztünk Pierre-rel, és én heveskedtem. De nem lehetett másképp. Olyan nagy gyerek ez a Pierre. Nem tudom, mi lenne vele, ha Natasa nem tartaná féken. Képzeld el, miért ment Pétervárra... Szerveztek ott egy...,

– Igen, tudom – mondta Marja grófné – Natasa elmondta.

– No, akkor tudod – folytatta Nyikolaj és már a vita puszta emlékére is heveskedni kezdett – azt akarja elhitetni velem: minden becsületes ember kötelessége, hogy szembeszálljon a kormánnyal, holott az eskü és a kötelesség... Sajnálom, hogy nem voltál ott. Mert mind rám támadtak, Gyenyiszov is, Natasa is... Natasa roppant mulatságos. Papucs alatt tartja, de mihelyt az okoskodásra kerül a sor, nincs egy önálló szava sem, folyton a Pierre szavait hajtogatja – tette hozzá és átengedte magát annak a leküzdhetetlen törekvésnek, amely arra csábítja az embert, hogy ítéletet mondjon a hozzá legközelebb álló, legdrágább emberekről is. Nyikolaj megfeledkezett arról, hogy pontosan azt, amit ő Natasáról mondott, el lehet mondani őróla is a feleségével kapcsolatban.

– Igen, észrevettem – mondta Marja grófné.

– Amikor azt mondtam, hogy az eskü meg a kötelesség mindennél előbbvaló, Isten tudja, miket kezdett ott bizonygatni. Sajnálom, hogy nem voltál ott; mit szóltál volna hozzá.

– Szerintem teljesen igazad van. Meg is mondtam Natasának. Pierre azt mondja, hogy mindenki szenved, mindenkit gyötörnek, lezüllesztenek, és hogy kötelességünk segíteni felebarátainkon. Természetesen igaza van – mondta Marja grófné – de elfelejti, hogy nekünk van más, közelebbi kötelességünk is, amelyet maga az Isten rótt ránk, és hogy nem tehetjük kockára sem a magunk, sem a gyermekeink sorsát.

– No ezt, pontosan ezt mondtam neki én is – kapott a szón Nyikolaj, mert valóban azt hitte, hogy ő is ugyanazt mondta. – De ők csak hajtogatták a magukét: felebaráti szeretet, keresztényi érzés... és mindezt Nyikolinka előtt, aki belopózott a dolgozószobába és összemorzsolt ott mindent.

– Jaj, tudod, Nicolas, Nyikolinka gyakran úgy aggaszt engem – mondta Marja grófné. – Olyan nem mindennapi fiú ez. Mégis mindig attól félek, hogy az enyéim miatt megfeledkezem róla. Nekünk mindnyájunknak vannak gyermekeink, mindnyájunknak vannak rokonaink, de neki nincsen senkije. Mindig egyedül van a gondolataival.

– Hát én azt hiszem, nincs miért okolnod magad miatta. Te mindent megtettél és megteszel érte, amit csak akár a leggyengédebb anya is megtehet a fiáért. És én természetesen örülök ennek. Nagyszerű, nagyszerű fiú. Ma szinte révületben hallgatta Pierre-t. És képzeld el, amikor indulunk vacsorázni, látom, hogy mindent összetört az asztalomon, de

rögtön meg is mondta. Sose tapasztaltam még, hogy füllentett volna. Nagyszerű, remek fiú! – ismételte Nyikolaj, akinek ugyan – a lelke mélyén – nem tetszett Nyikolinka, de mindig igyekezett elismerni, hogy remek fiú.

– De mégsem vagyok neki ugyanaz, mint az anyja – mondta Marja grófné – érzem, hogy nem vagyok ugyanaz, és ez kínoz engem. Csodálatos fiú, de rettentően féltem. Társaság kellene neki, az jót tenne.

– Ha csak az kell!... Az idén nyáron felviszem Pétervárra – mondta Nyikolaj. – Igen, Pierre mindig álmodozó volt, az is marad – folytatta, visszakanyarodva a dolgozószobájában lefolyt beszélgetéshez, amely láthatólag nagyon izgatta. – De mi közöm nekem mindehhez, ahhoz, hogy Arakcsejev elcsapni való stb., mi közöm volt nekem ehhez, amikor megnősültem és annyi adósságom volt, hogy kis híján tömlöcbe csuktak, és volt egy anyám, aki mindezt nem látta és nem is tudta megérteni. Aztán jöttél te, a gyermekek, meg az ügyek. Talán a magam gyönyörűségére foglalkozom reggeltől estig ott az irodában azokkal az ügyekkel? Nem, tudom, hogy dolgoznom kell, meg kell nyugtatnom anyámat, meg kell fizetnem, amivel neked tartozom, és a gyermekeket nem szabad olyan koldusnak hagynom, amilyen én magam voltam.

Marja grófné szerette volna megmondani neki, hogy nemcsak kenyérrel él az ember; hogy Nyikolaj túlságosan nagy fontosságot tulajdonít ezeknek az *ügyeknek;* de tudta, hogy ezt nem szükséges és teljesen hasztalan mondania. Csak megfogta Nyikolaj kezét és megcsókolta. Nyikolaj saját gondolatai jóváhagyásának és megerősítésének tekintette ezt a gesztust és rövid ideig tartó, néma töprengés után fennhangon így folytatta gondolatait:

– Tudod, Marie – mondta – ma megjött Ilja Mitrofanics (a jószágkormányzó) a tambovi birtokról és azt mondja, hogy az erdőért már nyolcvanezret is megadnak. – És Nyikolaj élénk arccal beszélni kezdett arról a lehetőségről, hogy nagyon rövid idő múlva visszaválthatja Otradnojét. – Még tíz kurta esztendő, és... kitűnő vagyoni helyzetben hagyom... a gyermekeket...

Marja grófné figyelte a férje szavát, meg is értett mindent, amit Nyikolaj mondott. Tudta, hogy amikor így fennhangon gondolkozik, néha megkérdezi tőle, mit is mondott, és haragszik, ha észreveszi, hogy ő máson gondolkozik. De ez nagy erőfeszítésbe került, mert egy szikrát sem érdekelte az, amit a férje mond. Nézte-nézte és ha gondolni nem is gondolt másra, de érezni egészen mást érzett. Engedelmes, gyengéd szeretetet érzett ez iránt az ember iránt, aki sosem érti meg mindazt, amit ő ért, de ő mintha éppen emiatt még erősebben, a szenvedélyes gyengédség árnyalatával szeretné ezt a férfit. Ezen az érzésen kívül, amely teljesen lekötötte és megakadályozta abban, hogy belehatoljon férje terveinek részleteibe, át-átvillant agyán egy-egy gondolat is, de ezeknek semmi közük sem volt ahhoz, amit Nyikolaj mondott. Unokaöccsére gondolt (férjének szavai arról, hogy milyen izgatott volt a fiú Pierre elbeszélése-

kor, erősen meglepték), és egymás után megjelentek képzeletében a fiú gyengéd, érzékeny természetének vonásai; majd unokaöccsére gondolva, a saját gyermekeire is gondolt. Nem hasonlította össze unokaöccsét a maga gyermekeivel, de összehasonlította iránt tuk táplált érzéseit és szomorúan állapította meg, hogy Nyikolinka iránt való érzéseiből hiányzik valami.

Néha az jutott eszébe, hogy ezt a különbséget az életkor teszi; de érezte, hogy hibás vele szemben és magában megfogadta, hogy kijavítja ezt a hibáját és megteszi a lehetetlent, vagyis ebben az életben szeretni fogja a férjét is, gyermekeit is, Nyikolinkát is és minden felebarátját ugyanúgy, ahogy Krisztus szerette az emberiséget. Marja grófné lelke mindig a végtelen, az örök, a tökéletes felé törekedett és ezért sohase lehetett nyugodt. Arcán a test nyomasztó terhét érző lélek eltitkolt, nagy-nagy szenvedésének szigorú kifejezése tükröződött. Nyikolaj ránézett.

„Istenem! Mi lesz velünk, ha meghal; pedig mindig úgy rémlik, ha ilyen az arca" – gondolta Nyikolaj, majd a szentkép elé állt és elmondta az estéli imát.

XVI

Natasa, a férjével egyedül maradva, szintén úgy beszélgetett vele, ahogy csak férj és feleség szokott beszélni; rendkívül világosan és gyorsan felfogták egymás gondolatait, kifejezték a magukét, mégpedig a logika szabályaival teljesen ellenkező úton, nem ítéletek, következtetések és szillogizmusok útján, hanem egészen eredeti módon. Natasa annyira megszokta, hogy ilyen módon beszéljen férjével, hogyha valami nem volt köztük rendben, ennek csalhatatlan jele az ő szemében éppen Pierre logikus gondolatmenete volt. Ha Pierre megfontoltan és nyugodtan kezdett mondani, bizonygatni valamit és ha ő, Pierre példáját követve, ugyanazt cselekedte – mindjárt tudta, hogy ennek feltétlenül veszekedés lesz a vége.

Amikor magukra maradtak, és Natasa boldog nézésű szemét tágra nyitva, csendesen odament hozzá és Pierre fejét gyorsan, hirtelen megfogva a melléhez szorította és azt mondta: „Most már egészen az enyém vagy, egészen az enyém! Nem mégy el többet!" – akkor mindjárt megindult köztük az a logika szabályaival teljesen ellenkező beszélgetés; már csak azért is ellenkezett ez a logika törvényeivel, mert egyszerre teljesen különböző témákról beszéltek. A sok mindenfélének ez az egyidejű megbeszélése nem zavarta a világos megértést, sőt ellenkezőleg: a legbiztosabb jele volt annak, hogy teljesen megértik egymást.

Miként álomlátáskor bizonytalan, értelmetlen és ellentmondásos minden, kivéve azt az érzést, amely az álomlátást irányítja, akként az ilyen érintkezésben, amely ellentétben áll a józan ész törvényeivel, nem a beszéd következetes és világos, hanem a beszédet irányító érzés.

Natasa bátyjának mindennapi életéről beszélt, meg arról, hogy férje nélkül nem volt élet az élet, csak szenvedés; hogy még jobban megszerette Marie-t; hogy Marie minden tekintetben különb nála. Amikor ezt mondta,

őszintén bevallotta, hogy látja Marie fensőbbségét, de ugyanakkor, amikor ezt mondta, elvárta Pierre-től, hogy mégis többre tartsa őt Marie-nál és minden más asszonynál, és most, miután Pétervárott oly sok nőt látott, újból elismételje ezt.

Pierre Natasa szavaira felelve elmondta, hogy kibírhatatlan volt Pétervárott olyan estélyekre meg ebédekre járnia, ahol hölgyek is voltak.

– Már egészen elfelejtettem, hogy kell hölgyekkel beszélni – mondta – valósággal unalmas. Kivált, mert nagyon el voltam foglalva.

Natasa figyelmesen nézett rá és így folytatta:

– Marie olyan elbűvölő! – jegyezte meg. – Hogy tud bánni a gyermekekkel! Szinte csakis a lelküket látja. Tegnap például Mityinka szeszélyeskedni kezdett...

– Hogy hasonlít az apjához – szúrta közbe Pierre.

Natasa elértette, miért teszi Pierre ezt a megjegyzést a Mityinka és a Nyikolaj hasonlóságára: kellemetlen volt visszaemlékeznie a sógorával lefolyt vitára és szeretné tudni, hogyan vélekedik erről Natasa.

– Nyikolajnak megvan az a gyöngéje, hogy ha valamit nem fogad el mindenki, akkor ő semmiképp sem ért egyet vele. Te pedig tudom, éppen az tartod sokra – *ouvrir une carrière*[11] – mondta megismételve azokat a szavakat, amelyeket egyszer Pierre mondott.

– Nem, ez a legfontosabb – mondta Pierre – hogy Nyikolaj számára a gondolkodás és az eszmecsere csak szórakozás, csaknem puszta időtöltés. Lám, könyvtárat gyűjt és szabályul állította maga elé, hogy nem vásárol addig új könyvet, amíg el nem olvassa azt, amit már megvett... Sismondit is, Rousseau-t is, Montesquieu-t is – tette hozzá mosolyogva Pierre. – Pedig tudod, hogy én őt mennyire... – kezdte, hogy enyhítse szavait, de Natasa félbeszakította, éreztetve, hogy ez felesleges.

– Tehát azt mondod, hogy a gondolkozás neki csak szórakozás...

– Igen, nekem meg minden más egyéb szórakozás csupán. Pétervárott mindenkit mindig csak mintha álmomban láttam volna. Ha engem foglalkoztat valamilyen gondolat, akkor minden egyéb csak szórakozás.

– De sajnálom, hogy nem láttam, amikor üdvözöltétek egymást a gyermekekkel – szólt Natasa. – Melyik örült meg a legjobban. Bizonyosan Liza, ugye?

– Igen – felelte Pierre és folytatta azt, ami foglalkoztatta. – Nyikolaj azt mondja, nem kell gondolkoznunk. De én nem tudok nem gondolkozni. Nem is beszélve arról, hogy Pétervárott azt éreztem (neked megmondhatom), hogy nélkülem minden széthullik, mindegyik maga felé húz. De sikerült mindnyájukat egyesítenem, aztán meg az én gondolatom olyan egyszerű és világos. Hisz' nem azt mondom én, hogy szembe kell szállnunk ezzel és ezzel. Tévedhet az ember. De azt mondom: fogjatok össze, akik szeretitek a jót, legyen egy a zászlónk – a cselekvő erény. Szergij herceg nagyszerű, okos ember.

---

[11] új utat nyitni.

Natasa nem kételkedett abban, hogy Pierre gondolata nagyszerű gondolat, de egy dolog azért zavarta. Az, hogy Pierre az ő férje. „Csakugyan olyan fontos ember, annyira szüksége van reá a társasdalomnak – és ugyanakkor az én férjem? Miért történt ez így?" Szerette volna megmondani neki ezt a kétségét. „Kik azok az emberek, akik eldönthetnék, valóban okosabb-e a többinél?" – kérdezte magától és gondolatban sorra vette azokat, akiket Pierre nagyon tisztel. Pierre – saját elbeszélései szerint – senkit sem becsült úgy, mint Platon Karatajevet.

– Tudod, mire gondoltam? – kérdezte. – Platon Karatajev jutott eszembe. Mit szólna most? Vajon helyeselné-e, amit teszel?

Pierre egy csöppet sem lepődött meg ezen a kérdésen. Megértette felesége gondolatmenetét.

– Platon Karatajev? – mondta és elgondolkozott, láthatólag őszintén igyekezett elképzelni, hogy vélekednék Karatajev erről a tárgyról. – Nem értené meg; de különben, talán megértené.

– Borzasztóan szeretlek! – mondta hirtelen Natasa. – Borzasztóan, borzasztóan.

– Nem, nem helyeselné – szólt Pierre némi gondolkozás után. – Hanem a családi életünket – azt helyeselné. Úgy szeretett mindenben takarosságot, boldogságot, nyugalmat látni, és én büszkén mutatnám meg neki magunkat. Lám, azt mondod – távollét. Pedig el sem hiszed, milyen különös érzés fog el irántad, egy-egy távollét után...

– No, tessék... – kezdte Natasa.

– Nem, nem úgy értem. Én mindig nagyon szeretlek. Jobban szeretni már nem is lehet, de ilyenkor különösen... No, hát igen... – Nem fejezte be, mert tekintete, a Natasáéval találkozva elmondta a többit.

– Milyen szamárság – mondta hirtelen Natasa – mézeshetek... meg az a boldogság, az első időkben. Éppen ellenkezőleg, most a legjobb. Csak ne utazgatnál el. Emlékszel rá, hogy össze-összekaptunk. És mindig én voltam a hibás. Mindig én. Arra pedig, min vesztünk össze, már nem is emlékszem.

– Mindig ugyanazon... – felelte Pierre mosolyogva – a félté...

– Ne is mondd ki, nem bírom – kiáltott fel Natasa. És szemében hideg, kaján fény csillant meg. – Találkoztál vele – tette hozzá rövid hallgatás után.

– Nem, de ha találkoztam volna, akkor sem ismertem volna meg.

Hallgattak egy keveset.

– Jaj, tudod, amikor a dolgozószobában beszéltél, úgy elnéztelek – szólalt meg Natasa, bizonyára azért, hogy elhessegesse a felfutó felhőt. – Hát akár két vízcsepp, annyira hasonlít rád a fiú. (Így emlegette a fiát.) De már ideje is, hogy menjek hozzá... Eljött az ideje... De sajnálok elmenni.

Hallgattak egynéhány másodpercig. Aztán egyszerre hirtelen egymás felé fordultak és mondani kezdtek valamit: Pierre önelégülten és nagy lelkesedéssel. Natasa csendes, boldog mosollyal. Amikor a beszéd ösvényén összeütköztek, megálltak, kitértek egymás elől.

– Nem! Te beszélj, csak beszélj.

– Nem, inkább te, én csak úgy, valami szamárságot akartam mondani – szólt Natasa.

Pierre folytatta, amit elkezdett: önelégülten tovább fejtegette, milyen sikert ért el Pétervárott. Ebben a pillanatban azt hitte, arra van hivatva, hogy új irányt szabjon az egész orosz társadalomnak, sőt az egész világnak.

– Csak azt akartam mondani, hogy minden olyan gondolat, amelynek óriási következményei vannak, mindig egyszerű. Az én egész eszmém nem más: ha a becstelen emberek kapcsolatba lépnek egymással és nagy erőt alkotnak, akkor a becsületes embereknek is csupán ugyanezt kell tenniök. Olyan egyszerű ez!

– Igen.

– És te mit akartál mondani?

– Én csak úgy – szamárságot.

– Mégis, mit?

– Semmit. Szamárság – mondta Natasa és arcán még fényesebben ragyogott a mosoly – csak Petyáról akartam elmondani, hogy ma, mikor a dada odajön hozzám és el akarja venni tőlem, a fiú nevetni kezdett, összehunyorította a szemét és hozzám simult, bizonyára azt hitte, most elbújt. Borzasztóan aranyos. De már ordít is. No, isten veled! – És kiment a szobából.

Ugyanakkor lent, Nyikolinka Bolkonszkij lakosztályában, a hálószobában, mint mindig, égett a lámpa (a fiú félt a sötétségtől, erről a hibájáról nem tudták leszoktatni). Dessalles magasan, négy párnán aludt, római vágású orrán keresztül egyenletesen hortyogott. Nyikolinka hideg verítékben fürödve csak imént ébredt fel, és ágyán felülve, tágra nyitott szemmel nézett maga elé. Egy borzalmas álom riasztotta fel. Álmában látta magát és Pierre-t sisakosan, olyanban, amilyet a Plutarchos-kiadásban lerajzolva látott. Pierre bácsival egy óriási hadsereg élén meneteltek. Ez a hadsereg fehér, ferde vonalakból állt; ezek megtöltötték a levegőt és az ökörnyálhoz hasonlítottak, amelyet Dessalles *le fil de la Vierge*-nek[12] nevezett. Előttük a dicsőség – ugyanolyan, mint ezek a fonalak, de valamivel tömörebbek. Ő és Pierre könnyedén és boldogan mind közelebb és közelebb suhantak a célhoz. Azok a fonalak, amelyek mozgatták őket, hirtelen meglazultak és összegabalyodtak; nehéz lett tovább haladni. Ekkor Nyikolaj Iljics bácsi fenyegető, szigorú pózban elébük állt.

– Ezt ti csináltátok? – kérdezte és az összetört pecsétviaszra meg a tollakra mutatott. – Én szeretlek benneteket, de én agyonvágom a legelsőt, aki egy lépést is tesz előre, mert Arakcsejev ezt parancsolta. – Nyikolinka visszanézett Pierre-re, de Pierre már nem volt sehol. Pierre az apja volt, Andrej herceg, az apjának nem volt alakja, formája, de mégis ott volt és Nyikolinka, látva őt, gyengéd szeretetet érzett; magát meg erőtlennek,

[12] a Szent Szűz fonalának

Pierre és Nyikolaj vitája.

csonttalannak és folyékonynak érezte. Apja részvéttel cirógatta. De Nyikolaj Iljics bácsi mind közelebb és közelebb nyomult feléjük. Nyikolinkát félelem szállta meg – és felébredt.

„Az apám – gondolta. – Az apám (noha két élethű arcképe is volt a házban, Nyikolinka sohase képzelte el apját emberi alakban), az apám velem volt és megsimogatott. Helyeselte, amit teszek és amit Pierre bácsi tesz. Bármit mond is, én megcselekszem. Mucius Scaevola elégette a jobb kezét. Miért ne történhetnék meg velem is ugyanez? Tudom, azt akarják, hogy tanuljak. Tanulok is. De egyszer majd csak abbahagyom; és akkor cselekedni fogok. Csak arra az egyre kérem az Istent, hogy velem is megtörténjék mindaz, ami Plutarchos embereivel megtörtént, és meg is teszek mindent ugyanúgy. Még jobban is. Mindenki megismer, mindenki megszeret, mindenki rajong majd értem." És Nyikolinka hirtelen azt érezte, hogy zokogás fojtogatja. Sírva fakadt.

– *Etes-vous indisposé?*[13] – hallatszott Dessalles hangja.

– *Non* – felelte Nyikolinka és visszafeküdt párnájára. „Olyan jó, olyan derék, úgy szeretem – gondolta Dessalles-ról. – Hát még Pierre bácsi! Az milyen csodálatos ember! És az apám?! Az apám! Az apám! Igen, megteszem azt, amivel még *ő* is meg volna elégedve..."

[13] Rosszul van?

MÁSODIK RÉSZ

I

A történelem tárgya a népek és az emberiség élete. *Szóval* közvetlenül megragadni és átfogni, azaz leírni, nemcsak az emberiség, hanem még *egy* nép életét is lehetetlennek látszik.

A régi történetírók gyakran csak *egy* egyszerű módszert alkalmaztak, hogy megragadják és leírják valamely nép megfoghatatlannak látszó történelmét. Leírást adtak az illető népet kormányzó egyének tevékenységéről, és számukra ez a tevékenység fejezte ki az egész nép tevékenységét.

Arra a kérdésre: az egyének miképpen kényszerítették a népeket, hogy az ő akaratuk szerint cselekedjenek, és mi irányította ezeknek az egyéneknek akaratát, a történészek az első kérdésre azt felelték: az istenség akarata, amely a népeket egy kiválasztott ember akaratának rendeli alá; a másik kérdésre azt felelték: ugyancsak az istenség, amely e meghatározott célra kiválasztott ember akaratát irányította.

Ekképpen tehát ezeket a kérdéseket az istenségnek az emberiség ügyeibe való közvetlen beavatkozásába vetett hittel oldották meg.

Az új történelemtudomány elméletben megdöntötte ezeket a tételeket.

Azt hihetnénk, az új tudomány – miután megcáfolta a régieknek azt a hitét, hogy az emberek az istenségnek vannak alárendelve, és hogy van egy meghatározott cél, amely felé a népek haladnak – nem a hatalom megnyilvánulását, hanem a hatalmat megteremtő okokat tanulmányozza. De nem ezt teszi. Bár elméletben megcáfolta a régi történetírókat, a gyakorlatban követi őket.

Az új történelem az Istentől származó hatalommal felruházott és közvetlenül az istenség akaratától vezérelt emberek helyébe vagy a rendkívüli, emberfeletti képességekkel megáldott hősöket, vagy a legkülönfélébb képességű embereket állította – az uralkodókon kezdve az újságírókig – akik a tömegeket vezetik. A népeknek: a zsidó, a görög, a római nép régi, az istenségnek tetsző céljai helyébe, amelyek a régiek szemében az emberiség mozgása céljának tűntek fel, az új történelem új célokat helyezett: a francia, a német, az angol nép üdvét, vagy az elvontság legmagasabb fokán: az egész emberiség javát, civilizációját; emberiségen pedig rendszerint a nagy szárazföld egy kis északnyugati zugában lakó népeket értik.

A legújabbkori történetírás megcáfolta ugyan a népek hiedelmét, de nem

állított helyébe új szemléletet; ezeket a történetírókat, akik látszólag elutasították az uralkodók Istentől eredő hatalmát és a régieknek a fátumba vetett hitét – ezeket a történetírókat a tétel logikája arra kényszerítette, hogy más úton ugyan, de mégis ugyanoda lyukadjanak ki: annak elismerésére, hogy 1. a népeket egyének vezetik és 2. van egy bizonyos cél, amely felé az emberiség és a népek haladnak.

A legújabb történetírók valamennyi művében – Gibbonon kezdve Buckle-ig – minden látszólagos nézeteltérésük ellenére, szemléletük látszólagos újszerűsége ellenére is ez a két régi, elkerülhetetlen tétel az alap.

Először is: a történettudós leírja azoknak az egyéneknek tevékenységét, akik az ő véleménye szerint az emberiséget vezetik; az egyik egyes uralkodókat, hadvezéreket, minisztereket, a másik – az uralkodókon kívül – szónokokat, tudósokat, reformátorokat, bölcselőket és költőket tart ilyen egyéniségeknek. Másodszor: a célt, amely felé az emberiség halad, jól ismeri a történetíró; az egyiknek szemében ez a cél a római, a spanyol, a francia állam nagysága; a másiknak szemében a világ egy kis zugának – amelyet Európának neveznek – bizonyos fajta civilizációja, szabadsága és egyenlősége.

1789-ben erjedés kél Párizsban; egyre növekszik, szétfolyik, majd a népek nyugatról keletre áramlásában nyilvánul meg. Ez a mozgás többször is megindul kelet felé, de összeütközik a keletről nyugatra irányuló ellenáramlattal; 1812-ben eljut végső határáig, Moszkváig, majd csodálatos szimmetriával végbemegy a keletről nyugatra irányuló ellenáramlat és pontosan ugyanúgy, miként az első áramlat, magával sodorja a közbenső népeket. Ez az ellenáramlat eljut az eredeti mozgás kiindulópontjáig, Párizsig – és lecsillapszik.

E húszesztendei időszak alatt mérhetetlen földterület maradt felszántatlanul; házak leégtek; a kereskedelem irányt változtatott; millió és millió ember elszegényedik, meggazdagszik, áttelepedik, millió és millió keresztény, aki mind a felebaráti szeretet törvényeit vallja – öldökli egymást.

Mit jelent mindez? Miért történt ez? Mi kényszerítette ezeket az embereket arra, hogy házakat gyújtsanak fel és halomra öljenek magukhoz hasonló embereket? Mi volt ezeknek az eseményeknek az oka? Milyen erő kényszerítette az embereket, hogy így cselekedjenek? Ezeket az önkéntelenül felfakadó együgyű, de teljesen jogos kérdéseket teszi fel az ember, ha rábukkan e mozgás immár rég elmúlt időszakának emlékeire és hagyományaira.

E kérdések megoldása végett a történettudományhoz fordulunk, mert annak a népek és az emberiség önmegismerése a célja.

Ha a történetírás megtartotta volna a régi szemléletet, azt mondaná: az istenség, hogy megjutalmazza vagy megbüntesse a francia népet, hatalmat adott Napoleonnak és a maga isteni céljainak elérésére irányította Napoleon akaratát. Lehet hinni vagy nem hinni Napoleon isteni rendeltetésében; de akkor a hivő számára a történelemnek ebben az időszakában minden érthető volna és nem lehetne egyetlen ellentmondás sem.

Csakhogy az új történettudomány nem felelhet ilyen módon. Ez a tudomány nem ismeri el a népeknek azt a nézetét, hogy az istenség közvetlenül beleavatkozik az emberiség dolgaiba; így hát más feleletet kell adni.

Az új történettudomány azt feleli ezekre a kérdésekre: azt akarjátok tudni, mi a jelentősége ennek az áramlásnak, miből ered, és milyen erő okozta ezeket az eseményeket? Ide hallgassatok:

„XIV. Lajos nagyon büszke és elbizakodott ember volt; ilyen és ilyen szeretői, ilyen és ilyen miniszterei voltak; nagyon rosszul kormányozta Franciaországot. Lajos utódai szintén gyenge emberek voltak, ugyancsak rosszul kormányozták Franciaországot. Azoknak is voltak ilyen és ilyen kegyenceik és ilyen meg ilyen szeretőik. Ezenkívül egynéhány ember könyveket írt akkoriban. A XVIII. század végén Párizsban összegyűlt néhány tucat ember és arról kezdett beszélni, hogy mindenki egyenlő és szabad. Erre aztán egész Franciaországban gyilkolni és irtani kezdték egymást az emberek. Ezek az emberek megölték a királyt és még sok mást. Ugyanakkor volt Franciaországban egy lángeszű ember: Napoleon. Napoleon mindenütt mindenkit legyőzött, vagyis halomra ölt sok embert, mert nagyon lángeszű volt. Elment Afrikába is, hogy valamilyen célból halomra gyilkolja az afrikaiakat és olyan derekasan öldöste őket, olyan okos és ravasz volt, hogy Franciaországba visszatérve, mindenkit engedelmességre kényszerített. És mindenki engedelmeskedett is neki. Miután császár lett, megint útnak indult, hogy sorra gyilkolja a népeket Olaszországban, Ausztriában és Poroszországban. Ott is sok embert megölt. Oroszországban pedig volt egy Sándor nevű császár, aki eltökélte, hogy helyreállítja a rendet Európában és ezért harcba szállt Napoleon ellen. De 1807-ben egyszerre csak összebarátkozott, 1811-ben meg ismét összeveszett vele, és mindketten megint sok-sok embert meggyilkoltak. Napoleon hatszázezer embert vezetett Oroszország ellen és meghódította Moszkvát; de aztán hirtelen megfutamodott Moszkvából, és akkor Sándor császár Stein és mások tanácsára hallgatva egyesítette Európát, hogy hadra keljen nyugalmának megzavarója ellen. Napoleon valamennyi szövetségese egyszeribe Napoleon ellensége lett. És ez a hadrakelt sereg az új erőket gyűjtő Napoleon ellen indult. A szövetségesek legyőzték Napoleont, bevonultak Párizsba, arra kényszerítették Napoleont, hogy mondjon le a trónról, majd elküldték Elba szigetére, de nem fosztották meg császári méltóságától, sőt megadták neki a legnagyobb tiszteletet, jóllehet öt évvel előbb még és egy évvel később már mindnyájan törvényen kívüli rablónak tartották. Aztán XVIII. Lajos került a trónra, akit mindaddig csak kinevettek a franciák is, a szövetségesek is. Napoleon pedig az öreg gárda előtt, könnyeit hullatva, lemondott a trónról és száműzetésbe ment. Ezután ügyes államférfiak és diplomaták (kivált Talleyrand, akinek, másokat megelőzve, sikerült beleülnie egy bizonyos székbe és ezzel kitágítania Franciaország határait) sokáig eldiskuráltak Bécsben, és ezzel a társalgással boldoggá vagy boldogtalanná tették a népeket. Egyszer azonban kis híján összekaptak az uralkodók meg a diplomaták; már-már megint azt parancsolták csapataiknak, hogy halomra

öljék egymást; de ekkor Napoleon Franciaországba érkezett egy zászlóaljjal, és a franciák, akik gyűlölték, tüstént mind behódoltak előtte. Ám a szövetséges uralkodók nagyon megharagudtak emiatt és megint harcba indultak a franciák ellen. Legyőzték a lángeszű Napoleont, Szent Ilona szigetére szállították és egyszerre rablónak kiáltották ki. Ott a száműzött, kit elszakítottak szeretteitől és imádott Franciaországától, megírván nagy tetteit az utókor számára, lassú halálba sorvadt ama sziklán. Európában pedig reakció következett be és minden uralkodó ismét sanyargatni kezdte népeit."

Kár volna azt hinni, hogy ez csupán gúny, csupán torzképe a történeti leírásoknak. Ellenkezőleg, ez a legenyhébb kifejezése azoknak az ellentmondásoknak, azoknak a kérdésekre meg sem felelő válaszoknak, amelyeket az *egész* történelmi irodalom ad, az emlékiratoknak és az egyes államok történetének szerzőin kezdve az egyetemes történetnek és az akkori idők újfajta *kultúrtörténetének* szerzőiig.

E válaszok furcsasága és nevetségessége abból folyik, hogy a legújabbkori történetírás a süket emberhez hasonlít, aki olyan kérdésekre válaszol, amelyeket nem tesz fel senki.

Ha a történetírás célja az emberiség és a népek mozgásának leírása, akkor az első kérdés – amelyre, ha nem adunk választ, minden egyéb érthetetlen lesz – a következő: milyen erő mozgatja a népeket? Erre a kérdésre a legújabbkori történetírás nagy buzgalommal vagy azt feleli, hogy Napoleon nagy lángelme volt, vagy azt, hogy XIV. Lajos felettébb kevély volt, vagy azt, hogy ezek és ezek az írók ilyen és ilyen könyvecskéket írtak.

Mindez nagyon lehetséges, és az emberiség hajlandó is mindezt elfogadni; de nem ezt kérdezi. Mindez érdekes lehet, ha elismerjük, hogy az önmagán alapuló és mindig egyforma isteni hatalom maga irányítja népeit a Napoleonok, a Lajosok és az írók révén; de ezt a hatalmat nem ismerjük el és ezért, mielőtt a Napoleonokról, a Lajosokról és az írókról beszélnénk, ki kell mutatnunk, hogy e személyek között és a népek mozgása között lényeges kapcsolat van.

Ha az isteni hatalom helyébe egy másik erő állt, akkor meg kell magyaráznunk, hogy mi is ez az új erő, mert hiszen éppen ebben az erőben rejlik a történelem egész érdekessége.

A történetírás mintegy felteszi, hogy ez az erő magától értődő, ezt mindenki ismeri. De bármennyire óhajtjuk is, hogy ezt az új erőt ismertnek tekintsék, az, aki nagyon sok történelmi munkát elolvasott, akaratlanul is kételkedik abban, hogy ez az új erő, amelyet maguk a történetírók is különféleképpen értelmeznek, teljesen ismert volna mindenki előtt.

Milyen erő mozgatja a népeket?

A monográfiaírók – az egyes életrajzoknak, az egyes népek történetének szerzői – a hősök és az uralkodók jellegét alkotó hatalomban látják ezt az erőt. Az ő leírásuk szerint az események csakis a Napoleonok, Sándorok vagy általában ama személyek akaratából történnek meg, akiket a monográfia-író leír. Az efféle történetírók adta feleletek arra a kérdésre, hogy mi az az erő, amely az eseményeket mozgatja, csak addig elégítenek ki bennünket, amíg minden egyes eseményt *egy* történész ír meg. Ámde mihelyt különböző nemzetiségű és különböző szemléletű írók kezdik leírni egy és ugyanazt az eseményt, feleleteik mindjárt teljesen értelmüket vesztik, mert ezt az erőt mindegyikük egymástól eltérően, sőt gyakran ellentétesen értelmezi. Az egyik történetíró azt állítja, hogy ezt és ezt az eseményt Napoleon hatalma okozta; a másik azt állítja, hogy Sándor hatalma idézte elő; a harmadik meg azt, hogy egy harmadik személy hatalma. Ezenkívül az ilyenfajta történetírók ellentmondanak egymásnak még annak az erőnek a magyarázatában is, amelyen egy és ugyanazon személy hatalma alapszik. Thiers, a bonapartista, azt mondja, hogy Napoleon hatalma erényén és lángelméjén alapult; Lanfrey, a köztársaságpárti, azt mondja, hogy ez a hatalom Napoleon gazemberségén, a nép becsapásán alapult. Úgyhogy az efféle historikusok, egymás tételeit kölcsönösen megsemmisítve, megsemmisítik az eseményeket létrehozó erőnek a fogalmát is és semmilyen választ sem adnak a történelem leglényegesebb kérdésére.

Az egyetemes történetírók – akik valamennyi néppel foglalkoznak – látszólag elismerik, hogy a monográfusoknak az eseményeket előidéző erőre vonatkozó nézetei helytelenek. Ezek nem a hősökre és az uralmon levőkre jellemző hatalmat, hanem a különböző irányban ható erők eredőjét tekintik ennek az erőnek. Az egyetemes történetíró, ha leír egy háborút, vagy leírja egy nép leigázását, nem *egy* személy hatalmában keresi az esemény okát, hanem sok-sok személy kölcsönös hatásában, akik az események során kapcsolatba kerültek egymással.

E nézet szerint a történelmi személyek hatalmát, amely sok-sok erő terméke, látszólag nem tekinthetjük olyan erőnek, amely maga hozza létre az eseményeket. Pedig az egyetemes történetírók a hatalom fogalmát a legtöbb esetben megint csak mint olyan erőt alkalmazzák, amely maga hozza létre az eseményeket és azokhoz úgy viszonylik, mint az ok az okozathoz. Az ő fejtegetéseik szerint a történelmi személyiség egyszer korának terméke, a hatalma tehát csupán különböző erők terméke; máskor pedig az illető személyiség hatalma az az erő, amely létrehozza az eseményeket. Például Gervinus, Schlosser és mások hol azt bizonygatják, hogy Napoleon a forradalomnak, az 1789-es eszméknek stb. terméke, hol kereken megmondják, hogy az 1812-es hadjárat meg a többi, nekik nem tetsző esemény csupán Napoleon helytelen irányú akaratának következménye, és hogy az 1789-es eszmék fejlődése Napoleon önkénye folytán akadt meg. A forra-

dalom eszméi, az általános hangulat megteremtette Napoleon hatalmát. Napoleon hatalma pedig elfojtotta a forradalom eszméit és az általános hangulatot.

Ez a furcsa ellentmondás nem véletlen. Ezzel nemcsak hogy lépten-nyomon találkozunk: az ilyen ellentmondások következetes sorából állnak az egyetemes történetírók leírásai mind. Ez az ellentmondás abból ered, hogy az egyetemes historikusok az elemzés talajára lépve, feleúton megállnak.

Ahhoz, hogy az összetevő erők egy bizonyos eredőt vagy rezultánst alkossanak, az szükséges, hogy az összetevők összege egyenlő legyen az eredővel. Ezt a feltételt sohasem tartják szem előtt az egyetemes történészek, s ezért, hogy megmagyarázzák az eredőt, elkerülhetetlenül fel kell tenniök: az elégtelen összetevőkön kívül van még egy megmagyarázhatatlan erő, amely hat az eredőre.

A monografus, akár az 1813-as hadjáratot, akár a Bourbonok uralmának visszaállítását magyarázza, nyíltan megmondja, hogy ezek az események Sándor akaratából történtek. De Gervinus, az egyetemes történész, a monografusnak ezt a szemléletét cáfolva, azt igyekszik bebizonyítani, hogy az 1813-as hadjáratnak és a Bourbonok uralma visszaállításának Sándor akaratán kívül oka volt még Stein, Metternich, m-me Staël, Talleyrand, Fichte, Chateaubriand és sok más. Ez a történész nyilvánvalóan összetevőire bontotta Sándor hatalmát: Talleyrand-ra, Chateaubriand-ra stb.; ezeknek az összetevőknek az összege, vagyis Chateaubriand, Talleyrand, m-me Staël és mások cselekedetei szemmel láthatóan nem vágnak egybe az egész eredővel, vagyis azzal a jelenséggel, hogy a franciák milliói behódoltak a Bourbonoknak. E történésznek éppen ezért – hogy megmagyarázza, ezekből az összetevőkből hogyan eredt milliók leigázása, vagyis az egy *A*-val egyenlő összetevőkből, hogyan származott ezer *A*-val egyenlő eredő – megint csak elkerülhetetlenül fel kell tételeznie a hatalomnak ugyanazt az erejét, amelyet tagad, amikor az erők eredőjének tartja, vagyis fel kell tételeznie az összetevőkre ható megmagyarázhatatlan erőt. Ezt teszik az egyetemes történészek. Ennek folytán nemcsak a monografusokkal, hanem önmagukkal is ellentmondásba keverednek.

A falusiak, mivel nincs világos fogalmuk az eső okairól, azt mondják – aszerint, hogy esőt kívánnak-e vagy derült időt – a szél szétkergette a felhőket, vagy: a szél összeterelte a felhőket. Pontosan így cselekszenek az egyetemes történetírók is: néha, mikor azt akarják, mikor az illik bele elméletükbe, azt mondják, hogy a hatalom az események eredménye, néha meg, amikor mást kell bebizonyítaniok, azt mondják, hogy a hatalom hozza létre az eseményeket.

A harmadik fajta történetírók, akiket *kultúrhistorikusoknak* neveznek, az egyetemes történészek vágta csapáson haladva – akik néha az írókat és a hölgyeket is eseményformáló erőnek ismerik el – megint egészen másképpen értelmezik ezt az erőt. Az úgynevezett kultúrában, az értelmi tevékenységben látják.

A kultúrtörténészek teljesen következetesek őseikhez, az egyetemes törté-

nészekhez való viszonyukban: ha lehet azzal magyarázni a történelmi eseményeket, hogy bizonyos személyek ilyen meg ilyen kapcsolatban álltak egymással, akkor miért ne lehetne azzal magyarázni, hogy ezek és ezek az emberek ilyen meg ilyen könyveket írtak? Ezek a történészek a valamennyi élő jelenséget kísérő jelek töméntelen sokaságából az értelmi tevékenység ismertető jeleit választják ki és azt mondják: ez az ismertető jel az ok. De bármennyire iparkodnak is bebizonyítani, hogy az események oka az értelmi tevékenység, csak nagy engedékenységgel lehet elfogadni azt, hogy a szellemi tevékenységnek és a népek mozgásának van valami köze egymáshoz, mert az olyan jelenségeket, mint a francia forradalom kegyetlen öldöklései, melyek az emberek egyenlőségének hirdetéséből eredtek, vagy azok a kegyetlen háborúk és kivégzések, amelyek a szeretet hirdetéséből következtek – ellentmondanak ennek a feltevésnek.

De még ha feltesszük is, hogy igazak mindazok a körmönfont okoskodások, amelyekkel tele vannak ezek a történelmi művek; ha feltesszük is, hogy a népeket egy meghatározhatatlan erő, az úgynevezett *eszme* mozgatja, még akkor is vagy felelet nélkül marad a történelem legfontosabb kérdése, vagy pedig a tanácsadók és más személyek befolyásához – az egyetemes történetírók honosították meg ezt a fogalmat – csatlakozik még az eszme új ereje is, amelynek a tömegekkel való kapcsolata még magyarázatra szorul. Azt meg lehet érteni, hogy Napoleonnak hatalma volt és ezért ment végbe ez és ez az esemény; egy kis engedékenységgel azt is meg lehet érteni, hogy – más hatásokkal együtt – Napoleon volt egy bizonyos eseménynek az oka; de hogy mi módon okozta a „Contrat Social" című könyv azt, hogy a franciák öldöklik egymást – ezt nem lehet megérteni ez új erő és az események okozati kapcsolatának megmagyarázása nélkül.

Kétségtelen, hogy van kapcsolat minden között, ami egy és ugyanazon időben él, így hát lehet bizonyos kapcsolatot találni az emberek szellemi tevékenysége és történelmi mozgása között is, amint hogy lehet kapcsolatot találni az emberiség mozgása és a kereskedelem, az ipar, a kertészet között, vagy bármi más között. De azt már nehéz megérteni, miért éppen az emberek szellemi tevékenységét tartják a kultúrtörténészek az egész történelmi mozgás okának vagy megnyilvánulásának. A történészeknek ezt a következtetését legfeljebb ezzel lehet megmagyarázni: 1. a történelmet tudósok írják, nekik tehát kellemes és természetes is azt gondolniok, hogy az ő társadalmi rétegük az egész emberiség mozgásának alapja, ugyanúgy, ahogy kellemes és természetes volna ezt gondolniok a kereskedőknek, a földműveseknek és a katonáknak is (ez csak azért nem jut kifejezésre, mert a kereskedők és a katonák nem írnak történelmi műveket) és, 2. a szellemi tevékenység, a felvilágosodás, a civilizáció, a kultúra, az eszme – mindez homályos, meghatározhatatlan fogalom, amelynek zászlaja alatt igen kényelmes dolog olyan szavakat használni, amelyeknek még kevésbé világos a jelentésük, éppen ezért minden elméletbe könnyű beleilleszteni őket.

De eltekintve az effajta történelmi művek belső értékétől (hátha valaki vagy valami miatt szükség van rájuk), a kultúrtörténet – márpedig lassan-

ként erre zsugorodik össze az egyetemes történetírás – éppen azért figyelemre méltó, mert részletesen és komolyan elemezve a különféle vallási, filozófiai, politikai tanításokat mint az események okait, valahányszor egy valóságos történelmi eseményt kell leírnia, például az 1812-es hadjáratot, akaratlanul is mint a hatalom termékét írja le, vagy kereken megmondva, azt állítja, hogy ez a hadjárat Napoleon akaratának következménye. A kultúrtörténészek, mikor így beszélnek, önkéntelenül is ellentmondanak önmaguknak: azt bizonygatják, hogy az az új erő, amelyet ők találtak ki, nem fejezi ki a történelmi eseményeket; hogy a történelem megértésének egyetlen eszköze az a hatalom, amelyet ők állítólag nem ismernek el.

III

Jön egy mozdony. Felmerül a kérdés, mitől mozog? Az egyik paraszt azt mondja: az ördög mozgatja. A másik azt mondja: a mozdony azért megy, mert gördülnek a kerekei. A harmadik azt állítja, hogy a mozgás oka a füst, amelyet a szél hátrafelé sodor.

A parasztot nem könnyű meggyőzni – ő kieszelte: ez a dolog veleje. Ahhoz, hogy megcáfoljuk hiedelmét, be kellene bizonyítanunk, hogy nincs ördög; vagy egy másik paraszt kellene, aki megmagyarázza neki, hogy nem az ördög, az ördög, hanem a német mozgatja a mozdonyt. Csak akkor, az ellentmondásokból eszmél rá, hogy egyik magyarázónak sincs igaza. Ám, aki azt mondja, hogy a kerék mozgása az ok, magamagát cáfolja meg, mert ha rálép az elemzés ösvényére, mind tovább és tovább kell mennie: meg kell magyaráznia a kerekek mozgásának okát. És mindaddig, amíg nem jut el a mozdony mozgásának legvégső okáig, a kazánban összesűrűsödő gőzig, nincs joga megállni az ok kutatásában. Az pedig, aki a mozdony mozgását a hátrafelé sodródó füsttel magyarázza, bizonyára így cselekedett: észrevéve, hogy a kerekekről adott magyarázat nem fejti meg az igazi okot, megragadta a kezeügyébe kerülő első ismertető jelet és azt tüntette fel ok gyanánt.

Az egyetlen fogalom, amely megmagyarázhatja a mozdony mozgását, annak az erőnek fogalma, amely egyenlő a látható mozgással.

Az egyetlen fogalom, amelynek segítségével meg lehet magyarázni a népek mozgását, annak az erőnek a fogalma, mely egyenlő a népek egész mozgásával.

Csakhogy a különféle történetírók teljesen különböző és a látható mozgással egyáltalán nem egyenlő erőt értenek ezen a fogalmon. Egyesek a hősökben közvetlenül ható erőt látják, mint a muzsik az ördögöt a mozdonyban; mások a több más erőből származó erőt – ez a kerekek mozgása; ismét mások a szellemi tevékenységet – ez pedig a hátrafelé szálló füst.

Mindaddig, amíg egyes személyek történetét írják meg – akár a Caesarokét és Sándorokét, akár a Lutherekét és Voltaire-ekét, akik részt vettek egy bizonyos eseményben – nem pedig *mindenkiét*, egyetlen kivétel nél-

kül *mindenkiét,* addig csakis egyes személyeknek tulajdoníthatják azt az erőt, amely a többi embert arra kényszeríti, hogy egy közös célra irányítsák tevékenységüket. Az egyetlen ilyen fogalom, amelyet a történetírók ismernek – a hatalom.

Ez a fogalom az egyetlen fogantyú, amelynek segítségével uralkodni lehet a történelem anyagán a jelenlegi ábrázolásmód esetén, és az, aki letörné ezt a fogantyút – miként Buckle tette – mivel nem ismeri fel, hogy másképp is lehet bánni a történelmi anyaggal, az csak megfosztaná magát az utolsó lehetőségétől is annak, hogy foglalkozzék vele. Azt, hogy a hatalom fogalma szükséges a történelmi események megmagyarázásához, a legjobban maguk az egyetemes történetírók és a kultúrtörténészek bizonyítják, akik állítólag tagadják a hatalom fogalmát, pedig elkerülhetetlenül, lépten-nyomon alkalmazzák ők maguk is.

A történelemtudomány az emberiség kérdéseihez való viszonyában mindeddig a forgalomban levő pénzhez, a bankóhoz és a pengő váltópénzhez hasonlít. Az életrajz és az egyes nemzetek története a bankóhoz hasonlít. Forgalomban lehetnek, „foroghatnak", teljesíthetik rendeltetésüket, anélkül, hogy bárkinek is kárt okoznának – sőt még hasznot is hajtanak – mindaddig, amíg nem merül fel az a kérdés, mi a biztosítékuk. Ha csak azt a kérdést vetjük fel, hogy a hősök akarata milyen módon idézi elő ezt vagy azt az eseményt, a Thiers-ek történetírása érdekes és tanulságos; sőt ezenkívül a költészet némi árnyalata is érezhető rajta. De ugyanúgy, miként a papírpénz valóságos értékében való kételkedés vagy abból fakad, hogy esetleg sokat nyomnak belőle, mert igen könnyű gyártani; vagy abból, hogy az emberek aranyat szeretnének kapni helyette – ugyanúgy kétség támad az effajta történelmi írások igazi jelentőségével szemben is, vagy azért, mert túlságosan sok akad belőlük, vagy azért, mert valaki – együgyűségében – megkérdezi: milyen erő folytán cselekedte ezt Napoleon? Vagyis a forgalomban levő papírpénzt a tényleges fogalom tiszta aranyára akarja beváltani.

Az egyetemes történészek és a kultúrtörténészek pedig azokhoz az emberekhez hasonlítanak, akik, felismerve, hogy milyen kényelmetlenek a bankjegyek, elhatározták: ők papír helyett olyan pengő fém-érméket veretnek, amelyeknek nincs olyan tömörsége, mint az aranynak. És ez a váltópénz csakugyan *pengene,* de csak *pengene.* A papírpénzzel még csak be lehet csapni a tudatlanokat; de az értéktelen – habár pengő – váltópénzzel nem lehet becsapni senkit. Miként az arany csak akkor arany, ha nem csupán beváltásra, hanem gyakorlati üzleti célra is felhasználható, akképpen az egyetemes történetírók is csupán akkor számítanak aranynak, ha felelnek a történelemnek arra a lényeges kérdésére: mi a hatalom? Az egyetemes történészek egymásnak ellentmondóan felelnek erre a kérdésre, a kultúrtörténészek pedig teljesen félretolják és egészen másra válaszolnak. És akárcsak az aranyhoz hasonló zsetont csupán azok használhatják egymás között, akik aranynak tekintik, úgy azok között, akik nem ismerik az arany tulajdonságait – az egyetemes történetírók és a kultúrtörténészek is csu-

pán az egyetemeken és az olvasók tömegei, a „komoly könyvek kedvelői" szemében töltik be a váltópénz szerepét, mert nem válaszolnak a leglényegesebb kérdésekre.

IV

A történetírás, ha elveti azt a régi nézetet, hogy az istenség egy kiválasztott személynek alárendeli a nép akaratát, egyetlen lépést sem tehet anélkül, hogy ellentmondásokba ne keveredjék: választania kell tehát: vagy visszatér az előbbi hithez, mely szerint az istenség közvetlenül részt vesz az emberiség ügyeiben; vagy határozottan megmagyarázza azt a történelmi eseményeket előidéző erőt, amelyet hatalomnak neveznek.

Az elsőhöz visszatérni nem lehet: ezt a hiedelmet szétrombolták, így hát a hatalom jelentőségét kell megmagyarázni.

Napoleon azt parancsolta, gyűjtsenek hadat és menjenek háborúba. Ez az elképzelés annyira megszokott, ez a nézet annyira vérünkké vált, hogy az a kérdés: miért indul hadba hatszázezer ember csak azért, mert Napoleon ilyen és ilyen szavakat mondott, értelmetlennek látszik. Hatalma volt rá, tehát teljesítették, amit parancsolt.

Ez a válasz teljesen kielégítő, ha hisszük, hogy ezt a hatalmat az Isten adta neki. De mihelyt ezt nem ismerjük el, meg kell határoznunk, micsoda voltaképpen egy ember hatalma a többieken.

Ez a hatalom nem lehet egy erős lény testi fölénye, közvetlen fizikai hatalma a gyengék felett, nem lehet olyan fölény, amely a testi erő alkalmazásán, vagy az annak alkalmazásával való fenyegetésen alapszik, mint például Herkules hatalma; nem alapulhat az erkölcsi erő fölényén sem, miként együgyűségében néhány történetíró véli, azt állítva, hogy a történelem tényezői a hősök, vagyis a különleges lelki és szellemi erővel, az úgynevezett zsenialitással megáldott emberek. Ez a hatalom nem alapulhat az erkölcsi erő fölényén, mert – nem is szólva az olyan hősökről, mint Napoleon, akinek erkölcsi értékeiről nagyon is sokféleképpen vélekednek – a történelem azt bizonyítja, hogy a milliókat irányító XI. Lajosoknak és Metternicheknek sem volt különleges, fensőbbséges lelki tulajdonságuk; ellenkezőleg, ezek javarészt gyengébbek voltak erkölcsileg, mint akármelyik ember a sok millió közül, akiket ők kormányoztak.

Ha a hatalom forrása nem a hatalmat birtokoló személy testi vagy lelki tulajdonságaiban rejlik, akkor nyilvánvaló, hogy e hatalom forrását az illető személyen kívül, abban a kapcsolatban kell keresnünk, amely a tömegek és a hatalmat birtokló személy között fennáll.

És csakugyan így is értelmezi a hatalmat a jogtudomány, a történelemnek az a váltóbankója, mely azt ígéri, hogy a hatalom történelmi fogalmát tiszta aranyra váltja be.

A hatalom a tömegek akaratának összessége, amely a tömegek kifejezett vagy hallgatólagos beleegyezésével megválasztott kormányférfiakra száll át.

A jogtudomány területén mindez nagyon világos, mert ez a tudomany

azokból az okoskodásokból áll: hogyan kellene berendezni az államot és az államhatalmat, ha egyáltalán lehetne berendezni, ámde a történelemre alkalmazva a hatalomnak ez a meghatározása bővebb magyarázatra szorul. A jogtudomány, mind az államot, mind az államhatalmat akként tekinti, miként a régiek a tüzet, vagyis abszolút létezőnek tartja. A történelem számára pedig csupán jelenség mind az állam, mind az államhatalom, ugyanúgy, miként korunk fizikája is csupán jelenségnek, nem pedig elemnek tartja a tüzet.

Éppen a történelem és a jogtudomány szemlélete között tapasztalható lényeges különbségből ered az, hogy a jogtudomány – bármilyen részletesen fejtegeti is: hogyan kellene véleménye szerint megszerezni az államhatalmat; mi is voltaképpen a hatalom, amely időn kívüli, változatlan létező – nem tud válaszolni semmit.

Ha a hatalom az emberek összes akaratának átruházása a vezérre, akkor a tömegek akaratának képviselője Pugacsov is? Ha ő nem az, akkor miért képviselője a tömegek akaratának I. Napoleon? Miért volt III. Napoleon gonosztevő, amikor Boulogne-ban elfogták, később meg miért lettek gonosztevők azok, akiket ő elfogott?

A palotaforradalmak alkalmával, amelyekben néha csak két-három ember vesz részt, ugyancsak a tömegek akarata száll át egy új személyre? Nemzetközi viszonylatban pedig: ugyancsak a tömegek akarata száll át a hódítóra? 1808-ban a Rajnai Szövetség akarata szállt át Napoleonra? 1809-ben, amikor csapataink a franciákkal szövetkezve hadba vonultak Ausztria ellen, az orosz néptömegek akarata csakugyan átszállt Napoleonra?

Ezekre a kérdésekre háromféleképpen lehet felelni:

1. vagy elismerjük, hogy a tömegek akarata mindig feltétlenül átszáll arra a vezetőre vagy azokra a vezetőkre, akiket a tömegek választanak, és ezért minden új hatalom keletkezését, a már egyszer átadott hatalom ellen irányuló bármiféle harcot csakis az igazi hatalom megsértésének kell tekinteni;

2. vagy elismerjük: a tömegek hatalma bizonyos meghatározott feltételekkel száll át a vezetőkre és be kell bizonyítanunk, hogy a hatalom bármiféle korlátozása, megnyirbálása, sőt megsemmisítése abból ered, hogy a vezetők nem tartották meg azokat a feltételeket, amelyekkel rájuk ruházták a hatalmat;

3. vagy elismerjük: a tömegek akarata, bár feltételesen, de mégis ismeretlen és meghatározatlan feltételekkel száll át a vezetőkre; több hatalom keletkezése, egymás ellen vívott harca és támadása csupán abból ered, hogy a vezetők többé vagy kevésbé teljesítették azokat a feltételeket, amelyekkel a tömegek akarata az egyik személyről a másikra száll át.

Csakugyan e háromféle módon magyarázzák a történetírók a tömegeknek a vezetőkhöz való viszonyát.

Egyes történészek, mivel együgyűségükben nem értik meg a hatalom jelentőségének kérdését – azok a monografusok és életrajzírók, akikről fentebb beszéltem – mintegy azt vallják: a tömegek összegezett akarata fel-

tétel nélkül száll át a történelmi személyekre, így hát ezek a historikusok, ha leírják egy-egy hatalom történetét, felteszik, hogy ez a hatalom az egyetlen abszolút és igazi hatalom, és hogy minden más erő, amely ezzel az igazi hatalommal szembeszáll, csupán a hatalom megsértése, vagyis erőszak, de nem hatalom.

Elméletük, amely talán alkalmazható a történelem ősi és békés korszakaira, ellenben a népek életének bonyolult és viharos időszakaira – mikor egyszerre különféle hatalmak keletkeznek és harcolnak egymás ellen – nem alkalmazható, mert a legitimista történész azt fogja bizonygatni, hogy a Konvent, a Direktórium és Bonaparte uralma csupán a hatalom megsértése, a köztársasági és bonapartista pedig azt bizonygatja majd, hogy a Konvent, illetve a Császárság volt az igazi hatalom, minden egyéb csupán a hatalom megsértése volt. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon ezeknek az egymást cáfolgató történészeknek a magyarázata a hatalomról – csupán a legzsengébb korú gyermekeknek felel meg.

A történészek másik csoportja, belátva ennek a történelemszemléletnek helytelenségét, azt mondja, a hatalom azon alapszik, hogy a tömegek egyetemes akarata bizonyos feltételekkel száll át a vezetőkre, és hogy a történelmi személyek csak akkor tartják meg hatalmukat, ha teljesítik azt a programot, amelyet hallgatólagos beleegyezésével elébük szabott a nép akarata. De ezek a historikusok nem mondják meg, mik ezek a feltételek, ha pedig mégis megmondják, állandóan ellentmondanak egymásnak.

A történetírók, aszerint, ki mit tart a nép mozgása céljának, ezeket a feltételeket Franciaország vagy más állam nagyságában, gazdagságában, szabadságában, művelődésében látja. De nem beszélve a történészeknek e feltételekkel kapcsolatos ellentmondásáról, sőt feltéve, hogy van e feltételeknek egy általános érvényű programja, azt találjuk, hogy a történelmi tények csaknem mindig ellentmondanak ennek az elméletnek. Ha a hatalom átruházásának az a feltétele, hogy a nép gazdag, szabad és művelt legyen, akkor a XIV. Lajosok és a IV. Ivánok miért élnek zavartalanul uralkodásuk végéig, a XVI. Lajosokat és az I. Károlyokat pedig miért végzik ki a népek? E történészek ezekre a kérdésekre azt felelik, hogy XIV. Lajos tevékenysége, amely ellentétben állt a programmal, kihatott XVI. Lajosra is. De miért nem hatott ki XIV. és XV. Lajosra, miért éppen XVI. Lajosra kellett kihatnia? És meddig terjed ennek a kihatásnak az ideje? Ezekre a kérdésekre nincs, mert nem is lehet felelet. Ugyanilyen kevéssé lehet megmagyarázni ezzel a felfogással azt is, hogy a tömegek egyetemes akarata több évszázadon át a vezetők és utódaik kezében marad, majd hirtelen, ötven év leforgása alatt hol a Konventre, hol a Direktóriumra, hol Napoleonra, hol Sándorra, hol XVIII. Lajosra, majd megint Napoleonra, aztán X. Károlyra, Lajos Fülöpre, aztán a köztársasági kormányra, végül III. Napoleonra száll át. Ezeknek a historikusoknak, miközben azt magyarázzák, hogyan szállt át a tömegek akarata ilyen gyorsan egyik személyről a másikra – elsősorban nemzetközi érintkezések: hódítások és szövetségek folytán – akaratlanul is be kell ismerniök, hogy e jelenségek egy része

már nem a tömegek akaratának szabályos átruházása, hanem véletlenség, amely a diplomaták, vagy az uralkodók, vagy pártvezérek ravaszságától, vagy hibáitól, vagy álnokságától függ. Úgyhogy a történelmi jelenségek nagy részét, a belső villongásokat, a forradalmakat és a hódításokat ezek a történészek már nem a szabad akarat átruházásának következményeként, hanem egy vagy több személy helytelen irányú akaratának folyományaként, vagyis megint csak a hatalom megsértéseként képzelik el.

Ezek a történészek ahhoz a botanikushoz hasonlítanak, aki észrevéve, hogy egyes növények két sziklevelet eresztenek a magból, azon erősködnek, hogy minden növény csakis kétszikű levéllel hajt ki; pedig a pálma, a gomba, sőt a teljes nagyságában szétterebélyesedő tölgy is – mivel egy cseppet sem hasonlít többé a kétszikű levélhez – eltér ettől az elmélettől.

A harmadik fajta történetírók elismerik, hogy a tömegek akarata feltételesen száll át a történelmi személyekre, de azt mondják, ezeket a feltételeket mi sem ismerjük. Ezek azt állítják, a történelmi személyek csak azért kapták hatalmukat, hogy teljesítsék a tömegek akaratát, amely őrájuk szállt át.

Ámde abban az esetben, ha a hatalom, a népek mozgató ereje nem a történelmi személyekben, hanem magukban a népekben testesül meg, mi a jelentőségük ezeknek a történelmi személyeknek?

A történelmi személyek – mondják ezek a historikusok – a tömegek akaratát fejezik ki; a történelmi személyek tevékenysége a tömegek tevékenységének képviselője.

De ebben az esetben felmerül a kérdés: vajon a történelmi személyiségek egész tevékenysége fejezi-e ki a tömegek akaratát, vagy csupán egy bizonyos részé? Ha e történelmi személyiségek egész tevékenysége fejezi ki a tömegek akaratát, ahogy némelyek vélik, akkor a Napoleonok és Katalinok életrajzában – amelybe minden részletével együtt beletartozik az udvari pletyka is – nyilvánul meg a népek élete; ez pedig szemmel láthatóan képtelenség; ha pedig a történelmi személyiség tevékenységének csupán egy részében nyilvánul meg a nép élete, ahogyan az állítólagos történelemfilozófusok gondolják, akkor ahhoz, hogy meghatározzuk: a történelmi személyiség tevékenységének melyik részében nyilvánul meg a nép élete, előbb tudnunk kell, mi is a nép élete.

Az effajta historikusok ilyen akadályokba ütközve, kieszelik a leghomályosabb, a legáltalánosabb, a legkevésbé megfogható általánosítást, amelybe a legtöbb eseményt bele lehet szorítani és azt mondják: ez az elvont fogalom az emberiség mozgásának célja. A leginkább szokásos, általános elvont fogalmak, amelyeket csaknem minden történész alkalmaz: a szabadság, az egyenlőség, a felvilágosodás, a haladás, a civilizáció, a kultúra. A historikusok, ha egyszer egy-egy ilyen elvont fogalmat jelölnek meg az emberiség mozgásának céljaként, azokat az embereket, akik a legtöbb emléket hagyták az utókorra – a cárokat, a minisztereket, a hadvezéreket, az írókat, a reformátorokat, a pápákat, az újságírókat – aszerint tanulmányozzák, hogy véleményük szerint mennyire mozdították elő, vagy mennyire

gátolták egy bizonyos elvont fogalom érvényesülését. De mivel semmivel sem lehet bebizonyítani, hogy az emberiség célja a szabadság, az egyenlőség, a felvilágosodás vagy a civilizáció, és mivel a tömegeknek, a vezetőknek és az emberiség felvilágosítóinak kapcsolata csakis azon az önkényes feltevésen alapszik, hogy a tömegek akarata mindig azokra a személyekre szállt át, akik kiemelkednek a többiek közül: azoknak a millióknak tevékenysége, akik ide-oda kalandoznak, házakat gyújtanak fel, otthagyják a földművelést és irtják egymást – sohasem fejeződik ki néhány tucat olyan személy tevékenységének leírásában, akik nem gyújtanak fel házakat, nem foglalkoznak földműveléssel és nem gyilkolják le a magukhoz hasonlókat.

A történelem lépten-nyomon bizonyítja ezt. Nyugat népeinek forrongása a múlt század végén, majd törekvésük kelet felé aligha magyarázható XIV., XV. és XVI. Lajosoknak és azok szeretőinek, miniszereinek tevékenységével, vagy Napoleon, Rousseau, Diderot, Beaumarchais és mások életével.

Az orosz nép kelet felé, Kazany és Szibéria felé áramlása vajon kifejeződik-e IV. Iván beteges jellemének részleteiben vagy Kurbszkijjal folytatott levelezésében?

A népeknek a kereszteshadjáratok idején végbement mozgását meg lehet-e magyarázni a Gottfriedok és Lajosok meg a hölgyeik életének tanulmányozása útján? Még ma sem értjük, miért vonultak a népek Amiensi Péterrel nyugatról keletre, minden cél, minden felsőbb vezetés nélkül, mint egy csavargó horda. Még kevésbé értjük, miért szakadt félbe ez a mozgalom, amikor a történelmi tényezők világosan kitűzték a hadjáratok értelmes, szent célját, Jeruzsálem felszabadítását. A pápák, a királyok és a lovagok egyre serkentették a népet a Szentföld felszabadítására, de a nép nem ment, mert megszűnt az az ismeretlen ok, amely azelőtt erre a mozgásra ösztönözte. A Gottfriedok és a *minnesänger*-ek története nyilvánvalóan nem foglalhatja magába a népek történetét. A Gottfriedok és a minnesängerek története a Gottfriedok és a *minnesänger*-ek története maradt, a népek életének és nekibuzdulásainak története pedig ismeretlen maradt.

Még kevésbé magyarázza meg a népek életét az írók és a reformátorok élete.

A kultúrtörténet elmagyarázza egy-egy író vagy reformer életkörülményeit, eszméit és cselekvéseinek indítékait. Megtudjuk, hogy Luthernek igen lobbanékony természete volt és hogy Luther ilyen meg ilyen beszédeket mondott; megtudjuk, hogy Rousseau bizalmatlan ember volt, és ilyen meg ilyen könyveket írt; de nem tudjuk meg, hogy a reformáció után miért gyilkolták egymást a népek, és hogy a francia forradalom idején miért végezték ki egymást az emberek.

Ha ezt a két történetet egy kalap alá vesszük, ahogy a historikusok teszik, ez akkor is csupán az uralkodók és az írók története lesz: nem pedig a népek életének története.

A népek élete nem fér bele néhány ember életébe, mert nem találjuk meg a kapcsolatot e néhány ember és a népek között. Az elmélet, amely szerint ez a kapcsolat a tömeg együttes akaratának a történelmi személyekre való átruházásán alapszik, csupán feltevés, amelyet a történelem tapasztalatai nem erősítenek meg.

Az az elmélet, amely szerint a tömegek összegezett akarata a történelmi személyekre száll át, talán sok mindent megmagyaráz a jogtudomány területén és talán nélkülözhetetlen a jogtudomány céljaihoz; de a történelemre alkalmazva – mihelyt megjelennek a forradalmak, a hódítások, a belső villongások – ez az elmélet nem magyaráz meg semmit.

Ez az elmélet éppen azért látszik megdönthetetlennek, mert a népakarat átruházásának aktusát nem lehet ellenőrizni.

Akármilyen esemény megy is végbe, akárki áll is az események élén, az elmélet mindig mondhatja azt, hogy ez a személy irányította az eseményeket és a tömegek akaratának összessége őrá szállt át.

Azok a feleletek, amelyeket ez az elmélet ad a történelmi kérdésekre, annak az embernek a feleletéhez hasonlítanak, aki – látva a mozgó nyájat, de nem véve figyelembe sem azt, hogy a mező különböző részén nem egyforma jó a legelő, sem azt, hogy a pásztor tereli a nyájat – a nyáj ilyen vagy olyan irányú mozgásának okát aszerint ítélné meg, milyen állat halad a nyáj előtt.

„A nyáj azért megy ebbe az irányba, mert az elől haladó állat vezeti, és mert a többi állat összes akarata átszállt erre az egész nyájat vezető állatra." Így válaszolnak az első csoportba tartozó történészek, akik a hatalom feltételnélküli átruházását vallják.

„Ha a nyáj élén állatok cserélődnek, ennek az az oka, hogy valamennyi állat összes akarata egyik vezetőről a másikra száll át, aszerint, hogy az az állat abba az irányba vezeti-e a többit, amelyet az egész nyáj választott." Így felelnek azok a történetírók, aki elismerik, hogy a tömegek összegezett akarata azokkal a fetételekkel száll át a vezetőkre, amelyeket ők ismertnek tartanak. (A megfigyelésnek e módszere esetén igen gyakran megtörténik, hogy a megfigyelő az általa kiválasztott irányhoz képest azokat tartja vezetőknek, akik – ha a tömeg irányt változtat – már nem az élen haladnak, hanem csak oldalt, sőt néha egészen hátul.)

„Ha állandóan változnak a nyáj élén álló állatok és állandóan változik az egész nyáj iránya, ez csupán azért történik, mert annak az iránynak az elérése végett, amely előttünk ismeretes, az állatok átruházzák akaratukat azokra az állatokra, amelyek szemükbe tűnnek; ezért, ha a nyáj mozgását akarjuk tanulmányozni, meg kell figyelnünk a nyáj egy-egy oldalán haladó, leginkább szembetűnő állatokat, valamennyit." Így beszélnek a harmadik csoportba tartozó historikusok, akik koruk kifejezőinek tekintenek minden történelmi személyt, az uralkodókon kezdve az újságírókig.

A tömegek akaratának a történelmi személyekre való átruházását hirdető elmélet csupán perifrázis:[1] más szavakkal fogalmazza meg ugyanazt a kérdést.

Mi a történelmi események oka? A hatalom. Mi a hatalom? A hatalom az egy személyre átruházott egyetemes akarat. Milyen feltételekkel ruházzák át akaratukat a tömegek egy személyre? Azzal a feltétellel, hogy az illető személy az összesség akaratát fejezze ki. Vagyis: a hatalom az hatalom. Vagyis: a hatalom egy olyan szó, amelynek jelentését nem értjük.

Ha az emberi ismeretek területe csupán az elvont gondolkodásra korlátozódnék, akkor az emberiség, a hatalomnak a *tudomány* adta magyarázatát tüzetesen megbírálva, arra a következtetésre jutna, hogy a hatalom csupán egy szó, a valóságban nem is létezik. Ámde az embernek a jelenségek megismerésére az elvont gondolkodáson kívül van még egy másik fegyvere is, a tapasztalat – ezzel ellenőrzi gondolkodásának eredményeit. A tapasztalat pedig azt mondja, hogy a hatalom, nem *szó* csupán, hanem valóban létező jelenség.

Nem is szólva arról, hogy a hatalom fogalmát nem nélkülözheti az emberek egyetemes tevékenységének egyetlen leírása sem, a hatalom létezését bizonyítja a történelem és a jelenkori vizsgálatok egyaránt.

Valahányszor végbemegy egy esemény, megjelenik egy vagy több ember és némelyek elképzelése szerint ezeknek az akaratából megy végbe az illető esemény. III. Napoleon parancsára a franciák Mexikóba mennek. A porosz király és Bismarck parancsára csapataik bevonulnak Csehországba. I. Napoleon parancsára Oroszország ellen vonul a hadsereg. I. Sándor parancsára a franciák behódolnak a Bourbonoknak. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy bármilyen esemény történik is, mindig egy vagy több személyhez kapcsolódik, akik parancsot adtak rá.

A történészek, mintegy utánozva a régiek szokását, akik azt vallották, hogy az istenség részt vesz az emberiség dolgaiban, az egyes események okát a hatalommal felruházott személy akaratának kifejezésében akarják látni, de ezt a következtetést nem erősíti meg sem az okoskodás, sem a tapasztalat.

Egyrészt, az okoskodás azt bizonyítja, hogy az ember akaratának kifejezése: a szavai csupán egy részét alkotják az eseményben, mint például a háborúban vagy a forradalomban megnyilvánuló egész tevékenységének; így hát egy felfoghatatlan természetfeletti erő, a csoda elismerése nélkül nem tehetjük fel, hogy szavak közvetlen okai legyenek milliók mozgásának: másrészt, ha még feltesszük is, hogy szavak lehetnek események okai, a történelem azt bizonyítja, hogy történelmi személyek akaratnyilvánításai a legtöbb esetben semmilyen hatást sem tesznek, vagyis hogy

[1] Körülírás

parancsaikat gyakran nem teljesítik, sőt néha éppen az ellenkezője történik annak, amit parancsolnak.

Ha nem ismerjük el, hogy az istenség részt vesz az emberiség dolgaiban, a hatalmat nem tekinthetjük az események okának.

A hatalom a tapasztalat szempontjából csupán viszonylagosság, amely egy személy akaratának kinyilvánítása és mások által való végrehajtása közt fennáll.

Hogy megmagyarázzuk e viszonylagosság feltételeit, mindenekelőtt tisztáznunk kell az akarat megnyilvánulásának fogalmát – az emberrel és nem az istenséggel kapcsolatban.

Ha az istenség parancsot ad, vagyis kinyilatkoztatja akaratát, miként a régiek története mutatja, akkor ennek az akaratnak kinyilatkoztatása nem függhet időtől, és nem is idézi elő semmi, hiszen az istenséget semmi sem fűzi az egyes eseményekhez. De a parancsokról, vagyis az egymással kapcsolatban álló, egy bizonyos időben cselekvő emberek akaratának kinyilvánításáról szólva – hogy megmagyarázzuk ezeknek az eseményeknek és parancsoknak kapcsolatát – vissza kell állítanunk 1. minden végbemenő dolog előfeltételét: mind az események, mind a parancsoló személy időben való mozgásának folytonosságát; 2. annak az okvetlenül szükséges kapcsolatnak előfeltételét, amelyben a parancsoló személy a parancsot végrehajtó emberekkel áll.

VI

Csakis az istenség akaratának az időtől független kifejezése vonatkozhat az események egész sorára, melyek néhány év vagy évszázad alatt lejátszódnak, csakis az istenség – amelyet nem befolyásol semmi – határozhatja meg, a saját akarata alapján, az emberiség mozgásának irányát, az ember pedig időben cselekszik, és maga vesz részt az eseményekben.

Az első mellőzött előfeltételt, az idő feltételét helyreállítva, azt látjuk: egyetlen parancsot sem lehet teljesíteni anélkül, hogy ne volna egy előző parancs, amely lehetővé teszi az utána következő teljesítését. Soha egyetlen parancs sem jelentkezik önkényesen és nem foglalja magába az események egész sorát; minden egyes parancs egy másikból ered és soha nem vonatkozik az események egész sorára, hanem mindig csak egy-egy esemény egy mozzanatára.

Amikor például azt mondjuk, Napoleon megparancsolta seregének, hogy menjen háborúba, egy egyszerre kifejezett parancsba sűrítjük az egymást követő és egymástól függő parancsok sorozatát. Napoleon nem parancsolhatta és nem is parancsolta meg soha az Oroszország elleni hadjáratot. De ma ilyen és ilyen jegyzéket iratott Bécsbe, Berlinbe és Pétervárra; holnap meg ilyen és ilyen határozatokat és parancsokat a hadseregnek, a hajóhadnak, a hadbiztosságnak stb. – vagyis millió parancsot, amelyből

a parancsok egész sorozata keletkezett, és ez egybevágott azoknak az eseményeknek sorozatával, amelyek Oroszországba vezették a franciákat.

Napoleon egész uralkodása alatt egyre-másra osztogatja a parancsokat az Anglia elleni expedícióról – az útjában álló akadályok közül egyre se fordít annyi erőt és időt – de egész uralkodása alatt egyszer se kísérli meg szándékának megvalósítását; viszont hadjáratot indít Oroszország ellen, amellyel többször is kinyilvánított meggyőződése szerint előnyösebb lett volna szövetkeznie; ez mind azért történt így, mert az előbbi parancsok nem feleltek meg, az utóbbiak pedig megfeleltek az események sorozatának.

Ahhoz, hogy egy parancsot bizonyosan teljesítsenek, az szükséges, hogy valaki parancsot adjon ki, mégpedig olyant, amelyet teljesíteni is lehet. Ámde azt nem tudhatjuk, hogy mit lehet és mit nem lehet teljesíteni – nemcsak az Oroszország elleni napoleoni hadjáratra vonatkozik ez, amelyben milliók vesznek részt, hanem a legegyszerűbb eseményre is, mert mind az egyiknek, mind a másiknak útjába millió akadály állhat. Minden egyes teljesített parancsra tömérdek nem teljesített parancs jut. A lehetetlen parancsok nem állnak kapcsolatban az eseménnyel, és nem is szokták teljesíteni őket. Csakis azok, amelyek lehetségesek, kapcsolódnak a parancsok következetes sorává, azok felelnek meg az események sorának, azokat szokták végrehajtani.

Az a hamis elképzelésünk, hogy az eseményt megelőző parancs az esemény oka, abból ered, hogy amikor az esemény végbemegy, és az ezernyi parancs közül csakis azokat teljesítik, amelyek egybevágnak, megfeledkezünk azokról, amelyeket nem teljesítettek, mert nem lehetett teljesíteni őket. Ezenkívül tévedéseink legfőbb forrása – ebben a vonatkozásban – abból ered, hogy a történelmi ábrázolásban számtalan különböző és apró esemény egész sorozatát, mint például mindazt, ami a francia csapatokat Oroszországba vezette, egyetlen eseménnyé általánosítjuk, annak az eredménynek alapján, amelyet az eseményeknek ez a sora létrehozott – és ennek az általánosításnak megfelelően egyetlen akaratnyilvánítássá általánosítjuk a parancsok egész sorát is.

Azt mondjuk: Napoleon akarta és végre is hajtotta az Oroszország elleni hadjáratot. De Napoleon egész tevékenységében voltaképpen nem találunk semmit, ami ennek az akaratnak kifejezéséhez hasonlítana, hanem csupán a legkülönfélébb és a legkevésbé meghatározott irányú parancsainak vagy akaratnyilvánításainak sorozatát látjuk. A napoleoni parancsok végtelen sorozatából nem azért keletkezett az 1812-es hadjáratot célzó végrehajtott parancsok sorozata, mert ezek a parancsok különböztek a többi végre nem hajtott parancstól, hanem azért, mert a parancsoknak ez a sorozata egybeesett azokkal az eseményekkel, amelyek Oroszországba vezették a franciákat; ugyanúgy miként a mázolóminta alapján nem azért rajzolódik ki ez vagy az a figura, mert ilyen vagy olyan irányban mázoljuk a festéket, hanem azért, mert a mázolómintába vágott mintán minden irányban végighúzzuk a festékes ecsetet.

Úgyhogy, ha azt vizsgáljuk, az időben hogyan viszonylanak a parancsok az eseményekhez, azt találjuk: bizonyos meghatározott függőség van közöttük.

Hogy megértsük, mi ez a függőség, helyre kell állítanunk azt a másik mellőzött előfeltételt, az embertől és nem az istenségtől származó parancs előfeltételét, amely abban áll, hogy a parancsoló ember maga is részt vesz az eseményekben.

Ez a parancsolónak viszonya azokhoz, akiknek parancsol és ez az, amit hatalomnak neveznek. Ez a viszony a következő:

Az emberek közös tevékenység céljából mindig bizonyos csoportokba szerveződnek, amelyekben, bár az együttes tevékenység elé más és más célt tűznek, a cselekvésben résztvevő emberek között mindig egyforma a viszony.

Az emberek e csoportokba szerveződve mindig olyan viszonyba kerülnek egymással, hogy az emberek javarésze közvetlenül részt vesz abban a közös tevékenységben, amely végett szervezkednek, az emberek igen kis része pedig igen kevéssé vesz részt benne közvetlenül.

Azok közt a csoportosulások közt, amelyekbe az emberek az együttes cselekvés végrehajtása céljából összetömörülnek, az egyik legélesebben körvonalazott és meghatározott egyesülés a hadsereg.

Minden hadsereg a katonai ranglétrán legalul álló tagokból, közkatonákból áll – mindig ezek vannak a legtöbben – majd a katonai rangsorban következőkből, káplárokból, altisztekből – ezek már kevesebben vannak, mint az előbbiek – és a még magasabb rangúakból, akiknek száma még kevesebb, és így tovább a legfelsőbb katonai hatalomig, amely egy személyben összpontosul.

A hadsereg felépítését teljesen pontosan egy kúphoz lehet hasonlítani, amelynek a legszélesebb átmérőjű alapját a közkatonák alkotják; az alapnál feljebb levő kúpszeletek a hadsereg egyre magasabb rangú tagjai; így jutunk el a kúp tetejéig, amelynek csúcspontja a hadvezér.

A közkatonák, akik a legtöbben vannak, a kúp legalsó pontját és alapját alkotják. A katona közvetlenül maga szúr, vág, gyújtogat, rabol és ezekre a cselekedetekre mindig a felette álló személytől kap parancsot; ő maga pedig soha sem parancsol. Az altiszt (az altisztek már kevesebben vannak) a katonáknál ritkábban hajtja végre magát a cselekvést; de már parancsol. A tiszt még ritkábban hajtja végre magát a cselekvést, és még gyakrabban parancsol. A tábornok már csak kitűzi a célt csapatai elé és kiadja a parancsot, hová vonuljanak és jóformán sohasem használ fegyvert. A hadvezér pedig soha sem vehet részt közvetlenül magában a cselekvésben, csupán általános intézkedésekkel irányítja a tömegek mozgását. Az egyes személyeknek ugyanezt a viszonyát ismerhetjük fel az embereknek közös tevékenység végett létrejött minden egyéb egyesülésében is – a földművelésben, a kereskedelemben és minden más igazgatási ágban.

Így tehát anélkül, hogy mesterségesen szétválasztanánk a kúp valamennyi egymásba kapcsolódó pontját: a hadsereg rangfokozatait, vagy bár-

milyen igazgatási ág vagy közös tevékenység területén meglevő rangokat és állásokat, a legalsóbbakon kezdve a legmagasabbakig, azt a törvényt látjuk: az emberek az együttes cselekvés végrehajtása céljából olyan viszonyba lépnek egymással, hogy minél közvetlenebbül részt vesznek a cselekvés végrehajtásában, annál kevésbé parancsolhatnak és annál nagyobb a számuk, és minél kevésbé vesznek részt közvetlenül magában a cselekvésben, annál inkább parancsolnak és annál kisebb a számuk; ilyen módon a legalsó rétegektől felfelé haladva, végül eljutunk addig a legmagasabban álló egy emberig, aki a legkevésbé vesz részt közvetlenül az eseményben, és aki a leginkább a parancsolásra irányítja tevékenységét.

A parancsoló személyek e viszonya azokhoz, akiknek parancsolnak, ez alkotja a hatalomnak nevezett fogalom lényegét.

Az idő előfeltételét helyreállítva, amellyel minden esemény végbemegy, azt találtuk, hogy a parancsot csakis akkor hajtják végre, ha az a parancs kapcsolatban van az események megfelelő sorával. A parancsolók és a parancsot teljesítők közötti kapcsolat mellőzhetetlen előfeltételét helyreállítva pedig azt találtuk, hogy a parancsolók, természetüknél fogva a legkevésbé vesznek részt magában az eseményben és hogy tevékenységük csakis a parancsolásra irányul.

VII

Amikor valamely esemény lejátszódik, az emberek kifejezik az illető eseményre vonatkozó véleményüket és vágyaikat; mivel pedig az az esemény sok-sok ember összes cselekvéséből ered, a kinyilvánított vélemények és kívánságok egyike, ha csak megközelítőleg is, de teljesül. Ha a kifejezett kívánságok egyike teljesedik, agyunkban ez a vélemény úgy kapcsolódik az eseményhez, mint az eseményt megelőző parancs.

Emberek egy szálfát cipelnek. Mindegyikük kinyilvánítja véleményét arról, hová, merre kell cipelni. Az emberek a helyére cipelik a gerendát; kiderül, hogy úgy történt, ahogyan egyikük mondta. Eszerint ő parancsolt. Kezdetleges formájában ez a parancs és ez a hatalom.

Az, aki többet dolgozott a kezével, kevésbé gondolta meg, mit csinál, nem latolgatta hát, mi származhat e közös tevékenységből, nem parancsolt. Aki többet parancsolt, e szavakkal végzett tevékenysége folytán bizonyára kevesebbet dolgozhatott a kezével. A tevékenységüket *egy* célra irányító emberek nagyobb társulásában még élesebben elkülönül az embereknek az a csoportja, mely annál kevésbé vesz részt közvetlenül a közös cselekvésben, minél inkább a parancsolásra irányul a tevékenysége.

Az ember, ha egyedül tevékenykedik, mindig az elképzeléseknek egy bizonyos sorát hordozza magában, amelyek – azt hiszi – irányították előző tevékenységét, igazolják folyó tevékenységét és irányítani fogják jövendő cselekedeteinek eltervezésében.

Pontosan ugyanúgy cselekszenek az emberi társulások is, amikor azokra, akik nem vesznek részt a cselekvésben, rábízzák, hogy találjanak ki az ő közös cselekvésükre különféle elképzeléseket, igazolásokat és terveket.

A franciák bizonyos ismert vagy ismeretlen okoknál fogva pusztítani és gyilkolni kezdik egymást. És ennek az eseménynek megfelel, ezt kíséri az az emberek kifejezett akaratában megnyilvánuló igazolás, hogy ez szükséges Franciaország üdve, a szabadság és az egyenlőség végett. Az emberek abbahagyják egymás öldöklését; ezt az eseményt meg az az igazolás kíséri, hogy szükség van a hatalom egységére, mert szembe kell szállni Európával stb. Az emberek nyugatról keletnek mennek, gyilkolják a magukhoz hasonló embereket; ezt az eseményt pedig a Franciaország dicsőségéről, Anglia aljasságáról stb. szóló frázisok kísérik. A történelem azt bizonyítja, hogy az események effajta igazolásainak nincs semmilyen általános jelentőségük, sőt ellentmondanak egymásnak, mint például egy ember meggyilkolása – jogainak elismerése következtében, vagy milliók meggyilkolása Oroszországban – Anglia megalázása végett. De azért ezeknek az igazolásoknak a maguk korában mégis megvan a szükséges jelentőségük.

Ezek az igazolások leveszik az erkölcsi felelősséget azokról, akik előidézik a kérdéses eseményt. Ezek az ideiglenes célok azokhoz a seprőkhöz hasonlítanak, amelyek a síneken haladva megtisztítják az utat a vonat előtt: megtisztítják az emberek erkölcsi felelősségének útját. Ezek nélkül az igazolások nélkül nem lehet megmagyarázni a legegyszerűbb kérdést sem, amely minden egyes esemény vizsgálatakor felmerül: milyen módon hajtanak végre az emberek milliói közös gaztetteket, gyilkosságokat, háborúkat stb.?

Az európai állami és társadalmi élet mostani bonyolult formái között el lehet-e képzelni bármilyen eseményt, amelyet ne az uralkodók, miniszterek, parlamentek és újságok írnának elő, rendelnének el és parancsolnának meg? Van-e olyan közös tevékenység, amelyet ne igazolnának az állami egységgel, a nemzeti érdekkel, Európa egyensúlyával, a civilizációval? Úgyhogy minden végbemenő esemény elkerülhetetlenül egybeesik valamilyen kinyilvánított akarattal és mivel igazolást kap, egy vagy több ember akarata termékének tűnik fel.

Akármerre megy is a mozgó hajó, előtte mindig látni lehet a kettészelt habok árját. A hajón tartózkodó emberek számára e vízárnak a mozgása az egyetlen észrevehető mozgás.

Csak ha közelről, pillanatról pillanatra vizsgáljuk e vízár mozgását és összehasonlítjuk a hajó mozgásával, győződünk meg, hogy a vízár mozgásának minden pillanatát a hajó mozgása határozza meg és hogy az tévesztett meg bennünket, hogy mi magunk észrevétlenül mozgunk.

Ugyanezt látjuk, ha pillanatról pillanatra figyeljük a történelmi személyek mozgását (vagyis ha helyreállítjuk minden végbemenő esemény nélkülözhetetlen feltételét: az időben való mozgás folyamatosságának fel-

tételét) és ha nem vesztjük szem elől a történelmi személyeknek a tömegekkel való nélkülözhetetlen kapcsolatát.

Ha a hajó egy irányban halad, mindig egy és ugyanazon vízár van előtte; ha gyakran változtatja irányát, gyakran változik az előtte futó vízár is. De bármilyen irányba fordul is, mindenütt lesz vízár, amely megelőzi mozgását.

Bármilyen esemény történik is, mindig kiderül, hogy éppen ezt tervezték és ezt rendelték el. Akármilyen irányba halad a hajó, a vízár, anélkül, hogy vezetné vagy erősítené a hajó mozgását, mindig ott pezseg előtte és messziről nem csupán a maga akaratából mozgó valaminek látszik, hanem úgy tetszik, mintha az irányítaná a hajó mozgását is.

A történetírók, akik a történelmi személyeknek csupán azokat az akaratnyilvánításait vizsgálják, amelyeket mint parancsokat hozhattak kapcsolatba az eseményekkel, feltették, hogy az események a parancsoktól függenek. De ha magukat az eseményeket és azt a kapcsolatot nézzük, amely a tömegek és a történelmi személyek között fennáll, azt tapasztaljuk, hogy a történelmi személyek és parancsaik függenek az eseményektől. E következtetés kétségtelen bizonyítéka az, hogy akárhány parancsot adnak is ki, nem következik be az esemény, ha erre nincsenek más okok; de mihelyt bekövetkezik az esemény – bármi legyen is az – akkor a különböző személyek szakadatlan akaratnyilvánításai közt mindig akadnak olyanok, amelyeket tartalmuk és időpontjuk alapján mint parancsokat lehet kapcsolatba hozni az eseményekkel.

Erre a következtetésre jutva egyenesen és határozottan felelhetünk a történelem két lényeges kérdésére:

1. Mi a hatalom?

2. Milyen erő idézi elő a népek mozgását?

1. A hatalom egy bizonyos személynek az a viszonya a többi személyhez, amelyben az illető személy annál kevésbé vesz részt a cselekvésben, minél inkább kifejezi a végbemenő közös cselekvésre vonatkozó véleményeket, feltevéseket és igazolásokat.

2. A népek mozgását nem a hatalom, nem a szellemi tevékenység, még csak nem is a kettő egyesítése idézi elő, ahogy a történetírók gondolták, hanem *mindazon* emberek tevékenysége, akik részt vesznek az eseményekben és mindig egyesülnek, hogy azok, akik a leginkább közvetlenül részt vesznek az eseményekben, a legkisebb felelősséget vállalják magukra – és fordítva.

Erkölcsi viszonylatban a hatalom látszik az események okának; fizikai viszonylatban – azok, akik engedelmeskednek a hatalomnak. De mivel az erkölcsi tevékenység elképzelhetetlen fizikai tevékenység nélkül, az események okát nem az egyikben vagy a másikban, hanem csakis a kettő egyesülésében kell keresnünk.

Vagy, más szavakkal, arra a jelenségre, amelyet vizsgálunk, az ok fogalmát nem alkalmazhatjuk.

Végső elemzésben eljutunk az örökkévalóság köréhez, ahhoz a legvégső határhoz, amelyhez a gondolkodás minden területén eljut az emberi elme, ha nem játékszernek tekinti tárgyát. A villamosság hőt termel, a hő villamosságot termel. Az atomok vonzzák, az atomok taszítják egymást.

Ha a villamosság, a hő vagy az atomok legegyszerűbb kölcsönhatásáról beszélünk, nem mondhatjuk meg, miért hatnak egymásra kölcsönösen, csupán azt mondjuk, hogy ilyen e jelenségek természete, ez az ő törvényük. Ugyanez vonatkozik a történelmi jelenségekre is. Miért robban ki a háború vagy a forradalom? Nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy ennek vagy annak a cselekvésnek végrehajtása céljából bizonyos csoportba tömörülnek az emberek és mindnyájan részt vesznek benne; és azt mondjuk, hogy ilyen az emberek természete, hogy ez törvény.

VIII

Ha a történelemnek csak a külső jelenségekkel volna dolga, ennek az egyszerű és nyilvánvaló törvénynek felállítása elegendő volna és be is fejezhetnénk fejtegetéseinket. Csakhogy a történelem törvénye az emberre vonatkozik. Az anyagrészecske nem mondhatja azt nekünk, hogy ő egyáltalán nem érzi a vonzás és taszítás szükségességét, és hogy ez nem is igaz; az ember pedig, aki a történelem tárgya, kereken kijelenti: én szabad vagyok, így hát nem függök törvényektől.

Az emberi akarat szabadságának kérdése, ha nem is mondják ki, lépten-nyomon érezhető a történelemben.

Minden komolyan gondolkodó történetíró önkéntelenül is eljut ehhez a kérdéshez. A történelem minden ellentmondása, homályossága, az a hamis út, amelyen ez a tudomány halad, csakis e kérdés megoldatlanságán alapszik.

Ha minden egyes ember akarata szabad volna, vagyis ha mindenki úgy cselekedhetne, ahogy neki tetszik, akkor a történelem az összefüggéstelen véletlenek sorozata volna.

Ha egy évezrednyi időszakban a milliók közül akár csak egy ember is szabadon cselekedhetne, vagyis úgy, ahogy neki tetszik, akkor nyilvánvaló, hogy ennek az egy embernek a törvényekkel ellentétes cselekedete megszüntetné bármilyen törvények létezésének lehetőségét az egész emberiség számára.

Ha pedig van akár csak egy törvény is, amely irányítja az emberek cselekedeteit, akkor nem lehet szabad akarat, mert akkor az emberek akaratának e törvénytől kell függenie.

Ebben az ellentmondásban rejlik az akarat szabadságának kérdése, amely a legrégibb idők óta foglalkoztatja az emberiség legkiválóbb elméit és a legrégibb idők óta egész jelentőségében előttünk áll.

E kérdés lényege az, hogy bármilyen – teológiai, történelmi, etikai, filozófiai – vizsgálódás szempontjából szemléljük is az embert, a szük-

ségszerűség általános törvényére bukkanunk, amelynek az ember éppúgy alá van vetve, mint minden más létező. Ha pedig magunkból kiindulva szemléljük, mint olyasmit, ami a tudatunkban él, akkor szabadnak érezzük magunkat.

Ez a tudat az önmegismerésnek az értelemtől teljesen különálló és független forrása. Az értelem útján az ember *vizsgálja* magát; de ismerni csakis a tudat útján ismeri magát.

Tudat nélkül elképzelhetetlen minden megfigyelés és az értelem bármiféle alkalmazása is.

Az embernek ahhoz, hogy megérthessen, megfigyelhessen valamit, következtetéseket vonhasson le, előbb tudatában kell lennie létezésének. Létezésének pedig csakis azáltal lehet tudatában, hogy akar valamit; vagyis tudatában van akaratának. Akaratának, amely élete lényegét alkotja, az ember csak mint szabad akaratnak van – és másképp nem is lehet – tudatában.

Az ember, ha vizsgálja magát, azt látja, hogy akarata mindig egy és ugyanazon törvényhez igazodik (akár a táplálkozás szükségességét, akár az agy tevékenységét, akár valami mást vizsgál) és akaratának ezt a mindig egyforma irányát csakis mint akaratának korlátozását foghatja fel. Az, ami nem szabad, nem lehet korlátozott sem. Az ember akarata éppen azért látszik korlátozottnak az ember szemében, mert szabadnak tudja, nem másnak.

Azt mondjuk: nem vagyok szabad. De felemeltem és leeresztettem a kezemet. Mindenki megérti, hogy ez a logikátlan felelet a szabadság megcáfolhatatlan bizonyítéka.

Ez a válasz annak a tudatnak a megnyilvánulása, mely nem függ az értelemtől.

Ha az akarat tudata nem volna az értelemtől különálló és független forrása az önmegismerésnek, alávetné magát az okoskodásnak és a tapasztalatnak, de a valóságban ilyen alárendelés soha sincs, sőt el sem képzelhető.

A kísérletek és az okoskodások sorozata azt bizonyítja minden embernek, hogy az ember mint a vizsgálódás tárgya, bizonyos törvényektől függ, az ember aláveti magát e törvényeknek és soha sem harcol a vonzás vagy az árthatatlanság egyszer már felismert törvénye ellen. De a kísérleteknek és okoskodásoknak ugyanez a sorozata azt bizonyítja, hogy a teljes szabadság, amelynek az ember önmagában tudatában van, lehetetlen, mert minden cselekedete szervezetétől, jellemétől és a rá ható motívumoktól függ; de az ember soha sem rendeli alá magát az ilyen kísérletekből és okoskodásokból levonható következtetéseknek.

Az ember, mivel e kísérletekből és okoskodásokból tudja, hogy a kő lefelé esik, ebben kétségtelenül hisz és minden esetben a felismert törvény beteljesedését várja.

De azt nem hiszi, és nem hiheti, hogy akarata törvényektől függ, jóllehet kétségtelenül tudja.

A tapasztalat és az okoskodás akárhányszor bebizonyítja is az embernek, hogy ugyanazon körülmények között, ugyanazzal a jellemmel mindig ugyanazt cselekszi, amit azelőtt, az ember, ha ugyanazon körülmények között, ugyanazzal a jellemmel ezredszer is nekifog ugyanannak a cselekedetnek, amely mindig egyformán végződik, kétségtelenül ugyanannyira bizonyosnak érzi magát abban, hogy úgy cselekedhet, ahogyan akar, mint a tapasztalás előtt. Minden ember, a vadember és a gondolkodó – bármennyire megcáfolhatatlanul bizonyítja is a tapasztalat és az okoskodás, hogy ugyanazon feltételek között nem lehet elképzelni két különböző cselekvést – egyaránt azt érzi, e nélkül az oktalan elképzelés nélkül (ami a szabadság lényegét alkotja) nem tudja elképzelni az életét. Azt érzi, hogy bármennyire lehetetlen ez is, mégiscsak van, mert a szabadságnak e képzete nélkül nem értené az életet, sőt nem tudna élni egy pillanatig sem.

Nem tudna élni, mert az emberek minden törekvése, az életre való minden ösztönzés csakis a szabadság fokozására irányuló iparkodás. A gazdagság és a szegénység, a hírnév és az ismeretlenség, a hatalom és a függőség, az erő és a gyengeség, az egészség és a betegség, a műveltség és a műveletlenség, a munka és a szabadidő, a jóllakottság és az éhség, az erény és a bűn – mindez csupán a szabadság magasabb vagy alacsonyabb foka.

Embert, akinek nincs szabadsága, nem lehet elképzelni másképp, csakis halottnak.

Ha a szabadság fogalma az értelem számára értelmetlen ellentmondásnak látszik, mint az olyan lehetőség, hogy ugyanazon körülmények között két különböző cselekedetet lehet végrehajtani; vagy mint az ok nélküli cselekedet – ez csak azt bizonyítja, hogy a tudat nem függ az értelemtől.

A kérdésnek a másik oldala éppen a szabadság rendíthetetlen, megcáfolhatatlan tudata, mely nem függ a tapasztalástól és az elmélkedéstől; amelyet elismer minden gondolkodó és érez kivétel nélkül minden ember – az a tudat, amely nélkül elképzelhetetlen, hogy bármilyen fogalmat is alkossunk az emberről.

Az ember a mindenható, a mindentudó, kegyelmes Isten teremtménye. Mi tehát a bűn, amelynek fogalma az ember szabadságának tudatából származik? Ez a hittudomány kérdése.

Az emberek cselekvései változhatatlan, általános törvényektől függnek, amelyeket a statisztika fejez ki. Miben áll tehát az ember felelőssége a társadalommal szemben, amelynek fogalma a szabadság tudatából származik? Ez a jogtudomány kérdése.

Az ember cselekedetei veleszületett természetéből és a rá ható motívumokból folynak. Mi a lelkiismeret, a szabadság tudatából eredő cselekvések jó vagy rossz jellegének tudata? Ez az etika kérdése.

Az embert, az emberiség közös életével kapcsolatban, olyan törvényektől függő lénynek képzeljük el, amelyek meghatározzák ezt az életet. De ugyancsak az embert, e kapcsolaton kívül, szabadnak képzeljük el. Ho-

gyan kell szemlélnünk a népek és az emberiség elmúlt életét – mint az emberek szabad vagy nem-szabad tevékenységének eredményét? Ez a történelem kérdése.

Az akaratszabadság kérdését, a tudatlanság legerősebb eszköze, a könyvnyomtatás elterjedése révén, csak az ismeretek népszerűsítésének mostani öntelt korszakában állították olyan alapra, amelyen magáról a kérdésről nem is lehet szó. A mi korunkban az úgynevezett haladó emberek nagy többsége, vagyis egy sereg tudatlan ember, a kérdés egyik oldalával foglalkozó természetbúvárok munkáit az egész kérdés megoldásának tartja.

Lélek és szabadság nincs, mert az ember tevékenysége az izmok mozgásában nyilvánul meg, az izmok mozgását pedig az idegtevékenység határozza meg; lélek és szabadság nincs, mert mi egy ismeretlen időszakban a majomtól származtunk – mondják, írják és nyomtatják ezek, egyáltalán nem is sejtve, hogy ezer évekkel ezelőtt minden vallás és minden gondolkodó elismerte, sőt soha nem is tagadta a szükségszerűségnek azt a törvényét, amelyet ezek olyan nagy buzgalommal igyekeznek most bebizonyítani a fiziológiával meg az összehasonlító állattannal. Nem látják, hogy a természettudományok szerepe ebben a kérdésben csupán az, hogy eszközül szolgáljon a kérdés egyik oldalának megvilágítására. Mert az, hogy a vizsgálódás szempontjából az értelem és az akarat csupán az agyvelő váladéka *(sécrétion)*; az, hogy az ember az általános törvényt követve egy ismeretlen időszakban alacsonyabb állatokból fejlődhetett ki – csupán új oldaláról magyarázza azt az igazságot, amelyet évezredekkel ezelőtt minden vallás és bölcseleti elmélet elismert – hogy az ember az értelem szempontjából a szükségszerűség törvényétől függ – de egy hajszálnyira sem mozdítja elő a kérdés megoldását, mert van annak egy másik, ellentétes oldala is, amely a szabadság tudatán alapszik.

Ha az ember egy ismeretlen időszakban a majomtól származott, akkor ez éppen annyira érthető, mint az, hogy az ember egy bizonyos időszakban egy marék agyagból jött létre (az első esetben az idő az X, a másodikban a származás) és azt a kérdést: milyen módon kapcsolódik össze az ember szabadságának tudata a szükségszerűség törvényével, amelytől függ az ember, nem oldhatja meg az összehasonlító fiziológia és állattan, mert a békában, a házinyúlban és a majomban csupán izom- és idegtevékenységet figyelhetünk meg, az emberben pedig izom- és idegtevékenységet is, tudatot is.

A természetbúvárok és hódolóik, akik azt gondolják, hogy megoldották ezt a kérdést, az olyan vakolókhoz hasonlítanak, akiket a templom egyik falának a bevakolásával bíztak meg, de a fő munkafelügyelő távollétét kihasználva, nagy nekibuzdulásukban bekenték vakoló anyaggal az ablakokat is, a szentképeket is, az építőállványokat is, a még meg nem szilárdított falakat is és örülnek azon, hogy az ő vakolói szempontjukból minden egyenletesre, simára sikerült.

A szabadság és a szükségszerűség kérdésének megoldása tekintetében a történelem előnyösebb helyzetben van az ismeretek többi ágánál – amelyekben szintén megkísérelték a kérdés megoldását – mert a történelem szempontjából ez a kérdés nem az emberi akarat tulajdonképpeni lényegére, hanem csupán annak elképzelésére vonatkozik, hogy ez akarat hogyan nyilvánult meg a múltban, bizonyos körülmények között.

A történetírás e kérdés megoldása terén úgy viszonylik a többi tudományhoz, mint egy tapasztalati tudomány a spekulatív tudományokhoz.

A történetírásnak nem maga az emberi akarat, hanem az akaratról alkotott képzet a tárgya.

Ezért a történetírás, ellentétben a teológiával, az etikával és a filozófiával, nem ismeri a szabadság és a szükségszerűség összekapcsolódásának megoldatlan titkát. A história az ember életéről alkotott képzetet vizsgálja, melyben már végbement e két ellentét egyesülése.

A való életben minden történelmi eseményt, az ember minden egyes cselekedetét nagyon világosan és határozottan felfogjuk, nem érezzük a legkisebb ellentmondást sem, jóllehet minden egyes esemény részint szabadnak, részint szükségszerűnek látszik.

Annak a kérdésnek megoldása végett, hogyan egyesül a szabadság és a szükségszerűség, mi alkotja e két fogalom lényegét, a történelemfilozófia éppen az ellenkező úton haladhat, és kell is haladnia, mint amelyen a többi tudomány haladt. Ahelyett, hogy meghatározná a szabadság és a szükségszerűség fogalmát önmagában, majd pedig e meghatározásokat alkalmazná az élet jelenségeire, a történetírásnak a tárgyát alkotó jelenségek óriási tömegéből – amelyek mindig a szabadságtól és a szükségszerűségtől függőnek látszanak – kell kikövetkeztetnie magának a szabadság és a szükségszerűség fogalmának meghatározását.

Bármilyen elképzelést vizsgálunk is sok ember vagy egy ember tevékenységére vonatkozólag, e tevékenységet nem értelmezzük másként, csakis részint az ember szabadságának, részint a szükségszerűség törvényeinek termékeként.

Akár a népvándorlásról, a barbárok betöréséről, vagy III. Napoleon rendelkezéseiről, akár egy embernek egy órával ezelőtt végrehajtott cselekedetéről beszélünk, amely abból állt, hogy több irány közül egy bizonyos irányt választott ki sétájára – nem látjuk a legcsekélyebb ellentmondást sem. Az emberek cselekedeteit irányító szabadság és szükségszerűség mértéke világosan meg van határozva számunkra.

A több vagy kevesebb szabadságról formált elképzelések nagyon gyakran különböznek, attól függően, hogy milyen szempontból vizsgáljuk a jelenséget; de az ember minden egyes cselekedetét mindig egyformán, csakis mint a szabadság és a szükségszerűség bizonyos egyesülését képzeljük el. Minden megvizsgált cselekvésben a szabadság egy bizonyos hányadát és a szükségszerűség egy bizonyos hányadát látjuk. És minél

több szabadságot látunk bármilyen eseményben, mindig annál kevesebb szükségszerűséget látunk benne; és minél több a szükségszerűség, annál kevesebb a szabadság.

A szabadság aránya a szükségszerűséghez képest aszerint csökken vagy növekszik, hogy milyen szempontból vizsgáljuk a cselekvést; de az az arány mindig fordított arány marad.

Az a vízbefúló, aki belekapaszkodik a másikba és ezzel vízbe fojtja, az a gyermeke szoptatása miatt kimerült, éhes anya, aki ennivalót lop, vagy az a fegyelemre nevelt ember, aki a csatasorban, parancsszóra megöl egy védtelen embert, kevésbé bűnösnek, vagyis kevésbé szabadnak és a szükségszerűség törvényétől inkább függőnek látszik annak a szemében, aki tudja, milyen körülmények között voltak ezek az emberek, és szabadabbnak látszik annak a szemében, aki nem tudja, hogy az az ember maga is fuldoklott, az az anya éhes volt, az a katona csatasorban állt stb. Ugyanígy az az ember, aki húsz évvel ezelőtt elkövetett egy gyilkosságot és azután nyugodtan élt, nem okozott kárt a társadalomnak – kevésbé bűnösnek, tette pedig a szükségszerűség törvényétől inkább függőnek tűnik fel annak szemében, aki húsz év múltán vizsgálja cselekedetét; és szabadabbnak tűnik fel annak a szemében, aki ugyanazt a cselekedetet elkövetése után egy nap múlva vizsgálja. Ugyanúgy az őrült, a részeg vagy az erősen felindult ember minden egyes cselekedete kevésbé szabadnak és szükségszerűbbnek látszik az előtt, aki tudja, milyen lelkiállapotban követte el cselekedetét; és szabadabbnak és kevésbé szükségszerűnek látszik az előtt, aki ezt nem tudja. Mindezekben az esetekben növekszik vagy csökken a szabadság fogalma és ennek arányában csökken vagy nő a szükségszerűség fogalma is, aszerint, hogy milyen szempontból vizsgáljuk azt a cselekvést. Úgyhogy minél nagyobbnak véljük a szükségszerűséget, annál kisebbnek véljük a szabadságot. És megfordítva.

A vallás, az emberiség józan esze, a jogtudomány és maga a történettudomány egyformán értelmezi a szükségszerűség és a szabadság között fennálló arányt.

Azoknak az eseteknek, amelyekben nő vagy csökken a szabadságról vagy a szükségszerűségről formált elképzelésünk, kivétel nélkül valamennyinek három alapja van:

1. A cselekvést végrehajtó ember viszonya a külső világhoz
2. az időhöz és
3. a cselekvést előidéző okokhoz.

1. Az első alap az embernek a külső világhoz való, többé vagy kevésbé látható viszonya, többé vagy kevésbé világos fogalmunk arról a meghatározott helyről, amelyet minden egyes ember elfoglal a vele egy időben létezők összességéhez való viszonyában. Ez az az alap, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy a vízbefúló ember kevésbé szabad és jobban függ a szükségszerűségtől, mint a szárazföldön álló ember; az az alap, amelynek folytán a sűrűn lakott helyen, más emberekkel szoros kapcsolatban élő ember cselekedetei, a család, a hivatal, a vállalat kötelékében élő

ember cselekedetei kétségtelenül kevésbé szabadok, és inkább függenek a szükségszerűségtől, mint a magános és a visszavonultan élő ember cselekedetei.

Ha az embert magában, az egész környezetéhez való viszonya nélkül szemléljük, akkor minden egyes cselekedete szabadnak tetszik. De ha csak valamilyen viszonyt is látunk közte és a közt, ami körötte van, ha látjuk, hogy kapcsolat fűzi bármihez is: egy emberhez, aki beszél vele, egy könyvhöz, amelyet olvas, a munkához, amellyel foglalkozik, vagy akár a levegőhöz, amely körülveszi, és a fényhez, amely a környező tárgyakra vetődik – azt tapasztaljuk, hogy a vonatkozások mindegyike hatással van rá és irányítja cselekvésének legalább egy bizonyos oldalát. És annyira, amennyire ezeket a jelenségeket látjuk, annyira csökken az illető ember szabadságáról való elképzelésünk, annyira növekszik elképzelésünk arról a szükségszerűségről, amelynek alá van vetve.

2. A második alap az ember szélesebb vagy szűkebb, látható, időbeli viszonya a világhoz: többé vagy kevésbé világos fogalmunk arról a helyről, amelyet az ember cselekvése elfoglal az időben. Ez az az alap, amelynek folytán az első ember bűnbeesése és annak következménye: az emberi nem keletkezése sokkal kevésbé szabadnak látszik, mint egy ma élő ember házasságkötése. Ez az az alap, amelynek folytán a századokkal ezelőtt élt emberek életét és tevékenységét, amellyel nekem csupán az időben van kapcsolatom, nem vélhetem olyan szabadnak, mint a mai életet, amelynek következményei még ismeretlenek.

A nagyobb vagy kisebb szabadságról és szükségszerűségről formált elképzelésünk fokozatossága ebben a vonatkozásban a cselekedet végrehajtása és ítéletalkotásunk között eltelő hosszabb vagy rövidebb időtől függ.

Ha az egy pillanattal ezelőtt véghezvitt cselekedetemet megközelítőleg ugyanolyan körülmények között vizsgálom, amilyenek között most vagyok, cselekedetem kétségtelenül szabadnak látszik majd. De ha egy hónappal ezelőtt véghezvitt cselekvésemet vizsgálom, akkor más körülmények között lévén, önkéntelenül elismerem, hogy ha ez a cselekedet nem történt volna meg, nem következett volna be az a sok hasznos, kellemes, sőt szükséges dolog, ami ebből a cselekvésből származott. Ha emlékezetben még távolabbi, tíz évvel vagy még többel ezelőtt véghezvitt cselekvésemre térek vissza, cselekedetem következményei még nyilvánvalóbbnak látszanak; és nehezen tudom elképzelni, mi történt volna, ha nem hajtom végre azt a cselekvést. Minél messzebb szállok vissza a múltba az emlékezet segítségével, vagy – ami ugyanaz – előre a következtetés segítségével, cselekedetem szabadságáról való okoskodásom annál kétségesebbé válik.

A szabad akaratnak az emberiség közös ügyében való részvételét illetőleg a meggyőző erőnek ugyanazt a fokozatosságát találjuk a történelemben is. A jelenben végbemenő események kétségtelenül az ismert emberek tevékenységének eredményeként tűnnek fel; de egy távolabbi eseményben már nem látjuk annak kikerülhetetlen következményeit is,

amelyeken kívül nem tudunk elképzelni semmi mást. És minél messzebb megyünk vissza az események vizsgálatában, annál kevésbé látszanak a szabad akarat eredményének.

Az osztrák–porosz háború a ravasz Bismarck cselekedetei kétségtelen következményének látszik stb.

A napoleoni háborúk, ha már nem olyan bizonyosan, de még mindig a hősök akarata eredményének tűnnek fel; de a kereszteshadjáratokban már olyan eseményt látunk, amely határozottan foglalja el a maga helyét, és amely nélkül elképzelhetetlen Európa újkori történelme, bár a kereszteshadjáratok krónikaíróinak szemében ez az esemény ugyanúgy csupán néhány személy akaratának eredményeként tűnt fel. Amikor a népvándorlásról van szó, a mi korunkban már senkinek se jut eszébe, hogy Attila önkényétől függött az európai világ megújhodása. Minél messzebb helyezzük vissza a történelemben vizsgálódásunk tárgyát, annál inkább kézzelfoghatóvá válik a szükségszerűség törvénye.

3. A harmadik alap: többé-kevésbé hozzáférhető jellege az okok ama végtelen láncolatának, amely az értelem elkerülhetetlen következményeit alkotja és amelyben minden egyes vizsgált jelenségnek, tehát az ember minden egyes cselekvésének is – az előzők következményeként és az utána következők okaként – el kell foglalnia a maga meghatározott helyét.

Ez az az alap, amelynek folytán saját cselekvéseink és a mások cselekvései egyrészt annál szabadabbnak és a szükségszerűségtől annál kevésbé függőnek látszanak, minél inkább ismerjük azokat a fiziológiai, lélektani és történelmi törvényeket, amelyektől az ember függ és minél biztosabban megragadjuk a cselekvés fiziológiai, lélektani vagy történelmi okait; másrészt minél egyszerűbb maga a megfigyelt cselekvés és minél egyszerűbb jellemű és eszű ember az, akinek a cselekedetét vizsgáljuk.

Ha egyáltalán nem értjük egy cselekvés okait – mindegy, hogy gaztettről, jócselekedetről, vagy a jó és a rossz szempontjából közömbös cselekvésről van szó – az ilyen cselekvésben véljük felismerni a legtöbb szabadságot. Gaztett esetén elsősorban az ilyen cselekvésekért követelünk büntetést; jócselekedet esetén az ilyen cselekvést becsüljük a legtöbbre. A közömbös cselekvésben véljük felfedezni a legtöbb eredetiséget, egyéni jelleget, szabadságot. De ha a tömérdek ok közül csak egyet is ismerünk, már felismerjük a szükségszerűség bizonyos hányadát is, és kevésbé követeljük a gaztett megtorlását, kevésbé ismerjük el az érdemet a jócselekedetben, kevesebb szabadságot látunk az eredetinek tetsző cselekvésben. Ha a bűnös gonosztevők között nevelkedett, ez már enyhíti bűnét. Az apa, az anya önfeláldozása, a jutalommal kecsegtető önfeláldozás érthetőbbé válik, mint az ok nélkül való önfeláldozás, épp ezért kevésbé szabadnak látszik és kevésbé érdemli ki rokonszenvünket. Egy szekta vagy egy párt alapítója, vagy egy feltaláló annál kevésbé ejt csodálatba bennünket, minél inkább tudjuk, mi és hogyan készítette elő tevékenységét. Ha a tapasztalatok hosszú sora áll mögöttünk, ha vizsgálódásunk állandóan annak kutatására irányul: az emberek cselekvéseiben hogyan

viszonylanak az okok a következményekhez, akkor az emberek cselekedetei annál kevésbé szabadnak és annál szükségszerűbbnek látszanak, minél biztosabban össze tudjuk kapcsolni a következményeket az okokkal. Ha a megfigyelt cselekvések egyszerűek, ha vizsgálódásunk tömérdek ilyen cselekvésre terjed ki, szükségszerűségükről alkotott elképzelésünk még teljesebbé válik. Egy becstelen apa fiának becstelen cselekedete, egy bizonyos környezetbe került nő züllött viselkedése, egy részeges ember visszaesése az iszákosságba stb., olyan cselekedetek, amelyek annál kevésbé látszanak szabadnak, minél érthetőbb számunkra az okuk. Ha pedig maga az az ember, akinek tettét szemléljük, az értelmi fejlettség legalsó fokán áll, mint például a gyermek, az őrült vagy a bolond – akkor cselekvésének okát és jellemének, eszének egyszerűségét ismerve, már olyan nagy hányadát látjuk a szükségszerűségnek, oly kicsiny hányadát a szabadságnak, hogy mihelyt ismerjük az okot, amelynek elő kell idéznie a cselekvést, már meg is jósolhatjuk a cselekvés bekövetkezését.

Csakis ezen a három alapon épül fel a bűnösök beszámíthatatlanságának és az enyhítő körülményeknek valamennyi törvényhozásban meglevő fogalma. A beszámíthatóságot nagyobbnak vagy kisebbnek képzeljük el aszerint, hogy jobban vagy kevésbé ismerjük azokat a körülményeket, amelyek között a tettes volt; hosszabb vagy rövidebb idő telt-e el a tett elkövetése és a róla való ítélkezés között; többé vagy kevésbé értjük-e a tett okát.

X

A szabadságról és a szükségszerűségről kialakult elképzelésünk tehát fokozatosan csökken vagy nő a külső világhoz fűződő szorosabb vagy lazább kapcsolat, a hosszabb vagy rövidebb időbeli távolság, és az okoktól való nagyobb vagy kisebb függés szerint, amelyekben vizsgáljuk az ember életének jelenségeit.

Úgyhogy, ha az embernek olyan helyzetét vizsgáljuk, amelyben a legjobban ismerjük a külső világhoz fűződő kapcsolatát, amelyben a legnagyobb az ítéletformálást a cselekedet végrehajtásától elválasztó időszak és a leginkább hozzáférhetőek a cselekvés okai – a legnagyobb szükségszerűség és a legkisebb szabadság fogalma alakul ki bennünk. Ha pedig a külső körülményektől való legnagyobb függésében vizsgáljuk az embert; ha a cselekvés a jelenhez legközelebb eső pillanatban történt; ha a cselekvés oka hozzáférhetetlen – a legkisebb szükségszerűség és a legnagyobb szabadság fogalma alakul ki bennünk.

De sem az egyik, sem a másik esetben nem tudjuk elképzelni sohasem a teljes szabadságot, sem a teljes szükségszerűséget, bárhogyan megváltoztatjuk is nézőpontunkat, bárhogyan tisztázzuk is az ember és a külső világ kapcsolatát, vagy bármilyen hozzáférhetőnek látszik is ez a kapcso-

lat, bármennyire meghosszabbítsuk vagy csökkentsük is az időbeli távolságot, bármennyire érthetőek vagy megfoghatatlanok is az okok.

1. Bármennyire elképzeljük is, hogy az ember el van zárva a külső világ befolyása elől, soha sem kapjuk meg a térbeli szabadság fogalmát. Az ember minden cselekvését eleve meghatározza maga az emberi test és mindaz, ami körülveszi. Felemelem a kezemet és leengedem. Cselekvésem szabadnak látszik; de ha megkérdezem magamtól: felemelhettem volna-e kezemet minden irányban, azt látom, hogy csak abban az irányban emeltem fel, amelyben a cselekvés a legkevesebb akadályba ütközött, mert ilyen akadályok vannak mind az engem körülvevő testekben, mind pedig az én testem felépítésében. Ha valamennyi lehetséges irány közül egyet választottam, azért választottam éppen ezt, mert ebben az irányban volt a legkevesebb akadály. Avégett, hogy cselekvésem szabad legyen, feltétlenül szükséges, hogy ne ütközzék semmilyen akadályba. Ahhoz, hogy szabadnak képzeljem el az embert, a téren kívül kell elképzelnem, ez pedig lehetetlen.

2. Bármennyire közel hozzuk is az ítéletalkotás idejét a cselekvés idejéhez, soha se kapjuk meg az időben való szabadság fogalmát. Mert ha az egy másodperccel előbb történt cselekvést vizsgálom is, mégis el kell ismernem, hogy a cselekvés nem szabad, mert szorosan ahhoz az időponthoz kapcsolódik, amelyben megtörtént. Fel tudom emelni a kezemet? Felemelem: de azt kérdezem magamtól: megtehettem volna-e, hogy abban a már elmúlt időpontban nem emelem fel a kezemet? Hogy erről meggyőződjek, a következő pillanatban nem emelem fel a kezem. Csakhogy én nem abban az első pillanatban nem emeltem fel a kezemet, amikor a szabadságra vonatkozólag megkérdeztem magamat. Elmúlt az idő, mert nem tarthattam vissza, és a kezem, amelyet felemeltem, a levegő, amelyben akkor elvégeztem azt a mozgást, már nem az a levegő, amely most körülvesz, nem az a kéz, amellyel most nem végzek mozgást. Az a pillanat, amikor az első mozgás végbement, visszahozhatatlan, és abban a pillanatban csak egy mozdulatot tehettem, és bármilyen mozdulatot tettem volna is, ez a mozdulat csak egy lehetett volna. Az, hogy a következő pillanatban nem emeltem fel a kezemet, nem bizonyítja: azt is megtehettem volna, hogy az előbb nem emelem fel. És mivel mozdulatom csakis egy lehetett, egy bizonyos időpontban történhetett meg, így hát nem is lehet más. Ahhoz, hogy szabadnak képzeljem el, a jelenben kell elképzelnem, a múlt és a jövő határán, vagyis az időn kívül; ez pedig lehetetlen.

3. Akármennyire megnövekszik is az ok megragadásának nehézsége, sohasem jutunk el a teljes szabadságnak, vagyis az ok hiányának elképzeléséhez. Bármennyire megfoghatatlan is az akarat megnyilvánulásának oka, bármilyen saját cselekedetünkben vagy a másokéban, az ész első követelménye annak az oknak feltevése és kutatása, mely nélkül nem lehet elképzelni semmilyen jelenséget sem. Felemelem a kezemet, hogy egy minden októl független cselekedetet végezzek, ámde az, hogy végezni akarok

egy cselekvést, amelynek nincs oka – éppenséggel oka ennek a cselekvésnek.

De ha elképzelünk egy embert, aki teljesen el van zárva minden hatás elől, ha csupán a jelenben végbemenő pillanatnyi cselekvést vizsgáljuk, ha feltesszük, hogy ezt a cselekvést semmilyen ok sem idézte elő és a szükségszerűségnek csupán egy végtelen kicsiny maradékát ismerjük el, amely a semmivel egyenlő, még akkor sem jutunk el az ember teljes szabadságának fogalmához, mert az a lény, amely nem fogadja magába a külső világ benyomásait, kívül áll az időn és nem függ okoktól, az már nem ember.

Ugyanígy sohasem tudjuk elképzelni az embernek olyan cselekvését, amely a szabadság részvétele nélkül menne végbe és csupán a szükségszerűség törvényétől függene.

1. Bármennyire gyarapodnak is azokra a térbeli körülményekre vonatkozó ismereteink, amelyek között az ember él, ezek az ismeretek soha sem lehetnek teljesek, mert e körülmények száma éppoly végtelen, mint maga a tér. Éppen ezért, mihelyt nem határozunk meg *minden* körülményt, és minden befolyást, amely az emberre hat – már nincs meg a teljes szükségszerűség, ellenben megvan a szabadság egy bizonyos hányada.

2. Bármennyire meghosszabbítsuk is a vizsgált jelenséget az ítéletalkotástól elválasztó időszakot, ez az időszak mégiscsak véges, az idő pedig végtelen, ezért tehát ebben a viszonylatban sem lehet teljes a szükségszerűség.

3. Bármennyire hozzáférhető is bármilyen cselekvés okainak célja, soha sem ismerjük az egész célt, mert az végtelen, és azért sohasem jutunk el a teljes szükségszerűséghez.

De ezenkívül, ha még feltesszük is a legkisebb szabadság semmivel egyenlő maradványát, ha elismerjük, hogy bizonyos esetekben, például a haldokló emberben, vagy a magzatban, vagy a félkegyelműben egyáltalán nincs meg a szabadság, ezzel semmivé tennénk az ember fogalmát, amelyet vizsgálunk: mert mihelyt nincs szabadság, nincsen ember sem. Ezért az embernek csupán a szükségszerűség törvényétől függő cselekvéséről való elképzelés, tehát a szabadság legkisebb maradványának hiánya is, éppúgy lehetetlen, mint az ember teljes szabad cselekvésére vonatkozó elképzelés.

Tehát azért, hogy elképzeljük az embernek csakis a szükségszerűségtől függő cselekvését, a szabadság hiányát, fel kellene tennünk a térbeli körülmények *végtelen* nagy mennyiségének, a *végtelen* hosszú időszaknak és az okok *végtelen* sorának ismeretét.

Ahhoz, hogy elképzeljünk egy teljesen szabad embert, aki nincs alárendelve a szükségszerűség törvényének, egymagában, *téren, időn és az okoktól való függésén kívül* állónak kell elképzelnünk.

Az első esetben, ha lehetséges volna a szükségszerűség a szabadság nélkül, oda lyukadnánk ki, hogy a szükségszerűséget magával a szük-

ségszerűséggel határoznánk meg, vagyis csupán egy tartalmatlan formát kapnánk.

A második esetben, ha lehetséges volna a szabadság a szükségszerűség nélkül, a téren, időn és okokon kívül álló abszolút szabadsághoz jutnánk el, amely éppen mert abszolút volna és semmi sem korlátozná, nem volna semmi, vagy csupán tartalom volna forma nélkül.

Általában eljuthatnánk ahhoz a két alaphoz, amelyből összetevődik az ember egész világnézete – az élet megfoghatatlan lényegéhez és azokhoz a törvényekhez, amelyek meghatározzák ezt a lényeget.

Az értelem azt mondja:

1. A tér mindazokkal a formákkal, amelyeket látható megjelenése: az anyag ad neki, végtelen, és nem is képzelhető el másképp.

2. Az idő végtelen mozgás, egy pillanatnyi nyugalom nélkül, és nem is képzelhető el másképp.

3. Az ok és az okozat láncolatának nincs se kezdete, se vége.

A tudat azt mondja:

1. Én egymagam vagyok, és minden, ami létezik, az csak én vagyok, magamba foglalom a teret;

2. én a tovatűnő időt a jelen egy mozdulatlan percével mérem, és csakis abban tudom élőnek magam: tehát én időn kívül vagyok és

3. kívül állok az okon is, mert önmagamat érzem életem minden megnyilvánulása okának.

Az értelem a szükségszerűség törvényeit fejezi ki. A tudat a szabadság lényegét fejezi ki.

A semmivel sem korlátozott szabadság az élet lényege az ember tudatában. A tartalom nélküli szükségszerűség az ember értelme három formájával.

A szabadság az, amit vizsgálnak. A szükségszerűség az, ami vizsgál. A szabadság a tartalom, a szükségszerűség a forma.

Csak ha szétválasztjuk a megismerés két forrását – amelyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint a forma a tartalomhoz – csak akkor kapjuk meg külön-külön a szabadság és a szükségszerűség egymást kölcsönösen kizáró, megfoghatatlan fogalmát.

Csak ha e kettőt egyesítjük, kapjuk meg az emberi élet fogalmát.

E két fogalmon kívül – amelyek, ha egyesítjük őket, mint a formát a tartalommal, kölcsönösen meghatározzák egymást – nem lehetséges az életnek semmilyen elképzelése.

Mindaz, amit az emberek életéről tudunk, csak a szabadságnak bizonyos viszonya a szükségszerűséghez, vagyis a tudat bizonyos viszonya az értelem törvényeihez.

Mindaz, amit a természet külső világáról tudunk, csupán a természet erőinek egy bizonyos viszonya a szükségszerűséghez, vagy az élet lényegének egy bizonyos viszonya az értelem törvényeihez.

A természet életének erői rajtunk kívül esnek, rajtunk és tudatunkon,

és mi ezeket az erőket nehézségi erőnek stb. nevezzük; de az ember életének ereje tudatunkban él, és ezt szabadságnak hívjuk.

De pontosan ugyanúgy, mint a magában megfoghatatlan nehézkedési erő, amelyet minden ember érzékel, csak annyira érthető, amennyire ismerjük a szükségszerűség törvényeit, mert hiszen azoknak van alárendelve (kezdve azon az első ismereten, hogy minden test nehéz, egészen Newton törvényéig) – pontosan ugyanúgy a szabadság önmagában megfoghatatlan, de mindenkinek a tudatában benne élő ereje is csak annyira érthető, amennyire ismerjük a szükségszerűség törvényeit, mert hiszen azoknak van alárendelve (kezdve azon, hogy minden ember meghal, egészen a legbonyolultabb gazdasági vagy történelmi törvények ismeretéig).

Minden ismeret csupán az értelem törvényeinek alkalmazása az élet lényegére.

Az ember szabadsága abban különbözik minden más erőtől, hogy ez az erő benne van az ember tudatában; de az értelem számára semmiben sem különbözik bármely más erőtől. A nehézségi erő, a villamosság vagy a vegyi rokonság ereje csak abban különbözik egymástól, hogy ezeket az erőket különbözőképpen határozza meg az értelem. Az értelem szempontjából ugyanúgy az ember szabadságának ereje csupán az értelem adta meghatározásában különbözik a természet egyéb erőitől. A szabadság pedig a szükségszerűség nélkül vagyis az értelem ama törvényei nélkül, amelyek meghatározzák, semmiben sem különbözik a nehézségi erőtől, a hőtől vagy a vegetációs erőtől – az értelem számára a szabadság csupán egy pillanatnyi, meghatározatlan életérzet.

És miként az égitesteket mozgató erő meghatározhatatlan lényege, a hő, a villamosság vagy a vegyi rokonság, vagy a vegetációs erő meghatározhatatlan lényege a csillagászat, a fizika, a vegytan, az állattan, a növénytan stb. tartalmát alkotja, akként szabadság erejének lényege a történelem tartalmát alkotja. De miként minden tudomány tárgya az élet ez ismeretlen lényegének megnyilvánulása, maga ez a lényeg pedig csak a metafizika tárgya lehet – akként az emberi szabadság erejének megnyilvánulása – a térben, az időben, az okoktól való függésben – a történelem tárgyát alkotja, de maga a szabadság a metafizika tárgya.

Az élő testekre vonatkozó tudományokban azt, amit ismerünk, a szükségszerűség törvényeinek nevezzük; azt, amit nem ismerünk, vegetációs erőnek nevezzük; a vegetációs erő csupán annak kifejezése, ami ismeretlen marad azon túl, amit az élet lényegéről tudunk.

Ugyanígy a történelemben azt, amit ismerünk, a szükségszerűség törvényeinek nevezzük; azt, amit nem ismerünk, szabadságnak. A szabadság a történelem szempontjából csupán annak kifejezése, ami ismeretlen marad azon túl, amit az ember életének törvényeiről tudunk.

A történelem az ember szabadságának megnyilvánulását a külső világgal időben és oksági viszonyban való kapcsolatában vizsgálja, vagyis az értelem törvényeivel határozza meg ezt a szabadságot, ezért a történelem csak annyiban tudomány, amennyiben ezek a törvények meghatározzák ezt a szabadságot.

A történelem szempontjából az emberek szabadságának mint olyan erőnek elismerése, amely befolyásolhatja a történelmi eseményeket, vagyis nincs alárendelve törvényeknek, ugyanaz volna, mint a csillagászat számára az égi erők mozgásában a szabad erő elismerése.

Ha ezt elismernénk, megszüntetnénk a törvények létezésének, vagyis bármilyen ismeretnek a lehetőségét. Ha van akár csak egy szabadon mozgó test is, akkor nincsenek többé Kepler és Newton törvényei, nincs többé semmilyen fogalmunk sem az égitestek mozgásáról. Ha van az embernek akár csak egy szabad cselekedete is, akkor nincs többé egyetlen történelmi törvény sem, és nincs semmilyen fogalmunk sem a történelmi eseményekről.

A történelem szempontjából csak az emberi akaratok mozgásának bizonyos vonalai léteznek, amelyeknek egyik vége az ismeretlenbe vész, a másik végén pedig térben, időben és oksági viszonyban az emberek szabadságtudata halad a jelenben.

Minél jobban szélesedik szemünk előtt a mozgásnak ez a pályája, annál világosabban látjuk e mozgás törvényeit.

A történelemnek az a feladata, hogy megragadja és meghatározza e törvényeket.

Abból a szemszögből, amelyből most vizsgálja tárgyát ez a tudomány – azon az úton, amelyen most halad, az emberek szabad akaratában keresve a jelenségek okait – ez a tudomány nem fogalmazhatja meg a törvényeket, mert bárhogyan korlátozzuk is az emberek szabadságát, mihelyt törvényektől független erőnek ismerjük el, már nem létezhet törvény.

Csak ha a végtelenségig korlátozzuk ezt a szabadságot, vagyis ha végtelenül kis mennyiségnek tekintjük – csak akkor győződünk meg arról, hogy az okok teljesen hozzáférhetetlenek; csak akkor tűzi maga elé feladatul a történelem a törvények kutatását az okok kutatása helyett.

E törvények kutatása már rég megkezdődött, és a gondolkodásnak azok az új módszerei, amelyeket el kell sajátítania a történelemnek is, azzal az önmegsemmisítéssel egyidejűleg alakulnak ki, amely felé a jelenségek okait egyre tovább aprózgató, régi történetírás halad.

Ezen az úton haladt minden emberi tudomány. De a matematika, a legpontosabb tudomány, a végtelen kis mennyiséghez eljutva, abbahagyja az aprózás folyamatát és hozzáfog az ismeretlen, végtelen kis mennyiségek összegezésének új folyamatához. A matematika az ok fogalmától el-

fordulva a törvényt, vagyis a minden ismeretlen végtelen kis elemben meglevő közös tulajdonságokat kutatja.

Ha más formában is, de a gondolkodásnak ugyanezen az útján haladt a többi tudomány is. Amikor Newton kimondta a nehézségi erő törvényét, nem azt mondta: a napnak és a földnek tulajdonsága a vonzás, hanem azt mondta: a legnagyobbaktól a legkisebbekig minden testnek megvan az a tulajdonsága, hogy mintegy vonzzák egymást, vagyis a testek mozgásának okára vonatkozó kérdést mellőzve azt a tulajdonságot fejezte ki, amely a legnagyobbaktól a legkisebbekig minden testben közös. Ugyanezt teszik a természettudományok is: az ok kérdését mellőzve a törvényeket kutatják. Ugyanezen az úton áll a történelem is. És mivel a történelem tárgya a népek és az emberiség mozgásának tanulmányozása, nem pedig egyes emberek életéből merített epizódok leírása, az ok fogalmát félrehárítva, azokat a törvényeket kell kutatnia, amelyek közösek a szabadság valamennyi egyenlő, egymással elszakíthatatlan kapcsolatban álló végtelen kis elemeiben.

XII

Amikor Kopernikus felfedezte és bebizonyította törvényeit, az az egyetlen felismerés, hogy nem a nap mozog, hanem a föld, megdöntötte a régiek egész kozmográfiáját. Ha ezt a rendszert megcáfolják, meg lehet tartani a testek mozgására vonatkozó régi szemléletet, de ha nem cáfolják meg, akkor látszólag lehetetlen tovább tanulmányozni a ptolemaiosi világokat. De a ptolemaiosi világokat még sokáig tanulmányozták Kopernikus felfedezése után is.

Amióta megállapították és bebizonyították, hogy a születések száma vagy a bűncselekmények száma mennyiségtani törvényeknek van alárendelve; hogy bizonyos földrajzi és politikai gazdaságtani feltételek határozzák meg ezt vagy azt a kormányformát; hogy a lakosság és a terület arányának bizonyos alakulása idézi elő a népek mozgását – azóta lényegében összedőlt az alap, amelyen a történelem felépült.

Ha megcáfolják ezeket az új törvényeket, talán meg lehet tartani a régi történelemszemléletet, de ha nem cáfolják meg, lehetetlennek látszik továbbra is az emberek szabad akaratának termékeként tanulmányozni a történelmet. Mert ha ilyen és ilyen földrajzi, néprajzi vagy gazdasági körülmények folytán alakul ki ez és ez a kormányforma, vagy megy végbe egy nép mozgása, akkor azoknak az embereknek az akaratát, akik a kormányforma megteremtőinek vagy a nép mozgása kezdeményezőinek látszanak, már nem vizsgálhatjuk mint okot.

Pedig a régifajta történelmet továbbra is tanulmányozzák a statisztika, a földrajz, a politikai gazdaságtan, az összehasonlító nyelvészet és a geológia törvényeivel együtt, amelyek szöges ellentétben állnak a történelem tételeivel.

A természetbölcseletben sokáig makacs harc folyt a régi és az új szemlélet között. A hittudomány őrködött a régi szemléleten, és azzal vádolta az újat, hogy szétrombolja a kinyilatkoztatott vallást. De amikor győzött az igazság, az új alapokon ugyanolyan szilárdan felépült ismét a hittudomány.

Ugyanilyen hosszú és makacs harc folyik most a régi és az új történelemszemlélet között, és a teológia pontosan ugyanúgy őrködik a régi szemléleten, ugyanúgy a kinyilatkoztatott vallás szétrombolásával vádolja az újat.

A harc mind az egyik, mind a másik esetben felkorbácsolja a szenvedélyeket mind a két oldalon, és elfojtja az igazságot. Az egyik oldalon előtűnik a félelem és a sajnálkozás az évszázadok munkájával emelt egész építményért; a másik oldalon meg a rombolás szenvedélye.

A természetfilozófia igazsága ellen harcolók azt hitték, hogy ha ők elismerik ezt az igazságot, szétrombolódik az Istenbe, a világ teremtésébe és Jézus csodáiba vetett hit. Kopernikus és Newton törvényeinek védői, például Voltaire, azt hitték, hogy a csillagászat törvényei szétrombolják a vallást, és Voltaire a vallás ellen irányuló fegyverként használta a nehézségi erő törvényét.

Ugyanígy most is úgy látszik, hogy mihelyt elismerjük a szükségszerűség törvényét, tüstént szétrombolódik a lélek, a jó és a rossz fogalma és az e fogalmon felépülő állami és egyházi intézmények mind.

A szükségszerűség törvényének fogadatlan prókátorai – ugyanúgy, mint annak idején Voltaire – a vallás ellen irányuló fegyverként használják a szükségszerűség törvényét; holott éppúgy, miként Kopernikus törvénye a csillagászatban – a szükségszerűség törvénye a történelemben egyáltalán nem pusztítja el, sőt inkább megerősíti azt az alapot, amelyen az állami és az egyházi intézmények felépülnek.

Miként egykor a csillagászat kérdésében, ugyanúgy most a történelem kérdésében is, azon alapszik a nézetek egész különbsége, hogy elismerjük-e vagy nem ismerjük el egy abszolút egység létezését, amely a látható jelenségek zsinórmértékéül szolgál. A csillagászatban ez a föld mozdulatlansága volt; a történelemben: a személyiség függetlensége, a szabadság.

Miként a csillagászatban az nehezítette meg a föld mozgásának elismerését, hogy le kellett mondanunk a föld mozdulatlanságának közvetlen érzetéről, és az égitestek mozgásának ugyancsak közvetlen érzetéről, akképpen a történelem szempontjából is az nehezíti meg ennek elismerését: a személyiség, a tér, az idő és az okság törvényeitől függ, hogy le kell mondanunk a személyiségünk függetlenségének közvetlen érzéséről. De ahogy a csillagászatban azt mondta ez az új nézet: „Igaz, nem érezzük a föld mozgását, de ha feltesszük a föld mozdulatlanságát, ostobaságra lyukadunk ki; ha pedig mozgását tesszük fel, amelyet különben nem érzünk, törvényekhez jutunk el", ugyanúgy a történelemben is azt mondja ez az új szemlélet: „Igaz, nem érezzük függőségünket, de ha azt tesszük

fel, hogy szabadok vagyunk, ostobaságra lyukadunk ki; ha pedig azt tesszük fel, hogy a külső világtól, az időtől, az okságtól függünk, törvényekhez jutunk el".

Az első esetben le kellett mondanunk a térbeli mozdulatlanság tudatáról és el kellett ismernünk azt a mozgást, amelyet nem érzékelünk; jelen esetben pedig ugyanúgy le kell mondanunk a tudatunkban élő szabadságról és el kell ismernünk azt a függőséget, amelyet nem érzékelünk.

A „HÁBORÚ ÉS BÉKE"

I

Tolsztoj hatalmas regényének, a *Háború és béké*-nek műfaji problémáiról hosszadalmas vitákat folytattak a kritikusok és az irodalomtörténészek. E vitákra nem utolsó sorban maga Tolsztoj nyújtott alkalmat, midőn önmaga előtt is kérdésessé tette, vajon műve regény-e elsősorban, vagy költemény, illetve történelmi „krónika"? Különösen a polgári kritikusok sorában akadtak számosan, akik a *Háború és béke* műfaji tisztaságát kétségbevonták – de érveikre legvilágosabban a szovjet irodalomtörténet felelt, mely leszögezte a *Háború és béke* történelmi regény jellegét.* A *Háború és béke* jelentőségét csak akkor érthetjük meg, ha a történelem, a társadalom valóságának monumentális ábrázolásaként fogjuk fel – ábrázolásként, mely egyben *hősköltemény* is, valódi nemzeti eposz, az orosz nép honvédő háborújának, hazaszeretetének hőskölteménye. Mindazok, akik a *Háború és béke* világnézeti „tanítását" próbálják előtérbe állítani, vagy gyökeresen félreértik e művet, vagy szándékosan homályba akarják borítani valódi értelmét. Tolsztoj kifejti ugyan a maga történelembölcseleti felfogását, mégpedig nem csupán a regény menetébe szőtt, tanulmányszerű fejezetekben, hanem egynémelyik hősének szavaiban, illetve egyéniségében is (pl. Platon Karatajev). De ez a történelembölcselet a hatalmas mű tagadhatatlan árnyoldalai közé tartozik csupán, s a *Háború és béke* főként az ilyen részletek *ellenére* magasodik azzá az alkotássá, melyben mindmáig a világ egész regényirodalmának betetőzését kell látnunk. Tolsztoj nem azzal a történelembölcselettel vált naggyá, mely a politikai és hadi eseményekben a „biliárdgolyó"-elmélet igazolásait kívánja látni, hanem azzal a művészettel, mely a típusok rajzában éppúgy, mint a történelmi-társadalmi erők összecsapásaiban: egy nép, egy kor valóságát képes ábrázolni, életre kelteni. Tolsztoj művét naggyá a nép jellemének – és valamennyi szereplője jellemének utolérhetetlen bemutatása avatja. Tolsztoj művének nagyságát nem bölcselkedése biztosítja, hanem az emberi értelem és érzelem, a belső vívódások és szenvedélyes kitörések ama rajzai, melyek Andrej herceg, Pierre Bezuhov vagy Natasa alakját annyi igazsággal és költőiséggel telítik. A *Háború és béke* oly sokat tud és mond a világról, az emberről, a történelemről, mint előtte még soha senki. De mindezt a regényíró, nem pedig a filozófus Tolsztoj tudja és mondja.

---

* Bicskov: L. N. Tolsztoj nagy nemzeti eposza, a „Háború és béke", Budapest, Szikra, 1949. 34. l.

A polgári kritika, mely emehhez a Tolsztojhoz kívánna ragaszkodni, kénytelen kiküszöbölni a *Háború és béké*-ből – a *regényt*. Hisz nem véletlen, hogy maga Tolsztoj is külön a regénybe éppen nem szervesen beillesztett értekezések lapjain tudja csak kifejteni véleményét a történelem „vak erőiről". És ugyanezért az sem lehet véletlen, hogy az olyanféle misztikus regényíró-kritikusok, mint pl. Charles Morgan, a *Háború és béke* jelentőségét nem magából a regényből, hanem az Epilógus második részéből, ebből a meglehetősen száraz „történet-filozófiai" értekezésből próbálják kifejteni.* Az ilyen kísérlet épp annyit ér, mintha egy történetíró nagyságát a művébe itt-ott élénkítésül beleszőtt anekdotákon, novellisztikus részeken próbálnók leméri.

Tolsztoj művészetének nagysága és propagálni vélt tanításának különcsége közt feloldhatatlan az ellentmondás. Ennek az ellentmondásnak magyarázatát, megfejtését, és az egész tolsztoji életmű kulcsát Lenin zseniális elemzése teremtette meg – elemzés, mely ezt az életművet az 1905-ös, *paraszti* polgári forradalom tükörképeként állította elénk.** Lenin rámutat arra, hogy Tolsztoj azt a parasztságot képviseli, mely még nem tudta meglelni az igazi forradalmi utat, s csak egy burzsoá forradalom keretei közt képes küzdeni a hűbéri maradványok ellen. Lenin arra is rámutat, hogy Tolsztoj tanítása: *feudális* szocializmus, vagyis olyan szemlélet, mely szembeszegül a kapitalizmussal, de – nem a proletár-szocializmus, hanem a régi, patriarkális paraszti közösségek talaján állva.

A *Háború és béke* egyik alakja: Platon Karatajev, a napoleoni háborúk szenvedéseinek, megpróbáltatásainak ez a passzív, szemlélődő elviselője ugyancsak világosan példázza Tolsztoj illúzióit, melyeket a patriarkális faluhoz fűzött. Nem ok nélkül látta Gorkij is Karatajevben Tolsztoj parasztelképzelésének legjellegzetesebb megtestesülését. A Karatajev alakját megrajzoló Tolsztoj felhagy azzal a derűsen tárgyilagos hanggal, mely az egész regényen uralkodik, s félreérthetetlen meghatottsággal, gyengédséggel szól erről a szemérmes, emberszerető, de angyalian együgyű muzsikról. Nem kétséges, hogy a Karatajevben kifejezett életszemlélet – a forradalom elutasítását is jelenti. Tolsztoj megtorpan a népi forradalom indulatainak szemléltetése előtt – hősei közül Bezuhov is csupán a dekabrista eszmék jegyében szőtt, nemesi összeesküvésig juthat el. Pierre Bezuhov – és Tolsztoj is – csaknem eszményképnek tekinti Karatajevet. Natasa és Pierre úgy beszélgetnek, „ahogy csak férj és feleség szokott beszélni; rendkívül világosan és gyorsan felfogták egymás gondolatait, kifejezték a magukét, mégpedig a logika szabályaival teljesen ellenkező úton, nem ítéletek, következtetések és szillogizmusok útján, hanem egészen eredeti módon." És Natasa – Platon Karatajevre emlékezve – ezt kérdi Pierre-től: „Vajon helyeselné-e, amit teszel?" És Tolsztoj is kissé aszerint igyekszik ítélni emberekről és dolgokról, hogy Platon Karatajev egyetértsen vele. Helyes-e ez? Hiszen, ha Karatajevet fogadjuk el eszményképnek, ha tőle várjuk a társadalom nagy kérdéseinek megoldását, akkor az előbbrejutás érdekében olyan bölcsességhez folyamodunk, mely mindig egy helyben topog. Karatajev egyéniségének egyetlen hősi vonása, hogy rendületlenül

---

* Ch. Morgan: Reflections in a mirror. London, 1943.

** Lenin: Az irodalomról. Budapest, Szikra, 1949. 63–74. l.

tűri a szenvedéseket, megpróbáltatásokat. Tűri, valamiféle alázatos fölénnyel, valamiféle makacs, de mégis meghunyászkodó bölcsességgel. De az olyan ember, aki a szenvedést derűsen elviseli, sohasem lesz képes megszüntetni, felszámolni magát a szenvedést. És ennyiben válik Platon Karatajev a későbbi, az 1905-ös forradalomra jellemző típussá: megmutatkozik benne 1905 orosz parasztjainak erkölcsi ereje – de passzívsága is.

A *Háború és béke* ellentmondásos voltának gyökereit Tolsztoj életében és korában találhatjuk meg.

Tolsztoj előtt a XIX. század orosz irodalmának legnagyobb alkotói figyelmüket éberen és felelősen fordítják koruk és társadalmuk legfontosabb, megoldatlan kérdéseire. Puskin *Anyegin*-je, melyet méltán tekinthetünk az „orosz élet enciklopédiájá"-nak, egy ember, egy gazdagon megformált típus sorsán át: az egész orosz hűbériség csődjét megmutatja. Anyegin egy egészséges társadalomnak bizonnyal hasznos tagja lehetett volna, de a szentpétervári paloták szalonjaiban, hálószobáiban csak élősködő léhűtő válhatik belőle. Léha önzése miatt Anyegin maga rombolja le azt a boldog és tiszta életet, amit a barátság és a szerelem kínál számára. Anyegin azt példázza, hogy a néptől elhidegült osztályokban az igazi érzések is kihalnak. Puskin az Anyegin sorsát formáló, rothadó hűbériségre figyelmeztet. S ugyanígy Gogol a *Holt lelkek*-ben a felbomló feudális világot tárja elénk, elmaradott, nemesi földbirtokosaival, holt tárgyakként kallódó jobbágyaival, egész züllésével és tudatlanságával, mely a szélhámosoknak, a Csicsikovoknak nyújt könnyű érvényesülést. És ugyanezeket az igazságokat látja meg Goncsarov is, akinek Oblomovja – ez a tehetetlen, önző, igazán mély érzésekre képtelen nemesember – a jobbágyrendszer következtében válik ily elpuhulttá, gerinctelenné, akaratnélkülivé.

Az orosz irodalom tehát, már Tolsztoj előtt is, illetve Tolsztojjal egy időben, feltárta, merészen megmutatta a cári világ igazi képét. És ahhoz, hogy ezt megtette, hogy az igazán fontos és sürgető mondanivalókhoz ragaszkodott, nem utolsó sorban a forradalmi demokrata kritikusok útmutatása segítette hozzá az orosz írókat.

Ilyen elődök és kortársak művét, törekvéseit tetőzi be Tolsztoj életműve.

Ez az életmű egy embertelenné vált társadalmat ábrázol, s megmutatja a néptől idegenné vált uralkodó osztályok, a nagybirtokosok, a cári bürokraták, magasrangú tisztek és hivatalnokok önző, sivár, cinikus életét – és megmutatja a szenvedő, a szerencsétlen népet, mely azonban még elesettségében is az emberséges élet és az emberhez méltó élet letéteményese.

2

Az a polgári kritika, mely Tolsztoj regényének „műfaji tisztaságát" próbálta vitatni, valójában nem vette észre, mily hatalmas mértékben fejlesztette tovább Tolsztoj mindazt a nagyot és maradandót, amit az európai regény sokévszázados fejlődése során létrehozott. A polgári kritika nem vette észre azt, hogy a *Háború és béke* új korszakot nyitott

magának a regényírásnak művészetében – korszakot, melynek legnagyobb alkotásai Gorkij és a szocialista realista irodalom alkotóinak tolla alatt jöttek létre. Tolsztoj regénye olyan életanyagot ölel fel, aminőnek megragadására Balzac törekedett. De amíg Balzacnál az életanyag bősége gyakran csak szociográfiai leltározásban, s a cselekménybe át nem olvasztott leírások, lexikális kitérések halmozásában tudott megmutatkozni, addig Tolsztojnál csodálatosan szerves egységben áll előttünk az *egész* orosz világ képe, a cári udvartól – a muzsikok udvaráig. Amíg Stendhal klaszszikus szerkesztési művészete csak egyetlen sors, egyetlen élet (a Julien Sorel-é, vagy a Fabrice del Dongo-é) bemutatására mert vállalkozni, s e sors, az élet eseményeiben, összeütközéseiben tárta föl a kor, a társadalom valóságát: addig Tolsztoj mesteri könnyedséggel sok-sok életvonalat, sok-sok emberalakot illesztett bele regényébe, és e *sokféleség* révén valósította meg azt az egységet, melyet Stendhal csak az *egyféle*, központi hőshöz való ragaszkodás árán tudott megvalósítani. A francia kritikai realista regényírók szerkesztési szigora, descartes-i logikájú lélekrajza éppoly túlhaladottá vált Tolsztoj műve által, mint szociográfiai teljességre törekvésük. Tolsztoj műve forradalmi újítást jelentett mind a társadalomábrázolás, mind a jellemfestés, mind a szerkesztés, sőt, az elbeszélő művészet terén.

A *Háború és béké*-t éppen ezért számtalan szemszögből lehetne vizsgálnunk, elemeznünk. Ragadjunk ki hármat e lehetőségek közül: vegyük szemügyre a regényt 1. az eszmeiség, 2. a típus-teremtés, 3. az ábrázolási művészet, illetve a regényírói eszközök alkalmazása szemszögéből.

Tolsztoj-tanulmányában* Lukács György figyelmeztet bennünket arra az „időszerűtlenségre", mellyel Tolsztoj kritikai realizmusa a kortársi, nyugati irodalomhoz viszonyul. Lukács György rámutat arra, mennyire az „ár ellen úszik" Tolsztoj. De a tolsztoji művészet e sajátossága éppen nem valami „elmaradottságról", hanem ellenkezőleg: újító jellegről tanúskodik. A *Háború és béke* nyugati kortársa: az *Érzelmek iskolája* – és e két regény párhuzama győzhet meg leginkább arról, hogy az orosz regényirodalom nagyszerű kibontakozása már egybeesik a nyugati kritikai realizmus beszűkülésével, melyre Flaubert életműve – de a Maupassant-é is – annyi példával szolgál. Amiként Balzac realizmusa a francia polgári társadalom kialakulásával, úgy a Tolsztojé az orosz kapitalizmuséval, valamint az orosz parasztság helyzetének válságosra fordultával függ össze.

Amikor ennek a maga korában annyira újszerű regénynek, a *Háború és béké*-nek eszmeiségéről szólunk, éppen nem arra a történetfilozófiára gondolunk, melyről már fentebb történt említés. Hanem arra az eszmeiségre, melyet Tolsztoj Andrej és Pierre vívódásaiban és Natasának szilajságukban is oly tiszta és mély érzelmeiben, indulataiban fejez ki.

A szovjet irodalomtörténetírás domborította ki csak kellően a tényt, hogy a *Háború és béke:* forradalmi témából született. Tolsztoj eredetileg a dekabrista összeesküvés szereplőit kívánta ábrázolni a regény alakjaiban, s 1805-ig akart hatolni a cselekményekben, az összeesküvés eseményeinek, előzményeinek megmutatása során. Ez évek történetének felkutatása közben ütközik a korszak legfontosabb problémájába: a napoleoni háborúk

* Nagy orosz realisták Budapest, Szikra, 1946. 36–104. l.

kérdésébe. Így mosódik el benne lassanként a dekabrista regény terve, s alakul ki helyébe a honvédő orosz nép eposza. A regény hősei közül azonban Bezuhov végül eljut a dekabrista eszmékig – és ily módon a regény bonyolult cselekménye mintegy nyitánya, előkészítése annak a forradalmi megmozdulásnak, melyet Tolsztoj eredetileg ábrázolni készült.

A regény eszmeiségének fontos mozzanata, hogy egész társadalombírálatában, sőt a jellemek minőségének megszabásában is: az orosz paraszt álláspontja érvényesül. A regényben szereplő osztályokat és egyéneket Tolsztoj mindig az orosz paraszt szemével nézi. E paraszti szemmel felállított társadalmi mérlegen a legsúlyosabb ítélet a néptől elidegenült, kozmopolita udvari főnemességet sújtja, viszont minél közelebb áll valaki a néphez, annál több rokonszenvvel festi meg arcképét Tolsztoj. A regény emberábrázolásának egyik legfőbb tanulsága az, hogy az igazi emberi értékek, a nagy és mély érzések, a valódi, a teremtő indulatok: a nép körében teremnek, vagy legalábbis a nép közelében virágzanak ki. Az önzés, a hiúság, a hideg törtetés, a meddő becsvágy: mindez gyökeresen idegen a néptől – szülője tehát az az osztály, mely a néptől leginkább elszakadt. Tolsztoj mértéke szerint a néptől leginkább idegen típus: a Napoleoné. Napoleon hidegsége, reménytelen becsvágya, jellemtörpesége, üressége – íme, a nép-idegen jellem legfőbb vonásai. És ezeket a vonásokat ismerhetjük föl a Kuragin-családon, a cári bürokratákon, az udvaroncokon stb. is. Andrej herceg addig boldogtalan, addig érzéketlen, amíg Napoleon a példaképe. A megvilágosulás, a magára döbbenés nagy élményének kell elkövetkeznie, hogy Andrej leszámoljon ezzel az eszménnyel – és igaz emberré váljék. De mennyi melegség, báj és költészet jellemzi a népközelben élő regényhősöket – a Rosztov-család tagjait vagy Kutuzov tábornokot. És Pierre Bezuhov megigazulásának, megtisztulásának útja is a nép meleg közösségén át vezet. Ezen az úton Platon Karatajev a kalauza, aki épp emiatt nem is lehet Tolsztoj reakciós nézetei feltétlen hordozójának tekintenünk... Igaz, a népközelben élő regényalakoknak és magának a népnek viszonya: a hűbéri idők patriarkális eszményeit fejezi ki – mégis, e patriarkális kapcsolatok mélyén Tolsztoj idilli, gazdag érzéseket rejt el, és megkapóan érezteti a népi közösség nagy, emberi melegét. Ez a meleg hatja át a Rosztov-birtok jobbágyainak és Kutuzov katonáinak cselekedeteit, indulatait.

Tolsztoj azért fordul a *Háború és béke* témájához, mivel a maga korának égető kérdéseire keres feleletet a napoleoni korszakban. Ha valamelyik történelmi regényről, úgy az övéről elmondhatjuk, hogy tanulságai a jelennek, Tolsztoj jelenének szólnak. Az 1861-es parasztreform Oroszországának égető társadalmi kérdései a napoleoni háborúk korszakába nyúlnak vissza. És a *Háború és béke* egyik jelentősége abban áll, hogy Tolsztoj bemutatja lapjain a napoleoni kor legfontosabb eszmeáramlatait, az orosz társadalmat átható gondolatokat. Az eszmék kibontakozásának éppoly költői és mély képét adja a *Háború és béke*, mint Goethe *Faust*-ja, azzal a különbséggel, hogy míg a Faustban az eszmeiség többnyire elvont, általánosított vagy jelképes kifejezést nyer, addig a *Háború és béke* lapjain megannyi jellemben és drámai helyzetben vagy epikai folyamatban ölt testet. A *Háború és béke* művészi összhangját is az eszmeiség gazdagsága biztosítja. Hisz tagadhatatlan, hogy Tolsztoj sajátos

szerkesztési módja, s az a törekvése, hogy regényét apró, lekerekített részekből illessze össze (amire a későbbiekben még külön kitérünk), néha az egyhangúság veszélyével is jár, ami különösen a Rosztov-család életének némelyik képében válik fenyegetővé. Az egész regényt átható eszmeiség azonban annyira gazdaggá teszi az egyes jeleneteket, hogy azok eleve megmenekülnek az egyhangúságtól.

A *Háború és béke* eszmeisége leginkább a három főalakban nyer kifejezést. Pierre Bezuhov, ez a nemegyszer iróniával megrajzolt tolsztoji önarckép – egyszersmind Tolsztoj eszmei fejlődésének foglalatát is nyújtja a maga fejlődésében. Andrej herceg eszmeiségében némi egyéni színezet érvényesül, és elmondhatjuk, hogy Tolsztoj itt a Puskin teremtette és a korabeli orosz társadalomra annyira jellemző típust új vonásokkal gazdagította, új jellegzetességekkel ruházta föl. Natasa, aki bizonyos mértékben a regény eszmei kivezető útját is képviseli, nem annyira „filozofikus" egyéniség, mint Andrej vagy Pierre; mégis, az ő alakjában és sorsában Tolsztoj ugyancsak fontos gondolatot fejezett ki: a természetesség, a népközelség elvét. Natasában ezért Puskin Tatjánájának utódját kell látnunk.

Mély gondolat nyilvánul meg abban, hogy Tolsztoj a Napoleon-problémát Andrej alakjában *közvetett* módon is kifejti. Andrej herceg Napoleon-rajongása jellemző tünet a kor elégedetlen, új viszonyokat áhító nemeseinél. A Napoleon-típus Európa-szerte elterjedt, mi több, Napoleon egész Európa törtetőinek, becsvágyóinak is mintaképe. Napoleon típusa ölt testet pl. Stendhal Julien Soreljében. Tolsztoj azonban Andrej fejlődésében, vívódásaiban kíméletlen bírálatot gyakorol az annyira gyűlölt Napoleon felett. Szétzúzza Andrejban a napoleoni ábrándot – hőse fejlődésének, felemelkedésének feltételévé épp a Napoleonnal való szakítást teszi meg. Andrej kiábrándulása az austerlitzi csatatéren következik be, amikor sebesülten, a füvön fekve, megpillantja maga fölött az égbolt kék végtelenjét. E végtelenhez, a békéhez képest mily törpe is Napoleon – mily nevetségesek is a dicsőséget áhító emberek! Természetesen, ez az égbolt-motívum reakciós értelemmel is bír – hisz a földi dolgoktól való eltávolodás, a szemlélődő életeszmény kifejezője. De van az égbolt-epizódnak egy másféle, építő értelme is. Andrejban és Pierre-ben Tolsztoj kereső, vívódó nemesembereket mutat be, akik nemcsak az élet értelmét, igazságait, de a boldogság teljességét is áhítják. Andrej a keresés során több ízben szembetalálkozik a boldogság lehetőségével, de azt magát csak a halál küszöbén képes magáévá tenni. Anyegin alakjában Puskin a boldogságra képtelen embert alkotta meg, szíve egész sivatagi kopárságában. Ahhoz, hogy Andrej a boldogságra képes legyen, előbb ki kell ábrándulnia Napoleonból. Andrej az égbolt-epizód után újul meg, veti le magáról az anyegini életuntságot, nyílik meg szíve a boldogság – a csaknem mindvégig elérhetetlen boldogság számára. Azok a törekvések, melyek Andrejt az égbolt-epizód után ösztökélik; lényegükben helyesek (bocsánatot akar kérni feleségétől, akivel hidegen bánt; közhasznú, állami funkciót kíván betölteni, reform-tervekkel foglalkozik stb.). De Tolsztoj ezt a hősét csak valami misztikus úton tudja előbbre vinni: szenvedések „tisztítótüzén" át, valami bibliás megbékélésig. Tolsztoj mély megrendültséggel szól Andrejről; a sebészi sátor jelenete, valamint a haldoklás fejezetei éppoly drámaiak, amily költőiek is. Andrej életében a lelkifurdalásos orosz nemesember *egyik* útja nyílik meg előttünk – út, mely ködbe és

homályba vész, út, melynek kudarcosságát épp Tolsztoj spiritualizmusa igyekszik elleplezni.

Andrej útja: magános, individualista ösvény. Pierre-é viszont a közösség útja kívánna lenni. Dolohovval vívott párbaja után Pierre ráébred élete visszataszító céltalanságára, felvéteti magát egy szabadkőműves páholyba, életét ezentúl ennek a feladatnak, csupa nemes feladatnak kívánja szentelni. Munkálkodni az emberiség sorsának javításán, munkálkodni önnön tökéletesbülésén: íme, Pierre új céljai. De a szabadkőművességből ugyanoly véglegesen kiábrándul, mint Napoleon-rajongásából Andrej herceg. Tolsztoj világosan kimondja, hogy Andrej és Pierre boldogtalanságának, vívódásainak, meghasonlásainak eredete: a jobbágyrendszer, melynek előnyeit élvezik ugyan, de kínlódnak is társadalmi helyzetük erkölcstelensége, kivételessége miatt. Andrej és Pierre nem tudják elviselni földesűrvoltukat. De helyzetükből kivezető utat sem tudnak találni. Hisz a biblia éppoly kevéssé kivezető út, mint Pierre családi boldogsága. A regényt lezáró idill alatt már ugyanazok a nyugtalanságok rejteznek, melyek Tolsztojt élete végéig gyötörni fogják.

3

A regényt benépesítő típusok, a háború és a béke szakait megjelenítő tipikus helyzetek bámulatos gazdagságban tárják ki előttünk Tolsztoj kritikai realista művészetét. A tolsztoji bírálat és ábrázolás módszerét pl. a regény kezdőjelenete, Anna Pavlovna Scherer szalonja is tanulságosan mutatja meg. Még annak is sajátos értelme van ebben a jelenetben, hogy az első szavak *franciául* hangzanak el – és *Napoleonról*. Egy kor – és egy réteg jellemzéséhez szolgáltatnak adalékot ezek a parányi mozzanatok: Tolsztoj tipikus érvényre emeli a francia beszédet és a Napoleonról tett említést. A párbeszédes kezdés már egymagában is nehéz feladat – hát még az olyan regénynél, mint a *Háború és béke*. Tolsztoj bámulatosan könnyed elbeszélőművészete itt épp egy olyan technikai eljárást aknáz ki és fordít a jellemzés hasznára, melytől az elbeszélők általában húzódoznak. De tipikus a jelenetnek az a része is, amikor Pierre Bezuhov belép a szalonba, s már puszta megjelenésével a háziasszony nyugtalanságát, szorongását váltja ki – emez már sejti, hogy Pierre „tapintatlanul" Napoleont fogja dicsőíteni. És nem kevésbé tipikus az is, ahogyan a Pierre szavai nyomán támadt „kínos" feszültség ki nem robban – hanem egy cinikus frivol anekdota nyomán, a szalon-élet törvényei szerint elsimul, szertefoszlik. Minden szó, minden párbeszéd, minden gesztus e környezet felületességét, mesterkélt voltát érzékelteti – azt, hogy e légkörben a legsúlyosabb problémák is groteszkké, könnyű fajsúlyúvá válnak.

Típusok és epizódalakok nem kevésbé gazdagon népesítik be a regénynek azokat a jeleneteit, melyek a patriarkális nemesség életét mutatják be. Szentpétervár és Moszkva szembeállítására – a kozmopolita, udvari, nép-idegen és a nemzeti, patriarkális, népközelben élő nemesség jellemzésére külön gondot fordít Tolsztoj. Anna Pavlovna Scherer szalonjával szemben a *másik* Oroszországot a vidéki kastélyok, udvarházak, a meleg, barátságos moszkvai paloták egész sora képviseli. Az öreg Rosz-

tovhoz hasonló, kedélyes, rokonszenves nemesemberek élnek bennük, vagy olyanféle különcök, mint az öreg Bolkonszkij herceg. Ezek az emberek többnyire híján vannak bármiféle bonyolultságnak. Igaz, Tolsztoj még a főalakjait is igen egyszerű, világos jellemvonásokból alkotja meg. A Tolsztoj teremtette jellemek könnyen áttekinthetők; gazdagságuk, változatosságuk sohasem jár kuszasággal, zavarossággal. Ezek a jellemek mindig feltárják legmélyebb társadalmi gyökereiket is, éppezért titkaikat, sajátosságaikat sohasem nehéz megfejtenünk. Tolsztoj néha sommás, erőteljes vonásokkal teremt jellemet, mint például az Hélène-ét, akit a *szépség* és a *durvaság* kontrasztjából kelt életre. A többnyire tárgyilagos, „részrehajlatlan" Tolsztoj azonban mindig ellágyul, meghatódik, amikor a patriarkális nemesség jellemeit rajzolja meg. Ilyen jellem például a Nyikolajé, akiben megvan mindaz az egyszerűség, kedvesség, indulatosság, melyek a tolsztoji ember-eszmény legfőbb vonásai. A szovjet kritika azonban joggal mutat rá, hogy a Rosztov-család alakjain „kétségtelenül látszik az eszményesítés".* De ez az eszményesítés pl. Natasa alakjában – a regény eszmeiségének legfontosabb elemeit is megteremti. Gondoljunk arra a hirtelen, nagylelkű elhatározásra, mellyel Natasa a családi bútorok és holmik helyébe, társzekereikre a sebesült orosz katonákat veszi föl. A regény nagy, hazafias pátoszát ez a jelenet nem kevésbé fejezi ki, mint a hatalmas csataképek.

Rosztovék a régi orosz élet, a népközelben élő nemesség képviselői. Hozzájuk némileg közel áll a Bolkonszkij hercegi család is. Az öreg herceg a felvilágosult, volteriánus orosz arisztokrata típusa, aki a maga hasznos, tevékenykedő életelveit mintha csak a *Candide* végtanulságából merítette volna. De Bolkonszkij alakjában van bizonyos különc vonás is – és az orosz nemesi udvarházakat Tolsztoj többnyire éppúgy különcökkel népesíti be, mint Gogol. Tolsztoj különcei azonban nélkülözik a gogoli szatíra színezetét – megbocsájtás, megértés, sőt szeretet vezeti hozzájuk az írót.

A béke jelenetei mellett a háborút is bizonyos művészi mértékletességgel, derűs nyugalommal ábrázolja Tolsztoj. A különböző harci jelenetek, csataképek stb. fokozódó, egyre kiszélesülő ábrázolást nyernek a regényben. Tolsztoj a háborús jeleneteket elsősorban arra használja fel, hogy bemutassa az orosz jobbágyot, a népet. A hadjáratok a népi erények újabb és újabb változatait tárják fel előttünk. Ezeknek az erényeknek hatalmas, kisugárzó hajtóerejük van. Ez az erő változtatja meg Andrejt, ez teliti új reményekkel Pierre-t is. Az emberektől megcsömörlött, feleségéből kiábrándult Andrej átalakul az egyszerű katonákkal való érintkezésben, s amikor megismerkedik Tusin kapitánnyal, nem csupán egy életeszmény és egy életbölcsesség tárul ki előtte, de megérinti szívét a népi élet bensősége, melege is.

A *Háború és béke* eposz is, nemzeti eposz, melynek legfőbb szereplője a nép. A nép ügye, sorsa, helyzete hat ki a főalakok sorsára, vívódásaira, sőt, érzelmeire is. A regényben *mennyiségileg* viszonylag nem nagy helyet foglal el a nép bemutatása – de valójában a regény hőseinek minden helyzetét, minden sorsát és életvonalát valamiképp a nép helyzete, sorsa, élete szabja meg. Már szóltunk arról, hogy a regény bemutatta társadal-

* Bicskov, i. m. 23. l.

mat a nép szemével nézi és rendezi el Tolsztoj. A rokonszenves és ellenszenves alakok rendje a regényben a nép szíve, hajlama, ítélete szerint alakul ki. A nagy, orosz hadvezért, Kutuzovot is épp abban mutatja *nagynak*, amiben jellemvonásai a nép jellemvonásaival közösek. Kutuzovot a csatákban nem holmi katonai-tudomány, hanem egy öreg paraszt bölcsessége vezeti. Kutuzov elszundikál az orosz–osztrák haditanácsban, s néha csaknem szánalmassá válik. De ő az egyetlen, aki tudja, hogy Napoleon megveri majd seregeiket, ő az egyetlen, aki tábornoktársai elbizakodottságát világosan látja, ő az egyetlen, akinek a dicsőségnél, a karriernél katonái sorsa fontosabb. Kutuzov alakja az 1812-es év eseményeiben valóban eposzivá magasodik. Az ősi népi eposzok vezéreire, fejedelmeire emlékeztet Tolsztoj Kutuzovja, aki még Moszkva elvesztése után sem zökken ki nyugalmából: tudja, hogy az orosz nép, az orosz föld elbánik majd a betolakodó francia sereggel. Természetesen az orosz haza e nagy védőjének jellemzésénél Tolsztoj gyökeresen téves történelemszemlélete is szóhoz jut. Kutuzovnak épp passzív vonásai képviselik azt a tolsztoji felfogást, mely a történelmi eseményeket irracionális, kormányozhatatlan erők eredményének igyekszik bemutatni. Hasonlóképp, Napoleon zsenialitását is abban látja Tolsztoj, hogy ügyesen „sodortatja" magát a történelmi események árjában, melyeknek menetébe amúgy sem tudna beavatkozni. Csak a nevét adja a csatákhoz, melyeknek eredménye az ő tevékenységétől, szerepétől szinte teljesen független.

Tolsztoj az orosz hadsereget nem mint egynemű tömeget, hanem, mint egyének, emberek összességét ábrázolja. A regény egyik sajátossága, hogy a katonai élet képei a közösségi és az egyéni ábrázolás egységét teremtik meg. Gondoljunk arra a rendkívül élő és csupa egyéni arcot és mozgást mutató jelenetre, amikor a díszbe öltözött századok szürkébe öltöznek át, Kutuzov parancsára, aki fáradt sereget akar a szemlén az osztrákoknak bemutatni. Gondoljunk az Enns hídján való átkelés jelenetére, a tömegből kiszakadó szitkokra, a mozdulatok egyéni sajátosságaira, az írói megfigyelés ez apró remekléseire. Vagy gondoljunk az olyan jelenetek kedvességére, aminő pl. az orosz katonák barátkozási kísérlete a francia vonalak előtt.

Tolsztoj egyforma erővel, gazdagsággal, hitelességgel mutatja be a cári udvart, az arisztokrata szalonokat, a nemesi udvarházakat, a csatatereket – a béke és a háború világát – az egész, Napoleon-kori orosz életet. Tolsztoj művének nagyságát az ábrázolás valaminő hasonlíthatatlan, példa nélkül álló *egyetemessége* hozza létre.

4

Tolsztoj művei lenyűgöznek méreteikkel, a bennük felhalmozott életanyag gazdagságával, az ábrázolási művészet teljességével, egyetemességével – harmonikus rendjével. Tolsztoj regényei úgy hatnak ránk, mint valamely monumentális épület, melyet tiszta, megnyugtató vonalak tagolnak. A tolsztoji mű sajátos nyugalmat lehel és a teljesség érzését hagyja az olvasóban. Tolsztoj valóban az ábrázolás tömör, sűrített s ugyanakkor hiánytalan, a végletekig következetes teljességére törekedett. Nem csupán

főalakjait dolgozta ki, formálta meg aprólékos gonddal, de epizódalakjait is csodálatos szemléletességgel, jellegzetességgel tudta felruházni. A regény leginkább epizódszerű alakjai is teljes, portrészerű kidolgozottságban állnak előttünk. Gondoljunk Balagára, a trojka-kocsisra, aki segédkezik Natasa megszöktetésében. Szerepe parányi – és mégis, mily finoman dolgozza ki alakját az író, mennyi gondot fordít jellemzésére. Ez a kocsis éppoly szilaj, lelkiismeretlen, kalandor természet, mint Anatole, a gazdája. Vágtató trojkájával éppoly kíméletlenülront a járókelők közé, mint az emberek életébe amaz. Tolsztoj azáltal, hogy epizódalakjait ugyanoly gonddal dolgozta ki, mint főalakjait, azáltal, hogy a főhősök és az epizódszereplők közti határt eltüntette az ábrázolási technikában: ugyancsak gyökeres újítást hozott.

Tolsztoj stílusa és ábrázolási technikája lényegesen különbözik a francia és az angol regény módszerétől. Realista stílusa egész másfajta, mint a Balzac-é, a Stendhal-é – egészen másfajta tárgyilagosság, higgadtság, nyugalom uralkodik rajta. Különösen egyenletes előadási hangja tűnhetik föl a *Háború és béké*-ben. Flaubert hideg, programszerű szenvtelenségével szemben – Tolsztojra a természetesség jellemző, érzelmi hullámzásoktól mentes természetesség, melyben mégis szeretet és együttérzés csillan meg néhol. A valóságot szerető író életörömmel teli hangja ez, melyben Tolsztoj mély humanizmusa jut kifejezésre. Amilyen egyszerű a *Háború és béke* előadásmódja, oly egyszerű a szerkezete is. A béke és a háború nagy képei váltakoznak a regényben, és e váltakozás üteme szabja meg a mű felépítését.

A hatalmas, freskószerű képeken, egységeken belül, a cselekményrészek kerek, kisregényszerű, novellaszerű, sőt, miniatűr formákat mutatnak. Tolsztoj írói módszerére különösen jellemző, ahogyan az egyes fejezetek végén az elmondottakat, a bemutatottakat egy-egy zárómondattal, mintegy epigrammatikusan összefoglalja, s a képet lekerekíti. Ez a lekerekítés a tolsztoji ábrázolás teljességre törekvésével függ össze. Gondoljunk pl. a Rosztov-család névnapi ebédjének asztalára, melynek végében az író megmutatja a német nevelőt is, aki kíváncsian lesi a fogásokat, s megsértődik, amiért a lakáj nem tölt neki mindegyik borból. Nem valami mohóság miatt fáj ez neki, hanem azért, mivel így hiányosak maradnak majd a levelek, melyekben németországi rokonait a lakoma minden részletéről tudósítani szeretné. Hasonlóképp micsoda teljességet, kerekséget nyer pl. a franciák elől hátráló orosz csapatok átkelésének képe, és az egész csatajelenet is, amikor eldördül az első francia ágyú és „a nap ugyanebben a pillanatban kiúszott a felhők mögül, és ennek az egy lövésnek ez a szép döreje meg a nap vakító ragyogása egyetlen élénk, vidám benyomássá olvadt össze".

A regény hatalmas szövevénye ily módon kerek, önmagukban is teljes, kis elemekből áll össze. Valóságos külön kisregényeket figyelhetünk meg a cselekmény menetében – ilyen pl. Kuragin herceg „háztűznéző" látogatása az öreg Bolkonszkijnál.

A tolsztoji leíróművészet titka: a megfigyelések gazdagsága és arányosítása. A farkasvadászat jelenetében pl. a táj, az őszi erdők hangulata, a hajsza izgalma, a menekülő vadállat cikázó futása, viaskodása a kutyákkal, s végül még a vadászokra meredő „vad, de mégis egyszerű" tekintete

is, miután élve elfogták: mindezek a megfigyelések, a valóság aprólékos, bámulatosan pontos, és lényeges részletei, melyek azonban sohasem zsúfolódnak össze Tolsztoj tolla alatt, soha sem válnak fárasztókká, mint pl. Balzacnál. Tolsztoj leírásai – akár csatamezőre vezetnek el bennünket, akár dáridóba, vagy a családi tűzhely mellé: ugyanazt a derűs nyugalmat, a megfigyelés és az arányos csoportosítás művészetének egyazon szépségét sugározzák.

A *Háború és béke* a tanulságok bőségével szolgál a szovjet irodalom számára. Fagyejev jellemábrázolása, Solohov monumentalitása, Alekszej Tolsztoj szerkesztő művészete, Groszman egyetemességre törekvése: mindez a tolsztoji példa, a tolsztoji hagyomány gyümölcse. A szovjet irodalom magába szívta s továbbfejlesztette a tolsztoji örökséget. Ez az örökség ott találta meg legméltóbb helyét – abban az irodalomban, mely Platon Karatajev helyébe megteremtette a harcos, az alkotó, a forradalmi nép típusát – Kutuzov népi bölcsességét pedig megtetézte a lenini–sztálini vezető újtípusú tulajdonságaival.

SŐTÉR ISTVÁN

8. lap. *Nyikolaj Nyikolajevics Novoszilcov:* orosz államférfi (1761–1836.) I. Sándor cár szolgálatában 1801-től 1809-ig különféle diplomáciai megbízásokat hajtott végre; később az államtanácsnak és a minisztertanácsnak tagja, majd elnöke lett.

9. lap. *Karl August Hardenberg herceg:* 1803-tól porosz külügyminiszter volt (1750–1822).

9. lap. *Heinrich Christian Haugwitz:* 1803-ig porosz külügyminiszter volt (1752–1832).

9. lap. *Ferdinand Fjodorovics Wintzingerode:* Hessenben született lovassági tábornok (1770–1818). Egymást követően a következő hadseregekben szolgált: a francia, osztrák, hesseni, orosz, majd ismét az osztrák hadseregben. 1812-ben újra orosz szolgálatba lépett.

10. lap. *Johan Kaspar Lavater:* svájci teológus és író (1741–1801). Lavater annak az áltudományos elméletnek a megalkotója, amely szerint a fejalkat meghatározza az ember lelki tulajdonságait.

15. lap. *Louis Antoine Henri de Bourbon-Condé:* Enghien hercege (1772–1804); Napóleon elleni összeesküvéssel vádolták. Napóleon csendőrei titokban átlopóztak a francia határon és Badenben foglyul ejtették a herceget, majd magukkal vitték Franciaországba. A hadbíróság – Napóleon nyomására – halálra ítélte és az ítélet nyomán, 1804. március 21-én, Vincennes-ben fejbe lőtték.

19. lap. *Alekszandr Nyikolajevics Golicin:* orosz államférfi (1773–1844). Gyermekkorától kezdve közeli kapcsolatban állott a leendő cárral. I. Sándor trónralépése után, 1803-ban a Szinódus főügyésze, majd 1816-tól közoktatásügyi miniszter lett. Golicin herceg hajtotta végre azokat a reakciós rendszabályokat, amelyeket a cár a Szent Szövetség eszméinek megvalósítása érdekében szükségesnek tartott.

19. lap. *Pjotr Alekszandrovics Rumjancev:* kiváló orosz hadvezér (1725–1796). I. Péter cár hadművészetét továbbfejlesztve, nagy győzelmeket aratott a hétéves háború (1756–1763) folyamán a poroszok fölött.

20. lap. *Mihail Ilarionovics Kutuzov:* kiváló orosz hadvezér (1745–1813). Kutuzov 1805-ben már nagy katonai tekintély volt. Katalin cárnő uralma alatt részt vett

a török háborúkban és Szuvorovval együtt elfoglalta Izmail erődöt, de súlyosan megsebesült és elvesztette félszemét. I. Sándor cár alatt kegyvesztett lett, három évig vidéken élt, majd visszahívták és az Ausztria megsegítésére küldött 50 000 főnyi hadsereg főparancsnokává nevezték ki. Az 1812-es honvédő háború idején az akkori orosz viszonyoknak megfelelő, zseniális védekező stratégiával, majd nagyszerűen előkészített ellentámadással tönkreverte Napóleon „nagy hadseregét".

21. lap. *XVII. Lajos:* a francia forradalom idején kivégzett XVI. Lajos fia (1785–1795); a Konvent előbb egy varga gondjaira bízta; majd visszakerült a Templebe (állami fogház), ahol rövidesen meghalt.

21. lap. *Madame Elisabeth:* XVI. Lajos francia király húga (1764–1794). A francia forradalom idején lefejezték.

24. lap. *Brumaire 18-a:* brumaire („köd hava") a francia forradalom idején bevezetett naptár egyik hónapja. Napóleon 1799. brumaire 18-án (vagyis november 9-én) hajtotta végre azt az államcsínyt, amely megvetette katonai diktatúrájának alapját. A „Direktórium" tagjait lemondásra kényszerítette és magát kineveztette Párizs katonai főparancsnokává. Az „500-ak tanácsát" a gránátosok szétkergették, az „öregek tanácsa" pedig jóváhagyta az államcsínyt és ideiglenesen Napóleonra bízta a köztársaság kormányát. Decemberben Napóleon, mint tíz évre megválasztott „első konzul" a köztársaság feje lett, majdnem uralkodói hatalommal, 1802-ben életfogytiglani konzullá választatta magát, majd 1804-ben felvette a franciák császárja címet.

25. lap. *Arcolei híd:* 1796 novemberében a Verona tartománybeli Arcolénál aratott győzelmet Napóleon a nagy túlerőben lévő osztrák sereg fölött.

25. lap. *Jaffai kórház:* Napóleon 1798. május 19-én indult el a touloni kikötőből egyiptomi hadjáratára. Ennek során 1799. március 6-án elfoglalta Jaffa városát is. A regényben azokra a kegyetlenségekre céloznak, amelyeket a franciák követtek el, hogy elnyomják a Napóleon ellen Egyiptomban kitört lázadást.

25. lap. *Jakobinusok:* forradalmár demokraták a XVIII. századvégi francia burzsoá forradalom idején. A jakobinusok abban az időben a monarchisták és a hűbérurak ellen küzdő burzsoázia legmerészebb képviselői voltak, de nem védelmezték következetesen a néptömegek érdekeit. A jakobinusok diktatúráját, amely 1793. június 2-án kezdődött, a nagyburzsoázia ellenforradalma döntötte meg 1794. július 27-én (thermidor 9-én).

46. lap. *Salomoni:* 1805-ben a Moszkvában szereplő német színészcsoport kiváló énekesnője és színésznője volt.

50. lap. *Madame de Genlis:* francia írónő (1746–1830); finomkodó, erkölcsi prédikációkkal teli regények szerzője.

57. lap. *Ifjabb William Pitt:* angol államférfi (1759–1806), aki a XVIII. század végén és a XIX. század elején az egész angol politikát irányította. Elkeseredett harcot folytatott a forradalmi Franciaország és a napóleoni Franciaország ellen is.

57. lap. *Pierre-Charles Villeneuve:* francia altengernagy (1763–1806). 1804-től a francia hajóhad főparancsnoka. 1805-ben, a trafalgari ütközetben, ahol az angol hajóhad parancsnoka Nelson volt, vereséget szenvedett, fogságba esett. 1806-ban öngyilkosságot követett el.

57. lap. *Boulognei expedíció:* Napóleon 1805-ben Boulogne francia kikötőből készült támadást indítani Anglia ellen.

66. lap. *Alekszandr Vaszilјevics Szuvorov:* nagy orosz hadvezér (1729–1800). Részt vett a hétéves és a második török háborúban. Haladó hadvezetési nézetei miatt, amelyeket több elméleti munkájában fejtett ki és a gyakorlatban is alkalmazott, kegyvesztett lett. I. Pál cár birtokára száműzte és csak szövetségeseinek követelésére hívta vissza. Szuvorov ekkor a Napóleon ellen harcoló olaszországi szövetséges csapatok főparancsnoka lett. Három és fél hónap alatt egész Észak-Olaszországból kiűzte a franciákat, majd Svájcban aratott nagy győzelmeket. Amikor visszatért Pétervárra, a cár ismét elfordult tőle. Kegyvesztetten, elhagyatva halt meg.

100. lap. *Dussek-szonáta:* Jan Ladislav Dussek, cseh zongoraművész és zeneszerző (1761–1812) művéről van szó.

103. lap. *Ivan Ivanovics Michelson:* orosz tábornok (1740–1807). 1805-ben a nyugati határon elhelyezett csapatok parancsnoka volt.

103. lap. *Pjotr Alekszandrovics Tolsztoj gróf:* orosz tábornok (1761–1844). 1805-ben a partraszálló hadtest parancsnoka lett, amelynek rendeltetése az volt, hogy részt vegyen a Franciaország elleni hadműveletekben.

104. lap. *John Churchill, Marlborough hercege:* korának neves angol diplomatája, szónoka és hadvezére volt (1650–1722).

105. lap. *Rurik:* a XI. századbeli orosz krónika Rurikról mint a kievi államban uralkodó fejedelmi dinasztia megalapítójáról beszél; az utána következő nagyfejedelmek és cárok egész sora tőle származtatta magát.

105. lap. *Achilles-sarok:* Achilles (Achilleus) görög mondák hőse. Amikor megszületett, anyja, Thetis sebezhetetlenné akarta tenni és a Styx folyó vizébe mártotta. Sarkát azonban, amelynél fogta, nem érte a víz és így sebezhető maradt. Valakinek az Achilles-sarka: ez a kifejezés valakinek a legérzékenyebb, legsebezhetőbb pontját jelenti.

106. lap. *Grigorij Alekszandrovics Potyomkin herceg:* orosz államférfi és hadvezér (1739–1791). Mint II. Katalin cárnő kegyence, gyorsan emelkedett a ranglétrán és korlátlan hatalommal intézte Oroszország kül- és belügyeit. Potyomkin herceg tehetséges, de hiú és határozatlan ember volt; a török háború idején sem mondott le fényűző életmódjáról.

106. lap. *Jean Victor Moreau:* kiváló francia hadvezér (1763–1813). Napóleon veszélyesnek tartotta és száműzte Franciaországból; Moreau ekkor Amerikába utazott. 1813-ban I. Sándor cár meghívására részt vett a szövetségesek Napóleon elleni tevékenységének vezetésében.

106. lap. *Nagy Frigyes:* II. Frigyes porosz király (1712–1786). Hódító politikát folytatott; a junkerekre támaszkodva azon igyekezett, hogy Poroszországot nagyhatalommá tegye. Erős porosz hadsereget hozott létre, amelyben szigorú katonai szellem uralkodott. A hétéves háborúban vereséget szenvedett az ellene szövetkezett hatalmaktól, de Sziléziát, amelyet előzőleg elfoglalt, megtarthatta. Ravasz diplomáciával elérte Lengyelország felosztását. Sokat foglalkozott az ipar, mezőgazdaság, igazságszolgáltatás és a művészet kérdéseivel. Tipikus képviselője volt a felvilágosodott abszolutizmusnak.

106. lap. *Fjodor Petrovics Pahlen:* cári diplomata (1780–1863); orosz nagykövet volt Washingtonban, Rio de Janeiróban, Münchenben.

108. lap. *Az ocsakovi csata:* az 1787–1791-es orosz–török háború idején az orosz seregek Szuvorov parancsnoksága és Potyomkin főparancsnoksága alatt megostromolták és bevették Ocsakov török erődítményt.

109. lap. *Laurence Sterne:* az első angol regényírók egyike (1713–1768). Két híres műve: a „Tristram Shandy" és a „Sentimental Journey" (Érzelmes utazás).

116. lap. *Karl Mack báró:* osztrák tábornok (1752–1828). Az 1805-ös háború idején a Németországban előrenyomuló osztrák sereg fővezérévé nevezték ki. Napóleon vezérei azonban Mackot Ulm várában bekerítették, mire megadta magát. Az ulmi kapitulációért az osztrák haditörvényszék halálra ítélte, de Ferenc császár az ítéletet várfogságra változtatta, amelyből Mack 1808-ban szabadult ki.

120. lap. *Bacchus:* a bor és a vidámság istene a görög mitológiában.

121. lap. *Az izmaili csata:* az orosz–török háború idején, 1809-ben döntő ütközetet vívtak az orosz seregek Szuvorov vezérlete alatt az egyik legerősebb török vár, Izmail bevételéért. A szárazföldi haderők ostromát a tenger felől Usakov tengernagy támogatta. A teljes napon át tartó, nehéz csata után estére sikerült az orosz seregeknek a várat bevenniök.

122. lap. *Mihail Fjodorovics Kamenszkij:* orosz tábornagy (1738–1809). 1806-ban nyugalomba vonult.

125. lap. *II. Ferenc:* osztrák császár és magyar király (1768–1835). Szövetségben a nagyhatalmakkal éveken át háborút folytatott a forradalmi Franciaország, majd Napóleon ellen. Uralkodását a szabadságmozgalmak elnyomása, minden haladó gondolat elfojtása jellemezte. Országaiban cenzúra és titkosrendőrség működött. Végül a magyar vármegyék erélyes fellépésére enyhített abszolutisztikus politikáján.

126. lap. *Georg (Grigorij Ivanovics) Nostitz:* osztrák tábornok (meghalt 1838-ban). 1807-ben orosz szolgálatba lépett.

148. lap. *Pjotr Ivanovics Bagration:* kiváló orosz hadvezér, a Szuvorov vezette hadjáratok és az 1812-es honvédő háború egyik hőse (1765–1812). Bagration 1788-ban részt vett Ocsakov ostromában, 1799-ben az itáliai hadjáratban; kitűnt bátorságával az orosz–osztrák–francia háború idején 1805-ben, a schöngrabeni csatában 1812-ben a borogyinói ütközetben Bagration és csapatai a legerősebben támadott balszárnyon

helyezkedtek el. Az ütközet során Bagration súlyosan megsebesült, majd nemsokkal ezután meghalt.

152. lap. *Edouard Adolphe Mortier:* francia tábornagy (1768–1835). Napóleon oldalán 1807-ben részt vett a friedlandi csatában, majd az 1812-es oroszországi hadjáratban. 1814-ben Párizs egyik vedője volt. Bombamerénylet vetett véget életének 1835-ben.

153. lap. *Dmitrij Szergejevics Dohturov:* orosz gyalogsági tábornok (1756–1816); az 1812-es honvédő háború egyik hőse. Dohturov vezette Szmolenszk védelmét a franciák ellen. A borogyinói ütközetben a sebesült Bagration helyét vette át és ő irányította az orosz seregeket. 1813–14-ben a tábornok részt vett a drezdai és lipcsei ütközetben, ő vezette Hamburg ostromát. Az orosz–francia háború után nyugalomba vonult.

158. lap. *Rudolf Vrbna:* gróf, osztrák államférfi (1761–1823).

158. lap. *Auersperg von Mautern:* osztrák tábornagy (1740–1822). Felmentették állásából és bíróság elé állították, mert a Dunán átvezető Thabor-hidat feladta és ezzel megkönnyítette Napóleonnak, hogy Bécset elfoglalja.

158. lap. *Joachim Murat:* nápolyi király (1767–1815). Francia marsall volt, Napóleon sógora, Napóleon tette meg Nápoly királyának; bukása után elvesztette trónját és kivégezték.

159. lap. *A dürnsteini csetepaté:* Dürnstein alsó-ausztriai városka; 1805. november 11-én az egyesült orosz és osztrák hadak itt megverték a francia csapatokat.

159. lap. *Campo Formio:* ennek az olasz falunak a szomszédságában írta alá Napóleon 1799. október 17-én a békeszerződést Franciaország és Ausztria között. A szerződés értelmében a vereséget szenvedett Ausztria kénytelen volt Belgiumot átengedni Franciaországnak, kárpótlásul megkapta Istria, Dalmácia és a megszüntetett velencei köztársaság egy részét. A Campo Formio-i békeszerződés biztosította Franciaország hatalmát Olaszországban és Németország nyugati területein, viszont Ausztriát lélegzetvételhez juttatta.

162. lap. *Demosthenes:* az ókori Athén legkiválóbb szónoka (i. e. 384–322). Hogy dadogását legyőzze, kavicsot tett a nyelve alá; a tenger partján hangosan beszélt, túlharsogva a hullámok zúgását.

165. lap. *Jean Lannes:* montebellói herceg, francia marsall (1769–1809). Az osztrákok elleni hadjárat idején, 1805-ben a francia fősereg előcsapatát vezényelte, az austerlitzi ütközetben pedig a balszárnyat vezette győzelemre.

165. lap. *Augustin Belliard:* francia tábornagy (1769–1832). Vezérkari főnök volt Murat herceg hadseregében 1805–1808-ban.

165. lap. *Toulon:* a fiatal Napóleont 1793-ban a Toulont ostromló seregek egyik parancsnokává nevezték ki, ahol az egyik ütközet során sikerült megfutamítania az angolokat. Így kezdődött katonai pályafutása.

170. lap. *Leideni palack:* kívül-belül sztaniollal bevont üvegpalack, az elektromos kondenzátor (sűrítő) legkezdetlegesebb formája.

170. lap. *Weyrother:* osztrák tábornok (1754–1807). Korlátolt képességű hadvezér, I. Sándor cár szolgalelkű tanácsadója volt. A reakciós porosz hadtudomány képviselőit követte, szembeszegülve Kutuzov terveivel az austerlitzi ütközet előkészítésében. A terveket végül is Weyrother dolgozta ki, a reális körülmények figyelembevétele nélkül, I. Sándor cár és az osztrák Ferenc császár jóváhagyásával: a rossz katonai tervek következménye vereség lett.

172. lap. *Fjodor Fjodorovics Buxhöwden:* az orosz hadsereg tábornoka (1750–1811). A tilsiti béke után, 1807-ben ő vette át Bennigsentől az orosz hadsereg főparancsnokságát.

182. lap. *Jean Leonard Lemarrois:* Napóleon főhadsegéde (1776–1836).

188. lap. *Louis-Adolphe Thiers:* francia történész és reakciós államférfi, a demokrácia és a munkásosztály áldáz ellensége (1797–1877). Többkötetes munkát írt Napóleon korának történetéről. 1871-ben mint a „végrehajtó hatalom" feje, a párizsi Kommünt a legnagyobb kegyetlenséggel vérbe fojtotta.

213. lap. *Szergej Kuzmics Vjazmityinov:* pétervári katonai főkormányzó I. Sándor cár uralkodása idején.

214. lap. *Páris és Heléna:* az ógörög monda szerint Heléna Menelaos spártai király gyönyörű felesége volt, akit Priamos trójai király fia, a szerelmes Páris elrabolt. Ez a nőrablás volt az oka azután a trójai háborúnak.

244. lap. *Arnauták:* az albánok és törökök elnevezése. Oroszországban arnautáknak nevezték az Albániából származó embereket.

253. lap. *Karl Philipp Schwarzenberg herceg:* osztrák hadvezér (1771–1820). 1805-ben Mack hadseregében teljesített szolgálatot, 1809 után párizsi követ lett, megnyerte Napóleon bizalmát, s ezért 1812-ben az oroszok ellen küldött osztrák segítősereg élére állították. A francia vereség után neki is vissza kellett vonulnia. 1813-ban azonban a Napóleon elleni szövetséges csapatok fővezére.

255. lap. *Adam Csartorizsszkij:* I. Sándor cár külügyminisztere (1770–1861).

257. lap. *Kavalkád:* lovasmenet, lovas felvonulás, díszszemle.

261. lap. *Cunctatorok:* Fabius Maximus Verrucosus, a római történelemben sokat szereplő, előkelő Fabius-nemzetség leszármazottja (meghalt i. e. 203-ban) kapta a „Cunctator" (Halogató) nevet a II. pún háború idején, Hannibal pún hadvezér ellen alkalmazott hadviselésért, amikor úgy őrölte fel Hannibal seregének erejét, hogy a döntő ütközet elől mindig kitért. – A beszélgetés során kitűnik, hogy Dolgorukov helyteleníti Kutuzov halogató taktikáját, ezért nevezi Cunctatornak.

262. lap. *Maximilian Wimpffen:* osztrák tábornok, akit 1805-ben Kutuzov törzséhez vezényeltek.

262. lap. *Alexandre Langeron:* orosz tábornok (1763–1831). Francia gróf volt, aki a forradalom idején emigrált és orosz szolgálatba lépett.. Részt vett a Franciaország és Törökország elleni hadjáratokban s 1790-ben Izmail ostrománál kitüntette magát.

262. lap. *Johann Joseph Liechtenstein:* osztrák tábornagy (1760–1836).

262. lap. *Friedrich Ludwig Hohenlohe:* porosz tábornok (1746–1818); részt vett az austerlitzi ütközetben.

262. lap. *Mihail Andrejevics Miloradovics:* orosz tábornok (1770–1825). Előbb Szuvorov vezérlete alatt harcolt a törökök és a lengyelek ellen, 1799-től pedig részt vett valamennyi francia háborúban.

262. lap. *Alekszej Andrejevics Arakcsejev:* orosz tábornok (1769–1834). I. Pál és I. Sándor cár mindenható kegyence volt. A reakciós politikai despotizmus és a durva katonai szellem korszakát teremtette meg. Különösen gyűlölték a katonai telepek miatt, ahol a parasztokat életfogytiglan és öröklődően katonának kényszerítették. A nép a „Szila" (erő) gúnynevet adta Arakcsejevnek.

265. lap. *Ignatyij Jakovlevics Przybyszewski:* az orosz hadsereg tábornoka. Az austerlitzi csata idején „letette a fegyvert", ezért hadbíróság elé állították és lefokozták.

267. lap. *Itt az a Toulon, amelyet oly régóta vár:* célzás arra, hogy Napóleon az angol kézben lévő Toulon ostrománál tűnt ki először, mint az ostromló francia sereg egyik ütegparancsnoka.

304. lap. *Louis Duport:* francia balett-táncos (1762–1853). 1803-tól Pétervárott élt.

308. lap. *Fjodor Vaszilljevics Rasztopcsin:* Pál cár kedvelt embere volt. 1812-ben őt nevezték ki Moszkva főkormányzójának és főparancsnokának. Szélsőségesen reakciós és különc magatartásáról volt híres (1763–1826).

308. lap. *Jurij Vlagyimirovics Dolgorukij:* Moszkva főparancsnoka volt Pál cár idejében (1740–1830).

309. lap. *Célzás Voltaire szavaira:* „Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer." (Ha nem volna Isten, fel kellene találni). Voltaire 1769-ben megjelent, „Epître á l'auteur du nouveau livre de trois imposteurs" című munkájából.

310. lap. *Alekszandr Lvovics Nariskin:* a császári színházak igazgatója volt (1760–1826).

311. lap. *Alekszandr Andrejevics Beklesov:* 1804 és 1806 között moszkvai főkormányzó volt (1745–1808).

312. lap. *Titus, Rhipheus, Caesar, Alkidák:* a Bagrationhoz írt rossz dicsőítő költeményt a görög-római történelem és mitológia hőseire célzó hasonlatokkal tűzdeli tele a vers szerzője.

321. lap. *XVI. Lajos francia király* (1754–1793). A francia forradalom idején a Konvent ítélete alapján lefejezték.

321. lap. *Maximilien Robespierre:* francia ügyvéd (1758–1794). A francia forradalom egyik vezéralakja lett és diktátori hatalommal intézte Franciaország sorsát. Elvhűsége és megvesztegethetetlensége nagy tekintélyt szerzett neki. A jakobinusok diktatúrájának bukása után kivégezték.

321. lap. *„Mais que diable allait il faire dans cette galère":* idézet Molière 1671-ben megjelent „Des fourberies de Scapin" (Scapin furfangjai) című művéből.

351. lap. *Madame de Souza:* francia írónő (1761–1836). „Amelie et Alphonse" (Amália és Alfonz) című regényét 1799-ben írta.

357. lap. *A novikovi időkben . . .:* N. I. Novikov orosz író (1744–1818) több újságot alapított. A szabadkőművesség terjesztése miatt várfogságra ítélték.

357. lap. *Martinisták:* orosz szabadkőműves-társaság volt Novikov idejében. A csoportot 1780-ban alapították; nevét L. C. de Saint Martin-ről, számos misztikus írásmű szerzőjéről kapta.

357. lap. *Kempis Tamás:* katolikus pap, misztikus egyházi író (1379–1471). Legfőbb művének címe: „De imitatione Christi." Magyarra először Pázmány Péter fordította 1600 körül.

368. lap. *Jean Paul Marat:* a XVIII. századvégi francia burzsoá forradalom idején egyike a kispolgárság legkiemelkedőbb forradalmi vezéreinek (1743–1793).

368. lap. *Jena és Auerstädt:* 1806. október 14-én folyt le a jenai ütközet, amelyben Napóleon nagy győzelmet aratott a porosz sereg fölött. A jenai csatával egyidőben Davout francia marsall Auerstädt mellett tönkreverte a porosz sereget.

369. lap. *George Dandin:* Molière 1668-ban írott vígjátékának hőse. George Dandin gazdag, felkapaszkodott paraszt, aki ostoba nagyravágyásból feleségül veszi egy tönkrement báró leányát. Felesége megcsalja, bolonddá teszi és végül olyan helyzetbe hozza, hogy még neki kell bocsánatot kérnie. Molière darabjában a felfuvalkodott, ostoba ember típusát gúnyolja ki.

375. lap. *Leontyij Leontyijevics Bennigsen:* orosz szolgálatban álló, német származású tábornok (1745–1826). Bennigsen részvevője volt az 1801. március 11-i palotaforradalomnak (I. Pál cár meggyilkolása). 1807-ben az orosz hadsereg főparancsnoka lett. A friedlandi ütközetben vereséget szenvedett, s a parancsnokságot ekkor Buxhöwdennek adta át. Az 1812-es háború idején Bennigsen az angolok segítségével elérte, hogy a vezérkar főnökévé nevezték ki. Minden lehető módon áskálódott Kutuzov ellen, jelentéseket írt, beleavatkozott katonai rendelkezéseibe, olykor meghiúsította ezeket a rendelkezéseket. 1812 novemberében Kutuzov követelésére eltávolították a hadseregből.

376. lap. *Az eylaui ütközet:* január végén, a Preussisch-Eylaunál vívott csatában az oroszoknak sikerült felborítaniok Napóleon egész tervét, de támadásra már

nem futotta az erejük, s ezért visszavonultak. Napóleon teljesen kimerült seregével még néhány napig Eylauban maradt, s a csatát – a valóságtól eltérően – saját győzelmének hirdette.

378. lap. *Alekszandr Alekszandrovics Prozorovszkij:* orosz tábornagy (1732–1809).

380. lap. *Interregnum:* az uralkodói jogok gyakorlásában beálló szünet; trónszünet.

393. lap. *Johann Gottfried Herder:* német író és filozófus (1744–1803). Kritikai munkásságával hozzájárult a német irodalom fejlődéséhez. Nézetei a maga korában haladók voltak, a népi művészetet tartotta a költészet természetes alapjának.

400. lap. *Nicolas Charles Oudinot:* francia tábornagy (1767–1847). Az austerlitzi és friedlandi ütközetben győzelmet aratott, Napóleon ezért hercegi rangra emelte. 1812-ben Oudinot fedezte a franciák visszavonulását. Napóleon bukása után behódolt XVIII. Lajosnak.

411. lap. *A tilsiti béke:* 1807. július 7-én I. Sándor cár és Napóleon Tilsitben találkozott és békét kötött. A békeszerződés értelmében Oroszország kénytelen volt Napóleon hódításait és császárságát elismerni, védő- és támadó szövetségre lépni vele, valamint csatlakozni az Anglia elleni gazdasági háborúhoz.

415. lap. *Preobrazsenszkij-ezred:* I. Péter cár gyermekkori „játék"-katonáiból alakult, híres moszkvai ezred. Nevét Preobrazsenszkoje falvától kapta, ahol Péter gyermekkorát töltötte. Itt játszópajtásaiból álló „katona"-csapatot vezényelt. A csapat tagjai felnőttek és igazi ezredet szerveztek belőlük. Ez a modernül kiképzett ezred több csatában – különösen a svéd háború idején – kitűnt bátorságával.

428. lap. *Mihail Mihajlovics Szperanszkij:* orosz államférfi (1772–1839). A XIX. század elején I. Sándor cár rendeletére reformtervezetet dolgozott ki, amelynek az volt az alapgondolata, hogy a feudális monarchiát a burzsoá viszonyok fejlődéséhez kell alkalmazni. A tervezet az akkori idők szempontjából haladó jellegű volt, éppen ezért a konzervatív földesurak erélyesen tiltakoztak ellene. Szperanszkij 1812-ben kegyvesztett lett és a cár egy időre száműzte. Szperanszkij száműzetése egyenes következménye volt annak, hogy I. Sándor végképp szakított ifjabb éveinek liberálisabb gondolkozásával és egészen a reakció útjára tért át.

428. lap. *Viktor Pavlovics Kocsubej:* orosz államférfi és diplomata (1768–1834). A 90-es évek elején jóbarátságba került a leendő cárral; 1801-ben I. Sándor uralomrajutása után szenátor lett, majd 1802-től két ízben belügyminiszter. Kocsubej államférfiúi tevékenysége során különböző belügyi bizottságokban működött és mindenkor a kiváltságos nemesi érdekek megőrzésére törekedett.

434. lap. *Charles-Louis Montesquieu:* francia szociológus és filozófus (1689–1755). Élesen bírálta korának politikai és társadalmi életét. A fejlődés törvényszerűségét, a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom különválasztásának szükségességét hirdette. Művei széles körben elterjedtek és igen népszerűek voltak; hozzájárultak a francia forradalom eszmei előkészítéséhez.

436. lap. *Gustav Rosenkampf:* jogász (1762–1832). 1803-tól 1822-ig a törvényelőkészítő bizottság tagja volt.

440. lap. *Illuminátusság:* az illuminátusok német csoportját 1766-ban Adam Weishaupt alapította. Ez összeesküvő jellegű szervezet volt, amelyben a tagok szigorúan alárendelték magukat a vezetőknek. A társaság titkos célját, a monarchikus rendszernek köztársaságival való felváltását csak a rend vezetői ismerték. A bajor kormány 1785-ben hivatalosan betiltotta az illuminátusok működését, befolyásuk azonban más szabadkőműves szervezetekben megmaradt. A szabadkőművesek hivatalos programjában az állt, hogy alárendelik magukat a kormányzatnak és politikai ügyekbe nem avatkoznak, egyes orosz szervezetekben azonban más irányzat is észlelhető volt. Egyes források szerint éppen a dekabristákhoz fűződő kapcsolatuk miatt tiltotta be működésüket 1825-ben I. Miklós cár.

443. lap. *Armand Augustin Louis de Caulaincourt:* francia tábornok és diplomata (1773–1827). Napóleon 1801-ben Pétervárra küldte, hogy Oroszország és Franciaország közeledéséről tárgyaljon. 1802-ben Napóleon főhadsegéde volt, 1807–1811-ben nagykövet Pétervárott, 1812-ben – hiába próbálván eltéríteni Napóleont az Oroszország elleni hadjárat tervétől – elkíséri őt erre a hadjáratra.

443. lap. *Az erfurti találkozó:* a poroszországi Erfurtban ment végbe 1808-ban I. Sándor cár és Napóleon találkozója. Ezen a találkozón megerősítették a tilsiti egyezményt és enyhítettek Poroszország sorsán. A cár megígérte, hogy nem avatkozik bele az európai ügyekbe, viszont Napóleon szabad kezet adott Oroszországnak Finnországgal, valamint a Duna menti török területekkel szemben.

443. lap. *Charles Joseph de Ligne:* belga tábornok, író, diplomata (1735–1814). Részt vett a hétéves háborúban, altábornaggyá nevezték ki. II. József osztrák császár meghitt barátja volt. Több évet töltött Oroszországban, elkísérte Nagy Katalint krími utazására; a cárnő az orosz hadsereg tábornagyává nevezte ki. Később is, mint magánember, többször járt Oroszországban.

456. lap. *Luigi Cherubini:* olasz származású zeneszerző, aki jelentős szerepet játszott a francia zene történetében (1760–1842). „Vízhordó" című operáját 1800-ban írta.

468. lap. *Mihail Leontyijevics Magnyickij:* orosz államférfi (1778–1855); Szperanszkij munkatársa, akinek bukása után száműzték. 1816-ban Arakcsejev támogatásával visszatért az állami szolgálatba. Szélsőséges reakciós és népbutító volt.

474. lap. *Boston:* a bridge-hez némileg hasonló kártyajáték.

527. lap. *John Field:* számos nocturno és más zenei alkotás szerzője. Dublinban született, 1804-ben Oroszországban telepedett le: „Orosz Field"-nek nevezték.

543. lap. *A skóciai szőnyeg:* a szimbolikus ábrákkal díszített skót szőnyeg fontos tartozéka volt minden szabadkőműves páholy berendezésének. A páholyok versenyeztek abban, hogy egy-egy ilyen szőnyeget a legrégibb és legtekintélyesebb szabadkőműves szervezetektől megszerezhessenek. Ugyancsak versengtek a szertartás-leírásoknak és az „akt"-oknak, azaz a rend alapszabályainak másolataiért is.

550. lap. *Az oldenburgi herceg:* I. Sándor cár nagybátyja volt. Napóleon 1810-ben egyszerűen bekebelezte az oldenburgi hercegséget. A herceg Napóleontól engedélyt kapott, hogy Erfurtba költözzék. Az oldenburgi herceg esete is siettette a szakítást Napóleon és I. Sándor között.

556. lap. *„Szegény Liza":* Karamzin orosz író (1766–1826) nagyon népszerű szentimentális regénye, amely 1792-ben jelent meg. (Egy parasztlány és egy nemesi ifjú szerelméről szól; amikor az ifjú elhagyta, Liza a tóba ölte magát.)

565. lap. *Nimfodora Szemjonova:* 1809-ben lépett színpadra; operaénekesnő volt, mégis a játékát csodálták legjobban.

A MÁSODIK KÖTETHEZ

7. lap. *Szárazföldi zárlat:* Napóleon 1806. november 21-én határozatot (dekrétumot) írt alá Berlinben, amelyben megtiltott mindenfajta kereskedelmi, postai és egyéb kapcsolatot Angliával és a hozzátartozó gyarmatokkal. Arra számított, hogy ezzel megtöri Anglia ellenállását és egész Európát gazdasági uralma alá hajtja. Sem a Napóleonnak alárendelt országok, sem szövetségesei nem folytathattak kereskedelmet Angliával. A tilsiti békeszerződés értelmében Oroszország is kötelezte magát, hogy megszünteti az angol áruk behozatalát és a gabonakivitelt Angliába. Noha a cári kormány a szerződésben vállalt kötelezettségnek általában csak formálisan tett eleget, a szárazföldi zárlat nagy gazdasági károkat okozott Oroszországnak.

7. lap. *Clement Vencel Lothar Metternich herceg:* osztrák államférfi (1773–1859); négy évtizeden át (1809-től 1848-ig) Ausztria külügyminisztere; az önkényuralom megingathatatlan, kegyetlen képviselője. Mint Ferenc császár bizalmi embere, körmönfont diplomáciával irányította az ellenségeskedő európai nagyhatalmakat. Az ő sugalmazására születtek meg az 1814–15-ös bécsi kongresszus határozatai. Ez a kongresszus volt hivatva helyreállítani Európa régi rendjét, az önkényuralmat. Metternich a Ferenc császártól kapott korlátlan hatalom birtokában intézte Ausztria belső ügyeit és gyűlölettel fordult a jogaiért küzdő Magyarország ellen. Az Európa-szerte feltörő forradalmi mozgalom azonban feltárta ennek a politikának a csődjét és Metternich a népharag elől kénytelen volt elmenekülni.

7. lap. *Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord:* francia püspök és diplomata (1754–1838). A francia forradalom idején angliai követ volt, Napóleon és a visszatért Bourbonok alatt külügyminiszter. Tehetséges, de elvtelen diplomata volt, aki minden kormányt kiszolgált és elárult.

11. lap. *Joséphine:* Napóleon első felesége (1763–1814). Első férjét, vicomte de Beauharnais-t a francia forradalom idején kivégezték. Joséphine-t 1796-ban vette feleségül az akkor még csak tábornok Bonaparte Napóleon. 1804-ben császárnévá koronázták, majd 1809-ben Napóleon elvált tőle.

11. lap. *Mária Lujza:* I. Ferenc osztrák császár leánya, Napóleon második felesége (1791–1847). Ferenc császárt a politikai helyzet kényszerítette arra, hogy ehhez a házassághoz beleegyezését adja, mert Napóleon sorozatos győzelmei meggyengítették az ellene szövetkezett uralkodókat. Mária Lujza esküvője Párizsban volt, 1810-ben.

11. lap. *Napóleon átkel a Nyemen folyón:* Tolsztoj természetesen a régi naptár szerint említi a történelmi adatokat. Az új naptár szerint Napóleon 1812. június 24-én kelt át a Nyemen folyón, augusztus 17-én vette be Szmolenszket, szeptember 7-én vívta meg a borogyinói csatát, szeptember 14-én vonult be Moszkvába, október 9-én kezdte meg a visszavonulást, november 25-e és 28-a között vitte vissza serege maradványait a Berezina folyón és Varsón áthaladva, december 19-én érkezett vissza Párizsba.

13. lap. *Louis Alexandre Berthier*: neuchâteli herceg, francia tábornagy (1753–1815). Az itáliai hadjárat idején, 1796-ban Napóleon legközvetlenebb segítőtársa lett. Az 1805-ös és 1812-es napóleoni háborúban a francia hadsereg vezérkari főnöke volt. Napóleon bukása után átállott a Bourbonok oldalára, majd Napóleon visszatérésekor, az ún. száznapos uralom idején öngyilkossággal vetett véget életének.

15. lap. *Alekszandr Dmitrijevics Balasov:* az orosz államtanács tagja (1770–1837). Rendőrminiszter volt 1810-től 1816-ig.

16. lap. *Nyikolaj Petrovics Szaltikov:* orosz tábornagy (1736–1816). Az államtanács és a minisztertanács elnöke volt 1812-ben.

16. lap. *Alexandre Jacques Bernard Lauriston:* 1811-ben francia nagykövet volt Pétervárott (1768–1828).

16. lap. *Alekszandr Szemjonovics Siskov:* orosz író és államférfi (1754–1841); a legreakciósabb nemesi rétegek ideológusa. Ő került a kegyvesztett Szperanszkij helyére.

17. lap. *Alekszandr Boriszovics Kurakin:* orosz diplomata (1752–1818). Párizsi nagykövet volt 1808-tól 1812-ig.

17. lap. *Mariet-Hugues-Bernard Bassano:* francia külügyminiszter (1763–1839).

20. lap. *Louis Nicolas Davout:* francia tábornagy (1770–1823). Részt vett valamennyi napóleoni hadjáratban. A borogyinói ütközet idején Bagration támadása Szemjonovszkojénál nagy veszteséget okozott Davout hadtestének. A moszkvai visszavonuláskor Davout az utóvédet vezényelte. A franciák vjazmai veresége után a tábornagyot leváltották.

22. lap. *Mamelukok:* az egyiptomi szultánok testőrsége, amely török és kaukázusi rabszolgákból állt. A XIII. század közepén a mamelukok megszerezték az uralmat Egyiptom fölött. Napóleon az 1798-as egyiptomi hadjárat idején meghódolásra kényszerítette őket. A mamelukok közül néhányat magával vitt és ezek 1814-ig testőrségében szolgáltak. Rusztánt is Egyiptomból hozta magával Napóleon.

22. lap. *Michel Duroc:* friauli herceg, francia tábornagy (1772–1813); Napóleon közeli híve; a bautzeni csatákból (1813) való visszavonulás közben, a császár közelében ágyúgolyó terítette le.

25. lap. *Botteni-öböl:* a Keleti-tenger északi nyúlványa Svédország és Finnország között.

26. lap. *Gustav Mauritz Armfelt:* svéd tábornok (1757–1814). Svédországból menekült és 1811-től orosz szolgálatban állott.

26. lap. *Mihail Bogdanovics Barclay de Tolly:* orosz hadvezér, az 1812-es honvédő háború hőse (1761–1818). Az I. nyugati hadsereg főparancsnoka volt 1812-ben. A Napóleon elleni harc vezetése azonban meghaladta Barclay de Tolly erejét, ezért I. Sándor cár a néptömegek nyomásának engedve, Kutuzovot nevezte ki főparancsnoknak. Kutuzov halála után, 1813-ban ismét Barclay de Tolly lett az orosz seregek főparancsnoka.

26. lap. *Karl Ludwig August Pfuel:* porosz tábornok. A napóleoni háborúk idején beállt az oroszok szolgálatába.

27. lap. *Jean-Baptiste-Jules Bernadotte:* Franciaország marsallja (1763–1844). XIII. Károly svéd király örökbe fogadta. 1818-ban Bernadotte XIV. Károly néven svéd király lett.

28. lap. *Jean-Baptiste Bessières:* istriai herceg, francia tábornagy (1768–1813). 1812-ben a gárda és a lovashadtest parancsnoka volt.

29. lap. *A poltavai út:* I. Péter cár 1709-ben Poltavánál megsemmisítő csapást mért a legyőzhetetlen hadvezérnek hitt XII. Károly svéd királyra.

32. lap. *Drisszai tábor:* az orosz hadsereg megerősített állása a Nyugati-Dvina mellékfolyója, a Drissza mellett. A tábort I. Sándor jóváhagyásával katonai tanácsadója, a porosz Pfuel tábornok építette. A haditerv szerint Barclay de Tolly 1. orosz hadseregének a drisszai táborhoz kellett vonulnia és ott feltartóztatnia a napóleoni hadsereg főerőit. Barclay de Tolly azonban elhagyta Drisszát, mert könnyen bekeríthetőnek vélte.

36. lap. *Pjotr Mihajlovics Volkonszkij:* orosz tábornagy (1776–1852), I. Sándor cár közeli híve. 1810-ben főszállásmester volt, 1814-től az udvar és a cári család birtokainak minisztere.

36. lap. *Philippe Paulucci:* olasz hadsegéd (1779–1849); a francia hadseregben szolgált. 1807-től 1829-ig orosz szolgálatban állott.

37. lap. *Ludwig Justus Wolzogen:* porosz tábornok (1774–1845). Az orosz hadseregben szolgált 1807-től, mint vezérkari tiszt. 1815-ben újra visszalépett porosz szolgálatba.

38. lap. *Alekszej Petrovics Jermolov:* orosz tábornok, az 1812-es honvédő háború hőse (1772–1861); Szuvorov és Kutuzov harcostársa. 1812-ben az 1. nyugati hadsereg vezérkari főnöke, majd a borogyinói ütközet után az egyesült 1. és 2. hadsereg főparancsnoka lett.

41. lap. *Alexandre Michaud de Borretour:* a szardíniai csapatok hadmérnöke, aki orosz szolgálatba lépett (1771–1841).

49. lap. *Nyikolaj Nyikolajevics Rajevszkij:* orosz tábornok, az 1812-es honvédő háború hőse (1771–1829). Mint hadosztályparancsnok, hősiesen védelmezte Szmolenszket. Malojaroszlavecánál Dohturovval hatalmas győzelmet aratott a napóleoni

hadsereg felett. Részt vett továbbá a krasznojei ütközetben és a külföldi hadjáratokban. Rajevszkijt baráti kapcsolat fűzte Puskinhoz és a dekabristákkal is rokonszenvezett.

50. lap. *Thermopylae:* hegyszoros Görögországban. Itt ütköztek meg időszámításunk előtt 480-ban a görög és perzsa seregek. Leonidas spártai király meg akarta akadályozni Xerxes perzsa hadainak beözönlését Görögországba, de árulás folytán háromszáz harcosával együtt elpusztult Thermopylae-nél.

54. lap. *Andrej Ivanovics Oszterman:* orosz államférfi (1686–1747). Mint emigráns német, I. Péter cár szolgálatába szegődött, s csakhamar fontos állásba került. Erzsébet cárnő alatt kegyvesztett lett és Szibériába száműzték. Leánya Tolsztoj tábornokhoz ment feleségül, ilyen módon viselték utódai az Oszterman-Tolsztoj családnevet. A regényben szereplő Oszterman-Tolsztoj gróf is ennek a családnak leszármazottja volt.

59. lap. *Homeopata:* a ma már teljesen elavult orvosi irány, a homeopátia követője. A homeopátia elve az, hogy a betegséget egy hozzá hasonló, de erősebb kóros állapottal (hasonlót hasonlóval) kell legyőzni. Ez az ún. „hasonszenvi gyógymód". A görög *homoios* szó „hasonló"-t jelent.

65. lap. *Szent Szinódus:* a legfelső egyházi szerv, amely a cári Oroszországban a pravoszláv egyházat irányította. A Szinódust 1721-ben, I. Péter uralkodása idején hozták létre, hogy az egyházat teljesen alárendeljék az államnak. A Szinódusban a cár mindenkor képviseltette magát a főügyész által. Ez a nagy hatáskörrel rendelkező intézmény a népbutítás és a reakció hatékony eszköze volt.

65. lap. *Orárion (orarium):* a miseruha kiegészítő része, tenyérnyi széles, hosszú, díszes szalag (a római katolikus egyházban: stóla).

77. lap. *Cár-ágyú:* ágyú-óriás, amelyet 1488-ban öntöttek. Mint történeti érdekességet, ma is őrzik a Kremlben.

79. lap. *Etats généraux:* országgyűlés, ahol az egész nemzet képviselői üléseztek, tehát a főpapság, a nemesség és a harmadik rend (azaz a polgárság).

79. lap. *Contrat Social:* „Társadalmi szerződés". Rousseau 1762-ben megjelent híres műve. Ebben fejtette ki idealista államelméletét, amely szerint a szabadnak született ember önként lépett társadalmi szövetségre többi embertársával, hogy a természetes szabadság helyébe megszerezze a polgári szabadságot és a magántulajdonnak az állam által biztosított jogát.

82. lap. *Szergej Nyikolajevics Glinka:* orosz író és újságíró (1776–1847). Ő adta ki 1808 és 1824 között a „Russzkij Vesztnyik" (Orosz Hírnök) című folyóiratot, amely 1812-ben hasábjain erélyes harcot folytatott a főnemesség körében uralkodó francia befolyás ellen.

88. lap. *Konsztantyin Kszaverjevics Ljubomirszkij:* I. Sándor cár szárnysegéde (1786–1870).

88. lap. *Vagyiszlav Kszaverjevics Branyickij:* szenátor (1782–1843). I. Sándor szárnysegéde volt 1812-ben.

88. lap. *Vlockij:* I. Sándor cár hadsegéde.

90. lap. *Voltaire-szék:* magas támlájú karosszék.

93. lap. *Konc:* az írópapiros csomagolásánál használt kifejezés. Régebben 24 összehajtott és egymásba rakott ívet neveztek koncnak. Ennél nagyobb egység a rizsma.

108. lap. *Plutarchos:* görög történetíró (kb. i. u. 46–120 között). „Párhuzamos életrajzok" című főművében a görög és római történelem egy-egy kimagasló alakjának élet- és jellemrajzát állította szembe egymással.

109. lap. *Frondőrködés:* a fronde-párt hívei társadalmi mozgalmat indítottak Franciaországban, a XVII. század közepén a megszilárdult abszolutizmus, különösen Mazarin bíboros politikája ellen. A mindennapi életben frondőrködés alatt azt a személyes okok indította ellenzékieskedést értjük, amely csak a részletekkel elégedetlen, de a fő célkitűzésekkel egyetért.

110. lap. *Joconde:* Henri La Fontaine francia író (1826–1898) sikamlós tárgyú elbeszélése.

148. lap. *Vaszilij Lvovics Puskin:* orosz költő (1770–1830), a nagy Alekszandr Szergejevics Puskin nagybátyja.

148. lap. *Charon bárkája:* a görög mitológiában Charon az alvilág révésze volt, aki bárkájában átszállította a holtakat a Styx folyón a túlvilágra. A halottak szájába a görögök kis pénzdarabot (obulus) tettek, hogy megfizessék Charonnak a révpénzt.

150. lap. *Jeanne d'Arc:* az orléansi szűz, a franciák nemzeti hősnője (1412–1431). Egyszerű parasztlány volt, de különös hivatásérzettől hajtva Orléansba ment, a védősereg élére állt, s az ostromló angolokat elűzte a vár alól. Később fogságba esett, s az angolok Rouen városában, boszorkánysággal vádolva, megégették.

151. lap. *Pjotr Hrisztyianovics Wittgenstein:* orosz hadvezér (1768–1842). Az 1812-es honvédő háború idején azt a hadtestet vezényelte, amely a Pétervárra vezető utat fedezte. A lassú és határozatlan Wittgenstein a franciák visszavonulása idején több katonai hibát követett el. Kutuzov halála után egy ideig főparancsnok volt, de ezt a tisztet nem tudta megfelelően betölteni, ezért Barclay de Tollyt állították a helyére.

167. lap. *Paiszij Szergejevics Kajszarov:* Kutuzov segédtisztje (1783–1844), hadseregtábornok 1812-ben.

168. lap. *Szergej Nyikiforovics Marin:* I. Sándor hadsegédeként szolgált (1775–1813). Költő volt, akit paródiái és gúnyversei tettek ismertté.

168. lap. *Gavril Vasziljevics Gerakov:* a pétervári első tisztiiskola történelemtanára (1775–1838). Számos hazafias szellemű, de gyenge művet írt. Marin verse Gerakovot gúnyolta ki: valóságos jóslat volt, amely beteljesedett Gerakovon. A vers tartalma kb. ez: Sokat írsz még ezután is, s olvasóid halálra kacagják magukat rajtad. A kadétiskolának leszel tanára, s örökre megmaradsz kapitánynak.

175. lap. *Karl Clausewitz:* porosz tábornok, nagy katonai teoretikus (1780–1831). Legfőbb képviselője volt a reakciós porosz katonai ideológiának; ő teremtette meg a hadsereg politikai „semlegességének" elméletét. 1812–1814-ben orosz szolgálatban állott.

179. lap. *Louis-François de Beausset:* Napóleon udvari embere, író (1770–1835).

180. lap. *A salamancai csata:* Napóleon tábornagya, Marmont 1812. július 22-én a spanyolországi Salamanca mellett súlyos vereséget szenvedett Wellington angol hadvezértől.

181. lap. *Sixtusi Madonna:* Rafael híres festménye, a drezdai képtárban őrzik.

181. lap. *Bilboquet:* játékszer, amely egy hálóval ellátott, felül hegyes, alul lapos pálcából és egy fonállal hozzáerősített fagolyóból áll. A feldobott golyót a hálós pálcával kell elkapni.

183. lap. *Michel Ney:* Elchingen hercege, francia tábornagy (1769–1815). Végigharcolta Napóleon valamennyi hadjáratát. Napóleon lemondása után meghódolt a Bourbonoknak, később azonban, noha XVIII. Lajostól magas rangot kapott, ő segítette újra Napóleont hatalomra. Napóleon bukása után Ney-t halálra ítélték, majd agyonlőtték.

183. lap. *Louis Friant:* francia tábornok (1758–1829). Részt vett Napóleon valamennyi hadjáratában.

183. lap. *Maurice Etienne Gérard:* francia tábornagy (1773–1852).

185. lap. *Voltaire:* a francia felvilágosodás korszakának legjelentősebb írója, a feudalizmus és a katolikus egyház elleni küzdelem bátor harcosa (1694–1778).

185. lap. *Szent Bertalan-éj:* 1572. augusztus 23-ról 24-re virradó éjjelen mészárolták le Párizsban a hugenottákat (francia reformátusok). A véres tett értelmi szerzője Medici Katalin volt, IX. Károly király anyja.

188. lap. *Jean Rapp:* francia tábornok, Napóleon hadsegéde (1772–1821).

188. lap. *Nicolas de Corvisart-Desmarets:* híres francia orvos, Napóleon orvosa (1755–1821).

203. lap. *Michel Claparède:* francia tábornok (1774–1841).

206. lap. *Alexander Friedrich von Württemberg:* a württembergi herceg (1771–1835). I. Sándor cár nagybátyja volt anyai ágon. 1800-ban orosz szolgálatba lépett.

207. lap. *Murat elfogásának híre:* ez a jelentés hamisnak bizonyult. Bonami tábornokot fogták el. Amikor a mellének szegzett orosz szuronyt megpillantotta, így kiáltott fel: „Én vagyok a király!" Így terjedt el a nápolyi király, Murat elfogatásának hamis híre.

221. lap. *Szofizma:* ál-okoskodás; szántszándékkal hazugul felépített következtetés, amely forma szerint helyesnek látszik, de a valóságban a fogalmak kétértelműségét használja fel.

227. lap. *Saragossa ostroma:* a spanyolok két hónapon át, 1808 júniusától augusztusig sikeresen védték a hevenyészve megerősített Saragossát, majd decemberben is, amikor új ostrom indult a város ellen. Amidőn a fanciáknak végre sikerült behatolniok Saragossába, minden házat úgyszólván külön-külön, ostrommal kellett elfoglalniok.

230. lap. *A friedlandi csata:* 1807. június 14-én a kelet-poroszországi Friedlandnál Napóleon győzelmet aratott a Bennigsen parancsnoksága alatt egyesített orosz-porosz hadsereg fölött.

235. lap. *Jézus-társaság:* katolikus papi rend (jezsuiták). Loyolai Szent Ignác alapította 1534-ben, azzal a céllal, hogy a protestantizmus ellen harcoljon és megszilárdítsa a pápai hatalmat. A jezsuita rend, amely céljának elérésére bármilyen eszközt megengedhetőnek tartott, a pápai politika terveinek titkos végrehajtója lett minden országban. 1820-ban kitiltották Oroszországból.

275. lap. *Vaszilij Blazsennij-templom:* az orosz népi építőművészet remeke a moszkvai Vörös téren. 1555–1560 között építették a kazanyi tatár kán fölött aratott győzelem emlékére.

279. lap. *Kitaj-gorod:* Moszkva egyik régi külvárosa. Szó szerint: kínai város.

279. lap. *Ukáz:* a cári rendeletet nevezték így a forradalom előtti Oroszországban.

282. lap. *Szangvinikus:* élénk, vérmes, szenvedélyes ember.

297. lap. *Merénylet Napóleon ellen:* 1809. október 12-én Napóleon a schönbrunni palota előtt a gárdát szemlélte, amikor egy német fiatalember törrel megtámadta. A merénylőt elfogták és másnap agyonlőtték.

305. lap. *François Talma:* kiváló francia színész (1763–1826).

305. lap. *Catherine Joséphine Duchesnois:* francia drámai színésznő (született 1780 körül, meghalt 1835-ben).

305. lap. *Robert Joseph Potier:* francia jogtudós (1699–1772).

305. lap. *Sorbonne:* a híres párizsi egyetem, melyet 1254-ben Robert de Sorbon (1201–1270), Szent Lajos udvari káplánja alapított.

337. lap. *Alekszandr Ivanovics Kutajszov:* orosz tábornok (1784–1812), a borogyinói ütközetben esett el.

359. lap. *Ivan Velikij:* a moszkvai Nagy Iván harangtorony a Kremlben.

369. lap. *Frola és Lavra:* két testvér, Florus és Laurus mártírhalált halt Diocletianus császár uralma idején. Mindkettő a pravoszláv egyház szentjei sorába tartozott. Az orosz parasztok a lovak védőszentjeként tisztelték őket és gyakran emlegették nevüket.

397. lap. *Karl Fjodorovics Bagovut:* az orosz hadsereg tábornoka (1761–1812). Az 1812-es honvédő háború idején Barclay de Tolly hadseregében a 2. gyalogos hadtest parancsnoka volt.

398. lap. *Parallelogramma:* négyszög, amelynek szemközti oldalai párhuzamosak.

401. lap. *Ivan Alekszejevics Jakovlev:* kapitány (1767–1848), Alekszandr Ivanovics Herzen, a nagy orosz forradalmi demokrata író és filozófus (1812–1870) apja.

401. lap. *Ivan Vasziljevics Tutolmin:* vezérőrnagy (1751–1815); a moszkvai katonai nevelőintézet igazgatója.

404. lap. *Agaton-Jean-François Phain:* Napóleon titkára (1778–1837), aki megírta az 1812-es hadjárat történetét.

415. lap. *Eugène Beauharnais:* Napóleon mostohafia (1781–1824). Napóleon 1805-ben a milánói dómban magát Itália királyává koronázta, helyettesévé pedig mostohafiát nevezte ki, alkirály címmel. Az 1812-es hadjárat idején a francia hadsereg negyedik hadtestének parancsnokává nevezték ki Eugène Beauharnais-t.

419. lap. *Ivan Szemjonovics Dorohov:* orosz tábornok (1762–1815), a Napóleon elleni partizánharcok híres hőse.

420. lap. *Alekszandr Szamojlovics Figner:* százados; a partizánosztagok egyik legdicsőbb parancsnoka (1787–1813).

420. lap. *Alekszandr Nyikitics Szeszlavin:* orosz tábornok (1780–1858). Mint partizánosztag-parancsnok, nagy hírnévre tett szert.

424. lap. *Madame de Staël;* francia írónő (1766–1817); Neckernek, XVI. Lajos híres pénzügyminiszterének leánya, a „Corinna" című regény és más művek szerzője. Elkeseredett ellensége volt Napóleonnak, aki kitiltotta Párizsból, majd száműzte Franciaországból. Így került Madame de Staël 1812-ben Pétervárra, ahol I. Sándor cár igen szívélyesen fogadta. Amikor Kutuzovot főparancsnokká nevezték ki, madame de Staël elsőnek sietett kifejezni meleg szerencsekívánatait és megjósolta Kutuzov győzelmét.

425. lap. *Georges Mouton:* Lobau grófja, francia tábornok (1770–1838).

431. lap. *En quarte, en tierce, prime:* vívó-kifejezések (kvart, terc, prim).

431. lap. *Guerillák:* spanyol partizánok, akik különösen a Napóleon ellen vívott partizánháborúban (1808–1814) tűntek ki.

433. lap. *Gyenyisz Vasziljevics Davidov:* orosz költő és katonai író, az 1812-es honvédő háború hőse, a Napóleon elleni partizánmozgalom egyik kezdeményezője (1784–1839). A fiatal huszárezredes Kutuzov hozzájárulásával mintegy kétszáz főnyi huszár-, illetve kozákosztagot szervezett és megkezdte tevékenységét Gzsatszktól délre, az ellenség hátában. Később kapcsolatba lépett az önkéntes parasztosztagokkal, segítségükkel sikeres támadásokat hajtott végre a franciák ellen. Davidov a partizánháborúban szerzett gazdag tapasztalatait „A partizántevékenység elméletének vázlata" című munkájában foglalta ösze.

434. lap. *Vaszilisza Kozsina:* a szmolenszki kormányzóságból származó parasztasszony, az 1812-es partizánháború egyik hőse.

452. lap. *Fuga:* többszólamú zenemű, amelyben a téma végigvonul az összes szólamokon.

456. lap. *Andoche Junot:* Abrantès hercege, francia tábornagy (1771–1813).

460. lap. *Katorga:* kényszermunka.

491. lap. *Matvej Ivanovics Platov:* orosz tábornok, a doni kozákok atamánja (1751–1818); az 1812-es honvédő háború egyik legnépszerűbb hőse volt.

518. lap. *Colosseum:* hatalmas amfiteátrum romjai Rómában. Építését Vespasianus császár kezdte meg és Titus fejezte be időszámításunk után 80-ban.

527. lap. *Photius:* a novgorodi kolostor főnöke volt (1792–1838). Az ortodox pravoszláv egyház reakciós elveinek nevében 1820-ban hajszát indított a szabadkőművesek, a Biblia-társaság és minden olyan mozgalom ellen, amely akárcsak kis mértékben is liberálisnak volt nevezhető, vagy nem volt feltétlen híve a fennálló rendnek és az ortodox egyháznak. Hajszája később tisztán személyi harccá fajult A. N. Golicin herceg ellen, aki akkor vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. 1824-ben Golicin herceg meg is bukott.

527. lap. *Friedrich Wilhelm Schelling:* filozófus, a XVIII. század végi és a XIX. század eleji német idealizmus egyik képviselője, a materializmus és a tudomány esküdt ellensége, a vallás élharcosa (1775–1854). Filozófiájának célját abban látta, hogy megszilárdítsa az Istenbe vetett hitet. Politikai téren Schelling a korlátlan királyi hatalom híve volt.

527. lap. *François-René de Chateaubriand:* francia író és államférfi (1768–1848). Fiatalkorában rokonszenvezett a forradalmi eszmékkel, de később szélsőséges királypárti lett és a katolicizmus buzgó híve. A francia irodalomban úttörője és megalapozója volt a romantikus irányzatnak. Főbb művei: „Atala" „René", „A keresztsénység szelleme", „A vértanúk".

527. lap. *Johann Gottlieb Fichte:* a XVIII. század végének és a XIX. század elejének tekintélyes német idealista filozófusa (1762–1814). Fichte a szubjektív idealizmus alapján állott, vagyis az egyes egyén érzeteit, képzeteit, tudatát tekintette minden létező alapjának.

528. lap. *Szent Szövetség:* Párizsban jött létre 1815-ben Napóleon leverése után I. Sándor orosz cár, I. Ferenc osztrák császár és III. Frigyes Vilmos porosz király között. A szövetség a reakció védőbástyája, célja minden haladó, forradalmi mozgalom elfojtása volt.

528. lap. *Miszticizmus:* hit a titokzatosságban, a természetfelettiben, az isteniben, az érzékfelettiben; hit annak a lehetőségében, hogy az ember közvetlenül érintkezhetik a „természetfeletti" erőkkel; lényeges és elválaszthatatlan eleme valamennyi vallásnak. A miszticizmus a tudomány ellensége; a reakciós ideológusok a tudományos világnézet elleni harcban a tömegek félrevezetésére használják fel.

532. lap. *Caius Julius Caesar:* római hadvezér és diktátor (i. e. 100–44).

532. lap. *Nagy Sándor:* az ókori világ legnagyobb hadvezére és államférfia, Makedónia királya (i. e. 356–323).

536. lap. *Laokoon:* mondabeli trójai pap. Tízévi ostrom után a görög hajóhad színleg elvonult Trója alól és egy óriási falovat hagyott a parton, amelyben katonák rejtőztek. A trójaiak a falovat áldozati ajándéknak vélték és be akarták vinni a várba. Laokoon megsejtette a cselt és tiltakozott a faló bevitele ellen. Ekkor a tengerből kígyók kúsztak elő és Laokoont két fiával együtt megfojtották. A jelenetet ókori szoborcsoport örökíti meg, amelyet a Vatikánban őriznek.

536. lap. *Kámea:* domborúan vésett ékkő.

564. lap. *Szemjonovszkij-ezred:* I. Péter cár gyermekkori „játék"-katonáiból alakult, híres moszkvai ezred, amely csakúgy, mint a Preobrazsenszkij-ezred, mindenkor kitűnt bátorságával és a cár iránti hűségével. Az ezredet 1820-ban feloszlatták, mert fellázadt új, németszármazású ezredparancsnokának, Schwarznak kegyetlen szigorúsága ellen. I. Sándor cár kemény kézzel törte le a lázadást, amelyben sok orosz történetíró az 1825-ben kitört dekabrista felkelés előhírnökét látta. A Szemjonovszkij-ezred 1823-ban újra gárdaezred lett.

564. lap. *Johannes Gossner:* német katolikus pap, a miszticizmus híve (1773–1858). Münchenben egész csoport alakult körülötte, de innen távoznia kellett. 1820-ban meghívták Pétervárra, a Golicin herceg alapította Biblia-társaság igazgatójának.

564. lap. *Biblia-társaság:* az orosz Biblia-társaságot A. N. Golicin herceg alapította 1812-ben Pétervárott. A társaság készítette a Biblia első orosz fordítását. Amikor Photiusnak sikerült elérnie, hogy Golicint felmentsék oktatásügyi miniszteri állásától, a Biblia-társaság elvesztette politikai jelentőségét. I. Miklós 1826-ban megszüntette a társaságot, de 1831-ben jóváhagyták egy politikamentes Biblia-társaság megalakítását, amely 1917-ig folytatta működését.

564. lap. *Jekatyerina Filippovna Tatarinova:* (1783–1856). Misztikus szektát ala-

pított 1817-ben Péterváron. Tatarinovának egy ideig befolyása volt I. Sándor cárra. A szekta 1837-ben oszlott fel, amikor Tatarinovát egy istenhátamögötti kolostorba száműzték.

566. lap. *Barbara Juliane Krüdener:* rigai születésű bárónő, hírhedt jósnő (1764–1825). 1807-ben szakított az előkelő társasággal és a miszticizmusnak szentelte magát. Az volt a meggyőződése, hogy az ő hivatása a világ újjáalakítása. 1815-ben Badenben megismerkedett I. Sándorral és egy ideig nagy befolyásra tett szert nála. 1817-ben Oroszországba utazott, de akkor már kiesett a cár kegyeiből.

566. lap. *Karl Eckhardthausen:* német misztikus író (1752–1803).

566. lap. *Franz Schwarz:* német származású ezredes. I. Sándor cár a Szemjonovszkij-ezred parancsnokává nevezte ki. Olyan kegyetlenül bánt alárendeltjeivel, hogy az ezredben lázadás tört ki.

568. lap. *Jemeljan Ivanovics Pugacsov:* orosz szabadsághős, az 1773–1775-ös parasztfelkelés kozák vezére (1741–1775). A felkelés kezdetén sikereket ért el, több várost elfoglalt, később azonban elfogták és Nagy Katalin cárnő parancsára Moszkvában kivégezték.

568. lap. *Tugendbund (Erényszövetség):* 1808-ban alapított német egyesület. Bevallott célja a hazafiasság ápolása volt, de voltaképpen a francia igát akarta lerázni. Napóleon 1809-ben feloszlatta, de a szövetség titokban folytatta működését és nagy népszerűségre tett szert.

573. lap. *Szillogizmus:* logikai következtetés, amely két előzményből és a következtetésből áll.

574. lap. *Jean-Charles-Leonard Sismondi:* svájci közgazdász és történetíró; a kispolgárság ideológusa (1773–1842).

574. lap. *Jean-Jacques Rousseau:* a XVIII. század egyik legnagyobb felvilágosító írója és politikai gondolkodója (1712–1778). Igen nagy szerepe volt az 1789-es francia polgári forradalom eszmei előkészítésében. Noha a kispolgárság ideológiáját képviselte, nemcsak a forradalom előtti feudális elnyomás ellen küzdött, hanem a burzsoá kizsákmányolás ellen is.

577. lap. *Mucius Scaevola:* római hazafi; a monda szerint a Rómát ostromló (i. e. 507-ben) Porsena etruszk királyt meg akarta ölni; a merénylet nem sikerült, elfogták, s hogy törhetetlen bátorságát bizonyítsa, jobb kezét az áldozati tűzön elégette.

579. lap. *Edward Gibbon:* angol polgári történetíró (1737–1794). Főműve: „A római birodalom bukása".

579. lap. *Henry Thomas Buckle:* angol liberális burzsoá történetíró és szociológus (1821–1862).

580. lap. *XIV. Lajos:* francia király (1638–1715). Uralkodása az abszolút monarchia fénykora volt.

580. lap. *XVIII. Lajos:* (1755–1824). XVI. Lajos öccse. Napóleon bukása után, a restauráció korszakában francia király.

580. lap. *Heinrich Friedrich Stein:* porosz miniszter (1757–1831). Napóleon kiűzte Németországból. 1809–1812-ben Oroszországban élt.

580. lap. *Bécsi kongresszus:* 1814 szeptemberében, a napóleoni birodalom összeomlása után ült össze és 1815 júliusában ért véget. A kongresszuson részt vett több európai uralkodó és 216 küldött. Oroszország vitte a vezetőszerepet, mivel döntő része volt Napóleon hatalmának szétzúzásában. A kongresszus alapvető célja a feudális rend, a Napóleon által leigázott dinasztiák és államok visszaállítása, valamint a forradalmi mozgalmak elfojtása volt. Második feladatának azt tűzte ki, hogy tartós biztosítékot teremtsen a Bonaparte-rezsim újjászületése és Európa újabb leigázásának kísérlete ellen, továbbá, hogy Napóleon legyőzőinek területi követeléseit kielégítse, újra felossza Európát és a gyarmatokat. A kongresszus, mivel a feudális-arisztokrata reakció érdekeit szolgálta, egyáltalán nem vette figyelembe sem a népek nemzeti függetlenségi törekvéseit, sem pedig a néprajzi határokat. Az európai nagyhatalmak ezúttal először kötöttek olyan általános szerződéseket, amelyek hosszú időre meghatározták az államok határait.

582. lap. *Pierre Lanfrey:* francia történész és közíró (1828–1877).

582. lap. *Georg Gottfried Gervinus:* német polgári irodalomtörténész és történetíró (1805–1871).

582. lap. *Friedrich Schlosser:* német történetíró (1776–1861). A történelem professzora volt a heidelbergi egyetemen.

587. lap. *XI. Lajos:* francia király (1423–1483).

588. lap. *Rajnai Szövetség:* Napóleon 1806-ban hozta létre a régi német birodalom államainak ezt a szövetségét, amelyhez lassanként valamennyi német állam csatlakozott, csak Poroszország nem. A szövetség Napóleon fennhatósága alatt állt, a szövetség hadseregeivel is ő rendelkezett. A szövetség 1813-ban felbomlott.

589. lap. *Konvent:* a XVIII. századbeli francia polgári forradalom legfelső törvényhozó testülete, amelyet a népi felkelés eredményeképpen 1792. augusztus 10-én hoztak létre. Az 1794. július 27-i (thermidor 9-i) államcsíny a Konventet kiragadta a jakobinusok kezéből és az ellenforradalmárok hatalmi eszközévé tette.

589. lap. *Direktórium:* a polgári Franciaország vezető hatalmi szerve (kormányzó testülete) az 1795 októberétől 1799 novemberéig terjedő átmeneti időszakban, a thermidori konventtől Bonaparte Napóleon államcsínyéig. A Direktórium politikája a nagyburzsoázia érdekeinek védelmét szolgálta, azonban gyengén működött és az elégedetlen nagyburzsoázia erősebb államhatalmat követelt. Az 1799. november 9-i (brumaire 18-i) államcsíny a Direktóriumot konzulsággal váltotta fel, Napóleon vezetésével.

589. lap. *IV. Iván:* III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem fia, az első orosz cár, a XVI. század jelentős államférfia (1530–1584). Urakodása az orosz történelem fontos szakasza. Az ő idejében az orosz állam felszámolta a feudális szétdaraboltság maradványait és egységes, szilárd állammá lett.

589. lap. *I. Károly (Stuart):* angol király (1600–1649). Önkényes uralkodása és a törvénytelenül kivetett adók miatt polgárháború tört ki, melynek során Károlyt elfogták és kivégezték.

589. lap. *X. Károly:* francia király, a lefejezett XVI. Lajos testvére (1756–1836). XVIII. Lajos utóda lett 1824-ben, de az 1830-as polgári forradalom letaszította a trónról.

589. lap. *Lajos Fülöp:* francia király (1773–1850). A júliusi forradalom után, X. Károly lemondásával került trónra. 1830-tól 1848-ig uralkodott. A párizsi februári forradalom buktatta meg.

589. lap. *III. Napóleon:* Bonaparte Napóleon unokaöccse (1808–1873). Az 1848-as forradalom bukása után a francia köztársaság elnöke volt, majd 1851 végétől államcsínnyel Franciaország császárává kiáltatta ki magát. Az 1870-es porosz–francia háború – Franciaország veresége – után megfosztották a tróntól. 1873-ban halt meg Angliában.

591. lap. *Pierre-Augustin Beaumarchais:* kiváló francia drámaíró (1732–1799). Két darabjában is szereplő hőse, Figaro, a furfangos borbély a vígjáték- és operairodalomból egyaránt közismert.

591. lap. *Andrej Mihajlovics Kurbszkij:* orosz herceg (1528–1583), a hűbéri nemesség ideológusa, aki IV. (Rettegett) Iván uralkodása idején a bojárság rendkívüli előjogainak fenntartásáért harcolt és szembehelyezkedett a cár önkényuralmi politikájával. 1564-ben a Livóniában harcoló orosz hadsereg vezére volt, de Litvániába szökött, ahol az ellenséges sereg egyik parancsnokává tették meg. Kurbszkij művei megmutatják a reakciós bojárság harcát az orosz központosított állam megerősítése ellen.

591. lap. *Gottfried Bouillon:* az első kereszteshadjárat vezére (kb. 1060–1100 között).

591. lap. *Amiensi (Remete) Péter:* szerzetes (kb. 1050–1115 között); neki tulajdonítják a kereszteshadjáratok kezdeményezését.

591. lap. *Minnesänger:* XII–XIII. századbeli német lovagi dalnok-költők. Költészetükre erősen hatott a népdal.

594. lap. *A franciák III. Napóleon parancsára Mexikóba mentek:* III. Napóleon 1863-ban hadjáratot indított Mexikó ellen. 1863. június 10-én elfoglalta a fővárost. Kívánságára Mexikó császára Miksa osztrák főherceg, I. Ferenc József öccse lett. Amikor véget ért az amerikai polgárháború, az Egyesült Államok kormánya felszólította a francia császárt, hogy hagyja el Mexikót. III. Napóleon engedett az erélyes nyomásnak és 1867 márciusában kivonult csapataival az országból.

594. lap. *Otto von Bismarck:* német államférfi és diplomata (1815–1898). Ő készítette elő az 1864-es porosz–osztrák és az 1870-es porosz–francia háborút, amely a poroszok győzelmével végződött. A német államokat egy birodalomba egyesítette.

613. lap. *Isaac Newton:* nagy angol matematikus és fizikus (1634–1727), a nehézkedési erő törvényének felfedezője.

614. lap. *Johannes Kepler:* nagy német csillagász, az új, tudományos világnézet harcosa (1571–1630). Kopernikus tanításainak nyomán ő volt a bolygók mozgástörvényeinek felfedezője.

614. lap. *Nikolaus Kopernikus:* nagy lengyel csillagász (1473–1543). Ő fedezte fel először, hogy a naprendszer központja a nap és hogy a föld meg a többi égitest a nap körül kering.

614. lap. *Kozmográfia:* a világegyetem látható részének leírása; általános ismeretek a csillagászatból és a fizikai földrajzból.

614. lap. *Ptolemaios:* görög csillagász, matematikus és geográfus (i. sz. 150 körül). A „Ptolemaiosi világok" néven ismerik Ptolemaios elméletét, amely szerint a föld mozdulatlan központja a világűrnek, a nap és az égitestek pedig a föld körül keringenek.

623. lap. *Candide:* Voltaire 1759-ben megjelent filozófiai elbeszélése, melynek teljes címe: „Candide vagy az optimizmus". A történet azt a felfogást csúfolja ki, amelyet Leibniz így fejezett ki: „Ez a mi világunk a legjobb minden lehetséges világ között." Egyik írásában Rousseau is magáévá teszi ezt a felfogást, de a „Candide" meséje alaposan rácáfol.

TARTALOM

HARMADIK KÖNYV

Első rész 7
Második rész 85
Harmadik rész 221

NEGYEDIK KÖNYV

Első rész 333
Második rész 385
Harmadik rész 429
Negyedik rész 473

EPILOGUS

Első rész 527
Második rész 578

A „Háború és béke" 617

Jegyzetek 629

A kiadásért felel : az Új Magyar Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette : ILLYÉS GYULA
Ellenőrző szerkesztő : Gallyas Ferenc
Tolsztoj arcképét Szántó Pál rajzolta
A kötéstervet és a védőborítók tervét Zelenák Crescentia készítette
Műszaki vezető : Siklós Béla
Példányszám : 10 000. Terjedelem : 41 (A/5) ív + 26 melléklet
Ez a könyv az MNOSZ 5601—54 sz. szabvány szerint készült
Budapesti Szikra Nyomda, V., Honvéd u. 10. — 8297
Felelős vezető : Lengyel Lajos igazgató